

Ш К І Л Ь Н А Б І Б Л І О Т Е К А

У К Р А Ї Н С Ь К А Л І Т Е Р А Т У Р А

Ю. ЯНОВСЬКИЙ

ЧОТИРИ ШАБЛІ

Юрій Яновський
Чотири шаблі (збірник)

Передмова

Силуети бездонної енігматичності

Надзвичайно вороже ставлення до того, щоб раз і назавжди заспокоїтись якимось спільним для всіх поглядом на світ. Зачарованість протилежним способом мислення: не дозволяти, щоб зник потяг до загадки.

Фрідріх Ніцше

Напевно, кожен, хто брав до рук книгу, яка подолала сам час із його протейчними цінностями і смаками, мимоволі намагався зануритися в таємницю літературного безсмертя. Справді мудрі люди доходили висновку, що такий дар дістають тексти, народжені в ситуації граничного утвердження життя й пізнання. Їх авторам, володарям досвіду маргінальності, – зовсім чужа боротьба за існування, усунення заради власної слави інших живих: вони, зазвичай далекі від мирської суєти, знаходять собі втіху у спілкуванні із безсмертним інтелектуальним спадком тих, хто із життя пішов. Відомий австрійський філософ Еліас Канетті, якому належить глибока й оригінальна філософія виживання як «жертвоприношення навпаки», писав: «Такий підхід не вимагає вбивати, щоб вижити, бо вижити треба не *зараз*. На арені з'являєшся через сто років, коли тебе уже немає серед живих і ти не можеш убивати. Виступає витвір проти витвору, і якщо чогось не вистачає, то справи не виправити, уже пізно. Тут справжнє суперництво починається, коли суперників уже немає. Їм не суджено спостерігати за битвою, яку ведуть їхні твори.

Але сам твір повинен жити, а щоб він жив, у нім повинна міститися якнайбільша й якнайчистіша міра життя (курсив мій. – Г. Х.)».^[1]

Ця думка у справді органічний спосіб стосується Юрія Яновського. І то не тільки тому, що, схильний до самоістифікації та тонкої романтичної іронії, він подавав автора свого оповідання-сценарію «Бородаті мисливці знаходять молодість» (1929) таким чином: «Його лисина – не наслідок статевого розкошування, бо й однієї жінки йому забагато. П'єсу він написав для слави – вона любить лисих людей».^[2] Справа хоча б уже в тім, що він, далеко не аскет, а саме втілення потужної творчої енергії, завжди був відчужений від світу взаємознищення затьмарених еристиккою сучасників. І навіть тоді, коли він, прихильник безсумнівного лідера «м'ятежних геніїв»^[3] українського Відродження 1920-х Миколи Хвильового та його імперативів «розвиненого інтелекту»^[4] й «допитливого людського духу»^[5] міг дозволити холодну оцінку на адресу літературно-мистецького бомонду, вона просякнута не екзальтацією обвинувачення, а екзистенціалом болю. Як ось у листі до М. Хвильового від серпня 1929 року, опублікованого в «Літературному ярмарку»: «Боляче не те, що ми малокультурні в масі – цього можна позбутися і цього ми позбудемося. Боляче, що багато у нас так званих «напівінтелігентів» – оцієї хижої, пролазливої, безпринципної, гнучко-хребетної, паразитичної публіки, котра нехтує знання й культуру, шкодить робітничій клясі наплюйницьким ставленням до культури і проходить життя, ні про що ні разу серйозно не замислившись».^[6] А думка: «Я пишу для розвинених – соціально й національно – інтелектів, а не примітивів з «Літературної газети»,^[7] – із приватної розмови. Яновський – це пристрасна робота над високою літературою, перетворення досвіду справжніх вітчизняних, європейських та американських митців-новаторів у безсумнівно довершений оригінальний і цілісний власний світ.

До речі, саме таким бачили письменника його сучасники.

«Остання збірка Яновського «Кров землі», де зібрано твори кількох років, добре доводить, що в Яновського ми маємо свіжого, завжди оригінального письменника, письменника, що використавши багато різних впливів, узявши елементи з різних літературних шкіл, зумів призвести їх до чогось єдиного, свого власного»,^[8] – писав відомий літературний критик Фелікс Якубовський. Яновський вражає інтелектуальний світ своїм постійним «шуканням якоїсь нової норми естетизму на тлі нашої сучасності», своїм умінням «здивувати й захопити читача несподівано сміливим, а zarazом вишуканим і витонченим образом», а також тим, що ці шукання «складні і не завжди ясні».^[9]

Відтак чи не з перших спроб у літературі Яновський постає як письменник-таємниця. За цілковиту реальність сприймається енігматичність його шукань після появи роману «Майстер корабля» (1928), де була вміщена така самохарактеристика: «...Я знаю більше, ніж скажу, більше, ніж ви знатимете».^[10]

Вихоплена із дійсності 1920-х, людина Яновського виступає місцем перетину усіх енергій формування світу, разом із яким формується вона сама. Але якраз через свою незакінченість вона є винятковою: включена в потік світового становлення, вона й власне існування переживає як становлення, що не знає жодної телеології. Яновський мислить у дусі радикально інноваційних філософських концепцій свого часу (знайомство з ними було закономірним для студента Київської політехніки, ким Яновський мав честь бути упродовж 1922–1925 років), де рух визнавався усім, а мета нічим, як в Анрі Берґсона, де людина окреслюється як міст, місце переходу з одного стану в інший, а не закінчений проект, як у Фрідріха Ніцше тощо. У «Книзі про середньовічного поета» (1930) людина, що є лише стремлінням і жагою», схарактеризована Яновським відбитком, «тінню» «буденної мужності»,^[11] праматері усіх чеснот. Така асоціація висувала героя як абсолютний порив на щабель духовно міцного, справжнього чоловіка, для якого чужий габітус показної хоробрості

й шал неврівноваженого героїзму. У стані безупинного руху він не просто живе, а «бачить життя»,^[12] себто володіє умінням особливо тонкого й глибокого світосприйняття, що тотожне ясновидінню. Із джерела справжнього візіонерства з'явився огром напрочуд глибоких метафізичних суджень письменника. Одне із них позначене витонченим сутнісним баченням як наслідку синтезу інтенсивного внутрішнього переживання і пізнання:

Життя – є рух, життя – є числа числ,
І люди в них – безодень силюети.^[13]

Це просто-таки ідеальна формула парадоксального мислення першої чверті ХХ століття.

З одного боку, надмір та інтенсивність переживань потоку живої історії спрямовує героя Яновського на шукання метафізичного центру становлення, «Бога становлення» (Ф. Ніцше), Бога, що став би потужним маяком над морем історії, надав би перспективи історичному лету, звільнивши його від сліпої механіки та безсенсовного зіткнення сил. Він як «одвічна Людина», себто людина, укорінена в архаїчному світовідчутті, співвідносить цей винятковий центр із числом, що асоціюється не лише із кількістю предметів, а з цілковитою абстракцією, яку неможливо ототожнити із видимими речами. Окрім того, з'явившись у час становлення високої української літератури, напрям якого посутньо визначав імператив «ad fontes!» Миколи Зерова, цей герой співвідносить свої рефлексії з арифмантією – езотеричною математикою Піфагора, де число, міра й величина – універсальні принципи облаштування речей, а також першооснова існування, таємнича Одиниця-Монада, експлікація якої у множині чисел стала еквівалентом творення життя. Ідею числа – материнського лона речей він міг доповнити філософією числа як вічної ідеї космосу Платона та неоплатоніків. А

з іншого боку, він не може вдовольнитися архаїкою і класикою. Нова фаустівська душа, яка відкрила для себе нескінченне становлення, включає його у сферу буття, наділяє його божественними якостями. Тож у відчутті сучасника Яновського модель, сконструйована статуарною, аполонівською душею – «Бог – Число Чисел», – може бути допасована до життя, а відтак може забезпечити ототожнення чуттєвого центру життя і Бога. Справді, на рубіжі XIX і XX століть динамічне очислене буття ототожнюється з волею (А. Шопенгауер), волею до життя і волею до влади (Ф. Ніцше), *elan vital* (життєвим поривом) (А. Бергсон) тощо. Усе суще постає наслідком формотворчої діяльності волі, її контуром, рисунком, силуетом, а відтак життя тлумачиться нічим іншим, як творчою експлікацією волі, її іманентної спрямованості до все довершених форм. Альтернативного вектора не добачається, бо в цій тотальній креативності волю сприймають у мить, коли вона пізнає саму себе. Відтак і людина – силует числа чисел – поставала як воля до творчості й самопізнання.

Справді досконалим текстом, у якому Ю. Яновський відстежує складну відповідність волі як метафізичного чинника, вираженого числом, та історії людства, є, безперечно, роман «Чотири шаблі» (1929). Його дуже прозорий акціональний код – формування із множини партизанських загонів, що боролись за національну свободу, регулярної армії, трансформація темної, несвідомої селянської свідомості у велику культуру пролетаріату, надання анархічній силі, здатної до руйнування, ладу й упорядкованості з їх потенціалом творчої конструкції – навіть для позірного сприймання вписується у метафізичну пропорцію 4:7, утворену чотирма героями-повстанця-ми та сьома розділами, які подають історію їх становлення. Джерелом метафізичного формалізму письменника був закономірний для філософії життя інтегральний конвенційний досвід. Його складники – інформація із знаних у 1920-х книг, скажімо, «Мислительні функції у нижчих спільнотах» (1910) та «Мислення примітивів» (1922) Люсьєна Леві-Брюля, де йшлося про 4

і 7 як два унікальних числа, які в окремих архаїчних племенах завжди мали сакральний сенс повноти і цілісності: якщо перше означало священну єдність чотирьох сторін світу, то друге означало ще й *під, над і тут посередині*.^[14] У «Золотих віршах» Піфагора Самоського 4 й 7 визнані числами, що символізують метафізичну заданість повернення до Монади: сума перших чотирьох чисел, як відомо, дорівнює 10, а значить 1; що ж до семи, то його монадичний сенс вбачався в тім, що з усіх чисел першої декади це було єдине число, яке не народжує інших чисел і не народжується ними, (у той час як число 2 народжує 4, число 3–6 і 9, число 4–8, число 5 – 10); тут його називають Афіною, богинею, що не мала матері і була пріснодівою, та співвідносять із Абсолютною Єдністю. Але найголовніше, що могло імпонувати Яновському в містиці Піфагора, це числова кореляція верховної єдності та волі й самопізнання. У цім контексті священна Тетрада виглядала вершиною самопізнання Божественної Одиниці, шаблем чистої волі, це вона відкривалася людині у формі істин герметичного монотеїзму, який не знає втілення: Бог, відкритий волею, перебуває поза межами видимого світу. Закон тетраграми в самопізнанні Монади був актуальним для Яновського закладеним у ньому процесом трансформації: Божественна Одиниця проявляється людині як абсолют не миттєво, а поетапно зупиняючись на трьох інших провідниках пізнання – інстинктах, душі, розумові, в результаті чого вона постає спочатку на рівні поліморфізму, потім дуалізму й, нарешті, троїчної єдності духу, душі й тіла.^[15] Цей ускладнений рух до абсолютної єдності Яновський подасть у романі «Чотири шаблі» як перетворення геометричних фігур: трикутник – коло – квадрат.

Три шаблі, як сторожа *трьох сторін*,

І шпага, що замкне крицеве *коло*...

[...]

Ми стаємо плечима до плечей, –

І на чотири боки шаблі (курсив мій. – Г. Х.),^[16] –

тут кожен сучасник Яновського, хто тільки починав студіювати історію філософських учень, міг спостерегти ще й доповнення Піфагора ученням Псевдо-Арістотеля, у якого коло, що поставало з трикутника й виростало у квадрат, вважалось знаком Кругового Філософського Руху до найвищої і найчистішої Простоти Найдосконалішої Всеохоплюючої Монади.^[17] Динаміка чисел та фігур, кваліфікована в езотеричних товариствах як абсолютне оновлення свідомості, використовується письменником у ролі унікальної моделі пізнання життя людини війн і революцій початку ХХ століття. Це було ніщо інше, як метафізичне заперечення будь-яких проявів розрізненого, відособленого існування, оскільки метафізика визнавала динамічну єдність. І філософія життя дистанціюватиме аморфну матерію від живого життя за цим же принципом: тут матерія – невпорядковане хаотичне коливання, життя – інтенсивне становлення цілісності. У романі Яновського квадрига виняткових особистостей, захоплених громадянською війною, неодноразово ототожнює власну місію подолання анархії та утихомирення водної стихії з волі високої необхідності. Остаточної форми – форми закону їх асоціації набудуть у передсмертних мареннях чи не найпослідовнішого прихильника степової свободи Марченка, мотив яких визначено в тексті як «перетворення хаосу на кухоль води»:^[18] в естетиці експресіонізму, до приписів якого звернувся Яновський, передсмертним видінням відводиться роль сутнісного бачення.

Суворість цього закону виявляється не тільки в тім, що підпорядкування стихії ніколи не буває актом остаточним, а в тім, що об'єктом підпорядкування постає сам суб'єкт, сама людина, яка творить нову єдність. Усвідомити сувору необхідність герой Яновського – істота, яка воліє, а не мусить мусити, – може у стані справжнього афекту, який робить його душу сильною і надає їй

ідеалістичного піднесення. Ідеалістичний злет душі, священна свобода духу, коли чуттєві інстинкти не мають жодного впливу на законодавство розуму, структурують той модус існування, який пізніше в романі «Вершники» (1935) буде визначено в такий спосіб: «Наше життя ми несли, піднявши високо на руках...»^[19] Відчуття абсолютно величного в самих собі спрямовує героїв до гри зі смертю, терпіння нечуваних мук і споглядання жахливих страждань інших. Висока демонічна свобода їх душ, закономірно, шукає для самопізнання адекватного дзеркала, у якому могло б відбитися справді високе й величне. Зазвичай, така функція відводиться необмеженій далечині степу й моря: маєстатичність і неосяжність природи засвідчує потяг до грандіозного в думках героїв. Однак здатність і потреба відчувати піднесене спрямовує Яновського до світу безумовного, що перебуває поза межами світу явищ. Письменник визначає це як синдром «далини», «омани заозерій».^[20] Якщо пригадати, що час творчості він ототожнює з поривом «в загірню сторону»,^[21] легко співвіднести його заозерно-загірний комплекс з ідеалом «тихих озер загірної Комуни»^[22] Миколи Хвильового. Попри безперечну полісемантичність, в обох випадках маємо гостру потребу піднесеної душі сакрального, яка виявляє себе через ентузіазм оволодіння простором. Тут, як відомо, проявляється ніщо інше, як активізація первісних моделей світовідчуття, збережених у позасвідомому людини доби цивілізації та в усвідомленій організації життя аборигенів Нового світу, мешканців заокеанських/заозерних земель, зустріч із яким, з його хаосом, неспокоєм і вогнем, скеровувала чи не всі морські подорожі романтиків. На думку сучасних учених, цей архаїчний світ переповнений досвідом побудови пірамід, храмів-башт: вони ж призначалися зовсім не для того, щоб проникнути на небеса, а з метою піднести розум і серце до божественного споглядання і, окрім того, надати можливість богам сходити на землю».^[23] До речі, одна із таких башт, що належить ранньошумерській традиції, має

назву «зіккурат» (від вавилонського «загару» – «бути високим, піднесеним»), що не лише піддає сумніву біблійну історію про «поміщення мов» (І1М 11. 1–9), а й окреслює піднесеність, священну свободу людського духу як єдино можливий спосіб існування у світі єдності й гармонії, в якому Високе спускається вниз, а Низьке піднімається вгору. Зрозуміло, що саме така піднесеність надала творам Яновського ту «святкову яскравість»,^[24] яку ще за життя письменника відзначали дослідники.

Піднесення як ідеальний стан героїв Яновського зовсім не є показником їх схильності до пневматизму чи спиритизму: воля до висоти однаковою мірою пронизує дух і тіло, вона є приналежністю усієї тотальності живого. Звідси послідовний мотив танцю й пісні у творчості письменника. Людина, яка танцює, – яскравий виразник волі до життя, що з особливою силою проявляє себе в ситуації між існуванням та неіснуванням. Так з'явилася дефініція танцю – «позасвідомана радість тіла, що вірить у свою цілість».^[25] Так танець – спорідненість тіла людини із симфонією звуків – передаватиме «нестямну закоханість», «найвищу статеву насолоду».^[26] Пісню Яновський так само окреслює як жанр маргінальних переживань. Тільки на відміну від представників філософії життя, які вбачали в пісні першу подію в історії творення живого, а тому пов'язували її із бажанням захиститися від стихії музики живим голосом і словом, він звертається до неї як до сфери переживання «патосу виконання, волі до здійснення наказів революції на окремих ділянках».^[27] У нього пісня – проявлення інтеграції множини воль: «Конденсована розповідь, екстракт багатьох вимахів добутої шаблі – пісня. Синтез багатьох смертей – одна смерть у пісні. Замість багатьох доль – одна доля в пісні. Тінь боротьби тисяч людей – боротьба однієї людини в пісні».^[28] Принцип піднесення із самого початку позбавляв це визначення тривіальної реалістичної типологізації: навпаки, це була нова точка в теорії «романтики, конденсованої з усіх романтик», «романтики романтик», яку письменник окреслює у книзі «Голлівуд

на березі Чорного моря» (1930). Сконцентрованість множини фактів в одиничному постає у світлі піднесеної поетики Яновського корелятом архаїчного згущення, коли новий цілісний образ створювався з усвідомленням того, що в ньому магічним способом помножуються складові частини образу або що подані в такий спосіб істоти володіють понадлюдськими можливостями.^[29] Кодом магічної сили там, як відомо, був ритмічний повтор, який водночас надавав хаосу ладу й гармонії та наповнював відчуттям насолоди від причетності до такої ритмічно впорядкованої цілісності.

Тож одвічна воля до ритму, супроводжувана концепціями числа, величини й міри, скеровує людину із творів Яновського до життєтворчості, яка стає синонімом оформлення. У свій час інтеграційного мислення письменник наділяє людину необмеженим формотворчим даром, який проявляє себе в ливарній справі, зведенні металевих арок мостів та висотних будівель міст, майструванні корабля тощо. Але за будь-яких обставин письменник усвідомлює появу нових форм як збереження в них духу давно існуючих, так що його homo sapiens і homo faber є справжнім володарем незнищенності життя. Яновський цілком у дусі філософських шукань свого часу постає прихильником того «прозорого» безсмертя, яке зазвичай асоціюють із коштовним каменем, вартість якого прямо пропорційна неприхованості компонентів, як, скажімо, бурштин, у якому застигла мушка.

Чи не найбільш відомий зразок безсмертної форми – «чорна... й вічна троянда революції».^[30] Викувана людиною, що захоплена вихором соціальних змагань початку ХХ століття, вона включена у сферу середньовічної естетики: її споглядають очима «середньовічного цехового монстра».^[31] Цим пуантом Яновський винятково увиразнює уявлення героїв революції: Середньовіччя – «інтегрована цивілізація»,^[32] що виробила систему цінностей, які не конфліктують одна з одною, а є взаємопов'язаними. Саме там укорінюється двояке ставлення його героя до творчої роботи:

однакове відчуття насолоди від самого матеріалу і від його оформлення, що сигналізує майже про миттєвий перехід від реального об'єкта до його трансцендентних первнів. Як відомо, дух цілісності життя зберігали в середовищі середньовічних цехових майстрів шановані Яновським прихильники Піфагора, які подібно до автора «Роману про Троянду» ототожнювали троянду з пентагональною структурою – ідеальною Божественною матрицею гармонійного світу. Правда, в інтелектуальних колах «переходової доби» прагнення гармонії зазвичай асоціюють із сутністю самого *elan vital*, розгортання якого супроводжується творенням щоразу більш делікатних, витончених, ажурних форм. Однак, як відомо, Анрі Берґсон, якому належить ця ідея, ніколи не заперечував таємних знань, що дозволяло вести мову про езотеричний сенс його живої естетики. Тож коли у Яновського залізна троянда постає знаком волі до життя «красивого та сонячного»,^[33] можна припустити енігматичний сенс цієї екзистенціально-естетичної моделі. Для письменника, що вийшов із 1920-х, – епохи парадоксального зв'язку множини релігійних та метафізичних учень, – «сонячність» троянди була знаком повернення від Христа до Геліоса Античності, чим і зумовлена увага до постаті Юліана Відступника в колі ваплітян. Той факт, що Яновський руйнує традиційну відповідність «сонце – золота троянда», натомість вибудовуючи нову – «сонце – залізна троянда», так само має енігматичні витоки: в алхімії, яка співвідносилася насамперед із секретами філософії, золото поступається місцем філософському каменю (*lapis philoso-phorum*): таємниця того, що перетворює, значно вища, аніж того, що стало наслідком перетворення. Залізо як реальність життя періоду індустріалізації стає для кожного, хто схильний до глибинного мислення, отим філософським каменем, який є засновком творення нового життя. Яновський переживає роботу з металом як із живим організмом: троянда наділена ознаками живої квітки. «...І нічого тут не приварено чи злютовано, мов росла вона в мене з залізного *зерна*, з металеві *прищепи* (курсив мій. – Г. Х.)»,^[34] – так руйнувалася традиція оточення

заліза значеннями мертвого, автоматичного, натомість відроджувалися уявлення про залізо як живу основу оновленого життя.

Місія протидії механічному способу існування в літературі, оперта на інтенсивне переживання дійсності, приводить Яновського до пошуків потаємної, зазвичай недосяжної реальності, прихованої для емпіричного раціоналістичного погляду. Так у його творчості з'являється біблійна призматика революції і громадянської війни. Переживаючи долю особистості цього часу як злам, катастрофу, абсолютне оновлення, що було типовим для експресіоністів (скажімо Еміля Нольде у полотнах «Таємна вечеря», «Осміювання Христа», Макса Бекмана у картині «Христос і грішниця», Василя Кандінського в «Дні Усіх Святих II» тощо), письменник звертається до «Об'явлення святого Івана Богослова». Яскравий приклад тому – оповідання-сценарій «Бородаті мисливці знаходять молодість». Твір є прозорою трансформацією мотиву воскресіння з мертвих: схильний до декодування власних енігматичних структур, як і будь-яких художніх прийомів взагалі, Яновський саме в такий спосіб подає екзальтовано-високе сприйняття повернення з острова до метрополії, відтак долучення до побудови нового світу після революційного апокаліпсису: «...вільні люди повертаються з того світу на молоду землю».^[35]

Катастрофальні біблійні алюзії густо оздобили твори Яновсько-го. Взяти образ подвійного кола та самого голосу війни – «гелґання бійців»,^[36] – які є наслідком трансформації мотиву видіння Херувимів і коліс із Книги пророка Єзекіїла (Єз 10. 9 – 13), або появу осліплюючої чаші у шизофренічній маячні Остюка, що асоціюється з апокаліптичним мотивом семи чаш Божого гніву, які нищать землю, і насамперед з образом третьої чаші (Об 16. 4–7). В оповіданні-сценарії «Бородаті мисливці знаходять молодість» апокаліптичний дух експлікується за законом перетину декількох мотивів, найвиразніші з-поміж яких – «Царство Боже по сьомій печаті», «Царство Боже по сьомій сурмі», «Останній суд Божий. Перше

воскресіння», «Останній наступ Сатани й перемога над ним» тощо. Окрім того, носіями біблійних одкровень є тут прості солдати, обслуга з острова, де зазвичай відпочивав Микола II, для яких більш органічно переживати, а не розуміти світ. Тому нова ідеологія, пропонована юнаком-агітатором із сурмою в руці, легко вкладається в апокаліптичні матриці їхнього позасвідомого, з яких формуються міцні конструкції свідомості. Інфантильна рецепція нової ідеології визнається письменником за найбільш переконливу. Містким кодом такої авторської позиції стає ведмежа, що вітає п'ятикутну зірку. Досвід аналітичної психології, поширюваний у 1920-ті, дозволяв співвіднести ведмежа з найтемнішими пластами підсвідомого, з його темним, хтонічним центром, який, подібно до *prima materia* у стані *nigredo*, здатний до духовної трансформації та очищення на рівні свідомості, а відтак до становлення нової цілісної свідомої та духовно піднесеної індивідуальності, символом якої і є пентаграма – зірка. Сакральний сенс нових ідей розкриває Яновський у традиційний спосіб – шляхом акцентування рукотворності їх символіки як способу визволення духу з матерії: в оповіданні-сценарії зірки не є небесними світилами, як і не є вони коштовним камінням – вони вирізані людиною з червоної тканини.

Радикальність духовних переживань і формотворчості, прихильником яких був Яновський, зумовили тонку алюзію його тексту на відомий мотив «острів смерті», розгорнутий на п'яти полотнах знаного в кінці XIX століття італійського художника-символіста Арнольда Бекліна: місце апокаліптичного змертвихвставання – острів, куди потрапляє юний прихильник нових ідей після своєї смерті. Шоста варіація «острова смерті» Яновського – наслідок перетворення, оновлення похмурих і зловісних картин в інтегральне життєтворче дійство.

Історію сурмача, який віддає пошану мертвим, вітає живих і кличе їх до життя нового, – виразну алюзію до сьомого Ангола Апокаліпсису, сурма якого засвідчує початок панування над світом

Ісуса Христа (Об 11: 15–19), а відтак перемоги над смертю, – письменник включає в інноваційний простір театру.

У фабулі до тексту, що в стилі давньогрецької трагедії окреслює передумови, в яких розгортається сюжет, Яновський наголошує виняткову природність, реальність сценічного дійства. Театр, де відбувається інсценізація його твору, – відкритий, у нім немає грані поміж актором і глядачами, як і немає межі, яка розділяла б історію людини і природи. Взяти хоча б один промовистий пасаж: «На кін виходять розхвильовані актори. В добрих старих театрах – поблизу хлюпає, виблискує, гомонить море. В добрій старій Еладі актори готуються грати, вийшовши перед глядачеві очі. Народу набилося багато від усіх усюд: порохняві, стомлені гості встигли ще й покупатися в морі. Діти пищать на руках у матерів. Плідна, багата радість коливається скрізь. Сонце – головний герой п'єси: воно щедро ллє тепло і втому, радість і сіяння. [...]

Реквізит – доброго старого часу реквізит. Море – он скільки моря є поблизу! Бери й лий його в публіку».^[37] Однак для Яновського важливим є оте потаємне, незбагненне, яке приховане за простотою, те алегорично-міфологічне, що греки співвідносили з хором, завдяки чому в романтичну традицію античний театр увійде як «драматичний образ посеред хору».^[38] Саме цей дух енігматичності стане потужним джерелом для створення в першій чверті ХХ століття естетики нової драми – наддрами. В її основі – уявлення про сцену як про «збільшувальне скло»,^[39] яке розкриває гігантські пласти прихованого за пеленою реальності. У час великих експериментів, коли Яновському судилось увійти в літературу, цю функцію відводять насамперед масці (в античності вона сприймалась за саму Долю – істину, що виходить поза межі раціонального пізнання, а тому її призначенням було навчити самовдоволених людей кричати) або технічним засобом на зразок фонографа, що деформує голос, гучномовця, а також елементам бутафорії, які б надавали дійсності гротескового характеру. У безмірі нових корелятивів потаємного Яновський, як те можна побачити в тексті, вибирає... бороди: його

бородаті мисливці мають виразити апокаліптичну істину революції. За вимогами, висунутими наддрамою, письменник у пошуках відповідників гіпертрофованого переживання вдався до «вивернення навиворіт»^[40] тексту «Об'явлення...». Його четверо бородатих персонажів («Бороди широкі й різноманітні: лопатою, цапом, бакенбардами, але бороди всі солідні й укохані»^[41]) – гротескова версія двадцяти чотирьох старців Апокаліпсису [Об 11: 16]. В інтерпретації Емануеля Сведенборґа, духовний сенс цих постатей – «визнання усіма небесними агентами, що Господь є Бог неба й землі...»; вони «означають все в небі, зокрема в духовному небі...» (курсив мій. – Г. Х.)^[42] Таким чином, естетика нової драми висувала образ бородатих мисливців, образ справді важливий для Яновського, оскільки аносований назвою його твору, у нову семантичну сферу: вони не лише асоціювалися з відомою метафорою життя – безперервного шліфування «дивовижного рубіна»^[43] молодості, що її час від часу вводив до вжитку письменник, але й поставали знаком безсумнівності цієї формули, її законотворчого характеру. Ототожнюючи молодість і здатність інтенсивно переживати інновації життя, Яновський засобами наддрами подавав грандіозність і масштабність долучення до оновлення, принесеного революцією.

Погляд на революційну дійсність з острова смерті, до того ж у ракурсі оновленої еллінсько-християнської традиції, дозволяє вести мову про прихильність Яновського до інтегрального досвіду наділяти штучно сформовану, мистецьку дійсність такими ж впливовими можливостями, як і дійсність реальна. Органічність прочитання письменника вказує на необхідність включення до нього не тільки російського формалізму та акцентованого в нім прийому «остранения» («учуднення», «одивнення») Віктора Шкловського, але перш за все романтизму й експресіонізму, які в естетичних шуканнях 1920-х досить часто постають або тожсамістю, або гомогенними типами світовідчуття на тій підставі, що експресіонізм існує до

експресіонізму та поза експресіонізмом^[44] (це, ймовірно, й дозволяє Яновському вести мову про «у-експресіонізм», себто «універсальний експресіонізм»). Отож мистецтво активного пізнання та формування життя твориться Яновським на межі найперше романтичної поетики «приємним чином робити речі дивними, робити їх чужими і в той же час знайомими й притягальними»^[45] та експресіоністської поетики нехтування «опорою речей».^[46]

Однак новаторські шукання письменника спрямовують його до ідеї зображення дійсності в її інакшості, в її відчуженні від життя шляхом трансформації його у формулу, яка має висвітлити саму сутність життя, що обстоював у своєму філософському театрі Лесь Курбас (разом із відомим режисером вони працюють у ВУФКУ: там Яновський упродовж 1925–1927 років займає посаду редактора та головного редактора Одеської кінофабрики). Естетика перетворення з телеологією сутнісного бачення відомого режисера чи не найбільш проявлена в оповіданні «Мамутові бивні» (1924). Справді реальна подія – віднайдення кісток мамонта під час зйомок фільму про Трипільську трагедію – потрапляє у складний механізм створення штучної форми для пореволюційної історії, а відтак для пізнання її сенсу. Антиміметичності зображення письменник досягає справжньою амальгамою прийомів: напливу архаїчного світу й переходової доби, перетину найрізноманітніших наративних практик, де автор водночас постає і учасником подій, і їх коментатором, що займає різні точки споглядання (він стоїть перед об'єктом і перебуває над об'єктом) тощо.

Однак безсумнівно сферичною виглядає підкреслена мистецька версія архаїчного світу: вбивство дикунами мамонта дістає форму оперети. Цей справді «дикий спектакль», що виконує архітектонічну функцію обрамлення, є сутнісною формулою і подій пореволюційного села, і всієї історії людства. «Варварський театр» – точка прояву бездоганної моделі світу, вибудованої первісною людиною. Бездоганної з тієї причини, що, незважаючи на свою грубість і позірну примітивність, вона включає пряму залежність

можливості життя від його пізнання. Світова й вітчизняна наука 1920-х досить часто пов'язує канон варварської логіки з ідеєю симпатичного зв'язку всього живого, за якою життя одиниці залежить від її причетності до континууму живих, а живий Всесвіт зобов'язаний своїм існуванням життєвій силі окремих створінь. Учені ведуть мову про доанімічне – аніматичне – світовідчуття первісної людини, структуроване уявленням про безособову енергію, яка пронизує усе існуюче. Зазвичай її називають мана, хоча досить часто оперують і словами-еквівалентами: покунт, наула, с'гана, маніту, вакан, оренда тощо. За нею закріплюють не тільки функцію об'єднання, але й ієрархієзації живого, а відтак саме в ній вбачають причину усіх видів протистояння: попри свою всюдисущість, ця сила нерівномірно структурує речі, тому сенсом життя стає боротьба оренд різної потужності. Істоти й речі, які переобтяжені цією містичною силою, підпорядковують собі слабших. Одержати владу над кимось чи його знищити означає ніщо інше, як привласнити чужу частку енергії з її тотального прояву.

Увесь цей первісний світоглядний комплекс Яновський відтворює через посередництво геометричної фігури – конуса: таку форму має сценічна яма, в якій гине доісторична істота. Для письменника, людини цивілізації, це ідеальний символ об'єднання в одній точці дифузного чи дисперсивного, об'єднання одиниці з безкінечністю. Зрештою саме геометризація історії співвідносилася з відродженням архаїчного уявлення про сконцентрованість магічної сили речі за умов її схематичного відтворення, а відтак про більшу вартість у справі пізнання образу, що з'явився в безоднях душі людини, аніж самої речі.^[47] Пізнавальні можливості образу-схеми Яновський посилює в дусі архаїчного світосприймання – шляхом імітації музичного супроводу – примітивної мелодії – звукоповтору: «фі – ііі – у – уу! у – ууу – у!!»^[48] Таким чином, конус і музика поставали результатом тих перетворень, яких зазнала людина, що пережила радість зіткнення зі смертю: в архаїчній свідомості смерть не асоціюється з кінцем, небуттям, а лише з трансформацією енергії-

мани. Біль, розпач, жах стануть складовими сприйняття смерті людиною, яка ступила на шлях індивідуалізації й усвідомлення безповоротності свого земного існування. У сфері історії, укоріненої в архаїчну радість смерті, екзистенціалістський відчай чужий. Неконвенційність гуманістичної традиції для епохи революцій Яновський передає у традиційний для малих жанрових форм спосіб – в останньому реченні-пуанті: «... та дайте ж хоч перед кінцем сеансу виплакаться флейті!». [49] Просякнуте іронією, воно не тільки пом'якшує жах фатальної загибелі, але утверджує закон історичності в оцінюванні явищ.

У жодному випадку за цією ідеєю не проглядав ентузіазм антигуманізму. Апологія будь-якої однобічності Яновському не властива. Метафізика цілісності, прихильником якої він був із самого початку, виводила його на ідею часу як тривалості, згідно з якою кожна мить сучасності є точкою співіснування минулого й майбутнього в їх цілокупності. Звідси виразний мотив пророцтва, який пронизує твори письменника. Візьмімо передбачення художником з оповідання «В листопаді» (1925) руйнування церков як державної політики в країні більшовиків, оголошення як факту воєн 1940-х років у романі «Майстер корабля» (1928), ототожнення із пророками людей-творців революції, яким судилося пережити жах її термідоріанського переродження. Для них майбутнє не наступає, а вже існує, і його вміють бачити окремі особистості.

Справді фаустівське благоговіння перед точкою як абсолютною цілісністю зумовлює той факт, що Яновський постає не тільки майстром сюжетних конструкцій, але й майстром слова. В окремих випадках конструктивним принципом його твору обране дослідження долі назви-імені. Як ось в оповіданні «Роман Ма» (1925), сенс якого автор, сформований тактикою Вольтера – тактикою людини, яка стурбована долею своїх ідей, перспективою їх рецепції іншими, – декодує у такий спосіб: «Я хочу додивитися в слові, яке стоїть назвою, нових розумінь, нового змісту». [50] У такий спосіб Яновський підносив слово над людською екзистенцією,

розумів його як мета-первінь, що дістає оновлення в динамічному потоці життя. До того ж, наповнюючи оповідання метатекстуальними точками, письменник відзначає: «...Слово Ма – для мене символ жінки».^[51] Так задавалося багатоаспектне поетичне відстеження історії людини періоду громадянської війни 1918–1920 років: її життєвий простір окреслювався метафізичною енергією слова, його метафізичним значенням, які за нових історичних обставин проявляли себе в нових формах. Для кожного, хто обізнаний з мальстремом метафізичних шукань першої чверті ХХ століття, Яновський виконав прозору операцію: звернувся до слова, яке, за Вільгельмом Вундтом, могло з'явитися на найнижчій стадії формування мови, – до мови коренів, де прості, односкладові слова наділені самостійним значенням, до того ж водночас позначають і сам предмет, і його дію, і його якість. Механізм рецепції слова, окреслений Яновським як символізація, дозволяє вести мову про акцептацію ним слова в аспекті психолінгвістики, де слово – образ, що має певне значення, і, народжене в потоці асоціативного мислення на стадії обмежених предметних уявлень, продовжує асоціативне життя навіть у період уявлень абстрактно-понятійних, лише конкретизм архаїчної людини, яка ототожнювала його з певним об'єктом, усувається абстрагуванням людини ХХ століття, яка бачить у слові знак, що виступає замість об'єкта. Слово «символ», яким оперує письменник, містить ще один, сформований у глибинах пізнання сенс: він уміщує парадоксальну єдність протилежностей. Відтак людина, яка навчилася мислити в межах, заданих символами, сприймає цілісність як єдність протиріч.

У ситуації, коли йшлося про символіку Ма, зринав досвід міфопоетики й психолінгвістики, де слова, що мають форму $ma/mo+r$ або $ma/mo+rt/rd/rg$, пов'язують із іменем Великої Богині, яку ще в неоліті називали матір'ю всього суцього. У своєму інваріанті це слово збереглося в імені мікенської богині Ма або Ма-Зівія (Zivia або Divia значить «богиня»), яку вшановували як Богоматір-Діву; богиня з ідентичним іменем – Ма була і в античній Каппадокії, де її

ототожнювали із фригійською Кібелою.^[52] Для інтелектуала 1920-х, спрямованого на пізнання інновації слова-міфа в історії, важливою була уся його ґенеза. Так у сферу його осмислення потрапляли праматір світу в шумерів Мама або Ама, богиня неба у японців Ама, давньогрецькі богині долі Мойри, богиня Майя, яку знали греки, ацтеки, римляни, індійці, богиня Мара (Мора, Кікімора), відома в багатьох міфологіях Західної Європи, Африки та Азії, Марія, Марина, Томар, Артеміда, амазонки тощо. Результатом такого пізнання міг бути висновок, що слово Ма у своєму стосунку до архаїчної Великої Богині мало значення потужного творчого пориву, в якому об'єднані плодючість і нищення, народження і вбивство.^[53] Цю печать божественної життєсмерті зберігають і ті богині, чиї імена генетично споріднені з Ма. Окремі – надзвичайно яскраво. Взяти хоча б міфологію маньчжурів, це Мата виступає як покровителькою народження, так і жителькою світу мертвих, чи міфологію дагестанців, де Мото є духом, який відповідає за народження дітей, але водночас насилає на них смертельні хвороби. Ця фатальна семантична матриця, виявлена в міфології, зберігається, як те видно із тексту Яновського, на усіх стадіях культури. Якщо вести мову про новизну, якої зазнало слово за нових історичних обставин, то вона співвідноситься не тільки із трансформацією його у символ, але й із витворенням ним справді парадоксальної ситуації. Йдеться про вбивство жінки з іменем *Ма* чоловіком з іменем *Матте*. Гомологічність імен означає гомологічність істот, яких вони стосуються: Яновський використовує міфологічну модель, де мати-руйнівниця є водночас коханою жінкою, маргінальність якої мала засвідчити виняткову складність становлення героя у хаотичному потоці життя, а пізнання героєм правди та шлюб з богинею світу виявляли повну перемогу героя над життям. Героїчна авантюра закінчується у Яновського не об'єднанням, а смертю одного із героїв, що в аспекті міфологічного мислення декодується як поява гермафродита: знищивши жінку, чоловік не звільняється від її влади, а вбирає в себе її єство. Хоча персонажі, які об'єднують у собі

чоловічі і жіночі первні, досить часто зустрічаються в міфах, вони зазвичай виступають богами, «поява яких пов'язана з певною таємницею: вони підносять розум за грані об'єктивного сприйняття в символічну сферу, де дуалізм відсутній».^[54] Таким чином персонаж-гермафродит є знаком повернення світу до тієї первісної цілісності, яку він мав на початку творення. Подаючи Матте як образ, що відноситься до раннього космогонічного циклу, Яновський моделює ситуацію його пострілу в сонце як жест-відповідь на вокатив червоноармійців: «Сонце не хоче бачити таких діл»,^[55] яким є чужий вердикт закатування жінки на вітряку. У такий спосіб Матте ідентифікує себе з героєм солярних міфів, досі збережених в архаїчних культурах, які відтворювали світ на початковій стадії формування планетарної системи: він, наділений функцією гармонізації Всесвіту, розстрілює із лука зайві сонця.^[56] Цей постріл окреслюється Яновським і як кінець місії героя, і як початок становлення Людинобога, який прибирає на себе якості божества: письменник подав дуже прозору алюзію на табу споглядання сонцем появи людини, що є втіленням бога (відомо ряд міфологічних ситуацій, коли для звершення цієї події обиралися приміщення, куди не потрапляли сонячні промені).^[57]

Метафізика лінгвістичної гри Яновського відповідає духові свого часу, який жив сприйманням не тільки потоку становлення, а й зануренням у його глибину. Ігнорування цього моменту може призвести до відчутних втрат у прочитанні письменника. Так трапилося з декодуванням назви його книжки «Прекрасна Ут» (1928). Тлумачення «Ут» як прозорої реалістичної аббревіатури почалося із самоістифікації автора, який, підкреслюючи свою зневагу до всього, що далеке від реальності, що є символічним, читав її як «Україна трудова». Тонку іронічну гру в цих розважаннях міг відчути кожен, хто відкривав першу поезію книги:

Вітаю море! Корабельна путь

лежить по всій землі.
По всій землі шляхи пішли,
з Марселю в Сінгапур
морями кораблі ідуть,
пливуть по всій землі.
Вітаймо цю прекрасну Ут,
це море й ліс зійшлись!..
Вітри нам парус поженуть,
біжи вперед, о путь.^[58]

Просте дотримання правил граматики дозволяє узгодити «прекрасну Ут» і «корабельну путь». А відомий факт обожнення українським письменником Джеймса Джойса, якого він називав «революціонером у мові»^[59] за те, що талановитий ірландець звільняв англійську мову від стереотипів, руйнував усталені мовні канони шляхом уведення слів з мов народів колонізованих англійцями земель, а відтак не тільки поповнював її, але й відтворював її архаїчні форми, а тому «вона з-під його руки вибігає омолодженою, брутальною, мало зрозумілою, до біса виразною та сильною»,^[60] дозволяє побачити в Ут ту ж стратегію учуднення мови шляхом відтворення її праформ, які досі зберігають мешканці розкиданих у східних морях островів. Але Яновському, котрий і в умовах пандемії соцреалізму дотримується принципів тексту-лінгвістичного ландшафту, про що свідчить, скажімо, оповідання «Весна» (1949), важливими були не тільки нові для української мови звукосполучення, але й той сенс, який доцивілізаційна свідомість заклала в нього. Яновський у дусі Джойса повертає до поетичного вжитку сам праіндоевропейський корінь *u(e)t, який структурував назви водної та вогняної стихій, утворюючи типову для міфологічної свідомості єдність жіночого й чоловічого первнів.^[61] Найбільш переконливим джерелом цього міг бути водно-вогненний синтез, міфологічний топос заходу сонця як спускання його за море: у

шумеро-аккадській міфології цю подію супроводжує ім'я бога сонця Уту. Щоденна поява сонця сприймалася як його наповнення водною енергією, одержання сил від води. Варіантом єдності була міфологема живої води, яка в 1947 році буде анонсована в назві відомого роману письменника. Вона ототожнювалася не лише з грозливими потоками, але з хмільними напоями: aqua vita – напій воїнів; захмелілі, вони ставали на битву з будь-яким ворогом, підкорювали всяку небезпеку; вогняна вода позбавляла страху смерті і долала смерть як амріта. Світова міфологія ототожнювала водну і вогняну стихії із джерелом шалу, пориву, потягу до незвіданого. Обраний Яновським варіант усуває із самого початку тривіальні асоціації: його Ут, зважаючи на відому з «Майстра корабля» заглибленість у сферу єгипетської міфології, ймовірно, є аглютинативною формою У-пуат – войовничого божества, що мало вигляд вовка, якого вважали «відкривачем шляхів» (місцем його вшанування є місто Сіут (*гр.* Нікополь, «вовче місто»), звідки починався великий караванний шлях.^[62] Цей бог-провідник, бог-розвідник – близький за своєю функцією до Майстра Корабля, який веде до нового і незнаного, виконуючи при цьому функції охоронця. Ут – не просто назва, не просто слово; це справжній світоглядний комплекс письменника, у якому початок існування і його сутність, зафіксовані в слові, є прагненням, горінням, любов'ю.

Власне, оте глибинне бачення речей і подій Юрій Яновський підкреслив уже в момент свого приходу в літературу. Відомо, його перші поезії – «Море», поміщена в київській російськомовній газеті «Пролетарская правда» 4 червня 1922 року, та «Дзвін», опублікована українською мовою у київській газеті «Більшовик» 17 лютого 1924 року, – були підписані псевдонімом відповідно Ней та Юрій Ней (зрештою, тут маємо не перший жест оновлення власного імені письменника: за церковною метричною книгою він при хрещенні дістав ім'я Григорій). Для пересічного інтелектуала 1920-х це був знак ідеалізації світу справжньої героїки: Мішель Ней (1769–1815) – відомий французький воєначальник, маршал Франції, відважний

генерал, який здобув собі славу під час французьких революційних війн, з ім'ям якого пов'язані битви при Ельхінгені, Ільмі, Йені, Прейсіш-Ейлау, Гутштадті; очоливши 3-й корпус Великої армії, він став одним із героїв Бородіна. Наполеон, як відомо, поклав на нього обов'язок командувати ар'єргардом під час відступу французів із Москви. І хоча потім у житті маршала були прикрі поразки при Карт-Бра й Ватерлоо, польовий суд і розстріл після реставрації Бурбонів, однак в історію він увійшов із характеристикою Наполеона як «найхоробріший із хоробрих». Для Яновського ж така псевдономізація була чимось більшим, аніж проявом мнемонічного безсмертя героя. Це типова для письменника енігматичних безодень формула героїчного існування як долучення до Всесвіту. Все дуже прозоро: скориставшись логікою полісемантичності продукованих підсвідомістю образів, Яновський вдається до перетину західної версії слова «Ней» зі східною, де «ней» – це турецька позцовжна флейта, яку використовують суфії ордена Мевлеві під час музичних медитацій. Флейта-ней, як і алгоса (грецька подвійна флейта), вважається містичними ідеальними інструментами для відтворення внутрішнього почуття, і в цій системі флейта й алгоса – «інструменти вітру», «які особливо виразно передають сердечні якості, оскільки на них грають «диханням, що є самим життям, тому вони запалюють вогонь серця».^[63] Своєю причетністю до самого центру життя – «вогню серця» – «ней»-флейта вирізняється з-поміж інших інструментів. «Інструменти із жильними струнами мають живий ефект, бо вони виготовлені із живих створінь, які колись мали серце; а інструменти із дротяними струнами мають хвилюючий ефект; інструменти перкусії, такі як барабан, виявляють стимулюючий та оживляючий вплив на людину»,^[64] – знаходимо в одному із суфійських трактатів. Таким чином, обираючи флейту-нея письменник вибирав засіб для утвердження єдності двох безодень: душі людини і душі Всесвіту. До речі, для Яновського це судження не було тривіальним поетизмом: у відомій йому піфагорійській

езотериці відстань від найнижчої до найвищої ноти у флейті вимірюється числом, яке тотожне цілокупності Неба (Всесвіту).^[65]

Діалектика двох значень слова «ней» – героїчна особистість та найвищий ступінь відчуття світової єдності – мала за результат знак особистого героїзму письменника. Зрештою, це відомий жест особливих людей, які змогли зробити стрибок над власною долею, що обдарувала не тільки талантом, а й неймовірним фізичним боєм. Напевно, так справді можна постати над стражданням – стати людиною, котра помістила в собі світ.

Винятковий досвід героїчного становлення Яновський, закоханий в англійську культуру, міг запозичити в Томаса Карлейля, метафізика героя якого на рубежі XIX і XX століть була такою ж драстичною, як і метафізика надлюдини Фрідріха Ніцше. Визначаючи героя як велику людину, джерело природної, оригінальної проникливості, мужності й героїчної шляхетності, англійський мислитель вважає його визначальною рисою відчуття *необхідного* зв'язку зі світом як цілісністю: «Всесвіт уявляється йому страшним і дивним, дійсним, як життя, дійсним, як смерть. Якби навіть усі люди забули про його істинну сутність і жили порожніми привидами, *він не міг би цього зробити*. Вогнистий образ сяє вічно над ним своїм сліпучим блиском; він там, там над ним: ним не можна знехтувати! Таке, врахуйте, *моє перше визначення великої людини. Маленька людина може також; відчувати те ж саме, це набуток усіх людей, створених Богом; але велика людина не може жити без цього* (курсив мій. – Г. Х.)»,^[66] – писав він у своїй книзі «Герої, вшанування героїв та героїчне в історії» (1841). Герой, вважав Карлейль, – вогнистий згусток всесвітнього життя, покликаний запалити світ, а відтак – наповнити його енергією творчого оновлення.

У контексті філософії Карлейля псевдономізація Яновського діставала важливий відтінок – потребу нового, яке, за законами героїчної душі, є синонімом не стільки того, чого досі не було, скільки складного, недоступного для сприйняття всіх, оскільки стосується таких цінностей, які для інших або зайві, або чужі, або

недосяжні. Відтак відоме одкровення письменника: «Я ніколи не любив ходити по дорогах. Тому я й люблю море, що на ньому кожна дорога нова, і кожне місце – дорога»^[67] – розкриває не тільки потяг до пригод, а й до непростого, незрозумілого, енігматичного, чим завжди було все, що не полишає сліду, як, скажімо, птах у піднебессі, риба у воді або змія на скелі.

Галина Хоменко.

Оповідання

Роман Ма^[68]

Цей невеличкий увраж^[69] я вважаю данню моїй молодості. Я хочу додивитися в слові, яке стоїть назвою, нових розумінь, нового змісту. Я маю віддати дань молодості.

1. Ма

Ви відгадали – я хочу топтати романтичні полині. На ноги посиплеться гіркий пил, гіркий пил. Стежка буде вести за горби, в полиневий край. Гіркі подихи піднесе мені степ. Сонце розпливеться коло обрію, як рана. День позганяє вітри на тирло на ніч. А я топтатиму гіркі полині.

Полинь росте на місцях минулих подій – там, де згадати треба життєві пригоди. Настойка з полиневого цвіту виганяє з тіла будь-яку лихоманку. Скот не пасеться на полинях, і пастухи вважають, що спати під полинем – небезпечно. Буде гірко в носі, буде гірко в роті й буде в голові рій ос.

Торкнувшись медичних можливостей трави, зауважимо, що полинь ніякої ролі в нас грати не буде. Хіба що лежатиме Ма на ній колись – тоді, як сонце буде великою раною.

Ви здивуєтесь: ніколи Ма не може виїхати з Києва! Ви не повірите, що вона проміняє Київ на полині. Але: хіба знає чоловік суму завтрашніх обставин дороги? Хіба буття не визначає? Коли сидимо ми вдвох тихо й дивимось на блакить і на зорі, на місяць і на роси, – хіба цього не виростило нам минуле буття? Та й чому хтось інший з

нас п'є пляшку з білою головкою й жадібно тисне потім свою тремтячу сарну, не дивлячись на блакить і зорі? Чому?

Ма не міняла б Києва на полині – бо Ма була справжньою киянкою й знала, що її місто – найкраще за всі міста. Я її назвав – Ма. Можна було назвати більше шаблоново. Але слово Ма – для мене символ жінки. Це – ім'я жінки серед тисяч безхвостих пав.

Я не стану оповідати, якого кольору в неї були очі, солодко чи ні колисались перса, і як міцно ставала на тротуар її нога. Коли вона дивилась на вас, незнайомого, – це був погляд із лаврської дзвіниці. Другим разом – вона з очима входила до вас усередину. Тоді ви могли відчутти, що руки в неї холодні й сухі.

Вона, звичайно, не нагадувала недопеченого вареника, що нафарбований вапном й карміном. Вона не губила на кожному кроці люстерок, пудри, крейди для манікюру й інших дурниць. Вона була – Ма.

Батько в неї – вмер. Мати – Симонівна – стара. Дві кімнати й кухня на Гоголівській – там вона виросла коло матері.

2. Рубан

Комісарові Кризі 18 років. Це показувало, що в нього гаряча кров і юнацький запал. А люди третього повстанського імені Комінтерну полку^[70] знали до цього, що його револьвер має завжди вісім вільних куль. Вісімнадцять років повільно блукали серед крові комісара, а очі досить часто бачили останні чужі хвилини.

Комісар Крига сидів сам і колупав мушкою улюбленого парабелума паркет. Його думок не розгадала б жодна піфія з Дельфів.^[71] Він іноді перевертався на спину й з насолодою випускав пару куль у сонячного зайчика на стелі. В кабінет тоді заглядав хтось із канцелярії, але зараз же вискакував, як гумовий чорт, маючи намір винести бідну голову.

Повстанські чуби любили комісара – він бився першим і бився «як халера». Цього було досить для людей. А якщо кулі комісара залітали

іноді й в свої голови, – це були неприємні кулі, й усе. Комісара любили.

Але вища військова влада не вважала комісара Кригу зразком і всі його невиконання наказів записувала в книжку.

Кожна посудина має крайки, кожне вино, і старе вино, – добре в міру, й кожна дисципліна може розтягтись лише на певний відсоток довжини.

Вища військова влада прислала Кризі зміну.

Новий комісар зайшов до кабінету Криги, а його люди залишилися за дверима. Крига повернувся на бік і придивився з паркету вгору. Потім він солодко почухав себе під рукою й тихо вирішив:

– Вийдіть геть!

Новий комісар вихватив наган і, показуючи ним на Кригу, сказав:

– Товариш Крига, – сказав новий комісар спокійно, – інтереси Революції вимагають вашого усунення, товариш Крига. Я назначений комісаром.

Крига встав з паркету й сів за стіл. Подумав. Потім узяв свій вірний парабелум і помалу навів на комісара – проти нагана останнього.

– Пішов вон!

Новий комісар глянув Кризі в вічі, засміявся, задумливо свиснув і, не знайшовши в Криги вогника розуму, повернувся й вийшов із кабінету.

Крига взяв із стіни телефонну трубку й покликав своїх хлопців спокійним голосом, який вони завжди чули в боях.

За пару хвилин юрба хлопців підкотилася на гумових шинах до дверей будинку. Комроти – сільський одірви-голова в мирних умовах і партизанський бог роти тепер – зайшов досередини й подивився по східцях вгору – туди, де стояв новий комісар із людьми.

– Яка тут мать балується! – сказав хоробрий комрот, піднімаючи вгору мушку гвинтівки й зсовуючи поламаний надвоє козирок кашкета набік, – га?!

Новий комісар не чекав дальших пунктів допиту. Він підкинув праву руку й пробив кулею хоробре комротівське серце, як картоплю.

Дальніші пригоди мали назву – «коли мексиканський лев співає сопрано на березі річки». Бо новий комісар був мексиканський левом, а його наганове сопрано брало найвищі верхи.

Хлопці на гумових шинах не чекали нічого подібного й тому не дуже висловлювали обурення, коли двоє з них одержали перепустки на той світ.

Потім новий комісар вийшов із дверей сам і через мушку сказав хлопцям:

– Товариші, – сказав комісар, – мене Реввійськрада призначила вашим комісаром. Товариша Кригу усунено. Оберніть свої партизанські очі на Жовтневу революцію, товариші! Ворог з золотистими погонями креше нам голови, товариші! Іменем РСФСР наказую підкоритись і скласти зброю!

Хлопці подивились один на одного й поклали гвинтівки.

Тоді новий комісар застав нагана за пояс і виліз до хлопців на гумові шини. Поїхали до семінарії, де стояв полк.

Мітинг тягся недовго. Новий комісар багато не балакав. Партизани теж не любили теревенів розводити.

– Хлопці, розтуди його! – сказав один із язикатіших, – хіба ми контрареволуція?! Бий злотопогонну сволоч, третій полк! Я кінчив.

Новий комісар знайшов будинок для штабу й став жити. Комісар Крига дострілював останні кулі в сонячних зайчиків.

Не знаю, що думав новий комісар і що передумував Крига, – тільки на другий день вийшов товариш Крига на вулицю й пішов у напрямку до будинку нового комісара.

Там він став проти вікон і почав пристрілювати свій револьвер до блискучих шибок. Він, певно, бачив там тих же сонячних зайчиків.

Новий комісар дав Кризі вистріляти всі набої й потім вийшов, лагідний і спокійний, на вулицю, що затихла. Він нагадував

холодного філософа на цій провінціальній вулиці. Його остроги задумливо дзенькали, й ліве око примружувалось, як на полюванні.

– Кінчив? – запитав комісар Кригу.

Крига шпурнув у пил свій коханий парабелум і не хотів розмовляти.

– Ходім зо мною в штаб, – поклав на плече руку йому новий комісар. І пішли вдвох мовчки й гордо.

– Будеш мені помічником, товариш Крига, – почули службовці штабу на порозі кабінету.

Дивна річ: стали рідними, як вода з водою. Вони ніколи не розмовляли. Розуміли один одного з погляду. І жили в кімнаті разом, і билися на конях поруч, і револьверами помінялись, як брати.

Обидва почували себе добре лише один коло одного. На людях – вони не знімали пальців з гашеток револьверів, сам на сам – сиділи тихо й казали одне слово на добу. Кригу іноді охоплювали зимні сни, й тоді новий комісар слухав його хлипання хлоп'яче й виряджав свого друга в ніч на боротьбу з вітряками фантазії. Вертався Крига ранком, знесилений фізично, з порожніми очима й порожнім револьвером. А десь після ранку бачили сліди його куль.

Новий комісар і Крига жили так недовго.

Коли вища військова влада вирішила перевести Кригу на іншу працю й це своє рішення виконала, – новий комісар скрипів зубами.

– Я не служитиму в тій армії, – сказав Крига й засунув глибше в кишеню парабелум, – я втечу в Київ, товаришок!

– Валяй, – сказав йому комісар і вийшов до свого кабінету, щоб не бачити.

Через тиждень лише притих новий комісар. Тільки не балакав ні з ким. Раз проходив канцелярією й бачив, що дехто з людей грав у карти.

– Перестріляю всіх, – запевнив і велів карти викинути. Пара днів пройшла, мовчав комісар, а хлопці потроху знову взялися за карти.

Що ж: двоє було забито, дехто ранений, а решта дякувала фортуні за відсутність куль у револьверові комісара. Партизанські частини ще

й не це могли приймати!

Як бачите – цей увесь розділ має освітлити постать мого героя до його зустрічі з Ма. Коли б я й кінчив тим, що він мав «обличчя зі слідами усмішок, що пішли безповоротно», – цього було б недосить. Я трохи більше зупинив вас на моментах життя нового комісара.

Тепер ви бачите товариша Рубана таким, яким він був перед зустріччю з Ма й перед подальшими подіями.

3. Київ

Я співаю гімна тобі, моє велике місто!

Я бачив інші будинки в інших містах. Я чув інші протяги на інших, не твоїх вулицях. Я дивився в інші очі інших ліхтарів, не твоїх ліхтарів; але такого, як ти, – немає.

І я літав туманами на херсонських степах, я курів пилом на безмежних дорогах. Я чув, як дихали осінні полині на фронтах і як низько літали чайки-небоги над іншими, не твоїми дніпровими водами.

І я співаю гімна тобі, моє велике місто!

Коли край неба загориться, як каска пожежника, і сторожі на скверах поставлять коло себе пилу стовпи, працюючи довгими мітлами, – місто прокидається. А що несе кожен ранок, – хто зна.

Коли чоловік живе в степах, – його думки залежать лише від процесів у власному мозкові. У великім місті – думки чужі. Візьміть ви пройдіть вулицею півгодини – мало ви зустрінете людей? І кожна нешаблонова думка по якомусь принципіві відіб'ється у вашому мозкові. У спілці з іншими – це надасть другого кольору процесові мислення.

Сонце співало на небі, як канарейка, вітер дмухав, як вентилятор, і земля тримала на собі Київ – велике місто.

Комісар Рубан ішов по Підвальній, маючи револьвер наготові. Власне, тут це було зайве – степи zostалися далеко позаду за Дніпром, лісова небезпека не могла притулитись на Підвальній.

Рубан ішов до Криги. Він зарані уявляв собі радість останнього й свою власну.

На Бульварній за Сінним базаром їхав тихо візник. Сиділо на нім двоє. Власне, сидів один, а другий бовтався, як мішок. Очі в останнього були зачинені, й коли Рубан підійшов ближче, – він пізнав свого приятеля, свого товариша.

– Що з ним? – тихо сказав Рубан.

- Мертвий. Задушили на власній квартирі.
- Хто? – побілів Рубан.
- Невідомо. Там зараз слідчий допитує хазяйок.
- Куди? – махнув Рубан головою на Кригу.
- До себе, в Чека. Чекіста по-чекістськи ховатимемо. [\[72\]](#)

Рубан одвернувся, для чогось подивився на сонце й помацав долонею голову Криги.

– Холодний.

А на квартирі він застав схвильовану Ма, заплакану Анну Симонівну й слідчого.

Від цієї хвилини, власне, й починається оповідання про любов. Не знаю, від чого це взагалі залежить, що відразу щось заворушиться всередині – там, де працює приладдя, що гонить кров. Мені самому смішно з цього, але, вірите, і я б закохався в Ма, коли б не знав її майбутнього. Ма була унікум, а Рубан був тричі унікум у своїй ненормальності. Так почалася любов.

– Чого вам? – запитав слідчий.

Рубан мовчки подивився на Ма, витяг слідчому свій документ і сказав:

– Я його товариш. А з тобою ми наступали вмісті на Київ. Слідчий придивився до Рубана, пізнав, і слідчого це задовольнило. Він продовжував роботу.

«...зазначена товаришка показала:

Вищеназваний товариш Крига живе в неї на квартирі приблизно з червня місяця цього року й постановлений на ордер жилкому. Вищеназваний товариш Крига жив тихо й смирно, і пияцтвом не займався, і жінок на квартиру не водив.

Відносно того, що він служив у Чека, знала дуже добре, бо вищеназваний товариш Крига про це оповідав кожний божий день. Відносно того, що він був хворий, – то я думаю, що він був не зовсім нормальний і хворий. Часто не давав спати ночами та розказував жахи.

Відносно того, що вищеназваний товариш Крига питав до мене симпатії, – я знала, але ніякого поощрення йому не робила. Він мені не подобався, як мужчина і як ненормальний. В останній час до нього перейшов жити якийсь товариш. Ім'я його було Коля, а прізвища я не чула й не знаю. Жили вони добре. Часто ми чули лише, що товариш Крига не міг спати ночами і будив тому й товариша Колю. Цілу ніч чути було, як він оповідав про розстріли. Він казав Колі: «Я й тебе коли-небудь розстріляю. Ось сюди дам кулю, й мозок вискочить».

Останню ніч нічого не чула, Крига не вертався, а ранком товариша Кригу знайшли надворі задушеного за горло. Відносно того, що, чи було в мене що-небудь з товаришем Колего, – можу відповісти, що – ні, нічого не було. Він мені був зовсім чужий. Більше показати нічого не маю».

– Я вас мушу заарештувати, – сказав слідчий.

Невідомо, що було причиною, – тільки остроги Рубана задумливо дзенькали та ліве око примружувалось, як на полюванні. Він відчував таємні нитки, що тяглися до нього від очей Ма. Нитки були міцні, і рвати їх не хотілося.

– Я беру її на поруки, – запропонував він, відчуваючи ці таємні нитки.

Я не знаю, як слідчий міг на це погодитись, але факт залишається фактом: Ма зосталася дома й слухала, як мовчав Рубан та зітхав на столі гарячий самовар.

– Я його любив, – нарешті зауважив Рубан.

Ма опеклася гарячою ложкою й подивилась на мрійну мідь, де відбивалась її червона щока та блискуче око. Рубан їй подобався.

Як передати такі хвилини, в які нічого не говориться? Рубан мовчав, Ма не говорила ні слова, самовар співав своє. Півгодини було тихо, але нитки все тяглись і тяглись.

– Мені здається, що я вас полюбив, – репліка від Рубана.

– Здається? – перепитала Ма.

– Моє прізвище Рубан, і я пропоную вам бути моєю жінкою, – сказав Рубан, і його холодні очі засвітились без причини.

Якби це була не Ма, а інша – хто зна, в який бік повернув би кіль розмови. Ма сказала:

– Мені теж здається, що між нами є якась нитка або щось подібне, – і простягла руку. Рубан узяв руку.

Що трапилося б далі, якби не було того стуку в двері?

Ма вискочила в сусідню кімнату, а Рубан відчинив слідчому Чека з агентом.

– Де дівчина?

– Є. Що таке?

– Товариша Кригу задушили співмешканець його й вона.

Рубан почув, як повернувся в дверях ключ, але тримав це в собі. Невідомо – була це любов чи лише остання послуга ради неї.

Коли поламали двері – Ма там уже не було, і ніякі шукання не дали сліду до її схованки.

Київ стугонів на ніч і напускав на себе вечірні тіні. На горі на станції кричав «КІМ» – бронепоїзд, чекаючи командира. Командир Рубан міряв велике місто кроками, а хтось у передмісті, «милуючись місяцем, терзав свою гітару».

4. Латиш Матте

Машиніст бронепοїзда «KIM»^[73] брав коло водокачки воду. Звичайно, це була робота помічника, але останній десь гнів по дорозі від кулі командира. Згаданий командир – латиш Матте – був для машиніста мішком загадок. Ніякий спирт не мав впливу на командирovu голову, і тим більше на командирів язик. Його прозвали «німий Матте».

Машиніст слухав, як булькала вода, і пильно стежив за безпечністю свого тилу. Командир міг з'явитись, як буря, а хіба тонка обшивка тендера врятує від кулі парабелума?

Вода дратувалась із машиністом і його майбутністю. Вже холодний піт почав проступати на чолі.

Нарешті якась крапка часу, якась жартівлива хвилинка переповнила командирovu чашу: він вискочив із вагона й мовчки одсалютував у повітря одним пострілом. Друга куля мала йти на тендер паротяга. Задумливо дзенькали командиріві остроги, й ліве око примружилось, як на полюванні.

В цю хвилину на перон вибігло двоє військових. Вони здивовано глянули на револьвер командира й не знали, що думати. Командир підняв на всякий випадок зброю.

– Товариш, – сказав старіший із двох – колишній полковник з довгими вусами, – я командир першого мортирного дивізіону. Мені потрібна ваша поміч.

Латиш Матте переклав револьвера в ліву руку й простяг праву руку гостю. Потім він почав дивитись у вікно апаратної телеграфу й стояв так увесь час.

– Ворожа артилерія сильно б'є по моему участкові, – продовжував командир дивізіону, – очевидно, десь є гарний пункт для ворожого спостерігача. Я хочу послати свою розвідку й потім, за її відомостями, вдарити перехресним огнем по ворожих батареях: з моїх мортир і з вашого бронепοїзда.

– Я їду з вами, – сказав латиш і махнув пальцем на свого помічника.

– І зо мною двоє. Триматись під парами. Ти – командир.

Всі їхали верхи. Бронепоїзд мав свої коні. Латиш тис коня острогами й піднімав пил. Село було недалеко за щіткою сосен. Вечір ще не мав наміру виходити на зміну. А день мовчав, як вода.

На селі, коло хати, де жив тов. Доєнгардт (командир дивізіону), латиш прив'язав коня й пішов вулицею в ліс. Двоє його вірних ішло тридцять кроків ззаду. За селом Матте оглянувся й не сказав ні слова. Це значило, що латиш нічого не має проти, і люди можуть не боятись.

В лісі Матте вибрав високого дуба, скинув чоботи й подерся вгору. Люди стояли внизу мовчки, не рухаючись. Матте п'ять хвилин роздивлявся навкруги в бінокль.

Зліз, і всі пішли назад.

Раптом латиш скочив у кущі й ліг. За ним це зробили його люди, не розуміючи нічого. Скоро на дорозі виткнулось троє. Латиш придивився в бінокль і потім спокійно вийшов на дорогу з кущів.

Вершники побачили піших, і миттю серед тиші лісу лунко прокричали постріли. Багато берез було перепсовано кулями, а вечір злазив по драбині тихо й вештався вже в подихах лісу.

Латиш ішов просто на вершників і грався ліщиною гілкою. Його хлопці йшли один за одним ззаду. Один вже волочив ногу, а другий витирав щось червоне з обличчя.

Вершники позскакували з коней і перестали стріляти. Вони тримали голови піших на мушках і терпляче чекали ворожих намірів.

– Сій! – крикнув один вершник.

Матте продовжував іти вперед, ламаючи гілку, а один з його людей похмуро вилаявся й сказав їм останній параграф «послужного списку» Матте.

– Гади чортові, – вилаявся вершник, – чому ж ви мовчали?

– Доволі, – вирішив один із людей Матте, – катись, доки не покуштував кулі!

Латиш проходив мимо спокійно й не дивлячись на тих, що стріляли. Тоді один з вершників заступив дорогу.

– Здоров, Шурка!

Матте підвів помалу очі й придивився. Потім подав руку, щось буркнув.

– Братішка, та ми ж умісті на «Коршуні» були. Зараз я в антилерії, їду на розвідку. А ти, братішка, що робиш?

Матте помалу одвів назад руку й кудись нею показав.

– Треба там придивитись до вітряка на горі, – сказав Матте й пішов дорогою. Через кілька кроків він вернувся й простяг товаришеві з «Коршуна» руку:

– На, братішка!

Тоді, як ніч розсипала на небі золоте просо й вітер куйовдив гриви коней, – товариш Матте гнав свою тінь аж до станції. Там він, як вихор, скочив у вагон і надушив кнопку дзвінка два рази. Це значило, що через п'ять хвилин буде три дзвінки, а потім, коли поїзд не зірветься з місця, – багато буде мертвих.

Поїзд рвонувся після третього дзвінка й пропав на далеких рейках.

Командира дивізіону тов. Доенгардта здивував від'їзд із села тов. Матте. Коли ж закохав на станції паротяг і поїзд Матте кинув по дорозі іскор, – тов. Доенгардт здивувався ще більше. Ніяких розмов у них із тов. Матте не було – лише вислухали вони вдвох заяву чужого селянина про те:

що троє розвідників лежать покатовані коло вітряка;

що заманила їх дівчина в червоній хустці;

що в селі стоїть ворожий легіон;

що дівчина чужа, не наша, живе в селі з матір'ю;

що вона сказала розвідникам – нікого в селі немає, і що красива вона до біса.

Командир Доенгардт зауважив, що треба ранком взяти з бою село, – і все. Чому ж латиш полетів до чорта й що прийде далі на його дурну думку, цього – командир Доенгардт міг побожитися

своїми вусами – не знав. Одного боявся командир – щоб Матте не став на перешкоді його, командира Доенгардта, планам.

Поїзд Матте пролетів тим часом пару верст і став, як закопаний, від дзвінка з кабіни командира. Можна було дивуватися тільки, як не позривались із місць гармати!

Сам Матте вийшов із вагона на насип і понюхав теплі подихи ближчого болота. За лісом мало бути село, а зір до нього не доходив, бо хіба те просо, що ніч обсипає ним молодика, світить?

Матте виліз на дах вагона й довгий час стояв нерухомо. Поїзд мовчав. Була ніч. Люди чекали слів командира Матте.

Командир зліз із вагона й покликав до себе машиніста.

– Туди, за той горб. Дві верстви. Тихо, щоб і чорт не чув, – сказав Матте й, зайшовши в свою кабінку, заснув, ледве ліг на ліжко. Поїзд рушив.

Здається, снів у командира Матте не було. Він скочив на ноги, коли поїзд став. Як тихо не їхав машиніст, а Матте відчув це якимось інстинктом.

Був саме той ранок, коли ще й «чорти не бились навкулачки». Приладдя до денного освітлення десь блукало за горизонтом, і якісь кури стали потроху визбирувати небесне просо.

Командир Матте зловив у бінокль тумани над ворожим селом і зібрав помічників на нараду. Але в цей час блиснуло велике кресало, забігали луни по лісі, й командир дивізіону тов. Доенгардт став крити ворога з мортир.

Командир Матте скривився, навіть декому здалося, що він хотів вилаятись, і показав пальцем на село. Це відносилось до «орначів» на бронепоїздові. Заскрипіли башти, і бронепоїзд «КІМ» став бити по флангові.

Білим осіннім ранком командир Матте заїхав на коні в село. Коло млина була юрба людей і на принесених столах лежали трупи розвідників. Один із них не був ще трупом, але мав уже для цього всі візи на своєму мандатові й на грудях.

Не треба розповідати про ці візи. Завжди буває, що люди вміють краще хижаків різати живих людей. Ці візи були – неохайно зроблені начерки зір, назва Республіки й прізвища Вождів. А розвідники були трупами від начерків гострими ножами!

Тихо стояв побитий гарматами вітряк, ошаліло дивився народ, і кусав свої довгі вуса тов. Доенгардт.

Командир Матте ткнув повід коня комусь у руки й спокійно підійшов до розвідників. Нічого не відбилось на його обличчі. Це була залізна душа. Він уважніше подивився на товариша з «Коршуна», мимоволі глянув на свою зброю і хотів відійти. Тут якась рука вставила палку в фортунине колесо. Все пішло димом.

До гурту підбіг чоловік і крикнув:

– Дівчина в червоній хустці тікає в ліс!

Нікому не пощастило побачити, як сів на коня командир Матте. Його з місця наче здуло вітром. Кінь закрехтав і понісся до лісу. Двоє хлопців з «КІМу» ледве встигли за ним.

Дійсно, якась дівчина тікала в ліс. Червона хустка ще здалеку кидалась у вічі. Командир Матте доскочив конем і став.

– Рубан?! – закричала дівчина.

Командир Матте – він же Рубан – не відповів нічого. Він схватив дівчину з землі і, направивши коня до вітряка, притис його острогами.

Коло столів із розвідниками Матте кинув дівчину на землю. Віддав комусь повід коня. Поправив на голові зеленого кашкета й показав ближчому чоловікові пальцем на дівчину. Той узявся за гвинтівку. Командир Матте вирвав її в нього з рук і закинув у траву.

– В'яжи до вітряка. До крила! – сказав крізь зуби командир Матте. – Починається вітер.

Тоді червоноармієць повернувся до Матте, блідий і спокійний, як на високій горі сніг. Він глянув у рурку револьвера командира Матте, попестив поглядом начерки зір і прізвища Вождів на безсоромних і розхристаних грудях розвідників, сказав.

Говорив тихо:

– Товариш командир, – сказав червоноармієць і мотнув головою на розвідників, – хіба вони на це согласні? Товариш, – крикнув чоловік, – хіба вони согласні?! Сонце не хоче бачити таких діл. Вціль її з парабеля!

Командир Матте вистрілив у сонце й сказав, коли вітер одвіяв дим:

– Хто?

Люди не рухались, лише очі мимоволі слідкували за мушкою револьвера.

– Вдар її сам! – крикнули з гурту.

Командир Матте тоді спокійно заклав на місце револьвера, звільнив праву руку й потримався нею за руку другого чоловіка; командир Матте тоді схватив за груди тов. Доенгардта, що нервово ходив поруч, і придивився йому в вічі; не кваплячись, витяг його, Доенгардтову, шаблю; далі він підійшов до дівчини на землі й мовчки простромив її до землі. Потім він поїхав на свій «КІМ», залишивши все, і пил від копит заступив сонце.

Колишній полковник Доенгардт з білим обличчям витяг із землі свою шаблю й витер її, Ма заспівала тонкою й прілою ниткою, а народ увесь розбігся.

– Рубан, дорогий! – прошепотіла Ма вже перед смертю й струснула блідою рукою полиневий цвіт. Білі полині обсипали гірким цвітом любов. Поруч на столах хололи трупи розвідників.

Тов. Доенгардт велів передати Матте останні слова Ма.

– Пусяк, – сказав командир Матте – він же Рубан – і прострелив білу невинну кору ближчої берези.

Так закінчився роман.

Невеличкий горбок у полинях завжди приваблює до відпочинку. З землі росте біла гірка полинь і нагадує любов тієї, що лежить під горбом.

Раз, сидячи в тумані вечора, коли сонце сідало великою раною, я знайшов тут порожню гільзу, що приніс сюди якийсь романтик від парабелума товариша Рубана.

Kuïb, 1925

Туз і перстень^[74]

1

– Уявіть собі, що ви лежите на операційному столі. На обличчя вам кладуть полотняну сітку, а потім тихо й поволі стануть крапля за краплею – хлороформ. Не забудьте при цьому, що руки ваші міцно прив'язано і ногами ви не можете зробити жодного руху. Велика рука вічності здавить ваше горло. Щось солодке, в'їдливе піде до вас у ніздрі. Це буде хлороформ. І десь здалеку-здалеку почуєте тихий і повний суворого рішення голос:

«Рахуйте!»

Ви кусаєте себе за холодний язик, душите себе солодкою-солодкою парою. Вам здається, що груди розірвуться голосним вибухом. Зачините тоді очі й дерев'яним язиком продовжуватимете рахування. І в голові задзвенить якась весіння мелодія.

Минуле оближе теплим язиком вас, і захоче жити тоді ваша кров. Самоцвітним каменем без ціни вважатимете життя, що так сіро минало, так сіро котилося мимо. Хлопці, як же не хочеться вмирати!

Так говорив Пантелеймон Большаков, наш санітар. Липневий вечір зсовував на ворожу сторону сонце й помалу починав фарбити голубий дах наново. Дзвеніла в повітрі бджола, перелітаючи станцію, далеко й вперто десь стріляли гвинтівки. У вагонах санлітучки стогнали ранені.

Почали тихо брязкати рейки, і на обрії показався дим. Він ішов далекою хмарою, почорнішав, підвівся й загув густо до станції. Гудок дійшов до Большакова й став, як місток між двома берегами. Потім семафор махнув червоною дощечкою, стрілочник вийшов до стрілки, затремтів міддю знову гудок. Прийшов бронепоезд «КІМ» і став поруч, став близько.

Коло Большакова звисив ноги через двері теплушки лікпом Мишка. Вони обнялися урочисто й ніжно і з робленим презирством оглядали

броню, що заступила станцію. Прямо їм у вічі дивилося темне око кулемета.

– А якби лимонку підкласти – перекинула б?

– Не перекинула б, – Большаков подивився на червоні літери. – «КІМ», тут, брат, міну треба, як на морі.

Жовтий мідний перстень на вказовім пальці зупинив його погляд. Перстень був товстий, як обруч. Від персня починалось синє слово, над яким прямокутний парус стояв на китайській джонці струнко. Слово було: «Коршун», татуїроване синьою фарбою.

– Цей перстень нагадав мені його історію. Коли б тут був і Шурка Рубан, я хотів би відійти з ним на минутку. Ляпають братішки, що він ще живий.

Лікпомові набридло дивитися на перстень під час перев'язок, а тут ще якась історія.

Большаков презирливо й щиро гикнув, взяв котелок і пішов по чай на станцію. Зустрівши на платформі матроса, що пишався розкішним кльошем, Большаков обревізував його з напису на кашкеті до калош на босих ногах.

– Братішка, хто у вас командир?

Матрос не звертав уваги.

– Я спрашую, братішка! Це – не Шурка Рубан?

– Не! – Матрос виразно плюнув на землю між собою й Большаковим і задумливо почав розтирати калошею.

– Ти не задавайся, братішка, – сказав серйозно Большаков, – видалі таких! Ти ще моря й не нюхав, братішка, а я вже солоний.

Матрос витяг із кишені наган і демонстративно звів курок.

– Бачиш, шпана санітарна?

– Бачу, – констатував Большаков і повернувся до матроса спиною. Матросові було цього мало. Він вилаявся, тримаючи наган у руці.

Дальші кроки Большакова сполошили бронепоезд і станцію. Большаков хутко обернувся й підняв матросову руку з наганом угору. Далі він пустив матросові трошки крові з носа. Наган непередбачено вистрілив, і ожила станція.

З «КІМу» вискочило кілька людей. Але Большаков мав уже наган у своїй руці і стояв непохитно, стояв спокійно. Хтось із братішок запропонував здатись і розпочав стрілянину. Куля пішла лише в повітря. Большаков мовчав.

Далі запанувала така тиша, як на палубі під час морського штилю. З вагона вийшов помалу командир. Він ішов просто, і його люди розступались, як колоски жита.

– Хто стріляв?

Большаков, почувши голос, оглянувся. Потім широчезна усмішка зіпсувала його урочисте обличчя.

– Братішка! Рубан! – і заклав нагана за пояс.

Командир зацікавився лише на момент. Став потім знову серйозним і холодним.

– Моє прізвище – Матте.

Большаков не здивувався, простяг ліву руку й показав на перстень.

– А це пізнаєш, Шурка?

Командир на перстень не подивився, обвів очима всіх братішок і, взявши Большакова за руку, повів за собою в «КІМ». На пероні залишився котелок із міді, якого чекав лікпом Мишка, дістаючи цукор і хліб.

2

Сонце з'їхало на палець нижче. Два рази підходив лікпом Мишка до котелка, що лежав на гарячій пероні. Обидва рази він чув неголосне: «цсс» і суворе махання руки братішки-вартового. Власний санітарний котелок валявся на посмішище цілій станції, а брати його не можна. Розмови вартовий не підтримував, на питання – мовчав. Лікпом сів у холодильник і почав дивитись на свій посуд, як гадюка на птаха, розчинивши рота.

По путях бігала сторожева курка, і захотілось їй піти вже додому. Вона заклопотано переступала рейки, шукала баласту в свій шлунок і, повернувши голову набік, спостерігала, на якому місці сонце.

Літній день був найсиній і найвищий. Далекі обрії хиталися хвилями, як справжні океани. Тільки не було в них холодку, що дише від морських обріїв, був зелено-блакитний туман, золотавий пил далеко і повсякчасні розмови гвинтівок на сході.

Курка підлетіла на перон і зразу ж зацікавилась котелком. Вона помалу підійшла й серйозно подивилась на вартового й на лікпома Мишку. Заглянула в середину котелка.

Двері поїзда відчинились, і на землю зійшов санітар Большаков. Більше не вийшов ніхто. Большаков, як ведмідь, переставляв ноги, щось мурчав собі в бороду, і мідний перстень блищав у нього на пальці. Сорочка не мала пояса, не мала ґудзиків. Через плече в нього був тепер ремінь, і на ньому бовтався маузер в дерев'яній кобурі.

Курка побігла шукати собі захисту. Котелка взяв у руки Большаков і тоді побачив лікпома.

Вони привіталися сильними словами, які тепер вже розкидані по степу до нових боїв і які не вміщаються в касі наборщика.

– Ех, Мишка, якби ти знав, що це за Рубан! У нього на гігантських грудях золотий годинник.

Мишка годинниками не цікавився. Новенький маузер більше прийшовся до душі.

– Дасиш поносити?

– Ти ж лікпом! На біса?

Героїчна душа Мишки стала в позу. Одставивши ліву ногу наперед, підтримуючи правою рукою уявлену зброю коло боку, притискуючи до серця портфель, він думав, мріяв, і сам Наполеон був перед ним хлопчиком.^[75]

Лікпом Мишка ходив у кожне містечко реквізувати ліки. Це були найвидатніші дні лікпомівського життя. Він надівав чорного шкіряного кашкета з величезними автомобільними окулярами, вішав на шию банку з протигазовою маскою, за пояс стромляв дві білих гранати без капсулів і в руки брав жовтого портфеля невідомо з чим. Большакову й другому санітару він діставав на час гвинтівки з багнетами і велів тримати наготові пальці на спускові. Санітари це

робили й кашляли від сміху. Містечкові аптекарі терпляче слухали войовничі крики лікпома і боляче дивились, як булькав йод, що його зливали розбійники в одну пляшку.

– Поносити дам. Неізбежно.

Сірий бронепοїзд дав гудок. Командир через ляду подивився на перон. У рот до Большакова заїхало колесо і застрягло там між білими зубами. Він сміявся. Усмішка не була широкою, командир на неї не відповів. Колеса помалу рушили.

Тоді Большаков крикнув:

– Братішка, котра година?

Командир подивився на годинник, що горів і блищав на сонці. Щось подібне до усмішки майнуло в його очах, сірих, як туман. Бронепοїзд пішов, і обрій знову зімкнувся навкруги.

– Славний парнишка, – сказав Большаков, – і золотого годинника має від Республіки!

Лікпом Мишка пішов по чай. За депо далеко біліла річка, і степ хвилювався, виконуючи шумову музику своєї опери. Большаков старанно обходив рейки й намагався не помічати санлітучки, що в кількості чотирьох теплушок одна стирчала серед станційних рейок. Тут, на цім полустанкові, він пригадав далекі вогні південного Марселя, пригадав хистку палубу «Коршуна» після ночі в салуні Сан-Франціско, подивився на китайську джонку й перстень на своїй руці. І, діставши з кишені пляшку рому, запив спогади солодко-пахучою Ямайкою.

Лікпом приніс чай. Пили чай з ромом, згадуючи Шурку Рубана. Годинники цілого світу посилали в минуле хвилини за хвилинами, а санітар Большаков думав про все, що нагадував ром.

– Пізнав перстень у два щота, – сказав Большаков.

– Ну?

– Потяг до себе й за стіл посадовив. Стоїть і в вічі дивиться. Мовчить. «Ну, – кажу, – Шурка, плече твоє загоїлось?» – «Загоїлось», – каже. «А Вільку з Франціска пам'ятаєш?» – «Пам'ятаю», – каже. «Ну, дай же, братішка, вип'ємо», – кажу. Тоді він

поклав мені в кишеню цю пляшку. «Не можна, – каже, – мені пити зараз». Дивлюся я, ну й жалко ж мені стало! Мовчу. Сидить він такий, як побитий. Заклюють його, думаю. А він тре собі лоба й щось згадує, тре знову лоба і далі згадує. Сурйозний такий, не той Шурка, що на Василькові «яблучко» танцював. «Шура, як твої кльоші на суші дзвонять?» – «Нічого», – каже і показує золотого годинника, – золотий годинник Республіки і спасибі герою Олександрю Матте – Рубану тоже. «За діло», – каже він, цей двохфамільний Шурка. «Не хочу, – каже, – тобі розказувати – за діло одне пустякове дали, время щоб наблюдать. І маузер ось з монограмою». – «Розкажи, – кажу, – товариш Матте-Рубан», ну, він мені й розказував, сидячи навпроти і дивлячись на мою лічність.

«Останься, – каже, – в мене, Большаков».

Ну, думаю, їдять його тут сухопутні боцмани, їдять, та й край. Думаю, кожний кльошем перед його носом із претензіями крутить. Тільки це я думаю, – входить один. Побачив Шурку і майже здох.

«Чого вам, товаришу? – каже Шурка, беручи шпалера, – чого вам, товаришу, – а братішка, бачу, біліє-біліє й більше лякається, – чого вам, товаришу, в бога-богородицю?! Я вас кликав?»

Но, конєшно, стрілять не почав, бо я придержав. І – «Шурка мій, – сказав я, – це тебе цукроварня спортила».

Словом, сиділи ми, балакали, а Шурка на карті щось дивився.

«Останься, – каже, – в мене, Большаков».

«Ні, – кажу, – не можу я. Кінчу свої уколи в лікпома. Відновився, – кажу, – Марсель. Не можу, братішка, – ніс може спортитися».

Засміявся він.

«Ну, кінчиш, – до мене при. І візьми ти, – каже, – од товариша Шурки Рубана цей маузер із сребряною монограмою. На!..»

Лікпом Мишка прочитав на монограмі горді слова командира і став прочищати голку шприца, протягши звідти дротинку.

– А перстень? – запитав він між іншим.

– Можу розказати про перстень.

Далі лікпом набирав у шприц рідини, витирав спиртом вену коло ліктя, стромляв у вену голку, а Большаков починав оповідати про свій перстень.

Лікпом і санітар лежали потім між рейками, і санітар оповідав, аж доки не перестало гріти сонце, доки не стали довгими тіні трав, доки...

3

– Кожне «яблучко» має свій тембр. Кожний тембр властивий лише банді музик, що «яблучко» те грає. І коли десь у степу, широкім, як кльош, до тебе дмухне «яблучком» – ти будеш знати, в чом дело. Або шпалера кинеш у траву і заховаєш у кишеню зірку, або зірку сховаєш, а шпалера в руку візьмеш, або те й друге не ховатимеш. Будуть: банда, або махновці, або свої.

Найбільше я люблю махновське «яблучко», люблю, як вітра в штиль, як бабу теплу, махновське «яблучко» на сто струментів. Ще за п'ять верстов довіється воно до тебе і вдарить наповал. Підеш мести кльошем по дорозі, по пильному проспекту, підеш і підеш. Гранати бовтатимуться коло пояса, позаду буде безсонна доба, а ти йтимеш, доки не заблищать білі труби й фанфари. А братішок у Махна, ^[76] брат ти мо-ой! Ажратви у Махна – мо-о-ой! Грошей!..

Я тобі розкажу колись, як я на тиждень до Махна завльокся, як екзамен на анархіста держав – спиртовий екзамен, і як потім утік по сознательності...

А на станції Василькові стояли ми тоді як батальйон військ ВЧК. З «Коршуна» нас було троє: Шурка Рубан, Банька Мороз і я – Пантелеймон Большаков.

Саме така, як зараз, пора: день заходив на вечір у бухту, сонцеве плавання через пару годин кінчалося. Ми між двоколками на площадці грали в проферанц Ваньчиними картами, а Рубан садив «яблучко» між рейками під гармошку. Мені не везло. «Доволі», – сказав я після другої карти. Банкірщик відкрив свою. «Десятка, чортів банківщик!» – крикнув я од злості. Другу карту витяг – теж. У мене вісімнадцять, і я програв. Що? Очко? Це стара назва, товаришу лікпом.

Тоді я побачив нашого командира, нашого геройського командира. Він вийшов на перон скучної станції Васильків. З ним ішов брехун, гад і сукин син, як потім ми взнали.

«Парні, – сказав наш, – цей товариш нам резолюцію пропонує».

Ми зібралися, скільки нас було військ ВЧК, і чекали резолюції.

«Вот, товариші, – сказав гад і брехун, – на советську цукроварню імені товариша Лібкнехта^[ZZ] нападають бандити в кількості двадцяти чоловіка. Я пропоную по два пуди цукру кожному з двадцяти чотирьох товаришів, що згодяться поїхати туди на дві доби».

Ладно, одібралось нас двадцять чотири. Шурка, Ванька і я – першими. Командиром один студент медичинський, двоє братів з «максимкою». Патронів сот по дві. Думаєм, виставим застави, а самі хоч виспимось та в проферанц цукор пустимо. Ванька й карти взяв.

Їдемо ми дванадцять верстов, сонце наближається до петлюрівської границі, у Ваньки Мороза блищить на пальці цей перстень. Минули лісок, видно й цукроварню. Товариш Большаков і каже: «Гулять будемо, хлопці?» «Мовчи, – сказав Рубан, – он у кущах пастухи пасуть».

І, вставши, без сумніву, пішов товариш Рубан до пастухів. Балакав із ними, кулаком махав, за грудки трусив. Прийшов і сів. «Поганяй, – каже, – мовчать гади – коров'ячі пастухи». Поїхали.

У балці перед цукроварнею злазить Шурка Рубан оправається і непомітно пальцем зробив товаришу Большакову й Ваньці Морозу. Хлопці вперед поїхали, а вони ззаду йдуть – Шурка, Большаков і Ванька.

«Хлопці, – каже Рубан, – тіжилб! Через пастухів узнав, що в банді тисячі, а не двадцять. Чотири села підпрапорщик підняв. На комуну і проти жидов. Тіжило прийдеться».

«Може, зарані сорвать когті?» – запитав Большаков незрозуміло.

«Не, братішки, ми наказа виконаємо. Злякалися, – скажуть бандити і ще десяток сіл піднімуть. Будемо битися і – мовчок. А того гада, що післяв на смерть, ми потім знайдемо». Порадившись малоє время, вони сміливо стали доганяти свої підводи.

А в заводі, брат ти мой, вгощеніє! Шамова, самогон, – пий, братва. Сонце зовсім червоним стало, великим і круглим. Крайком лише визирало з-за кам'яної стіни, що була навкруги. Цукроварня маленька, будинків небагато, і величезна стіна з залізними воротами. Весело братві, а Рубан реч говорить:

«Товариші, – каже, – благодаря революції у нас тепер повний шторм! Но когда Советська вдасть скаже кров вилить на блюдо, то що нам дорого – завоювання чи якась паршива кров, у Господа Бога, наконєц?! Смерть контрреволюціонним бандам, которіє вооружени до зубів!!»

Тут убігає один чоловік і кричить, наче його взяли на мушку:

«Банда наступає!»

Ми враз вискочили за стіну й окопалися. Позаду нас була канава з водою, болотом, дерезою. За канавою – стіна.

Товариш Большаков лежав, командир-студент стояв, двоє братів крутились коло «максима», решта товаришів лежало між Шуркою Рубаном і товаришем Большаковим.

«Бий у гроб, – сказав Рубан Большакову, – тих, хто захоче сорвать когті!»

І, словом, лежали ми, через мушки дивилися, гвинти, затвори перевіряли, патрони розкладали під рукою. Проти нас поле тверде підіймається помалу вгору, через п'ятсот сажнів бугор, над бугром червоне сонце. І подумав тов. Большаков, що він своє останнє сонце розстрілює. Заходило сонце, і чути було гомін, тупотіння, наче від великої череди. Була така тиша, що здавалося – спиш важким сном.

А тільки заховалось сонце, на його місце вийшла чорна сила. Ішла маса. Останні промені блищали на косах, вилах, багнетах. Було тисяч зо дві.

Наші мовчали. Банда сунула чорною хвилею. Командир-студент приклав свисток до рота, коли можна було вже бити, не цілячись. Почався бій. Бій вечірній, лихоманковий бій...

Ви можете зупинитись тут і оглянути все, що є навкруги. Бо перед видимою смертю чоловік оглядає світ. Він для чоловіка остільки

новий, незнайомий, що минуле життя здається лише прологом, увертюрою до чогось більшого, майбутнього. І мені – оповідачу – це здається, але я все заховаю в собі, і лише нервовий стиль, може, передасть вам моє хвилювання...

...Димки схоплювалися за димками, кулемет строчив без «задержок» ленту за лентою, рикошетні кулі хльоскали й співали, співали й хльоскали – останні кулі чийогось кінця. Кулемет строчив, люди ряд за рядом падали наперед, як зрізані, темна маса переступала, минала, йшла. Ось кулемет став захлинатись, розігрівшись до того, що закипіла вода в «кожусі», гвинтівки парували й боляче били в плече. Товариш Большаков бачив перед себе чорне щось, жахливе, смертельне. Товариш Большаков тоді кинув гарячу гвинтівку геть і, схопившись на ноги, дав в упор дві гранати одну за одною. Він перескочив канаву, продерся через дерезу, по запертих воротах виліз нагору, впав у двір, і в голові задзвонило щось, задзвонило...

Прокинувся я – товариш Большаков, обшупав себе – все ціле, на поясі три гранати висить. Страх на мене напав. А за стіною крики чути, вогні горять, матюкаються. Побіг я, як заєць, в одні двері. Попав на східці. Вгору. Іду. Велика кімната, під ногами наче пісок хрумтить, багато піску. Взяв рукою, поклав на язик – цукор. А в кутку я наткнувся на чоловіка, на Ваньку Мороза.

«Ванька, – кажу, – суки ми з тобою! Одна смерть, чи в цукрові тут, чи на дворі! На палубі, як воєнмори. Сидно мені, Ванька».

«Командира й кулеметників на вила підняли», – це Ванька.

Пішли на двір і в швидкості знайшли ще трьох своїх, почали робити орієнтировку. Виліз я на стіну, одним оком на степ дивлюсь. Свербить моє око, бо так і чекаю, що хтось вилами штурхоне. Небо синім зробилося, як пуп, на небі дорога з Криму в Київ, через Васильків просто. А зорі холодні й підсліпуваті через дим, через білу пару. Але на зорі мені наплювать – навкруги табір з багатьма вогнями, стелиться дим, ходять вартові, і чути, як жариться на вогні щось чоловіче, бо дух забиває серце, бо скидає з голови шапку. Брат

ти мо-ой, я почти впав назад у двір! «Братішки, – кажу, – тут нам і каюк. Навкруги вольні з косами воєнморів вартують».

Но один був Ванька Мороз. «Спомни, – каже, – братішка, сині моря! Згадай Вільку з Франціска. – І показує цей перстень. – Я не дрефлю, товариш Большаков, чужої кулі. Зараз ніч – банда полізе лише ранком. Я лягаю спати на три години, а ви киньте дві гранати за ворота. Перед ранком щось надумаю». Пішов він спати в цукор.

Я, звичайно, взяв у праву руку лимонку, витяг загвіздок і кинув за ворота, одійшовши вбік. Це було для паніки, щоб вони не полізли сюди ніччю. Бомба розірвалася, як самошедша, розкидавши пару бандитських вогнищ та освітливши на момент ніч і степ. Бандити одсунулись далі, а ми ходили всеньку ніч, матюкалися так, що луни сковзалися по дахах, досягаючи зорь, Бога, світла, темряви, і згадували все, що хотіли.

А ніч проходила, минала, як і все минає; синє небо, як і завжди ранком, мало витягти з-за гори сонця, сонце всім наллє життя з золотого чайника, життя малого, короткого, як крапка, але і в крапці терпкого, солоного, вічного життя, вічної відміни матерії.

Не знаю, як минала ніч, бо товариш Большаков не помітив і не примічав. Вогнища потухли за стіною, лише вартові голосно позіхали та курили городняк, цікаючи через зуби. Небо начеб хто рукавом витер – стало голубе, як сніг. На сході от-от мала з'явитись біла смуга, але було ще темно. Збудили Ваню Мороза.

Він витяг із кармана колоду карт для проферанца. «Тягни, братішки, – сказав він, – найстаршу хто?» Ми потягли, і витяг товариш Большаков короля. Решта менші мала. «Ану, тепер я, – засміявся товариш Ваня Мороз, – я потягну». І потяг він карту і витяг він винового туза, туза, що старший за короля. «Я, братішки!» – сказав Ваня, і, взявши всі карти, він поклав мені їх в кишеню. «Давай мені лимонки». Ми дали йому чотири ровним щотом. «Тепер слухайте, що надумав Ванька Мороз, коли він у цукрові спав і сни різні бачив. Нас п'ятеро. Ранком поріжуть нас усіх. Краще один

загине, ніж усі». – «Братішка, – сказав я, – разом давай». – «Дурню, а перстень нащо? Мене нікакая сила не візьме».

Він виліз на західну стіну, а ми на східну. Я відібрав у хлопців три гранати. Потім ми почули, як стрибнув Ваня Мороз, розірвалася граната, за ним побігли вартові, і палахнула світлом друга граната.

Доки табір метушився, схоплювався на ноги, ми бігли степом на схід, у Васильків.

Товариш Большаков мовчки біг і червонів, червонів і став червоним, як прапор. «Братішки, – крикнув він, – здохну, кулю собі дам!» Стали. «А де це видано під білим світом, щоб Ваньку Мороза Большаков – сукин син – покинув?! Га? Спрашую?»

В скором часі ми побігли понад ліском на допомогу Ваньці, що викинув уже свою третю лимонку. Ваньку ми зустріли далеко і, пустивши зразу чотири гранати назад, затопали ногами до скучної станції Васильків.

Товариш Рубан – наш Шурка – лежав у ліску без пам'яті з сокирою в руці. Ліве плече його розпухло, як тісто. Ми почали його будити, і він, скочивши на ноги, побіг, як кінь. Ми піймали, заспокоїли, він уривками тер свою голову, лаявся в світ і копійку, хлипав, як баба, і розказував свою случайність.

У болоті під деревою лежав Шурка Рубан ніччю. І пальцями зачиняв собі вії на очах, але пальці не слухали, очі все бачили, все печатали Рубанів мозок картинами. Командира й кулеметників пекли на вогні й різали їм біле тіло. А в небі ввижались журавлі, а в полі йому ввижались жита і як цвітуть трави, і всяка нісенітниця.

Коли товариш Большаков кинув гранату за ворота, Шурка Рубан виліз і побіг під стіною. Хтось ударив його обухом по плечі, Рубан відповів кулаком і, вихвативши з рук сокиру, побіг і побіг, не знаючи куди, чого.

Так ішло нас шестеро у Васильків.

Наш геройський командир щось у караульній кімнаті писав. Ми сказали за вісімнадцять бійців. Командир побілів і став так плакати, що ми поспиралися на стіни, а кімната закрутилася, попливла тоді

нам. Шурка Рубан пробив сокирою стіл і став смикати з голови волосся...

– А як же банда? – перебив лікпом.

– Із банди ми зробили грязь. А перстень...

По пероні пройшла дівчина, і це перервало розмову, направивши думки в інший бік. Сонце мало через годину зайти.

Срібна нитка веде чоловіка по стежках степів і морів, по землі, що в мільйони разів менша за сонце. І якась золота нитка веде землю по стежці, одній лише, відомій, певній.

Рейки, як нитки, простягайсь прямо. Дівчина оглядалася, наче на знайомих, на Большакова й лікпома. Золотавий вечір роззявив рота й позіхав, позіхав.

Я скептично ставлюсь до гілозоїзму^[78] взагалі,^[79] але вечір, що позіхає, що мляво розводить руки, темніє й синіє, хіба він не дає уяви живої, конкретної? І коли навкруги цвіте жито, утворюючи невимовну широчінь чуття, коли рейки йдуть у безвість, навкруги тихо й лише за обр'ями гвинтівки, навкруги вечір – хіба не можу я напитися із струмка лірики?

Дівчина ходила в містечко коло станції, а зараз ішла в село, де була вчителькою. Все це пояснила лікпомові Софія Михайлівна після лицарської пропозиції – «проводить». Санітар Большаков похмуро йшов, мовчав.

– Вам не скучно в цій деревні? – дипломатично заспівав лікпом.

– У мене праця в школі.

– Як це, однак, скучно. Ми, люди науки, не витримали б такого остракізму. – Лікпом знав ще з фельдшерської школи, що остракізм – це голосування черепками за «ізгнаніє», яке сам лікпом запам'ятав навіки після одного неприємного випадку.

– Це зовсім не скучно. В мене є книжка, і зо мною живе друга вчителька з Києва. Власне – жила, бо вона зараз переїхала з матір'ю в сусіднє село.

У лікпома бракувало слів. Він почав молоти щось про тягар відповідальності, який лежить на його плечах – тягар головного «лікаря» санлітучки. Казав про університет, де не був ні разу, про самотність душі.

А Большаков проводив свого друга мовчки, похмуро дивуючись манівцям, якими плував лікпом, маючи на увазі конкретне.

Поминули залізничний міст, зійшли з насипу праворуч і дійшли до села.

На півночі темні ліси стояли смугою на горах. Од лісів текли вниз степи, шумували, як вода, царини, комиші.

Хата вчительки освітлилась каганцем, одчинене вікно набирало прохолоди, інтимно десь у кутку пиляв немудру мелодію цвіркун.

Після короткої вечері лікпом продовжував наступ на серце вчительки, а Большаков переглядав книжки на столі. Після «арифметики Шапошнікова» на черзі стояв якийсь зшиток. Великими літерами було написано: «Щоденник». Цілком машинально санітар Большаков слідкував за сторінками. Тоді він побачив між рядками прізвище його друга – Шурки Рубана. Жіноча рука писала:

...«мій любий, ти приснився мені сьогодні. Ти обнімав свого друга Кригу, а я тремтіла вся, не знаю від чого. Він...»

Большаков сміявся: «Баби!»

– Чия це книжечка под названієм «Щоденник»?

– Моєї подруги. Вона забула його в мене при переїзді до другого села.

«Вона переїхала значно далі – у республіку хробаків...» – думав Большаков.

Далі вечірній вітер дмухнув тепло в вікно так, що каганець погас. Санітар Большаков сам засвітив його вдруге. Важке повітря хати стало важчим. Вечір вабив надвір, на берег, де зелена трава й верби.

Серед ночі, що заглядала золотими каганцями в ріку, підіймалась літня млосьть. Вода йшла мимо, бачивши не одні кордони, поминувши не одне поле. Думав Большаков про роки, що течуть, про чорні очі жінок, губи кармінові, тіло – про все, що думає людина хвора, дивлячись на молоду пару.

Лікпом надто часто нахилився до вчительки, а вона сміялась, як далекі дзвоники десь у лузі. «Вожжається! – подумав Большаков, – жалко, що я не можу». Намацавши в кишені зшиток-щоденник, він посміхався собі в бороду. «Получай, Шурочка, подарунок!» – промурчав тихо.

Була ніч синя, і на всі степи цвіло жито. Раптом зачмихала пара і гуркотили колеса. До мосту й через міст пішов швидко поїзд із заходу. Скоро на станції гули гудки, чулась метушня, постріли навіть.

– Прощайсь! – крикнув Большаков лікпому.

Вони побігли до станції. Вчителька дивилась услід, але місяць не світив, і не видно було, чи плакали її очі. Відповідь на лікпомове кохання перебувала таємницею для людей.

Залишився ззаду вже залізничний міст, побігли шпалами, дихали важко, дихали цвітом жита, нічною душею. На станції знову стріляли гвинтівки. Рукав санітара Большакова почав тріщати від руки лікпома.

– Там поляки! – задихано репетував він. – Біжімо навпростець до Києва.

Большаков біг, не звертаючи уваги, біг по шпалах на близькі станційні вогники. Київ був разів у п'ятсот далі!

Вони встигли вхопитися за буфера лише останнього вагона, і, перелазячи на тормозну площадку, лікпом і Большаков радісно зітхали, набираючи повні груди нічної сили. Поїзд ішов. Друзі продовжували розмову про перстень.

5

Величезна ніч обняла Большакова за шию. Заглянула в вічі...

І мене голубила так ніч. Я знаю про зелене жито, як пахне, і мене нічна хвилює млосьть. Я тепер щойно наповнюю себе проміннями зорь, таємницями хвилин. Тепер я лише відчуваю велике, і перо моє ворогує з думкою. Тепер в мені хаос. А пройде час, а зігнуться мої юнацькі плечі, і перше срібло на голові неминуче надійде – я буду суворим майстром. Я не випущу тоді блукати між рядками зайвого

слова, я не дам бачити будівництва своїх будинків. Моє перо холодно ліпитиме рядки, і книжка, як дім, чекатиме недовговічного хазяїна – чужої думки.

Товариш Большаков пестив монограму маузера лівою рукою з мідним перснем. Речі двох його товаришів утворювали певний настрій. Люди завжди люди, і Большаков кінчав про перстень, мідний перстень свого друга Ваньки:

– «Ти, братішка, сволоч! – сказав на станції Васильків товариш Ванька і надів мені на палець цей перстень, – нащо ти вертався за мною?»

«Ти, братішка, теж сволоч! – відповів я на станції Васильків, дістаючи з кишені Ваньчині карти. – Ти нащо в цукроварні викинув трьох тузів, а четвертого – виновного – не випускав з руки?!»

Колеса останнього вагона немусикально дзвонили, і навкруги була синя ніч, синя, як мрії, синя й тепла.

Байгород^[80]

1

Вона, ваша молодість, довгая странниця: за степами, за вежами далекими «растѣкашеться мыслію по древу, сѣрымь вълкомь по земли, сизымь орьломь подь облакы». Безнастанний юнацький гул, веселий і тривожний, тремтить, як папороть. Перші оази виростають у пустелях розуму. Думок струмені – чисті й прозорі, як гірний хрусталь, поять верблюдів і лицарів. Не чуєш кінця своєї сили, юначе.

Ех, молодосте буйна!..

Ось вони тут, перед нею, ці речі. Минула вже давно та весна, пройшло за весною літо й згоріло; і чимало інших літ виростало на тій землі, щоб пов'янути, квітло, щоб одквітну-ти, і жило, щоб ізгинути. Речі zostалися, їх обв'язала ниткою тремтяча рука, вони лежать сиротливо у темному кутку, зберігаючи на собі минулі дотики, а все прийдешнє переходить в минуле. Хіба кладе трохи жовтої затхлості на фотографічну картку дівчини та на гравюру з «Дон-Кіхота Ламанчського»,^[81] де той стереже зброю на постоялім дворі, перед посвятою в лицарі, і не бачить, що зброя ця – сідла й ослячі шлеї. Недогарок воскової свічки надгризли трохи миші, шматок шовкового чорного прапора з рештками лозунга «хія – мать» – припав пилом, наче, залишивши на собі незрозумілі слова, не надіється ніколи піднятися в повітря. Ще старомодна жіноча рукавичка з невеличкої руки – відгонить контрдансами й ритурнелями.

Ми дізнаємося з історії, що прапор такий ще піднімався і маяв на сотні верст, як крило ворона. Його носив потім талановитий Махно. Його було окутано піснею, як туманом, «яблучко» ревла за ним у мідні груди, і від свисту сідали коні, поводячи гострими вухами. Але напису на ньому не було. Рука, що хотіла написати, звична була до

коня й нагана, і ручка ламалася в мозолявих пальцях. Ми дізнаємося, що прапор потім підняв високо Махно.

Шоста річ мало кого зацікавить. Звичайна пом'ята бинда з іржавими плямами. Ми знаємо, що іржі де взятися на бинді, – це кров, що змінила колір від давності.

Відчувати фарби життя – головне. Щоб не було воно стежкою в темному лісі, де віти придорожні б'ють по очах, де туман і пахуча гниль. Ставало б воно запашною долиною, що лежить широко й далеко від сходу й до заходу. Перед кінцем захочеш оглянути його – розгульне і солодке, зітхаючи оглянешся на свою молодість, і лежатиме вона перед тобою у всій красі.

2

Ми, байгородці, ніколи не любили тимчасової влади, себто всіх тих, що, зайшовши у гості, хотіли покласти на нас свої носилки і повісити на нашу вішалку шинелю і кобуру нагана. Ні, їм доводилось у нас спати в передній, не знаючи, хто їх збудить ранком. А згадуючи, що ми – місто величеньке, зви-ше півсотні тисяч, легко поставити крапку: так, кожна така влада мала з нами клопіт.

Ми знаємо, що наше місто, розлігшись на річці головою до сходу, подібне до прекрасної дівчини, що потягається ранком на дівочій постелі, розметавши ковдру і затуляючи очі руками від світла. Непорядок у кімнаті, неприбрано, а дівчина не встає собі, засинає, підклавши руку під рожеву щоку. Так місто ранком завивається в пару з млинів, в дим і в тумани, що їх нажене вітер зі степу.

Дівчина, що про неї згадуватиметься далі, була з Байгорода. Коли захочете відшукати її, аби переконатися в тій правді – її вам оповідатимуть, ви згадайте тільки: дівчина живе в Байгороді, що ніжитья й зараз на обох боках ріки. Вона покаже вам усе, що залишилось, і усміхнеться до вас тепло, як колись, коли стояла в борні.

Може, ви думаєте, що дівчина носила рейтузи або з одрізаною косою віялася по місті, наче темний одірвиголова – не чоловік і не жінка, бо нащо жінці лізти в мужчини? помиляєтесь, наша землячка ходила тихо, чорна коса одтягувала її голову трохи назад, і це надавало їй погордого вигляду. Вона знала, що краса дівчини в тім, що її відрізняє від іншого полу, і залишалася завжди павою, не надіваючи воронячого пір'я. Її очі... але ми надто захопилися нашою героїнею. Продовжуватимемо про Байгород.

Події ще не розгорнулися до кінця. Наче чоловік замірився рукою на осине гніздо. Зараз ось вони вилетять гуртом – кілька тисяч відважних лицарів і смердів. Секундами лише виміряють час для повітряної атаки, що її ви враз чуєте в бойових фанфарах розлютованого гнізда. Не махайте вже руками, не рвіть на собі одежі в розпачі та печалі, не тікайте сліпо, б'ючися головою об придорожнє дерево – вам немає порятунку, ви кінчена людина. По-перше – небо замигтить нестерпним болем, наче сонце почне витрушувати на вас усі колючки, які тільки в нього є. Потемніє в очах несподівано, піт холодний пройме вас до ніг, затруситесь ви і впадете на землю.

Можна порадити: йдучи на ос, майте під руками воду. Коли чоловіка жалять оси, він тікає до води і, залізши під неї, порпається руками в болоті, щоб його вода не виносила. Ми вагаємось: із чим порівняти це бажання води? Хіба що, коли вийти із Байгорода в степ і покружляти без води довгий, по-степовому довгий день, так, щоб віддавати в молитвах Богові усе життя за кружку води і – тоді ж у степу найти чудо. Серед широчезного, як у сні буває, яшмового степу ляже перед вами озерце. Наче налив хтось живого срібла на рівнину і от-от згорне його долонею геть, відкриє зелень і траву, і тільки здасться вам, що тут було ніби озеро. Холодний, як сталь, струмок б'ється в жару і холод з-під землі, завмирає біля коріння верби, розливається по холодній воді озера, де на відбитковій синього степового неба хилитаються високі трави...

Яка насолода пити таку воду!

Зараз Маруся стоїть з ешелоном у Байгороді. Вона недавно приїхала і зараз поповнює щодня свої сили. Ніччю не одна гармошка переходить місто, простуючи до вокзалу, і тягне одну таку довгу ноту, що здається – край гармошці. Це вступ до «яблучка». А далі:

О-у-ї-ах, яблучко,
Да куда котішся?!
До Марусі в ешелон
Подрабататься!..

Завмирає одне «яблучко», починається друге – Маруся поповнює лави. Кажуть, що чорний прапор у неї з чистого шовку і називається: «Анархія – мати порядку».

Це Маруся замахнулася рукою на Байгород. Не рвіть на собі одежі з розпачу та печалі. Де та вода, що в неї можна заховатися від осинового гнізда?

Зараз тихо й спокійно. Лише кине хтось іноді гранату за містом для проби. По дворах без перерви стріляють. Кулі летять над порожніми вулицями зі свистами і без свисту – наче хтось камінці пускає по залізному даху. Не бойові це постріли – так собі, це байгородці перевіряють порох у порохівницях. Нікому не дивно й не лячно, всі сплять спокійно.

Місто без влади. Пройдіть ви від вокзалу до Балки, від Балки до Ярмарочної площі і єврейського гробовища – наче пустелею ступатиме нога, у кожному дворі клацатиме затвор, і невидима мушка пройдеться по вас. А ви не бійтеся, коли свій.

Післязавтра все почнеться з сонцем і розгорнеться в героїчну картину. Без дороги, без прапора, ясним весняним ранком Байгород піде на ворога. Він немилосердно поливатиме свої затишні вулиці, падаючи від ран, і дивним мереживом висітиме над ним весняне небо.

Тяжко сказати про сили, що цим рухатимуть. Ми люди зацікавлені – самі ми тоді вихлюпували з себе кров на славу землі Байгорода. Тяжко назвати почуття, що є в нас до кожного каменя на землі нашого дитинства. Це не любов, ні. Ви пам'ятаєте про камінь, що йому викладали свої перші болі й радості? Ви ще не вмiли ходити, ваші руки з одчаєм і надією обнімали землю й камінь. Він вивчив вас ходити, теплі боки підставляючи під ваші руки і приймаючи на себе дитячі сльози – радісні, печальні й солоні. Він ваш навчитель терплячий і щирий – цей камінь вашого дитинства. Він дав вам найбільшого щастя в людськiм житті – ходити. Він навчив вас, знаючи, що ви підете від нього і пройдете в кінець своє життя. Ну, й як вам назвати це почуття до каменя на землі – до Байгорода?

Завтра буде добрий день. Марусин ешелон прокинеться рано і вмиється лапою, як поганий кіт. В салон-вагоні заворушиться занавіска, і сонний анархіст вигляне на перон. Потім хтось крикне хазяйським покриком. Теплушки відчиняться. Коліщатка дверей утворять дружний хор, і перон відразу наповниться сміливими братами-анархістами й бандитами. Вони всі зберуться до вагона, де роздаватимуть їжу. Вилаштуються, полаються, поборюкаються і поб'ються трохи солоними огірками. Так почнеться завтра день.

Маруся вийде трохи згодом. Наче вороняча згряя обсяде перон. Її джура – рябий і чубатий – крикне про «струнко». Маруся проходитьиме перон, і за нею півколом будуть сунути браття-розбійники.

Малого зросту, опецькувата, з великими зеленими очима – вона є взірець похiтливої жінки. Мускулясті ноги її ось-ось наче розірвуть штани-галіфе. Френч, начеб і великий розміром, сидить, як гумовий. Від кожного кроку її груди тремтять. Де вона випаслась, така повнокровна самка?

Вона знає добре місто, бо стоїть у Байгороді тиждень. Щодня вона посилає одного чи другого свого помічника у місто по контрибуцію. Гуркотить по головній вулиці грузовик, зупиняється коло лавок і пекарень. Перелякані прикажчики винесуть все, що тільки є. Пекарні

– хліб, ковбасні – шинку, масло і сир, мануфактурні – сукно і шовк, і інші – чоботи.

Навкруги стоїмо ми, байгородці, і дивимось мовчки. Нам досадно та боляче. Все це належить нам – ми його реквізували і записали в фонд Республіки. Маруся, прийшовши, дозволила торгувати, і ми бачимо тепер, як швидко розтікається на всі боки добро.

Десь за сотню кілометрів від нас б'ється золотий погон із червоним прапором. Ми терпляче чекаємо. Ми поїмо й годуємо всіх гінців з тої сторони, що привозять нам відгуки і печаль. Не можемо ми зараз дати Марусі по шапці – ще не час, не виповнився ще наш келих.

Завтра Маруся, кажемо, пройде перон, зайде до вокзалу і вийде на той бік його до автомобіля. Чотири цигани замруть біля двох кулеметів, ледве вона вийде. Сяде в авто, за нею наб'ється туди ціла банда. Наче гора людей іде. Авто помчить до заводу, де збирається цвіт Байгорода.

Зайва річ підкреслювати склад справжніх байгородців. Це, звичайно, робітники, люди околиць і гетто. Вони люблять своє місто, річку і заводи; прив'язані на все життя до нього, вони знають його, як свої мозолі. В той час як буржуазія відкупатиметься від Марусі грішми, вони зберуться на товариську розмову.

Величезні корпуси заводу мовчать, і не чути життя в них. Як же боляче стояти й гладити холодну машину-матір! Або заглядати в закутки, приміряти гарячим розумом усе, з біллю опускати руки – несила! Хоч би одна трансмісія раптом закрутилась та погнала паси. Та ба!

Автомобіль під'їде в розгарі балачок. Стане коло воріт і зареве сиреною. Маруся ввійде до двору і підніметься східцями до зали (колишня їдальня) і, залишивши своїх анархістів коло дверей, сама зайде досередини.

Одразу почнеться гамір і крик. Усі повскакують із місць. Стиснуть кулаки. А Маруся піде крізь усю залу до столу президії, стане збоку

мовчки і мовчки також – вийме з-за пояса два нагани. Покладе їх на стіл перед двотисячним натовпом. Все вщухне.

Потім хтось один вискоче на стілець. Закричить полохливо, зблідши до краю. Цей крик підхоплять інші. Ще інші. Вся зала крикне:

– Геть бандитів! До стінки Марусю!

Закусить собі губу Маруся. Заграють зелені очі. І стоятиме вона мовчки – смілива жінка.

Байгородці, далі мені сором оповідати. Залишити ж так і не розповісти, тоді буде незрозумілим наше геройство потім. Ми червоніємо, коли нам доводиться згадувати, як ми тікали тоді з зали. Наберімося ж твердості, бо я не можу не оповісти.

Маруся виклично дивитиметься на всіх. Вона стоятиме непохитно, чекаючи можливості – справдити свої вчинки. Вона чекатиме довго. Потім вона схопить обидва нагани і почне стріляти поверх натовпу, поверх натовпу. Щось приказуватиме і зовсім аж заплющить очі.

За ці дві хвилини зала стане порожньою. Ой, як соромно буде нам потім! Ми винесемо всі вікна і вирвемо з корінням двері, ми ревтимемо, як череда.

Анархісти влетять досередини з гранатами. Побачивши свого командира живою, вони майже винесуть її на руках до автомобіля. Автомобіль рушить знову на вокзал.

Не встигне він проїхати усіх заводських будівель, як з вікна вигляне голова байгородця. Цей останній простягне руку, і один із п'яти пострілів влучить Марусю в руку. Шофер пустить швидше машину, а рябий джура, стріляючи з лівої руки назад, правою хотітиме дістати щось із кармана Марусиною френча – зав'язати руку. Але він знайде там лише жіночу старомодну рукавичку, що її не могла викинути жінка-командир. Рукавичка полетить на брук.

Пізно ввечері Марусин панцерник^[82] разів зо два проїдаться по головній вулиці Байгорода, стріляючи на обидва боки з кулеметів по вікнах. Потім і він заховається на вокзалі. Напружено йтиме ніч.

Всі ці події відбудуться лише завтра.

3

«...Рыцарь даль волю своєму коню ийти, куда ему хотѣлось, надѣясь, что приключенія сами встрѣчатся будутъ».

М. Сервантъ «Донь-Кишотъ Ламанхскій»

Сьогодні вечір. Тепле блимання весняних зір. Розпустіть скоріше свої бруньки, дерева. Наливаються вони у вас молоком і медом, незрівнянними пахощами. Ударте в литаври, гуси, перелітаючи ніч над Байгородом. Ну, допоможіть же їй завітати – весні.

Стань на варті коло Байгорода, місяце: розлігся він зручно, на річці. Ага-ав! – як брешуть десь собаки. Жаби почали лаятись. Їхні голоси не перестають заплітатись у вінки, битися об воду і дзвінко-дзвінко стогнати. Наче ніч не може жити без цих звуків. Вони частина ночі; і місяць, що пливе в хмарах, як чудна дірка в синій гаптованій плахті неба.

Пара ходить по воді. З неї формуються дивні примари. І доки роса впаде на холодну ще весняну землю, місяцеві набридне ховатися й впливати.

– Вона якась чудна жінка. Її очі блимають, як на небі світила, і дивиться вона завше крізь вії. Щосуботи йде до церкви і, поставивши свічку, жадібно тулиться до одежі божих матерів. Сухі гарячі губи наче хочуть щось ізнайти. А дома в неї горить негасима лампадка, пахне воском і оливою. Сухі трави, чорнобривці й мак, освячений на Спаса,^[83] – дарують хаті степові пахощі. Дивно й чудно це мені.

Так говорить молодий юнак, блукаючи байгородськими вулицями. Весняні подихи густіють, як молоко. Могутні груди матері-землі не в

силі тримати його в собі і точать на трави, що вийшли і виходять весною.

– Хай би вона була старою бабою, а то лише дев'ятнадцять літ цвіли їй квіти. Рік лише ходить заміжною, доглядаючи чоловікову дитину, а тепер ось третій місяць його не бачить.

Юнак зупинився.

Вона вийшла заміж наче через жалість: залишився чоловік сам, дитина на руках і контужений у голову. А вона дурною жіночою любов'ю цією занапастила свій день.

Поле, моє поле! Місто моє. Ти найпрекрасна в світі дівчина. Ти лежиш на затишних берегах. Бажання стискають моє серце. Твої ноги пахнуть травою, і, впавши на твої груди, я відчуваю найбільшу насолоду в світі. Хай хмурять чола одвічні скептики – вони не здібні до життєвих пристрастей, і зайва склянка вина молодості згіркне і зав'яне, дійшовши до їхнього шлунка. Синіми ралами оре ніч, падають у воду високі зорі, падають всю ніч і не можуть долетіти.

Життя – є молодість, труд і любов. Дайте мені посмакувати цих напоїв. Молодість, як дивовижний рубін, мусить горіти на серці. Все життя чоловік лише шліфує грані своєї молодості. На заході днів він засяє нестерпучим блиском. І погасне. Бо другої молодості немає в світі.

Труд, як матерня рука, веде нас по стежці. Він є вірним другом молодості. Він ніколи не зраджує. У радісній знеможі – він пахтить, як дорога. Він отрує серце морською водою далеких обріїв. Труд у печалі – заспокоює голову холодним вітерцем. Холодно, тихо, пахне туманом, і печаль летить, не в силі стати проти двох друзів – труда й молодості.

Любов, відчуваю я її, як дорогу, теплу долоню на голові. Вона перебирає моє волосся, лоскоче мене за вухом, ніби я якийсь мале. Вона – щось таке, що підносить чоловіка вгору, і завмирає в нього дух, і мить він думає про вічність. Вона знає такі таємниці, що від них розривається серце, як стигла слива, надвоє. Скільки людей співало їй. А вона, пишна, сходить, сонцем іде на небо, світить, б'є в очі, як у

глибокий колодязь пустелі. І молодість дзвенить, як ранковий вітер над безконечними полями...

Думки ці не виходять з голови юнака. Довгі вулиці байгородських околиць тихо сплять. Яка наївна ти, молодосте!

Над містом стояла ніч. Ніччю все здається чужим і примарним. Давній табір купи людей – спочиває місто – рушій культури і людської єдності. Що зібрало ці всі будинки до купи? Хто порадив першого мандрівника осісти тут, одгородити себе від цілого світу і жити для себе? Тільки степ без краю – кордон, небо просторе – закон і свята святих – труд, що запліднює землю. Де кінь ямку копитом вибив, де хазяйська кров на чорнозем падала, де хазяйські нащадки зброю кинули – росте зараз трава, колоситься жито, і перепел по ночах закликає самку.

Може, з'єднали їх гульня та бражництво? Може, прийшлий Тімур^[84] побоявся сюди йти через ріку і через це – місце на ріці запахло першим димом людської оселі? Вони сіли на землю, не думаючи про неї, торгували, воювали, кували коні своїм синам і збирали в собі цінності людського розуму. Це були перші мешканці над рікою. А потім вигідний шлях по ріці, міцні стіни, що захищали від хижаків, близькість «начальства», збіг капіталів, винахід машин. Тисячі років проходили з одного людського віку в другий, покоління за поколінням змінювали місто, і тепер ось воно яке на ріці.

Люди міста знають вагу і значення праці. Безугавно з дня на день віддають вони їй сили. Наче, здається, припини вони працювати – одразу стане земля, розпадуться на порох будинки, і перший друг вищирить звірячі зуби. Безугавна праця з дня на день. Цим місто й відзначається від села. Село інакше думає про це. Воно не має культури великих селищ. Машина ще не вплинула на нього організованістю і єдністю. Земля, як ненажерлива істота, забирає всі сили. Каторжний, неймовірний труд на землі! Він привчає до хижацтва і чужолобства. Гаряча пора літа відійде, сідає на коня хазяїн землі – їхати погуляти і пошукати слабшого.

Далі буде показано анархістські легіони і чорний прапор, що впаде на брук. Організоване місто переможе всіх. Єдність і дисципліна подолають. Ревтиме від дзвонів повітря над берегами ріки.

4

Вогники ходять по Байгороду. Поламані тіні метушаться по стінах будинків. Прослідкуємо за ними. У місті тьма. Вогники ходять групами, хвилюються, зникають, знову світять. Ми так що й забули, що сьогодні четвер перед Великоднем.

Наш герой іде собі й іде. Його ім'я звичайне і аж надто просте. У Сервантеса воно звучить добре. Але герой наш іще юнак зовсім. Він не може бути мудрим лицарем Ламанчі і підняти на своєму щиті ім'я Дон-Кіхота. Він юнак, з якого, може, ще виросте лицар. Тому ми робимо його лише небожем славного ламанчця і даємо йому перше ім'я дядька – Кіхана. А може, це буде до деякої міри й присвятою. Кому ми присвячуємо героя.

Починаючи з цього місця, ми розкрили свої наміри. Тобі дивно, читачу? Ти морщиш чоло? Невже – скажеш ти – є це тепер? Залишивши суху матерію передмов і пояснень, ми тепер аж починаємо оповідати. Коли десь далі треба буде згадати пахи і безконечні степи Байгорода, нічні симфонії та сюїти, жаб'ячі скрипки та гобої, любов байгородських істориків до свого міста – звертайся до перших цих розділів. Ми викидаємо прапор Ламанчі.

Отже, в дорогу!

5

– Тихий Вітре, – сказав сам собі Кіхана, повторюючи ім'я, що дала йому Ліза, – як ти гадаєш, Тихий Вітре?

Запитання показувало задуму. Кіхана ходив вулицями міста в задумі. До кого адресував він останню фразу?

– Чи будеш ти моєю жінкою? Чи матиму я сили тебе взяти?

Безперечно, це торкалося Лізи. Про неї одну думає зараз Кіхана, ходячи вже скільки годин по місті. Він почуває якусь незручність – ходити вночі та думати. Але герої книжок, що він їх перечитав, лише

так і робили. Чому він мусив бути кращим за них? Упертість, упертість, упертість, коли він хоч трохи поважає себе!

Зрідка окремі фрази він вимовляв голосно, інші – мимрив крізь зуби і жестикулював. Без жодних труднощів можна викласти його думки. Тим більше, що читач навряд чи повірить у таку можливість.

Північ під Страсну п'ятницю тільки що надійшла. Ледве коливав її вітер. Дзвони зрідка бовкали похмуро й у жалобі. Наче поломені всіх свічок збиралися разом догори і там в одну маленьку мить набували звукових властивостей, звучали і текли.

Кіханіні кроки то були самі, то до їх долучалася хода людей, що несли свічки з церкви додому. Різнобарвні ліхтарики чудними плямами точили світло. Обличчя людей, знизу освітлені, – здавалися кроткими і добрими. В такому світлі, такою ніччю – Кіхана обміркував питання дружби і любові.

«Дружба, – думав він, – є вища за все на світі. Її треба шукати й шукати. Її треба випробувати сто разів». Коли Ліза запропонувала йому дружбу, він прийняв це як неминуче зло. Зараз же почав іспита – захворів. Лежав два дні, обмотавши себе компресами і стогнучи без звуку, як це роблять мужчини. Ліза прийшла першого ж дня. Вона виказала силу уваги до його хвороби, сиділа коло нього і веселим голосом щебетала про місто, вулиці, траву, що ледве виходила з землі. Її розмова лунала бадьоро в кімнаті.

– Приходь погуляти, Лізо. Увечері я сьогодні вільний, – передав він їй одного разу. Ліза прийшла в новенькій капелюсі, від неї пахло разом молодістю й зрілістю. Жіноча зрілість завше приваблює. Вона, як стиглий плід, здається витонченою й пахучою. Жовтаві відблиски, золоті переливи почуваються в червоних фарбах закінченого росту: сизий налив плоду стоїть під тонкою шкіркою, що не має жодної зморшки.

Ліза принесла з собою свіжість і пахучість. Вона покружляла по кімнаті, почувавши, що Кіхана не зводить з неї очей, заглянула в люстерко і розповіла про дитину свого мужа. Її вона любила. Кіхана думав, що не може бути дружби між ними довго, що інше почуття

неминуче прийде – на горе чи на радість. Надворі день хтось завісив синьою шторою: вечір.

На лавці Кіхана сів не близько і не взяв її руки. Лізу це здивувало. Вона присунулася до Кіхана, торкнула його руку і сказала:

– Тихий Вітре, що ви носа повісили?

Після цього вона навіть висловила намір поскубти його за вуха. Дружба кінчалася. Кіхана й сам не знав, як зустрілися їх очі. Тоді ж вони витерли губи, наче після поцілунку, і обоє разом почервоніли.

Вогники свічок ходили по місту. Кіхана між ними. Зустрівши чоловіка, він машинально звертав йому з дороги. Другий раз звернув, десятий. Далі почав не звертати нікому з дороги. Цим він хотів гартувати свій характер. Йому почали звертати або, зачепивши його плечем, просили вибачання. Він приймав на себе всі стусани, але йшов просто. Настрій був чудовий: такий він буде і в житті.

Нараз Кіхана пішов швидше. Він почув голос. Дві жіночих фігури несли свічки, вогники припадали до самого воску, майже погасали, знову піднімалися і коливалися, як живі. Світло сліпило очі жінкам, вони йшли наче самі серед безлюдного поля, несли вогонь, що запалив його для всіх неврастенічний піп, несли з вогнем свої думки і розмовляли.

– Я не знаю, – сказала молодша, продовжуючи розмову, – чи всі вони однакові?

– Не всі. Є сильні... мужчини... знають... після однієї ночі... батьком дитини, – почув Кіхана розірвану відповідь старшої. Вона трохи мимрила, говорила тихо, та й вітер задував їй свічку, вона свічку обгортала й говорила, і через це не все можна було почути. Зате молодша говорила досить голосно.

– Я йшла, як на ешафот. Мені було млосно до краю. Якесь дивовижне почуття відчувала я в легенях, наче не стане мені повітря. Мене нудило. Я знала, що це мусить сьогодні прийти. Мабуть, я згадала всіх жінок свого роду від матері Єви. Я відчула, як вони носили дітей в собі по гарячих пісках пустелі, по суші й по морю. Сьогодні, сьогодні! – все наче стогнало в мені. Коліна мої були

холодні, страх напав на мене, і стегнами моїх ніг проходили мурашки. Але я й жагуче чекала. Я випила вина, щоб у мене не тремтіли губи. Він був такий добрий, як мій батько. Він цілував мене. І з тієї пори...

Жінка засміялась істерично й важко:

– ...З тієї пори я ходжу з нерозплетеною дівочою косою! Рік, подумайте, рік! Я вам сказала, але ви запевнили, що такий мій хрест. Я не можу...

Одну свічку задув вітер.

– ...О, коли б мені сильний юнак! Я чекаю його всі дні. Коли він прийде, я йому...

– Доброго вечора! – перебив Кіхана. «Чудно. Нічого не розумію», – сказав сам собі. Він упізнав Лізу.

Ви не бачили ще героїні, але вже знаєте її. До цього розділу вона незримо стояла в центрі всього. Вона звучала, як лейтмотив. Для неї малювалось тло з фарб, звуків і пахів. До сих пір вона була лише маревом. Вона знаходилась поза нашою увагою, як і ті вітряки та отари овець, що їх прийме Кіхана за лицарське військо.

Ліза має в нас свій музичний супровід. Це – кілька нот, мотивів, що весь час настирливо звучать в її життєвій арії, її мотив тривожний. Бринить, бринить. Стріла з дзаангом, шелестом простує в тіло. Вихор зривається на верхах дерев, шуррр! – засвистить усе листя. Отара десь далеко тікає з гір у долину. Здалеку, здалеку. Мовчки мчить сонце в хмарах, і дивно, що від нього немає звуку. Гобой заведе зворушливий речитатив. Флейта простягне тонке павутиння. Баритоніст проглаголе бучний гімн. Тривога! Тривога!

Ми вже розповіли, що робитимуть сьогодні, в п'ятницю, Маруся і її анархісти. Ми розповіли, як реагуватиме Байгород на сміливість і нахабство. Маруся, Байгород, анархісти, п'ять пострілів і грузовик з кулеметами – ітиме все сьогодні само по собі. День п'ятницю ми відводимо для Лізи й Кіхани. Їх буде наче відірвано від усього міста. Вони не їстимуть цілий день. Нам хочеться відсвяткувати найважливішу подію юності як слід. Ми їй присвячуємо цей розділ.

Ліза заходить одна й задумлива. Тихо похитується під божницею лампада. Мати – всевічна матір, що пізнала любов на темній сухій вулиці Назарета, пізнала першу любов від Бога, самі глибокі її таїни, мати розумна й всезнаюча, дивиться з ікони. Дитинча горнеться до її плеча, а вогник лампадки, тихо похитуючись, освітлює йому рожеве вухо. Мале ося впало на дорозі, пекучий сироко пустелі починає дмухати і сипати піском, тьма збирається покрити землю. Лише, як чудесна мара і святість, блукає й коливається скрізь вогник лампади.

Ліза несе в собі щось і боїться його розхлюпати. Її щоки спалахують, як мак, потім бліднуть, погасаючи, холонучи, і кров наче

виходить з ланіт і тече вся до серця. Воно б'ється часто, як дихання бджоли. Чудний видиться Лізі привид. Він нагадує мужчину. Глибокий шрам перетинає йому чоло. Починається десь з волосся і страшним півмісяцем сяє поверх очей, блакитних, як квіти Петрового батого. Мужчина пливе й хитається. Крізь нього світить лампада. Він простягає руку: «Я не винний, Лізо. Така страшна рана». Проводить рукою по чолі, і чудиться, наче зараз услід за пальцями на шрамі мусить виступити червоний густий жах. «Лізо, бідна Лізо!» Коливається привид.

Ліза важко дихає. З її губ зривається цвілий аромат трави і засушеної юності біль. Вони не залишали Лізи. Жіноча зрілість була як стиглий плід. Його зірвати простягалась рука.

Слідом за Лізою заходить Кіхана. Весняне сонце, що заглядає в вікно, манить його. Душно в оцій кімнаті, чудно і пахне сухою травою, оливою й іконами. Хочеться розстебнути комір сорочки, підійти до вікна і набрати повні груди повітря з вулиці... Він так це й робить. Навіть крізь шибки відчуває полегшення: кисень бадьорить його.

А на вулиці йде день, і весна, як невтомний маляр, вибирає місця для зеленої фарби. Дзвенить і дрижить повітря на вулиці. В таке повітря коли потрапляє людина, вона починає тремтіти в унісон. Величезний резонатор – він такий блакитний угорі – відчуває людина для кращих, бадьорих своїх ритмів. Переходять вулицю міщани. Вони поспішають на базар по звичці, бо там давно вже ніякої комерції немає, стоять лише недоступні вози, і хазяйка, закутана хусткою, ніби в неї зуби вічно болять, відшукує свою ціну десь на небі в астрономічній плутанині. Міщани розмовляють, плигаючи з одного сухого місця на друге. На лавці сидить педагог, у нього болить шия, до школи вже давно ніхто не ходить, грошей йому не дають, він сидить понуро, куняє, і весна йому не горить усіма фарбами. Пробігає байгородець – він, очевидно, кудись уже запізнився. У нього завод давно вже став, набої, що точив він для

війни і розточував на цьому заводі, – лежать штабелями, іржа падає на них і трава, трава...

Кіхана відчув за своєю спиною легкий рух. Ліза підійшла і почала мовчки дивитися на вулицю. Рука її тихо лягла йому на плече. Так стояли вони і дивилися на весну.

– Який чудний кіт – он крадеться до горобця.

– Заспаний увесь.

– Йому не пощастить упіймати його.

Дійсно – педагог зігнав птицю. Автомобільний гудок донісся з вулиці.

– З вокзалу?

– Напевно.

Скажено розкидаючи болото і весняну воду, пройшов автомобіль. Зброї там було досить, наче хто накидав людей у склеп зброї. Пропливла усмішка Марусі, що саме щось розповідала рябому анархістові, ближчому її помічникові. Чоловік цей любив ремінь. На ньому було його досить. Шум потроху завмер вдалині.

До кімнати заглянуло сонце, що було сховалося за хмару. Як на картині веселого бородатого Ван-Дейка,^[85] засвітилася вся кімната. Речі стали міцними, і кожна з речей упевнено займала місце – двомірність зникла, і третій вимір заніс сюди сонячний промінь. Стояло і ліжко, стіл перед ним і м'яка канапа, скриня дерев'яна і рядно на ній. Весняна тривога почувалася і в кімнаті – наче хтось вийшов з неї швидко, позрушував із місць стільці й меблю, поспішав, бо надворі – весна, і зараз повернеться назад, з повітрям у легенях і з веселою піснею на устах. До кімнати жодні звуки дому не доходили. Дитина пішла з бабою до міста, і порожній дім стояв і мовчав. Звуки вулиці доходили ледве чутним плесканням: іржав десь кінь.

– Ти ось притулила голову до мого плеча, сидиш і не ворушишся, тяжко замислилась. Тобі трохи не подобається, що я так розсудливо починаю говорити. Двоє людей є в мені, і що робить один, то другий скептично оцінює. Такий мій характер, така моя середина, і я не раз

обливав слізьми свої руки, схиливши голову на них, не в силі хоч раз цього позбутися. Я ридав гірко, наче мене образила найдорожча мені людина, схлипував і скавучав, а моя друга половина і тут не залишала мене. Їй було смішно. Я хотів хоч раз залишитись на самоті і навикидати таких фортелів, щоб небу жарко стало і дим би пішов коромислом. Я хотів без свідків поговорити з собою, прислухатись до своїх атавізмів, як бринять вони в мені, далекі-далекі, як спомин про пах або про завмираючий, ледве чутний звук.

Кіхана подивився Лізі просто в вічі. Її очі розкрилися, як ранок, коли ніч підійме чорні вії.

– Зараз я не маю свідка. Він залишився десь за дверима і, коли я вийду, – буде впізнавати по мені, що зі мною було і що я говорив без нього. Буде у нього засоромлений вигляд. Уперше він випустив мене з рук і почуває, що й не востаннє. Безмежну мою радість ти не можеш збагнути. Я зараз сам. Мені здається, що ти є єдина зараз жінка в цілому світі. Що ради тебе будувалося й руйнувалося все. Ради тебе винайдено вогонь і записано незміримі числа думок і досвідів людства. Бо ти не могла продовжувати рід людський, не знаючи, що буде з твоїми дітьми. Життя без тебе стало би, його хитання слабшали б усе й слабшали, і покій, не зрівняний ні з чим вічний покій, запанував би над землями й водами. Любов до життя не вставала б, як зелений оаз пустелі, ми не трималися б за нього останнім своїм нервом, а, віддавши себе смерті, тихо текли б на її вічних водах...

Дивний екстаз коливався в кімнаті. Не збагнути нікому ані вітровинних терпкостей весни, ані народжування вібруючого голосу. В такі хвилини ми мусимо бути першокласними акторами і, поклавшись раз на волю своїх почуттів, забути про розум, забути про час, про правильність людської мови і почувати, як актор, перед собою повну залу і сліпучі вогні рампи.

Ми раніш не знали цього і вважали, що байгородець справжній не повинен відчувати так, він мусить одразу ставити питання руба, відігнати від себе шкідливі примари и прийняти насолоду віковичним

засобом, хижою радістю тіла. Тепер ми стоїмо далі від тих подій, минуле проходить і проходить, хвилюючи наш розум непомітними дотиками, ми визнаємо свою помилку і, пригадуючи ледве помітні деталі, відновлюємо тодішні подихи днів. Тепер ми набрали води в вуха, вивчаючись плавати, і знаємо всю шкідливість і фальш спрощених емоцій.

– Я кажу це для того, – продовжував Кіхана, – щоб усвідомити свою любов до життя. Я не хочу ненавидіти смерть – вона спокій після шумної, натрудженої дороги, а як можна ненавидіти спокій і відпочинок із краплями солоного поту на чолі?

Кіхана замислився, а вібруючий тон голосу все стояв і не погасав.

– Відколи я тебе побачив – я почав свідомо любити життя. До цієї пори воно мчало повз мене, шуміло на всі голоси, і я не міг його розглянути. Якись крила черкали мене по обличчі, хтось смородом дихав на мене, часом смертельний аромат зупиняв серце, і здавалося, що ноги не стоять уже на землі, а десь мимо несеться свист і далина. Тепер я бачу життя. Я не можу тобі висловити, яке воно велике. Поля стоять без колосу, трави плачуть без голосу, обрії потопають у вишневих загравах, дзвін страшний і мовчазний б'є невпинно, не переставаючи, уперто, зворушливо. І заводи зупинили свою кров, викинули людей на вулиці, на дороги, і течуть люди у всі кінці, як потоп. А серце знає, що це мине, труд знову відродить лице землі, і наші нащадки, перелистуючи жовті, струхнявілі сторінки історії, скажуть тільки: «Вони були велетні!»...

– Загримить знову, – Кіхана підвівся, – життя! Його ніхто не переможе, і теперішні наші дні недосяжною романтикою спіпитимуть прийдешніх...

З вулиці, що її заливало сонце, почувся постріл. Другий, третій, четвертий. П'ятий. Тиша. У кімнаті висіла пауза, як добре натягнена струна.

Пауза. Коливається вогник лампади. Рівно дише Ліза, часом із силою видихаючи. Кіхана мовчки сміється. Устає з канапи, де він сидів, виходить до сусідньої кімнати, чути, як він б'є когось, потім

обережно заходить знову, запирає двері і сідає на скриню біля Лізи. Він голосно починає сміятися, як навіжений, потім, нахилившись до вуха сусідки, шепоче: «Ну, й дурень же я! Треба було одразу за дверима дивитись, а то я заговорився, а мій свідок у двері. Тепер він і дорогу сюди забуде». Кіхана продовжує сміятись.

А тим часом далеко крикнув гудок автомобіля. Заґерготів мотор, і сині пасма диму (автомобіль ішов під гору) пройшли повз вікна. В диму були ті ж анархісти, і вони розмахували револьверами, як пензлями.

– Хай йому чорт, – каже Кіхана, – отак і поговорити не дадуть.

І він знов починає без причини сміятись. Нащо дано людині таку розкіш – сміх, коли вона не плакає цього ручаю юності, як цілющий еліксир? Скрізь і завше треба сміятися. На вулицях Байгорода, в дивовижних степах навкруги – сміх мусить розсипатися, як плескіт і іржання молодого лошака. «Гей, стороніться ви, чиї губи щільно стулені, ви не знаєте веселої одвертої душі, що йде повз вас», – казало це іржання.

– Я тебе люблю, Лізо, – ледве вимовляє Кіхана крізь сміх, – моє лігво в темному лісі, в просторій печері, укрите хвоєю й свіжим листям. Пара йде з щойно облупленого звіра. Тебе чекає царська вечеря і твій муж. Я півночі викликатиму грізного живого бога, і коли він з'явиться в моїх руках на жертovníку – червоний веселий вогонь, я принесу жертву йому – сухого суччя. Тепло піде по печері. Малий кажан, що повісився був у темному кутку, зірветься і вилетить темною тінню – щаслива ознака. Комарі не переступлять нашого порога, і сміятиметься на всю діброву якийсь невгамовний птах.

Сміх лунав уже такий, що сміялася вся кімната. Ліза завмерла і не ворушилась, не зводячи очей з Кіхани.

– О-го-го-го! Мені аж соромно почувати себе таким повним. Я й віддав би комусь частину моєї радості, та боюсь, що та людина може пропасти від сміху.

Потроху весняне сонце помутніло і не так нахабно заглядало в вікно. Лампадний вогник, що одразу почав був дуже реагувати на

Кіханин сміх, зменшував хитання і ще більше витягся угору. Причина, що порушила була його спокій, поступово зійшла нанівець.

Обоє не рухались. Кожний почував, як колотиться його серце, і думав, що він чує серце свого візаві. Ліза хруснула пальцями і вся витяглась, наче молода стеблина. Її обличчя, сухорляве й матове, прикрашували чудного кольору очі та такі величезні вії, що здавалося, ніби й не вії то, а віти якогось соснового дерева. Очі були чудні. Удень їхній колір зеленуватий і наближався до відтінків неглибокої морської води. Надвечір колір переходив до блакитного, як південне повітря, воно наче висить блакитним молоком над мовчазними горами. Вночі, при світлі, очі ставали сірими й прозорими, і завше глибоко на їхньому дні лежало по краплі янтарного меду. Ці дані вичерпують наше бажання показувати Лізу далі. Хто може мати сумнів, що весь її вигляд міг не гармонувати з її люстерком душі – очами, і не бути достойним гордощів рідного Байгорода?

Ліза хотіла відповідати. Вона ще промовчала, збираючись із силами й словами.

– Тихий Вітре, – почала вона так тихо, що він лише по губах розібрав ці слова, – я не знаю, чи я люблю тебе, Тихий Вітре.

7

П'ятниця кінчалася. Рожевий віник здійняв на заході таку куряву, що жалко було дивитись, як збігаються, купчаться, товпляться там хмари, міняючи фарби, форми і свою подібність. Наче змітає хтось із неба невидані хмари – рожеві, малинові, зелені – і все несеться в мовчазному неймовірному хаосі.

Кіхана, що його ранішню розмову було без жалю перервано, знову на самоті. Хлопці з передмістя, одержавши від нього гвинтівку, пішли нею милуватися. Вони здивували спочатку Кіхану й Лізу і ніяк не могли зрозуміти, чому перший був такий лютий на них. Розповівши з запалом Кіхані про Марусю на мітингу і про п'ять пострілів, що ними привітав її Байгород, вони потягли за собою Кіхану. Довго торгувалися, яку гвинтівку позичити, і змовилися на французькій трьохзарядці з довгим гострим багнетом в металевих піхвах. Кіхана ж про всякий випадок вимастив і свого карабіна, наготував патронів і вийшов пройтися. Дома йому не сиділося, коли навкруги гув, як ройовий вулик, Байгород.

На диво порожні вулиці. Тиша облягла місто, таке гомінке й шипуче. Потроху тарабанять по церквах, наче калаталки, малі дзвони. Завтра Страсна субота, і під цей день дзвони й мелодії Великого посту виснажуються, кволють і ледве рухають крильцями звуків. Іноді, як акцент, б'є велика мідь і тече, роздуваючись, як великий пузир.

8

Вечоре, вечоре, де ти барився? Чом хмара тебе на Байгород не пригнала, щоб не блукав ти степами й яругами? Ти ось заходиш мовчазний і непривітний, розвішуєш чорні полотна на весняне небо. Тягнеш із землі хліб і трави – хай ростуть вони! Щільно запираєш будинки й вікна. Виганяєш псів із належаних місць на вулицю.

Забрешуть вони одчайдушно і замовкнуть. Знову розіллються переливами по різних закутках. І тоді вийде знатник – сон. Вечоре, вечоре, ти вже прийшов?

9

Ліза не любить Кіхани. Він переконався. Вся довга історія, що її розповіла вона, лише ілюструвала факт. Серце її не може жити без блакитних очей. Її любов до чоловіка така неземна, вона кохає його безмірно і не може без нього жити. Так, вона помітила, що почуття, яке викликає в неї Кіхана, цілком протилежне цій любові. Воно грішне, це почуття. Його треба гнати від себе геть.

Її голос сухий і фанатичний. Вони сиділи того ж дня. Було тихо. Лише потріскував ґніт свічки, що горіла самотньо на столі.

Те, що розповідала Ліза, Кіхана все знав. Що її чоловік, повернувшись з війни, не застав першої жінки – вона померла. Він одружився з Лізою. Ліза стала жити в нього. І якась непевність, страх і нервовість зробилися ознакою її одруження. Вона розквітала блідою водяною лілеєю. Почала ходити по церквах. Приймати старців і монашок.

Кіхана відчував жах. У нього родилася вже думка, чудна й нова, але він з острахом і непевністю гнав її від себе. Він зв'язував докупи дрібні факти й фрази, пригадав кінець розмови, що він її учора чув на вулиці, і аж застогнав. Ліза була для нього заміжною жінкою. Про це не могло бути жодного сумніву: рік минув, як вона одружилася. І тепер усе захиталося.

– Він був твоїм мужем? – запитав Кіхана несподівано. У нього народився цікавий висновок.

– Я тебе не розумію, – оглянулась, наче шукаючи, куди б повернути розмову, – ти... що ти питаєш... Вітре?

– Я маю сміливість, одверто й просто дивлячися тобі в вічі, запитати: ти, що рік мала мужа, знаєш ти, що таке мужчина? Чи клав хтось руку тобі на груди, як володар і муж? Ти знала мужчину?

Ліза довго мовчить. Вона не знає, куди покласти руки. Гладить сукню в себе на коліні. Очі не сміють підвестися на Кіхану. Бо за ним у кутку висять ікони, звідти дивиться суворе око Бога. Очі піднімаються з долівки повз Кіхану на стіну.

– Я маю мужа. Він швидко повернеться до Байгорода.

Але Кіхана далі не терпить. Твердо каже, суворо й сухо, не ворухнувши жодним мускулом:

– Прямо.

Ліза вся аж здригнулася. Нахилила ще нижче голову. Потім помалу підняла її і заплакала. Крізь вії, що відразу стали вогкими, глянула просто в вічі Кіхані. Останній їй здався ніби в тумані, крізь ліс, коли сіє теплий дощ і блищить кожна крапля на сонці.

– Ні, Вітре.

Зрозуміла мовчанка лягла на повітря, що гускло жорстокою снагою. Доки буде йти мовчазна розмова, доки дві істоти катастрофічно тягтяться одна до одної, не в силі затамувати в собі веління крові, дозвольте чесноті й скромності зайняти їхнє місце, а нам удалися до долі інших наших персонажів.

Байгород, обкутаний блакитною сукнею весни, лежав, як тигр перед одчайним і геройським стрибком. Ми його раніш порівняли з осиним гніздом. Ми хотіли цим показати суворість і єдність байгородського лицарства – сам же він дійсно лежав, як тигр.

Слуги нічної незвичайності – тиша, тьма і подихи густого повітря. Байгород – дівчина, що лежить, розметавшись, на берегах. На нього насувається біда. Найбільш вражає людей неминучість. Кого молити, щоб цього не сталося? Хай кров нашого міста не литиметься на брук і чорнозем! Оберни, доле, кров нашу на піт за верстатами і на масло машинне – хай ллється воно у вальниці^[86] машини! Не можеш? Ти гадаєш, що кров завше повинна литися? Що з крові лише народжуються велетенські масштаби і стоять назавжди в очах прийдешніх? А може, обернеш гнів на милість, бо ти ж, доле, знаєш, що Байгород не відступить назад. Він боротиметься до загиби. Не можеш? Може, ти гадаєш, що пізно вже? Ось слухай: цей панцерник,

що вийшов ось з вокзалу і простує до міста, можна зупинити на площі, шофер може бути п'яний, шарпатиме назад і вперед, а люди коло кулемета стукатимуться головами об броню (з жерсті), доки їм набридне це і вони поб'ють п'яного шофера, може навіть зіпсуватися кулемет. Не хочеш? Панцерник їде по вулиці і стріляє по вікнах з кулеметів. Весняна ніч дише, і ніби чути й дихання Байгорода. Важке дихання, чуєш? Кулеметники не жаліють віконниць. Що ж – хай буде так. Доки кулемет зататакає коло Лізиної хати, ми на хвилинку забіжимо вперед.

Вона ледве дише в Кіханіних обіймах. Свічка давно погасла і лежить на долівці. Сухі губи п'яно цілують, і цього не досить. Фу, яка хвора ніч! Гола рука на мить підніметься і знову впаде на шию Кіхані.

– Не можна, Тихий Вітре. Гріх великий. Залиш мене, Ві... Ти мені любий, але муж... Покарає мене...

В цей час хрипіння мотора і, заглушаючи його, – кулемет по вікнах. Ніби відразу день розпочався за вікнами, і дзвеніли тоненько в кімнаті шматочки скла, падаючи додолу. Проїхало.

Втручання кулемета в інтимні справи іноді має чудне значення. Раптовий акцент зовсім обезсилює. Воля летить геть, і лише віковичний голос крові заявляє про свої права.

Кіхана чує блиск мечів, кольорові звуки, печаль і якийсь біль, що пронизує його. Ліза розметалася. І лише тремтить, як у лихоманці. Кіхана забуває раптом про все на світі, крім Лізи.

Панцерник ішов далі по вулиці, розгромлюючи віконниці.

...Дзінь-заань! Дзінь-заань!

...У нас мало в кого є радість зустрічі. Пройшов час, дороги, що, здавалось, на край світу ведуть, бачиш, знову зійшлися, і ми стоїмо один перед одним. Ми кудись ходили, пробивали джунглі, будували мости і перепливали океани – глибокі й мілководні. Тепер, повернувшись і нічого не знайшовши нового, ми зустрічаємо друга. Ми холодно дивимось йому в вічі – ось вони, дружні очі, – і проходимо мимо, не показавши зайвий раз діамантів радості. А єдине ж нове в світі – чоловік! Чоловіка лише й варто шукати. Нові простори, смак мужніх слів і грані людського характеру – ось наш завітний край. Чому ми не знаємо радості зустрічі?

...Дзінь-заань! Дзінь-заань!

Курфюрстендам – довга берлінська вулиця з бульваром. Лапате листя каштанів парує під теплим дощем. Так, іде весняний дощ. Він виразно шумить над шинами тисяч авто, дахами тисяч братів-будинків, над дзвоном і гулом. Молодий мужчина в куцім макінтоші і сірому капелюсі чекає трамвая. Одіж на ньому добра, але сидить якось незграбно, і капелюх наче зайвий для його великої голови. Під тонкою матерією макінтоша спочивають добрі м'язи. Плечі такі широкі, що сухі німці облизують і ковтають слину, проходячи близько. Дівчатка, що кінчили свою роботу у фрау Хільде на протилежнім боці вулиці, стріляють очима, побачивши такого самця. «Ці чужоземці такі сильні, – щебечуть вони гуртом, – так приємно доторкнутися до їх». «Це, напевно, руський, – додає сама фрау, – він стоїть уже на дощі кілька хвилин і не шукає захисту». Дощ шумить без перерви. Небо десь далеко проясніло, небо синє заграло, а потім червона йшла хмарка і набирала всіляких відблисків, доки нарешті й вона пролилася там дощем. Рівний, ритмічний шелест краплин. Вечір надходить прекрасний після пекучого дня. Голубий туман дощу сів на велике місто. Вечір теплий. Славний вечір.

...Дзінь-заань! Дзінь-заань!

Чоловік прислухався до дощу, до власних думок, заглянув з-під капелюха на небо, від чого дістав порцію води на обличчя. Потім дмухнув на дощ: «Агов, вітре, де ти? Розвій оцю свячену воду, і хай буде "трокен"!» Останнє слово його покружляло по пам'яті, пометушилося й побігало. Якись коліщатка задзвеніли, зацокали і голосно стукнули, викинувши слово: «Сухо, – прочитав він. – Ти почав забувати свою мову вже», – докорив він себе, але найменше можна було думати, що саме це його вразило.

...Дзінь-заань! Дзінь-заань!

Трамваїв проходило багато, і кожен з них поспішав, доверху наповнений людськими душами. Думка приходила велична і проста, і з неї, як листя, обсипалися непотрібні прикраси, кружляючи в повітрі легковійними примарами. Солов'їні голоси наче доносилися крізь пелену дощу. Думка задзвеніла струною і відлетіла в дзвенінні. Одразу гордість потрясла його, як дуба, і мурашки затріпотіли, збираючись і холонучи. О, не думай, що кожний може відчутти гордість!

...Дзінь-заань!

Чоловік чекає трамвая. Але дощ – тепла весняна молитва, хочеться стояти і згадувати. Дивний настрої злітає на нього. Він згадує установу, де висиджує дні біля столу і вікна на сусідню площу з бронзовим Фрідріхом;^[87] свої прогулянки до Зоологішер Гартен – звірі там, як добрі родичі; свої листи до коханої жінки в Прагу, де жінка кінчає школу. Він побачив крізь дощ її хлоп'ячі задерикуваті очі і скандинавський льон на голові. Вона нічим не нагадувала йому рідного міста. Вона мріяла лише про його батьківщину, бо знала, що там усе неймовірне і величне. Свого мужа любила серйозно і просто, завороживши його і притуливши до себе. Він відчував, що його серце стислось. Нарешті прийшов до пам'яті. Саме проходив трамвай, і в нього можна було сісти. Але й тут, сідаючи, він ледве не залишився на старому місці: він збагнув свою гордість – тут було замішано жінку. І знову прийшла ніч, прийшла й відлетіла. Устала з

ліжка жінка, і крізь її півзакриті вії чувся біль і чулась освята. Її кошмар розтав, і легке тремтіння руки виразно слабло в його руках. То був один з тих моментів, що й під смертний стогін довговічної старості стоять, як освітлені вікна в юність. Узяв би її високо на руки і поніс би крізь води, ліси та людські натовпи, на край землі! Аж до білосніжних верхів доброї старості. І яка гордість навіть ізгадати про таку юність, про обійми такої жінки! Гордість!

...Дзінь-заань!

Незвичайні виростають мрії. Наче й не їдеш ти в дощ на вулиці, не холоне під тобою гарячий камінь, і день наче не відлітає далеко за море. Ніби ось віз стоїть з повними мішками, і драбина вгору йде на горище, і хазяїн на горищі перехилився вниз і підганяє тебе до роботи. Важкий мішок візьмеш ти молодецьки на плечі і, притримуючи одною рукою за гузир, рушиш на гору. Ось коли можуть приходити справжні мрії! Тобі здається, що ти в холодочку на зеленій траві, біля тебе вулик стоїть, важкі бджоли дзвенять на сонці і раптом падають на льоток. Книжка розкрита лежить, сила-силенна героїв кличе тебе, простягаючи руки, а ти чекаєш довго і млосно.

...Дзінь-заань!

Стоячи на площадці вагона, він відчуває якісь дивні пахи. Ми вже казали про їх. Наче стоїть він у передпокою одвічної Дами. Пахне тонкими духами і жіночим тілом. Дощ хлюпотить, краплі біжать по склі, шумить мотор трамвая, і цей шум стоїть, як шовкова завіса. Вийшовши з вестибюля, до трамвая поспішала дама. Війною витесаний, сухорлявий власник її йшов, не відставаючи. Така жінка кожному западе в око. Заплющив вії. Йому здалося, що в нього обірвалося серце, і наче весь шум ущух. Місто моє, місто, ти засяло, як марево, і колихнуло міддю дзвонів! Це була твоя дівчина, тільки волосся її з чорного стало зовсім золоте, і в очах світилося ще дві зорі. Він не дихав. Вона пройшла близько, торкнувши його кінчиком грудей, і стала, задумливо виглядаючи на дощ. Віти каштанів парували.

...Дзінь-заань!

Зупинка, його чекали вдома... А він їхав далі, стоячи наче в храмі, і хор йому співав немолитовних пісень. Два рази вона подивилася на нього. Подивилася, як жінка. Приголубила наче. І раптом якась думка прийшла їй, вона піднесла вгору палець, затримала подих і щось сказала про себе, але так, що її чоловік не зрозумів нічого – якісь чужі звуки. Вона прошепотіла про суворість чоловічої любові, про дівчину з того берега ріки, про час, коли дівчина розквітає в жінку, і тихо вийшла, поклавши руку на лікоть мужа. Дощ заступив їх пеленою, вона озирнулась, не в силі витерпіти, а вагон рушив, і вагоновод надушив дзвоника.

...Дзі-інь!

Він стояв нерухомо. Минуле овівало його крилами, нова фортуна наставляла на нього свій ріг, і сипалось усе, як весняний дощ. Чому боїмося ми радості зустрічі? Чому часто ми не робимо того, за чим жалкуватимемо все життя? Він устає з трамвая. Його нога сковзається на мокрім камені. І раптом заступає дорогу прохожому.

– Дайте мені прикурити, гер, – каже він тихо і запалює цигарку, і дим йому йде в вічі, дим його першої цигарки. Він закашлюється.

– Вона не здається мені щасливою. Правда, гер?

Теплий дощ шумить.

Раптом щось ударило. Він кинувся наосліп уперед; у вічі йому засяяв промінь прожектора і

.....

.....

Кіхана ще чує присмак сну. Брови його тремтять потроху – то одна, то друга. Це не справжній сон, коли чоловік пророблює все сам, живе й боліє. Буває й такий сон, його відчув Кіхана, коли перед очима лежить велика книга, і її листає невидима рука. Ти хочеш встигнути прочитати. Ти поспішаєш за пальцем. Герої, як у тумані, встають перед тобою, слово дзвінке й пахуче відчуваєш ти й крізь сон; задрість і захоплення з чарівного слова і гострої думки найде на тебе – «де в чоловіка хватає сміливості брати такі фарби і розсипати таке дзвеніння?» Сторінка йде за сторінкою, наче йде

польовий вихор, гускне небо над головою, відчуваєш ти, що спиш, читаєш незрівнянну книгу, і...

...ти раптом знаєш, що герой книжки ти сам. Збоку ти бачиш себе, читаючи книжку. Тут рідко хто може читати далі. Через те, що ти відчуваєш себе лише в найвищій точці книги, там, де сюжет хилиться вже починає до кінця – ти не знаєш ніколи самого кінця книги – сну. Ти прокидаєшся від мурашок, що підуть у тебе під шкірою на голові.

Кіхана ще чує присмак сну і не знає, що йому й думати про такий сон.

11

Ось ми і звели наших молодих, Марусю, панцерника з кулеметами і все – до місця. Ви відчуваєте, що тепер одна лише картина починає стояти на очах? Ми довели всі справи до ранку Великодньої суботи. Цей ранок має стати кривавим днем. Навіть і сонце в ньому зійшло трохи рожеве крізь криваву пару.

Субота розгорталася. Все підготовлено. Гніт повстання тліє і шипить. Кров нудьгує в тілах, що мають сьогодні нехотя пролити її в землю. Перед тим як повстати, ми пояснюємо історикам, що ми не хочемо цього і не любимо крові.

Посудіть самі, як буйніє весна! Як чорти, лящуть горобці – військо нечистого.^[88] З бугорків у лощинки, з лощинок у канавки, з канав у рівчаки, з рівчаків у ярки, з ярків у кручі, а в кручах – жах один! – іде сувора вода, бунтує, піниться, кружляє і шумить. І ріка в Байгороді росте, як вагітна. Показує байгородцям, які глибокі сніги лежали на полях, скільки-то хліба збереглося під ним. Кружляє над містом сонце, і здається, що й не заходить воно, а лише знижується до обрію і знову виходить високо. Короткі ночі. Життя прив'язане до сонця. Все життя наше – поглядати на небо, де мовчки сходить і заходить час, сходить і заходить все швидше й швидше. У старих людей, думаємо, сліпнуть очі, і на небі видять вони одну жовту смугу, як райдугу.

Ми – степовики. Ви бачите, як наша думка по-степовому йде. Мовчазність степу, лише тріскотіння невгамовних коників, клекіт угорі, як захмарний інструмент. Ми любимо простоту і ясність у речах і розмовах, ми ненавидимо брехню, і шабля наша туго виймається з піхов.

Ми не любимо крові і зброї. Але вважаємо, що першої ніколи не можна мало лити. Або зовсім не лити, або нехай шумить, як ріка, і топить ворога. Зброя нас не вабить. Ми показали, що й без зброї Байгород... але годі про зброю – нас можуть назвати хвальками.

Кіхану розбудив шалений гук дзвонів. Навішала їх на небо скажена рука, купою висять вони – великі й малі, торкаючись один одного, і та ж сама божевільна рука б'є по них з усієї душі. Здавалося повітря важким і текучим. Ніби й дихати всім доводилось звуками. Ніби й нічого вже на землі не залишилось – тільки цей велетенський горішній хаос. Голову ховай, чоловіче. Ти п'янієш від дзвонів, і важкий хміль обволікає твій розум. Ти можеш сісти на брук і мовчки кричати, відкриваючи рота. Все одно твого голосу ніхто не почує. Байгородо, ти став частиною стихії. Вона захлюпнула тебе, як хвиля. Байгородо, відступи трохи назад для стрибка і стій чекаючи.

12

Спокійно йшло по вулиці двоє. Помалу ставили вони вперед ноги, спиралися на них і ліниво бралися йти далі. Вино наче кружляло в їхніх головах, але вони не були п'яні. Спокійна впевненість і трохи байдуже сприймання весни й вакханалії дзвіниць. У них щось із грудей випирає весь час і не пускає туди зовнішніх емоцій.

Що ми бачимо? Невже так може йти Ліза? Кіхану впізнаєш одразу. Він сміється на весь рот. А Ліза – вона, мабуть, і сама відчуває себе вперше такою. З ніжністю оглядає Кіхану. Він їй новий і рідний. Ради Кіхани дала б зараз відрубати палець на руці. Щоки цвітуть рожево. Навіть хода в неї набула трохи лінивої досвідченості. Вона йшла, знаючи, на що ступить далі.

– Здоров, хлопче, – сказав старий байгородець, виглядаючи з хвіртки. Він подивився на всі боки, комусь лукаво підморгнув і зіперся на кінець двостволки, – а в тебе ще така штука в землі лежить. Чого ти регочешся, стерво?

Кіхана ще більш зайшовся.

– Та в мене карабін, а не вонючка, як оце у вас. Нею тільки зайцям хвости смалити.

Хазяїн рушниці знову хитро підморгнув. Його очі зовсім заховалися у зморшках.

– Видать, погода сьогодні буде сонячна.

Кіхана сів на лаву коло хвіртки, де стояв такий оригінал і мисливець. Біля нього сіла Ліза і з приємністю відчула збоку плече його.

– А що, хіба вже вирішили? – запитав Кіхана.

– Не тільки вирішили, а й почали. Зараз їхатимуть вони за іконами до нашої церкви.

– За іконами?

– Ні, за ладаном! На наших іконах мільйони золота й каміння обкладено. Вирішили вони в дорозі не занудьгувати в кумпанії чотирьох королів з дамами, чотирьох тузів і іншої челяді, що йде лише в гурт.

– Байки, може? Брехня?

– А знаєш, що сказано в святих житіях: «Бреши, бреши, – гаразд заверши, під кінець правду скажи та й забожись». От їй-богу! Мій син ладнає вже багнета до монтекрис-та. Коли Маруся поїде до церкви...

– Я гадаю, що вона поїде не по ікони, а звільнити своїх, що сидять у сушні біля церкви, – проговорила з двору через плече чоловіка якась літня жінка. Чоловік злякався, заскочив до двору і грюкнув за собою хвірткою. Там він бубонів про щось із жінкою. Потім у щілину знову виглянула його кудлата голова, і він винувато поправився.

– Моя баба інакше думає. Може, вони й за своїми. Та ми їх все одно виженемо з Байгорода на степ і на пашу.

Кіхана засміявся і замовк. Його рука намацала в кишені Лізи щось тверде. Він витяг звідти малий браунінг.

– Для чого це ти, Лізо?

– Я знаю вже, що сьогодні буде стрілянина і війна. А це мені подарував чоловік.

– Хочеш воювати?

– Що мені ікони? Я хочу бути поруч із тобою.

– Дай-но, я разок із нього випалю.

Бо й було вже куди. З-за рогу вулиці повернув грузовик. На ньому анархісти і гвинтівки стирчали на всі боки.

– Лізо, заходь до двору, – Кіхана приємно себе почуває, знайшовши досить авторитетного тону для цієї фрази. Його сміх ще не пов'яв зовсім, і обличчя від цього було трохи розгублене. Ледве-ледве тремтіла губа, як у молодого, гарячого коня.

Ліза скорилася й зайшла до двору, не забувши подивитися в Кіханині очі. Кіхана – руку в кишеню і – назустріч грузовику. Він ішов, а ноги його наче хто тяг назад за два мотузки. Наче в'язли вони в густе болото і важко ними було ходити. Здавалося – він такий широкий, що всі кулі з рушниць обов'язково його не минуть. Свербляче це почуття! І отаке воно завше й у всіх, доки ще не горів порох від розбитого капсуля.

Грузовик повернув із широкої вулиці в цей заулок і одразу застряв. Там було болото. Нечистий бензин давав стільки диму, що утворився швидко синій газ. Анархісти уперто не хотіли злазити і чогось чекали, обкладаючи свого шофера словами, як компресами. Шофер працював ричагами і накачував бензин, гойдався сам, не жаліючи спину. Назад і вперед рвався грузовик, болото летіло з-під коліс, анархісти не злазили і, як п'яний кордебалет, топтали на місці, вироблюючи неправильні па.

Байгородське лицарство зліталось, мов орли. З-за будинку – он виглянула голова. Кілька шапок зразу вивершили паркан і світили очима, як ненавиддю. Мисливець із рушницею перебіг під парканом і стукнувся ліктем об ринву. О-ох! – зітхнули всі, коли побачили, як Кіхана підняв руку з револьвером. «Стріляй, стерво!» – прошепотів йому з-за паркана мисливець. Кіхана вистрілив. Вибухнула, як ракета, рушниця мисливця. Все це прийняв грузовик.

Реакція була несподівана. Шофер інстинктивно надушив педаль. Автомобіль аж підскочив, рвонувшись з місця. Люди попадали в болото, як риба з корзини.

Гомеричний регіт розлігся навкруги. Сміялися всі, крім анархістів. Сміх завше обеззброює. Та й поки виволочиш свою гвинтівку з болота!

Перша ця перемога дала до рук півтора десятка гвинтівок, кулемета й десяток гранат, з якими їхали анархісти. Так досі й не взнали, за чим вони їздили – по своїх товаришів, по ікони чи по «дурну свою голову, щоб і тієї збутися».

Місто одразу загубило свою спокійну метушливість. По всіх дворах почалася стрілянина. Всі стріляли просто в небо, а іноді набиралися відваги – понад парканами. Стерлися грані поміж старим і малим, жіночим і чоловічим, розумним і дурним. Дитина радила батькові, куди стріляти. Юнак, що вважав би раніш за кощунство торкнутися грудей коханої гімназистки, тепер сміливо запрягав її в патронташ без патронів і застібав гімнастерку на її тугих грудях, не відчуючи електрики.

У цю пору чоловік надягав на голову бриля, на ноги калоші, а решта його одяжі могла не виходити за межі гвинтівки, мінімальної кількості патронів і войовничо насуплених брів. Всі б уважали його за пристойно одягнутого, з деяким ухилом у грецьку історію. Сам він хіба помітив би відсутність носової хустки.

Такої ніжності до військового приладдя, до гвинтівки, до збройного чоловіка нам ніколи не доводилося бачити ні до цього, ні після цього. Бо тут не на якомусь міфічному фронті, а на рідних вулицях, за очевидну справу клали голови, лили кров перед очима захопленого з їхнього геройства міста.

Ви не знайомі з цим ось мисливцем, його рушниця вибухнула, як ракета, в самому початку бою, пам'ятаєте? Це тепер полковник повстанчого корпусу передмістя Балка. Він не покинув ще своєї рушниці, хоч і має вже більш серйозну зброю. Місце дії – ріг Вокзальної вулиці, що простувала, як показує назва, до вокзалу. Час передобідній. Реквізит – двоє поранених під вікнами, один забитий щось хоче почути з землі розбитим вухом, Кіхана в ямці тротуару, восьмеро його товаришів аж задрімали на теплій землі і на сонці. Поруч за рогом доморосла «сестра» робить перев'язку котові, якого попсувала куля. Поверх голів свистять джмелі кулеметні й гвинтівочні. Стрілянина скрізь раптом замовкає на кілька хвилин, потім спалахує в якомусь районі міста, до нього приєднуються інші,

все аж гуде від похапливої тріскотні й відголосків. Також раптом і замовкають усі на кілька хвилин, щоб ізнову почати гуртом.

Полковник – немолода людина з очима, ніби їх вічно засліплює сонце. Він носить свій живіт, як орден за хоробрість, а його червонувато-синьо-буряковий ніс, видно, нюхає порох у кожній баталії, де тільки міць ворога можна зміряти ареометром. Дехто з ворогів попрікав його жінкою, але хіба винний мисливець, коли до його пастки, поставленої на куницю, потрапить обскубаний лисячий хвіст?

Полковник викликав Кіхану з фронту за ріг, сів із ним на східцях і розповів про геройську атаку височин Ярмарочної гори, про шалений биндюжний обхід водопровідної будки, де засіли переважаючі сили ворога, про сміливий напад на селянські підводи з сіном для утворення з них траншей, бліндажів, вовчих ям і інших військових назв.

– Полонених відправлено в глибокий тил. Ворог відступає на всіх фронтах. Його ар'єргард увесь час намагається перейти до нас, але ми завше відповідаємо контратакою.

Полковник устав, перейшов кілька кроків, що лежали між ним і першою лінією фронту, і, стоячи, вистрілив уздовж по вулиці. Зараз же від ворога почав тріскотіти, як петарда, кулемет.

– Не дивлячись на урагановий вогонь мітральєз, бризантів і понтонів, ми врубалися у фланг. І сльози в нас потекли з очей, коли ми згадали Реймський собор, Балчанську церкву і інші реліквії цивілізації.^[89]

Полковник схлипнув, показуючи цим, що він недавно переніс битву з таким ворогом, де й ареометр упірнув би аж на дно. Для полковника це було перманентне явище. Без цього він і вмер би, не дослужившись до чину.

Полковника вдарило в пафос, як у піт. Він кричав, розмахував руками, не помічаючи, що всі військові частини залишили фронт і слухали його, роззявивши роти. Рудий кіт носився з перев'язкою по

вулиці, як демон, і таки скінчив геройським вчинком: натрапив на кулю.

– Наш полк наступав на форт Святого Духа. Нас поливали міліметрівками, сантиметрівками, дюймівками й іншими системами мір і ваги. Але ми перемогли, і поле бою залишилося за нами.

Полковник промовчав, із ним промовчали всі ветерани, що шукали смерті на полі бою, а не на якійсь паршивій вулиці.

Кіхана прислухався до мовчанки. Обережно виглянув з-за рогу. Потім він упав на землю і наповнив повітря вибухами і пороховим димом. Проти нього ішов цеп ворога не стріляючи і тримаючи у витягнутих руках гранати. Армія Кіхани повернулася спішно на фронт. Полковник сусідської армії, забувши свій чин, ліг, як простий солдат, на брук і викинув з голови весь свій хміль.

Коли більшість анархістів лежала вже в страшних позах, а поранена меншість почала розривати себе гранатами з розпачу, полковник знову повернувся до попередньої розмови. Його дослухували ті ж люди – без двох забитих і одного ще теплого.

– Я прийшов сюди вдихнути бадьорість у ваші серця, напоїти вас жагою перемоги. Цей пункт треба захищати до останньої краплі.

Полковник оглянув усіх і засміявся. Армія вся аж покотилася й собі.

– Ну, да ви знаєте, яка глава і який стих ідуть далі. Там є й про Бога, святу батьківщину і святий зелений дах над родинними радостями.

Полковник набрав духу, і, коли він почав говорити, навіть гвинтівки притримали свої язики.

– Праворуч ми вже виганяємо ворога на площу коло гробовища і вокзалу. Там буде розмова двох гармат, кількох кулеметів і іншого зброду – менш аристократичного походження. Тут треба за всяку ціну триматися, щоб ворог не прорвався в тил. Після площі буде ще бій на вокзалі, потім – три дзвінки, і ми помахемо Марусі платочками й гранатками.

Наука про збройні повстання в містах – не вийшла ще з дитячого віку. Ми хочемо освітлити цю важливу галузь міського господарства невеличким трактатом, що давав би змогу прийдешнім дослідникам виробити стройну логічну систему і дати їй філософське обґрунтування.

Висловлюючись науковими термінами, можна збройне повстання назвати «верблюдом біля ігольчаного вушка» або «спробою накреслити криву лінію 3-го порядку, маючи під рукою замість рівняння цієї лінії – лише ракетку для гри в теніс». І іноді, уявіть собі, ці терміни червоніють самі за свою логічність.

Суто наукова мова нашої розвідки має показати, як легко повставати і як тяжко потім фахівцям і вченим домішувати сюди історії, що її хватило б для десятиох єгипетських династій. Як розповісти захопленому нащадкові про висування протягом годин і випробовування бойових генералів і полковників? Як він повірить, щоб записати нас на бронзу? Всі ці питання вганяють нас у піт, і ми ледве стримуємося від жагучої потреби виписати в цей розділ увесь інвентар словника чужомовних слів.

Дозвольте тепер показати зустріч двох полковників на полі бою. Третій полковник надійде через кілька відбитих атак, і вони тоді дадуть з-поміж себе генерала для керування загальним наступом, кривавою битвою під мурами єврейського гробовища, для керування арміями, що виберуть потім виконавців на роль тієї сотні трупів, якими буде застелено площу перед вокзалом.

Одного з полковників ми знаємо – того, що почав повстання. Настрочивши армію Кіхани на геройські вчинки, він перекинув свої бойові корпуси праворуч, трохи потіснивши іншого полковника, що з ним він має тепер бесіду. Третій полковник прислав сказати, що йому набридло сидіти без ворога і він вирушає на поміч центральній колоні. Він передавав посланцеві, що з ним іде ціла тисяча війська, а потім, подумавши, додав іще одну.

Два полковники сиділи на автомобілі, звисивши ноги. Цей грузовик був трофеєм першого, коли він ще був звичайним

громадянином. Позад їх на площадці лежали купою патрони. Шофер із недавнім анархічним минулим хотів загладити цей пункт своєї анкети і не гасив машини, що завжди мала бути готовою до наступів і ретирад. Його обкладали й тут медичної якості словами, але він терпів. Полковники провадили військову бесіду.

Другий полковник виглядав так, ніби скульптор, що його ліпив, дивився на свого натурщика крізь лупу. Усе пропорційно велике і міцне, а голова через неправильну форму вищезгаданого скла роздулася, як тиква. На всі боки в нього з голови стирчало волосся. Ніяка покришка не лежала на них.

Він був повною протилежністю першому. Очі його дивилися завше на руки, наче він і зараз думав, що поправляє різець на супорті токарного станка. Не метушився і не гойдав ногами. Подавав короткі репліки на сентенції першого, а сам уважно й чуло дослухався до стрілянини та пауз. У нього в руках були головні сили міста, що зараз билися за квартал від нього, він лише посувався за ними на грузовикові – мовчазний і твердий, як тепла болванка з бесемерівського конвертера. За годину до цього він страшенно налякав анархістів, коли вони вже вважали себе переможцями на його фронті. Зараз солдати міста бадьоро посувалися вперед, почувачи позад себе його кудлату і хоробру голову.

– Генерале, – каже перший полковник, намітивши цим майбутню роль другого, – я привів до тебе своїх героїв за хрестами, медалями й іншим обмундируванням. Коли до цього пощастить одбити одну-дві гармати для салютів коло церкви – вони будуть цілком задоволені.

– Угу, – відповів другий.

– Вони не прийшли всі зі мною, бо треба було комусь залишитись для охорони церкви. Але стоять наготові і кожної хвилини можуть примчатися сюди. Чи вже відбили хоч один магазин із мануфактурою?

Другий мовчки подивився. Потім він ударив першого по потилиці, розжалувавши його цим аж до рядового. Новоспечений рядовий затрусився і ойкнув. Знову хміль у нього вилетів на деякий час. Яка тяжка ти, полковнича доле!

– Піди до своїх головорізів і скажи їм, що коли хоч один із них оглянеться назад – постріляю, як собак. Коли ж хто загляне до магазинів по дорозі – повішу. Зрозумів? Та зайти до мене, скажи, що я живий, і хай тобі дадуть похмелитися.

Інцидента було вичерпано. Перший полковник пішов командувати армією, позбавившись чину. А дійшовши, він після довгих блукань надібав лише невеличкі рештки армії, бо інші пішли обідати. Його солдати були з тих, що цілими днями обїдали Байгород, почувавши апатію до роботи. Таким чином, на весь фронт залишилося лише два полковники: другий і третій.

Грузовик уже стояв на іншому розі, коли з'явився на сцені третій. Характеристика в нього дуже коротка: це був дяк. З ним прийшла і вся його армія, що на перший погляд годилася більше на роль півчої, ніж на грозу анархістів. Звуки гвинтівок не личили до їхніх борід, що кохалися лише на «Свете тихий святія славы безсмертного» або «Господи, воззвах к Тебе».

Другий полковник потиснув руку третьому. Його обличчя скривилося, як від цитрини. Навіть мирний шофер мирної машини пустив більше «горючого» і заплював димом таких вояків.

Тут надійшла Ліза. Але не та Ліза, що ми з нею знайомили читача. Вона ніби розквітла за один день. Шоки трохи бліді, устала наче після хворості недовгої і несе зараз себе, як Великодню вербу. Лише бруньки розпустилися, жовті й пухнаві, а незабаром зеленню обгорнеться і прийметься скрізь, куди її посадиш.

Вона мала роботу, трохи споріднену з роботою польового телефону. Тільки звук, що виходив з цього телефону, був набагато мелодійніший, ніж у польового. Трубку зняла рука другого полковника, а третій одступив трохи назад і поправив на собі рясу.

– На Поштовій знову зіпсували кулемета, але пощастило відбити другого. Вони підійшли вже до площі і торкаються одним боком стіни єврейського гробовища. Чекають розпоряджень.

Телефонна трубка замовкла. Вона передала все, що говорили в неї з другого боку лінії. Потім вона тихо порушила всі звички

телефонних трубок, і полковник почув те, чого не говорила інша сторона лінії.

– Я хочу пройти до Вокзальної вулиці. Мені казали, що там увесь час не перестає кулемет. Туди натискають і можуть наробити біди.

Кудлата голова полковника зовсім не здивувалася з такої ненормальності. Він згодився, махнувши рукою. Подивився мимо Лізи по вулиці, але бачив наїжачені бороди армії третього полковника. І всі його дальші слова стосувалися скоріше до них, ніж до Лізи.

– Пройдіть на Вокзальну. Я до їх послав ще людей і патронів. Хай там їм з будинків винесуть поїсти. Хай тримаються, доки ми візьмемо вокзал. Це буде швидко, бо вже все готове. Хлопець там хоробрий.

Ліза зайшлася червоною фарбою. Полковник зрозумів, усміхнувся очима і запустив руку в свою кудлату шевелюру.

– Кучерявому коло водопровідної будки скажіть, що ми починаємо наступ. Я до нього надсилаю ось нові сили на поміч. Коли хто посміє тікати або робитиме паніку, хай стріляє моєю рукою. Не то я його сам застрелю.

Ліза повернулася і пішла, здивовано піднявши брови. Такого наказу вона почула вперше. Нащо передавати, коли це й так відомо? Потім вона оглянулася на армію третього полковника і зрозуміла.

Другий полковник, не злязачи з грузовика і не міняючи своєї пози, сказав третьому:

– Чули, які в мене порядки?

Той переступив із ноги на ногу і для чогось поліз під ряску за хусткою. Його було вибито зовсім із сідла. Він почував себе навіть не дяком, а пономарчням. Так третій губив потроху, стоячи перед другим, свою владу.

– Хто хоче до мене – зараз же на площу. Хто боїться – к чорту, по домівках. Кладіть на грузовик гвинтівки.

Півча захвилювалася. Багато людей тихо пішло за ріг, і після них позалишалися сиротливі постаті гвинтівок біля стін. Дехто пішов на

фронт, на який показала рука другого полковника, що віднині став за загально визнаного головкома.

Колишній третій мав, певно, не зовсім духовне серце, скинув привселюдно рясу і поклав її на грузовик на інші трофеї головкома. Далі він узяв з грузовика гвинтівку, перевірів затвор, заклав обойму патронів і, не спустивши курка, мовчки пішов по вулиці в бій. Здалеку він нагадував своїми чоботами й довгим волоссям провінціального поета.

Головком, штовхнувши шофера з анархічним минулим, поїхав машиною по фронтах. Перемігши так швидко аж дві армії, він зовсім не почував втоми, і його голова на всі лади варіювала план загального наступу і кривавої атаки.

Кучерявий палив люльку, сидячи за стіною гробовища. Землю біля нього встелено патронами й пораненими. Потроху підходили різні люди і розбирали те й друге. Його руки були в нього разом із цим і візитною карткою. Одначе на ній стільки лежало застарілої іржі й масла, що тяжко було відшукати графську корону і герб старовинного роду «Слюсарів Першої категорії».

Бойовий корпус Кучерявого лежав головами до площі. Кулеметник викопав для свого кулемета яму й закотив його туди, не забувши налити води в кожух. Другий кулемет пристроїли на горищі будинку і доки що – не стріляли. Третій кулемет притягли до Кучерявого і передали привіт від сусідів.

А анархісти наче померли на своїм боці площі. Позад їх білів вокзал і гойдався чорний прапор. Безжалісна рука розтягувала гармошку з анархічною піснею. Поважна, сувора велич її пахла історією. Вона пливла з одного боку площі на другий, підсилена голосами й пострілами. Страшної пишності її ніяк не можна змалювати. Наче прапор чорний – важкий, як мантия бакунінської романтики.^[90]

...Споете же песню под гром и удары,
Под взрывы снарядов, под пламя пожаров,
Под знаменем черным гигантской борьбы,
Под звуки набата, призывной трубы!..

Такий заспів одразу навівав настроїв. Тягуча мелодія нагадувала пісню «Народная воля». Але у співців є від анархізму лише ця пісня та шовковий прапор.

...Берите винтовки и браунинги смело,
Пойдем бить буржуев за правое дело!
Довольно позорной и рабской любви –
Мы горе народа утопим в крови!

Кучерявий усміхнувся. Ніколи не робіть таких переходів, коли писатимете оповідання. Це неув'язка, і після неї читач запідозрить вас у тому, що ви йому хочете нав'язати якусь агітацію. Краще кажіть: «Анархізм – безперечно, революційна теорія, і Бакунін – велика людина, але в пісні багато непоміжованих лозунгів. Співаючи її, треба робити поправки: на історію, на сучасні економічно-політичні взаємовідносини, світове господарство і таке інше».

Але Кучерявий усміхнувся не через те, що він розумівся на анархізмові. Він теж був по натурі охотник «бить буржуев за правое дело». Правда, не такими засобами, але з ідентичними результатами в тій частині, де йде пояснення про розправу з «горем народа».

Геніальні думки приходять завше самі. Кучерявий аж устав із землі. «Давай грамофонів!» – закричав він до своїх ад'ютантів.

Головком тим часом готував резерви. Довгий цуг селянських підвід попався йому на вулиці. Коні помалу йшли за возами, а хазяї з батогами простували тротуарами порожніх вулиць. Вони йшли, як покупці, і кожну річ, на яку вони дивилися, оцінювали з боку її придатності для немудрого селянського вжитку. Їх зовсім не турбували постріли, бо вони не приїхали комусь перешкоджати або визначувати до когось свої симпатії. «Б'ються, чортові душі, – хай б'ються, аби нам крам подешевшав та дьоготь, сіль і чоботи були». Таке кредо керувало вчинками зайшлих туристів.

Коли на їхній дорозі з'явився грузовик та ще й з таким головатим чоловіком на ньому, вони похмуро походилися, поцьвохуючи батіжками, як у полі. Головком їх суворо оглянув і кинув:

– Куди, громадяни?

– Кажуть, що тут десь лавки порозбивали і все роздають народові. Чим ми гірші за людей? Теж на війні страдали, а нагороди ніякої.

Говорив білявий, трохи шепелявий селюк – видно, один із простіших, що за їхніми спинами завше ховаються розумні. Решта стояла з хитрою і майже нахабною посмішкою на устах, слідкуючи за людиною на автомобілі. Головком підвівся.

– Граждани, у нас зараз свої справи розбираються, і нічого народові зараз не роздають. Коли хто хоче заробити собі краму, хай іде просто цією вулицею нагору, одержить там гвинтівку і постріляє, куди йому скажуть. Всі підводи хай виїдуть за місто, бо через п'ятнадцять хвилин рознесу їх з кулеметів.

Головком поїхав, а селяни, порадившись, рушили: чоловіка півсотні – нагору за крамом, а решта почала повертати підводи. Усім дуже хотілося одержати гвинтівки.

Грамофони – їх з'явилося кілька штук – стояли на землі і творили какофонію пополам з хоробрістю. Ворог почав стріляти. Пороховим димом запахла площа. В першу чергу поплатилися музичні інструменти. Потім – і не музичні стогнали від куль. Одним словом, знаменитий бій, що йому доля судила бути оспіваним, почався на площі, де в мирний час стояли тільки приїжджі вози і не дисциплінована школою дітвора грала вічно в цурки, мідяки, в війну без анексій, але з контрибуціями. Селян було поставлено збоку, щоб вони в критичний момент пішли на поміч головній армії.

Кіхану й Лізу ми навмисне залишали так довго поза нашою увагою, щоб дати їм змогу наговоритися досхочу. Коли вже їм доведеться знову бачитись без свідків? Але прийшов час ізгадати й про них.

17

Нам ніколи довго зупинятися. Ви чуєте, як гримлять на площі постріли й розриви гранат? Яка каша заварилася там! Увесь Байгород здригався за запертими віконницями і, зариваючися глибше в подушки, стогнав, як від зубного болю.

Кіхана піднявся вище по Вокзальній і стояв фронтом за два квартали від вокзалу. Доля дала йому під команду обох опальних полковників: першого і третього. Вони бажали повернути собі чини або вмерти, заслуживши хоробрістю почесний похорон і царство небесне.

Ліза стояла з Кіханою під будинком, торкаючись плечем його грудей. Цей чоловік увійшов до її життя повновладно і нероздільно. Думка про мужа десь гасла в неї, як дрібниця. Хвилини такого стояння, коли раптом може обсипати кулями кулемет, – ніколи не загубляться і стоятимуть завше понад усім в житті. І стара людина опустить руку за роботою, згадавши цей пафос боротьби й мовчазної розмови. Щось особливе, як передчуття, хвилювало Лізу. Вона притулилася вухом до його грудей, і у відповідь їй заgrimіло молоде серце.

Дяк і п'яниця поставали приятелями. Їхні колишні чини рівняли їх, як нещастя. Дякові подобалось красномовство п'яниці, а останньому – мовчазна хоробрість і поетична постать першого.

– Попрощайтеся, діти мої, перед тим як ступити до порома ріки Стікса на Вокзальній вулиці. Ми на той час опустимо до рушниць очі, а анархічний кулемет заглушить ніжні звуки.

Дяк з постаттю поета із заздрістю подивився на п'яницю з душею проповідника. А на вокзалі насправді почав кулемет свої мотиви.

Тепер хай суворий меч романтики розлучить наших героїв, не давши їм надії, а давши скромну мужність все перетерпіти в борні.

Минайте, минайте, надоїдливі хвилини! Рана несерйозна зовсім, і Ліза, безперечно, поправиться за два дні. Їй непогано буде в тім будинкові, куди він її заніс по дорозі.

Ось вони злетілися всі до вокзалу. Просто в лоб їх клали ручні гранати хороброго ворога. Давно крізь розриви і вибухи видно було, як відійшов із вокзалу поїзд, покинувши ар'єргард. Все керування Маруся передала ад'ютантові, а сама тоді чекала зручної хвилини, щоб утекти з міста хоч із душею. До теплушок позносили поранених, налізла охорона, а в останній момент майже всі анархічні сотні покинули вокзал, залишивши ар'єргард і пообіцявши вернутися. Ті, що залишились, позбивали свої картузи на потилиці і, покликавши на поміч усіх святих, розіклали поруч наготові гранати і з новою відвагою взялися до кулеметів. Їм випали на сьогодні чорні номерки, і вони хотіли лише відтягти трохи розігру.

А перед вокзалом з-за рогу вулиці вискочив на коні чоловік. У руках у нього був чомусь чорний прапор. Він похитався з конем серед куль, як марево у дзвінкій непорушності сонячного дня. Потім упав, упустивши прапор, упав і його кінь, махаючи ногами, як заводна лялька. Це командир, що його було послано в обхід, а він розгубив свою команду і запізнився тепер до поїзда.

Шаленим наскоком вокзал було взято. Обидва полковники – їх уже достойно так називали – полягли поруч в атаці. Незвичні до військової науки люди хилилися цілим покосом під кулями. Але йшли, як лава.

У залі першого класу полонених не брали. Бо не можна назвати полоненим чоловіка, що розквитався з життям власною рукою. Лише в одного вибили з рук револьвер і посадовили коло вікна. Якийсь дурносміх, що біля нього став, почав йому загрозувати стінкою і лаяти останніми словами.

Полонений глянув спідлоба на всіх і раптом завив, як скажений віл. Його горлянка викинула стільки лайки, що її не можна було слухати, не бліднучи і не трясучись, як у спазмах.

– Пішов вон, гад! У мене мозок кипить! Я нічого на світі не боюся!

І, розбивши голою рукою скло, схватив гострий шматок його і почав полосувати ним руку собі від ліктя й нижче. Кров падала великими краплями.

19

Проходьте, проходьте, хвилини розгрому! Перемоги ще немає, бо випустили з міста ешелон ворога. Збирайтеся, охочі вийти за місто і нарити траншей по обидва боки розібраної залізниці. Хай об вас зупиниться Маруся. Ляжте перед містом, зрошуючи теплий камінь вашого дитинства.

Хай головком не стріляє мародерів, що прийшли по п'ятах переможців і грабують вагони. Їх усіх не перестріляєш. Бач, які вони тепер хоробрі, навішавши на себе арсенали зброї. Де вони були в кулеметну бурю? Де трусилися їхні заячі серденька, коли хоробрі лягали з клетотом на брук? Гей, які в нас нікчемні люди, ці скажені мавпи, що виють так і тиняються по вулицях! Вони святкують перемогу? Вони примусили шофера підїхати грузовиком до товарної будки вокзалу. Їх набився повний грузовик, і шофер кожні п'ять хвилин шарпає машиною, скидає половину їх додолу, а зараз же на їхнє місце лізуть і лізуть. Вони повертають грузовика, що вони хочуть робити? А, це демонстрація перемоги. Прив'язують відбиту гармату і волочать її, бідну, по кам'яних вулицях і закривавлених площах, їх зустрічає скрізь рев і викрики захопленої юрби.

А все місто наче охопив демон безуму. Воно танцює, сміється, скаче, обнімається і будує рожеві фортуни. Якись розхристані юнаки, викачавшись в багні, ходять гордо по вулицях, вислухуючи компліменти. Їхні ноги сміють ступати на ті місця, де лежали, попрощавшись з життям, лицарі!

Слава лише вам, люди з лікарень! Ви майже з-під куль повиносили ранених. Тепер ось ви позбирали всі сотні забитих і поспішаєте довести їх до ваших білих покоїв, щоб вони перед землею відпочили у тихих залах, в достойнім оточенні і траурній мовчанці.

Відгукніться ви, що ступили на шлях перемоги! Де ти, головкоме, де ти, Кучерявий, де ти, Кіхано, де ваша гірстка озброєних бджіл? Ви пішли за місто, ви лягли там на землю, і лише через ваші трупи зможе ворог знову вдертися до Байгорода.

20

День до вечора пройшов швидко. Перед тим як зайшло сонце, була перша сутичка з розлютованими анархістами. Вони підїхали поїздом і думали, що знову спокійно займуть місто, але коли їх за містом обстріляли, вони відсунулися трохи назад, вигрузилися і залягли й собі в землю на всю ніч.

Головком мав нараду з Кучерявим і Кіханою, і вони всі вирішили мобілізувати міські резерви. Спішно зміцняли траншеї. Чистили кулемети. Потім вечеряли – їм принесли сердобольні міщанки. Продували гвинтівки, вмощувалися зручніш, переменяли перев'язки на легких ранах.

Згодом, коли вечір уже ліг на все, почали приходити з міста одиниці, що їх винайшов там Кіхана. Їх було так мало, що головком не міг ніяк заспокоїтись. Він знав, що завтра людей можна дістати, завтра в нього знову буде армія, але що робити тепер? Не може бути й розмов, що завтра рано доведеться прийняти бій. А резерви? А жива людська підтримка?

Бігав головком по траншеях. Кіхана по місті. Його цілком захопила доручена справа. Нічого іншого не йшло йому до голови. Вже вигнав на фронт усіх знайомих хлопців, піймав на вулиці кількох підходящих громадян, але потім став на площі, де поклав ще вдень двох хоробрих полковників, і не знав, кого згадати, куди піти, об що вдаритись.

І дзвони знову почали говорити. Кіхана стрепенувся. Чому це дзвонять? Кого скликають? Перший прохожий нічого не відповів на питання і лише перехрестив Кіхану. Пригадував. Сьогодні ж Великодня субота!

Разом із цим було знайдено засіб вербувати резерви. Він прийняв людську отару за лицарство і поліз промовляти до їхнього серця! А вони ж обросли шерстю і щетиною.

Коли Кіхана в церкві перервав службу і поліз на амвон говорити гарячі заклики, його стягли звідти десятки рук і, коли б не церква, то він мав би не тільки синці, а й поламані ребра. Санчо поблизу не знайшлося. І Кіхана пішов сам на фронт, вирішивши нічого не казати головкомові і всій армії. Йти було тяжко, побите тіло боліло, він часто сідав біля дороги й відпочивав.

Ще було темно. Ніч відходила, даючи місце дневі. Досить сказати, що ясноло все більше й більше. Кіхана виглянув з траншеї на порожнє поле. Він тільки що прокинувся і здригнувся, проганяючи сон. Плече, яким він притулився до стінки траншеї, отерпло. Сон його настиг був одразу. Він оглянувся на своїх сусідів – усі спали, зливаючись із землею і зібравшись в купки без форми. Небо ще світило зорями. Всі дрібні давно померкли, небо затягла сіра вуаль. Найбільші зорі ще доносилися крізь цю вуаль. Схід ледве-ледве побілів. Там, над обрієм, видно було пару, що піднімалася з трав. Схід яснів навпроти траншеї.

Мало помітний вітрець доніс до Кіхани аромат тютюну, що його палив хтось попереду. Там затаїлися секрети. Вони лежали в траві рідко й далеко один од одного. Їм було нудно, бо дехто ще не спав. Кіхані прийшов на думку дрібний випадок, що його мозок зафіксував машинально. Він згадав, як перед самим тим моментом, коли він задрімав, посилали наперед змінити секрети. Може, вже їх змінили – він не знає, скільки часу спав. А може, тільки зараз повернуть нишком звідти люди і почнуть спати, здригаючись уві сні. Його мозок витягає йому фіксовані думки, що не встиг він засвоїти перед сном. Людей ішло в секрети небагато – це було відмічено: і Кіхана подумав про необережність начальника. Люди зникли в нічній млі, і було добре знати, що між тобою й ворогом є очі й вуха.

Поміж людей нової зміни пішла висока фігура. Вона особливо переставляла ноги і довго ще шаруділа в темряві. Знайома фігура!

Дивлячись, як зникає на небі зоря за зорею, Кіхана намагається їх не губити. Бере очима велику зорю і не зводить з її мигтіння очей. Воно блідне, голубіє, пливе кудись углиб. Око бачить його й тоді, коли воно зникне серед світла, що підіймається з землі. Зоря загубилася в океані світла зі сходу. Траншея, люди в ній і попереду десь ворог – все відчувало на собі легкі фарби туманного ранку.

Хочеться спати. Хай мине це все, щоб, упірнувши дома в подушки, заснути хорошим сном мореної людини. Знати, що тебе розбудить тільки знайома рука і подасть тобі їсти до ліжка. Сон, який лінивий простір!

Знайома фігура чоловіка, що пішов у секрет, там ніби маячить попереду. Її немає в дійсності. Кіхана ж бачить контури фігури. Нащо мозок не відпускає її? Кіхана почув, як він увесь холоне. Передчуття якоїсь неприємної новини аж підвело його з землі. Та це ж той, що розповідав кілька годин тому під боком! У нього були блакитні очі, про це напевне знав Кіхана, не бачивши їх і не питаючи про це. Так ось від чого він прокинувся! Непогано в'яжуться вузли. Ранок уже переборював потроху ніч і піднімався вище над полями. Ще було вогкувато від туману, що котився до траншеї.

Кіхана замислився, пригадуючи Лізу. З нею мала тісний зв'язок розмова високого чоловіка. Він розповідав своїм ближчим сусідам по траншеї. Кіхані хотілося кинути туди гранату. Тепер домішка гіркості кривить йому губи. Полинь, її смак, відчуває він так яскраво, як ніколи до цього, і степ безмірний і гіркий.

Туман похитнувся в однім місці. Там заворушилися люди. Силуетом вплигло щось на залізничному насипу. Потім почали повертатися секрети. Вони проспали свій час, і їм було зовсім не весело йти ранком. Іноді вони припадали на хвилину до землі і йшли далі чудними петлями стежок. Надходив один з тих величних ранків, коли в ранковий туман проривається сонце, обрій відходить у неймовірну далечінь і, як безцінні кристали, переливається на землі роса.

Стрілянина почалася одразу. Секрети зовсім припишкли, припали до землі і не ворушилися. Траншея прокинулася після спокійної ночі. Запахло димом. Гострий запах пливе, як ладан. Ніхто й не думав відпочивати. Від кожного відлітають назад гільзи. Проповз по траншеї хлопець, разносячи патрони. «Кому австрійських?» – запитав він неголосно.

Розвиднялося. Збоку кулемет почав шити у фланг. Стрілянина ще не дійшла свого апогею. Розігралися гвинтівки. Дехто вже поливає їх

водою. І знову, ні на секунду не зменшуючись, не зупиняючи свого розмаху, ростуть постріли.

Щастя досі поверталось тільки до громадян міста. Цим можна пояснити, що гармати, які муслили прибути до анархістів уночі, запізналися чомусь аж до ранку. Тепер анархісти скаженим гвинтівочним і кулеметним вогнем хочуть зупинити байгородців, а тим часом ітиме до них площадка з гарматами. Вона й показалася з-за повороту. Паровоза не було. Він залишився десь за насипом. Площадку штовхала купка людей, і вона досить швидко посувалася вперед. Люди падали по дорозі на рейки, на їхнє місце ставали інші. Площадка посувалася майже до своїх окопів. Потім ще скаженіший почався вогонь з того боку. Юрба людей, підвівшись з землі, вискочила на насип і вхопилася за колеса двох гармат. Гармати покотилися на інший бік насипу, калічили по дорозі людей, збиваючи їх з ніг лафетами. Додолу полетіли і ящики з набоями.

Секрети мали досить часу, щоб випробувати нерви. Вони тулилися до землі, пообдирали нігті й долоні, вигортаючи собі хоч невелику ямку для голови. Декого з них ізнайшли кулі. Ці совалися по землі, як хробаки, і затихали зовсім.

Знайома фігура високого чоловіка виросла між траншеями. Смертельний жах опанував ним, коли він лежав там на голій землі. Чудно розмахуючи руками, він біг до своїх. Вірна смерть чекає чоловіка в таких випадках. Але смертельна туга охопила його, засліпила розум і віддала на волю інстинкту. Коли вмерти – то без муки і скорше! Так міг зробити лише самовбивця.

Він схватився за бік і біг далі, припадаючи на ту ногу. Наче вихор пройшов у голові Кіхани. Очевидна загибель цього чоловіка, для якого він п'ять хвилин тому не пошкодував би гранати, затрусила Кіхану. Все на світі віддав би він раз за те, щоб урятувати. Якась стороння сила схопила його під руки, і він вже стоїть на траншеї зверху, тримаючи гвинтівку в руці. Відхиляючись назад для бігу, мимоволі він маше рукою, наче загрибаючи простір. І, не оглядаючись назад, він зрозумів, що вся траншея пішла за ним.

Високому чоловікові не судилося в той ранок умерти. Він упав на землю, притаївся на ній і дав пройти повз себе всій атакуючій масі. На цьому його роль в історії Байгорода й закінчилася.

Декілька кроків пробіг Кіхана. Кулі свистіли, мов рвали йому волосся і наче голками торкали його тіло. Вся його істота стреміла зараз до ворога, і він легковажно перестав навіть дихати, щоб не розбивати уваги до головного. Серце стукало часто, зупиняючись іноді й пухнучи.

Як це трапилося, Кіхана не втямив. На нього повертали анархісти кулемета, кинули на землю коробку з стрічками. Кіхана це яскраво бачить. Варто тепер кулеметникові надушити курок, щоб Кіхану одразу пронизали кулі.

Подумав, що не він біжить. Не може цього бути – геть з такого кошмару! Високий чоловік, певно, славить Бога. Зараз би надібати по дорозі лощину. Лягти і зняти кулеметника. Атака захопить ворожі траншеї. Заспіває труба, загромить сигнал. Подадуть паровоз із теплушками. Голосно зацокотять колеса до Байгорода, швидше, швидше!

Всі ці думки пронесло наче вітром через мозок. Мороз і спека прийшли одночасно. Обличчя помертвіло. Кіхана провів по ньому рукою і глянув на руку, чи не залишилося там крейди. Кулеметник присів до кулемета і надушив курок.

Високий чоловік, що його так щасливо врятував Кіхана, прибув ще звечора, коли Кіхани не було на фронті. Його хотіли розстріляти, яко чужу й небезпечну людину. Потім хтось догадався упізнати в ньому земляка, після чого було запропоновано йому пожертвувати й своєї крові для Байгорода – сісти до кумпанії. Даремно він рвався хоч на годину в місто побачити жінку, його не пустили й сказали, що обов'язково виведуть у розход.

Коли Кіхана прийшов, це було темної зовсім ночі, вся майже траншея спала. Двоє сторожових юнаків трохи не вбили Кіхану, заклацавши затворами. Йому набридла жорстока тиша, що опанувала позиціями. Горстка людей залишилася на ніч тут від ранішньої грізної армії. Відчувати себе без підтримки, розчаруватися в людях, за яких приніс сюди голову, важко й боляче. Чим могла кінчитися баталія? Ранком люди побачать, що їх жменя, з міста зміна не підходить, і розійдуться вони по домівках, невідомо для чого проливши кров. Знову Маруся повернеться в місто і плодитиме й виховуватиме бандитів, грабуватиме склепи, доки десь за сто верстов од міста битимуться зайшлий ворон та червоний прапор. Місто без влади – кожному ласий шматок, і хіба Байгород знову мусить ним зробитися?

Такі думки й подібні до таких – нервували Кіхану. Але вся його істота протестувала проти того, щоб утекти звідси. Похмуро розіклав він біля себе патрони. Нагорнув іще землі на бруствер. Обнявши коліна, сидів тихо – прибитий і повний рішучості. Ніщо не могло примусити його стати боягузом і подумати про рятування власної шкури. Ненароком згадав події цілого дня, вони прийшли, хвилюючі й криваві, і одразу велика теплота виповнила його до краю. Він думав про Лізу. Фізично відчув, що частина його десь залишається біля неї.

На ранок треба було надумати спосіб закінчити війну. Або здатися на милість анархістів, або розбігтися по домівках, як вівці, коли

свисне на них чабан. Був іще третій вихід, що вимагав рішучого й одчайного наступу і знищення ворожої групи. Цей вихід при такій незначній кількості людей міг кінчитися катастрофою. Треба було вжити раптовості, несподіваності і відвертого нахабства. Такі лише якості вінчає перемога. А коли ворога буде розбито вщент, його вже не цікавитиме Байгород – він утече шукати собі менш завзятих людей і спокійного місця для зализування ран. Кіхані пощастило, як ми вже бачили, несвідомо вибрати слушний момент.

Ліза хвилювала Кіхану. Мовчки сидів, зіпершися спиною об щось. Рішучість поступово міцніла в ньому, виповнила його всього. Тут почала доноситися розмова сусідів по траншеї. Вони мрійно, очевидно, лежали на спинах і ліниво спостерігали зміни серед небесних скарбів. Десь зникла зоря. Ніби впала. Це нагадало осінь. Окремі слова долітали й до Кіхани. Коли там хтось вимовив «Ліза», – це слово прозвучало, як крик струни.

Кіхана вислухав од слова до слова історію високого чоловіка. Його не треба було й питати – Кіхана знав, що в його блакитні очі. Він повертався з якихось країв, змушений був останні верстви пройти пішки до Байгорода, потрапив до повстанців і трохи не побачив того світу. Так. Кіхана не перепитав його, тієї він Лізи чоловік чи іншої. Він був певний, вислухавши мимохоть розмову.

Стало холодно. Зігрівшись під шинеллю, тіло жадібно хотіло відпочинку. Воно солодко нило по всіх кістках. Очі почали злипатися, і чоловікові снилося, що він не спить. Ніде не було жодних звуків. Крізь солодку дрімоту Кіхана чув, як будив хтось недалеко від нього людей іти змінити секрети. Підвелася висока постать і голосом Лізиною чоловіка вилаяла ніч. Пішли, закрилися тьмою.

23

Непритомність не тяглася довго. Кіхана відчув під собою землю, і йому в уяві став кулеметник, що надушив курок. Тільки блиски вогню встиг побачити Кіхана, а звук не дійшов. З радістю констатував, що

серце б'ється. Значить, йому таки вдалося знайти лощинку? Треба зачекати, хай перебіжать через нього задні. Рука витерла з шиї рідину – червону, як кров. Рачки поліз лощиною. Від цього його рот був повний не то слини, не то чогось іншого. Доводилося часто випльовувати і лізти далі.

До самого вечора ліз Кіхана. Похолодало, і шаруділо сонце, заходячи за гору. Воно було зовсім червоне. Дивний вечір настав. Закриваючи й відкриваючи очі, він не бачив нічого. Зусилля волі допомогло перебороти цю неприємність. Він примусив себе бачити дорогу. Хитаючись, ішов, як корабель на хвилях. Чудно й швидко росла трава по боках! Чорні стеблини здіймалися вище й вище. Від великого почуття груди наче вщерть виповнилися теплим зерном.

Чутно було, як здалека брязкає колесами поїзд. Кіхана ледве встиг одійти, як паротяг промчав, кидаючи з ліхтарів проміння. Сонце низько червоніло над обрієм, не даючи жодного світла і ніяк не маючи змоги зайти. Кіхана встиг ухопитися за східці вагона. Йому груди неймовірно боліли, бо він лежав на залізних ребрах східців. Ноги билися по шпалах, і кожний удар доходив до голови. Руки залякли. З неймовірними зусиллями пощастило підсунутися вище. Але знову східці боляче вривалися в груди. Не витримавши, пустив руки й зараз же полетів униз, у чорну прірву під брязкіт поїзда, що віддалявся.

Ішов знову серед чорної ночі. Надумав просту річ – дивитися крізь вії. Це на небагато часу повернуло йому здібність орієнтуватися в місцевості. Вогні Байгорода побачив ліворуч і попростував на вогні. Потім, коли й крізь вії йому ніяк не проходило світло, він інстинктивно не звернув з наміченого напрямку.

Вогненні круги гойдалися в голові. Якись стріли вилітали й улітали до середини, нічого не зачіпаючи. На порозі зустріла Ліза. Він пожалкував, що не може її бачити. Гірко всміхнувся до себе і згадав про віру з гірчичне зерно. Боячись, підняв вії і на короткий, жахливо швидкий момент побачив.

Склепіння каплиці повстало над головою. Зброя повинна лежати
десь поблизу. Він устав, опираючися на списа. Важкі доспіхи гнули до
землі. Серце трохи постукало і стало знову. Все почало терпнути,
руки й ноги перестали існувати. Наче весь ізробився з повітря. Лати,
дзвонячи, полетіли на камінну підлогу. Зі страшною силою щось
тріснуло в голові від шаленого удару, і сліпуче світло залляло мозок.

Кіхана був мертвий. Тіло лише витяглося на тім місці, де зупинив
його кулеметник.

24

Після бою його знайшли. Дві відбитих гармати відсалютували мертвому. Сходило сонце. З міста нісся Великодній дзвін, тихий і нерівний. Пронизані кулеметними кулями – груди Кіхани віддали всю свою кров. Він лежав блідий, підігнувши голову, і дивився вздовж по землі. Полонені анархісти похмуро товпилися.

25

Розгуляйся, широкий степе, і вмочи колоски в пил на дорозі. Білі квіти березки тягнуться за ногою. Привітно махають руками вітряки. Го-гой! – як весело йти уперед. Молодість летить наша, перед нею лежать обрії, а позаду рідний Байгород висушує кров дітей, що вчилися ходити.

Го-гой! Як весело йти вперед.

1927, Одеса

Мамутові бивні^[91]

«...Коло Трипілля знайдено мамутові бивні».

(З газет)

1

Старий мамут Вім кінчав сеанса в поганій оперетці. Його голос нагадував застуджений баритон і лише іноді наближався до подихів барабанного соло. Ноги стулялись докупі, бо яма була конусна. Спів вечірньої прохолоди йшов угорі.

Старий мамут Вім законтрактувався в дешеву оперетку. В цьому Вім переконався остаточно. Хіба можна було помиляться? Навіть теперішній газетчик знає смак в опереті, а старий Вім не одну сотню років жив на світі!

Вітер дмухав у ліс, як в одну велику валторну. Чулись якісь звуки, але чи можна ж їх порівняти зі справжнім струментом?! Хіба дійсного дмухача на валторні здивує це низьке do bemol? Або: що це за примітивність мелодії?! Навіть сука на Ланжероні в Одесі виє по більш складній партитурі. І справді, яка валторна, що поважає себе, дозволить собі такий репертуар: там-татам-там! фі-ііі-у-уу! у-ууу-у!!

Я не знаю також, чи шум великої ріки дає щось подібне до приємного дуету скрипки й барабана. Мені хочеться сказати: «ні». Мамут Вім був цієї ж думки.

Дах в опереті, де грав Вім, був такого дешевого синього кольору, що його встидався б і завклубом спілки Харчсмак. Друге діло, аби він

був оранжевим або хоч кольору свіжого ліхтаря під оком – ні, він був синім.

Електричний ліхтар переходив за сеанс од сходу до заходу. Він витикався на сцені, проходив її, підіймався до душників на стелі, злазив поволі на «гальорку», зсовувався на 3-й ярус лож, на 2-й, на 1-й, бельетаж і, врешті, ховався під ногами капельдинера.

Старий Вім не пам'ятав, скільки вже він сеансів грає. Але не менш десятка. Статисти в перуках, що налазили їм аж на очі, скакали навкруги Віма і кричали щось подібне до арії паровозного гудка. Вони були вдягнуті так, як вдягаються дійсні члени товариства «Геть сором». Навіть для оперети це виглядало сміливо, і Віму ясно було, що скоро з'явиться міліція. Вім догравав свою роль. Статисти шпурляли на шкіру Віма каміння, сичали, як пара з чайника. Але з того, що це був уже майже десятий сеанс, – Вім почував себе недобре.

Мамут потоптався ще трохи в неприємній ямі, копирснув землю великими білими бивнями й ліг на бік. Коли ж електричний ліхтар неосяжного неба загас під ногами капельдинера на заході – великий старий мамут Вім витиснув із своїх легенів останнє повітря.

Завіса спустилася.

...це сталося за 51 000 років до тої хвилини, коли народився Ісус...

2

Весела була цього року осінь. Викурили немало махорки нічні тумани й простягали не раз димучі пасма за вигін у яр, до Дніпра – великої ріки.

Справи починаються коло млина.

На Степанові був кожушок ще з царського фронту й не було зовсім шапки.

– Во ізбіжаніє нагромадження факту, – сказав він.

– А нащот там облізації – так я вам скажу, брешуть, гади.

– Що ти розумієш на військових ділах? – сказав Серьога-міліціонер. – У газеті проставлено, що китайський цар на Сибір іде. Хоче увесь Сибір зайняти.

– Це не тільки китайський. Вони вже нас поділили між державами. Америці – половина Сибіру, Англії – Чорне море, Франції – Петроград та Москву. А Німеччині – Україну. От-от прилетять ерапланом.

– На конференцію, значить? – запитав Степан. – Нащот резолюції й контрибуцій?

– Будуть тобі резолюції! – пообіцяв Серьога.

Решта – двоє куркулів – солідно копирсали паличками воду й задумливо плювали на небо, що пливло в воді глибоко й синьо.

– Мені це отець Гервасій казав про нашествіє іноплеменників і же з ними, – роззявив рота церковний староста.

– Не іноплеменники, а інтервенція, – сказав Серьога, – а отцю Гервасію скажіть, щоб фізкультурою займався та щоб на бокс вчився.

– Який це бокс?

– Бокс – єсть наука драка кулаками. Скоро до нас приїде український піп – так щоб все по-научному було.

– Гріх тобі, хоча ти й Совєцка вдасть, – почав Гундя – церковний староста, – це кощунствене слово.

– Меморандум їм у пуп, скажу я вам! «Лерігія – опіум для народу», – сказав Серьога.

Серьога перед цим покуштував «первака» і загинав такі слова, що в решти слухачів свербіли вуха.

– А знаєте, чого ми тут зішлись? – сказав Гнат Карпович – куркуль на двадцять десятин і самогонщик.

– Угу, – підтвердив міліціонер.

– Наш ворог настроїв на нас листа.

– Семко?

– Він. Підлиза, сукин син, до голих кенесів.^[92] Втопити його, арештанта, сволоча!

Міліціонер загубив трохи хмелю й сказав:

– Вещественні доказательства?
– Єсть, – відповів Гнат Карпович і витяг із картуза лист паперу, – ось!

«Дорогому товаришу ридактору газети. Доносю я вам, товариш ридактор, що в нашій Бабанці суки самогон гонять. І даже красная міліція – непобідимий представник Радвлади і гордость революції, кривий Серьога по прозванію вуличному – під куб для первака дрова носить.

Товаришу ридактору газети сообщеніє щоб він обратив замічаніє, і якщо ви цього не зробите, я не знаю вже, чи не загину тут у Бабанці – болоті Революції.

Селькор Семко».

Обличчя витягайся.

– Мало його ще били, – сказав церковний староста.

Всі мовчали.

Одноманітний Дніпро викладав на берег свої примітивні мелодії. Вітер дмухав у ліс, як у велику валторну. Куркульський млин мурчав сито й смачно:

Гуррррр! Муррррр! Урррр! ррр!

– Не топити, бо він впливе й смердітиме. Трьохфунтовкою по голові – ось що йому треба.

Гундя. А тоді хату-читальню йому зробити під землею. Хай читає!

Степан. Що це ви? Люди! Трудящого чоловіка вбивати? Як же це?
(Трясеться.)

Гн. Карпович. Дурило ти, Степане! Ми пошуткували, а він і справді!
Заспокойся (іронічно).

Гундя. Атож.

Степан. Тьфу. І чому таке в голову мені прийшло?!

Коли Степанова кудлата голова зникла за високим берегом, Гнат Карпович плюнув і згадав неввічливо про матір.

– Трохи не вшльопали ми, громадяни.

– Ану, без громадянів, – почувлось од Гунді, – насточортіло вже їх слухати.

– Знаєте що, – сказав міліціонер Серьога, – Семко завтра йтиме до Трипілля в лікарню. Ми його перестрінемо.

...На березі ніби заколивалася лоза. Навіть короткометражний фільм показував би тут людське обличчя у збільшенні на першому плані, але я не хочу забігати наперед.

Ніч поналивала в калюжі чорного атраменту. Далеко на Дніпрі горів сигнальний ліхтар. Темрява обгартувала, її можна було мацати пальцями. Вітер залишив свою валторну й спочивав десь на дніпровій косі. Спросоння кричав пароплав і означав собою ступінь культури.

Постановка коштувала грошей. Я не знаю тільки, як можна було зафіксувати таку темряву. Хоч би один юпітер посвітив!

Тінь потрапляла ногою в калюжі. Якби знімка провадилась у місті – там можна було б довести тінь до ліхтаря й показати обличчя, аби глядач міг пізнати її раніш кінця. Я цього зробити не можу. Я лише скажу, що тінь, яка потрапляла ногою в калюжі, не була чотириновою. Вона не належала також і до жіночого роду.

Зате перед другою тінню, що стояла під деревом із трифунтівкою в руці, я засвічую сірника – це Серьога-міліціонер і месник.

Серьога погасив огонь і солодко зотягся «номером восьмим». Цукровий «первачок» тепло блукав по веселій голові. Дніпро – був по коліна. Пароплав – за панібрата. Верба – за кохану. «Уб'ю гада!» – запевняв себе Серьога й кадив махоркою над чорними атраментовими калюжами.

Перша тінь проходила мимо. Тут, звичайно, можна б поставити напис: «Серед темної ночі підняв гнусний злодій руку і...», але я ворог ставання на котурни – я проваджу знімку реально, не маючи наміру лякати глядача.

Серьога-міліціонер підняв над головою трифунтівку, і вітер на дніпровій косі почув немюзикальну ноту невідомої партитури.

Серьога кинув на землю міру ваги, що зараз дорівнюється 1,2 кг, і побіг від місця злочину.

Звичайно, був і свідок. Він зліз із дерева й нахилився над тим, хто лежав. Він намацав проломлену голову й холодне серце. Це його збентежило. Він хвилину постояв нерухомо, мимоволі нюхаючи пах теплої крові в себе на руці.

Розпливався в повітрі димок махорки, крикнув несподівано пізній пароплав.

Живий підняв мертвого й поволік до крутого берега, підмитого дніпровими мелодіями. Мертвого було покладено під берег, і на нього зсунув живий тонну землі. Цим закінчились події ночі.

3

«Семко сказився!» – гвалтувала Бабанка. Кожна баба підпирала кулаком щоки й вдавалась в імпровізацію. Кількість слухачів не грала ролі.

За годину все село знало, що:

«...Семко йшов у Трипілля. Коло Улитиного перелазу блиснула блискавка, й грізний голос сказав: «Семко, Семко, жалько мені тебе – місце тобі буде на сковороді!» А Семко роззявив рота та й каже: «Пішов ти, вибачте, до такої мами, сволоч!» – та й показав йому, звиніть, кулака. Ну, Божа сила, звісно, і вдарила».

«...сказився, кумасю, сказився справді! Ходить з перев'язаною кудлою, дивиться по-скаженому й каже: «Соціал-сука раз! соціал-сука два!» Вже до сотні дорахував. Міліціонера Серьогу не побоявся – каже: «соціал-сука сім!..»

«...воно й правда: писання не доводить до добра. Жінка його не наплачеться тепер. Завтра вона йде у волость, щоб взяли на ізлічення...»

«...головою земкомісії замість Семка буде тепер Гундин Петро. Старий Гундя вже й закваску составив із псаломщиковим хмелем. Ех, гульнем, брат, за всю Совецку вдасть!»

4

...Коли тихо падає на землю ніч, починають скарги ба-банківські пси, і нічний ліхтар дивиться з неба крізь туман...

...Жовтий прямокутник вікна, гойдання осені на вітрах з дніпрової коси й голос листя з темряви ночі...

Семко зайшов до хати.

Для глядачів, що закохані в трюки, – можна було б тут дати: хата в лісі, і віти затуляють її всю, крім вікна. Жовтий прямокутник витинається з ночі й пахне таємністю. Окремо на першому плані:

темний силует руки, що стукає пальцем у вікно. Тінь, що рухнулась у хаті по шибці вікна. Вагання. Нарешті напис: «скрипнули двері й...» увійшов Семко. Він міг би зняти з обличчя бороду, вуса й зробитись кимось іншим. Це для любителів трюків.

Але справді: Семко зайшов у хату Гната Карповича. Хата стояла не в лісі – в селі. Семко зовсім не стукав у вікно, чим скоротив півметра фільму. Бороди він теж не знімав, бо це можна було зробити лише бритвою.

– Здоров! – сказав Гнат Карпович і переглянувся з гостями.

– Соціал-сука раз! – відповів Семко й, сівши за стіл, покуштував борщу.

– Соціал-сука тьфу! – продовжував він далі, наливаючи собі в стакан перваку.

Гнат Карпович сидів ніяково: скажи йому що – так за горло й вчепиться!

Мовчали, поки Семко й повечеряв. Дехто сказав, що дощів випадає мало, дехто зауважив, що Бога «ми» прогнівили, а дехто – просто промовчав, не знімаючи очей із Семкового рота. Семко всім сказав: «соціал-сука сім!» і ліг на лаві на чийсь свиту. Зачинив очі й заснув.

Балачки поновились.

Справа йшла про те, кого обрати завтра на голову земкомісії. Гундин первак висловлювався за сина свого фабриканта. Трохи сперечались, але врешті первак переміг. Після його був «вторак», і так далі. На Семка не звертали ніякої уваги: завтра приїдуть із волості й «приймуть міри». Останній гість здавався на милість переможця Гундиної фабрики й сів під стіл.

Гнат Карпович, Гундя й Серьога – «непобідимий представник Радвлади» – zostались радитись.

Самогону вони пили мало, і тому думки текли швидко, як літні сни.

– Потрібно наново переділити землю, – сказав Гнат Карпович.

– Потрібно, але вона вже тиждень тому як переділена. І папери лежать у сільраді, – відповів Серьога.

– А якби так трапилось, що паперів нема? – продовжував Гнат Карпович.

– Кажи, що надумав, – запропонував Гундя.

– Папери про переділ землі ми знищимо, а твій синок її переділить наново, «ввіду унічтоженія фактичних документов».

– Правильно, – сказав Серьога-міліціонер, – а як?

– Запалимо сільраду.

– Ну й молодчина! Пропозиція голосується, – вирішив Серьога.

– Але чому це сина твого нема? – запитав Гнат Карпович.

– Чорти його знають! Пішов, мабуть, десь до дівчат у Трипілля, – немає дома.

– Гляди, щоб він завтра на зборах був. Відсутнього не виберуть.

У хату щось постукало. Ввійшла жінка Семка.

– Старий Гундя тут?

– Тут.

– Петро йому прохав сказати, що завтра в обіди він буде дома. В нього якісь там справи в волості.

– У волості?

– Так. Я ходила сповістити про чоловіка.

Жінка витерла очі.

– Забери свого – он він лежить.

Семко довго вагався, повторював свою приказку, але пішов нарешті.

5

Начволміліції читав:

«...доносю я вам, товариш начальник, що в нас совершенно вбивство чоловіка. Гнусний Серьога ваш, представник і захиститель порядку на території нашого села – забив чоловіка, жителя місцевого нашого села. Каковое вбивство просю розслідувать і приїхати завтра в село Бабанку. І потому боліючи

душою й серцем за несознательность такого ілімента, що підриває мирне прожиття УСРР прохаю взяти собі на замітку й приймати завтра, аби покласти кінець міжнародній контрреволюції й зрадникам проти Радянської влади – її представникам, що гнусно заплямили свою чесну пролетарську совість червоною кров'ю.

Подательниця цього – жінка – розкаже все в подробицях...»

6

Села наші горять щоночі. Ніякий фільм не може вмістити всіх пожеж.

– Запалю! – кричить хтось ображений, і нічю світить ворожа хата всій окрузі.

– Запалимо! – кажуть крутому голові КНС, що не тягне за куркулями, і горить цілу ніч головине господарство.

– Можна буде запалити! – вирішує хтось із кооперативу, що прокрався, і горить кооператив, замітаючи у вогні сліди.

Картина «Пожежа на селі» ставиться просто: темна, як атрамент, ніч перерізується вогненними стовпами. Щоб показати сполох, – знімають на півметрові фільму рухи церковного сторожа, що шарпає за вірвовку дзвона, самий дзвін, як розгойдується, і осторонь десь на фоні білої стіни – тінь пса, що широко й щиро виє. Як ще до цього додати пару рук, що хлюпають з відра водою, і роззявлені роти присутніх громадян – картина вийде вичерпуючою.

Серьога теж дивився на діло своїх рук. Він мимоволі посміхався солодко й кричав на добровільну пожежну команду.

Сільрада згоріла, як свічка. Серьогине обличчя плямкнуло губами перед уявленим «стаканчиком».

Ще було трохи зарано сміятись, бо ще звечора якась постать побувала в помешканні сільради й вийшла звідти, щось несучи.

Тепер поставимо ближче кінооператора, й хай він уважно крутить. Показувати, як ходить черговий десятський, стукає палицею по воротях; як беруть люди з собою по півфунта «городняка» і по двоє чисел селянської газети на розкурку, як поважно сходяться до зборні і швидко обкутують себе важким туманом, від якого не видно й облич вождів на стінах, – це все робити – нецікаве завдання.

Краще подивимось, як приїхав начволміліції й зайшов до зборні.

Збори ще не починались. Казали, що не зійшовся «кворум», казали, що голова ще обідає, але дійсна причина така: не прийшов будучий голова земкомісії – Петро Гундя.

Начміліції сів, приєднав до загального тютюнового диму й свій: «Село» – 25 шт. 10 коп. Але він зовсім потонув – «городняк» забив. Курили.

З'явився голова. Далі чекати було неможливо. Відчинили збори. Повістка денна: 1) Обрання нового голови земкомісії; 2) Справа пожежі сільради. Хто добавить? Хто змінить? Хто проти? Зібрання пішло серед джунглів тютюнового диму.

– Товариші! – почав голова сільради. – Наш старий голова земкомісії збожеволів. На його місце треба обрати нового голову. Я пропоную т. Петра Гундю. Це треба зробити негайно, бо необхідно знову составленіє списків на землю, ввиду погоренія старих списків на пожежі. Я виставляю кандидатуру товариша Петра Гунді. Хто хоче висловитись з цього приводу?

– Де він? Хай вийде!

– Його справи затримали в волості. Він зараз надійде.

– Да-ло-о-ой! Немає права! – кричали комнезамці.

– Товариш! – сказав тоді селькор Семко. – Прошу маленького слова.

– Товариші, я не сказився. З усіх боків, товариші, тягнуться до нашої комнезамської землі руки. Товариші, од-рубаємо ці гнусні

руки! Мене чорна гідра контрреволюції думала забити, думала задушити за глотку пролетарське незаможницьке серце, – аби я замовчав навіки й не розказував світові про те, що в нашому селі діється. Дорогі товариші! Я звертаюсь до вас – рубаймо гнусні руки, що тягнуться й підіймаються над нашими головами! Товариші! Той, кому Радянська влада доручила охорону незаможницького життя, – той гад сам убиває своєю рукою. Я підслухав, як змовлялись про пожежу сільради – я виніс звідти всі документи. Товариші, ось: цією трифунтовою гирею мене хотіли забити, але так сталося, що забили того чоловіка, що вам виставляють зараз головою земкомісії. Товариші, міліціонер Серьога забив гирею Петра Гундю!..

8

Збори рушили на берег Дніпра-ріки.

Можна, думаю, уявити собі ніяковий колір неба, осінню землю, високий берег і далекий від туману луг за водою.

Великих зусиль не треба: шум людей, розмови Дніпра з пісками, настрої перед страшною нахідкою, пах жовтої глини під лопатами, все це стоїть передо мною, все дише мені в обличчя.

Може, дехто затулить носа коло гнилого трупа? Може, дехто не схоче дивитись, як примірятимуть трифунтівку до дірки на голові? Може, дехто затулить вуха від криків матері? Я силувати не хочу. Заспокойтесь.

Але я звертаю увагу на те, що було знайдено в землі разом із трупом. На бивень мамута Віма... Мої очі примружуються, і думка розгортає сторінки, багатотисячні юпітери світять моєму кінооператорові.

Знову старий мамут Вім, що його бойовий бивень пролежав у землі над Дніпром 53 000 років, старий Вім проходить перед моїми очима. Знову обсипається пісок у конусній ямі поганої оперети. Знову примітивні мелодії доносить мені вітер. Голі статисти з кудлатими перуками – мої минулі батьки. Темний схід дешевого

синього кольору, який я встидаюсь помічати тепер. Багато метрів фільму пройде перед примруженими очима, доки я дивлюся на нахідку: бивень Віма.

Електричний ліхтар на небі йшов загаснути десь під ногами капельдинера на заході. Чебрець пах осіннім Техасом. Плеск Дніпра був ніжним і невиразним. Вітрова валторна вже золотилась осінню і...

...та дайте ж хоч перед кінцем сеансу виплакаться флейті!

1924

Історія попільниці^[93]

У робфаківця на столі стоїть попільниця. Зовнішнім виглядом, білою фарбою вона нагадує плисковату морську мушлю. В дійсності ж – це кістка з лоба чоловіка.

Курять тут у день Жовтневих спогадів махорку й докурюють до жовтих двох нігтів. Задумливо гуляє по кімнаті синь. Вечір загляне через плече сусіди. Тоді сміливо гаси «бичка» у попільниці й залиши його там, де був колись і мозок. Обмахни з очей дим і рішуче покрути в кімнату електрики. Потім, прочитавши: «О. Полуботок 7.XI.19 р.», пошли свої спогади в долину минулого.

1

Звук більше не продовжувався. Він постояв у повітрі, як міраж. Його тремтіння все зменшувало свою амплітуду. І, нарешті, грубе вухо чоловіка перестало фіксувати дихання звука. Ліва рука піднялась до лоба й хотіла про щось нагадати. Це була вона – машиністка штабу дивізії.

Назустріч ішов я.

Я залишив своє ліжко в палаці графа Мілорадовича,^[94] де я видужував від тифу; розвіював по паркові поганий настрій, співав і оспівував осінь. Машиністка штабу була мені близькою людиною. Її зелені очі, як крила, великі брови могли придивитись до середини кожного серця. А що б не робив штаб, скільки б роботи попереду не стояло, скрізь і завжди машиністка штабу сиділа за машинкою й уперто вибивала лілові літери.

– Ну-ну, – взяла вона мене за руку, і по мені пішов ток, – залиш співи. Твоя майбутня жінка просить тиші.

Ми продовжували топтати листя.

«Моя майбутня жінка стане нею лише тоді, коли ми кінчимо похід на Денікіна^[95]», – думав я. До того часу – ніяких вимог. Така умова. Я пам'ятаю й досі той один поцілунок, яким вона підписала згоду. Вона вирвалась із моїх рук вся червона, і ніздрі її орлиного носа роздувались...

– Скільки тут виросло поколінь! – сказала дівчина. – Скільки цей старий парк пережив людей! Цар Петро I заморив останнього Полуботка – наказного гетьмана,^[96] а маєтки ці потім одержав Мілорадович.

Я не слухав. Мені було приємно йти поруч із моєю. Що там до мертвого роду, до гнилого часу! Я жив сучасним днем. Моїх же предків я знав по пальцях – до мого діда включно. Так ми розмовляли.

– Лови! – закінчила вона, коли близьким став палац, і витягла хустку. З хусткою випав на стежку папір. Ми попрощались, її рука була холодна.

Як злодій, прокрався назад. Збоку – я спокійно дихав повітрям, але всередині – горів. Я взяв папір у руку. Ще було досить видно від вечора, і я прочитав два слова, надруковані машинкою. Там стояло: Оксана Полуботок.

Я йшов у місто С. Через фронт мене перепровадили свої. Був передвечірній час, ворог обідав по ближчих селах. Денікінці одкочувались своїми арміями невпинно на південь. Гарні позиції коло міста С. були їм лише за перепочинок.

Я йшов, не криючись – по прізвищу Марченко Степан – «крестьянин с. Королевка». Вже двічі перевіряли мою синю печатку, але ще нікому не прийшло в голову недовір'я до моєї особи.

В передмісті я сміливо йшов вулицею.

– Стій! – вирішив патруль на розі. – Хто такий?

– Селянин, – відповів я й витяг свого документа, – йду хліба купити, това...

Я не сказав цілого слова «товаришу», але й першої частини його було досить. Козак скажено крикнув і підкинув нагай. Вся кров закипіла в мені. Я одскочив і схватився за захований браунінг.

Пам'ятаю потім, як я біг вулицею й стріляв, козаків кінь – тротуарами. Люди запирали передо мною хвіртки, патронів не хватило навіть на себе. Пам'ятаю, як щось кинули мені під ноги й ціла юрба налетіла на мене. Один удар вибив на деякий термін часу з дійсності.

Прокинувся я в контррозвідці.

– Вам невдача, політрук 5-ї роти, – сказало вусате обличчя.

...3/ХІ– 19 г. Сегодня опять поймали одного большевистского шпиона. Был на допросе. Должен сознаться, что он держался хорошо – этот мальчишка. Мы ничего от него не узнали. Я очень даже удивился, когда он от одних посторонних ему слов закричал: «Ой!» Это было тогда, когда ротмистр ему сказал: «Не скрою, что мы знали о вашем прибытии, дорогой товарищ политрук. Знаем также, что вы свою дивизию перебрасываете с нашего участка. Наш осведомитель

хорошо работает». «Кто, кто?!» – закричал этот негодяй. «Оксана Полуботок», – ответил ротмистр.

Разстреливали мы его и еще человек с 20 с ним ручными гранатами. Это было сначала ужасно интересно. Я даже кокаина не брал сегодня. Я хочу записать этот случай, где Господь Бог, в которого я вірю, спас меня от смерти.

Мы поставили их всіх в углу каменного забора. Поручик Стимин взял в руку гранату системы Новицкого, вставил капсуль и отвел предохранитель. Тогда этот большевистскій выродок выходит из середины кучи, стає впереди всіх, грозно смотря на нас. Нам это ужасно понравилось. Хоть и большевик, а храбрый! Первым умереть хочет, – подумал я и все мы.

Но увы, – он нас обманул.

Когда граната упала у его ног, он быстро наклонился и бросил ее в нас. Я могу поклясться, что виділ над собой косу моей смерти. Поручика Стимина убило, трех ранило, а негодяй большевистскій комиссар вскочил на забор и удрал.

Всех остальных мы повязали и порубили шашками.

Я йшов в одній білизні – перед розстрілом роздягай. Я не міг у місті залишитись на хвилину – мене зловили б, а думка про те, що там у нас є зрадник, – пекла.

Край міста розгуляй-море. Козаки розбили винницю й випустили в мерзлі рівчаки спирт і вино. Всі лягали на животи, пили. Світла не було – темна ніч.

Я примостився між двома п'яними й нахилив рота до рівчака. Це була яскрава хвилина життя. Я лежав роздягнений на мокрому снігові й пив алкоголь. Пам'ятав я: *треба* дійти до своїх, що б то не коштувало. Всі дальніші пригоди не відбились у мозкові. Іноді, наче через сон, бачу уривки.

...Мій сусіда п'є з кашкета, а шинель його лежить поруч. Я роблюсь власником шинелі.

...Сніг. По груди сніг. Куди не зверни – сніг!

...Провалююсь у воду. Руки примерзають до одержі.

...В голіві: «дїйти», «зрадник».

Найшов мене на дорозі наш розїзд. Повїз туди, куди простягнуте було тіло.

Бо я ліз і ліз.

3

Двері були звичайні дубові й над ними – ікона. Через двері входили до склепу старого роду Полуботків. Машиністка штабу п'ять хвилин тому вийшла звідси.

Світ мене зустрів скупий, сірий. У ніс піднявся пах давньої тлінності. Я був серед трун ламаних, битих, розчинених. Хаос і безладдя. Черепи, кістки, цвіль одержі, шматованої часом – сотнями років. Я обдивлявся кутки, засвітивши свїчку.

Одна труна містила в собі роброни старого шовку, білий череп і волосся круг нього. На великій мідній іконці я прочитав життєпис Оксани Полуботок – дївчини 18 років.

Ці кістки знали те, чого я добивався. Але вони тримали свою тайну. Я передивився труну, майже не запалив себе свїчкою. Глянув на череп – він глузував тихим смїхом з білих зубів. Тоді я не витерпів смїху – я вдарив ногою по черепу.

Він хруснув, і перекинулась набік його хата. Забілів папір, я прочитав:

«Ротмистру Мишину...

Перед кінцем:

...дивизия вся снята. Оставлен только 7-й полк. Опасности нет.

Пришлите инструкции.

Оксана Полуботок».

«Ось!» – задзвеніло в голіві.

Я зціпив зуби й сказав:

– Я тебе розстріляю власною рукою, сволоч!

Сухим був мій голос серед мертвого царства.

– Ні одного руху! – сказала мені та, про кого я думав.

В склепові були другі двері. Вона вийшла з них до блілого вогню моєї свічки, тримаючи наган. Я стояв, а стеарин свічки лився мені на руку.

– Ну, друже, – сказала машиністка штабу, – тобі підвезло. Ти не зазнаєш мук вірьовки мого ротмістра – я тобі дам зараз веселу безбільну смерть солдата!

Вона нервово показала білі зуби. Наган зводився й шукав мушкою місця на мені.

– Двоє слів, – запитав я, – ти мене не любиш?

Вона зробилась блідою.

– Ти зараз підеш у небесний штаб.

– А з яких міркувань ти вибрала склеп? – поцікавився я, одтягуючи кінець.

– Романтика, дорогий мій. Шпиги – завжди романтики й все вибирають по собі.

– Дурниця... Ой! – придивився я до кутка. – Що це?

Вона на момент одвела зір.

Я тоді кинув їй в обличчя гарячий стеарин; відразу стало темно. Щось закричала й бахала кулями в стіни. Я лежав, упавши на холодну труну. Мій ворог припинив стрілянину, і я почув, як зачинились двері. Кинувся вслід.

Під руками намацував лише стіни. Двері зсередини не відчинялись. Я ледве успів знайти свій вихід. Бо був уже час.

Щось влетіло в склеп через душник, але мені не треба було догадуватись – я в три рухи вискочив і впав під дверима. Зразу мене наче щось труснуло, потім захиталась капличка над склепом, і скажений гук вдарив мені у вухо. Звук був такий широкий, як ніч. Він не мав м'якості звуку «трюхдюймовки» – він нагадував скрип пилки по кості на голові.

– Дннн! – почув я.

Встав, як п'яний, спотикався ніччю через кущі до штабу.
Ранком на дорозі з парку знайшли жіночу косу.

4

– Товариші, – сказав начдив, – ми вислухали інформацію політрука 5-ї роти. Машиністки штабу не знайдено? Завтра день Червоного Жовтня. Хто хоче висловитись?

– Святкувати Жовтень у місті С...

– Товариші, – сказав знову начдив, – так, ми мусимо місто С. подарувати Жовтню. Завтра ми святкуємо в місті С.

– Згода!

– План ось який: сьогодні в місті С. офіцерський бал. Сьогодні ніччю 30 чоловік займають місто С., заарештовують офіцерню й тримаються до ранку. Ранком – встигне надійти вся дивізія. Головне – захопити в руки бал.

«Ето будет последній і решительний бой!» – побажали при кінці й розходились на виконання плану.

Вітер віяв степами, як сліпий дим. Сніг лежав на ріллі й на стернях. Зимна зима колола в носі. Тридцять білих халатів пішло синіми стежками.

...Тут ось до їхніх слідів долучається щось, подібне на лиса чи на дикого пса. Але це тільки дотик. Звір не любить тих слідів, що пахнуть зброєю. Бачиш – він звернув убік і подався через бугри снігу.

Може, тобі вже болять ноги? Може, надто гостро співає вітер? Може, десь ввижається небезпека? Плюнь на все.

Ось вони розійшлися у ланцюг. Хороші хлопці, чорт візьми! Бачать, як лелеки.

А це – патруль їхав. Сніг побили копитами. Патрульних захопили живими, не стріляли. Оце вони тобі й лежать – троє дітей степового Дону. Тихий Дін Іванович вже не побаче їх. Вони мертві. їх зарубали шаблею, – і через це тут стільки крові. Не вести ж їх було за собою!

Ось передмістя. Тут, бачиш, зійшлись, порадились, і їхні сліди ковтнули потоптані вулиці.

Руки проголосували. Це було надзвичайне засідання Ревкому. Представник N дивізії зробив доповідь.

– Роздати зброю всьому населенню, – додав анархіст Альоша.

– Ну й дурень, звини за слово, – сказав по щирості старий маляр, – для яких причин усім зброю? Матиме лише наша дружина.

Залою – хазяйська повітка з хазяйським сіном. Свічка затулена була з усіх боків.

5

«Партія в 30 чоловік за допомогою Ревкому, – писав начдив, – обкружила будинок, де йшов бал. Вартових познімали без пострілу. Кругом поставили своїх, і п'ятеро чоловік зайшло всередину».

Сніг од чобіт розтавав на паркеті. Була гнітюча тиша. Всі, хто п'ять хвилин тому ще веселився, – стояли посеред зали бліді, з піднятими до стелі руками. Курки наганів у нас були напівзведені. Мене всього трясло. Лихоманка натягла нерви. А, гади!..

– Перш за все – спокій, – сказав дзвінко наш командир. – Всі військові, виходьте по одному через двері. Штатські, – станьте всі у той куток. Жінки, – зайдіть у ту кімнату. Хто зробить зайвий рух – куля в голову. До вікон не підходить!

Далі не стримався:

– Попалися, в три бога!!!

Я передивлявся жінок. Тут десь мала бути стрижена дівчина – машиністка штабу. На мене молились перелякані погляди, тремтів дехто перед обмороком, я ходив між ними й придивлявся їм у вічі. Я кусав губи. Не було нікого навіть подібного.

Я вийшов до зали.

Через поріг з другого боку йшли двоє наших і тримали під наганами стрижену голову. То була струнка дівчина з похиленим зовсім на груди обличчям.

– Виведіть цю сволоч живою. Скажіть там, щоб не стріляли.

Щось ударило мене по серці. Я схватився за очі. Підбіг до дівчини й підняв їй рукою голову. На мене глянула моя майбутня дружина.

«...в уборній кімнаті, – писав начдив, – знайшли денікінського шпига, який служив у нашій дивізії машиністкою штабу. Її вели надвір з наказом не стріляти, але вона вирвалася із рук, як скажена, і клинок не міг зупинитись...»

.....

До ранку прийшов у місто Жовтень.

У робфаківця на столі стоїть попільниця. Зовнішнім виглядом вона нагадує плинковату морську мушлю. Кожен день Жовтневих спогадів додає рік до її історії.

Звук же більш не продовжується. Він постояв у повітрі, як міраж.

1924

В листопаді^[97]

Сашкові^[98]

1

З Берліна мій друг привіз спокійні манери великого міста і трошки сивини на скронях. Його замріяність не виходить за ці межі. І лише хвилинами незрозумілих вечорів його дух буйно розквітає.

Мій друг думає образами й фарбами. Він не є художник, бо це слово означає безконечну кількість обрїїв. У мого друга один обрїй – конкретне думання.

Підходячи до його розчиненого вікна, я здалеку ще бачу, як кінчиком своєї фарбовної флейти він грає ясну мелодію на полотні.

– Заходь! – каже він, розмазуючи фарбу.

Я заходжу.

– Кладу вам свій привіт, – бурчить мій друг, проводячи лілову смугу на щоці свого твору, – сідайте собі десь. Я вирішую завдання конкретного фону.

2

Філософія мого друга мені ніколи не набридає. Коли смеркається – електрика починає красти відблиски фарб. Вони гублять своє лице, їх не можна брати, вони ввечері мінливі, як настрій. Друг уміє мовчати так, як і оповідати, і його можна поставити за опудало в соняшники або дати йому між ноги отаманського коня.

У нього лежать сотні тюбиків фарб. Свій заробіток він залишає в магазині, вишукуючи нових кольорів, і в низькій халупці теслі, що робить йому рами до полотен. А потім розказує своє чергове плавання в абстракцію і висипає на стіл безконечні тюбики.

– Я такий багатий, як папуга, що має сотні фарб і сотні років перед собою, гойдаючись над затишною бухтою тропічного моря.

Мій друг гладить рукою білу упругість гарно натягнутого полотна – найближчу могилу всіх фарб.

– Площина – є щось символічне. Оволодіти нею – то найважливіше завдання такого пачкуна, як я.

– Простори тектимуть з-під вашої руки, полотно це зробиться цілим світом, тільки розплющте очі тоді. Любима тінь покаже теплість думки, червона радість освітлить вашу мазанину щирістю, усміхнеться синіми очима глибина...

– О, це мені не так легко вдається, як потрафити кулею дівчину або поцілувати копійку. Я мав сказати навпаки, будь ласка...

І мій друг оповідає, підібравши під себе одну ногу. Його рука нервово ворухить пальцями на коліні. Я сиджу, передчуваючи конкретне, і мені здається, ніби я бачу свічіння його мізку. Я ніби бачу все наперед, як в листопаді.

3

...На вулиці він сам, як у степу. Листя осені іноді виблискує на світлі останнього проміння й падає. Голодний пес меланхолічно жаліється на життя. Тепла рука осені відчувається на купі брудного й вогкого листя. Поміж будинків світиться золотий клен. Вся вулиця така непривітна. Романтики шукає він на такій вулиці. Журні моменти життя пронизують його, як протяг. Зачиняйте двері, громадянко Ніч.

На синьому просторі пливе вона, зайшовши, і світить вогні. Загоряться, по-перше, сім зорь на півночі, закликаючи у невідоме кіно «Золотого Воза». Дівчина родиться з фарб і тіла. Він знає, що це

повинно бути. Бо інакше – нащо фарби на палітрі? А сквер віддихується, як кінь, що впав, пробігши усі милі дня... Луна йде підголосками по алеї.

4

Він відпочиває на скверові. І мідний роздільний дзвін розноситься вгору, відраховуючи секунди, надаючи їм незвичайної ваги і значимості. На ясному небі, над людьми суворо точить хрест не своє сьайво, приковуючи погляд. Надзвичайна думка.

Він уявляє собі живого доктора-гіпнотизера. Блискучий тримаючи молоток у руці, доктор монотонно відраховує секунди. Воля схиляється. Пацієнт, сидячи, спить, похитуючись, як повний колос. Храм, неймовірний храм панує вгорі. Страшенно дикунська рука підписалася на його проекті!..

Людина на скверові думає образами, сягаючи розумовими блисками в нетрі уяви.

І він малює собі на місці храму свій витвір, вільно дихаючи грудьми і відпочиваючи на своєму творінні.

Це буде дівчина зі снопом, тіло, повне крові і м'язів, здорові груди, що ось-ось мають колиснутися від дівоцького руху. Сніп жовтий, важкий – символ життя і врожаю на тлі зелені і сині. Дівчина – трохи легкодумна по своїй поганській глибині.

Котиться деревами шелест і зриває потроху жовту їхню одіж. Серце стугонить. Якась рука завела пружину і закинула ключа в море. Ключа не знайдеш. Тому – користайся кожною осінню, серце!

Десь поливають асфальт. Він блищить в останнім світлі догораючого дня. Ніч іде...

5

Він задумливо жує кінчик газети. Він замислився, дослухуючи рештки згасання. Ловить окремі тони завмираючих вулиць. Саме – пора перелому дня на вечір, роботи – на галас вечірній, пустотливі верески і парфумний дух.

В такі хвилини стає тихо наче, і незвичке до тиші вухо дзвенить снагою, невідомою увагою і срібною чуйністю.

В такі часи наповнюємо свій розум жаром і піднесенням, золотоносною рудою спостережень. А довгими вечорами і творчими ранками одмиваємо крупинки золота.

6

Сніп пшеничний, важкий і пахучий, пливе в повітрі. Він хвилюється, як марево, і це вже не сніп, а дівчина. Вона подібна до витвору художника. Синій колір її очей відбивається на мокрім асфальті. Сонячна країна і степова безмежність випестили її на своїх грудях. За нею побігти хочеться кожному, а мій друг, обігрітий синім поглядом, прийняв це за привітну усмішку наступаючого вечора. Він підвівся й пішов за нею поволі, не виймаючи руки із кишень.

Друг перериває оповідання. Ходить по кімнаті, свистом розганяючи тіні. Він почав із лірики, з випробовання фарб. Накидав фон до картини й разом же залишив у деяких місцях зайвої фарби. Він далі візьме ще її з тої осінньої самотності, з тої зелені, що він її наляпав без міри на сквер, і з того закинутого в море ключа, що заводить раз на вік людську пружину.

7

Акорд ще звучить і пливе по кімнаті, щоб улетіти в вікно. Мій друг затується тютюном і мружить очі. Його мовчання підкреслює думки, як правильно поставлена пауза. Він уміє мовчати так, як і

оповідати. Його мовчазна промова утворює романтику й заповнює нею шелест за відчиненим вікном. Оповідання починається непомітно і йде трохи нервово, перебігши за паузу кілька днів.

Двоє військових сидять на лавці в сквері. Мій друг сідає коло них, обмірюючи очима храм і пускаючи дим папіроси невеличкими хмарами. Він сидить у повній задумі, весь час, правда, скошуючи очі вбік, де синій колір очей буде підходити до нього.

Далі почалась була розмова, обірвалась і знову потім почалась, нагадуючи хвилі коло берега.

Уже з цього часу мій друг має повний проект того, що він задумав.

Військові зовсім не сперечались щодо можливості проекту. Вони цілком примітивно мислили, сприймаючи химеру, як факт, і реальність, як далеку фантастику. Їхній мозок не відокремлює ще утопії від реальності, як і всякий первісний мозок.

Вони посперечались лише за цілість шибок поблизу як наслідок діла.

– Що ж, – сказав перший з військових – велетенська дитина з поцілунками чорної віспи, – узорвать не штука. Двадцять десятків це коштуватиме. Бо й кому вона тепер потрібна?

Проект був далекий від дійсності, межував із забороненими гранями розуму і тому сприймався як накреслена чітко формула.

Художник пускав далі тютюнові хмари, і хто знає, що проходило в його голові. Він ясно і чітко знає своє місце в системі подій. Ясно до болю, навіть коли галюцинації від утоми.

8

На тому й покінчили, що роботу буде зроблено чесно і зі знанням діла. Другий військовий, молодий, захлинувся враз суворістю. Його непокоїло, як сказав він, те, що коло хреста висить антена.

Дівчинка якась, граючись, влучила мого друга м'ячем і почервоніла сама, як м'яч. Жовта сонячна фарба сідала на листя дерев із тим, щоби

не зникати й ранком.

Довго йшов час. Не один жовтий лист упав.

Він напружено чекав дівчину, ніби вона була йому годинником. Дівчина нарешті пройшла, ступаючи по своїй тіні, а мій друг підвівся йти за нею. І дзвін в його серці не вгавав.

Цей дзвін чомусь лунав у голові і ніби снувався з очей, як бабине літо.

На шляху попався художників друг-писака, що саме доїдав свою пообідішню порцію винограду. Він нишпорив поглядом по верхів'ях дерев, по візерунковій лінії контурів хмар. Він жагуче шукав тем, не гребуючи нічим.

Писака пішов поруч художника, гризучи нігті. А художник малював словами красу дівчини зі снопом, і слова його горіли. Він не відчував лише всієї банальності писаки.

– Ти не маєш права висаджувати в повітря храмів.

9

Зараз же на розі вулиці за сквером стояв шахрай і простягав руку. Це була дитина храму і найзапеклий ворог мого друга. Третій раз він ставав на шляху художникові, і третій раз мусив художник змінювати свій маршрут, простуючи додому.

І на цей раз, почувши «подайте», що кінчалося добрим басом в бороді старця, – мій друг хутко повернув назад і пішов додому іншим шляхом, навіть не попрощавшись з писакою. Він ішов мовчки, злісно плював у відчинені ворота по дорозі і скинув пальто, понісши його далі в руках.

10

Завше став повертатися друг об одній годині додому. Він не зустрів старця, бо вибрав собі інший шлях, звикнувши й полюбивши його.

Дівчина подарувала йому вже не одну усмішку, не одержавши від друга ні усмішки, ні привіту. Вона була годинником і не мала входу на іншу роль. Проект церковного вибуху наближався до здійснення.

11

Сквер знову віддихувався, як кінь після миль дня. Листя поволі осипалося з віт і сідало художникові на капелюх. І дим з папіроси вився і припадав до землі, як підстрелений. Мій друг прочитав газету з фейлетоном писака. Вона лежить коло нього на лавці, засипана листям. Мій друг думає, слідкуючи за фарбами хмар. Так і завжди буває, що банальні люди псують папір. І писака лише переказав своїм штампованим словом розмову з художником. Убогим юмором завітчав він проект художника. Крізь рядки проглядала самовдоволена усмішка писака. Ну, й хіба він не перл з своєї низької височини? А збаналена думка – є вже банальність?... Друг замислився, прощаючись із своїм витвором. Пропливла дівчина, і сніп, важкий сніп, як урожай, і зникло все в прозорім осіннім повітрі. Хвилини минали, як проходять і минають люди. Ще одна доба закінчилась, коли наблизилась дівчина з синім поглядом. Тепер нарешті надходив час слухний. Друг підвівся і пішов їй назустріч, почувачи, що він не може мовчати, що він мусить щось значне розповісти. А підійшовши близько і взявши за плечі, з лагідністю сказав, не пам'ятаючи себе:

– Ви вже тепер не потрібні.

Дівчина почервоніла і говорила щось неважливе, беззмістовне. Вчувалась за цим усім туга. Туман розвіявся по сквері ще раз, і з ним пішло все – й синій погляд, такий гарячий зблизька.

12

Мій друг повернувся додому. Не скидаючи капелюха, він видушив із тюрника синьої фарби і розтер її. Потім почав заповнювати нею полотно.

Тут прийшов я – його друг і почитатель.

– Заходь, – сказав він, розмазуючи фарбу.

І я вислухав його мовчки, слідкуючи за пензлем, яким він підкреслював думки. Стало темно.

– Думав я, йдучи додому. Вже мозок розсипався іскрами від ударів крові. Думка сягала в загірню сторону, та заважало таке місто. Захотів я, щоб ізникло воно – брудне, з вулицями й електрикою, що краде відблиски фарб. Щоб величне місто-велетень повставало на руїнах. Мільйони вікон щоб обступили мене з боків. На хмарах пливли б електричні літери й меркло б під ними кіно «Золотого Воза».

У відчинене вікно кімнати долинуло одне слово – не то його сказав хтось, не то – проспівав жалібною нотою. Мій друг вийшов із кімнати, перервавши розмову. До кімнати входило низьке й тягуче:

– По-одайте!

13

Я виглянув у сутінь вулиці. Мені журно стало чогось. Я не розумів мого друга раніш. Я розумію його тепер. Це я – той писака, і це я залишив дівчину годинником у чужім вікні. Вона ніколи не наблизиться до мого друга...

(З Берліна він привіз спокійні манери великого міста. Я завжди любитиму його замріяну мудрість і сивину на скронях.)

Листопад обтрушував з дерев листя. Воно падало повз вікон, шелестіло й одсвічувало жовтим. Замок раптово голос старця, і все дослухалось, ніби до пострілу. А може, його й не було.

Мій друг зайшов до кімнати згодом, і ми сиділи довго мовчки. У відчинене вікно летіли комарі й метелики. Від їхньої присутності наче дзвеніло само повітря.

– Струмок думки від чужої руки мутнішає, і часто легше буває прострелити копійку, ніж цілувати дівчину.

1925

Весна^[99]

Стислість, із якою звичаєм оповідається, повинна мати межі, бо часто її позитивні якості можуть обернутися проти неї самої: схема не здатна передати живу тканину слова. А часто буває, що тканина мови оживає тільки на кінець, створюється настрій, формується ритм по довгій передмові, яка й виявляється тоді зовсім не передмовою, а щирісінькою дією. В усьому ж іншому повинно керуватися золотим правилом Пушкіна: «Точность и краткость, вот первые достоинства прозы».

Трьох дівчат вважали в університеті за нерозлучних подруг, хоч і вчилися вони на різних факультетах. Віку були не зовсім похилого – близько шести десятків літ, коли брати загальну суму їхніх років. Звали їх Воля, Рада й Аліна, причому – перша була математик, друга – біолог, а третя вчилася на філологічному. Одностайність, із якою вони зневажали проблеми кохання й висміювали чоловічу статтю, створила їм між товаришами сумну славу «старих дів», що, як відомо, належить до дуже маловживаного лексикону.

Чи можливе в університеті кохання? Сама така постановка питання заслуговує на суворий осуд. Та й чи в голові ж ото нашому заклопотаному студентству якісь позапрограмні предмети? Тут аби встигати з однієї лекції на другу, з гуртожитку до їдальні, з бібліотеки до книжкової крамниці. А концерт у колоннім залі філармонії? А Володимирська гірка в місячнім сяйві? А Голосіївський ліс із весняними солов'ями? Де вже там студентів до кохання, на це ж не передбачено програмами жодної миті!

Воля народилася в професорській родині. Дід – математик, батько – астроном. Вона сама підрахувала, виходячи з теорії ймовірності, скільки їй шансів було на те, щоб не остогидла математика з дитинства, – і одержала дуже мізерну величину, порядку безконечно

малих. До речі, цей підрахунок зробила, вже перебуваючи на математичному факультеті.

«Розумієте, дівчата, – сповідалася часом Воля Аліні й Раді, – кажуть, що дівчині незручно любити математику, але я не уявляю собі нічого більш поетичного! І берусь вам довести, що найдужче можна висловити почуття тільки формулою... Шкода, не дійшло до нас: я певна, що Шекспір був математик!..»

Воля була красива, хоч і кирпатенька трохи, – в уяві хлопців її зовнішність аж ніяк не в'язалася зі сторінками запаморочливих цифр. Скільки разів, мов метелики на вогонь, летіли на її сині очі зацікавлені особи! Але варто їй було прочитати жертві крихітного реферата про поетичні якості рівнянь і формул, як метелик одчайдушно змахував обсмаленими крильцями й летів геть, до інших факультетів...

Дідові-математикові подобалась така онука, але й він часом бурчав і роздратовано жував білі вуса, коли Воля, сидячи біля вікна, прочиненого просто в куш квітучого бузку, із захопленням борсалася серед нескінченних цифр. Професор лазив тоді по палісадничку, притримуючи пенсне, яке падало з носа, ловив земляну жабку й, потихеньку підкравшись, клав перед Волею на папір. «Рятуйте, – верещала онука, скочивши з ногами на стілець, – ну й дивна в тебе, діду, манера залицятися!..»

Дід перший почав замислюватись про Воличчину матримоніальну долю. Повернувшись до Києва з евакуації, він плекав гордовиту мрію погойдати на руках ще й правнука, перед тим як закінчити свій життєвий шлях. Зрозуміло, що подібні мрії тримав при собі, але робив усе від нього залежне, щоб онука не засиділася в дівках. Він полюбляв, щоб до Волі приходили гості, зокрема Рада й Аліна, урочисто тоді вносив їм до кімнати гарячого самовара, заводив пісень і зовсім не був схожий на традиційного професора-математика. «О, плем'я молоде, – декламував він, підносячи руку із затиснутим між пальцями пенсне, – мій час, гай-гай, минув, та б'ється в унісон оце старече серце!»

Марно під вікнами флігелька, де жив професор із синоном-астрономом та онукою, лунали вечорами легковажні звуки гітари, марно невідомі закохані особи жбурляли у вікна квіти, зірвані тут же на професорській грядці, – дівчата невмолимо замикали вікна, зсовували занавіски й намагалися ігнорувати те, що стукало вже (та ще й як!) до їхніх юних сердець...

«Дівчата, – казала серйозно друга подружка – Рада, – науково доведено, біологія наука точна, і я відповідаю за свої слова. Ніякого кохання взагалі не існує, це все вигадали поети, а біологія знає одне – життєві процеси не потребують романтичних мантий, правда, Волька?»

«Ми вже й так, як білі ворони, – відгукнулась Воля, не підводячи на подружок очей і домальовуючи до формул, які лежали перед нею на столі, крильцята, прикрашаючи їх навколо ромашками. – Ми – таке нехарактерне явище, що університет сміливо може вважати нас за юні нулі... Як на мене, то я б, може, й вийшла до отих гітарників, які топчуть під вікном дідові квіти... Але Аліна...»

«Так, Аліна заперечує, – підсумовувала Аліна, говорячи про себе в третій особі, – Аліна має сміливість вважати себе досить дорослою, щоб розважатися подібними речами!..»

«Так, Аліно, – Рада зробила паузу, бо за вікнами з новим завзяттям співала гітара, – мені більше подобається рояль!..»

Радина мама (тата в неї не було) була вчителька музики і вчителювала з давніх-давен, коли й сама ще вчилася в гімназії. Рада обрала біологію, можна сказати, з дитячих років. Не кожну дитину, яка з захопленням обриває жукові крильцята чи підбиває горобця з рогатки, можна зарахувати до категорії майбутніх біологів. Радочка ніколи не проходила байдуже повз усе, що повзало поруч, дзижчало, літало, крутилося по землі із задерними вгору лапками, що плигало їй на груди, намагаючись лизнути в носа, що безпомічно цвірінчало, випавши з гнізда. Гербарії поступалися місцем колекціям пташиних яєць, яйця – вітринам багатоколірних метеликів, метелики – збіркам жучиноного світу.

Німецько-фашистська окупація Києва жахливо вплинула на підлітка Раду. Вони з мамою позбавлені були можливості вчасно виїхати, і Рада жорстоко картала себе за недостатню наполегливість. «Пішки треба було, мамо, – сказала вона суворо, краючи цим мамине серце, – повзти треба було, а вийти!..» І тільки згодом, здогадавшись, що мама зв'язана з підпільниками, Рада перестала говорити про евакуацію. Її душа занурилась в мерзоту, жорстокість і звірячість, які принесли до міста окупанти, вона мусила закам'яніти, і вона закам'яніла, допомагаючи мамі продавати на базарі різні хатні речі, щоб не вмерти з голоду. Мама стала за прибиральницю до управи, їй треба було, як підслухала Рада, викрадати бланки посвідчень для працівників підпілля.

З гордо піднесеною головою йшла Рада виконувати перше мамине прохання – віднести ноти, серед яких були й інші папери. Гордо поверталася додому, почувавши, що ненавидить загарбників з кожним днем дужче й дужче. Виконавши доручення, таке небезпечне й лоскітливо хвилююче для юної душі, Рада з піднесеною головою марширувала Києвом, голосно декламуючи:

Кавказ подо мною. Один в вышине
Стою над снегами у края стремнины;
Орел, с отдаленной поднявшись вершины,
Парит неподвижно со мной наравне!..

Тепер мама Радина знову викладала музику, носила партизанську медаль у святкові дні й мріяла написати спогади про київське підпілля. Довго вибирала час, вигадувала цілий вільний день, витягала із старовинної шкатулки з подвійним секретним дном цератовий зошит, ходила й ходила з кутка в куток, тяжко зітхала, сідала до столу й, не доторкнувшись до пера, довго сиділа нерухомо. Які ще болючі її рани! Товариші й подруги проходили перед очима, і

кожне шматувало серце, так недавно це було, такі ще вони живі й кохані! Писати про підпілля – це ж оживляти друзів, боротися з ними поруч і ще раз втрачати, переживаючи з ними їхні смертні муки. Ні, нехай іншим разом, коли зарубцюються рани. І вчителька музики кінчала тим, що, не записавши й слова, лягала на ліжко серед білого дня й зрештою солодко плакала, полегшуючи цим свою душу. За таких випадків Рада силоміць вдиралася до кімнати, бухалася поруч мами, і чимало часу вони вдвох схлипували й згадували страшні втрати підпілля. Цератяний зошит так і лишався поки що незайманий.

Другий зошит із цератяними палітурками (брата маминого) заповнювався на відміну від першого навдивовижу хутко. Це були виключно вірші. Рада переписувала їх старанно і могла читати напам'ять коли завгодно й у необмеженій кількості. Студент-геолог, із котрим Рада збиралася влітку рушати на Карпати, – в складі відповідної експедиції, звичайно! – мав добру й чималу мороку з тими поезіями. Не встигав він вивчити одного поета, як Рада приголомшувала його новими ямбами й хорейми, і бідний геолог проклинав долю, кляв друкарні, що переводять папір на такий незрозумілий спосіб розставляти рядки! Проте Рада була певна, що цей дворушник щиро любить усіх поетів гуртом і кожного зокрема...

«Дівчинко, – сказала глузливо Воля, – не примушуй його читати вірші! Він так страшно тоді клацає зубами, що мене охоплює жах... Нехай уже липне до тебе з людською мовою...»

«Аліна все чує, – одказувала Аліна. – Що у тебе, Волько, за негарна манера вживати таких слів, як «липне», у відношенні до чоловіків...»

«Твоя філологія пахне касторкою!» – одрубала Воля.

«Не пахне треба казати, а тхне...»

Аліна, третя подружка, мала твердий характер і завжди приборкувала обох своїх подруг. Зовнішньо вона нагадувала – за заявою біолога Ради – несміливу лань із величезними сумними очима. Математик Воля заперечувала цей образ і вигадувала всеохоплюючу формулу, здатну повністю характеризувати подругу. Тільки дід-професор, буди присутній під час розмови, нічого не

вигадував і щиро зітхав. За його молодих днів таку Аліну неодмінно порівняли б із Суламіф'ю з Пісні пісень...

В гуртожитку (у дівчини не було рідних) Аліну вважали за приємну дівчину, дещо своєрідну в питаннях чистоти мови, якою говорилося чи писалося в її присутності. Нічого не поробиш, – зітхав дехто, – філолог! Може, хто із студентів і хотів би викласти свої погляди з приводу її бронзового волосся, агатових очей, загадкової посмішки, та заздальгідь вдавався в паніку й німів, знаючи, яка сувора Аліна до порушників законів мови. «Що це має означати, – питала дівчина сміливця, – прибитий солоною хвилею до берега ваших вод? Морський фольклор, да?...»

Аліна була з робітничої родини, батько брав участь ще у Жовтневій революції, мами вона не пам'ятала, старший брат служив у війську на китайському кордоні. Так трапилось, що саме напередодні Вітчизняної війни Аліна поїхала з батьком на екскурсію до Ленінграда, і там їх застала війна. Батько-пенсіонер одразу ж пішов на пітерський завод, де працював ще за днів молодості, і до Києва вони повернутися не встигли. Час блокади Аліна прожила в місті Леніна. Поховала батька й трохи не загинула сама, але змагалася за перемогу скільки могла і з гордістю почувала себе ленінградкою. Поступила теж на завод, не мавши ще й п'ятнадцяти років, і самовіддано працювала до кінця війни. Потім повернулася на Україну.

Сьогодні над Києвом стояла всепереможна й радісна весна, величезні глейкі бруньки на каштанах перетворилися вже на ніжні семилисники й повипускали свічечки майбутніх квітів, з-за Дніпра через Печерськ долітали до самого університету запахи оживої землі, у Ботанічному саду верещали на всі заставки солов'ї, гріючись своїм співом у свіжі вечори, а під вікнами Волиної квартири, що містилася, як відомо, у флігельку на першому поверсі, посходило безліч усякого добра: лопуцьків, м'яти, півників, тюльпанів, і повісив свої грона бузок.

Дівчата сиділи в кімнаті з відчиненим вікном і нудьгували. Крізь вікно лилося на них синюще київське небо, а їм здавалося, що надворі цілковита осінь. От, пишуть і доповідають про студентське життя, – яке воно насичене працею й рухом. Змальовують, як студентське плем'я – молоде, задьористе, гаряче – штурмує фортеці знань. А коли настає перерва? Чому цей період випадає з уваги? Учасникам Вітчизняної війни, які пропустили кілька років, ніколи і вгору глянути, у них немає ні дня, ні ночі, треба надолужувати час. Ну, а їм, бідним дівчатам, що накажете робити?

От завтра відпливає щорічна традиційна екскурсія Дніпром до Канева, на могилу Тараса Шевченка, і їх забуто. Запрошень не одержали, квитків теж. Як не сумувати? І не підуть же вони з'ясовувати, чому їх обійдено. В чомусь іншому, будь ласка, а в цьому вони горді. Не хочете нашої присутності, – і не треба. Без Костя Хмеля справа не обійшлася. Ну, за що він їх так ненавидить?

– Коли я чую його неможливий жаргон, – сердито сказала Аліна, – я готова тікати безвісти! Просто ведмідь якийсь...

– Але на тебе він поглядає цілковитим ягнятком, – невинним голоском поправила Воля, – і, слово честі, я бачила, як він виписував до книжечки різні благородні слова, щоб тобі сподобатись!..

– Благородні слова, – гірко озвалася Рада, – ви знаєте, де він воював цілу війну? У морській піхоті, щоб ви знали!..

– При чому тут морська піхота? – нахмурилася Аліна. – У нас у Ленінграді «морська піхота» було найдорожче слово!

– Коли я клеїла стінну газету, він мені гукнув знаєте що? «Проверніть операцію на двадцять ноль-ноль». Ви гадаєте – тільки це? «За невиконання буду драїти на бюро вашу неоперативність...» Як вам подобається?

– Ти, Радко, не лізь до філології, – примирливо сказала Воля, – а як же він повинен був висловитись? Твій геолог, думаєш, інакше лається, коли має нещастя вчити довжелезного вірша, який ти для нього переписала?

– А політехнік? Щось він надто часто приносить твоєму дідові різні речі, які той забуває на лекціях в інституті, зонтики, калоші, цілий універмаг!

– Годі, дівчата, – зупинила Волю і Раду Аліна, – нехай собі називають нас старими дівами, ми не потребуємо їхнього товариства! Обійдемося дуже легко...

– А мені шкода, дівчата, – я б з охотою поїхала. Це незабутня подорож! І хоч би знати, хто це нам підклав таку свиню. Невже ми повинні через твого Костя Хмеля сидіти вдома, а всі попливуть до Канева?

– Коли ти ще раз тулитимеш до мене того Костя, я не відповідаю за себе! – оголосила з притиском Аліна.

– Дівчата, – благально сказала Рада, – я не можу вже чути про того Костя Хмеля...

– Правильно, – погодилась Воля, – я певна, що Аліна перша вимовить це ім'я і тоді вона заплатить штраф!..

Аліна пішла в атаку й неодмінно хотіла покарати Волю власною рукою, але Воля була дуже поворотка й жертвою стала Рада, яка не встигла своїми короткозорими очима помітити, звідки насувається небезпека. Вона в свою чергу погналась за Волею й налетіла на шафу. Шарварок знявся повний, і він лише набув організованих форм, коли Воля витягла з шафи оберемок старої родинної одежі й пожбурила на ліжку.

– Я пропоную професорське весілля!

Це була любима їхня гра ще з дитячих років, коли за головного режисера порядкувала Волина мама. Тоді Аліна незмінно набувала зовнішності молодого, Воля – молодої, а Рада – батька професора, візника, міліціонера й молодшої сестри, – залежно від обставин. Гра мала безліч варіантів, до неї ставали інші персонажі, квартира перетворювалась на божевільню, батько-астроном тікав з дому, а діда-математика замикали до кухні, звідки він мав тягати самовара на весільний стіл і вдавати з себе трактирного полового на гастролях у статечному домі.

І от Аліна ще раз «молодий», а Воля – наречена в фаті з риболовної сітки. В процесі одягання й перетворення молода щипала молодого, а молодий верещав і замірявся на всіх парасолею, «професор» – Рада споруджувала трибуну за допомогою табуретки, ящика, килима й горлала, щоб їй не заважали. Вереск, регіт, галас і гуркіт по вінця виповнили кімнату...

Несподівано, у найневідповіднішу мить, перед вікном раптом виник молодий хлопець і стовбичив хвилину, намагаючись повернути до себе увагу весільчан. Новий вереск, дівчата, побачивши хлопця, попадали просто на підлогу, реквізит розсипався, запанувала тиша.

– Дівчатка, – мовив спокійно Кость Хміль, – я вам приніс запрошення на пароплав. З'являться об одинадцятій ноль-ноль. Провіант забезпечено, але різні там йолки-булки можете захопити. Добро? Яку це ви п'єсу репетируєте?...

Коли пароплав відходив від пристані, Аліна сиділа в жіночій каюті й нізащо не наважувалась вийти на палубу. Вона червоніла, коли згадувала, як Кость дивився на їхній маскарад. Рада начепила темні окуляри й заповзялася нікого не пізнавати. Одна Воля без усякої ніяковості поздоровкалася з Костем і навіть лукаво йому підморгнула:

– Товаришу капітан, ви, здається, за весіллям не виспалися?

Це стало неначе традицією, – екскурсантів завжди проводжав із Києва дощ. Небо затяглося сірою мішковиною, крізь яку бризнули перші краплі. Та весна брала своє, і навіть дощ прикрашав її: силуети київських гір то впливали, то ховалися за сіткою весняного дощу, і раптом сонце вдарило поверх хмари в гребінь гори, де миттю засяяла мокра трава, заблищали вікна будинків, посміхнулося голубе вимите небо.

Пішла широка водяна рівнина, гайки по берегах, затоплені повинню дерева, човни рибалок, дубки з дровами й торішнім сіном, які вигрібалися проти течії. Пароплав, повний студентів, потроху входив до ритму кочового життя. Організувалося два хори –

чоловічий і окремо жіночий, що співали біля різних бортів пароплава, доки за вимогою слухачів вони не об'єдналися в єдиний ансамбль; Рада, пізнана й в окулярах, дістала від Костя розпорядження «провернути» випуск стінгазети; Воля розтанула в хореографічному гуртку, що готувався до виступу на вечорі самодіяльності, – за дивним збігом обставин танцями керував уже згадуваний студент-політехнік, який з невідомих причин потрапив до чужого колективу; Аліна сиділа на кормі й неприховано сумувала, удаючи, що читає гумористичний журнал.

– Прошу дозволу порушити чари самотності, – мовив хтось поруч, і Аліна побачила Костя Хмеля, який сів коло неї з деркачкою в руці, виданою йому, як учасникові шумового оркестру.

– Сідайте, товаришу Хміль, – сказала Аліна, хоч і як їй хотілося назвати хлопця по імені.

– Сів. Ви бачили коли-небудь таку красу?

– Я думала, що вас цікавить тільки морська краса, ви ж не річковий піхотинець?...

Краса була справді виключна. Повноводий Дніпро ще ніс у собі весняні води, широку долину заповнювала безкрая вода. Вздовж лівого берега розбрелися по пояс у воді дерева, – Дніпро затопив усі протоки й старі русла, вздовж яких вони росли. Синіли далекі, схожі на морську далечінь, ліси. Пароплав ішов простим курсом, на весняній воді скрізь був фарватер...

– Увага! – гукнув Кость стерновому. – Обійди лівіше! Хіба не бачиш, як підозріло нуртує!..

Стерновий навіть не оглянувся на Костин голос. Що вони розуміють, оті студенти? По такій воді нічого не страшно. Там, де влітку стережешся мілин, ідеш, як циркач по дроту, по весняній воді – йди й пісні співай! І стерновий встиг замугикати якоїсь пісні. Та пароплав раптом черкнув об щось кілем, втратив хід і широким рухом повернувся носом проти течії...

Вибіг з рубки капітан, це був рідкий випадок на Дніпрі, що його довго будуть згадувати, як щось неймовірне. Сісти не знати на що й

не могли знятися своїми силами, і коли? Тоді, як у Дніпрі води до гибелі? На що ж напоролися? Неначе пісок, а неначе й якісь затоплені й повалені дерева. Що його робити? Машина не бере, треба викликати буксир. Передбачувані кілька годин затримки, доки підійде буксир, дещо розхолодили екскурсантів, але незабаром – хто почав лагодити риболовецьку снасть, хто – уп'явся в книжку, хто – ліг покотом на палубі виспатися після недоспаної ночі.

Кость іще раз з'явився поблизу Аліни, яка лишалася на кормі. Не кажучи й слова, він кинув весла в човна, прив'язаного за кормою, перейшов туди сам і почав одв'язувати чалку.

– Щасливої плавби, – сказала Аліна, не дивлячись на Костя.

– Отам неподалік моряки вірають посуду з Дніпра, – відповів Кость, – поїду, погляну тим часом...

– Я можу сісти на стерно, – несподівано для самої себе запропонувала дівчина.

І от вони пливли по голубій величі Дніпра, Кость звично веслував, його обличчя, обернене до Аліни, було спокійне й радісне. Він мовчав, часом оглядався через плече й кивав дівчині на знак правильного курсу. Могутня ріка пливла їм назустріч. Часу було багато для того, щоб з'ясувати все нез'ясоване, уточнити неуточнене, вимовити недомовлене. Проте нічого цього не трапилось. Аліна мружила на сонці агатові очі й безстрашно стрічалася ними з Костиними. Це траплялося частіш і частіш, їм видалося, що вони плывуть лише кілька хвилин, коли попереду чітко звелось над водою судно з прибудовами, оточене понтонами.

– Знайомі місця, – сумно й значущо сказав Кость.

Вони пристали до понтона, знайшли затишок, де не вирувала вода. Кость пришвартував човна, вискочив нагору і, вправно балансуючи, побіг уздовж циліндричної поверхні понтона, перескочив на подальший і досяг містинки, що нависала над водою з борту судна. З містинки йшли в Дніпро сходи з бильцями. Ніде не було ні душі, все наче вимерло, тільки дзюркотіла повз борт вода, і вся споруда злегка коливалася.

– Полундра! – загукав Кость. – Господарі вдома?

Із трюму на палубу виглянула голова з довгими вусами, страшними бровами, солідним носом і ротом, що жував.

– Якого чорта горлати? – запитала, жуючи, голова.

Кость розпочав бесіду, внаслідок якої голова піднеслася вище, з'явилися широченні боцманські плечі, і сам боцман – босий та непідперезаний – вийшов на палубу. Вони розмовляли голосно і в той же час дуже помалу, Аліна чула все від слова до слова. З'явився водолаз у комбінезоні й теж босий. Прийшов з носу механік у замащеній гімнастерці. Решта команди, якщо вона існувала, перебувала під палубою, лінуючись ворухнутися, і слухала здаля. Була обідня пора, люди щойно пообідали.

– Значить, студенти ото пливли на Канів та й стали на якір, – резюмував боцман, – приміром скажемо, доведеться вам ночувати на воді. Дивуюсь тільки, де ви в таку високу воду знайшли міліну?

Кость спитав, що це вони підіймають з Дніпра. Боцман поглянув на водолаза й механіка, лукаво їм підморгнув і відповів Костеві бравим покахикуванням, яке мало показати, що на його судні всі вміють тримати язика за зубами. Кость нахилився до боцманового вуха і голосно вимовив назву затопленого корабля. Це скидалося на ворожбитство, бо ж посуда ще була під водою, – а може, це начальство приїхало ревізувати? Про всяк випадок боцман випростався й лунко відкашлявся в жменю.

– Був такий момент, друзі мої, – просто й печально сказав Кость, – ви спитаєте, звідки я це знаю... Як же мені не знати, коли довелось своїми руками затопити, щоб не дістався ворогові наш красунь пароплав...

Костеві доповіли, що під корпусом затонулого судна вже продуті відповідні колодязі для просування сталевих рушників, налагоджені до затоплення циліндричні понтони, – вони ляжуть на дно по обидва боки судна, до них причеплять кінці рушників і напompують повітря в понтони, щоб підймання було повільне й рівномірне.

Кость вислухав і запитав водолаза, чи не пробував він пролізти всередину судна. Водолаз відповів, що там усе замулене й заіржавлене, сам нечистий дверей не відірве.

– На твоє щастя, друже, – сказав Кость, – там чималенька міна припасована. Було наказано затопити, але з перспективою підняти після війни. Щоб не витягай чужі руки, ми влаштували сюрприз...

Водолаз помалу бліднув і вкривався рясним потом. Машинально засунув руку під робу й витяг звідти срібного годинника:

– На, друже. Мене попереджали про міну, а я не вірив. Носи, браток, за рятунок душі!

Кость потримав годинника й повернув водолазові. Після цього боцман притяг водолазний костюм, з'явилися помічники. Кость нап'яв на себе водолазне спорядження, посміхнувся до Аліни, натяг шлем на голову, чоботи з свинцевою вагою і спустився слідом за професіоналом-водолазом по сходах у воду. Аліна почувала себе безпомічною тріскою, яку несе сильна течія. Коли Костина голова поринула в воду, вона відчула, що її серце має нахил вискочити з грудей. Боцман, тримаючи біля вуха телефонну трубку, погукував на помічників і щомиті питав у трубку:

– Ну як, хлопці? Дихання нормальне? Крокодилів поблизу не помічається?

Хвилини йшли помалу, Аліна не відривала очей од сходів, які йшли під воду. Скільки ото можна чекати, вони захлинуться на дні! їй спало на думку, що вона мала сказати щось напутнє, і нащо він взагалі поліз, невже не розуміє, що вона хвилюється? Тисячі вболівань та самодокорів дошкуляли, мов зубний біль. А раптом перекрутиться повітряний шланг, їх не встигнуть витягнути? Аліна вилізла з човна, стала на понтон, що погойдувався на легкій дніпровій хвилі. Вона не вмiла плавати, боялась води, але тепер хоробро стояла на нерівній і хисткій поверхні, відблиски сонця з води сліпили її; ще хвилина, ще одна, у неї крутилась голова.

Кругла річ виринула з води, водолаз підіймався по сходах, йому швидко відчепили й зняли з голови шлем. Аліна побачила зблідле

обличчя Костя. Другий водолаз теж виліз на поверхню. Аліна відчула, як рука, що стискала її серце, помалу розтулила пальці. Вона через силу втрималась, щоб не крикнути.

Водолаз сказав, що Кость знайшов дрiт до мiни й перерiзав його, а коли судно вийде з води й буде на плаву, не тяжко витягти й саму мiну. Костя почали обiймати й пiдкидати вгору, ризикуючи упустити в воду, пiсля чого боцман рiшучим голосом наказав «вiрать якоря», вiдшвартовуватись од понтонiв та всього допомiжного господарства, бо буксир водолазної бази повинен допомогти студентству. Кость не згадував про допомогу, але й вони не натякали, щоб Кость лiз пiд воду! Якi можуть бути розмови, братки, коли маємо таке студентство?!

– Повний помалу! – гукнув боцман до машинного вiддiлу.

Аліна сиділа з Костем на носі буксира, їй хотілося покласти руку сусiдовi на плече, але пощастило опанувати себе. Буксир бадьоро погукував, пiдходячи до пароплава, хвацько повернув i, давши задній хiд, наблизився кормою до корми. З буксира кинули тонкий лiнь, за ним на пароплав було перетягнуто солiдний сталевий трос, його приладнали до кормових кнехтiв, лопатi буксира збаламутили воду помiж собою й пароплавом; студенти, висипавши на палубу, заспiвали «Дубинушку», трос натягся й бринiв, мов струна. I ось пароплав знову здатний рухатися. Буксир пiдiбрав свiй трос, дав вiтальний гудок i рушив назад, супроводжуваний подячними вигуками й пiснями пасажирiв пароплава. Знову поплигав човен, пришвартований до корми.

Днiпро був неймовiрний вiд бездонного неба, що впало в його глибiнь, далекi береги – то зеленi, то бiлi, як молоко, вiд розквiтлих садiв, – з рухом пароплава поволi змiнювали свiї обриси. Аліна, Рада й Воля вперше пiсля Києва zostалися на самотi для обмiну думками.

– Менi здається, нiкому не нудно, – мовила Воля й подумала про те, в якiй красивiй формулi малюється їй студент-полiтехник, i який гарний танок покаже вона в парi з ним на вечорi самодiяльностi.

– Атож, – озвалася Рада, тримаючи в руці темні окуляри, – коли очі не стомлені, нащо затуляти їх оцими дурними скельцями?

Вона промовчала про те, що їй геолог приніс власного вірша до стінгазети, який вона змушена була забракувати, бо він не мав відношення до теми екскурсії. «Але ж які милі рядки там були, треба обов'язково переписати для себе», – вирішила Рада, не здогадуючись про те, що вірша повністю украдено у Фета.

– Він успішно виправляє мову, – озвалася Аліна, і подруги похололи од ніжності в її голосі...

Можливо, зайві будуть подальші деталі плавби, бо троє дівчат, правду мовити, не бачили й не помічали багато чого. Тільки потім коли-небудь, на схилі літ, відшукають вони в своїй пам'яті те, що здавалося їм призабутим або непоміченим, що проходило осторонь на тлі урочистого співу душі: сонце, яке сідало за високий правий берег, рожеві напівпрозорі оболочки, що обняли півнеба, розлили в повітрі неземне сяйво; пахощі роси, яка впала в теплу землю, дихання розквітлих садів, що пливло по воді; ніч на Чернечій горі біля могили поета, яскраві зорі – миготливі, задумливі, що падали вогненними каскадами в Дніпро; ранок, який загорівся над далекими задніпровськими лісами, урочистий, обіймаючий світ, новий день; і найголовніше – відчуття радісної весни, молодості, колективу, праці майбутніх літ на служінні коханій Вітчизні...

На пристані в Києві пароплав зустрів Волин дід – професор у чесучовому білому піджачку й білому капелюсі. Він чекав коло візника з трьома букетиками в руці – для кожної з подруг. Але Воля, Рада й Аліна, прийнявши квіти, відмовилися скористатися з такого допотопного способу пересування, як візник. Вони пішли пішки, а професор урочисто їхав попереду на прольотці. Старий посміхався собі в білі вуса, він дещо помітив у пароплавній метушні, коли його Волечка надто повільно прощалася з політехніком.

Подруги йшли помалу, немовби шкодуючи розлучатися так швидко, бо їхня дитяча гра в старих дів, вони розуміли, пірнула й

зникла вже в глибині Дніпра, попереду – сердечні тривоги й захоплення душ, позаду – дитинство й спогади.

– Звичайно, – в роздумі зауважила Аліна, – не можна сказати так, як він висловлюється: «йолки-булки, кицька трэф», та хіба філологія не повинна цікавитися всіма мовними формами викладу думок?

О філологія!..

Есеї, сценарії

Голлівуд на березі Чорного моря^[100]

Милий німий фільм!

Те, що я хочу запропонувати читачеві, – це наслідок мого близького стикання з роботою українського кіно – його **німого** періоду. Воно було миле і наївне, це кіно доісторичної доби. Творці його полюбляли рупор, а освітлювачі вміли голосно обляти все на світі. Зараз скрізь і всюди поруч німого фільму народжується кіно розмовне і кіно тонове. Його обрії широкі й ясні. Як планер та аероплан, існуватимуть вони поруч – кіно німе та кіно звукове. Та я не гадаю тут бути за адепта мовного чи тонового кіно. Побіжно, думаючи про тривалість людської творчої праці, я констатую перші кроки до цього – в тонфільмі: це запис звуків електромагнітним засобом на крицеву стрічку. Великий початок! Тут годиться поскаржитися на те, що ще не роблять дослідів, як зберегти плівку від деформації целулоїду. Цілком зрозуміло мені, що, удосконаливши засоби збереження звуку, людський геній візьметься до того, щоб плівка могла бути такою тривкою, як книга. (Я проговорився, дорівнявши не осібне мистецтво фільму до книги.) Зрозуміло, що вплив і поширення фільму більше за книгу. Два-три роки існування картини, помножені на мільйони глядачів, – завше перебільшать (кількісно) тисячі років життя книги, помножених на сотні читачів. Та чому нам такий милий є час? Чому ми хочемо залишити себе і свою працю на землі так, щоб, обриваючи останню хвилину свідомості, ми б знали, надіялись, що наша робота, одірвавшись од нашого тіла, собі йтиме далі разом з новими людьми, з новими мерехтіннями життя, ітиме з року в рік, з віку в вік між народи планети?

Тут є малюнки життя кінофабрики на березі Чорного моря.^[101] Я додаю до них мій тодішній запал від перших двох картин Довженка.

На сьогодні цей майстер зробив іще дві нові. П'яту свою картину він, певно, зніматиме, замкнувшись до звуконепроникливої будки, він (а за ним і інші українські режисери) не чутиме вже стукоту молотків, співу вугляних ламп, шаркоту ніг і розмов чергової групи екскурсантів. Хай ці мої новели будуть фіксацією того, що пройшло чи проходить: милого німого фільму.

Нарешті про сценарій, що його тут друкується наостаннє. Форму, в якій його викладено, я маю право вважати за крок на шляху творення потрібної сценарної форми. Кінорежисерам не треба роздумованих авторських сценаріїв. Я припускаю лише таке розуміння *постави* певного сценарію, коли режисер творчо переломив у собі первісні ідеї й прагнення. Цей мій сценарій, можливо, не потребує в жодній натурі, він – мелодрама, він – театралізований вигук акторів на котурнах. Написано його для німого фільму. Звідки ж мені знати, як режисер може примусити його звучати, як він відчує в собі потрібні тони людської емоції? Тепер, в добу великих зрушень людської психіки, в добу переможного керманича людства – пролетаріату – митцям якнайбільш треба боятися пройти повз важливі психічні чинники, не помітивши їх через їхню, нібито, мізерність.

1930, січень

Голлівуд [\[102\]](#)

У ідальні кінофабрики завжди б'ються істерично двері, а за ідальнею западається червона земля – і на це місце стають, коли хочуть понюхати морської меланхолії. Найбільше сюди бігають молоді автори і футуристи-поети, стають і, задумливо попихкуючи люльками, спостерігають далекі й таємні кораблі, що мають повезти їх на тропіки. Далеко внизу шавкає об пісок, налітаючи, море, свистить і шумить на березі та в повітрі. Під знаком цих романтичних шумів проходить і робота в Одеськім «Голлівуді».

Одесити – народ гарячий і симпатичний. Над усе вони кохають Одесу. Всі славетні люди з історії й географії, як відомо, були одеситами – це першого ж дня скаже Одеса, запевняючи вас, що Чарлі Чаплін^[103] народився на Молдаванці – від веселого вантажника Каплан. Той же Чарлі – за днів своєї юності – бігав босоніж на березі під кінофабрикою і, кидаючи в Чорне море камінці, згорав на одеському сонці. Ніхто навіть не подумав накрутити з нього кількох паршивих метрів фільму – з цього босого й замурзаного хлопця, в якому струміла талановита кров вантажника Каплан.

Коли ви довірливо слухатимете, не перериваючи й разу промовця, – ще й не те почуєте. Вам доведитимуть, що Дуглас Фербенкс^[104] є незаконний син тітки Рухлі з пристані. Вона ще була тоді молодою і вродливою юнкою з очима «как море», стомилася після довгого робочого дня, таскаючи цукор на широкій спині, і лягла спати на теплому камені одеської ночі.

Цим скористався молодий мрійник з американського корабля «White House» і засліпив соромливу дівчину золотом та подарунками. До самого ранку умоляв він її сотнею різних мов серед портових пахощів. Камінь кришився, розпадаючись на порох, від жаркої промови моряка.

А на ранок молода Рухля крізь сльози дивилась на «White House», – як увозив він частину її серця і батька її майбутнього синка – Дугласа.

Багато ще дечого почуєте ви від одесита, коли він заб'є вашу молодість феєрверком сенсацій. А якщо ви, людина бувала, обіллете його вогонь водою вашого скепсису та скажете, що Одеса «так собі», – він огляне вас презирливо й викине свого останнього козиря:

– Так собі? А море?!

Країна веселого народу – це Одеса. На широких вулицях її росте ніби трава, бо кожний одесит не ходить ніколи просто, а все наче обминає якусь травинку. П'яні там – перші лицарі Веселого Ордену.

Вони ходять на тротуарах сотнями – витончені, чемні і граціозні, і своєю вдачею можуть звести з розуму навіть не одесита.

Там тридцять три адміністратори тридцяти трьох кіноекспедицій щоліта кінофікують місто. Ви можете серед білого дня підійти до кожного одесита – хай на ньому буде каракуль і котик – і запропонувати йому участь у фільмові. Вас не пошлють до чорта і не покличуть міліціонера, а, ввічливо усміхнувшись, питатимуть за умови. Там, кажуть, одного прекрасного літнього дня, по обіді, коли агенти різних компаній вийшли приймати з пароплавів мандарини, волову шкіру й корицю, – не знайшлося в гавані й одного вантажника – вони грали десь для фільму красиво й шумно.

Але це все – як тло. Він висітиме над нами весь час – цей незвичайний килим одеських звичаїв. Темна південна ніч покриває нас своєю яткою, на чорному небі стоятимуть завжди кілька ясних зір, наче кинув хтось у небо якір – одеський герб. Тихий свист, шум, гуркотіння трамваїв – це все вщухатиме в місті, залишатиметься позаду і не перейде паркана кінофабрики.

Ніч. Два павільйони стоять і світяться зсередини, наче це хтось поставив вершки маяків на землю. Десятки прожекторів повертаються в павільйонах, і ворухиться там клубок великого світла.

Знімають «Франкфурт-на-Майні». (На фабриці кожну назву перекручують по-своєму: там є ще – «Синій компот», «Підозріле барахло», «В пазурах операторів», «Той, хто одержує ляпаси», «К. П. П.» – «Коли пити перестануть?» й інше.)

Кафе німецького портового міста виграє вогнями й огниками. Грумер пудрить підряд носи всім присутнім. Оператор свариться з освітлювачем, вимагаючи додаткових «павуків», і наказує «Мар'ю Іванівну» повернути ще більше. Адміністратор сидить на кріслі, і до нього бігають, і від нього тікають помрежі та реквізитори.

Адміністратор оглядає принесеного револьвера і намагається вистрілити: п'ять осічок підряд. Лайка з реквізитором, а під цей час револьвер стріляє випадково і забирає добру половину лайки.

Актори і статисти соромливо топчуться вкупі коло дверей – вони з жахом і завмиранням серця дивляться на страшні очі «юпітерів» та «вайнертів».

Режисер – цей чаклун фільмування – замислився надміру. У нього саме народжуються геніальні ідеї. Він сидить на самому вершечкові драбини посередині павільйону і, затуливши рукою рота, замріяно кудись дивиться. Може, він відшукує крізь скляний дах павільйону синє небо і ту нещасливу зірку, під якою народився. Через це режисер не звертає ні на що уваги і лише похитується разом з драбиною, коли хтось, пробігаючи, зачепить її плечем. Але все ось готове. Режисера зганяють наниз реквізитною пляшкою і повертають до сучасності. Акторів поставлено на місця. Гримить режисерський тенор, і кліпають очима «павуки», шиплять, белькочуть щось невідоме і риплять – наче хтось пальцем по склу. Репетиція!

Оператор висловлюється про початок свого обурення. Режисер одривається від репетиції і щось хоче з'ясувати операторові. Цей не слухає: «крупних планів» з цієї точки не вийде, його художній смак та довга практика протестують, він підвищує голос.

В цей час запалюється все світло. Режисер і оператор стрепенулися, як коні від бойового сигналу. Оператор викидає рештки аргументації:

– Що я вам – крутильщик?! Я художник!

Але це все, аби совість була чиста. Оператор і сам не вірить тому, що сказав. Крутить.

Тепер перейдімо двір – не впадять, глядіть, через дроти електричної проводки – підемо до другого павільйону, де знімають «Підозріле барахло». Ніч темна після прожекторів, як смола. Вітер. На обличчя вам сяде дві крихти солі з моря. Заходимо.

Неймовірне світло засліпить очі. Коли ви станете в темний куток і насунете на очі кашкета, вам пощастить роздивитися павільйон. Він порожній, як душа скептика. Велика кімната – касарня, всю стелю вкрито сонцями «павуків», великих і малих, посередині кімнати

самітний стіл і за столом самітна істота – машиністка. Вона нагадує мученицю на пекельній сковороді, і сльози закривають їй очі.

Режисер нервово бігає з кутка в куток. Помреж із рупором – за ним слідом. Адміністратор умовляє освітлювача не хвилюватися з того, що кінчається вугілля в лампах. Найнапруженіше чекання. Де ж, однак, оператор?

Цей спокійний чоловігя нахилив свого апарата над головою машиністки і ось уже п'ятнадцять хвилин розглядає її крізь апарат, наче ботанік якусь мікроскопічну рослину.

Режисер не витримує – він посилає помрежа до оператора. Помреж, зрадівши, що знайдеться діло для його рупора, підходить на два кроки до оператора і в рупор передає йому волю господаря фільмування.

З-за купи дерев'яних колон приходить німець-архітектор. На нього режисер сипле своє незадоволення з декорацій. Флегматичний німець одразу не розуміє, чого від нього хотять. А потім, загорівшись, викрикує:

– Що я вам – халтурщик?! Ich bin Kunstler! (Я – художник.)

Вийдімо знову на свіже повітря. Вони зараз помиряться – це їхня розвага, бо так впливає одеське повітря. Робота йтиме далі, аж до глибокої ночі.

Ось ми вийшли. Вам не здається, що море пестить вашу щоку лайковою рукавичкою? Одеська ніч висить, і на небі якір – одеський герб. Море внизу плеще. Найбільше сюди бігають молоді автори та футуристи-поети і спостерігають далекі кораблі, що мають повезти їх на тропіки.

1926, березень

Історія майстра

Юнці її поховано в глибокій Десні, на чернігівських луках та озерах. Неймовірні кольори західного неба, земля, що опадає з берега під буйними наскоками течії, дядько Петро, що ходив у місто за 70 верстов на суд і повертався того ж дня, буйні кучері в батька й у діда, голос щирий і металевий – ось її творці. Мене він прив'язав до себе дружніми рефренами і талановитістю конкретної романтики. На цьому ми з ним зійшлися. Тому я й узяв трудну річ – історію людини, що тепер ось розквітла.

Вже приїхавши з Берліна, де він учивсь в художній школі, Довженко почав шукати себе. Сяде на «лужайці» в нашій кімнаті, сяде на п'яти ніг, як Будда, і, попихкуючи теплим тютюном, викладає своє розуміння мистецтва. Воно парадоксальне – це розуміння. Він підсумовує досягнення роботи. Змістовні, сюжетні його полотна наче мерехтять фарбами. Ось застиг неймовірний рух, думка лежить на чолі, пензлем покладена думка. А чогось малого бракує. Якби намацати сюжетні передумови до такої картини, коли б ще трохи повернути голову цього героя, глянути на неї в русі, глянути в ракурсі. «Мало таких статичних моментів – я хочу живого пересування площин малюнка, сюжетного пов'язання емоцій і живих, теплих людей». Так говорив тоді Довженко.

Я слухав його мовчки, у мене народжувалося багато думок, я егоїстично їх нотував, як свої власні, і, каюсь, думав про невстояну закваску інтелігента, про болючість його нервів та про відсутність твердої лінії життя.

Тепер мені ясно, що Довженко знайшов те, чого він шукав і чого не дала йому берлінська наука та перо журналіста. Він знайшов полотно, на якому постаті й образи, покладені пензлем, рухаються, живуть, ненавидять і кохають. Його прямування довело його до правдивих шляхів і до живих обривів.

«Сумка дипкур'єра»

1

Чудесне буває море влітку, коли сонце падає безконечною дорогою на хвилі, а парус на обрїю стоїть, як зачарований, цілий день. Коли хвиля солона, наче долонями, плеще по човні й пахне обрїями далеких країв – прекрасних, бо невідомих. Любимо море таке.

А осінньої лютої ночі, коли гуляє скажений шторм? Коли вода, вся безодня морської води, то встає у нас над головою, то обривається вниз, і ви стоїте, наче на крутій горі? Коли навіть у гавані льодокол, що важить мільйон пудів, крекче й стогне? Коли ніч люта і туман покриває, як важкий дим? Я не думаю, щоб ізнайшовся охочий покуштувати такого моря.

Льодоколи «Літке» і «Макаров» були за базу для знімання нічних кадрів. Вночі, коли скажений холод, двійко авто привозить до цих посудин людей і апаратуру. Одягнуться актори. Пустять машину, і півтора десятка прожекторів почнуть гарчати і співати монотонних мелодій. Звук вночі особливо зберігається. Він довго блукатиме по воді й нарешті повернеться, як щось цілком нове. Знімання починається.

Під свист і вітер, під холод і спеку прожекторів б'ється творча думка. Море глузує, йому смішно, що прожектори з усіх боків б'ють по силуетові чоловічка, що поліз був на щоглу. Хрипкий голос режисера кричить словами команди. Бігає по палубі режисер. І так усю ніч, доки не лизне поверхні моря рожевий язик зорі.

А перед ранком, коли особливо густо піде з моря туман, з неба почне падати сніг, актори лежатимуть, як дрова, не розуміючи жодного слова, режисер запримітить диво. Два прожектори, випадково підійшовши в нічну млу, наче чудесні дірки, видушать в тумані: – Ставте апарата! Крутіть!..

2

Звуки двох віолончелей перебивав барабан. Холодна кімната англійського залізничника. За вікнами скаженіє дощ. Освітлювачі, направивши «стояки» на акторів, завмерли, спершись і замислившись. Випадковий пес забіг був до павільйону, почув собачим носом щось непевне, смертельне і завив тонко й жалібно. У акторів вимотано всі нерви. Режисер сам відчуває пісок в очах і неприємні мурашки від сцени, що він її творить. Убиральниця починає раптом плакати і виходить з павільйону. Дипкур'єр умирає. Його очі хапають стіни і плавають до них серед фантастичних узорів смерті. Рятувальний круг з обличчям вождя кидається в вічі і двоїться, запливає в туман. Музика розриває душу. Хочеться зупинити, бо режисер так обставив смерть, що ось вона ніби й сама стоїть білим кістяком. Але доволі. Зупини машину, операторе! Годі! Режисер утирає очі і разом з акторами йде пудритись.

– Я відчував смерть, – каже по-французькому смаглявий турок у циліндрі та великих черепахових окулярах, – хто це вмирав?

Толмач звертається до Довженка. Той, глянувши серйозними глибокими очима просто в черепахові окуляри, відповідає:

– Більшовик умирав. Дипломатичний кур'єр.

Толмач одразу прояснюється. Йому легко це пояснити своєму панові.

– Нехай *monsieur le ministre* ^[105] мені вибачить, але це просто смерть радянського агента за кордоном.

– Добре, – каже міністр, – він, видно, бравий агент. А режисер знає, як умирають.

Він виходить з павільйону. Це міністр закордонних справ Турецької Республіки – Тевфік-Рушді-бей.

3

– Мені здається, що ми друкуємо прокламації, – каже режисер, любовно й пестливо проводячи рукою по плівці.

– Ці ось мертві малюнки – скільки сили вони в собі криють. П'ять метрів цього руху, цієї емоції можуть убити глядача, а метр один може здатись шедевром. А може, не метр, а півтора, три чверті метра? Така це важлива річ – розмір монтажних шматків, що від зайвої чверті метра руйнується весь ритм епізоду. А монтаж відповідно до часу, до місця, до характерів героїв? Я тільки за монтажним столом побачив, яка це складна річ. Під час монтажу треба настроїти в унісон ритмові картини кожен свій нерв, треба тонко реагувати на всі деталі монтажних шматків. Монтаж – це важлива половина роботи над фільмом.

Режисер хвилюється, відбігає від столу й біжить в коридор покурити.

– Там, у кімнаті, – каже він, – намотано в рулони нерви, їх треба тепер порізати й вибрати з 10 000 метрів лише 2000 найболучіших. Різати ножицями нерви! Але я почуваю дійсно таке. Коли хтось із моїх помічників наступить ногою на плівку, мені здається, що він стоїть на голому дроті з електричним струмом і що його зараз зі страшною силою кине об землю. «Загорський! – кричу я несамовито. – Я вам голови поодриваю! Та плівка ж мені дорожка за кохану жінку. Геть з монтажної, проклятий акторе!»

Довженкова цигарка не тліє, а горить. Актор, що стоїть поруч, лише усміхається.

– Да, ти гарячий, Сашко.

4

Довженкові актори його люблять. «Папаша» Козловський^[106] – оператор – вважає режисера за свого сина, і навіть костюмер Меш, що побував у японським та німецьким полоні, що розмовляє лише

одеською мовою і пережив уже вісім директорів на кінофабриці, цей Меш не байдужий до Довженка й до його картини.

– Сандр Петрович! – кричить він. – Я такі думаю, що «Діпка симкур'єра» єсть хорошая картина і останеться єво!

Він кричить щось далі, але розібрати вже трудно.

Актори люблять Довженка. Він почав шукати в них людей, і він знайшов їх. В його картині діють люди – такі простецькі, живі люди. Подивившись цих акторів, тяжко їх не запам'ятати. Невже це ті, що в якогось іншого режисера лише крутять головами та волочать за собою ноги? Ні, це не ті, бо в тих не було людських думок на чолі.

Для Довженка актор полізе в льодяну воду, під осінній скажений дощ, буде бійку вести, не почувши болю й не вимагаючи амортизації. І з екрана дихатиме тоді на нас життя.

5

Історію Довженка лише розпочато. У нього сиві скроні і юнацькі кучері на голові. Будемо чекати, що скроні хоч і по-сивішають більше, але кучері будуть завше ознакою бадьорої, людської, творчої молодості. Вона далі писатиме його історію.

1927, січень

Звенигора^[107]

1

Курява ставала позад автомобіля.

– Кому потрібна оця скромність: крий боже відзначити заслуги і талант людини, що ще не вмерла? Ні, ти перше вми з розпукою в серці, перекрутись у землі від болю тричі, а потім вже тебе відзначимо, кинемо мідяків твоїй родині й подзвонимо сріблом і навіть золотом услід твоїй тіні над могилою.

Я мовчав.

– Якийсь майстер аж давиться із самовпевненості й власного «велічія». Він брудними завулками кружляє вже мало не до царства небесного. А ми соромимось його лаяти, боїмося його за руку притримати – як же, ми люди тактовні, етичні, культурні!

Я мовчав уперто.

– Нащо чоловікові мідяки після смерті і навіть срібло та золото? І як тоскно дзвенять гроші по труні. Я ніколи їх не хотів би чути.

Ми виїхали вже з Києва і простували на Китаєво. Липневий день тільки-но розгорався, як безумний. Пил за нами підносився, як темне борошно, і помалу розтікався вгорі в повітрі, розтаючи й сідаючи. Ми їхали до Довженка, що знімав у Китаєві початок картини «Звенигора».

Довго мовчали, кружляли по передмістю. Автомобіль хур-чав, шарпав. Здавалося, що він натомився дуже і зараз лусне.

– Людей, Василю Григоровичу, поділено на Гатунки. Ми належимо до найромантичнішого. Нас заїдає температура: холодно – ми в просі на печі гріємось, а потепліє – одігріє-мось і пісні виводимо. А... власне, про що ми хотіли говорити?

Василь Григорович дістав з кишені цигарку, запалив її, ховаючись од вітру, і подивився обабіч. Стояли жита рідкі й захудалі, – на

вузьких смугах ніде й собаці заховатись. Тепле повітря текло в обличчя.

– Коли я бачу талановитий чорнозем – і росте на ньому буйне жито – я хочу ще більшого. Відберіть у цього багатія якихось речовин, додайте інших – і гай-гай – заховайся, американцю, із своїми конкурсами. Бронзою дзвеніли б і зеленіли царини. Проте я хотів про Сашка, вибачте, – про Довженка. Він такий напористий у роботі, що голову може свою закрутити. А люди навкруги нього падатимуть, як мухи. Мені його шкода, слово честі, шкода.

– Тому, що замориться і впаде?

– Цього не буде. Він ще не одному роги зламає, буквально й алегорично. Та немає йому підтримки. Працює він, як у пустелі. Отак стоїть чоловік, підіймає важке й величезне каміння і несе його геть з дороги, а ми ляскаємо його по плечах і, не допомагаючи, кажемо: «Маладець, старайся».

– Я розумію, Василю Григоровичу. Ви хочете, щоб навкруги Довженка зняти громадську думку, оточити роботу цього режисера нашою увагою і чекати на результати, що, на вашу думку, будуть, як урожай з чорнозему через інтенсивне господарювання?

– Не зовсім так щодо першої частини вашої фрази, але висновки ви зробили правильні. Ця людина глибоко оре: треба йому піднімати чересло час від часу і щоб леміш не так глибоко зарізався в землю. Зразу цілини не обробиш. Хай залишає сили ще не на одну оранку. Поле ж таке велике й тверде.

Ми вдвох посміялися з такого порівняння. Нам вчулося, як шумить отакий плуг, перерізаючи полинь та тирсу і кладучи полицею довгу скибку. Я поспішив продовжити розмову.

– Дозвольте мені розшифрувати ваші алегорії. (В. Г. згодився.) Ви хочете, щоб створити отакий гурток людей, що боліли б за українське кіно і, зокрема, за Довженка. Щоб позмивати з нашого кіно отих бездарних і злочинних п'явок, що ссуть нас і гальмують розвиток культури.

В. Г. мовчить, попихкуючи цигаркою, мовчу хвилинку й я. Він проти гостроти виразів. Я починаю тоді говорити його мовою.

– До кобилячого табуна потрапить за родоначальника, через брак жеребців, віслук. (Уявм собі, що кобили не битимуть його копитами.) Що ж буде згодом? Напівослячий рід. А коли десь приб'ється кілька ослиць по дорозі – то й цілком табун виродиться на ослів, буде миршавіти, дурнішати, і, зрештою, дзвінке іржання табуна перейде на осяче панічне схлипування і зойки.

Порівняння досить невіддале, але ми обоє знову сміємося з нього.

– Я розумію, – каже В. Г., – віслюки в розумінні мистецтва. Це ті хахли, що й досі розуміють мистецтво кіно, як виявника тої дурної традиції пишно вдягнених довговусих козаків у шовки й оксамити, що махають красиво шаблями та булавами, красивих і нереально дурних. Це ті росіяни, що, кохаючись на фільмах типу «Ночи последней лобзание страстное», потрапляють поганим смакам хахлів,^[108] про яких, до речі, тяжко сказати, де вони й беруться.

Несподівано шофер запускає вгору довжелезний речитатив, і він довго ще висить у повітрі, доки ми з В. Г. віддаляємось від автомобіля по дорозі на Китаєво: луснула ресора.

Ми йдемо з насолодою. Я спостеріг, що всі степовики люблять ходити. Їсти не дай, а дозволь пройтися під небом, яке свою весняну прозорість поволі змінює на сліпучу смагу літа. Василь Григорович – це архітектор, професор Кричевський,^[109] що працює з Довженком за консультанта й художника.

– От ми й пішли, – кажу я. – Вам не здається, що йти нам іще верстов чотири, коли не дожене нас автомобіль?

– Хай і не доганяє, – відповідає В. Г., – я звик більше ходити за своє життя.

Я з повагою мовчу. Ми обминаємо якихось старців-сліп-ців, що, почувши нашу розмову, роблять професійний вираз обличчя і згинають жалібно спину – вони були випросталися на самоті і йшли собі гордо степом, як люди.

– Віслюків у мистецтві, – починає В. Г., і я із здивованням констатую, що він продовжує почату думку, – за всіх часів не бракувало. І зараз скільки вашого брата, словона-сильників, розвелось на всім світі. (Ви, дядю, не ображайтесь, – додано було в дужках.) І нашого брата, художників, теж немала копа. Але що псує графоман? Папір та час у редактора. Що псує наш брат? Папір, знову-таки, або полотно та фарби. І все.

Я уявляю собі осяче копито в кіномистецтві. Воно займає цілий обрій!

– У нас в кіно обсяг псування значно більший. Від 20 до 100 тисяч грішми, плюс дискредитація української культури, плюс поганий вплив на організацію, на смаки робітничо-селянського глядача – кількох мільйонів людей. Не викидати ж картину, на яку витрачено стільки коштів!

– А хто ж має визначати придатність тої чи тої людини до кіномистецтва? Це штука тонка.

– Ви прекрасно самі розумієте, хто: українська радянська громадськість.

Ми обоє замислюємось над межами й плинністю цього визначення. Про це вже між нами говорено багато разів. Ми знаємо, що найталановитіша людина мусить зіпсувати одну-дві картини, доки можна визнати обсяг її таланту. Ми знаємо, що людина іншої культури, що не знає і не визнає культури української пролетарської, не може творити культуру українську в галузі кіно. Нам відомо, що українська радянська громадськість – це колосальна творча й контрольна сила, що може висунути творців до нашої галузі мистецтва. Але...

Така громадськість – українська, радянська – хіба вона є в Одесі або в Ялті, де наші кінофабрики? Хіба громадськість столиці нашої знає кіно? Хіба можна викидати процес творення культури кудись у прикордонні смуги і здаля впливати?

Ми згадували розмови на кінофабриці в Одесі. Висловлювались люди, що тяглися до столиці. Висновки були: така велика культурна

ділянка, «найважливіша з мистецтв», – за словами Леніна, – мусила бути лише в центрі української радянської громадськості. Тоді всі питання розв'яжуться самі собою.

Такі й подібні міркування обтяжували наші голови. Ми йшли, сходили на горбки все вище й вище, доки, нарешті, уздріли, на яких ми високих місцях. Обрій перед нами пішов кудись униз і в далечінь. Ми стояли наче вище од нього. І людська гордість охопила подорожніх. Ось він, Дніпро, унизу лежить на луках, наче безконечний шматок полотна, що його покладали білितись чиїсь руки на сонце!

Дніпро нагадав Шевченка, а цей – незмінні рушники, що ними прикрашають його бунтарську голову. Рушники!

– Попалити всі рушники, – каже В. Г. заклопотано. Наші думки збіглися, і висновки були ідентичні. Цікаво, як знімає Довженко запорожців? Ми перейшли село, ще один горбок і спустилися до монастиря, де була штаб-квартира знімальної групи. Тут нас наздогнав автомобіль і зупинився разом з нами коло будинків.

Довженка ми знайшли в лісі на горі над Дніпром. Він був у спортивній фуфайці без рукавів і в штанях за 2 крб. 40 коп. Він нас майже не помітив, зайнятий роботою. Ми стояли осторонь.

І тут почали виходити з кущів запорожці. Мене вразила спокійна жорстокість їхніх облич. Там, у кущах, вони із звичайних вантажників з Подолу перетворились на славетне козацтво. У цих лицарів був вигляд каторжників, що тікали і втекли з того світу до нас, грішних. Благородні риси обличчя кожного з них були попсовані шаблями, вітром і гріхами. Розрубаний навпіл ніс, зім'яте чоло, обламане вухо – і немало іншого, що не могло ніяк прикрашати візитних карток цих панів-молодців. Одіж була різна, тільки кожний козак небагато мав назв цієї одежі. Треба сказати правду – шапки на головах були у всіх. Але найбільшим франтом був один: він мав розкішну сукняну козацьку свиту, шаблю на свиті й пістоль, а під свитою – голе тіло й голі ноги. Я пригадав тоді жах руського майора Нікіфорова року 1749. Треба було дипломатичати з кримцями. Майор просив, щоб

запорозькі депутати були «во всей готовности и убранстве, так, дабы перед татарськими депутатами не гнусны́ быть могли». Коли вже була небезпека, що й кримці можуть ізлякатися, стає зрозумілим Довженків підхід до нашого минулого!

Ми мовчки дивилися, як мчать на конях козаки і як їх знімає апарат «Рapid». На екрані все, що знімає такий апарат, рухається, як плаває. Ми потім, через пару тижнів, проглядали зняте. Коні та люди наче пливли по сухій землі. Вигляд облич і лінії тіл їхніх відбивали швидкий рух і сильний біг. А ми бачили ледве помітне пересування по землі. Цим режисер віддаляв нас у сиву давність, коли й життя текло помалу, і степ та земля були у нас безлюдні. Цими козаками, що сказано неслися, мало посуваючись уперед, так було підкреслено безмежність, простір і дичину, що непомітно проймав страх і захоплення.

Та ми не були, однак, непомічені. Довженко підійшов до нас і міцно потис руки.

– Дивитесь за моїм кошем?

Ми засміялися, і нам приємно було сміятись, бо ми відчували тремтіння таланту в роботі товариша.

– Автори «Звенигори», Михайло Йогансен та Юртик, [\[110\]](#) мабуть, бояться за мою гарячковість. Що мало, мовляв, залишиться їхніх ідей та фактів у картині. Але вони сказали словами свій задум, мені ж доводиться живими, конкретними, реальними або нереальними образами показати їхні думки. Ви розумієте, як це тяжко? Проте я знаю, чого хочуть автори. Легенду, конденсовану з усіх українських легенд, романтику, конденсовану з усіх романтик, і переломлення цього всього в нашій добі, в нашій будівництві, в матеріалістичнім світогляді. І дивною стане від цього вся легенда легенд. Чудною стане романтика романтик. І результати, вплив на психіку нашу, мусять бути несподівані. Я це конкретизував, як тільки може конкретизувати режисер кіно.

В Яреськах знімали братання на фронті, бій на селі року 1918–1919 та проводи новобранців на імперіалістичну війну.

Зранку фільмували бій на селі. Було кілька десятків кіннотників, два-три десятки селян з рушницями та баб. То знімали під тинном, то галоп кінноти, то «крупно» постріли рушниць і гармат. Он на травці впав і лежить з розплющеними очима забитий. Тут пополохані корови, там підкрадаються тіні по землі. Я бачив згодом і цей епізод у змонтованому вигляді. Так правдиво й так хвилююче ще ніхто до Довженка не передавав такого партизанського бою. Зовсім нема крові, – один-два забитих усього – а жах наче висить над усім селом, розпач і зойки. Наступає кіннота. Пил в'ється по порожній дорозі. «Залпи», що їх подано монтажно, дрібними шматками, – вони б'ють по нервах, як кулемет. Акомпанементом вриваючись у постріли рушниць, бухає і шарпається назад гармата. Друга. Перебігають двоє дороги. Ще кілька людей поспішають. Гармати. Коло хати підняв ікону вгору чоловік. З льоху виглядає баба й дитина. Стукають двері повітки, в яку поховалися жінки. Знову постріли. Поодинокі. Групами. Їх перебиває гармата, і кіннотники знову мчать.

Не можна навіть приблизно передати деталей бою. Коли я дивився – мені здавалось, що я сам у селі, на мене б'ють гаубичні батареї, я відчуваю завмирання й розгорання пострілів та метушні.

Довженко знімає з азартом. Його помічники не чують під собою ніг. А ввечері, коли вся група спить, де хто впав, Довженко йде на ніч ловити рибу з місцевими селянами. Вони його знають, вважають за свого і називають «Сашко Петрович». Чи ловиться риба, чи ні, а переговорено буде багато дечого, і, ледве проспавши кілька годин, Довженко буде ліпити з них що схоче на черговім фільмуванні.

Ранок літній, бадьорий. За селом людей чепурять, одягають і надають їм потрібного вигляду. Мають фільмувати, як ідуть новобранці на війну.

Режисер біжить по дорозі. Він побачив когось, хто йому припав до душі. Край свого баштана стоїть дід, білий, гордий і велетенський. Він зіперся на палицю, тонку, як голобля. Він з-під руки дивиться в далечінь і, здається, заразось-ось заговорить «старими словесы трудных повестей». Йому багато років, біла борода в нього, а голос сильний і гучний, як труба. Він кричить на когось на другий кінець поля:

– А куди то ви, трам-та-ра-рам, скот запустили!

Довженкові ніяково. Він несміливо підходить.

– Діду, чого це ви так лаєтесь?

– А що я на них, трам-та-ра-рам, Богу молитимусь, чи що?

– Ви, певно, в солдатах були, діду?

– Аякже, був. Двадцять років був. Ой, били ж, як чорта в верші!

Приятельські стосунки налагоджуються. Діда запрошено снідати. За сніданком випивають по чарці. Дідові дають більше. І, п'ючи третю чарку, дід щоразу повторює нишком, наче про себе:

– Ну, дай Боже, щоб нам було що їсти й пити.

Як далі фільмували епізода з новобранцями, не дуже любить згадувати Довженкова знімальна група. На екрані це виглядало разюче-стройно. Сірий осінній день повис над краєм села. Стовпи телеграфу губляться за обрієм. Запилена дорога лежить зігнута і доганяє стовпи. З села йде юрба людей з клуночками, скриньками. Це новобранці. Їхні ноги плутаються по пилюзі. Наче поранені всі в саме серце, або це – журавлиний ключ збився до купи і йде по землі помалу, як десь ходив у недосяжній глибині неба.

Гармошка ридає, виводить. Дехто танцювати пустився, більше для молодечтва, ніж для втіхи. Хтось наче й пісню почав. Але робиться це все по звичці, і здається, заревуть зараз усі, як бики, що їх женуть – женуть під ніж.

Позаду родичі й любі. Вони виплакали вже очі і стоять, похнюпившись і витираючи сльози. Режисер перед зніманням пограв на струнах плачу перед селянами. Поставив духову музику з

жалібними мелодіями. Створив турботливі дотики розставання. Він досяг мети.

Знімальна група не любить згадувати тепер той день, бо всі вони плакали. Плакали селяни, плакав режисер, і сльози застигли в нього на щоках, свербіли очі в оператора Завелева,^[111] одвертався чомусь В. Г. Кричевський.

3

Є таке місце в «Звенигорі»: оповідання про напад варягів на слов'янське селище. Дівчина Роксана помічає це, б'є у било на сполох. Бій з варягами. Дівчина стає здобиччю варязького князя.

Треба було передати давнину й нереальність, історичний аспект і поважний пил віків, що лежить на таких подіях. Насамперед умовились із оператором про саму форму знімання. Треба було дати всі події в неясній млі, ніби за густим подувом туману. Повернути на потрібний кут усі площини дій. Настроїти акторів, примусити їх забути рухи сучасних людей.

Слов'янський епізод хвилює, як потертий, ветхий документ історії. Старе селище з кількох хат, круглих і невеликих, стоїть, наче на горбі. Чорне древлянське небо, серпанок туману над хатами, настороженість і тиша. Так і здається, що навкруги хижий і страшний світ, голодні звірі й вітер.

І ось із темряви вийшли варяги. Дівчина спить і прокидається. Вона нерухомо лежить і раптом, підскачовши, знову завмирає. Вибігає на дорогу. Вона вдивляється в темінь. Здається, що вона також несподівано зникне, як і з'явилась.

Дід сидить на долівці коло печі. Піч така завбільшки, як невеличкий казан. Дим іде просто в хату. Але піч, очевидно, загасла. Дід сидить нерухомо. Так і зараз ще сидять селяни біля кооперативів по селах: присівши на пальці ніг так, що коліна приходяться під руками. У діда руки витягнуті поперед себе і голова похилена.

Відчуваєш близькість такої пози до давніх дитячих років людства. Бачиш, що чоловік, гріючись, віддає пошану священному вогню й подяку.

Не видно, як дід прислухається. Але він раптом підносить голову. Руки його роблять якісь непевні рухи – він їх не помічає. А глядачеві здається, що дідова рука хоче відчутти гілляку дерева, щоб подертися по дереву вгору й згори оглянути місцевість, де причаїлася небезпека.

4

Ми гуляли над морем. Вітру не було, але хвилі надбігали сильніш і сильніш. Шаруділо дрібне каміння, хвилі били в скелі й камінь. Треба було напружувати голос, щоб його чуло навіть власне вухо.

Василь Григорович показав мені на парусник, що відпливав од пляжу. Хвиля підкидала його вгору і обхоплювала водою – він занурявся носом у хвилю.

– Отак Сашко, як той парус. Впливе чи знову до берега повернеться?

– Сашко до берега не повернеться. Він скорше втоне. Цей його фільм може комусь подобатись чи ні, але з ним він одразу стане в перший ряд радянських кінорежисерів. Це ж його друга робота!

– Його п'ята робота висуне його в перший ряд європейських майстрів.

Ми промовчали, шукаючи заперечень. Тим часом ми вже минали пляж. Жива та прудка дівчинка пробігла повз нас. Купальний костюм на ній був чорний з червоною обшивкою. Вона виглядала, як дівчина і як мати. Ми задивилися на неї.

– Папаша, ходіть купатись.

Довженко стояв по коліна в воді і пробував рукою, чи холодне море біля ніг симпатичної купальниці.

Ми збігли на пляж, почали купатись, камінцями «перевозити бабу»
і з розгону плигати по піску.

1927, серпень

Бородаті мисливці знаходять молодість!

...На кін виходять розхвильовані актори. В добрих старих театрах поблизу хлюпає, виблискує, гомонить море. Актори готуються грати, вийшовши перед глядачеві очі. Котурни стоять осторонь – їх швидко будуть прив'язувати до ніг. Народу набилося багато від усіх усюд. Порохняві, стомлені гості не встигли ще й покупатися в морі. Діти пишуть на руках у матерів. Плідна, багата радість коливається скрізь. Сонце спіпить очі і перекочується помалу на небі. Сонце – головний герой п'єси: воно щедро ллє тепло і втому, радість і сіяння. Щедро воно притягає до себе в блакитну глибину всі випари, земні подихи, людський піт і запах сандалів із натомлених ніг. Герой п'єси – сонце, що живе в своїй блакитній глибині...

Смерть

Зелений високий острів. Море. Ранок. Сонце невисоко над хвилями – то ховається, то випливає з хмар. На морі, недалеко од берега – парусник. В цю хвилину видко здалеку, як на ньому збивають паруси і кидають якоря. Ближче – видко палубу, на котрій вештаються люди. Ще ближче – хльоскає на легкому вітрі клівер. На палубі страшна біганина – люди військові в погонах, але досить потертого вигляду. Це – не ті прилизані вороги в новеньких шинелях, якими їх дехто собі уявляє. Одіж на всіх різномаста. Кілька офіцерів одягнуто трохи краще, але не зовсім по-військовому.

Лише погони їхні аж сяють. Увесь загін складається з багатьох офіцерів, «вольноопределяючихся», і наполовину – з солдатів. Загін дисциплінований – навіть метушня має такий характер. Усіх біля тридцяти чоловіка. Під час метушні можна помітити, що всі лаштуються, як перед оглядом.

Одна річ може притягти пильнішу увагу. Це – віршовка, що її перекинуто через рею. Вона похитується на вітрі. Один кінець її –

петля, така, як у шибениці, петля опускається над самою палубою. Другий кінець – там прив'язано кілька шматків старого заліза – пудів до десятка. Вище петлі на метр – прив'язано короткого патики. Уся споруда якась дивно самотня і наче жива. Її варт уважно оглянути, бо вона викликає різні думки і здогади. Підходить вояка – фельдфебельського вигляду. Він шарпає за той бік вірьовки, до котрого прив'язано залізо, тягне вірьовку, петля підіймається вгору, підіймається вище – аж до того моменту, коли патик на вірьовці упреться в рею. Солдат пускає з рук вірьовку, петля опускається і знову повисає над палубою. Машинерія цілком справна!

Тим часом солдати й офіцери вже стоять струнко вздовж борту. Посередині на палубі поставлено невеличкого столика, біля нього сидять троє старших. Перед ними – четверо обшарпаних, босих матросів і трохи збоку – хазяїн парусника. Очевидно, на палубі панує страшна мовчанка. Трохи похитується палуба парусника від хвиль – і це єдиний поки що рух на палубі, коли люди наче хиляться, шукаючи рівноваги. Офіцери за столом розмовляють між собою. «Повісити», – каже старший. «Зараз же повісити», – додає другий, і третій – нахилиє голову. Хазяїн парусника тремтить, і тремтять його ноги. Старший офіцер устає од столу. «Суд засудив винуватого до шибениці», – каже він. «Хай винуватий вийде наперед», – каже другий і робить паузу, оглядаючи команду парусника. «Ми повісимо всіх п'яťох, коли не буде винуватого», – закінчує другий. Четверо матросів парусника відчують смертельну тугу. Вони бліді і дивляться на палубу собі під ноги. Хазяїн раптом падає навколішки і лізе по палубі до столу, біля котрого стоять судді. Він лізе довго і застигає біля столу у мовчазному поклоні – чоло його упирається в палубу. «Хто стояв біля керма цієї ночі?» – питає старший суддя. «Хто нас підло обдушив?» – питає другий. Четверо матросів стоять, як кам'яні. Раптом хазяїн повертає голову і дивиться на одного. Не зразу, дуже поволі, троє матросів починають показувати своє хвилювання і вагання. Їхні очі поза їхньою волею хотять дивитися на четвертого матроса. Спочатку це робиться крадькома, ніби

непомітно, але потроху й потроху – очі вже не можуть одірватися від четвертого. Останній підводить голову і одхитується назад, зустрівши стільки мовчазних очей. Він не може терпіти. «Це – я!» – тільки губами каже він. Крапля холодного поту лізе по його скроні. Хляскає клівер.

З прови видко люк до трюму. За люком – вся попередня сцена. З люка висовується голова у військовому кашкеті – потилицею до прови. Людина вище й вище підноситься з трюму, ніби її звідти підіймає, випихаючи крізь люк, машина. За спиною в людини висить сурма. Людина не похитується і не ворухиться, лише підноситься і підноситься з люка. Вже показалися й босі ноги. Людина переступає край люка (вона вилазила по драбинці) і стає на палубу, обличчям до суду, до шибениці, до смерті. Тримаючись дуже прямо, людина швидко рушає до корми. Кілька швидких кроків – вони такі контрастні із загальним затриманим рухом на палубі. Потім кроки стають повільнішими, ще повільнішими, людина все притишує й притишує ходу, бо вона йде назустріч смерті. Нарешті зупиняється на вільному шматкові палуби перед столом і суддями. Обличчя людини спокійне, але бліде. Це – не герой, котрий може бравувати й вихвалитися, цим керує необхідність, неможливість інакше повернути справу. На голові в нього солдатський кашкет, червона зірка червоноарма, це – той же сурмач, котрого море вже викинуло раніш на острів. «Хай не гине невинний, це зробив я», – каже сурмач і поправляє на голові картузика так, як герой поправляє ознаку свого героїства.

В офіцера на губах легенька усмішка. Він дивиться на сурмача, потім дивиться на петлю, що похитується над палубою, і витримує довгу паузу. «Це, значить, зробили ви?» – каже він нарешті і робить вигляд, що запалює цигарку. «Вам хочеться, щоб ми вас повісили?» – питає він, удаючи, що пихкає димом. Люди біля борту – офіцери й солдати – однаково зацікавлено слідкують за сценою. «Принесіть стільця», – каже суддя. Хазяїн за момент ставить біля столу табурета. Сурмач, не чекаючи запрошення, сідає. «Як вас звати, милий?» –

питає офіцер. «Мене будуть швидко звати шибеником», – каже сурмач зосереджено і серйозно. «А якої ви частини?» – «Я з частини німих», – каже сурмач і посміхається із свого дотепу. По паузі додає: «І глухих також». – «Але – не безсмертних?» – в'їдливо запитує другий суддя. «Проте непереможних!» – в тон йому відповідає сурмач. «Що це за острів?» – питає старший офіцер розгублено. Він не знає, про що йому далі питати. Сурмач знизав плечима, ніби кажучи: «Хіба ж мені відомо?»

Острів за півкілометра від парусника, як зелений привабливий порятунок. Парусник вкривається парусами і починає плисти. Палуба парусника. Сурмач стоїть на палубі з петлею на шиї. Повз нього проходить матрос, котрого він визволив від смерті, несе коротку дошку. «Прошу тебе, друже, причепи ще стільки ж грузу, щоб мені не мучитись», – каже сурмач, не дивлячися на матроса. Той мовчки киває головою. Сурмач дивиться на море, воно хлюпоче поволі дуже, ніби кожна секунда розкладається на безліч секунд і кожна не хоче бути останньою в житті. Очі дивляться на острів, хилитаються там дерева, поволі-поволі мряка заволікає очі, і пливуть повільно уривки різних картин і різних думок. Ось хилитаються повільно трави, поволі, ледве посуваючись, летить птах. Дикі хаші. Крізь них продирається сам сурмач. Він біжить що є сили, але мало посувається наперед. Усі його рухи кажуть за те, що він страшенно хоче втекти, але він ледве-ледве посувається. Одразу на його шляху постає темний вхід до печери. Він запливає до неї. По той бік – прекрасні луки. По луках бродять люди в білому. Нереальність. Мати простягає до сурмача руки – «сину!» Але сурмач біжить далі, сестра простягає руки – «брате!» Сурмач – далі. Батько з розрубаним чолом (колись замучений) простягає руки – «синочку!». Сурмач поминає всі ці свої спогади. Він зустрічає командира: «Негайно на берег! Ми їх усіх втопимо в морі!» Командир осміхається і маше безнадійно рукою. «Кінчай!» – кричить командир і зникає. Сурмач – сам на зеленій траві. Поступово крізь траву з'являються дошки палуби і ноги з острогами, що стоять перед сурмачем. «Кінчай!» – кричить офіцер,

махнувши рукою. Груз лежить на дошці над морем. На палубі за дошку тримається солдат – фельдфебельського типу. Загальний вигляд парусника з повними парусами. Кат пускає з рук дошку, груз летить за борт, сурмач, схватившись за петлю рукою в останню хвилину, вилітає аж під рею. Патик упирається в рею, віршовка рветься, сурмач падає за борт, в море. Упірнає глибоко в воду від високого падіння. Парусник пішов під повним вітром.

Сурмач випливає на поверхню. Він перевертається на спину і знімає з шиї петлю. Починає плисти. Упірнає і знову пливе на поверхні.

Острів

Острів заріс дрімучим лісом. Над морем острів підіймається високо: він лежить на морі, як зелена шапка. Колосальні дерева, як свічки в два обхвати, – буки, соснові ділянки, самшитовий ліс з мохом, що звисає з вітів, як бавовна. Все тихо, скрізь тиша, спека, як у парнику. Звірі сплять серед кущів у холодку. Галявина з кількома дуплянками, щось борсається в траві біля бджіл. Мале ведмежа простягає лапу до вічка, ведмежа манить запах меду. У ведмежати на шиї стрічка. Ведмежа раптом тікає від бджіл і кричить на всю галявину. А може – то тільки здається, що воно кричить, бо навкруги ясний, сонячний, спечний день.

На берег набігає море. Сонце виблискує в хвилях. Морська вода ворушить колоду на піску. Гнила чорна колода. Трохи далі по березі – така ж чорна маса. Піднеслася в повітря рука – це людина. Цікавість робить великий стрибок у напрямку до нахідки – так, це людина, вона біла, як крейда, і плюється морською водою. Молодий хлопець, симпатичний і приємний для очей. На ньому звичайна одяга рибалки чи матроса на дубкові, котрий возить кавуни й зерно на наших морях. На голові – облип її мокрий, поганенький військовий картузик. На ремінчику через плече – невелика мідяна сурма. Очевидно, людина має професію – сурмити. Вона ворушиться на березі, як хробак, бо її з'їдає біль від морської води в шлункові. Затихає і знов корчиться, викликаючи в глядача бажання допомогти їй. Та нікого поблизу немає. Ніхто не допоможе сурмачу. Він раптом підносить руку до голови, ніби не пам'ятаючи, що він робить, можна чекати, що він почне виривати волосся з голови, – ні, він спокійно здимає картузика з голови і викручує з нього воду. Потім помалу пальцями виправляє зірку на кашкеті, що була зігнулася під час попередньої операції. Надягає картуза на голову і знову безсило падає на спину. Коли заглянути йому в вічі – вони спокійні, розплющені, трохи насмішкуваті, але стомлені. Знову сідає сурмач і,

машиально повівши рукою по грудях, намацав ремінець, потяг його, дійшов до сурми і цілком звичним професійним рухом направив її до рота. Для початку заграє він, звернувшись до моря, якусь одну ноту, що, як камінчик, поплигала по воді. Потім заграє веселого танку – як подяку за своє врятування. Навіть сам підвівся на ноги і спробував потанцювати, та зараз же майже впав на пісок, не віднімаючи сурми од губів.

Острів із моря здається дуже великим. Коли трохи наблизитись – він ще більшає й вищає. Сурмач на березі сидить, грає. Перед ним уже стоять, завмерши, четверо бородатих людей. Вони стоять в одну лінію і не рухаються, тримаючи біля ніг берданки. Одяг на них напіввійськовий, є погони і нашивки на рукавах, котрі показують, що служакі ці вже поверхштрочні. Бороди широкі й різноманітні: лопатою, цапом, бакенбардами, але бороди всі солідні й укохані. На головах спеціальні солдатсько-мисливські картузи з кокардами. Погляди суворі й зосереджені. Сурмач не перестає сурмити, бо тоді може статись якась неприємність або ще щось гірше. Сурмач дивиться на тіні людей, тіні простягайся перед ним і не ворушаться. Вираз обличчя у всіх поступово іншає. Була жорстокість мисливців, потім цікавість, зацікавленість грою і чудним, незрозумілим хлопцем, котрого викинуло море. Сурмач грає і не віднімає сурми від уст.

Наче вихор або протяг, забігає до цієї непорушності дівча – воно вийшло вже з дитячого віку, але не стало ще жінкою. Вона вибігла з-за кущів і підбігла до сурмача. Зупинилася. За нею – з-за кущів також – пришкунделяло ведмежа, котрому на острові не пощастило спробувати меду. «Та в нього зовсім немає бороди!» – каже в захопленні дівча. Вона поправляє на собі старомодну-старомодну, довгу-довгу сукню. Поправляє косу і продовжує: «Ти наче з шибениці увірвався!» На шиї у сурмача дійсно видно темну смугу, наче здерто шкіру. З появою дівчини бородачі підійшли ближче. Дівчина – їхній бог і генерал. Те, що дівчина просто подивилася на незнайомого, – наблизило і їх до сурмача. «Тебе повісив цар?» – запитує дівчина.

Один із солдатів – старший – спробував перебити її. «А ти хіба, тату, не казав мені, що цар вішає людей?» – звертається до нього дівчина. Ведмежа сідає біля дівчини і прикладає лапу до вуха – ніби слухає. Сурмач підводиться на ноги. «Я упав за борт парусника і ледве не втопився», – каже сурмач і весело оглядає бородачів. «Цар тепер людей не вішає, бо поламалися всі шибениці!» – продовжує сурмач і нахилиється почухати за вухом ведмежа, котре слідом за своєю хазяйкою відчуло довіру до безбородого юнака. «Тепер, певно, людей стріляють?» – цікавиться батько дівчини. «Ще й як стріляють!» – сміється сурмач. «Чи кінчилася вже війна? – питає другий. – Ми вже більше року не маємо звісток». – «Ми не покладемо зброї, доки не винищимо всіх наших ворогів», – урочисто каже сурмач. Ведмежа торкнуло лапою ногу сурмача і, притягнувши таким чином його увагу, віддало сурмачу честь другою лапою.

Всі засміялися, бородачі погладдили свої бороди і мовчки загордилися ведмежам. Дівчина непомітно оглянула сурмача, що нахилився знову до звіра. «Я не офіцер. Але й офіцерам віддаємо ми тепер іншу честь!» – пояснив сурмач ведмежаті.

Сонце коливається в воді моря. Хвилі лізуть на берег і одкочуються назад. Ще хвилі – докочуються до слідів на піску. Але людей вже немає. На стежці біля чудернацького пенька проходить сурмач з дівчиною. Ведмежа – на руках у сурмача. Дівчина трохи попереду. Хлопець – стрункий, сухорлявий, мокрий, босий. «І по містах є красиві жінки?» – питає дівчинка. «Багато жінок і хлопців», – чує вона відповідь. Обоє проходять повз пеньок і зникають за поворотом доріжки. Зараз же з'являються четверо мисливців. Раптом зупиняються і обурено придивляються наперед. «Це та холера, що краде бджіл!» – каже тихо один. «Вдар, Петя», – наказує старший. Бородатий Петя піднімає рушницю і довго цілиться.

Глядачеві мусить зробитися лячно – так довго мисливець наводить зброю. Нарешті – постріл. Ідуть впевнено наперед. Повертають, ідуть. На траві серед кущів сидить сурмач, біля нього дівчина. Мисливці підходять. Сурмач підводить голову і каже: «Ви йому геть-

чисто голівку одбили!» Показує на долоні невеличкого птаха. «Хай він не їсть наших бджіл. Це – бджолоїд!» – відповідає стрілець.

Стовбур білого бука. Вирізано шматок кори і защемлено жука-рогача. Він ворухиться. Сурмач стоїть в групі мисливців за двадцять кроків і цілиться в бука. «Попади рогачеві між роги!» – сміється старший. Сурмач вистрілив.

Дівчина побігла до дерева і підбігла до жука перша. Роги були з одного боку, а куля потрафила зовсім з іншого. Дівчина рішуче взяла жука і повернула його так, що слід від кулі прийшовся якраз між рогами. «Попав, попав!» – закричала потім дівчина. Бородачі з повагою подивилися на сурмача. Останній скромно опустил очі. «В золоті погони я стріляв краще», – сказав хлопець. Бородачі подивилися на нього, але нічого не зрозуміли. «Це тепер так називається мішень?» – запитав один. «Така тепер у нас мішень!» – одповів сурмач.

Карти

Коли поблукати островом серед зелених велетнів – буків, дубів, сосен – і вийти на галявину, на шпиль одного підвищення, невеличкої гори, – перед очима вималюється фортеця. Навкруги неї зелена трава, і з одного боку, з-під кам'яної стіни, дзюрчить ручай. До воріт на гору веде стежка. Фортеця вся – як невелике селянське подвір'я. Кам'яна стіна, і всередині – до стіни притулилися будівлі. Є ганок біля білою глиною вимашеного будиночка старшого мисливця. Кухня. Сарайчик із топливом. Будка, в котрій живе ведмежа. Невеличка башта для вартового – з бійницями. Касарня, в котрій живе п'ятеро солдатів. (Усього на острові солдатів одинадцятьоро: сім у фортеці і чотири в лісі по халупках.) Над баштою трикольоровий прапор. По подвір'ї ходить півень. Спечний день, порожнє подвір'я, дерево, що росте під стіною, не дає тіні.

Кухня. Бородатий куховар, прив'язавши до шиї бороду, порається біля плити. Він щось куштує ложкою і посміхається ввесь час до своїх думок. Погордливо розправляє вуса і надимає груди. Рідина з ложки падає на гарячу плиту, здіймається пара і заволікає обличчя куховара. Серед неясного тла постає молодий безбородий солдат – куховар сам своєю персоною. Біля нього дівчина. Він погладжує чорненькі початки вусів на верхній своїй губі і підморгує лукаво оком. Робить елегантний рух рукою і раптово підскакує на місці. Це вже – бородатий його образ, старий куховар, що опікся рідиною, котра вилилася з ложки внаслідок елегантності. Та це швидко минає. «Він каже, що я наймолодший з них усіх!» – усміхається куховар і замислюється. «Дійсно – це похоже на правду», – думає він далі. «Такий симпатичний парняга», – промовляє куховар до того ж варева, котре він мішає ложкою.

Кімната старшого на острові. Меблі з дощок, чисто прибрані. Посередині стіл, біля столу солдат з ножицями коло шматка матерії. Це – кравець, що шиє сукню дівчині. Він міряє шпагатинкою

довжину, зав'язує вузол, приміряє ще й, врешті, звільняє дівчину. Та тікає з хати, залишивши кравця та свого батька. Старший стоїть і дивиться на роботу. На стіні з-за його спини великий портрет царя, нижче – царська родина. «Поший, Оверку, на зріст», – каже старший. Кравець не заперечує. «Вона росте, як коза, – каже Оверко, – як тая коза, що ми її бережемо для царської рушниці». Старший посміхається. Старший бере книжку, що лежала на столику в кутку перед іконами, і звично розгортає її. Це, очевидно, єдина втіха старшого – розглядати написане в книзі і згадувати тих, котрі писали до неї. Це, певно, щоденний ритуал, яким уцікавлює своє життя старший. На сторінці написано: «Дякую за службу. Микола». На іншій сторінці: «Його величність забив сьогодні козу. Зволив сказати, щоб цей острів назвати царським і закопати в землю дві бочки токайського, сто пляшок венгерського, барило меду. Решту вин берегти, як зіницю ока. Міністр двору (підпис)». Ще далі: «Його величність з шатра не виходив цілий день. Дав англійської солі. Лейб-лікар (підпис)». Остання сторінка: «Сподобалось. Приїду ще. Микола». Старший складає книжку і кладе її на місце. Каже до кравця: «Коли їх виглядати?» – «Мабуть, не швидко, – од-повідає кравець, – коли вже й золоті погони тепер не в моді». Старший сердиться: «Ти не дуже слухай того хлопця». Кравець пробує захищати сурмача. «Він такий милий – каже, що я один наймолодший з усіх!» Старший одягає окуляри і насмішкувато дивиться на кравця.

Дівчинка заглядає крізь віконечко до касарні, де сидять четверо бородачів і п'ятий – сурмач. Вони грають у карти, сидячи на підлозі. Весела вдача сурмача дає йому натхнення: він грає, як митець. Його рухи страшенно поважні, він тримає карти, як який міністр не тримає міжнародної угоди. Серед усіх бородатих – він мимоволі хоче й собі гладити бороду, але, не довівши до краю цього автоматичного наслідування чужих рухів, опускає ліву руку. Гра якась чудна, старовинна, сурмач силкується її розуміти і зосереджено грає. Раптом він бере одну карту в себе і показує її сусідові. «Це винувий

валет чи бубнова краля?» – питає сурмач. І дійсно, карти неймовірно засмальцьовані. «Це дама – бачиш, он крапка є на лобі!» – відповідає сусіда. Грають далі. Дівчинка слідкує з вікна. «Хлопці!» – раптом кричить сурмач і кидає карти з рук. Всі здригнулися. «Хлопці – молодці! Є нова гра з фронту», – каже сурмач. Дівчина затуляє вуха долонями. Сурмач хватає з голови картузика і кидає його на підлогу посеред грачів. «Оце буде банк, – кричить він. – У цю гру сам цар грає і не завше очко набирає!» Сусіда зацікавився картузом і знаком на ньому – зіркою. Питає, а картузик іде по руках, і кожний роздивляється зірку. «Це носять усі солдати тепер, котрі знають, куди їм стріляти, і котрі ніколи не мажуть», – урочисто відповідає сурмач. Його сусіда показує свою стару кокарду. «Справжні стрільці носять тільки зорю», – безапеляційно заявляє сурмач. Другому грачеві незрозуміло, чому саме п'ять кінців у зірки. Він запитує про це, показуючи на пальцях цифру п'ять. «Є п'ять країн світу, і на кожну показує один кінчик зорі». Дівчинка уважно прислухається до розмови і раптом зникає від вікна.

Одчиняються й зачиняються, наче самі собою, двері хатини, ніби пройшов вихор. Ще двері. Ще дверцята. За верхом скрині, котрий раптом падає і зачиняє скриню, – дівчина. Вона замислилася, перебираючи в руках різні клаптики матерії. Вона розчарована, бо не знаходить потрібної речі, її очі блукають по кімнатці, доходять до вікна, дивляться – і помічають триколовий прапор над баштою. На дівчинку знаходить спокійна усмішка – вона до чогось додумалась.

Гра вже зробилася дуже азартною. Всі захопилися грою і пожвавішали. У сурмача на голові картуз козирком назад. Він банкує, щось приказуючи до кожної карти. Дивиться крізь двері на подвір'я, бачить, як помалу спускається з башти прапор. «У вас революції тут не було?» – питає сурмач. «Це коли студенти бунтують?» – питає бородач. «Студенти – гідра! У революції солдати й матроси мають голос», – починає оповідати сурмач. Він починає про окопи і людей в окопах – вошивих, хворих, мертвих. Про гори трупів після атаки. На вузькій річці провалилися на льоду, стоять по пояс над льодом

солдат німецький і руський. Як божевільна, рветься коняка, запряжена в гармату: решта коней лежить без руху, і людей десь розкидав ворожий набій. Сурмач оповідає про ниви, витолочені боями, розриті, розкопані. Безліч хрестів і могил понад дорогою. Процесії ранених, калік. Обличчя сурмача. «У банкові 500 карбованців», – каже сурмач несподівано. Посередині лежить ціла купа зеленого листя з різних дерев – гроші. «Я йду по банкові!» Він набирає карти і горне до себе всю купу листя. У відчинені двері він бачить, як прапор підноситься і стає на своєму місці. Не хватає тільки одного кольору: прапор має лише двоє полотнищ. Сурмач оповідає далі грачам про війну, розмахуючи руками. Генерал-мумія, високий і засушений, говорить у землянці по телефону. Він хвилюється, щось кричить у трубку і раптом валиться на стіл непритомний. З окопів вилазять солдати і, поклавши рушниці на плечі, прикладами догори, рушають назад. Порожні окопи. Лежать трупи.

Дівчинка, зачинившись в кімнаті, ножицями вирізує з червоного шматка прапора зорі. Вони незграбні, великі. «Найкраще стріляє батько – йому я дам найбільшу», – каже собі дівчинка і старанно працює ножицями.

Сурмач сурмить. Навкруги нього зникає день і касарня, постає чорна, глупа ніч. Повз сурмача пробігають поодинокі солдати й матроси, наче йдучи на штурм. Їх безліч. Біжать солдати, робітники в цивільному, але з рушницями, проводять городовиків, біжить офіцер, зриваючи погони з плечей, тягнуть кулемета по землі, пробігає гармата і, нарешті, грузовик, повний людей і зброї. Потім – панцерник, неповороткий, як черепаха. Сурмач сурмить, і знову – навпаки вже – зникає ніч, видно бородатих його товаришів, касарню фортеці і купу листя. Сурма пересовується за спину. «Цареві дали по шапці!» – каже сурмач, і в уяві слухачів вимальовується чудний образ царя в мантиї і короні, якась рука, велика і міцна, б'є його по короні. Слухачі здивовані до краю.

Дівчинка вибігає з кімнати, біжить до касарні, до того свого віконечка, де вона раніш уже підглядала. На її здивування – там

сидить просто на землі її батько і плаче. Нахиляється до нього, щоб утішити, але батько плаче нестримно, і сльози котяться по бороді.

Сурмач стоїть у гурті грачів біля стіни, на котрій написано крейдою колони цифр – виграшів і програшів за кілька років. Цифри – майже астрономічні. Одну колону закреслено навхрест зверху донизу. По ній, очевидно, хтось розквитався. Справді, перехід на могилку з хрестом стверджує ту думку, що грач покінчив свої рахунки із життям на острові. Сурмач у гурті. Починає закреслювати всі колонки цифр. «Однією партією в очко ми ліквідували старі борги!» – каже сурмач і не зупиняється, доки не закреслює всіх колонок на стіні. «Треба заарештувати вашого старшого і кинути цього острова, щоб повернутись до нового життя», – тоном проповіді виголошує сурмач.

За вікном – старший і його донька сидять на землі. Старший невидячими очима дивиться перед себе. Дівчинка гладить його по голові. Старший шепоче: «Мене заарештувати?! Ще побачимо, як-то воно вийде!»

Розповідь

Ліс і кущі на схилі крутої гори. Ближче крізь кущі видно, що під ними лежить і не рухається людина – мертва наче. На спині в неї сурма. Гвинтівка, випавши з рук, зачепилася шпагатиною за галузку і похитується разом із нею. Стоїть дерево. Раптом од нього одривається галузка і падає дотолу – від кулі. На ніжній корі іншого дерева раптом з'являється крапка чи дряпина – теж куля. Здійнявся пил із землі, злетіли листочки – знову куля. Жодної людини ніде не видно. Зламане молоде деревце, чорна яма біля нього – від набою. Гладенька кора товстого дерева. Раптом з'являються одна за одною чорні крапки – кулі з кулемета. Ще – падає галузка з дерева. Здіймається цілий вихор із землі торішнього опалого листя. Людина під кущем заворушилась. Вона поплазувала по землі в тому напрямку, як вона лежала. Це – інстинктовий, майже позасвідомий рух. Гвинтівка залишилась висіти на кущі. Людині видно чийсь ноги, що витикаються підшвами до неї з трави. Мрець лежить горілиць, руки розкидані, чудний ракурс з того місця, як дивиться на нього сурмач. (Це він!) Поза неймовірна – людину зустріла смертельна куля. Сурмач підповзає ближче. На нього дивляться скляні очі ворога. Так, це ворог, в нього на плечах є погони. «Обдурили тебе, землячок», – каже сурмач і шарить по кишенях у трупа. «Дай, браток, закурити!» Сурмач скручує цигарку, запалює її і солодко затягається. Курить. Потім, машинально одкозирявши мертвякові (так роблять після прикурки), сурмач повзе далі. Він часто зупиняється, його, очевидно, контужено.

Це все – сурмач на подвір'ї фортеці оповідає. Надворі вечір. Слухачі – ті ж солдати, дівчинка, ведмежа, осторонь трохи – старший. Куховар і кравець теж у гурті. Старший скидає мундир і тримає його на колінах. Говорить: «Ти нам розповів, що билися свої із своїми. За що?» Сурмач оглянув чотирьох своїх спільників поглядом переможця, мовляв, «що я вам казав?», і одповів: «Одні були за

революцію, а другі – за царя». – «Тепер дивись уважно», – перебив його старший. Він дістав з кишені ножа і помалу спорив собі погони. За погонями – пішла кокарда. Все акуратно поклав на землю. «Принеси, Оверку, зарізаного». Оверко пішов до кімнати, виніс пошматованого ножем царя, поклав на купу. «Ти думав, що будеш володіти моїм островом?» – сказав старший. Оверко приніс прапор і поклав його на землю. Старший дістав револьвера з кишені і поклав собі на коліна, на мундир. «Ти мій арештант, хлопче», – сказав до сурмача. Сурмач зняковів і розгублено подивився на бородачів, але ті не протестували. «Ми за революцію, а тебе ми не знаємо!» – закінчив старший. Велика довга пауза. Ніхто не знає, що має трапитись далі. Дівчина злякано дивиться на батька. «Споріть із плечей погони», – наказує старший. І знов пауза, коли люди борються із своєю приголомшеністю. «Розповідай, хлопче, далі», – каже сурмачеві старший. Сурмач, ще не розібравшись у всіх своїх думках і здогадках, поволі продовжує почату розповідь.

Учуднений план оповідання. Сурмач блукає лісом. Сходить по якихось схилах. Іде обережно, як мисливець, котрий боїться пополохати звіра. Дерева меншають, ідуть кущі і, нарешті, внизу видко, як виблискує море. Біля берега стоїть парусник на якорі. На березі – шлюпка і матрос біля неї. Палуба парусника гола: паруси змотано, і людей не видко. Сурмач підходить до матроса. «Де у вас тут лазарет?» – питає сурмач серйозно. Матрос ніяково дивиться. «Виклич сюди головного лікаря», – продовжує сурмач. Матрос одступає до шлюпки. «Може, хоч шматок хліба є? – нарешті питає сурмач матроса і простягає йому руку. – Здоров, братішка!» Матрос здоровкається з сурмачем і зацікавлено його оглядає. Потім запрошує до шлюпки. Сурмач сідає до весел і гребе в напрямку до парусника. «Кого чекаєте?» – питає сурмач, схилиючись і розгинаючись. «Якогось вантажу, а якого, і сам не знаю. Певно, контрабанда», – поволі говорить матрос. «А куди йтимете далі?» – питає сурмач. «Уздовж берега день путі», – інформує матрос і раптом починає пильно дивитися на сурмача, що дужче став налягати на

весла. Очі сурмача звернені на берег – там з-за дерев вийшов на берег загін – до 30-ти чоловіка. Човен причалив до парусника, матрос і сурмач вискочили на палубу. Палуба порожня, матрос штовхнув сурмача до люка, а сам почав махати шапкою на берег, відповідаючи на позивні сигнали з берега. Забіг до каютки, вибіг звідти з якимось шматтям, підбіг до люка в трюм і шпурнув шмаття туди. «Передягнись там і кажи, що ти матрос!» – крикнув матрос досередини. Сурмач сам у трюмі. Зверху крізь люк падає косе світло. Різні покидьки, бочки, дошки і все інше, що може бути в порожньому трюмі. Заховатися абсолютно немає де. Сурмач знімає з себе сурму і ховає її десь у кутку разом із картузом. Передягається в матроську одягу. Повз люк починають ходити постаті. По палубі чути їхні кроки, сурмач прислухається: рот чийсь, що говорить. «Поставити паруси! Людей – до трюму!» Сурмач, почувши такого наказу, вже не вагається, спокійно підходить до драбинки і лізе нею нагору. Потрапляє одразу до гурту солдатів і офіцерів, що вештаються палубою. Біля керма стоїть знайомий матрос, поруч нього хазяїн, котрий слідкує за тим, як починають ставити паруси. Матрос каже таємничо до хазяїна: «Хазяїне, обережно! Отой обшарпаний – мабуть, самий головний з усіх. Його знає тільки начальник, а солдати – ні. Наказав, щоб він був нашим матросом!» Хазяїн насупився і подивився на сурмача, що саме спокійно проходив палубою і простував до корми. Солдати мимоволі уступали йому з дороги, а офіцер ніби підкреслено одвернув голову, не дивлячися на сурмача. Це сталося випадково, але на хазяїна справило враження. Свій останній сумнів він виклав матросові: «На ньому наче твоя сорочка, Іване?» – «Тихше, бо почує!» – прошепотів Іван, і в цю хвилину наблизився сурмач. «Добридень, хазяїне, – привітався він, – може, у вас знайдеться робота?» Хазяїн підморгнув сурмачеві і зробив вигляд, що все розуміє. «Ставайте ось до Йвана – тут важко одному біля керма». Така робота – фікція, і сурмач це зрозумів як незрозумілу свою перемогу. Хазяїн одійшов, а Йван став інформувати сурмача, як йому триматися.

Сурмач оповідає на подвір'ї фортеці. Вже спустився вечір. Ледве можна розпізнавати обличчя слухачів. Старший говорить: «На сьогодні досить, докінчиш узавтра. Оверко з Петром, – заприть його до льоху і дайте їсти». Оверко і Петро виконують наказу – ведуть сурмача геть. Потроху розходяться всі, крім дівчинки й старшого. Вечір. Старший поволі устає з місця і йде до кімнати. Дівчинка сидить, перебирає руками купу погон, прапор, кокарди, порізаного портрета. Потім забирає все, складає в прапор і несе слідом за батьком. Заходить до кімнати. Старший сидить на лаві, похнюпився. Горить і гойдається світло каганця. Дівчинка кладе на підлогу те, що вона принесла знадвору, і сідає поруч батька на лаві. Тулиться до нього. «Життя скінчилося, – каже старший, – треба його починати знову». – «Ти мене любиш, тату?» – питає дівчина. «Важко зійти з рейок, а коли зійшов, то котишся до краю», – відповідає старший. Заходить Оверко і віддає старшому ключа від льоху. Старший бере і тримає його в руках. Оверко виходить. «У тебе не болить голова?» – питає старший. «У тебе холодні руки, тату», – каже дівчина. Старший довго мовчить, не рухаючись. «Піди, дитино, благай його, – нарешті каже він, – проси його всім на світі, моли його – хай утече від нас, бо він омана і мара!» Дівчина скочила на ноги, зрадівши, але не цілком зрозумівши, до кого їй треба йти. Старший простягнув їй ключа. «Він приніс нам дух неспокою», – сказав старший. Дівчинка вибігла. Старший знову похилився, він шепоче: «Хто знає себе до краю?»

Дівчинка підбігає до дверей льоху. Шарпає рукою за замок. На її здивування – він запертий, але клямка висить вільно. Дівчинка шарпає за клямку рукою і заходить до льоху. Горить каганець. На порожній бочці стоїть нехитра вечеря. Сурмач сидить і вечеряє. Дівчина простягає ключа. «Тікай, хлопче, поки ніч!» – кричить вона. Сурмач спокійно повертає до неї голову. «Мене ніхто тут і не тримає», – каже він. Дівчина мовчки на нього дивиться. «Я не закінчив іще свого оповідання. Узавтра я його закінчу», – пояснює сурмач і нахилиється до їжі. Ображена дівчина вибігає з льоху. Вона

похапливо запирає двері на замок по-справжньому і, до краю розлютована, шпурляє ключа кудись у темряву.

Дія

Палуба парусника. Ніч. Темні силуети парусів. Біля керма стоїть матрос Іван, палить цигарку. З-за будки з'являється тінь – сурмач. Підходить, закурює й собі. Мовчки стоять, замислено дивляться кудись у боки. «Правуєш?» – питає нарешті сурмач. «Правую, браток», – відповідає Іван. «Чи знаєш ти, куди правуєш?» – знову сурмач. «Ох, знаю, куди я правую», – Іван. Мовчанка. Розгораються цигарки. Раптом сурмач нахилиється до матросового вуха: «Підслухав, що це нашим у тил пливуть. Понад берегом путь, і через день висадка». Знову двоє людей стоять і курять. Знову мовчанка. «Правуєш?» – повторює сурмач. «Правую», – відповідає Іван. «Ну і правуй, хай ти скажишся!» – сердиться сурмач і йде геть від керма. Цигарка у матроса горить огнем. Він знервований. Ніс парусника ріже хвилі, плюскіт. Знову з-за будки виходить до матроса сурмач. «Берег бачиш?» – питає сурмач. «Бачу, браток», – матрос. «Ти думаєш – мені важко доплисти до берега?» – запитує сурмач. «Я думаю, що тобі легко доплисти до берега», – відповідає матрос. «Ти думаєш, мені жити не хочеться?» – продовжує сурмач. «Ох, хочеться жити тобі», – репліка від матроса. «Що ж мене тримає тут, на моїй могилі?» – питає сурмач. «Що ж тебе тримає тут, на твоїй могилі?» – повторює матрос. «Революційна честь!» – викрикує на вухо матросові сурмач і ще раз тікає в темряву. Матрос нервується до нестями. Він кидає недокурок на палубу і довго тре його ногою, так довго, ніби він зовсім забув про ногу свою і про недокурок. Утретє з'являється сурмач. «Правуєш?» – питає він грізно. «Давай разом, браток», – із стогоном відповідає матрос. Сурмач допомагає повернути кермо. «Подалі від берега заганяй нашу жисть!» – каже суворо сурмач і дістає з кишені шматок хліба. Починає їсти.

День. Подвір'я фортеці. Сидить та ж група, що й увечері, тільки немає дівчинки. Сурмач – спиною до глядача. «Ловко ти брешеш, хлопче», – каже старший і посміхається. Сурмач ірвонувся

заперечити, але Оверко його притримав. «Ти, певно, з того самого десанту?» – сміється зовсім одверто старший. «Розповідай, розповідай далі, що воно трапалося там!» – каже старший і гладить бороду, і готується слухати. Видко, як здригається спина сурмача.

Трава під стінами фортеці. Велику досить ділянку її витолочено. По траві лазить дівчинка і чогось шукає. Біля неї по траві перекочується ведмежа. Дівчина заклопотана, не звертає увагу на ведмежа і старанно шукає в траві. «Він, здається, упав сюди», – шепоче дівчина. Шукає далі. «Було б йому мене не сердити!» – викрикує вона, топає ногою і лагодиться заплакати. Та її увагу притяг якийсь звук. Прислухалась. Знову щось незрозуміле їй почулося. Розгублений і плаксивий вираз обличчя поіншав, – дівчина зацікавлено дослухається до чогось. Кидає шукати і біжить в напрямку до ближчих кущів, з-за котрих вибігає стежка. Одхиляє галузку з листям, і неймовірний жах застигає в неї на обличчі. Там на чотирьох повзе і стогне невідомий глядачеві бородач. «Олексю, хто це вас?» – кричить дівчина і підбігає до Олексю. Останній має страшний вигляд – пил, кров, піт вкривають його лице. «Біжи за нашими, бо не дійду», – стогне він і валиться на стежку. Дівчинка стрімголов біжить до фортеці. Біжить стежкою, пробігає ворота і здалеку кричить злякано і стривожено: «Олексю поранено! За мною всі!» – кричить дівчина. За момент подвір'я спустіло. На порожньому подвір'ї стоїть нерухомо сурмач – сам. Він ошарашений і хоче догадатися, в чім справа. Стоїть, сідає на землю, знову встає. У ворота вносять пораненого, несуть його швидко через подвір'я, ніхто не звертає уваги на сурмача, заносять раненого до хати. Сурмач дивиться вслід, потім раптом біжить до воріт. Може здатись, що він хоче тікати, зникає за ворітьми. Але це він тільки зачиняє ворота, закладає засув. Потім – бігом простує до хати, в яку понесли раненого.

Кімната старшого. На ліжку покладено раненого. Поспішно роздягають його, обтирають водою, перев'язують, одночасно розпитуючи і слухаючи слова, котрі видушує з себе ранений. Заходить сурмач. «Чужі люди на острові, – каже ранений, йому тяжко

говорить. – Чужі солдати з рушницями...» Старший захвилювався: «З офіцерами? З погонями!» Ранений одповів через силу: «З офіцерами і з погонями...» Старший подивився на сурмача. «Це твої товариші, хлопче? – питає старший. «Це мої вороги до смерті», – тихо одповідає сурмач, опустивши голову. «Тебе, певно, за боягузтво хотіли вони повісити, а ти й зробився революціонером?» – питає старший. «Я казав тільки правду», – настоює сурмач. «Ти, може, хочеш подарувати їм острів, щоб вони тебе помилували?» – докоряє старший. Сурмач мовчки стискує зуби й одходить у куток. Його ображено, і ображено жорстоко. Досадно, що сурмач не тікає, а сидить у фортеці і чекає собі чогось гіршого. Сурмач мовчки стоїть у кутку і не виходить із хати. Ранений розплющує очі. Йому щось верзеться. Очі божевільні і страшні. «Стріляй їх, братці!» – кричить він і хоче встати з ліжка. «Не випустіть жодного з острова!» – кричить ранений, притиснутий до ліжка дужими руками його товаришів. «Я, кажу, сторож. Стрілять, каже, сторожа», – марить тихше й тихше ранений. Всі завмерли навкруги. Старший потягся до столика за Євангелієм. Узяв книгу, розгорнув. Написано: «Поможи мені, Боже, забити оленя. Микола». Старший шпурнув книжку на підлогу, узяв Євангеліє і став урочисто читати. Всі навкруги похилили голови. Сурмач вийшов із кутка, підійшов до раненого, нахилився над ним. «Отець, – сказав сурмач, – чи схожі мої очі на очі брехуна?» Ранений підніс руку і поклав її на плече юнакові, не відштовхуючи. «Лети собі, Олексю, вище», – сказав ранений, рука його впала, конвульсія схватила його тіло, і борода піднеслася догори. Це була смерть.

Серед загальної паузи раптом хтось почав гатити у ворота. Всі вибігли з кімнати, крім сурмача. У ворота хтось стукав. Дівчинка вибігла на башту. «Це – свої!» закричала вона звідти.

У відчинені ворота забігло троє бородачів. Вони зараз же зачинили за собою ворота і почали закладати їх камінням. «До зброї всі! – кричали троє бородачів. – За нами женуться, нас хочуть вбити!» – «Толком кажіть – хто?» – запитав старший, закликаючи до порядку. «Висадилися на берег, стріляють звірів, Зірку застрелили, Бистрого

прибили, за нами гналися!» Фортеця одразу виповнилася метушнею. З'явилися рушниці, винесли патрони, на башті стало троє слідкувати за ворогом. Решта закладали камінням ворота, прикотили колоду до воріт і уперли її в ворота. Посеред двору стояла гармата чавунна для салютів: старший сам набив її порохом, поклав каміння і направив на ворота. У метушні почувалася діловитість – мисливці на себе поклалися цілком, і рушниця була їм свій брат. Готування зайняло кілька хвилин. Навіть дівчинка тягла рушницю. Гамір ущух. Все завмерло в чеканні. Тоді з дверей хати вийшов помалу^ сурмач. Він став перед дверима, поглянув на все і на всіх. Його задовольнив огляд. Раптом він осміхнувся так широко, що заблищали всі його білі зуби. «А прапор де ваш?» – закричав сурмач на все подвір'я. «Над фортецею мусить віятися прапор!» – пояснив він старшому, котрий оглянувся на його крик. «Назад тільки раки ходять! – одповів старший і звернувся до дівчинки: – Підіймай, донько, прапор». Сурмач рушив іти до старшого. Йому дуже тяжко йти, щось його наче шарпає назад, проте він іде помалу і зупиняється біля старшого, не підводячи на останнього очей. «Дай мені, батьку, рушницю», – видушує з себе слова сурмач. «Не дам рушниці», – говорить старший. Сурмач повертається і відходить. Дівчинка кричить батькові з башти: «Немає прапора!» В цей час – з лісу постріл. Мисливці прихиляються в бійницях і готуються відповідати. З двору до башти лізуть ще стрільці. Туди ж простує й сурмач. З башти починають відстрілюватись. «Не дасиш мені рушниці?» – питає сурмач, проходячи повз старшого. «Не дам», – одвертається той. Сурмач лізе на башту, переходить на стіну і спокійно стає на ній – на відкритому, притягуючи на себе постріли ворожих рушниць. «Забрати дурня!» – командує старший. Оверко виходить на стіну, бере сурмача на руки і волоче його до башти. До сурмача підбігає дівчина і дає йому свою рушницю. Стрільянина триває кілька хвилин і завмирає.

Ліс. В лісі за деревом сидить офіцер, що був за першого суддю на парусникові. Він палить цигарку і попиває з фляги вино. Жодної людини поблизу. Офіцер спокійний і флегматичний, ніби його нічого

не може хвилювати в житті. До нього рачки підлазить вістовий. «Взяти не можна. Вже восьмеро вбитих, і всі – в голову». Офіцер навіть не дивиться на посланця. «Доведеться почекати до ночі, – каже офіцер і позіхає, – перед ранком ми їх накриємо багнетами». Офіцер зручніш уможується, спираючися спиною на дерево.

Башта фортеці. Приходить дівчинка, несе шматки матерії в руках. Вона урочисто підходить до свого батька: «Ти найкраще стріляв, тату, ось тобі найбільша!» Вона починає пришивати батькові до кашкета зірку. «Вам усім теж є», – заспокоює вона під час роботи інших бійців і показує ще кілька червоних, незграбно вирізаних, зірок. Урочиста пауза.

Корабель

Пізній вечір. На башті маячить стійковий. Подвір'я фортеці порожнє. Під стіною чорніє яма – біля неї викидано землю. Набита чавунна гармата посеред двору, видко коротенький гніт. Розчиняються двері хатини і стають, як ясний прямокутник у вечірній млі – в сінях горить багато світла. Вікно хати темнішає – потроху світло виходить із хати до сіней. Нарешті з дверей на подвір'я показується перший вогник. Він перепливає через поріг і зупиняється неподалеку. Слідом за ним виходять ще вогники свічок і освітлюють фігуру дівчинки з першою свічкою. Несуть на шинелі (взявши її з чотирьох боків за поли) мисливця Олексу – мертвого бородача. В руках у Олекси – свічка. У всіх солдатів – також. Обличчя суворі, зворушливі. У кожного на грудях десятки медалей і хрестів – повний парад. Стійковий на башті скидає шапку. Процесія помалу йде по двоє, старший – позад усіх без свічки. Зупинилися біля ями, тримають шинелю в руках, коливаються вогники свічок. Стоять всі не купою та дивляться в різні боки. «Чесний був солдат у Бога», – каже старший. «І немає солдата», – каже Оверко і зітхає. «Шумітиме ліс над ним», – вимовляє старший. Сльоза повзе в нього по щоці і забігає в бороду. «А ми вертаємося до життя знову!» – закінчує старший і оглядає солдатів. «Тяжко починати життя біля своєї смерті, – каже старший і робить паузу, – коли думав уже, що повік стоятиме царський острів». Куховар хвилюється: «Ми ж іще молоді!» Його очі стають веселими та блищать. «Ти – може, й ні, але я – напевно», – заперечує ще голосніше Оверко, і після цих слів наче оживає вся група. З повітки виходить сурмач, стає посеред двору й сурмить. Це – довгий сигнал – пошана мерцеві, привітання живим і заклик одночасово. Довго в темені маячить фігура сурмача...

Ліс. Товсте дерево. Темно. Офіцер сидить у тій же позі, ніби він і не поворухнувся за весь час. Перед ним до галузки приліплено свічку. Офіцер сидить і розкладає пасьянс. Рухи неквапливі, поважні, ніби

чиєсь життя залежить од цього пасьянсу. Нікого поблизу немає. Офіцер помалу випиває з фляги вина, тасує карти. Стан у офіцера не мрійний – це, очевидно, фаталіст, сильна людина, але її викинуто з життя, вона раптом опинилася над прірвою, в незрозумілих обставинах, і вона себе тримає, наче вві сні, наче сомнамбула, котра не керує вчинками своїми, – її веде чужа воля. Офіцер розкладає пасьянс – він у нього ніяк не виходить. Доводиться тасувати карти, розкласти знову. В колі світла, що лежить на траві від свічки, з'являються ноги в острогах. Офіцер, не підносячи голови, каже шепотом, тасуючи карти. Військовий стає на коліна біля офіцера й щось доводить. Це молодий-молодий хлопець. «Наполеонова домовина – дуже важка річ», – каже офіцер помалу, чухається задумано спиною об стовбур дерева, розкидає карти. «Ви знаєте, як розікласти Наполеонову домовину?» – питає він у юнака. Юнак труситься від здивування і страху. «Я запитав долю, – бурмоче собі під носа офіцер, – чи виберуся я звідси, і пасьянс мій ніяк не розкладається». Карти лягають на траві складними групами, юнак прикладає руку до картуза, ніби перепрошуючи неслівливо. «Цієї ночі я сам її візьму – вашу фортецю. Марш!» Юнак зникає. Знову пасьянс.

Фортеця. Люди в кімнаті. Всі одягнені – мундири, медалі, картузи, рушниці – наче в дорогу. Старший сидить біля столу, замислився. Навкруги нього – мальовнича група мисливців. Сурмач сидить біля столу з гусиним пером у руці – поза Репінського писаря. Говорить дівчинка: «Пиши їм, щоб знайшли ключа від дверей, того, що я загубила». Оверко розчісує бороду: «Пиши: років ми не рахували – залишаємо й вам їх без ліку! Чекайте царя, а ми поїдемо жити». Куховар додає: «Коли люди молодіють, у них сверблять ноги». Сміються всі. Інший мисливець: «Щастя, як трясця, – кого схоче, того й нападе». Інший: «Від лихого – поли вріж та тікай». Сміх. Сурмач пише, натискуючи на перо. «А як підписати?» – запитує сурмач. Підводить голову старший: «Пиши, хлопче: вільні люди, що повертаються з того світу на молоду землю. Амінь». Сурмач дописав на сторінці внизу останні слова, обмокнув ще раз перо й замислився.

Потім угорі над сторінкою з правого боку написав: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» З лівого боку рішуче надряпав: «Ревком».

Гармата посеред двору. Її направлено просто у ворота. Старший прив'язує довжелезного ґнота й запалює його. Один по одному всі захисники фортеці залазять у льох, що в ньому покладено дрова, одгортають купу дров і лізуть по одному в чорну яму, котра там відкривається. Це таємний хід з фортеці. З-під коріння велетенського дерева потроху розсовуються листя, і потихеньку вилазять усі мисливці, сурмач і дівчинка. Сурмач затримується, повертається до ями і витягає звідти ведмежа – злякане й неповоротке. Дорога лісом – чудна й небезпечна. За стовбуром дерева може одразу обірватися земля, і доводиться дуже обережно йти. Солдати йдуть помисливському – розсуваючи кущі, прислухаючись, додивляючись, сходять на косогір. Внизу виблискує море. І недалеко од берега – силует парусника. Картина нагадує ту, коли сурмач набрів на цього ж парусника. Проте до парусника ще не близько, старший зупиняється: «Ти казав правду, хлопче, – ось той парусник». Сурмач замислено ламає галузку з куща, обриває з неї листочки. «Я думаю, що на парусникові є варта, бо без неї він утік би від острова й ніколи не повернувся», – каже сурмач. «Може, там велика сила?» – питає куховар. «Ви починаєте знову старіти», – насмішкувато зауважив сурмач. «Парусник буде наш!» – каже третій мисливець, і всі рушають йти в напрямку до моря.

Порожнє подвір'я фортеці. Гармата. Тліє ґніт на землі.

Офіцер біля дерева розкладає пасьянс. Біля нього сидить уже група помічників. «Обступити з усіх боків і не стріляти», – каже офіцер і кладе одну карту на землю. «Вилізти на стіни й відчинити мені двері зсередини», – продовжує офіцер і кладе другу карту. «Гарнізон фортеці повісити», – каже офіцер далі і кладе кілька карт. Пасьянс приходить до кінця. Офіцер раптом робиться цілком живою людиною і весело вже говорить до помічників: «Наполеонова домовина розіклалася! На штурм!»

Берег. На якорі за сто метрів стоїть парусник. Силует на нічному небі. Кущі. За кущами стоять усі мисливці й радяться. «Зі мною піде наймолодший», – каже сурмач. Кілька бородачів одразу вийшло наперед. Сурмач вибрав Оверка, відійшов із ним набік і став роздягатися. Швидко вони обоє стояли тільки в штанях, картузах і з ножами на поясах. «Борода буде заважати», – каже сурмач. Оверко хватается за ножа, ніби хоче просадити когось наскрізь. Подає ножа сурмачеві. Останній серйозно нахилиє Оверка до стовбура дерева. Притуляє до стовбура обличчя Оверка й обрізує ножем бороду йому. Обоє йдуть до води, обережно заходять і пливуть, не хлюпаючи водою і не висовуючи високо голів. Група за кущами підтягає на собі пояси, оглядає берданки, розташовується півколом, і старший виходить за кущі на берег, свистить у сурчок. На палубі силуетом з'являється фігура вартового, він маше рукою. «Людей сюди!» – кричить із берега старший і чекає. На палубі ще троє. Почали перелазити до шлюпки. Море. Пливуть сурмач і Оверко. На їхніх очах від парусника одпливає шлюпка з п'ятьма людьми. Шлюпка простує до берега. Сурмач і Оверко пливуть. Вже близько парусник. Ще ближче. Ось якірний канат. Плавці хватаються за нього й відпочивають. Пливуть до плетеної драбинки, що звисає через борт: нею злазили до шлюпки солдати. Сурмач лізе обережно нагору. Він стикається носом до носу з хазяїном парусника, що підійшов саме до борту. Хазяїн ледве не впав на палубу. Сурмач, побачивши це, перекинув ногу через борт, сів. «Добрий вечір, – сказав сурмач. – Може, у вас ще знайдеться робота, хазяїне? – Сурмач перехилився через борт і витяг угору за чуба Оверка: – І для мого товариша?» Хазяїн хоче тікати. Сурмач притримує його за руку й садовить на палубу, а Оверко стає поруч у войовничій позі. Сурмач іде палубою до керма. Там стоїть матрос Іван. «Правуєш, браток?» – питає сурмач. Іван хоче плигати за борт, він боїться мерців – найбільше шибеників і утоплеників, котрі оживають і приходять уночі. Сурмач здавався йому приви́дом. «Правуєш?» – перепитує сурмач і сміється до Йвана. Матрос, дослухавшись до сміху, відповідає: «На якорі стоїмо,

браток!» Сурмач починає танок на палубі. Це такі ж рухи, як тоді, коли море викинуло його на берег. Позасвідома радість тіла, що вірить у свою цілість. Матрос Іван свистить.

Берег. Кущі. Потолочена трава. На ній перекочуються пов'язані люди. їх п'ятеро. Сліди боротьби. Непорушна одна фігура. До рота напхано трави. В руці шмат волосся із бороди котрогось з мисливців. Шлюпка пливе до парусника. Вона майже потопає – стільки на ній народу. Всі мисливці тут, на березі нікого не залишилося. Троє не вмістилися на шлюпці – вони плывуть поруч, тримаючися руками за борти. Пливе купа людей. Парусник починає ставити паруси.

Подвір'я фортеці. Тліє ґніт гармати.

Галявина перед фортецею. Ворота фортеці. Стоїть кілька офіцерів. Попереду старший офіцер опирається на шаблю. Недбала поза переможця, що чекає ключів від фортеці. Статична група. В цей час зі всіх боків фортецю оточують солдати. Підкрадаються, прихиляючи голови, раптом біжать і стають під стінами. Напруженість трохи смішна, бо відомо, що за стінами порожньо. З одного боку під стіною росте дерево. Солдат один дряпається на нього, обережно лізе нагору і перелазить на стіну. Прислухається. Другий солдат лізе і перелазить на стіну. З іншого боку на стіні з'являється голова. «Здавайсь», – кричить солдат, не в силі витерпіти мовчанки. «Дурень, це свої», – шарпає солдата за рукав його товариш. Порожнє подвір'я. Дехто набирається сміливості, заглядає до башти. Швидко дехто вже ходить по подвір'ї, вишукуючи незрозумілого ворога. Нарешті ясно стає, що вороги повтікали. Сміливих набирається дуже багато. Крик. Гамір. Офіцер на галявині підходить ближче до воріт, стукає кулаком у ворота. Кілька солдатів на подвір'ї кидаються відчиняти. Розкидають барикади перед ворітьми, одсувають засув, і двоє, взявши за дві половини воріт, урочисто розчиняють їх. Офіцер робить кілька кроків наперед. Гармата. ґніт догорів до краю. Вибух, огонь. Офіцер лежить навznak, одежа на його спині вкривається мокрими плямами.

Шлюпка біля борту парусника. Старший переступає через борт на палубу. Раптом прислухається і говорить: «Вибухнула гармата! Сигнал до відплиття». Всі перелазять на палубу, почувають себе трохи незручно в новій обстановці. Парусник починає плисти. Палуба гойдається. Мисливці тримаються за борти і за ванти. Ведмежа грається з дівчинкою. Сурмач стоїть із сурмою на прові. Каже до матроса Йвана, дістаючи щось із-за пазухи: «На тобі прапора. Хоч би швидше вже ранок!» Сурмач починає сурмити, швидко видніє надворі, постає ясний ранок. Сонце випливає з-за моря. На мачту підноситься прапор. Вітер його роздуває. Це той червоний шматок, з котрого дівчина вирізувала зорі. Видко п'ятикутні дірки на прапорі. Сурмач сурмить. Проходить борт парусника перед очима. Уздовж борту стоять бородачі з медалями, у мундирах і з великими зорями на кашкетах. Вони лаштуються і стають струнко. Обличчя всіх. Дівчина поруч. Біля дівчини ведмежа. Віддає пошану, стоячи на задніх лапах. Бородаті мисливці знаходять молодість.

Майстер корабля

Роман [\[112\]](#)

Забирайте же с собою в путь, выходя из мягких юношеских лет в суровое, ожесточающее мужество, – забирайте с собою все человеческие движения, не оставляйте их на дороге: не подымете потом!..

Н. В. Гоголь

Nein! hier hat es keine Not:
Schwarze Mädchen, weißes Brot!
Morgen in ein ander Städtchen:
Schwarzes Brot und weiße Mädchen.

J.W. Goethe

But the standing toast that pleased me
most
Was, «The wind that blows, the ship that
goes,
And the lass that loves a sailor!»

C. Dibdin

O navis, referent in mare te novi

Fluctus?

Horatius

I

Сиве волосся до чогось зобов'язує. Старечі ноги йдуть уже просто до могили. Багате досвідом життя лежить переді мною, як рельєфна мапа^[113] моєї Республіки. Скільки-то води втекло з того дня, коли я, молодий, зелений юнак, окунувся в життя! Зараз мені – за сімдесят, мене термосить іноді ломота, руки дрижать, і на очі набігає сльоза. Тоді я наказую розтопити кану, кладу на підставку ноги і стежу вогники над деревом. Це такий архаїзм тепер – топити дровами, але не нарікайте на мене – я згадую свою давню юність. Дивлюся, як перебігає прекрасний вогник, символ вічного переходу енергії й розкладу матерії, простягаю до нього руки, і він гріє мої долоні, на яких лінія життя доходить уже до краю. Старість до чогось зобов'язує.

Сьогодні я бачив нашу надзвичайну «Білу Пустелю». Молодий кінорежисер із повагою потиснув мені руку й захоплено подивився в вічі. «Він не може висловити всієї радості з того факту, що бачить мене. Він радий, що бачить мене здоровим, і запрошує до себе в ательє. Він за моїми книжками вивчав кінематографію. Він перекаже товаришам по роботі, що велика людина (це я) ущасливить їх візитом». Аж утомив компліментами. Я ще раз потиснув йому руку й лишився на самоті.

«Біла Пустеля» дійсно шедевр. Такі картини з'являлися в нас раз на десятиріччя і стояли, як маяки. Ви пам'ятаєте, певно, «Народе, встань!», «Останній Клич» та «Китайське Сонце»? Що діялося в пресі з приводу «Повісьте прапор над морями!»? І, нарешті, передостанній велетень славетного Семпера Травиці – «Народження інтернації». Була спеціальна демонстрація шкіл. Діти носили прапори і плакати по вулицях, вигукуючи Травиці: «Спаси-бі, дя-дю Семпере! Ві-та-є-мо дядька Семпера!» Мікрофони збирали всі привітання й доносили їх до вух Травиці, що саме сидів біля кани в моїй кімнаті.

Тепер я знову мав щастя побачити на екрані новий крок наперед. Кіномистецтво дійшло апогею. Якими смішними здались мені

витвори його на зорі існування. Ми, пригадую, ніяк не могли погодити між собою питання: «Мистецтво кіно чи ні». Ви бачите, які ми були по-дитячому нерозумні й яким дурницям віддавалися.

Наші кроки в кіно були спробами дитини, що вчиться ходити. Батьки наші винайшли фотографію. Ми цю фотографію пристосували до фіксування руху. Віддрукувавши позитиви, ми рухали їх перед щілиною в картоні. Завдяки тому, що око має властивість затримувати в собі певну долю секунди все те, що воно бачить, – ми мали безпереміжний рух. Це був примітивний *стробоскоп* або ще з десяток назв, якими це приладдя називали різні винахідники. Платівки скляні поволі зійшли на нескляні. Апарат знімальний відповідно реконструювався, винайдено було плівку, і з'явилися перші метри величезного мистецтва, що його зємо тепер – Мас-Кіно-Мистецтво.

Вогники в кані стрибають і потріскують, вони пустують, як дітвора. Мені починає боліти серце. В цьому немає нічого дивного: повертаючи до молодих років, і сам стаєш ніби молодший, серце мусить більше працювати, а воно ж – стара калоша, моє серце. Гей, однолітки, чи й вам так болить часом серце? Та де! – Тих узяла могила, а решта замкнулася в баштах поважної старості.

Мені нема чого ховатися з тим, що було. Старість не може казати неправду. Нащо вона їй здалася? Кого їй треба задобрити або перед ким замовчати? Вже видно край дороги й неминучість. Проживши життя, можна мати мужність нарешті подивитися всім у вічі.

Я затулююсь рукою й дзвоню до фільмотеки. Я тепер дуже поважна людина, і до моїх послуг завжди ціла фільмотека країни. Я кажу в мікрофон декілька слів майстрові фільмотеки. Він умовляється з братом циклу історій. «Зачекайте хвилинку, То-Ма-Кі, – чую я голос майстра, – електричні розряди тепер заважають передавати фільм. Але з метеорологічної станції передають: насувається повітряна вільгість. Приготуйте ваш екран». То-Ма-Кі – це звать так мене – Товариш Майстер Кіно – найвище звання для кінематографіста. Я устаю від кани, одсуваю завісу перед невеличким

екраном і заземлюю один дріт. Ставлю довжину хвилі 725 і спокійно повертаюсь до вогню кани.

Я сиджу мовчки. Родини я не маю. Розлетілися всі по світі, розійшлися. Тепер старший син відбуває повітряні рейси Оде – Індія. Я іноді дістаю від нього привітання з дороги. І разом з його голосом чую плескіт океану під його безшумним самольотом. «Тату, – гукає він мені, – я бачу хвилі, що посивіли, як твоє волосся! Тату, зараз буде буря! Я забираю височінь. Ось мене вкрила рососою хмара. Привіт тобі, тату!»

Дружина моя була з чужого гнізда. Коли я носив її на руках по моїй тісній халупі, я мріяв про синів-соколів, єдине, ради чого треба жити. Я їх маю – цих синів. І хто мені дужче радісний чи любий – не знаю.

У мене в стіні є ніша. Там стоїть урна з прахом дружини. Раз на рік я ставлю дорогий попел на стіл і розмовляю з ним, плачучи й приказуючи. Цей колишній народний звичай я перейняв цілком. Потім я дістаю звістку від мого молодшого сина, чиє народження щільно зв'язалося із смертю матері. У мене немає до нього гіркості. Я люблю його. Він подібний до покійної дружини.

Професія мого сина – писання книжок. Це визнало кілька авторитетів у цій справі. Я посміхаюся сам до себе. Як усе змінилося на світі! Колись, за моїх молодих часів, люди, що писали книжки, прагнули комфорту, розкішної кімнати і спокійного сидячого життя. Дивно чути за такий архаїзм? Справді, так було.

Тепер, звичайно, немає нічого похожего. Мій син цілий рік перебуває не знати де. Його кімната в будинкові стоїть замкнена через увесь цей час. Несподівано він з'являється з повітря чи з електропотягу й оселяється в кімнаті на якийсь час. Він розбирає й сортує матеріали і свої записки перед виданням. Пише він – де його притулить дорога: на морі, на повітрі, в лісі й в снігах, на екваторі, в піщаній пустелі, де нині заводять воду. Його твори завжди легкі, бадьорі, і вони звучать, як пісня птаха.

Щаслива вона – молодість! Сьогоднішня кінокартина «Біла Пустеля» й її режисер спали мені на думку. Перед початком

демонстрування сидів я в своїй кабіні. До мене не долинав жоден звук. Зала Великих Переглядів розподілена на кабінки, і в кожній сидить глядач. Картину демонструвалося дванадцять годин. Стереоекран був майже прозорий і світився сам. У мене завмерло серце, бо я почув один удар у гонг. Картина починалась. Зашумів пропелер вентилятора, розіклалося автоматичне крісло, запрошуючи сідати зручно, і засвітилися збоку невеликі скляні ґудзики з літерами. Я міг, натиснувши ґудзика, мати все потрібне автоматично.

«Біла Пустеля» – майже безфабульна річ, з погляду критика тридцятих років. Ми вже забули ту «Line of beauty»,^[114] що нею хотів у 18-му віці художник Гогарт^[115] відкрити закони краси. Наскільки можливо, ми узаконили ту безліч винаходів, що їх додає кожен талант, творячи мистецькі цінності, – додає до законів майстерності й побудови.

Страшно слухати, коли заведе нині хто мову про фабулу, як нитку, про героїв, що не міняють характеру, і про автора, що боїться пересягнути через безодні людських умовностей. Point de départ^[116] «Білої Пустелі» – неймовірний пейзаж. Сміливо взято дерева, вкриті снігом, вони стоять над головою глядача, обсипаючи сніг в об'єктив. Гола людина вийшла з-поза дерева і, страхітно вирісши, заступила цілий екран голими грудьми. Після неї не лишилося жодних слідів на снігу. Знімали, очевидно, вдосконаленою методою Шюфтана – на знятий пейзаж знімаючи окремо людину. Після цього ми побачили, як родить жінка. Її ноги, посинілі від болю, тремтять, і тремтить повний живіт. Ось що в нас є ще незмінного з перших років людського розвитку – його ніколи ніхто не перейде й не полегшить. Повсякчасне нагадування тих колосальних просторів, що їх перейшло людство.

Жінка починає родити. О найсвятіша радосте народження дитини! О глибока повага до мук матері! О радість життя!

Я замислився, нагріваючи руки. Тепер вони мерзнуть мені повсякчас. Розповісти «Білу Пустелю» – я безсилий. Логічно вона не

вкладається в рамки людської послідовності. Я й досі ще здригаюся від бадьорості й сили, що їх відчув я, переглядаючи картину.

Майстер фільмотеки виконав обіцянку. Його голос почув я з репродуктора мого телефону. «То-Ма-Кі, – сказав він, – ми даємо на хвили 200». Я знаходжу цифру 200 і зручніше вмощуюся в кріслі.

Дожити до глибокої старості я раджу всім. Тільки не несіть із собою недуг. Коли трохи недобачати – це не шкодить: позаду великий перейдений пейзаж лишився, і зовсім не треба очей, щоб його бачити.

Більше докучають шлунок і серце. Весь час я мушу бути в курсі справ мого черева. Я чую, як бере моя рідка, як сукровиця, кров їжу для клітин. Моє серце набігалось за життя й тепер помалу стискується й випростується. Я, наче сторонній обсерватор, стежу завмирання коліщат механізму.

Моїх років людина живе мозком. Це довершена жива істота, яку я ототожнюю з собою. Я тільки стежу за тим, щоб мій мозок отримував належну йому частку їжі і щоб жили нормально його клітини. Почуття в мене вельми умовні: я тільки по звичці люблю чи не люблю когось, поважаю чи не поважаю певний учинок. Мені нема чого перецінювати те, з чим я жив. Мало часу.

Мені не хочеться тепер бути не тим, чим я є: ні президентом, ні Наполеоном, ні Колумбом. Я тепер усвідомив своє місце серед мільярдів літ людства, серед астрономічної кількості людських створінь і на мікроскопічній планеті. Молоді, я звик уже до небуття.

Тепер мій мозок працює нормально, я чую пульсацію крові там.

Я не знаю жалощів, скажете ви. Я жорстокий, скажу я вам. Бо жаль – недостойне почуття, воно зневажає того, кого ми жаліємо. Воно привчає декого, щоб їх так зневажали. Мені ж – однаково, що про мене скажуть. Мозок працює тепер нормально, скепсис мій розтанув у розумінні вселюдського. Я не можу гніватись, бо немає людини, яка могла б заподіяти щось достойне мого гніву. Мені іноді стає страшно вві сні, коли я на секунду старечого сну відчую себе не старим. Я

стою на високому щаблі, і мої роки дають мені можливість із неприступної гори оглядати місцевість. Без захоплення дрібницями. Без гніву. Без жалощів. Без страху. Без особливих переживань і ненависті. В холодній старечій любові до найпрекрасного (о, повірте мені), що я знав у світі, – до Життя.

Екран заливає густа течія світла. Воно вібрує якусь частку секунди, міниться, пливе – і я вже гублю з очей екран. Розчинилися переді мною двері в прекрасний вечірній присмерк. Я немов чую повітря крізь ці двері, повітря саду і квітів яблуні. Мені роблять приємність – показують сад, де я літую літо. Я дякую майстрові фільмотеки – вони такі добрі до моєї старості. Я не смію запідозрити інших причин їхньої доброти до мене.

Даруйте, коли ви юнак і вам кортить скоріше в усьому доходити краю. Правда, друже (коли ви мені рівня), – помилку робить той, хто поспішає? Він, не доцілувавши одні уста, летить уже до інших. Не долюбивши одного тіла, він тягнеться до другого. Воно краще? Ні, це тільки так йому здається. І здаватиметься, і летітиме він, не знаючи, що все на світі є перебіжне й немає ніде чудес і тайн.

Дозвольте мені бути досвідченішим за вас, мій шановний. Ви бачите, мені однаково приємно говорити про кіно, про «Білу Пустелю», про мою юність і старість, про справи інтимні і справи громадські. Немає на світі різності між усім цим, немає важливого й мізернішого. Все мені близьке, і повірте, що я не стану витратити дорогоцінної крихти часу на зайве. Я випиваю останні роки, як краплі старого незабутнього вина, не знаючи, коли йому вийде край.

Ось перша картина, як перше слово, видряпане дикою людиною на корі дерева, на стіні печери. Вона має кілька метрів довжини. Поїзд підходить до перону. Метушаться, заглядаючи в об'єктив, люди. І все. У залі ціла паніка – так вплинула ця перша картина. Нескінченна хроніка. Гори й озера, море й сніги. Перегони, паради, царі з жінками й дітьми (не смішне вам це слово цар?), свята й бенкети. Б'є Велика революція. Вона почувається ще раніш у тривожних кінокореспонденціях з фронтів, її подих чути в вітрі, що

колише трупи на колючому дроті перед окопами. Б'є революція, і завмирає кіно, фіксуючи лиш випадкові моменти на випадковій плівці випадковими апаратами й операторами.

І, нарешті, починають іти картини, що в їхньому творенні я брав неабияку участь. Я впізнаю декорації, я знаю, як вони виглядають із протилежного боку, і я знаю, скільки разів сварився за них архітект з режисером. Я ніби переживаю все. Я можу, заплющивши очі, описувати кожне місце цих чотирьох десятків картин.

Мій розум хоче згадувати! Але я хитрую з ним, я – стара людина. Мені цього тільки й треба, та я ще трохи не поспішаю. Потім я вимикаю екран, вимикаю телефон, світло над головою і віддаюся думкам, повернувшись до кани.

II

До кінофабрики я приїхав молодий і простий, як солдат з булавою маршала в ранці. Я, підскакуючи, ходив по місту, дивувався на море й забивав голову різною романтикою. Я, наприклад, уявляв себе представником громадськості, і громадськість я малював Фемідою з терезами в руках. На одну з шаль мені ніяк не терпілось покласти хоч морського камінця на мою користь.

Ви ніколи не жили біля моря? Ви не знаєте пахощів порту й не ловили бичків на хвилерізі? Вам чужі такі слова, як «клівер» або «грецький» та «очаківський» паруси? Та що я питаю! Не можете ви цього знати, бо змінилося все відтоді, як я вперше довірив себе морській воді. Тепер того не побачиш, – брудного, вонючого й романтичного портового завулка, що виходить на море. Тепер цемент, асфальт і машини. Тепер не стають пароплави під дамбою просто, а заходять у спеціальні ангари.

Отже, прошу не нудьгувати, коли я перейду зараз до опису міста, що в ньому мені доля судила стати щільно до виробництва кінокартин. Це я зроблю для тих, що зачитуються романтикою старого моря. Люди ж поважні, що не люблять більше одного разу на рік виїздити за місто, почувши мою обіцянку за силу цікавих речей, про які мова буде далі, можуть тим часом почитати пообідню газету й узятись до мемуарів тоді, коли я віддам належну увагу молодим читачам.

Оселився я в готелі. Це – досить великий будинок, розподілений поверхами, коридорами, стінами й дверима на окремі кімнати. Будинок стоїть на розі людної вулиці й прекрасно резонує звуки. Зразу вам неприємно, ви зачиняєте все, що можна зачинити, але звуки залишаються в кімнаті, як меблі, і ви *volens-nolens* звикаєте до них. Вони створюють навіть деяку *Gemutlichkeit*.^[117] В наші теперішні часи таких готелів немає. Їх позачиняли, пам'ятаєте, після славетного виступу доктора Боя в палаті депутатів. Він довів, що

готелі спричиняють травми в мозкових центрах людини, і через ці травми зростають такі контингенти злочинців, як батьковбивці, руїнники родинних основ, песимісти й істерики.

Коли ви хочете хоч приблизно уявити собі готель – ви свою тиху санаторію, де спочиваєте два місяці на рік, перенесіть на ріг Центрального Кільця та одного з Радіусів. Там літають і грюкочуть під вікнами поїзди. Ви виходите з будинку й переходите вулицю. Коли ви живете на одному з Радіусів, ви потрапите на широкий бульвар, що йде серединою Радіуса. Коли ви живете на одному з Кілець – ви знову ж таки опинитесь на бульварі – ширшому й затишнішому. А нам, щоб побачити дерево, доводилось трамваєм їхати далеко за місто. Щоб понюхати квітку – треба було виростити її в кімнаті. Довгі вулиці розрослися в ширину – ними прийшов до міста степ і зустрівся з морем.

Мене вражала настирливість моря. Де б ви не йшли, воно завжди синіло між будинками в кінці вулиці. Тротуари – з квадратових плит чорного каменю. По ньому ковзко ходити. Я з півроку зневажливо топтав тротуари, поки взяв від Професора, що цей камінь привезено з Італії і що це – закам'яніла лава Везувію.

Тепер мені видно нікчемність мешканців міста. За них я мовчатиму... Вони тільки бруднили берег. Друге діло – вантажники, моряки й рибалки. А надто останні. Скільки прекрасних вечорів проговорили вони зі мною за четвертю горілки, огірками й скумбрією! Скільки разів вивертав я шлунок, перекинувшись через борт шаланди, коли вітер бив у парус, аж над клівером опинявся раптом обрій, а за шаландою волочилася нитка хазяйського «самодура». Це значило – «ходити на скумбрію».

Опинившись біля моря, починаєш відчувати нудьгу. Хочеться лягати і ходити без шапки. Кортить почухатись ногою й подивитись у бінокль, чи грає скумбрія. Навіть у справах негайних і цілком конфіденційних хочеться зайти до берегової печери – темної й вогкої.

Мене приваблював порт. В його порожнечі й пустельному вигляді я бачив мовчазне змагання двох світів. Нас і не нас. Це був час блокади Республіки. Холодний і безсторонній мозок звертає мою увагу на те, що тепер у тому порту повно кораблів. Але я й нині стенаюся весь, згадавши тодішню пустелю.

Ремонтують пароплав. Він стоїть порожній високо на воді біля причалу. Каменем обривається в море пристань. Внизу блищить каламутна вода. Тут досить глибоко. Декілька ґав – і між ними я – стоїмо, дивлячись на корму. Прив'язавши дошку до борту, сидить на ній і похитується маляр. Він п'яний украй і вдає з себе митця. Пензлем він кладе задумливо мазки, примружуючи око і співаючи пісні. Співати він не вміє й пісні зовсім не знає. Але це не заважає йому тягти й без кінця повторювати два рядки пісні. Два рядки – і довга мелодія без слів закритим ротом. Знов два рядки – і мелодія.

А скільки прийшлося міне пережити
За еті п'ять лет ідеала... –

співає маляр. Ми мовчки годимося, але маляр далі не йде і все запевняє нас про свої «п'ять лет ідеала», фарбуючи корму.

Цю ідилію порушує сам співець. Він хоче дістати фарби, що висить коло нього на дротинці, перехилиється більше, ніж можна, і раптом летить із пензлем у воду. Ми підходимо ближче. Маляр виринає з води між каменем берега й пароплавом. Там глибоченько, вода холодна й немає за що вхопитися. Нам смішно дивитися, як біля самого берега тоне маляр. Він ще не зовсім протверезився, мовчки борсається в воді й не просить нашої допомоги. Ось він уже разів зо два упірнув, знесилившись. Тоді нас раптом проймає страх – людина тоне. Ми вибираємо з-поміж нас найвищого, беремо його за ноги, а він своєю чергою ловить бідолаху маляра, що продовжує бовтати пензлем воду.

Маляр лежить на дамбі. Він блідий і мертвий. Ми не знаємо, що з ним робити. В цей час чуємо поспішні кроки, по трапу збігає товариш маляра і, як коршун, налітає на невдачу.

«Качати його! – кричить він. – Качати!»

Несподівано мрець схоплюється на ноги. «Кого качать? Мене качать? Та я зараз танцювати буду!» Він справді починає п'яний танок. Притопує ногами, б'є об поли руками. Потім падає на землю і плюється фонтаном морської води. Маляра бере попід руки товариш, і вони довго топчуться на трапові.

За кілька хвилин маляр знову лізе фарбувати корму. Він похмурий, мокрий і ввесь час мовчить.

Я підкидаю до кани дров. Вони поволі розгораються, їх лижуть вогники, потріскують і пирскають димом. Дістаю з шафи плед і кутаюся в нього. Я наче сам-один на великому світі. За вікнами темно й тихо, електрики нема, і здається мені, що я серед тиші ловлю останні кроки життя.

Мою появу на фабриці мало хто помітив. Хіба що щирі читачі директорських наказів прочитали другого дня, що «такого-то зараховується на посаду художнього редактора фабрики». Моя скромна фігура в шкіряній куртці, без рогових окулярів та перістої кепі – справила враження лише на той легіон псів, що обсипав блохами всю фабрику. Пси мене обнюхали, поклали, що я свій, і лащилися до мене, не знаючи, що набули заклятого ворога. По павільйонах, по цехах, по монтажних кімнатах, у їдальні – скрізь на всі способи чухалось, славучало й гавкало це плем'я.

В кіно я не був новий. Я знав уже всі таємниці кіновиробництва ще до мого приїзду на фабрику. Я придивлявся й оцінював людей, з якими мені доводилося спільно йти. Про Директора я розповім далі докладніш. Він зробився потім моїм приятелем. Він працював на фабриці, доки не пішов командувати полком проти поляків. Це було в час війн сорокових років. Тоді ж він і поліг під Варшавою, поклавши всіх бійців під час штурму. Дехто казав, що його врятували,

але чому ж він не написав мені нічого? Я не можу цьому вірити. Його, певно, пригріла земля Варшави.

– Ти візьми їх усіх до рук, – сказав він мені, зиркаючи на мене спідлоба, – так візьми, щоб і не пискнули. Розбалувались, гади!

Розмова йшла за режисерів, яких я мусив узяти. Їх було семеро. Вони були за тих часів диктаторами фабрики. Вони ними лишилися й до наших днів, незважаючи на всі дотепні міркування про колективне ставлення фільму, про колективне оформлення кадрів та про колективний монтаж.

– Значить, ти редактор. Піди сідай, напиши собі конституцію й принеси, побалакаємо. Михайль тепер не хоче нічого, – почув я від Директора.

Михайль – мій колишній метр. А загалом – він ватажок лівих поетів нашої Країни. Футурист, що йому завше бракувало якоїсь дрібниці, щоб бути повним. Я його любив, коли когось цікавить моє ставлення до нього. Він приходив щодня на фабрику, викурював незмінну люльку, ішов подивитись на море і зникав, залишаючи пах «kapsten'a» з люльки. Незабаром він поїхав у відпустку й до фабрики вже не повертався, покинувши мене самого на всі режисерські групи.

Я пішов писати конституцію й писав її з тиждень.

III

Зала першого в Республіці оперового театру вся в червоному оксамиті. М'які крісла стоять трохи на підвищенні, між ними проходи, встелені килимами. Ложі бенуара, бельетажа й ярусів червоніють оксамитом і сяють електрикою. Амфітеатр поважно сидить, чекаючи на початок. Тут дрібна інтелігенція, юнаки з подругами, з якими вже сказано всі слова. Вони тихо й інтимно сидять. Лише галерея не вгаває: ходять, розмовляють, перехиляються через бильця, перегукуються із знайомими й нетерпляче підіймають хвилі оплесків, вимагаючи початку. В залі гасне світло. Завіса блищить пишним золотом розшивки, її освітлюють прожектори з бокових лож і рампа.

– Мамо, де вони танцюватимуть? – несподівано чути серед тиші дитячий голос.

Завіса підіймається, в залу віє холодом сцени, старими фарбами й тим особливим запахом куліс, що завше є незмінний у кожному театрі. Глядачі знають ці пахощі змалку й одразу захоплюються ними. Їхні очі блищать. Порожня сцена, темінь. Промені двох прожекторів. Речитативну мелодію починає оркестр. Гобої м'яко тремтять, їх підтримують кларнети й покриває, вібруючи, звуками поважна труба – баритон. Я починаю любити людину, яка, стоячи поперед мене, керує чудесними звуками. Мелодія самотності, пустельного вітру, нездійснених жадань і кочової романтики. Летить вона на темну сцену від оркестру й запливає до всіх кутків. Звуки пливуть і хитаються. Тоді в ці звуки вбігає людина. Вона біжить, підносячи якусь дудку до рота. Я знаю, що не ця паперова штука може давати звуки, які я чую. Людина танцює, легко пересуваючись по сцені, рідна цим звукам і слухняна. Це Йосиф Прекрасний. Він сідає на згористу землю й грає ще, тримаючи дудку. Наче дзвенить у пустелі навколо нього вітер, перекочується пісок, і вівці десь пасуться, подаючи голос з-під гори.

Мушу сказати, що я й тепер почуваю себе зворушеним. Мені доводиться підносити голос на захист балету як видовища здорового й потрібного. Сором сказати, що нині фізкультура зовсім знищила балет, усі танцюють спортивних танків, а балет, як галузь мистецтва, перейшов до законсервованого вигляду. Рідко можна тепер бачити балетні вистави, а ті, що бувають, такі жахливі, без смаку й організації, без живої думки. Те, що ми в свій час починали, бачите, пішло без сліду.

Вистава йде далі. Йосифа знаходять брати. Вітання й лагідність до меншого брата, ніжність рук і розмов. Але це не заважає їм продати Йосифа єгиптянам, коли ті з'являються з-за куліс. Продаж закінчено. Йосиф пручається, просить милосердя у братів і з болем бачить, як потроху одвертаються брати. Сцена порожніє. Пробігають одна за одною неспокійні тіні. Вони біжать пустелею й чують, як женуться за ними любов до брата й совість. Стріла летить ліниво – джа-а-ірр! Тьма. Бігають прожектори, немає братів, й стоїть над сценою розпачливий зойк оркестру.

Я видихаю повітря. Завіса. Оплески й вигуки. Зала починає жити, кашляти, розмовляти й ходити. Я не встаю з крісла, де я сиджу, і передчуваю щось надзвичайне, що має зі мною трапитись. От буває так іноді, коли серце повне ущерть і чекає уст, що надпили б трохи його радості. Знаєш, що в твоєму житті має статись якась зміна, близько біля тебе пройшла жінка й десь ходить, ти дихаєш її повітрям. Чутливе чекання висить у повітрі, як димок або серпанок. Я посміхаюся тепер сам до себе, дійшовши до цього місця спогадів. Над каною стоїть у мене побільшена картка жінки в купальному костюмі. Жінка сидить на чорному камені. Через ріжок іде напис: «Милому, ідеальному другові з Генова». Я дивлюся на знайоме обличчя, мудро (це вам, молоді, здається, що мудро) посміхаюся, бо я знаю більше, ніж скажу, більше, ніж ви знатимете. І повертаюся до зали оперового театру, де вже пройшов антракт і знов погасло світло. Танки при дворі фараона. Мені ввижаються маси, що носять важке каміння на будову, колосся гойдається на сонці і, наче жовта

сонячна ласкавість, – ці звуки. Знайома Йосифова мелодія виходить над усе, та ось він і сам починає цнотливий танок. Його бачить Тайах – фараонова дружина.^[118] Тайах придивляється до вродливого юнака. Тайах виходить із групою наперед. Танцюють усі, але її одну бачить око. Вона показує в танку любовну досвідченість. Повнокровна жінка зійшла з єгипетських земель до Йосифа й до захопленого театру.

Перші хвилини я не думаю ні про віщо. Я відчуваю насолоду, милуючись чудесною жінкою. Трохи згодом я кажу собі, що справа більша, ніж я собі уявляю. А ще згодом – мені хочеться переплисти для неї океан і море. О, скільки б я тепер дав за ту юнацьку наївність і вразливість! Юнак хоче бути досвідченим і старішим, а прийшовши до цього всього, жагуче бажає повернути наївні, нерозумні дні.

Тайах танцює в захваті. Вона показує Йосифові свою любов і силу. Одіж на ній лиш підкреслює довершеність жіночих форм, її обличчя блідне навіть крізь пудру. Вища статева насолода танка сходить на неї. Вона – в нестямі. Ахори інших танцюристів завиваються навкруги. Соромливий Йосиф захищається мляво. Падає на коліна й ниць. Падає на землю й Тайах. Вона котиться по землі, повзе. Нестямна жага гонить її. Раптом заходила, закружляла сцена. І, врочисто ступаючи, Тайах виходить на середину. Вона несе фараонові одіж Йосифа. Гримлять тривожно фанфари й барабани. Що він накоїв, цей Йосиф? Він посмів думати про обійми царської дружини? Ганьба йому, красному! Візьміть його на щити й винесіть геть! Похмуро стоять колони, коливаються луки й якісь щити. Наче знов колосиста нива. Піраміді – зростати вгору з шершавого каменю! Кінець виставі, що показала спокушеного Йосифа.

Я виходжу на вулицю й іду. «Оце вже вона. Тепер мені не викрутитись». Я констатую, що й викручуватись мені не дуже хочеться. Підходжу до пам'ятника, звідки видно огні порту й море. Маяк навперемін кладе на море то червону, то зелену смугу... Стою довго, доки вогники сірників, що запалюються регулярно й догорають до краю, зацікавлюють мене. Гуляючи, проходжу повз

лавку. Бачу мужчину й жінку, що мовчки сидять. Одне тримає сірника, а друге швидко перебирає пальцями обох рук.

Це закохані глухонімі, що почали свою розмову десь при світлі ліхтаря й кінчають її тут, на тихім бульварі, під подувом морської вільгості.

Зрозумійте психологію старості, юначе. Народивши вашого батька, ми все життя вважали себе старшим і розумнішим за нього. Вас ми констатували, як першу пересторогу й нагадування про Потойбічне. Звичайно, ми з вами серйозно рахуватися не могли. Ми навіть вороже дивимось на вас, бо ви женете нас до могили. Ви випиваєте наше погасання, красуєтесь і ростете. В цьому – закон існування. Пам'ятайте тільки, що ви теж будете такими, як ми, – стережіться вимовити поквапне слово.

Але – не мій жанр, шановні, навчати й виказувати гіркість. Я достойно несучу прапор старості. Мої спогади я присвячую молодим, сміливим і чуйним. Їм віддаю я на суд юнацькі помилки й перемоги, щоб збудити їхні думки, щоб спонукати їх на шукання яскравіших просторів і горизонтів.

Я не виходив кілька день з монтажною кімнати. Одна з чергових картин була закінчена, режисер показав її дирекції, а зараз ми сидимо з ним удвох між рулонами плівки і скорочуємо. До речі, я – автор сценарію.

Я сиджу біля монтажного столу, а високий режисер ходить по кімнаті. Одною рукою я рухаю моталку, продивляючись частину фільму на руках.

– Ви, я бачу, знаєте монтаж і вмієте тримати в руках плівку, – каже режисер, – але ви б не дозволили, коли хтось почав би виправляти вашу роботу? Правда ж ні? Можете не відповідати, я бачу відповідь.

Моє мовчання надає йому сміливості. Це його перша картина, це мій перший сценарій. Автор із режисером зійшлися, таким чином, вирішити взаємини. Ми обоє могли бути об'єктивними, могли розмовляти тактовно, логічно. Тоді питання це – режисер і автор –

стояло дуже гостро. Багато списів поламали прихильники однієї й другої групи. Але до згоди тоді ще не прийшли. Власне, не до згоди, а до розуміння законів кінематографії. Нам це дивно й згадувати тепер – невже сценаристи не знали, для чого вони пишуть? Невже їм неясна була механіка ставлення їхніх сценаріїв? Невже... але те, що зрозуміле є тепер, – тоді набирало великої гостроти, було гарним демагогічним способом для зриву роботи і зміни кінокабінетів.

Починаю я здалека й щиро.

– Творчість, – кажу я, – поняття егоїстичне й навіть егоцентричне в своїй глибокій суті. (Нині я не так думаю!) Коли я робив сценарій, мені здавалося, що його можна з початку й до кінця записати в Біблію або вирубати зубилом на мармурі. Коли я скінчив писати, він мені видався трохи нудним. А через тиждень я вже ненавидів його, як мою майбутню смерть. (Нині я не так думаю!) Я виносив його в собі, як кобила – лоша. Спочатку вона певна, що її син буде шляхетним скакуном і весь вік ходитиме в шовковій попоні. Коли лоша родитиметься – їй буде просто не до думок. А потім вона його забуде. Є інакші автори, але я вважаю себе за пересічного автора. Тепер дивіться, що ви зробили з моїм лошам. Ви вкрили його попоною на 2800 метрів. Ви нагодували його шоколадним вівсом. Ви вифарбували його в червоний колір і – о небо! – ви одірвали йому голову й хочете приростити її в іншому місці. Ми так розмовляли з годину. Ми встигли б і посваритися, та знали, що картину треба кінчати, і стримували себе. Я й досі ціную витриманість високого режисера і його шляхетне поводження.

– Коли режисер ставить сценарій, – кажу я, – він мусить твердо засвоїти основну авторську думку, тему, проблему. Це не стосується до сценаріїв, де немає таких інгредієнтів. Засвоївши й погодившись, режисер починає думати. Треба йому дати часу на думання. Бо коли його погнати, він ставитиме, не думавши, значить, картина вийде без думок. Думання може відбуватися в різній формі. Не неодмінно, щоб режисер приходив на фабрику щодня і, сідаючи від 8-ї до 4-ї до столу, думав. Він може піти до знайомої дівчини, випити з нею

пляшку доброго вина й цілувати її, як свою. Весь час свідомо й несвідомо йому стоятиме в голові ідея сценарію. Коли він повертатиметься додому, йому дорогою трапиться цікава, рухлива тінь од ліхтаря, похитуваного вітром. Режисер вийме книжку і запише дещо, що не матиме зв'язку ні з ліхтарем, ні з вітром, ні з дівчиною. Просто ми ще мало вивчили закони нашого думання. Ідея сценарію мусить стояти перед очима. Режисер проглядає всі кадри. Деякі він викидає – вони затьмарюють або шкодять ідеї. Деякі він переставляє на інше місце – там вони з кращими сусідами краще йому служать. Деякі він вигадує – вони звучать в унісон з іншими, зміцнюють його ідею. Вона вже стала його – ця ідея сценарію! Тоді режисер береться до провідників ідеї – до героїв. Він мусить їх знати так, як батько не знає дитину. Пам'ятає, що вони «так» себе тримають у сценарії тому, що вони перед сценарним життям жили «так і так», а після сценарного життя житимуть «так, так і так», помруть з отакої причини і в певнім оточенні.

Режисер лякається. Хіба можна все передбачати в людськiм житті? Це буде сухар, а не людина! Я пояснюю думку й заспокоюю співбесідника. Він не так одразу зрозумів – йому здалося, що я захоплююся трафаретними, а не живими людьми.

– Я з вами погоджуюсь, – каже режисер, – та коли я не вірно зрозумів авторову думку в сценарії? Невже ви за те, щоб до мене приїздив автор (я на вас не натякаю, вибачте), – він замовк на секунду, – приїздив автор і контролював би щодня все те, що я знімаю? По-перше – він не знає ще ремесла, щоб мені перешкоджати робити кадри. По-друге – режисер я, а не він, і, навіть погодившись із його трактовкою кадру, я зроблю так, як я розумію, і він нічого не зможе змінити. По-третє – хіба автор знає, як звучатиме той чи інший кадр поруч із другими, коли я його поставлю на призначене місце? Ви це розумієте, що побачити кадр там, де йому належить стояти, – ціла наука, й не кожний навіть режисер це уміє. Що ж авторові залишиться робити? Посваритись зі мною та поїхати? Чи що інше?

На монтажному столі лежить частина фільму. Слухаючи режисера, я повертаю ручку моталки. Очі мені болять. Дрібненькі малюнки (їх 54 на метр) миготять перед очима. Та я бачу, що цей ось актор – він стоїть тут праворуч – не так тримає руку, як далі у великому плані. Беру ножиці й вирізую шматок руху.

– Може бути, – резюмую я, – лише така постава цієї справи. Автор, продаючи сценарій, знає, що установа, яка його купує, – розуміє ідею твору вірно. Завдання установи – щоб режисер засвоїв цей вірний погляд на твір. У процесі роботи довірена людина установи мусить увесь час бачити, як режисер провадить ідею сценарію. Коли він псує – відібрати від нього ставлення і передати іншому режисерові. Коли він не дотримує дрібниць – не напосідати, поважаючи творчість – цебто процес, якого логічно викласти не можна.

Режисер, я бачу, починає ставитись до мене прихильно. Я ловлю момент і вирізую з картини цілу сцену на декілька метрів. Режисер злякано на мене зиркає, але я не чую заперечень. Кручу далі ручку моталки.

– Я, пам'ятаєте, приїздив до вас як автор, – монотонно дзирчить моталка, – місяців зо два ходив до вас у павільйон, коли ви знімали. Але я радий зараз похвалитися, що другого ж дня я вже знав, хто я. Ви розуміли мій задум правильно, а з вашим виконанням я не погоджувався. Я почав гостро ненавидіти головного актора, актрису мені хотілось напоїти п'яною, щоб її трохи розвезло й щоб вона сміливіше ходила по кімнаті. Дядька героя я б вимочив у солоній воді, щоб у нього шкіра на обличчі загубила сліди масажів. Невідому дівчину з вулиці я зробив би романтичною і примусив би поводитись цю повію так, як тримається порядна жінка. Я не згідний був ні з чим. Мені здавалося, що ви умисне, на досаду мені робите.

Високому режисерові обличчя починає нуднішати. Він дивиться на монтажний стіл так, ніби там лежить його дитина, а я їй ллю на живіт холодну воду.

– Чому ж ви про це мені не казали, – видушує він із себе, – я міг би де в чому погодитись.

– Я вам спочатку казав. Потім я зрозумів своє місце й сидів у павільйоні, примусивши себе забути, що це мій твір так скальпують, і шукав собі веселих думок над домовиною мого створіння. Часом я прокидався й видумував для вас кадри й точки знімання – пам'ятаєте, ви не раз використовували це. Я ходив по павільйону лиш для того, щоб бачити, як можна те, що написано в кадрі, переводити на плівку. І я, дякую вам, – багато бачив.

Моталка починає густо нервово в моїй руці. Я доходжу до епізоду, що його треба викинути. Він величенький – більше сотні метрів. Я знаю, що режисер опиратиметься, треба скоріше повертати розмову на інше, але мені шкода втрачати розгін, і я кінчаю думку. Знаю, що за епізод мені однаково доведеться сваритися.

– Тепер права автора виступають на перше місце. Саме тепер, коли ви кінчили знімати і змонтували картину. Тепер я бачу все, що вийшло, мені видко, де моя думка й де її немає. Тепер я можу з вами й сваритися за те чи інше місце в картині. Я навіть мушу сваритися, бо чого вартий творець (майстер – як хочете), коли він не сміє піднести голосу в обороні свого виробу. Він сміє, він мусить! Наприклад, оця сцена... (я довго тлумачу непотрібність сцени, вислухую зауваження, що на сцену витрачено гроші, час, плівку, енергію; я запевняю, що на першому місці є якість картини, а не бухгалтерія й т. ін.)...

– Але заспокойтесь, – кінчаю я, – я не хочу підносити свого голосу, я сваритись не буду.

Режисер здивовано дивиться.

– Я тепер чиновник на фабриці й перейду від авторських сентиментів до чиновницької твердості. Ви не погоджуєтесь викинути цю сцену?

Мовчання.

– Тоді ми підемо зараз до Директора – хай він нас розсудить.

Я гашу електрику на монтажному столі, і тоді ми обоє помічаємо, що надворі вечір чи ніч. Директор уже поїхав з фабрики додому. Ми

замикаємо монтажну й виходимо на вулицю. На небі зорі південні, блискучі й миготливі. З моря реве вітер. Заходимо на територію фабрики, ідемо до її краю і стаємо. Внизу під нами чорніє море. Чути шум і рокіт. Він розлягається по березі, впивається в землю й росте з неї, як трава – густа, висока й страшна.

Завтра ми епізод цей, звичайно, викинемо. Директор буде на моєму боці. Режисер сердитиметься, та, побачивши картину потім, змінить свою думку. Коли ж картину ухвалить преса й громадськість, – режисер мене почне поважати. Я за свій смак не боюсь і знаю, що це буде.

Стоїмо кілька хвилин. Море – воно вурчить і гуде.

«Чого ви сваритесь, чудаки? Все, – хлюп-хлюп, – дурниці. Потоплю я сьогодні човна з такими дурнями. Ша-шуу! Які ви смішні!» Перед морем завжди себе почуваєш ніби винуватим за те, що мало живеш. За те, що малий такий. За гнів і хвилювання.

– Підемо вже?

Ми йдемо територією фабрики, виходимо на вулицю й чекаємо трамвая. Ми розмовляємо.

Декорації в павільйонах – мов людські фортуни. Коли зайти до них і пройнятися їхнім диханням, завмирає серце від дотику чужого нутра, стаєш частиною чужої квартири. Вийшовши з декорації одної, потрапляєш до іншої, і перша виглядатиме тоді обідраною нікчемністю. Стіни, що здавалися товстими, міцними й теплими, – одразу побачиш, які вони насправді – з фанери, тонких брусків і шпалери або вапна. Не декорація, а наочна філософія життя. Дивлячись, як обставляють та прикрашають різні декорації, я багато дечого передумав. Я навчився відрізнати людей від тих речей, серед яких вони живуть. Я знав, що можна вийняти людину з декорації, яку вона собі сама або інші їй збудували, і порозмовляти з такою людиною, позбавленою оточення. Це дуже цікаво й може дечому навчити. Я віддаю за це мою подяку Професорові.

Ім'я Професора ви можете знайти в історії архітектури Республіки, – його будинки, сміливі й прості, і досі прикрашають наші міста. В історії Великого Кіно – в нього почесне місце відданого й невтомного працівника, непомітного, скромного й упертого в роботі. Розповідали, що він показував теслі, як тримати сокиру, а маляреві – пензель. Як зробити краще форму для пап'є-маше й як швидше вийняти звідти масу застиглого картону. Як обробляти вогнем дерево, щоб воно виглядало старим і красивим, як з мішків швидко мати гобелени. Його майстерно оброблені стільці для історичних картин давали заробіток майстрам фабрики, коли вони виходили за ворота. Такі узорі і подібні візерунки з'явилися швидко в меблі на ринках Міста – і мали добрий попит.

Професор переходить із павільйону до павільйону. Я штовхаю актора, що близько мене стоїть, він нас знайомить. І ось я вже йду з Професором.

– Ви давно приїхали? – каже він мені.

– Та недавно.

– А надовго?

– Не знаю. Працювати.

– Дуже приємно. Ходімо зо мною до першої знімальної групи.

Знімальної групи тепер немає – такої, як була колись. Тепер є так звана «режисерія фільму». Один режисер і в нього від десяти до двадцяти помічників. Перший помічник – оператор, другий – художник, третій – організатор і т. ін... (див. «Популярний підручник організації», видання кінофабрики «Об'єднаних Націй»), Винайдена плівка найвищої чутливості й колосальної світлосили об'єктиви в знімальних апаратах – звели на ніщо неймовірну витрату світлової енергії фабрики. Нині знімають без штучного освітлення. Теперішня «режисерія фільму» не знає зовсім освітлювачів і всіх неприємностей, що з ними зв'язані. Тепер у нас актор живе в декораціях під час усього ставлення картини – не треба костюмерів і реквізиторів до режисерської групи. Зайві також гримери, бо чутлива плівка заборонила грим. Можна лиш деформувати обличчя і

залишатися таким під час усієї роботи над фільмом. Отже тепер вищезгадані категорії робітників до складу «режисерії фільму» не входять. Через це одно – нині легше жити на світі.

Тепер послухаємо розмов режисера, оператора й Професора, щоб уяснити собі склад знімальної групи та ті зміни в методах роботи, що сталися. Режисер трохи гунявить.

– Я не розумію, – каже режисер, – при чому тут я. Я не мо-о-жу (він трохи розтягає слова, коли говорить) робити в таких умовах. Декорація мала бути на восьму годину ранку, а тепер уже обід. У мене акто-о-ри скаржаться. Грим псується. Помреж мій десь забіг і на очі не показується. Я тридцять ро-оків працюю, а такого не бачив.

Оператор хапає за руки Професора.

– Ну, я не можу. Вірите мені, що я не можу? Ніяк отой куток не можна освітлити! Дивіться: ось тут у мене будуть стояки, тут дві трисотки, тут угорі мух повісимо, в вікно – прожектор. Тепер дивіться, – оператор добуває спеціальне кобальтове скло, яке обезбарвлює декорацію, і дивиться, ніби запаливши всю зазначену світлову апаратуру, – дивіться, там зовсім чорний кут.

Професор сердиться.

– Я вже вам тричі будував. Я не винний, що ви так швидко змінюєте думки. Станьте сюди, подивіться, – Професор витягає й собі скло, – бачите, звідси коли зніматимете, все буде гаразд?

– Ні, я хочу ставити апарата тут.

– Це, дядю, я вам не дозволю, – Професор, коли сердиться, говорить «дядя», – я будував декорацію, обраховуючи її на певну точку знімання. Я вам не буду щохвилини перебудовувати. Ви ж самі дали згоду на таку точку й підписали ескіза? Режисер явно ненавидить декорацію. Він ходить, мацаючи все руками, бурчить щось і лається. Мужичькі свити погано виглядають на екрані. Стіни оці сірі й нужденні – дерево й глина. Чому б на них не наліпити веселеньких шпалерів?

– Ми будемо знімати з сіткою, – вирішує режисер, – воно буде красиво, нерізде наводження на фокус дасть пригніченість.

– Буде красивенький кадр, – каже оператор, – я не буду брати стелі.

– Як це не будете, – спокійно зауважує Професор, – нащо ж я виробляв і вимальовував дрібниці? Можна було поставити самі стіни і навіть не фарбувати їх та не мазати.

Розмова має схильність перейти до стін директорського кабінету, де закінчуються завжди подібні розмови. Та на сцені з'являється хазяїн знімальної групи – адміністратор. Він налітає на режисера:

– Ви мене зарізати хочете! Призначено зняти сьогодні двадцять кадрів, а ви ще й не починали? За дві години починає третя група – на станції амперажу не вистачить. Реквізиторе! Костюмере! Помреже! Давайте сюди акторів!

Наче з-під декорації з'являються названі персонажі знімальної групи. Починається метушня. Обставляють реквізитом декорацію. Освітлювачі совають по долівці апаратуру. Оператор свариться за ампераж. Ставлять нове вугілля в стояки. Пробують, чи горить. Шаркотить і співає вогонь вольтової дуги в лампі. Метушаться робітники, переставляючи меблі. Скоро почнеться знімання.

Ми з Професором виходимо надвір. Нам не хочеться нічого говорити.

– Да-а, – кажу я.

– Мистецтво, – каже Професор.

І ми розходимось.

IV

Хай простить тому небо, хто підозрює мене в повсякчасному ухилянні вбік із широкої дороги. Я ніколи не любив ходити по дорогах. Тому я й люблю море, що на ньому кожна дорога нова і кожне місце – дорога. Старість дає право це резюмувати. Треба не губити напрямку, бачити попереду верхів'я гори й іти крізь хащі. Я вас доведу до краю, шановні. І, зупинившись на останній перепочинок, коли наші шляхи розійдуться, я покажу вам перейдену путь. Ви побачите, як слідом за нами йтимуть дослідники шляхів. Вирубуватимуть хащі. Прокладатимуть шлях. І може зарости та непевна дорога, на яку ввесь час штовхають мене консерватори.

Я зовсім не хочу відчувати себе романістом. Коли я читаю роман – не мого сина, звичайно, – я уявляю собі заклопотаного автора. Він сидить біля столу, повний всілякої премудрості, знань і вражень. Його лабораторія виробляє елементи майбутнього роману. Іноді автор зупиняється. Перечитує написане. «Це не цікаве нікому, крім мене» – раз! – він викреслює абзац. «Тут читач нудьгуватиме», – на тобі! – таємна обіцянка майбутнього захоплення вплітається новим абзацом. «Це читач не так зрозуміє», – героїне, не посміхайся – він тобі дасть тут плаксиву репліку. Автор ховається за лаштунками, а його герої ходять по сцені, коли він шарпає за шпагатинку. «Душка автор, – скаже прекрасна читачка, – як він уміло ними керує! Який він розумний. Я не могла покинути книжки». – «Я уявляю його собі красивим мужчиною, – скаже друга, – він, певно, так любить свою дружину». Розумний автор, якому тільки й треба, щоб його книжку прочитали, не встаючи з місця, за один раз, і зітхнули потім, наче по обіді, – такий автор досяг мети. Він сідає за інший роман.

Я не збираюся, пишучи мемуари, коритися практиці писання романів. Це мені тепер непотрібне. Мої романи вже написані, лежать по бібліотеках (а фільм-романи – по фільмотеках), вони дали в свій час те, чого я добивався. Там я, як чесний майстер, продавав

споживачам смачну їжу й корисні думки. Тепер я не пишу роману. Я пишу мемуари. Згадую певний шматок життя, що мені він дорогий, і пишу про нього. Я не боюсь, що мій читач почне нудьгувати або йому не сподобається усмішка героїні. Коли б я писав роману, я за цим стежив би і мені не тяжко було б смикати героїв за ниточки, сидячи за сценою. Однаково – героїв видумано, герої безсловесні для їхнього автора, і він може ними керувати. Інша справа тепер. Я пишу насамперед для себе, і мені все цікаве. Я, може, не хочу показувати красивої, витонченої будівлі, а хочу так дати матеріал, щоб у кожного читача виріс в уяві свій окремих будинок художнього впливу. Той, кому тяжко буде прочитати до кінця, може відкласти книжку. Я не ображусь так, як образився б романіст. Значить, іще не час йому читати мої мемуари. Я, лежачи в могилі, можу почекати ще сотню-другу років.

Свою власну характеристику я почну з того моменту, коли я складаю конституцію, що їй підлягав би я сам, керуючи художньою роботою на кінофабриці. Складати для себе закони – неприємна річ. Добре було Мойсееві одержати їх на горі. Я їх проглядав і зробив висновок, що вони лише формулювали те, що вже існувало тоді на землі. Ці закони були в мозкових клітинах людей. Вони тисячоліття переливалися з кров'ю по жилах. Їх породила в голові перша ж проллята кров і перший передсмертний зойк.

Я забув відзначити, що я сиджу на березі моря. Купатися – холодно, та я відчуваю екзальтацію й від морських пахощів. А пахне море, треба сказати, знаменито. По-перше – гнилою морською травою, йодом, гіркою сіллю, холодним ефіром. Солодка млюсть ефіру особливо п'янить. Тіло застигає в нірвані, ніби отруєне морською диявольщиною. Здається, що тіло не може вже знати болю й нівечення. Лежу на камінцях, обнімаю всі краї, слухаю, вдихаю в себе берегову гніль.

Як аргонавти в давнину,

Покинемо свій дім.
Ту-тум, ту-тум! Ту-тум, ту-тум!
За руном золотим.

Я співаю, бо я радий. Ніхто мене тут не бачить, як я, утікши з фабрики, роблю скрижалі. Небо не встеляють оболоки, грім не б'є на мій затишний берег, і вся природа тихо допомагає. Я кидаю камінець у воду – він підскакує на воді й тоне. Мене кличе заобрійна синь. Я бачу, як камінець опускається щораз нижче й нижче в глибіню моря. Ніби одразу біля берега море не має дна. Я нахиляюся до води і мовби торкаюся рукою до холодного чола нареченої, до її холодної шиї. І як було всім зрозуміти, що в мене одна наречена, наречена з колиски, про яку я думав, мабуть, і тоді, коли не вмів ще говорити. Наречена, що для неї я жив ціле життя, їй присвятив сталеву шпагу й за неї підставляв під мечі важкий щит. Сімдесят років стою я на землі, пройшли переді мною покоління чужих і рідних людей, і всім я з гордістю дивився в вічі, боронячи життя й честь моєї нареченої. Її коси, як струмені, розлились по землі, її руки, як благословення, лягли на поля, її серце палає, як серце землі, посилаючи жагучу кров на нові й нові шляхи. Для неї я був сміливий і впертий, заради неї я хотів бути в першій лаві бійців – бійців за її розквітання. Для неї я полюбив море, поставив на гербі якір, залізний важкий якір, що його приймають усі моря світу, і колишеться над ним могутній корабель. Культура нації – звать її.

Уявіть собі юнака – невисокого і стрункого, з сірими очима і енергійним ротом, погляд насмішкуватий і впертий, руки, що люблять доторкнутись до забороненого й відчутти приємність там, де страшно. Руки, що люблять жінок і їхнє тіло, люблять парус і гвинтівку, а іноді полишають те й інше для любовного вірша. Людина без ідеалів, бо не знає авторитетів, без ворогів, бо вважає, що друг і ворог – два обличчя одного тіла, егоїст, бо не знає нікого не егоїста, цинік, бо так називають людей з їхніми думками, працівник і ледар в

один час, бо думає, що людина працює для ліни й лінується для того, щоб працювати. Ці відомості трохи показують характер нового редактора. Та хай вони лише пояснюють його поведінку в цих мемуарах, де розум старої людини хоче переформувати клітини своїх сімдесяти років на молодий лад. Іноді йому щастить, і його молоде «я» рухає думку. Іноді крізь молодість проглядає спокійна досвідченість життєвого шляху і спокійні білі поля висот. Прийміть те й інше, як приймаєте ви природу, що молодіє й старіє разом, прийміть, як море, що молоде є завжди через свою старість. Хай у вас лишиться дотик думок і тоді, коли вітер рознесе прах і хтось виросте з вічної матерії.

Я сидів над морем і раптом оглядівся, де я є. Позбирав свою конституцію з камінців, по яких розвіяв її вітер, пішов переплигувати з каменя на камінь, подерся по горі й перебрів бур'яни.

Директор ходив, похитуючись і припадаючи то на одну, то на другу ногу, як моряк, – до речі, він і був колись моряком. Його корабель плавав лише в одному морі, бо, коли він служив у флоті, саме була війна, вихід в інші моря охороняли турки, і їхній крейсер «Ісмет» навівав жах і збуджував паніку у флоті. Несподівано з'являючись, він, як демон, налітав на туманні береги і громив важкими набоями далекі поля й форти. Матрос малював собі велетенського командира невловимого крейсера. Залізні руки турка гнули залізні перила, коли він настирливо вдивлявся в горизонт, ведучи закованого в панцир гіганта. Щохвилі «Ісмет» міг полетіти від міни в повітря, та заворожив його командир – колосальний велет.

Матрос ненавидів його, як смерть і тайну. Ніч кругом стерегла проклятого хижака, а міни хиталися в воді під хвилию, і об них торкалася риба, зневажаючи смерть. Тоді вибирали темну ніч, темну, як кава з матроського пайка. З кожного корабля йшло в чергу кілька матросів. Бралось нікудишнього старого пароплава і його вантажилося мінами. Збірна команда без трапа, просто з берега плигала на борт цього брудного гробовища й відпливала в море

розставляти міни. Цю операцію робилося в тих місцях, де мав звичку ходити ворог. Але спитайте в матроса, яка капризна річ плавуча міна, особливо вночі, коли треба поспішати і плисти далі, треба повернутися й додому, доки не вдарив по морю меч сонця й не наклав ворожий постріл. Дуже капризна річ плавуча міна, – кажуть матроси, і вони мають цілковиту рацію, бо ще ні разу не повернувся поганий пароплав, якого не шкода, до своїх берегів. Міни лежать на палубі й у трюмі, вогню запалювати не можна, блоками опускають їх у морську дорогу, вони непевні. Бувало, що зіпсується на міні ударник або вчиниться хімічна реакція в гримучім живім сріблі капсуля. Візьмуть розриватися тоді міни на пароплаві. Феєрична картина, що на неї після першого ж вибуху вже нікому дивитись. А то ще – поставивши міну, забудеш шлях і на неї ж повернешся. Проклятий «Ісмет» раптом ударить пароплав прожектором і не зведе його вбік, доки приміриться наводчик. Погасне прожектор несподівано, як і з'явився. Будуть красиво рватися міни на пароплаві від набоїв крейсера. Розставляти міни – вірна смерть для матроса.

Матрос це знає й матрос зневажливо свище. Він почуває під ногою хистку палубу судна, і йому не треба твердішої опори. Він може й умерти, та треба ще подумати, чи варт. Матрос перед смертю відпрошується на берег. Твердий камінь естакади, брук на вулицях і ліхтар, що біля нього починається й кінчається матроська любов, народжують йому прекрасну думку про матір і коня Савку. Матрос знову зневажливо свище. Але цей свист – чуєте? – має в собі мало певності. Він ховає страх і тамує дрижу. Матрос боїться, як кожна жива істота.

Негайно ж він шукає грошей і шукає жінки, щоб затулити в своєму роті крик смерті її устами. Він, як божевільний, стискає жінку, і вона, злякавшись, виривається з його обіймів, тікає геть, зникає в п'ятьмі. А матрос ітиме від ліхтаря до ліхтаря. Йому залишилася година стояти на твердій землі й жити. Він пливе від ліхтаря до ліхтаря. Заходить до потайного салуну і дзвонить кулаком у двері. Йому ще лишилася година життя. Він п'є якусь пахучу рідину, молочно-білу, розведену

водою. Затуляє носа, щоб не занудило його від запаху одеколону, що він його п'є. (Горілки немає – війна.) Методично ламає стільці, продавлює пальцем столи, плює на долівку й пробує розвеселитись піснею. А час іде. А пароплав гуде. Вимагає денатурату. Зляканий хазяїн приносить його з усіма приладдями до пиття: фільтром, хлібом, цукром і водою. Але матрос розбиває фільтр, топче хліб і нехтує цукром. Просто в горлянку виливає він півпляшки. Часами йому здається, що він уже на тім світі. Уперто натягає на лоба шапку. Губить помалу свідомість і чує, як скажено працює серце. Зовсім не відчуває рота й носа. Валиться на долівку й лишається на ній.

Матроса витягають із салуну недбайливо, як пса. Його волочать за ноги. На брукові кидають і розбігаються в різні боки. Матрос лежить, його трясє, він уже бачить десятий фантастичний сон, він мучиться неймовірно, бо кожен раз виривають кишки з тіла. Тут його знаходить патруль, читає на шапці адресу й волоче на корабель. Тиждень матрос у кубрику бореться з нереальною смертю й реальним доктором. Нарешті одужує. І тоді дізнається, що пароплав, на якому він мав повезти міни, щасливо полетів у повітря біля турецьких берегів.

Відтоді матрос ненавидить спирт. А коли йому треба пити, затуляє носа й цідить у рот по краплині. Це в нього є й тепер, я спостеріг одного разу й послухав його оповідання про денатурат.

Як аргонавти в давнину,
Покинемо свій дім.
Ту-тум, ту-тум. Ту-тум, ту-тум!
За руном золотим... —

співаю я, повертаючись до фабрики й несучи конституцію. Мене зустрічає кур'єр: «Швидше до Директора!» Я поспішаю до їдальні, де він тепер сидить.

Біля воріт фабрики товчуться люди. Актори й авантюристи, жебраки й чеснотники, жінки, чоловіки й діти. Вони лагідно зазирають у вічі всім, хто впевнено ходить, хто твердо ставить ногу й високо несе голову: то, мабуть, хазяї, службовці, недосяжні режисери й всемогутні помічники режисерів. Тут вони товпляться з ранку до вечора.

Їдальня міститься в брудній кімнаті, де стіни запливли паром й салом, столи покрито з минулого року папером, так він і лежить. Перед дверима стоїть напівгола жебрачка, яка нічого не просить, а тільки топчеться по своїй одежині й сумно сповіщає кожному: «Конвертів більш немає». В холодну пору мухи сидять на стелі й обліпили електричний шнур, на якому висить лампа. Шнур зовсім чорний і дивно кострубатий. Мухи сидять і по одній умирають, сиплються на стіл і на похилені голови. В жарку пору – вони літають і пустують, граціозно сідають на хліб і на руки, злітаються до стелі, роблять мертві петлі і лізуть до рота й до носа. Ми, лагідно посміхаючись, невпинно женемо їх і не хочемо ділити з ними нашої трапези. Нам навіть дивно – як може бути їдальня без мух? До цього ще – пси. Невідомо, кого більше завсіди в їдальні: людей за столами чи псів під столами. Кожен співробітник має свого улюбленця. Деякі – двох і більше. Пси гуляють, жирують, плодяться й поповнюють їдальню щенятами, блохами й нудним запахом. Директор сидить окремо й їсть так швидко, ніби в нього в руці дві ложки. Я сідаю біля нього й розкладаю на столі конституцію. Я йому голосно читаю, а він мовчки їсть. Подають другу страву. Директор дає шматок м'яса котові, що сидить поблизу. Це матроська звичка – любити тварин. Одразу котові ще перепадає кілька шматків м'яса від людей, що сидять навкруги: таємна думка, що на них таким чином зверне Директор увагу. Така увага ні до чого, але людям приємно навіть погладити ту тварину, до якої торкалось начальство. «Як аргонавти в давнину», – співаю я сам до себе, закінчивши читати пункти, навіяні морем. І другу страву вже з'їдено. Директор мовчки думає. Пам'ять у нього гарна – кожне слово в голові.

– Роботи багато, – каже він, коли ми виходимо з їдальні, – тільки розбалувались вони всі. Халтуру розводять.

Я не можу говорити – мені не дає авторське задоволення. Мого проекту блискуче прийнято.

– Ти, може, думаєш, що в рукавичках працюватимеш? – каже він далі.

Ми заходимо до зали переглядів, провадячи далі розмову. Це – невелика кімната, в якій, певно, завісився не один бідолаха, бо й тепер вона навіває думки про самогубство. Вона з тих кімнат, до яких нудно заходити й радісно виходити. Стільців немає. Дві-три лави стоять на брудній долівці. В кутку піч, що ніколи не топиться. Ми сідаємо.

– Лінії я одразу не братиму, – кажу я тихо, – бо тут, де справа торкається творчості, я не можу замінити собою всіх творців фільму. Я хочу заслужити в них повагу й авторитет.

Механік за стіною пускає апарата. Апарат деренчить і шумить, заглушаючи розмову. На екрані миготять шматки чергових зніманих якоїсь режисерської групи. Директор робить зауваження про роботу оператора, хтось позад нас це нотує. Я мовчу, дивлячись на екран. Я вступаю до смуги повсякденних інтересів, приїздів на фабрику ранком, переглядів, розмов, директив, сварок, монтажів – усього того, з чого складається ціле наше життя, коли викреслити з нього неділі та весни.

V

– Любий Сев, – хочеться мені почати, – нарешті й про вас ітиме мова. У мене на стіні висить портрет – ваш дід у білій полотняній сорочці й в полотняних штанях, босий і без шапки. Він стоїть у садку, спираючись на палицю. Йому не менше дев'яноста. Але він стоїть так, як ви стояли колись у Місті, у нього буйне волосся й рівні плечі. Він з однаковою гордістю стоятиме серед велетенських машин, він стоятиме на палубі океанського корабля, що йде в невідомі країни, він стоятиме з однаковою гордістю й серед неміряного степу, спираючись на палицю. Бо в ньому є одвічне обличчя Людини, суворі риси завойовника, серце мандрівника і творця.

– Любий Сев, – кортить мені казати, – я пам'ятаю й досі ваше сприймання життя. Жінку треба вміти понести на руках. Не боятися ніколи помилок, бо той, хто боїться, швидко старіє, і в нього холоне голова. Йому годі шукати повноти життя, йому досить тої молодості, що залишилася в нього позаду, а тої молодості, що є попереду й є навкруги, – він не бачить.

– Любий Сев, – хочеться мені казати ще далі, але я стримую себе й переводжу думку на інше. Мені не личить користатися прийомами романіста, щоб прив'язати увагу читача. Романіст обов'язково вже повідомив би, що «Ісмет» у нього буде діяти ще раз, що дванадцять весел матиме шлюпка, яка привезе до берега турецького міністра. Він побожився б, що герой не любитиме балерини, і потім показав би протилежне. Я цього не зроблю, хоч і кортить мені сказати кілька таємниць і кілька фраз, що їх можна різно розуміти. Замість цього я просто перейду до дальших сторінок розповіді, щоб продовжити обіцяні мемуари старої людини, яка, проте, вважає себе здатною жити іще півсотні років.

Мені неприємно, що я написав останні слова фрази. Але тому, що я їх подумав, я не маю права таїти. Чи ж не обіцяв я казати тільки правду?

Моє перебування в Місті вступало до нової фази. Мені сьогодні сказали, що приїхав Сев. Я його не бачив. Художник Сев – мій перший друг. Прийшовши режисером до кіно, він поставив невеличку комедію й блискуче провалився. За це він дозволив собі відпустку на кілька місяців. Тепер він знову повернувся до Міста й буде ставити ще одну картину.

Я виходив східцями на третій поверх готелю. Горіли електричні лампи. Був вечір, що не віщував мені нічого особливого, ніяких подій. Весело підскакуючи, я майже вибіг нагору й там раптом зупинився, пригадуючи, до кого йду.

– До високого режисера, – відповів я сам собі, поновлюючи рух по паркету коридорів третього поверху. Ми умовилися з ним порозмовляти увечері про сценарій – той, що він почав ставити. Отже, я йшов, як веселий журавель. Моя печінка почувала себе добре, і жовч не вилувалась, куди їй не треба. Я був розігрітий, як віск, своїми планами, майбутніми успіхами, романтичністю натури, тишею коридора, відбиток чужих пальців залишився б на моїй шкірі, коли б хтось спробував узяти мене за руку.

Постукав до кімнати. Тиша. Ще постукав. Двоє голосів – жіночий і чоловічий – відповіли разом: «Можна». Я переступив поріг кімнати й одразу нікого не побачив. Праворуч під стіною на столі стояла лампа з абажуром і темною матерією на ньому. Від цього вся кімната була темною, задушливою і чужою, як вулиця незнайомого міста. Крізь одчинені вікна долітала музика ресторану, перериваючись і глухнучи, коли там раптом зачиняли двері. Потім знов лунала, вирвавшись в щілину. Пахощі жінки примусили мене глибше зітхнути, набираючи повітря.

– Добри вечір, – сказав я.

Мені відповіли не зразу, певно, чекаючи когось іншого замість мене. Хтось біля вікна палив цигарку, і вогник її раптом збільшився, зробивши потім у темряві траєкторію яскравої зірки. З ліжка до мене озвався високий режисер:

– Засвітїть, будь ласка, горішне світло.

Я повернувся до дверей і, доки намацував рукою вимикач, подумав, що я прийшов невчасно й мені краще піти, не перешкоджаючи людям заповняти вечірній присмерк розмовами. Пахощі жінки знову долинули до мене. Я запалив світло.

Високий режисер лежав на ліжкові, що стояло ліворуч, упирався головою в стіну й ноги звисив на долівку. Біля вікна сиділа жінка – білоголова, стрижена, в англійській блузці, поклавши довгі ноги на стілець перед собою. Вона палила, дмухаючи в вікно, і ледве подивилася на мене.

Режисер одразу скочив з ліжка й простяг руку. «Дуже радий бачити. Уже гадав, що не прийдете. Сідайте, будь ласка, знімайте вашу куртку й почувайте себе вільно».

Я роздягатися відмовився.

– Дякую, – сказав я, – але ми сьогодні, здається, не встигнемо поговорити, я ще маю побачення з моїм товаришем, що вчора приїхав до Міста.

– Із Севом? – запитала жінка.

– Дозвольте вас познайомити, – заметушився високий режисер, – це, так би мовити, моє начальство з фабрики – редактор, а це моя приятелька й землячка.

Землячка, не встаючи з місця, простягла мені руку. Я її взяв – безвольну, трохи холодну й гладеньку. Жінка мені рішуче не сподобалась. Мені стало чомусь досадно.

– З Севом, – відповів я, – а ви його хіба знаєте?

– Я Сева знаю, – жінка викинула у вікно сигарету і встала з стільця, – учора мене ось він познайомив.

Вона почала ходити по хаті. Я одразу став забувати своє незадоволення. З нею мені захотілося погуляти по вулицях, міцно притиснувши до себе її лікоть. Вона трималася так, ніби їй шлейф несли пажі. Розмовляючи з високим режисером, я відчував на собі погляд, крайки моїх вух червоніли.

– До побачення, – закінчив я розмову, – завтра умовимось. До побачення, товаришко. – Я вийшов з кімнати, почувши за собою,

коли зачиняв двері: «Хочете чаю, Тайах?» Це мене вразило, і я навіть не в той бік коридора відразу повернув. Потім я почав згадувати, перебираючи прізвища й знайомих. Замислившись, я набрів на Сева, що мешкав за кілька номерів далі в коридорі і виходив кудись із своєї кімнати.

– Сев, Сев, – закричав я, – ви це чи не ви?

– Це я, – відповів Сев, простягаючи мені долоню.

Ми довго стояли, трясучи руки, як це завжди роблять і вороги, і друзі. Перші – щоб замаскувати ворожість, а другі – щоб заховати дружню теплоту.

– От ми й зустрілися, – кажу я, – а наче зовсім недавно ми з вами жили в одній кімнаті. Скільки це вже часу пройшло?

Ми установили точно, скільки пройшло часу, і це нас ані порадувало, ані засмутило. Що нам час, коли його є під нами й вище нас цілі гори?

– Провалили картинку, Сев? – сміюся я.

– Іще й як провалив! З музикою й барабанами, – регочеться мій друг, і луна йде коридорами, як у лісі. – Зате я тепер не провалю й не злякаюсь.

Стоїмо ми в коридорі довго, заходимо до кімнати й там знову стоїмо. Розмова наша мало має змісту, але хіба не досить того, що ми чуємо одне одного, бачимо й сміємось, як малі, не знати з чого?

– Сев, а хороше море, чорт його забери!

– Коли б тільки його не змальовували синьою фарбою і красивими епітетами. Обов'язково над ним мусить літати чайка, що квилить-проквіляє, буревісники, що чують бурю, і кораблі з білими лоскутами парусів. Ідуть вони обов'язково вперед, море тоді уявляєш калюжею, яка гордиться з того, що по ній плаває білогрудий корабель.

– А матрос бронзовий і делікатний, – кажу я в тон, – він возить обов'язково привіти й закохується десь у смагляву дочку Індії, нудьгуючи за нею й простоюючи вахту мрійним чудаком. Керманічі всі бадьорі й сміливі, бачать рифи, як акули...

– Дайте ж мені договорити, – сердиться Сев, – я відповідаю на ваше запитання про море.

Він запалив цигарку й став біля трюмо.

– Море – це розпутна красива жінка, яка хвилює більше за всіх цнотливих голубок. Ця жінка лише збуджує жагу, вашу шалену пристрасть. Як перша знана жінка, вона ввижається вдень і вночі. Задовольняє один подув пристрасті, але викликає два інших. Ви бачите, що вона брудна, оця ваша любов, вона іноді дурна й жорстока, але ніяка красуня в світі не дасть вам стільки насолоди, бо вона є й залишиться першою жінкою, першою любов'ю.

Він промовчав.

– Море зовсім не синє, і чайка квилить над ним тому, що хоче їсти, а не тужить за кимось. На кораблях брудні, сірі, обвітрені паруси, і саме цей факт мені хвилює кров. Кораблі на морі поспішають перебігти свій шлях, щоб їх не захватив у дорозі шторм. Вони бояться моря, і їхній гордий вигляд походить від поспішності. Вони жагуче бояться, а ходять, бовтаються, перелітають з хвилі на хвилю, вірніш – хвиля підкочує під них свої піняві боки. Навкруги чорне страшне море, безодня води й гніву. Воно іноді поманить ласкавою синьою фарбою, іноді воно з небом зійдеться й почне чарувати. А натура його зрадлива, зовуча й сувора.

Я хочу теж докласти своїх міркувань.

– Матрос возить не привіти лише, – кажу я, – а й важуце золоте зерно, багатство й ситість, руду й метал. Обважніє трюм, як шлунок бджоли, коли вона повертається з поля. Над морями летить бджола простим шляхом. У трюмі пересипається зерно, гурчить метал, і чути, як за ілюмінатором проноситься вода. На вахті хочеться спати, і обважніли після робочого дня руки. Море, Сев, не забавка.

Сев одходить від трюмо. Виявляється, що він одягав там комірця й поправляв на собі краватку. Це мене зацікавлює, бо в нас ніколи не бувало люстерка, і ми все робили помацки. Мушу признатися, що це був перший і останній раз, коли Сев користався трюмо для таких дрібниць, як комірць і краватка.

– Де ви були? – раптом згадав він про нашу зустріч в коридорі.

Я сказав.

– То чого ж ви звідти втекли так швидко?

– Там якась дівчина, і вона мені не... подобається. А взагалі я не хочу їм перешкоджати.

– Тайах її звуть?

– Я чув це ім'я, але при чому тут «Йосиф Прекрасний»? Там є така цариця, що спокушає.

– Оце вона там і є.

Я здивувався і схвилювався. Перше почуття я висловив, а друге спробував заховати навіть від себе. Моє ж серце – цей одвічний зрадник – нагнало на обличчя зайвої крові, я зробився червоний. Сев це помітив. Він нічого не сказав і почав проглядати журнал. Іноді він дивився на мене. Знову ховався за журналом. Ми розпочали розмову, провадили її з півгодини і сказали дуже мало слів. Я взагалі люблю людей, з якими можна розмовляти, не кажучи всіх слів.

– Сценарій морський думаю. (Коли Сев говорить про свою якусь акцію, його слово, що визначає акцію, він вимовляє ніби з великої літери, як щось важливе та підкреслене.) Море, корабель, наші матроси й нудьга за батьківщиною.

Я лише слухаю, бо в мене немає нахилу до бесіди. Це він швидко помічає й непомітно змінює тему. І, нарешті, несподівано каже:

– Ходімо туди.

– Куди? – дивуюся я.

– До тої кімнати, звідки ви втекли.

Ми сидимо всі гуртом на ліжкові: я, Тайах і Сев. Навпроти нас ходить високий режисер, а на каналі сидить кінооператор в окулярах.

Я відчуваю біля себе тепле плече жінки, вона чудово пахне – якийсь солодкий, тремтячий запах, як звук віоліни. Мені хочеться сказати їй якусь приємність, показати себе веселим і цікавим, і... красивим.

– Ви танцювали, як єгиптянка – наче жагуча пристрасть текла в вас.

Тайах весело сміється й лукаво поглядає на мене й на Сева. Вона дуже стримана й холодна взагалі, а коли сміється – робиться близькою. Для всіх людей в неї холодний погляд і професійна усмішка балерини – одним ротом, білими зубами.

– А взагалі ви нагадуєте прекрасну мавпочку, – додає Сев серйозно, – вона гризе горішок на дереві й влучає звідти горішком.

– Монкі (Monkey), – інформую я, – так звучить це англійською мовою.

Так розмовляючи, ми не помічали часу, що поспішно крутив стрілки на годинниках і засипав синій дах неба цілими мішками світляків. Високий режисер мочив хустку рідиною зі склянки (то був чай) і клав собі на очі, що були навдивовижу червоні й запалені. Він з нудьгою поглядав на горішню лампу, доки ми догадалися її погасити. Високий режисер попик очі світлом прожекторів.

Інтимна темінь обгорнула кімнату. Оператор присунув ближче до нас канапу. Високий режисер сів і собі.

– Ви якісь дивні люди, – сказала Тайах, – нічого подібного я не бачила в себе на півночі. Я почуваю вашу молодість, як морське повітря.

На мою руку обережно лягла її рука й так залишилась. Я почав ворухити пальцями, помалу пестити жіночу руку. Тайах нахилилася до мене, й я нахилився до неї. Її волосся лоскотало мені вухо.

Я люблю людські руки. Вони мені здаються живими додатками до людського розуму. Руки мені розповідають про труд і людське горе. Я бачу творчі пальці – тремтячі й нервові. Руки жорстокі й хижацькі, руки працьовиті й ледарські, руки чоловіки й жінки! Вас я люблю спостерігати, коли ви берете й віддаєте, коли ви ховаєте в одежі ножа, коли ви пестите ніжну шкіру жінки, коли ви боляче любите її й не хочете нікому віддати. Найбільше мені до вподоби руки творців. Перо і пензель, ніж і сокира, талановитий молоток! Чи знаєте ви, що рука, яка вас тримає, передає через вас вогонь життя? Вона вмере, ця невгамовна рука, а витвори її житимуть. Вона поспішає, виконує

волю людини, що, підіймаючися з небуття, ледве встигає дати життя дітям і виконати долю творчого труда. Я люблю її – вічну людську руку, незвичайний символ, і розумію велич тої хвилини, коли друг дає руку другові: цим він передає самого себе, своє серце й розум, дихання дітей. Дві людських руки вкупі – це кільце, за яке, ухопившись, можна зрушити землю.

Моя кана впливає раптом перед очима, я перегортаю червоний жар і відчуваю легеньку прохолоду. Поправляю плед на ногах і підкладаю дров до кани. Кров не хоче вже мене гріти так, як півсотні років тому. Ноги в колінах і кісточках ниють і тремтять, доки розгоряються дрова. Поступово тепло збільшується. Дрова охоплює полумінь. Червоне й гаряче листя його росте й в'яне. Раптом із листя вироблюються червоні чоловічки, вони сидять на дровах, махаючи синіми хустками. Моє холодне тіло набирає тепла. Я нахиляюся до кани, і гарячий вітер дише мені в обличчя. Наче йду я в пекучий день степом, щоки мої горять від крові. Далі я хвилинку тихо плачу. Очі в мене розплющені, я нічого не бачу, і на плед падають рясними краплями сльози. Це не значить, що я печальний, що мені боляче й що я щось втратив. Мої сльози так само, як і сміх, – це фізіологічні процеси, що їх звикли збуджувати в мені певні обставини. Але мозок у мене стоїть над фізіологією. Він знає, що сльози й радість – це невід'ємні частки людського щастя. Я дивлюся на руки, підставляючи їх ласці вогню. Мої любі, грійтеся. Ваша кров тече в синах: пілотові й письменникові. Ви не висли безсило від розпачу та невдачі, ви завжди чесно служили мені. Ви перші дали відчутти ніжність жіночого тіла й відповіли ласкою на ласку. Дрова розгорілися добре. За вікнами негода. Тіло молодіє від тепла. На руки стрибає вогонь і тече по жилах. Я заплющую очі. Неси мене, часе, назад.

– Чи довго ми так сидітимемо? – питає наче з далекого далека голос оператора.

– Мені непогано, – каже Сев, – та мене вдома чекає вже, певно, помічник, з яким я розробляю сценарій.

Я нахилиюся до Сева й пропоную йому свої послуги. А через те, що між нами сидить Тайах, вона відхиляється трохи назад, коли я розмовляю з Севом над її коліньми. Я під сурдинку кажу Севу кілька зайвих слів, що не мають зв'язку з моєю пропозицією. Вони передають моє сприймання Тайах. Вона й собі хоче слухати й нахилиється до наших голів. Її груди торкаються тоді моєї руки. Я не ворую ліктем, щоб залишити враження випадковості. Я чую пульсацію крові на шкірі руки.

Троє голів укупі, три перемішаних дихання, троє рук разом (Сев поклав і свою руку на наші), сутінь кімнати, дружба, до якої увійшла жінка повноправною серединою. Цю групу можна вирізьбити на піраміді, бо вона є синтез і натхнення. Тишу перекласти на камінь, і вона буде тремтіти в напруженні. На неї падатимуть тіні подій, але вона вічна. Троє голів укупі!

VI

Сонце ще далеко за обрієм. Його дотики до хмар ледве-ледве можна розпізнати. Це навіть ще не дотики. Це погляд здалеку, від якого голубіє небо на тім місці, де зійде сонце. Море спокійне й темне. Повітря вночі чорне, а тепер – сіре, і можна бачити за хвилерізом, за маяком – тіні парусів трьох шаланд. Ми вийшли з готелю: Сев, я й актор-тубілець. Вулиця мокра від роси. Біло горить ліхтар, він зблід, як жінка після пристрасної ночі. Перед готелем невеликий бульвар, що обривається до порту. Маяк уже погашено. Пароплав з чорним димарем і трьома червоними на ньому смугами видушує з себе дим, що помалу сотається в повітрі й заволікає: портовий вокзал, портові будівлі і склепи, будівлі зерноперевантажувачів, залізничні вагони на естакаді. Пароплав із жовтим димарем помалу підносить на грот-мачту прапор: темний квадрат на білому полі. Капітан заявляє цим, що він сьогодні відпливає з нашого Міста до своєї країни за море.

Ми йдемо серединою бульвару в напрямку до східців у порт. Бульвар нагадує клітку зоологічного саду, з якої вивезли звірів і лагодяться її почистити. Ще не повиходили підмітальники, поливальники й чепурії – люди, що мають повне право зневажати нас: вони знають наші гріхи і бруд. Біля пам'ятника французькому герцогові стеляться вниз широкі східці.^[119] Герцог показує рукою своє задоволення з моря й торговельної гавані, що лежить просто перед нами. Він не дивиться ліворуч, де військова гавань, ще ліворуч, де нафтова, праворуч – де тепер царство зерна й шкір, ще праворуч, де за будівлями на молу – є море й на високому березі – рештки старовинної турецької фортеці.

По східцях ми біжимо вниз, як школярі. Східців є сот за дві. Добігаємо до вулички, нею йдемо ліворуч, минаємо торговельну гавань, де до берега причалили дубки й великі шаланди, похитуються в ранішньому сні ці дерев'яні будиночки, похитується

сіно на деяких з них, і розноситься важке хропіння команди. Дзенькотять ланцюжки, перекинуті з шаланд на берег. У військовій гавані попритулювалися човни рибалок. Ми підходимо до них і зазираємо згори, з естакади. Наш актор починає бігати й шукати свого знайомого рибалку, віддаляється від нас і десь зникає. Море тихе й блискуче. Ми ходимо, не розмовляючи. Під нами шаланди, розпустивши паруси, похляскавши ними на тихому вітрі, одна за одною відриваються від берега, набравши вітру в парус. Вони довго сновигають у гавані, як нічні птахи, лавірують, хитрять із вітром і врешті, як гуси, випливають за хвилеріз.

Голос нашого актора десь лунає в ранковій тиші.

– Ей, на яхт-клубі!

Яхт-клуб уперто мовчить. Там немає ні душі. Актор надривається; ніби через усю військову гавань розтягся його голос. Нам набридає стояти на місці, і ми йдемо в напрямку голосу нашого актора. Наближаємось до спорудження на березі. Це – старий моторний човен військового призначення. Він стоїть на березі, підпертий з усіх боків. Ми прикладаємо долоні до залізних його бортів. Досередини заглянути важко, бо високо. Ми зневажливо штовхаємо ногами іржаве кермо, воно рипить, ми ворухимо вісь гвинта, вона злегка гудить, резонуючи в порожній середині. Погнуті борти, дряпини від куль і порвана сталь зруйнованої башти. Ми врешті пройнялися повагою до цього жертovníка, на якому було принесено в жертву людські тіла. Коли, кому, скільки? Ми не маємо відповіді. Які передсмертні рухи бачила ця сталь, про що плакали сини чийсь, розкидані в тобі, збиті до бортів ворожим набоєм? Тебе пестило море. Ти занурявся в хвилю, човне. Тепер ти стоїш на березі, і ми не бачимо на тобі гордих слів.

Ідемо далі й доходимо до краю молу. Вже зовсім світає. Над водою сидять рибалки-аматори. Їхні самолови на довгих прутах нахилилися в ряд. Самолов – це вудка з кількома гачками, на кожному з гачків насаджено рачка або дрібну рибу: сардельку чи фіринку. Дрібну рибу ловлять сіткою на круглому обручі. За смугою

води, досить широкою для того, щоб нею могло пройти двадцять пароплавів у ряд, кам'яним бар'єром стоїть упоперек хвилеріз. Він не з'єднується з землею, і до нього доходить човен. Море за хвилерізом бліде, біле, як оливо. Там якраз схід сонця. До нас підходить актор. «Переїдьмо на хвилеріз, – каже він, – туди за нами зайде шаланда». Ми чекаємо ще кілька хвилин. Ми чекаємо не самі. Кілька таких, як ми, рибалок з прутами й кошиками стають біля нас і кричать на хвилеріз незадоволеними голосами. «Давай човна, – кричать вони, – давай човна, соні прокляті!» Нарешті від хвилерізу відходить шаланда на веслах. Хлопець уперто гребе, вигрібаючись на хвилю, що поволі вже почала здійматись у гавані. Човен іде помалу. Аматори з самоловами сидять і похмуро чекають. Саме при сході сонця піде бичок. Якась стара баба інтелігентного походження палить цигарку і плює в воду, ніби ворожачи. Причалює шаланда, легко пошарудівши об камінь бортом.

Ми сідаємо. Човен похитується на хвилі. Я сказав кілька слів про ранок і сьогоднішню неділю.

– В неділю моя голова найбільше працює, – говорить Сев. – Я за неділю багато придумаю кадрів для картини. Нікуди я не поспішаю, ніхто мене не викликає на фабрику телефоном, я працюю, як каторжний.

– Дубок з Кафи? – сказав мій сусіда.

– З Олешок. Бачиш парус? – відповів сусіда Сева.

Дубок похитувався серед гавані на якорі. Він був цілком безлюдний. На щоглах лише блоки вгорі порушували оголеність дерева. Паруси змотано. Бугшприт, завжди такий граційний, тепер обріс парусом, що лежить на ньому, як наріст на дереві. Ми об'їхали дубок з корми. За кормою на тросі прив'язано маленького пузатого човника. Він має таку ж форму, як дубок, так пофарбований – і здається малим дитинчам, рибинкою великого кита – дубка. Дубок називається «Тамара».

Хвилеріз підноситься над водою – з боку гавані на чверть метра, з боку моря – на два метри, метрів зо три завширшки і з кілометр

завдовжки. Такі його ознаки цілком задовольняли управління порту. Хвиля розбивається, не доходючи до гавані, коли по морю ходить шторм на всі дванадцять балів.

Ми пройшли по хвилерізу в край, поминувши десяток рибальських хатин, що попритулювались до каменю із згористого боку. Це, власне, не хатини, а сякі-такі дощечки, фанера, стовпчики й рибальські кошики. Тут живе ціле літо родина рибалки. На зиму вони переїзять до Міста на зимівлю. Шторми зачлупували їх піною й скаламученою водою, шторми викидали до їхніх ніг морську траву й розпливчастих, як холодець, морських медуз. Рибалки тоді славили Бога й ніяк не могли перекричати реву штормової хвилі. Лаялися вони знаменито.

Ми сіли на іржаву стару гармату, що своєю вагою зміцняла край хвилеріза. Налітав спроквола невеликий вітер. Ми крали в когось день, бо сонце ще не зійшло.

– Сев, як може країна жити без моря? Які перспективи є в Швейцарії? Коли б я там жив, я, певно, повісився б на вершечку першої-ліпшої гори. Їхня молодь з нудьги дряпається по скелях, одморожує носи й ставить рекорди. А нудно ж як! Сьогодні виліз на гору, завтра подерся на вищу, а людей навкруги немає, внизу під ногами бовваніє вся країна, димляться долини, блищать ріки, на згір'ях, як мох, ліси. Вони сидять у норі. Люди деруться на гори й ніяк не можуть їх перелізти. Вони ще роблять годинники, точно розділяють чужий час, думають, що годинники дадуть їм втіху й молодість. У вас є годинник, Сев?

– Зроду його не мав.

– Мені годинник нагадує фараонову тощу корову, що не може ніколи наїстися.

Біля нас рибалка спіймав бичка. Ми сиділи обличчям до вільного моря, де мало сходити сонце й підійматися перед нами на Місто. Далекий берег ліворуч вимальовується вже, наче виходячи з долини нічних тіней. Сев розповідає про жінку, що ніколи не бачила, як сходить сонце, і, проте, була гарної вроди. Жінка мене цікавить, я

розпитую про ознаки її краси. Саме в цей час починає сходити сонце. Воно витикається з-за води й одразу ж відбивається в морі. Через це воно ввесь час кругле й лише збільшується й збільшується. Тепер воно відривається від води. На ньому наче ворухить хтось блискуче решето. Кричать позад нас мартини. Кричать, кружляючи над водою й падаючи часом на воду за рибою. Сонце б'є в очі. Ми спочатку терпимо, кліпаємо очима, а далі повертаємось до сонця спинами й зітхаємо, почуваючи, як тепло на нас лежать промені сонця.

– Я відчуваю, що мій мозок наче холодною водою пополоскано. Це добре. Ви думали про мій сценарій?

– У вас щодня новий сценарій, Сев.

– А ідея?

– Я кажу – новий для темного ока. А себе я за таке не вважаю. Ваш сценарій має ідею, що її не можна цілком сказати словами. Мене завжди дратували всі оті скорочувателі чужих думок, вульгарні конкретизатори. Вашу ж конкретність треба назвати его-конкретністю, бо її треба формулювати лише вашими словами, до неї треба ще вашої усмішки, ваших манер і вашої веселості. Конкретність і діалектичність матеріалістичних ідей треба вміти бачити на ваших полотнах і у вашій фільмові.

Промені сонця лежать на наших плечах. Іноді повіває з моря ранкова течія повітря. Порт потроху галасує. На дубку вештаються вже люди. На морі шум. Хвилі б'ють у хвилеріз. Біля моря розмовляти нам так, як у степу. Море – це великий степ, на якому росте синя й чорна трава. Біля моря добре думається, і звичайні слова набирають таємного й великого змісту.

– Я розповім вам, яких я люблю людей, – починає Сев, тримаючи цигарку в зубах і шукаючи сірників, – був у нас на селі один дід. Біля ста років йому було. Кремезний, важкий дід, що забув уже рахувати онуків та правнуків, а синів геть усіх поховав. Став недобачати старий, і вигнали його правнуки, бо не міг він городу доглянути та за свій хліб відплатити. Оселився старий у землянці над рікою. На даху в нього зимою вовки ночували, влітку – трава росла, і жив дід так, ніби

збирався свою сотню років іще раз переглянути. На лови він їздив удень і вночі, риба йому йшла до рук, як приворожена. Так він проживав – цей сліпий дід. Такі в ньому сильні були інстинкти боротьби, що він, сліпий, викинутий із життя, боровся за нього, як мавпа, що з неї пішли ми всі. У нього стало б сили й інстинкту боротьби на те, щоб з своєї печери пройти знову ті десятки тисяч років, які відрізняли його від пароплавів на річці. Він міг би ще й одружитися для повноти доказу, та несподівано його розірвали вовки на другій сотні літ життя.

Дивний настрій, опановує нами. Холодна кров тече в риби, а чоловікові треба тепла. Завіває вітер у землянку, на даху шкребуться, гарчать і клацають зубами гості. Береш весло й ідеш на лови. Човен прив'язано до кілка. Ось він стоїть. Чи не набралось в нього води? Очі наче дивляться на густу пелену сірої мли. Пливеш по річці, гребеш весельцем, дзюрчить вода. Гребеш і гребеш, вигрібаючись проти течії, проти всього на світі, пливеш вперед.

Ми розігрілися на сонці, а актора нашого не було й не було. Сорочки ми поскидали, підставляючи сонцеві м'язи. Рокотить десь далеко моторний човен, перевозячи людей на пляж. По той бік хвилеріза пройшов до гавані пароплав. Він став посередині. Вивісив на щоглу прапор, запрошуючи себе оглянути перед тим, як причалити з закордонними товарами до берега. Та ось і наша пливе шаланда. Її хазяїн уже давно виїхав у море й наловив скумбрії. Проте він не думає ще кінчати. Ми помалу злазимо до нього.

Під нами море. Сев сидить на носі шаланди з ниткою самодура в руці. Це той же самолов, тільки – замість приманки – на гачках цесарчине пір'я. Я допомагаю хазяїнові тримати клівер-шкот і навіть забираю шкот від паруса. Ми пливемо, правуючи косо на хвилі, експлуатуючи вітер, і пливемо просто на вітер. Це приємно. Рибальство так захоплює Сева, що він приказує до кожної скумбрії, яка потрапляє на дно шаланди.

Вітер міцніє. «Сьогодні буде шторм», – каже рибалка. Його просолений ніс втягує в себе повітря, наче п'яниця запах горілки.

«Буде шторм на десять балів», – каже рибалка. Він кладе шаланду майже зовсім на лівий борт, переносячи парус і повертаючи шаланду до хвилеріза.

Шторм розлютувався надвечір. На Місто з моря дмухав невпинно вітер. Ляскали десь залізні дахи. Шуміли дерева. На море насунув туман. Свист вітру й морського гулу часом перетинала сирена. Вона кричала методично, важким ревом пробиваючи пелену туману.

Ми наче наїлися дурману. Пальта наші роздуває вітер і намагається повалити нас на землю, коли ми, поминувши східці до порту, біжимо просто по стежці. Вітер твердий, як гума. Нам навіть униз тяжко бігти, і ми біжимо, наче упірнаючи під воду. Через колію, повз залізничні вагони – опиняємося біля води. Але це – гавань, а нам хочеться ухопити повітря з вільного моря. Естакада, з якої вантажать шкіру, елеватори для зерна, пароплав, що повернувся носом на вітер, знову елеватор, службовий портовий будинок, ще елеватор, ворота, вибігаємо на мол, що йде до маяка, і, нарешті, ось воно – море! Так яке ж воно гнівне! Ніби сам Нептун гойдається на кожній хвилі та б'є сандолею щоразу в мол. Зовсім залягає вдалині вітер, ніби й не було його зовсім і не він натворив оцього жахливого біснування води. Спокійне повітря відпочиває недовго. Вітер потроху перелягає, шамотить над хвилями, що котяться одна за одною й котяться, і починає дмухати зовсім з іншого боку. Рибалки в таких випадках виходять за двері нетривких своїх хатин, котрі тремтять на морському березі, і, прислухаючись лівим вухом, кажуть: «Чимра налетить і вириватиме траву з морського дна». Вони зачиняються в хатинах і відрами питимуть кисле бессарабське вино, доки зйдуть на небо спокійні хмари й опанує морем благодатна бунаца – тиха погода, майже штиль.

З туману виринали нові й нові хвилі, й чулося, що за ними йде ще неймовірна кількість інших. Туман був густий і, як високе сіре шумовиння, покривав розлютоване море. Ми сіли з Севом на мол і спустили ноги. Хвиля розбивалася об камінь і дохлюпувала до наших

підшов солоні краплі. Часом ми помічали баранця на черговій хвилі й зіскакували на ноги, бігли вбік, доки за нами гналися розгнівані води. Сплески вилітали так високо, що ми крізь них дихали подвійною вогкістю шторму.

Ми розмовляли про ніжні пахощі степів, які може відчутти лише чутливий ніс тубільця. Безконечний родючий степ поріс травною й поховав дороги. Як у морі, хвилюється його зелена поверхня, багато фарб розкидано по степу, щедрих, щирих фарб збудженої землі. І високе бліде небо блакитними шовками звисає до обрії, дзвенить відблесками дорогого каміння, голубими переливами степової тайни й високими, наче з безвісти донесеними, мелодіями степових птахів, що приліпилися десь у небі й ніяк не знайти їх простим оком. Пливе степ, наставивши вітрила. Море – пустельний степ одного обарвлення й одного запаху. Через це людина шукає інших морів, дальших обріїв і солодшої тайни. Степ межує з морем, що завше приймало на свої вітри журавлів із степу.

Ми розмовляли про жінок і про Тайах зокрема.

«Вона, – казали її подруги, – змінила свій характер в Місті. Кількарічне кидання від одного чоловіка до іншого, жадібні дотики до всього забороненого – десь ніби загубилося, і не впізнати колишньої Тайах». «Я така жадібна до всього, – говорила остання, – я, мабуть, вродилася авантюрицею. Батько мій італієць, мати слов'янка. Я не можу всидіти на місці. Та з вами я ніби потрапила до лагуни. Мені хочеться тихо пливати, говорити неголосно й сміятися з того, що сонце світить і летять промені на сад. Ніхто, ніхто так не ставився до мене на світі».

– Вона звикла до рук, що простягалися її обняти. Замацане тіло відпочиває зараз і відновлює кінчики чулих нервів. Прийде час, коли ця жінка буде відчувати себе дівчиною, звичність і знання любовних утіх залишаться в ній, як згадка про давно читану, недозволену книгу. Вона відродиться для нового життя.

– А ми їй допоможемо в цьому, Сев. Яка це достойна річ – приголубити людину. Людське ставлення підіймає дух і дає силу

рукам. Товариське оточення, безкорисна мета...

– Ви ж її любите, редакторе!

– А ви її кохаєте, Сев!

– Коли б вона була тут і чула наші зізнання!

– Ми її любимо обоє однаково. Вона – втомилася любити. Хай же це не пошкодить їй народжуватися на світ.

Море підкидало хвилі. Біля моря ми почували себе сильнішими. Далеке Місто тонуло в тумані наступаючого вечора. Тільки мол закруглявся з одного й іншого боку, перед нами море, а позаду – спокійна смуга води гавані. Ніби сиділи ми на вигнутому місяці, відбивалися в безмежному морі й пливли не знати куди по такій шумливій воді. Ніби за туманом, десь унизу, на колосальнім віддаленні вилискувала кругла планета Земля, і всі моря її ось-ось мали затопити сушу.

Ми рушили йти додому й зустріли в порту Тайах. Вона тримала капелюх у руках, і її золоте волосся куйовдив вітер. Одежі на ній наче зовсім не було – так вітер дмухав на легку тканину. Ми взялися усі за руки й потягли Тайах за собою на мол. Це було веселе біснування. Ми щось кричали, вибігши на мол, і були як паруси, що кожної хвилини можуть знятися в повітря й попливти один за одним у радісну морську безвість. Тайах щось співала, але хрипливі нотки почувалися в її голосі, немов хотіло прорватися ридання. Вона кинулася мені на шию і жагуче поцілувала в губи, притулившись всім тілом. Потім вона поцілувала Сева.

– Я, мабуть, сплю, – сіла вона на камінь, – дружочок, візьми мене за голову.

Сев почав фантазувати про далекі острови, про голих чорних королів і високі зелені пальми, що ревуть і гойдаються від шторму на піщаному березі. Дружочок, цебто я, намалював картину життя на цьому спеченому острові, картину сходу сонця, коли воно вертикально підіймається на пекуче небо, і заходу – коли сонце падає, одразу утворюючи чорну ніч тропіків, де немає сутінків і вечірніх тіней. Халупа на похилому березі, яка тремтить од вітру, і

мево свічки, що раз у раз б'ється по стінах, і хазяї, не знати чого викинуті до цієї пустелі й забуті людьми.

Тайах слухала й мовчала. Лише поглядала на нас радісно, і забута усмішка, професійна усмішка балерини, набувала іншої виразності. Ми помітили, що в театрі в неї не раз з'являлася така ж усмішка. Під час танка, коли траплялися перерви й переходи, вона любила зайвий раз упевнитися, що ми сидимо в залі – я чи Сев. Ми й сиділи, у нас було одне місце, де вона завше знаходила нас. Вона не любила танцювати і танцювала холодно, коли не було в театрі знайомих. Їй здавалося тоді, що вся публіка чужа, як купа каміння, розкиданого по залі. Треба було їй когось, хто репрезентував би глядачів. Зате нам вона танцювала так, що ми захлиналися з гордості. Тоді викликала її захоплена зала безліч разів, і вона підходила до рампи, усміхаючися нам і кладучи руку на серце. Нам заздрило все людське море.

Шторм, як розлютований оркестр, викидав щоразу нові й нові симфонії, збільшуючи темп і тембр. Коли б у таку погоду високопарусний бриг з'явився на морі, ніхто не побачив би на ньому парусів. Тільки щогли гнулися б і хляскали шкотами, а команда, прив'язавшись до койок, забула б, де в людей стеля і де підлога.

Ми побачили, як хвиля несе щось на собі. Крізь туман ми розгледіли щоглу чи якийсь брус, подібний до неї. На один кінець ніби хтось кинув купу мокрої одежі. На щоглі лежить рукав, а з нього виглядає рука. Голова людини притулилася до дерева, і довге волосся розчісує вода. Передній кінець щогли йшов над водою, як простягнута з глибини моря рука велетня.

Сев полетів у воду і, не вміючи плавати, стояв по пояс у воді і чекав, доки щогла наблизиться до нього. Я вагався, знаючи, що вода холодна, але щогла, підпливши до берега, почала битися об камінь, струсила з себе в воду заляклого вершника, разів зо два збила Сева з ніг і могла потрощити йому кості. Я плигнув у воду й собі, скинувши туфлі й штани.

Екземпляр людини, що її викинуло море, був навдивовижу живучий. Ми його трусили й ламали, волочили по піску й садовили на

землю, терли, гойдали й вибирали з рота в нього пісок і траву – доки він, нарешті, прийшов до пам'яті. Його думки були далеко, дуже далеко, він проговорив кілька слів ніби румунською мовою й знов загубив пам'ять. Ми почали кутати його в піджаки. Він розплющив каламутні очі, й ми злякалися – такі вони в нього були сині. Ми не відривалися від зусиль його розуму вимовити ще щось, що дало б нам ключ, хто він є – цей бурлака з моря. Англійська фраза: «Води, ради Бога, води» – нас збентежила. Румун чи англієць? Ми відрядили Тайах за спиртом.

«Де я?» – запитав незнайомий німецькою мовою, підводячись на лікоть. Його почало страшно нудити. Ми не перешкоджали йому. Потім віднесли його в затишок і зняли всю одіж. Це був прекрасний екземпляр чоловіка. Обличчя обвітрене й мужнє, а тіло радувало очі чистими лініями. Ми викрутили його одіж так, що в ній не залишилось і краплі води, й заходилися розтирати незнайомого горілкою, що принесла Тайах. Потім ми напоїли нашого пацієнта цією ж рідиною просто з пляшки.

Зусилля наших шістьох рук, щира робота Тайах і наша, горілка в роті й шлункові – зробили своє діло. Незнайомий остаточно прокинувся і засоромився, відчувши себе голим серед нашої компанії. У Тайах горіли очі. Вона не могла відірвати погляду від тіла цього матроса – ми знайшли якір на його руці.

– Прекрасний початок для майбутнього фільму, – сказав Сев, подаючи незнайомому його одіж. Той одягся, і я запримітив, як поступово розчарувалися очі Тайах, коли брудне матроське лахміття покрило прекрасні форми чоловіка.

Тепер перед нами стояв блідий матрос, чорнявий і смаглявий, із затьмареними синіми очима, страшенно змучений попередньою мандрівкою на щоглі. Чорнява борідка пробивалася на щелепах, обличчя приємне, хоч і некрасиве. Вражав погляд, що завше був скерований в обличчя співбесідника.

– Початок добрий, – сказав я, лясаючи матроса легенько по спині, – bist du Deutsch, Mensch?^[120]

Матрос оглянув нас усіх такими радими очима, ніби ми давали йому гетьманські клейноди при світлі рампи. Він сів на землю від слабості і простягав до нас руки, як божевільний. Далі він цілував землю й пророблював інші формальності, що їх завели мандрівники, повертаючися на рідну землю.

– Братики ви мої рідні! – нарешті почули ми його національність.

Потім матрос затремтів несподівано і випив із пляшки решту горілки. Він уперше злякано на нас подивився.

– Мене сьогодні розстріляють? – запитав він і зараз же знепритомнів від усього пережитого. Далі його непритомність перейшла в тихий, міцний сон.

– Я Богдан, – пропищав він, коли ми його підняли нести.

Матрос був досить важкий. До візника, якого ми здибали біля портової митниці, ми порядком таки натрудилися. З нашої одежі йшла пара. Вже зовсім завечоріло. Моря не видно було через туман. Шторм лютував, ніби велетенські руки перегортали в воді каміння, не жаліючи сили.

Ніхто не повірив би, що ми вантажимо контрабанду, коли б побачив, як ніжно посадовили ми матроса поруч із Севом на візника й помахали в дорогу руками. Далі ми з Тайах пішли з порту.

По дорозі ми зайшли до Професора й посиділи в нього з годину на китайських кріслах. Ми з'їли прекрасну диню, яка об'єднала нас, як люлька миру. Я одержав Будду з бронзи,^[121] що його чекав уже давно, божка з Індії, зробленого людськими руками в 15-му столітті.

– Історія цього бога, – каже Професор, – починається з останньої китайської війни. Дотого часу Будда спокійно спостерігав життя в кумирні. Його вкрав, звичайно, матрос експедиційного загону. Перед тим як забити свідка крадіжки – бонзу, матрос розпитав його, чи немає чого цінного в череві бога. «Сину мій, – відповів наляканий бонза, – завше в таких божках є найцінніша річ усього нашого життя. Найцінніша річ». Та матросові не пощастило перевірити слів китайця. У нього в кумирні ж одібрав Будду офіцер. Через те, що останній не

чув інформації покійного бонзи, Будда й досі стояв у родині офіцера, як трофей геройського батька.

Я потрусив божка, перепрошаючи його за кощунство, і нічого не почув у нього всередині. Ми посміялися: я, Тайах і Професор. Останній, правда, знав, з чого сміявся.

– А ми знайшли в морі людину, – похвалилася Тайах, – матроса, красивого хлопця.

– Ви завше щось для себе знайдете, тільки не одразу йому закручіть голову. Не забудьте, що матроси не здатні прив'язатися надовго. Кожен порт милий їм лише доти, доки не кликав їх гудок на борт. У кращому разі він подарує вам мавпочку або сергу зі свого власного вуха.

Ми промовчали.

– Одначе вас не задовольнить жоден мрійник і романтик. Вам треба сильної руки, пошерхлої руки моряка і його посолених вуст із запахом горілки й міцного матроського тютюну.

– Фе, Професоре, які у вас думки про мене! Невже я подібна на дівку з пристані?

– Тим гірше, що не подібні.

– Мене тягнуть обрії. Я почуваю себе молодою й наївною. Мені хочеться завше бути в вагоні поїзда. Професоре, напророкуйте мені щось цікавіше за матроса. Навіть за цього, гарного.

– Хай буде так, як буде. Так, як ви захочете.

Ми вийшли від Професора, зігріті теплом цієї людини. Тихі вулиці Міста були повні штормового вітру. Він проходив площами, як господар. Море билось десь об берег скажено й грізно. Я зазиравав у безконечно лагідні очі Тайах. На перехрестях вулиць ми зупинялися, бо вітер наче танцював навкруги нас. Ми цілувалися, не звертаючи уваги на прохожих, і йшли до іншого перехрестя. Там цілувалися знову, і я свистів з насолодою в пальці. Але вітер свистів дужче.

– Заходь, дружочок, – каже Тайах, коли ми рівняємося з її готелем, – це ж останній вечір. Завтра я від'їзду до Генуї. Доки ми знову побачимося, пройдуть місяці.

Проходячи коридорами готелю, ми помічаємо на дверях Сева записку: «Повіз Богдана до лікарні. Повернуся пізно». Ми пишемо нижче: «На добраніч» – і заходимо до кімнати Тайах. Кімната молоді, привабливої жінки завше нагадує каюту. Тільки в ілюмінатор може литися таке свіже повітря! Каяту застелено килимом, по стінах пурпуровий шовк, блакитний газ повис на люстрі, високе ліжко виглядає затишно – справжня койка. Вона може приспати натовлену людину.

Ми сиділи, загубивши розуміння власності рук. Ми хилилися одне до одного, як дуб і лоза, і кожне з нас було то дубом, то лозою.

– Там умирає моя тітка, – сказала Тайах, – а в Мілані живе батьків брат. Поїдемо зі мною, дружочок?

Я промимрив щось, лінуючись відповідати, і поніс Тайах по кімнаті, не відчуваючи її ваги. Вона злякалася і здригнулася, шукаючи моїх очей і допитливо глянувши в них. Потім засміялася і, як воркїтлива кішка, проказала мені на вухо: «А я думала...»

– Що думала?

– Що й ти такий, як вони.

– Тепер не думаєш?

Замість відповіді вона почала кружляти мене по кімнаті, доки не заморилася вкінець. Я попрощався й вийшов, почувачи, що неймовірний тягар узяв на себе такими стосунками. «Не загуби Богдана», – крикнула вона з дверей. Губи мої були червоні й ніби не мої, коли я вийшов на вулицю. В обличчя мені ударив вітер, штормовий вихор.

Ніч. На небі нагромаджувалися химерні темні скелі, море здавалося чорною пащею колосальної машини, звідти дмухало солоним густим повітрям, вітром неймовірної сили. Був шторм.

VII

День від'їзду Тайах відмічено кількома подіями. Таємнича рука завше підганяє багато вражень на один день.

На березі моря в досвітній імлі метушаться люди. Дубок «Тамара» похитується на якорі. До нього човнами возять цілі юрби дітей. Ще й на світ не зводилося, коли дубок об'якорився. Якір заграв – зачепився за дно. Канат витягся у воді, крізь біляву воду він наче розтягся, як гумовий. Морська хвиля обхлюпала дубок, почала повертати його, похитувати. Він став носом на хвилю, на невеличкий вітер. Від корми, де байдуже поверталось у воді кермо, голих щогол, клівера на бугшприті, цього слухняного клівера, що любить надиматися від низового вітру, – до лінії якірного каната, який натягся і йшов похило під воду – все являло собою прекрасний образ напруженої рівноваги.

Дітей возять десятками. Діти – з дитячого будинку. Однакове вбрання на цих громадянах Республіки гармонує з їхніми обличчями. Це аргонавти, що плывуть у перший морський рейс назустріч сонячній ласці. Вони сірі всі, як солдати, що хвилями стають на кордонах Республіки. Квіти життя виходять у перший морський рейс.

На палубі писклява дитяча метушня. Чотирнадцятилітки – найстарші між дітьми – дають лад дрібноті. Та годі за ними всіма доглянути. Вони все мусять помацати лапами, до всього принюхатися мокрим носом. Матросам вони вже набридли. Виховательки не встигають задовольняти всю малеч. По палубі швидко з'являються мокрі місця, калюжі – ознаки хвилювання. Матроси лаються. Та розмови дорослих потопають у пискоті, вересках сотні малечі. Дитячий запах стоїть над дубком, і море, домішуючи свого вітру, дає густоту повітря, потрібну для інкубатора майбутніх будівників. Сонце ще не вставало. Коли з берега вирушає останній човен із кінорежисером і кінооператором, дубок все ще стоїть на якорі. Ранкове прозоре повітря не ворухиться над водою, і, може, через це

й вода така прозора. Дубок видно весь – від вершка щогли до найнижчого краю кіля. Але на таку високу парусність кіль ніби малий. Режисер нічого не розуміє на кілях, але йому не подобається така непропорційність.

– Хазяїне, – каже він і позіхає, – у тебе кіль не з твого посуду.

– Який там кіль? – бурмотить хазяїн. – Кіль у порядку. Море спокійне. За такий вантаж ще й кіль їм справляй. Кіль акуратний.

Адміністратор знімальної групи підтримує рибалку. Йому хочеться скоріше відкараскатись од такої мороки, як діти.

– Не розумію, – каже він, – нащо вам тут краса? Адже кіль цей у воді однаково? І його ви не зніматимете.

– Ваш корабель не стійкий через кіль. Хай тільки дмухне більший вітер.

– Я й у горішній вітер повертався з моря, – ображається рибалка, але нахиляється над веслами, ховаючи своє поблідле одразу обличчя. Пролітає перший подув вітру. Човен підходить до дубка.

Знімальний апарат ставлять на кормі. Починають ляскати паруси. Витягають якір. Дубок повертається боком до вітру, щогли зарипіли, і вже бугшприт іде над водою, і ніс різко плескітливу хвилю.

Чи є що зворушливіше за отакий парус, коли йде він, тремтливо випнувши груди? Чи є в світі щось подібне і чи може бути в світі щось подібне до такого незрівнянного змагання з стихією? Одцвіте буйне волосся в людини, облетять кучері, як з весняної верби, похолоне кров і похолоне серце, а людина все змагається, все простягає вперед долоні і, як парус, кличе пройти моря й пройти океани, припасти натомленим тілом до землі й дати сонцеві, дощам і вітрові робити їхнє діло. Коли барометр падає, море штормує, багато подій приходить таких, що дивно стає, де вони могли взятися, жахливі. У скаламученій воді моря, у розлютованому повітрі берега носяться отруйні рухання. І навіть по штормові є небезпека їхніх шкідливих впливів.

Сонце сходило перед дубком, обертаючись на місці. Діти не могли заплющити очей, захоплені таким великим вогнем. Вони

сплескували радісно руками, штовхаючись і вилазячи аж на бугшприт. Кінооператор крутив. Режисер стояв позад апарата й радів від сцени, що мусила бути останньою в його фільмі. «Парусник з дітьми пливе назустріч сонцеві. Вогняний диск піднімається над обрієм».

Сонце, піднявшись, зайшло за невеличку хмару, що почала катастрофічно рости. Діти пустували, бо дорослі їх уже не могли помічати. Хмара розповзлася по небі. Вітер, що дмухав поривами, доніс вільгість дощових крапель. Хмара наздогнала парусник і обсипала його дощем. Паруси намокли, обважнивши щогли. Недалеко вже й берег. Дубок розхитує щоглами аж занадто. Рибалки переставляють паруси. Мокре полотно обвисає й неприємно хляскає. Повні паруси вітру. Щогли нахиляються аж до води. Ще натискає порив вітру, і щогли падають на воду, витрушуючи з дубка верескливу юрбу.

Наступної хвилини небо розвидняється, сонце блищить крізь прорвану хмару, і ніби й не було зовсім дощу. Через годину Директор дає інформацію репортеріві про те, що «через непристосованість дубка до невеликої ваги й через неглибокий кіль трапилась катастрофа. Але дітей пощастило врятувати, крім кількох малих».

Директор виходить на площадку перед павільйоном. В павільйоні працює Сев. Світло прожекторів проходить крізь скляну стіну й ззаду освітлює колишнього матроса, що стоїть нерухомий на палубі свого нового корабля. Вітер обвіває цю фігуру з усіх боків, заблудившись поміж будівель фабрики. Поза матроса нагадує вантажника, що чекає, міцно відчуваючи землю, чергового ящика, втричі важчого за попередній. І тоді він не зігнеться, ніби вантаж покладено на віз, а не на живу людину. Директор запалює цигарку.

Клекоче великий двір фабрики. Усі бачать Директора й поспішають. Найманий шофер ладить машину. Він заліз майже цілком у неї й погойдується разом із мотором. Можна заприсягтися, що він боїться Директора, чекає біди. Це трагічна група – автомобіль і шофер, дві схвильованих істоти. Посеред двору вони тремтять,

чекають, проклинають час, що зовсім зупинився в своїй поважній ході. Директор виходить із задуми. Він, як гармата, одкочується раптом назад і перебігає павільйон, ледве не збивши з ніг секретаря. Той доганяє поспішного Директора.

– Дитина задихнулася...

– Знаю вже. В морі...

– Та не в морі, а знімали тут немовля, а потім відвозили його автом додому, а мати дурна – сиділа, зачарована швидким авто, а дитина й задихнулася. У матері на руках. Мати плаче.

«Чи багато на людину може падати?» – думав Директор, простуючи до контори.

П'яного шофера посадовили на візника. Кінь не хотів довго рушати. Шофер тоді підносив ногу й натискав нею уявлену педаль, що мала подати газу до мотора. Він був у такому стані, коли кожний віз міг перетворюватися на авто...

Зовсім близько виблискує синє срібло моря! Нависло над заходом сонце. День пролітає поважно в міській суеті. Пароплав до далекої Італії обігнув морську опуклість і ніби потонув у морі. Давно вже розвіявся й дим, що довго виходив з-за обр'ю на небо. Сонце зайшло. Уважна врочистість подій – день почав називатись вечором. На кінофабриці Сев кінчив роботу. Подано автомобілі – розвезти акторів по домівках. Дехто почав сперечатися за місця в машинах. Кожний хотів їхати в першу чергу. Сев, натомлений, без шапки, рушає додому пішки. Вимучені актори, у котрих очі горять від пекучого світла юпітерів, очі засипано ніби жаринками, і голова йде обертом, – рушають за режисером, звільнивши машини. І одразу настрої до всіх приходять вечірній, коли незвично навколо все стає, хочеться йти в просвіт вулиць в ентузіазмі й захопленні. Над вулицею десь біля бульварів, лякаючи поодиноких мисливців за любов'ю, проходить пісня. Поруч Сева йде лише кілька наймолодших акторів. Усі горлають. Я впізнаю їх.

– Редакторові привіт!

Я приєднуюсь до них і додаю голосу до їхньої пісні.

Своїм звичаєм шторм, знявшись над морем, заносить на береги анархічності й непередбаченого хвилювання. Це залишається й по штормові.

VIII

Зауваження пілота

«Пишу я – Майк. Тебе, тату, не застав дома. Ти вийшов кудись розхвильований, як сказав мені твій старий секретар. Мені довелося пригадати маленький прийом архаїчного боксу, доки він мене впустив. А знаєш, мені набридло вже сидіти й тебе чекати. Екран я завісив. Кана твоя погасла. Як це їх розпалювати – такі дерев'яні колодки? Мука мені була, доки я примусив їх горіти. Ти не сердься, що я взяв для розпалу книжку з столу. Вона стара була й пошарпана. На тонькому папері. Малюнки якихось кораблів, солом'яних парусів, пузатих китайців і значки пожовклою фарбою, як машинним маслом. Тату, ти не сердься. Вона прекрасно горіла. Коли я розпалив, спробував погрітися, та гаряче стало, і я краще сяду ось до вікна й розчиню його. Я чекаю тебе, а ти не йдеш. У кані горить огонь. Од нього людина самотня-самотня. Я не виношу самотності. Навіть у своїй кабіні я проробив віконце, щоб розмовляти з пасажирками. Руки мої на ричагах, а язик бовтається біля пасажирки.

Що б його ще зробити? Десь ти загулявся, тату. Я побігав по кімнаті, бо не люблю сидіти, і почав плигати через стільці. Одного я таки потрощив. Але він старий був і чудний – увесь струхнявілий, мабуть, теж китайський. У тебе м'який килим на долівці, і я спробував стати на руки. Та занадто перехилився і тільки-тільки не потрапив ногами в кану. Незручна штука – цей вогонь на волі! Забув сказати, що перекинув також столика, який стоїть біля кани (круглий отой), і розсипав твої папери. Мені було дуже неприємно. Я почав збирати їх і підкладати за змістом. І що я побачив? Ти, татуньку, знову пером у папері длубаєшся? А я думав, що ти вже цілком здався на нашого Генрі.

Почитаємо, що ти пишеш, дорогенький! Ти не розгніваєшся, бо ж ми з тобою однієї крові. А я через годину знову вилітаю в рейс. Боюся, що з Індії полечу на Австралію – зупинка на Яві. От би я хотів тебе обняти! Може б, і ти полетів зі мною, сивенький? Полетів би, полетів, я знаю тебе.

Значить, вирішено – читаю. Треба ж мені посидіти тихо, а то знову крісло зломлю.

.....
.....

Прочитав. Молодий ти й досі, батьку. Порівняти мене з тобою, так я – футболіст, а ти гольфіст. Така стара гра – гольф. У футбольній команді я був форвардом. Ми стояли на першій лінії. Ми чекали, як яструби, – куди вдарить капітан перший бол. Тоді ми здіймали пил і тонули в ньому. Іноді мені щастило розглянути зблизька бол, а більше – я налітав і бив ногою в закручений клуб пилу й ременя, який затримувався до мого удару в ногах супротивника. Я почував запал боротьби. Бив головою, ногами, мордою. Це – одчайдушний спорт. Серед друзів, серед команди, я грав, як архангел.

Тепер візьми гру в гольф. Велика, велика площа. На ній є ділянки води, високої трави, чагарника, піску, рівного місця. Далеко на іншому боці площі – ямка, діаметр – кілька дюймів. Через усю таку пустелю, воду і траву треба гнати м'яча – до ямки. Грати можна самому. Є вісім різних кийків для того, щоб гнати. Мета гри – загнати в ямку найменшою кількістю ударів. Я заздрю тим, хто може грати в гольф. Треба бути неймовірно упертим. Треба вміти змагатися самому, без підтримки. Щасливо обминати всі перепони. На мене – так я сказився б, коли б мені довелося загнати м'яча у воду чи в чагарник і звідти його вибивати. Жорстокий розум вигадав таку гру. Битися на самоті.

Це мені спало на думку, коли я читав твоє. Невже не можна просто взяти м'яча і перенести його до ямки? А може, перешкоди виховують і вчать бійців? Мені боязно вимовити

слово осудне – ти пройшов життя, милий! Привчати людей без бою досягати всього – це штовхати їх на смерть...

Слухай тепер далі. Море в тебе дійсно шумить скрізь. Море – на сторінках, а дівчина – десь поза написаним. Не сподобалось мені те, що ти даєш деталі кіноремества. Та, певно, ти не хочеш чути докорів у ледарстві. Ти хочеш зазначити, що працював, коли жив. Цікаво вийшло в тебе про руки, я мимоволі подивився й на свої.

Ти пригадуєш, що подарував мені Будду, коли я вперше сів за кермо? Чи не той це самий, що ти згадуєш? Тільки він був порожній, коли я кинув його в Індійський океан. Признаюсь аж тепер, що кинув. Він мені завше псував жіночі справи. Пасажирки цікавились Буддою, а я не міг нічого про нього вигадати. Кинув я його. Та середина була вже порожня. Ти поясни, в чім справа.

От коли б ти все писав так, як останній розділ. Він мене зворушив. Не можна показувати тільки любимців. Тільки здорових. І пісня ввечері, на тлі неможливого дня – вивершила будівлю. Ти не пригадуєш часом, якої вони пісні співали? Це важливо. У нас тепер в моді «Пісня капітанів». Я тобі її випишу – може, згодиться десь. Співають її пілоти. Мелодію я тобі проспівую з дороги. Вона проста, як марш пропелера.

Ось вона:

Під тобою знайома земля,
Капітан!
Кораблі підняли якоря,
Капітан!

По морях бригантини пливуть,
Капітан!

У повітрі прекрасная путь,
Капітан!

Поміж хмари пропелер пусти,
Капітан!
Із туману до сонця лети,
Капітан!

Простягаються руки дівчат,
Капітан!
Щоб обнять, подолать і зв'язать,
Капітан!

Тих дівчат поцілуємо в грудь,
Капітан!
Журавлину співаючи путь,
Капітан!

Попід нами знайома земля,
Капітан!
Кораблі підняли якоря,
Капітан!

Така пісня. Слово «капітан» викрикується, як такт. Тільки обов'язково зазнач, що це пісня нашої ескадрильї.

Тепер скажи мені за Богдана. Чи це не той, що йому стоїть пам'ятник на березі? Він сперся на якір і тримає в руці поснащеного брига. «Онтон» написано на бригові. Це на мові

острова Ява – Щастя. І він дивиться на море, де перепливають один одному дорогу кораблі. Бронзовий осміх пам'ятника миють дощі й негода. Я хотів би дочитати твої спогади, тату, мене цікавить, як бронза була колись живим тілом. І ти його врятував? За що його розстріляли? Яке гидке слово.

Дівчина мені подобається. Боюсь думати, що це моя мати. Режисер Сев і ти мусили ворогувати. Хіба що Тайах вас обох помирила.

Трохи не забув. Бриг «Онтон», Богдан і Ява, очевидно, зв'язані між собою. Ти, здається, не був на цьому острові? Він хоч і великий, на ньому є база для самолітків, але нудний. Ліси – неприродно чорні. Пологі рівнини і поруч – гори кремністі й облізлі. Я не перелітав над цілим островом – там далі, кажуть, колосальні поля, плантації какао, рижі. Трава росте так буйно, що її не встигають виполювати між кущами кофейного дерева. Цукрова тростина, бавовна, багато купців, бідне чорне населення. Вірять у Мохаммеда.^[122] А колись вірили в Будду. Ще й нині можна серед плутаних стежок у віковичних лісах знайти галявини з великими йому будівлями. Камінь будівель обсипався. Статуя Будди під обвившою її травою виглядає кумедно. Вона як жива. Є ще купи каміння, що от-от розваляться, подібні до пірамід. До них я бачив цілі екскурсії вчених. Ніяк не розумію, що вони знаходять у тому камені цікавого. Іноді дійсно можна знайти вибиті на стінах малюнки. Та вони часто непристойні. Видно – яванці недалеко пішли від індусів.

А подобалось мені тільки те, як на Яві влаштовано аеродром. Коли підлітаєш, сонце вже сяде за Суматру. На крилах червоніє пурпур неба. Деякий час ідеш в сірій млявій тиші, забираючи височінь. Внизу видко, як ніч лягає густіш і густіш. На горі ще сірий вечір, а вже на землі тиха темнота. Раптом загориться на аеродромі прожектор. Світить у небо. Біля нього другий освітлює землю й показує мені напрямок – як я мушу сідати.

Свічу свого рефлектора і стрімголов кидаюся в безодню. Майже над самою землею вирівнююсь, роблю півколо і йду на посадку.

Бувай здоровий, тату. Я кидаю папір. Через три хвилини всі п'ятеро дверей твого будинку зачиняться за мною. Вибач. Привіт.

Майк».

IX

Богдан, поставивши порожню пляшку під стіл, налив з другої собі і двом розмовникам і, витерши серветкою голене обличчя, почав:

– Коли ви і ваша рижа видра витягай мене з води, я прокинувся з думкою, що це не останній раз і що мені знову доведеться колись топитися, бо так сказав на острові Пао малаєць з одстреленим носом. За його словами, мені на роду написано втопитись. Проте щоразу я впевнявся, що мене зарано примушували виконувати це віщування. Щоразу я оживав. Через це – моя розповідь на три чверті буде розповіддю про те, як я тонув і як мене рятували. У мене перетрушені й пересолені вже всі кишки, і, коли таке життя продовжиться, я гадаю піти до лікаря і зробити собі зябра. Я спостеріг, що такі мої пригоди завжди траплялися тоді, коли я починав революцію, бунт або протестував проти несправедливості.

Ви мене витягай й вигоїдали до пам'яті після мого останнього бунту. І соромно мені вам зізнаватися, що повстав я проти шлюбу. Працюючи в румунського рибалки, я одгодувався, як кабан. По мені жили грали, мов на коняці. Я повертався з роботи (саме час був рибальський) натомлений і голодний. Перехиляв дві миски юшки, їв сало і запивав кислим вином. Потім лягав долі і спав без пам'яті.

Воно й не туди, що сестра хазяїна точила в цей час на мене зуби. Вона була рижа і гнучка, як чорт. Її очі могли просвердлити залізо. А на мене вона дивилася і ніби вся блищала. Я одразу злякався, коли побачив вашу видру. Вона схожа, тільки очі м'якші. Я набирався сил, збагачував хазяїна і, похитуючись на кормі шаланди, верхував у мріях степами вороним конем. Іноді з нами їздила ця Ганка – сестра хазяїнова. Сідала вона завше до мене й оглядала мене, як грушу на дереві. А мені аж ніяк не хотілось зайнятися жіночими справами. Тільки раз хазяїн підморгнув, кивнув оком на море й засміявся. «Дивись, скільки там риби, а в компанію я прийму», – сказав мені

брат Ганки, за якою впадали всі багатії і парубки по березі. Аж тут я заховав очі, засоромився і почав нишком готуватися до втечі.

Позичив у хазяїна грошей поверх тих, що він винен був мені, позбирав докупи свої манатки, які я придбав на роботі в нього ж, і навіть поголився на дорогу. Та око жінки бачить і крізь одягу.

Того вечора ми всі трохи підпили. Хазяїн побив посуд і пішов до своєї половини, залишивши мене в кімнаті сестри і не вигнавши, таким чином, до мого постійного житла поза хатою. Я заснув. Уночі, коли хміль у мене проходив, я відчув на шиї руки – гарячі та міцні. То Ганка притулилася до мене, як парус – тремтливий і випнутий. Я увійшов у парус, як увіходить горішній вітер, і ми вдвох понеслися в одкрите море. Відмовити жінці – не моя звичка, а найбільше такій, як Ганка.

На ранок ми поїхали разом на лови, і взагалі – тиждень я не знав, де живу і що таке сон. Нарешті я прохолов. Це трапилось перед початком шторму, коли шаланди поспішали додому. Я сказав Ганці, що я жонатий і взагалі людина мандрівна. Вона хотіла пригорнутися, але я пересів на іншу банку. Цього не витерпіла б жодна жінка, та Ганка витерпіла. Докоряти за те, що я забув, як вони мене врятували й витягай з моря, – вона не стала, але пригадала мені дрібниці ночей останнього часу, які я провів із нею. Я був невблаганний. Тоді вона вибрала хвилину, коли я поправляв парус, вставши з банки, і спихнула мене у воду. Моментально я опинився на кілька метрів позаду шаланди, що пішла, як скажена, від попутного вітру насуваючого шторму. Я залишився в такому ж стані, з якого рибалка врятував мене для Ганки.

А до рибалки я потрапив оригінально. Треба вам сказати, що я іноді хворію на ностальгію, цебто – у мене з'являється нудьга за батьківщиною. Тепер уявіть собі пароплав, що вийшов із Коломбо до гавані Балканського півострова. Пароплав, звичайно, мусить набрати вугілля, – у нього є спеціальні вугляні трюми-бункери. До трюму спускають людей з лопатками, а вони знаходять там чорних зайців, з-поміж них – один китаєць, що задихнувся в довгій, жаркій дорозі.

Вечір. Вугіль вантажать при світлі. Труп – морока і затримка пароплава. Хто в такому разі осудить помічника капітана, коли він накаже опустити трупи за борт? Тихий плеск води – і по всьому. З чотирьох – двоє тоне зразу, а двох, похитуючи, несе вода річки, що саме входить до моря. Тепер дивіться, як з води підноситься рука, чути булькання води, рухання ніг – і один труп починає плисти, лігши на спину. На берег він не виходить, а вилазить. І губить пам'ять. Ви догадуєтесь – це був я, хворий на ностальгію. Гавань Балканського півострова має при собі й місто. Назвемо його Табором, бо там був концентраційний табір з моїми земляками. Два ряди колючого дроту навкруги не дозволяли всім розлізтися по країні, як хробакам з лопуха. Раз на день приїздила сволоч до табору, тоді всі шикувалися у дворі з дерев'яними рушницями. Їли гидко, працювати не пускали, щоб не розносили своїх думок по країні. Будь вони прокляті в Бога й янголят, трижди навхрест...

Казати, як я потрапив до табору? А здуру. Заломив свою неіснуючу шапку й пішов. Ностальгія засліпить кого завгодно. Та й чув я, що в таборі одчайдушні люципери не мають Бога й серця в животі. Вони вже десь одмовились жандарювати, штрейкбрехерувати і втихомирювати повсталу провінцію. Додому тягла їх ностальгія і цілющий біль пізньої свідомості; думалось мені, що цей табір повинні вислати на батьківщину. І, пішовши до табору, я вистраждав із ним кілька місяців.

Нарешті приходить товста зараза – полковник. Я не жалкую, що він живий зостався, бо в такому разі йому можна ще багато куль бажати – перед сном і вставши від сну. Полковник натягає єдину нашу струну і грає. «Дарагіє браття, – каже полковник, – Господь Бог наш всевишній смілоствілся над нами. Всех нас дома ждуть жони і діти і многострадальна страна. Мнє удалось, памятуя свой долг атца і старшава таваріща, іспрасіть разрешенія у властей і закантрактовать карабль для паездкі дамой». Наша струна – ностальгія – вібрує і дрижить. Ми хочемо вірити, кидаючись від надії до розпачу.

Одбирається сот зо дві. Решта клянуться, що не поїде на розстріл і ввійде в свою країну вперед багнетами. Рушниці у всіх дерев'яні, стрілянина відкладається до слушного часу, а люди, що жили, боролись і вмирили поруч, розгороджуються на ніч барикадами. Ранком у сірій млі вантажимося на корабель. Дехто плаче й побіліле обличчя наставляє на північ. Інші вимінюють хліба і з'їдають задумливо, перекинувшись через борт. Я, потрапивши до рідної стихії, літаю скрізь. Корабель – великий парусник, старовинний бриг. Мачти на ньому чужі. Замість справжніх фок-мачти і грот-мачти – якесь непорозуміння.

На бригові є сліди ремонту на швидку руку. Походження він – не знати й якого: іспанець чи португалець, а може, й англійської роботи його дерев'яні борти. Є місця для гармат, забиті пізніше мирним хазяїном. Бриг розподілено на дві частини: глуха перегородка знизу й до палуби відокремлювала на кормі каюти для начальства, залишаючи багато місця для команди на палубі й в кубрику.

Носився бриг по морях, латаючи паруси, поновлюючи щогли і переходячи від дідів до онуків. Смолили його будівничі, смолили й правнуки. Пінили море, відкриваючи землі. Повісили прапори над чужими головами, затуливши сонце. Тепер бриг витягнуто з домовини, і ми вертатимемося ним додому. Його й дельфін міг потопити, вдаривши хвостом або упірнувши під корму. Бриг одслужив уже службу на морях, – це порушення його спокою в тихій затоці корабельного гробовища скидалося на образу старості. Ми пливли на північ до рідних берегів. Була гірка неправда в тому, що ми пливли без жодного прапора. Скільки разів цей бриг повертався до континенту, гордо піднявши переможний шовк прапорів! На старість йому доводиться везти збезпрапорених солдат, які не сміють піднести над собою стяг зрадженої батьківщини.

Ми йшли в ранішньому тумані. Бриг рипів і крєктав, розсохлий і страшний. Бісової віри вітер ледве надимав паруси. Туманний ранок. Я ходив понад бортом задуманий. Мене тривожило те, що перед відїздом у гавані вештався французький офіцер і, як зацікавлена

особа, поглядав на бриг. Наш полковник, прощаючися з берегом, ніби знайомими очима подивився на француза. Більше нічого. Та я пройшов огні і води і дещо страшніше за ці стихії. Мене обдурити тяжко. В цей час мене покликали наниз. Посуд наш здорово протікав. Я пошукав сокири, бо я тесля, і не знайшов її ніде. Це мене ще більш навело на недобрі думки. Полковник дуже лютував, йому не сподобалась можливість втопитися на такому судні. Бригом правував поганий, кривий і кошлатий румун з двома матросами. Він дав мені пощерблену сокиру, якою не те що тесати, а й рубати тяжко. Я почав латати дірки. Та їх, наче на зло, було безліч і все з'являлися нові. Гниле дерево не тримало цвяхів, і мої латки одлітали під напором води. Тоді ми заходилися скубти старий канат, мочити його і розмочалювати, готуючи в той же час патички, запихати цю паклю в щілини. Велика робота закипіла на бригу. Воду вичерпували відрами, які знайшлися, висмоктували з трюму примітивною помпою, що завше є на подібних кораблях. Самі собою організували зміни, щоб акуратно, по-військовому, відпочивати й робити. Познаходилися десятиці, спеціалісти в цій важкій галузі – пливти морем, не допускаючи в трюм води.

Полковник сидів у кріслі на кормі. Він задумливо палив сигару і читав книжку. Або удавав, що читає. Сонця не було видно. Румун-капітан виймав занозу з босої ноги. Мене він до роботи не пускав, і в компас його я ні разу не міг зазирнути. Бриг ішов помалу. Я відчував тривогу, яка росла й росла. Іноді й не скажеш, від чого вона береться. Крутився біля румуна й полковника, плекаючи надію побачити чи підслухати.

На моє щастя, полковник їхав не сам. З ним була дочка – чорна, як сім галок. Їй було років шістнадцять. Я помітив, що вона виглядає з віконця на мене, і почав повертатися перед її очима, як пишний півень. Потім я кивнув їй, запрошуючи вийти на палубу. Вона довго переломлювала себе й нарешті вийшла, червона, як кумач. «Чи немає у вас якої книжки? – попросив я, соромливо опустивши очі, як того вимагала дипломатія. – Я страшенно люблю читати, – казав я, – різні

книжки. Та наші хлопці, язви їхню душу, ніяк не дають читати, доки їх не покриєш... – я закашлявся, видумуючи, як би делікатно закінчити. – Доки не покриєш їх брезентом зневаги, – вимовив я, слідкуючи за поплавком закинutoї вудки. Риба клюнула – дівчина запросила мене до каюти, і ми вдвох почали вибирати книжку.

«У вас мама є?» – запитала дівчина-галка.

«Мама є і сестричка мале-есенька, – зарипів я солодким голосом, а в самого на язиці лежали всі лайки, які я маю за честь знати. – Вони мене ось уже п'ять років як не бачили. Мамочка в мене старенька і швидко вмере к чорту», – інформував я, думаючи за друге й не знаючи, що стою на правильній стежці до серця дами. Цікавість її зростала. Я мусив розповісти цілу історію з безліччю вбивств та самогубств, які падали на голови моїх кривих, вигадати собі крім сестриці – ще й померлого братика і його полюбити, безжалісно розлучити всіх нас і розкидати по світі і, нарешті, відправити вигадані кораблі на батьківщину до матері в обійми. Моя фантазія розчулила дівчинку. Вона була некрасива і нерозумна. На неї ніхто, очевидно, не звертав уваги, і тепер вона цілком була під владою незвичного. Серце в неї, вже здібне до любові, вперше завмирало під ніжною опуклістю грудей, та в ній усе ще було від дівчинки.

Мене не треба вчити, як себе поводити з дівчатами. Я йду завше просто і ніколи не помиляюсь. Дівчинка звикала до мене з кожною хвилиною. Вже ми з нею ходили по палубі під холодним поглядом батька. Ми стояли біля борту, дивилися в воду, і я кокетував з усієї сили. «Коли ми приїдемо додому, – казав я, – я вас посадовлю на найкращого візника, і ми поїдемо до найкращого ресторану. Нам буде весело, як у раю. Найкращого вина я вам поставлю на стіл».

«Я не поїду додому, на візника не сяду, – дівчинка схаменулася і замовкла. – Мені не можна з вами говорити, це тайна».

Я прикусив губу, щоб не витрясти з своєї дами душі разом із тайною.

«Чому ж ви не поїдете? Адже бриг іде? І хіба я вам не подобаюсь?»

Дівчинка одвернулася.

«Папа заборонив мені казати вам, що ми їдемо не...»

У цю хвилину спереду над нами прорвалось сонце, і в мене сколихнувся весь мозок. Я ледве не впав через борт. «Ми їдемо не додому, – закричав я, – ми їдемо на південь. Сонце мусило б бути позад нас!»

Я схватив дівчинку за руку і поволік за собою на прову брига. Вона – налякана – мало сперечалась. Полковник побіг униз, очевидячки, за револьвером, почувши щось недобре. Земляки обступили мене, покинувши викачувати воду. Стало тихо, тільки булькотіла вода та шуміло море.

«Хлопці! – крикнув я. – Нас зраджено! Ми їдемо проти сонця, на південь, а путь наша мусить лежати на протилежну сторону».

Хлопці показалися. Мало назвати їхні вислови лайкою. Багато років вчилися вони висловлювати почуття неймовірними сполученнями слів. Через те, що завше ці почуття були гіркі, болючі та безвихідні, наче всередині немає серця, скрізь уїдлива зелена жовч, то й вислови велетенськими зегзицями підіймалися до щогол.

Налетів туман, і ми опинилися в тумані. З боку корми пролунав постріл, і голос полковника крикнув звільнити палубу. Ми зайшли до трюму, де вода вже стояла по кісточки. Я розпитав дівчинку про задум її батька. Вона, налякана оскаженілими обличчями товаришів, розповіла мені все, що знала. Я слухав її сам, одійшовши від юрби.

«Куди ми їдемо?» – кричали нетерплячі. Я виліз на бочку.

«Громадяни, – закричав я, – ми їдемо на південь. Нас продано в армію. Ми будемо в африканських пустелях битися з чорними повстанцями. Ми вже не люди. Світ хоче нас умертвити, та ще й з вигодою для себе». Говорив я ще багато дечого, оповідаючи про своє перебування на Пао та на Яві. Ми піднімали бунт на кораблі. Ми вирішили це зробити, заволодіти бригом й попливти на північ.

Коли ми поткнулися на палубу, пролунало кілька пострілів, і один із наших покотився мертвий униз. Це зробило нас уважнішими й об'єднало коло завдання. Перший труп завше найжахливіший. Він

відіграє роль факту, якого не перейдеш, як не оживе ніколи забита людина. З корми в наш бік було направлено, очевидно, не менше чотирьох гвинтівок – румуна, полковника і двох матросів. Я взяв ініціативу до своїх рук.

Нав'язавши брудну ганчірку на палицю, я виставив її в ляду. Кілька куль пронизало її одразу. Я помахав ганчіркою. «Не стріляйте, – крикнув я, – зараз вийде на палубу тільки четверо, щоб стати до помпи, – вже повен трюм води. Не в ваших інтересах топитися разом із нами». Мені ніхто не відповів. «Полковнику, – продовжував я, – з нами ваша донька. Ми її першу втопимо. Не забувайте цього». Полковник не зразу відповів. «Ми вас перестріляємо, як скажених собак. За кожний палець моєї доньки – десятьох повішу на реях». Ми підняли страшний регіт. Полковникові відповідало черево незвичного звіра, замкненого, але не зв'язаного. Він почув немало побажань собі і його близьким, почув лють обдурених людей. Я зробив порядок.

«Я згоден, – почулося від полковника, – хай четверо виходять і стають до помпи. За це відпустіть зараз же дочку». Треба було торгуватися – він уважав нас за дурнів. Ми погодилися на тому, що віддамо йому доньку, коли висмокчемо всю воду з трюму.

Я виліз на роботу в першій чверті. Туман висів, проте палубу всю можна було бачити. Була чудна мряка, у якій корабель здавався вулицею, що похитувалася, паруси безпомічно висіли, і хололо застигле повітря, ніби воно завмерло перед подувом урагану.

Вороги наші сиділи за дерев'яним щитом, що міг цілком захищати їх від наших очей. Їх було дійсно четверо, озброєних гвинтівками. Качаючи воду, я не переставав оглядати палубу, нотуючи всі дрібниці, мов хотів вивчити їх напам'ять. Ми працювали совісно. Туман не розходився, стало парко, як перед зміною погоди. Шелестіла вода, падаючи за борт, звуки, що їх давала помпа, були жалібні, ніби крєктала качка. У трюмі не чути жодного слова. На кормі шепотять наші вороги, і видно димок з сигари полковника. Чудна тиша почувалася – виповнена лише нервовим цокотом сотень сердець.

Ми натомилися й попросили зміни, яка стала на наші місця, доки ми спускалися в трюм. Ми спробували прорубати в трюмі переборку, але крізь дошки в нас полетіли кулі. Полковник рішуче вимагав повернути дочку. Нам нічого не залишалось, як відпустити її. На палубі помпа працювала. Дівчина пішла на корму, оглядаючись на мене. Можу поклястися, що я зовсім не хотів їй зла, і все трапилось поза моєю волею.

Час ішов, і становище не змінювалося. Я перебрав уже сто планів, як нам напасти, не загубивши людей даром. Потім я пішов до помпи, наказавши бути всім напоготові. Працюючи, я потихеньку навчав товаришів, що робити. Струмінь води, повернутий на корму, проте, одразу припинився через несправність помпи. Але ми, виявивши таким чином свої наміри, уже не мали права зупинятись. Ми попадали додолу й кинулися до корми. Двох було поранено. Румун-капітан кинув гвинтівку й підняв руки. Він був сам на палубі. «Де полковник?» – закричав я. «Полковника нема. Він поплив уже в море». – «На чім поплив?» – «Човен. Я маєм тут човна». – «А чому ж ти сам не тікав? Ми ж тебе повісимо». – «Я хазяїн. Бриг – моя. Це – мій жона. Я буду ваш». Краще було не вішати цього босого й кривого капітана. Ми його помилували й гуртом стали повертати паруси. Нам допоміг випадковий вітрець. Тепер ми посувалися на північ. І, на наше щастя, погода вирішила перемінитися. Десь піднісся вгору туман, і свіжий низький бриз забив у паруси. Загальна радість наче ще підбадьорила вітрову силу. Бриг вирівнявся, як кінь під добрим вершником, і летів птахом, припавши до хвиль. Я зайшов до каюти й побачив там дівчину. Вона сиділа в кутку, закутавшись у хустку червоного шовку. «Чого ти, дитино, не втекла?» – промовив я. Дівчина замість відповіді – розревлася, як дурна, і чекала, що я приголублю її або дам цукерку. Я зняв з неї платок і вийшов на палубу з платком. Незабаром ми йшли вже з прапором, і очі у всіх були мимоволі зведені на цей прапор. Та наше життя завше висить на ниточці. Ніколи не можна казати «гоп», доки не перескочиш. На світі завше більше поганого, ніж доброго. Той, хто вірить у долю, може

собі записати, що в долі напівчорне обличчя. Хто любить своє життя, хай молиться, щоб помирати на суші. Та персонально я – волю бути похованим у морі.

Ми не бачили, звідки прилетів перший набій. Тільки повірили ми в нього, коли він розірвався в воді на нашому шляху. Я знайшов щось подібне до рятувального пояса й надів його на дівчину. Вона плигнула за борт. За нею поспішив і я. Ми швидко залишились позаду брига. Люди скакали з нього в море. В корабель уже потрапляли набої. Швидко впала мачта, війнувши парусами. Потім упала друга. Восанне я побачив фігуру румуна на кормі, який зривав прапор. Та його швидко закрила хвиля.

За сотню метрів від нас пройшов крейсер «Ісмет». Через борти перешилися люди й дивилися в воду. Мені здалося, що мене розглядають у бінокль. Я підняв руку. Але крейсер не зупинився й швидко зник у напрямку на північ.

Ми з дівчиною продовжували нашу путь. Сонце з'явилося на білявих хмарах і пливло сухе на сухому небі. Дівчина тримала себе по-геройському. Їй тільки не вірилось, що так кінчається її перша й остання любов. Мені не вірилось, що я не допливу до берега. Я удавав з себе веселого, щоб і втопитися з посмішкою. Потроху ми почали клацати зубами. Я роздягся зовсім і робив у воді гімнастику. Потім я поміг роздягтися й дівчині. Ми не почували жодного сорому, бо там, де панує смерть, тіло вважається прекрасним і досконалим, всі одвічні питання – ясними й зрозумілими, а людські бажання – дрібними.

Ми тримались на воді до вечора, протрималися й ніч. А може, їх було кілька – днів та ночей. На морі й назва дивною стає: чому ніч і чому день, коли йде, переступаючи через моря, великий час? Дрібними дзвонами лютує небо, сліпуче світло горить у мозкові й уночі, і мозок хоче не пропустити виконати своєї останньої роботи: відбити грань, за якою починається небуття.

Я загубив свідомість, притискаючи до себе напівмертву дівчину. Ось у такому вигляді я й потрапив сам до рибалок. Що сталося з

дівчиною, ви, певно, догадуєтесь. Часто хмарка, народившись в синій купелі неба, розтає без сліду, несучися в невідому далечінь, і тільки, може, крапля води впаде з неї.

«Geneva, 2/V

Дружок. Милий мій і хороший. З твоїх листів я бачу, що ти тепло до мене ставишся. Мені здається, хоч слово – тепло – тут не до місця. Як я тебе згадую? Спочатку мені уявляється вечір. Я сиджу й палю. Заходиш ти. Нас знайомлять. Я думаю – славний хлопець. Потім згадуються східці в порт і портова ніч. Ми чекаємо машину. Про що ми розмовляли? Здається, про дружбу. Ні, напевно про дружбу. І про чистоту. Потім прогулянка перед кіно. Далі все зникає з пам'яті. Мені згадується моє життя в готелі. Пам'ятаєш, я тебе поцілувала? Потім почалось щось неприємне. Ти мене унікав. Чому, дружочок? Проте краще не згадувати. Був час, коли я була винна перед тобою. Але тоді я була сама не своя. Ти правильно написав: «Все минає, Тайах». Та скажи мені, друже, нащо все в житті приходить тільки тоді, коли ми перестаємо вже бажати цього? Ти пам'ятаєш мене в Місті? Я тоді дуже любила свого мужа й завше посидала йому привіт на Північ, лягаючи спати. І ніхто не знав цього. Я пустувала й робила дурниці, але тільки через те, що мені було тяжко. Ти знаєш про всі мої дурниці. Я не вмiла опанувати себе тоді. Але все минає. Мені соромно писати, але в мене – теж минуло.

Тут я можу танцювати. Тут користуюся «колосальним поспіхом». В Італії все мені нове. Я така вільна. Та ось прийшло і те, чого я не потребую тепер. Я одержала листа від чоловіка. Я не в силі передати тобі й краплини тієї уваги й ніжності, які там є. Я хочу розбудити в собі щось і – не можу.

Учора йшов увечері дощ. Я вийшла на балкон і вдихнула повітря. Знаєш, тільки на півдні може бути такий пряний запах. Краплі дощу, важкі та краплисті, падали мені на волосся, на

блузку, за комір. Навкруги зовсім тихо. Іноді живеш багато часу й не помічаєш усього, що тебе оточує. Буває ж день, коли раптом одразу починаєш бачити різні дрібниці. Я стояла й думала. І вмить я почала розглядати і сусідній будинок, і дахи, і гори. Я себе відчула самотньою і так далеко від чогось, що мені стало страшно. Але від чого далеко? Від батьківщини? Ні, милий, взагалі від чогось чи від когось, я не знаю, як тобі змалювати це чуття. Але чи було так з тобою? Хочеш піти скоріше на люди, де багато народу, але відчуваєш себе ще більш самотньо.

А вдень учора світило ясне сонце. Я пішла на старе кладовище, яким славна Генуя. Білий мармур лежав скрізь, покриваючи могили. Гори були близько. Місто підо мною бовваніло в легенькому тумані. Бухта страшно синя й порожня. Жодного пароплава. Я йшла тихо й несла білі пахучі лілеї. Мені захотілося, щоб і в мене лежав тут хтось коханий, я б йому могла покласти лілей і посиділа б серед мармурової тиші на могилі. Я, мабуть, плакала, бо прохожий, який мене зустрів, подумав, що я сумую за кимось, хто лежить під пам'ятником. «Не треба плакати, псувати ясні очі – все минає», – сказав прохожий. І я заплакала ще дужче. Я сіла біля пам'ятника великому композиторові й просиділа не знаю скільки часу. Лілеї пов'яли в моїх руках.

Я тобі багато розповідаю про себе. Ось я повернуся додому. Не знаю, як буде з чоловіком. Мені все тепер далеке, про що говорить він. Дружочок, ніколи не люби перший нікого. Коли тебе покохають – тоді, будь ласка, закохуйся, одружуйся. Але ніколи не бажай нікого так, щоб прокидатися тільки з цією думкою й засинати з нею. Взагалі мені боляче писати про це. Хай тепер помучаться інші.

Час я проводжу тут добре. Тітка видужала. Весело. Ранком їжджу на пляж. Беремо човна, запливаємо далеко в море. Лазимо по скелях. У мене вже є тут знайомі. Всі до мене

надзвичайно ставляться, бо я – чужоземка та блондинка. Вечорами буваю в дансингах, кіно. Була в театрах. Та вони тут погані. Бачила музеї – Вінчі, Мурільйо.^[123] Оглянула всю Геную. Завтра їду на два дні до Rapallo та Portofino. Це надзвичайні куточки на березі моря. Швидко поїду до Мілана на кілька днів, звідти до Берліна, одержу поворотну візу – і додому.

Мені тут подобається. Але їхати, проте, треба. Мало залишилося грошей. Я тут танцювала два рази. Душевна рівновага в мене цілковита. Навіть скорше – апатія. Мене ніщо зараз не може зворушити. Я дуже рада. Так спокійніше жити. Іноді з'являється жага до життя. Хочеться відмовитись од прихильностей, звичок, місця й від'їхати. Надовго й далеко. Щоб бачити все. Але раптом маленький вітер і дощ, і все це розпадається, почуваш себе маленькою й кволою, і тоді хочеться великої міцної дружби. Ти мене розумієш?

Ти мені друг чи ні? Так завше кажеш ти. Чому я тобі так вірю? Я тобі так багато сказала. Дружочок! Хороший. Може, ми ще колись побачимось. Читаючи мого листа, ти подумаєш, що я песимістка. Та це не так. Ти не знаєш, скільки іноді прокидається в мені. Завше кожній жінці потрібний імпульс. Щоб був такий мужчина, а коли нема його, тоді треба жити – як усі живуть – зовнішньо. Просто. Я пишу якусь нісенітницю. Але в мене так багато тепер думок, що я не можу оформити їх. Треба вже, мабуть, покинути писати.

Ти ще встигнеш написати мені листа. За Сева я дуже рада. Дай йому мою адресу. Привіт йому від мене.

Дружочок, тепер вечір, і хтось заспівав серенаду. Дістаю ліру й біжу слухати. Які всі далекі нині. Милий мій хлопець!

Т.»

Листа написано різним атраментом, за кілька прийомів. У кінці закреслено *post scriptum*, де стояло запитання про Богдана.

Прикладено фотографічну картку з написом: «Милому ідеальному другові з Генова, 2/V». На картці Тайах сидить у купальному костюмі на камені над бухтою.

Вдалині видно дахи Генуї.

Х

Увечері до гавані Міста зайшла канонерка. Покружлявши по гавані, вона об'якорилася, не пришвартовуючись до естакади. Ми сиділи в потайному кафе, де можна мати надзвичайну чорну каву, дві-три люльки опію і контрабандне вино «Кров землі». Нас розважали дівчата – трохи захриплі від веселості. Скрізь у порту почали бити склянки. Пробило три рази – була одинадцята година. Похмурий передзвін перейшов поступово по всіх палубах.

З канонерки хтось поїхав до Міста човном. Я вдихнув свіжого повітря, подавився ним і закашлявся. Передо мною на брукові двора була моя блювотина. Я витер рота й повернувся до своїх товаришів у кафе. Голова була цілком свіжа. Після багатьох потрібних процедур і необхідних тостів, віддавши належний час на товариські розмови, виконавши всі правила делікатності, гостинності й хорошого морського тону – ми розпочали серйозну бесіду про те, який потрібно корабель для нової картини Сева.

Дівчата обнімали нас за шиї й слухали. Вони зацікавились справою й намагались нам допомогти. Моряк – хазяїн трамбака й шхуни, він же капітан цих парусних птахів, рибалка чи, власне, отаман босої рибальської ватаги, Стелла, Муха, Поля, хазяїн кав'ярні, Богдан, Сев, я – нас було дев'ятеро.

– Повертатись на батьківщину, – сказав хазяїн кав'ярні, – доводиться не щодня. Ви, молоді панове, повірте моїй грецькій голові. Я вмю зварити маленьку чашку турецької кави – міцної й гіркої, як гірка солодкість життя. Я вмю зліпити кульки опію так, що, покладені на люльку, вони булькатимуть, як дитячі вуста. Лампа горітиме ясно й спокійно, коли ви втягуватимете в себе чарівні випари опію над нею. Це все я вмю робити. Але я не знаю, як повертатися на батьківщину. Тому дозвольте мені посидіти мовчки й слухати ваших мудрих слів доти, доки не прийде хвилина розповісти мені про те, що я знаю.

– Ми послухаємо, – сказали гуртом дівчата. У цей момент, коли народжувався корабель, стало тихо й урочисто. З невідомого елінгу пускалось на воду рожденика. Салом натертий кіль слизнув по кругляках, і роздалася під його тиском вода на боки.

Богдан забрав слово перший:

– Дорогі містери й леді! Дозвольте вести вас до розуміння справи, цієї важливої справи, і роз'яснити вам, для якого скоту ми шукаємо й обговорюємо корабель. Ми його шукаємо для румунського босого капітана, двох матросів та полковника з донькою і для двохсот овець, що їх полковник везе під ніж, коли вони думають, що повертаються до пасовиська.

– Постійте, – втрутився Сев, – ви брешете. Корабель цей – для учнів морської школи. Вони вийшли в практичне плавання. Були поблизу катастрофи й підібрали багатьох із розбитого брига. А бриг той ми зніматимемо на якомусь дубкові.

– Бриг на дубкові? – засміявся хазяїн трамбака.

– А чому й ні? – образився рибалка.

– Дубок менший і на ньому зовсім інший такелаж. Коли дубка можна порівняти до шхуни, де на обох мачтах гафельний такелаж, цебто немає рей, то бриг з рейним такелажем на фок – і на грот-мачті нічим не може нагадати дубка.

– Тікеляжь?

Хазяїн трамбака ляснув долонею по спині зацікавленої дівчини. Вона здригнулася й відповіла тим же.

– Тікеляжь?

Хазяїн трамбака не витримав. Благальний погляд зупинивши на мені, він ледве стримував потік слів із своєї хрипкої горлянки. Я дозволив.

– Не тікеляжь, а такелаж, – заговорив хазяїн трамбака, – це слово означає всі як єсть на кораблі приладдя для керування парусами, самі паруси і все, на чому вони тримаються: мачти, реї, гафелі, усі блоки, ванти, фали та багато іншого. Повний корабель, або фрегат, має трое мачт: попереду фок-мачту, посередині грот-мачту й позаду крайц-

мачту. Барка – теж із трьома мачтами, тільки крайц-мачта в неї називається бізань-мачтою й на ній одній гафельний такелаж. Шхуна – барка з трьох мачт має тільки одну фок-мачту з рейним такелажем, а інших дві мачти – з гафельним. Велика шхуна – три мачти – усі з гафельним такелажем. Бриг має тільки дві мачти: фок– і грот-мачту...

Сев зупинив хазяїна трамбака, й на хвилину запанувала мовчанка, як відпочинок після зливи незнайомих слів. Богдан посміхався – це його стихія. Ми з Севом теж були дикунами в справі парусного господарства на дерев'яних кораблях. Хазяїн кав'ярні запропонував нам кави й пішов її варити. Швидко пахощі чорної кави досягай й нас усіх.

– Я, як режисер майбутньої картини, і він – автор сценарію, – показав Сев рукою в мій бік, – і Богдан, що подав нам тему, на своїй шкурі випробувавши її, – всі ми разом з'ясуємо наші погляди на той корабель, що його ми шукаємо. Я розповім про школу й молодих моряків на бригові, Богдан викладе свої спостереження й мотиви повернення його й інших на батьківщину, а редактор пов'яже це міцними вузлами фабули. Потім ми попросимо присутніх висловитись, подарувати нам кілька достойних думок і порад, щоб корабель мав доброго фільма, а морська школа – гарного корабля. Дозвольте мені почати першому.

Хазяїн кав'ярні приніс нам кожному по крихітній чашечці запашної, гарячої кави. Ми почали сьорбати, запиваючи холодною водою. Швидко серце стало жвавішати.

Погубивши рештки хмелю, ми сиділи бадьорі й схвильовані. Почувалося, що цієї ночі ніхто з нас не забуде довіку. Кінокартина стояла перед нами, як конкретна ідея, що закладала собою філософську систему. Сев устав від столу й почав ходити.

– Я уявляю собі морську школу на високому березі. З усіх вікон школи мусить синіти море. Вікна круглі, як ілюмінатори, і кімнати з койками нагадують каюти. У бухті внизу стоїть кілька навчальних кораблів. Б'ють склянки – початок дня. Сходить сонце, як прапор, і прапор лізе на щоглу, як сонце. Бухта – не бухта, а люстерко, в яким

відбивається й коливається все, що лише може заглянути. Так я мислю собі початок картини.

Сев допив каву.

– А далі – виходять юнаки в плавання. Море перед ними без берегів. Вітер перед ними й позаду їх. Корабель чистий та блискучий, як машина з дерева й полотна. Каюти пахнуть степом і землею. Юнаки вчаться захищати вільність, свій прапор – націю трудящих.

Пробило десь надворі чотири рази. Була північ. Почала працювати машина на канонерці, свисток розлігся над водою, і чиїсь кроки почулися на брукові.

– Одного сонячного дня корабель чує далекі гарматні постріли. Кілька дозорців вилазять на марс і на марс-стеньгу з біноклями. Вони передають униз нервові слова командирові: «Стріляє військове судно. Мішень – парусник, на якому видно людей. Збито фок-мачту. Набій потрапив у воду. Збито грот-мачту. Видко на кормі прапора. Корабель поринає у воду. Поринає у воду. Поринає. Парусника немає». Над місцем, де загинув парусник, проходить крейсер і зникає, залишивши над морем хмару диму.

Наш корабель маневрував. Капітан сам став біля керманіча. Як комашня, полізли юнаки на реї, і швидко всі мачти вкрились білими опуклостями парусів. Ішли – на диво. І опинились на місці катастрофи. Першого виловили – молодого матроса, що тримав дівчину. (Тебе, Богдане.) На хвилях гойдалися уламки. Людей було розкидано по морю, як снопи по ниві, хвиля їх не лишала на місці, немилосердно обхлюпуючи і перекочуючись через них. Часто за хвилию піднімалася в повітря рука й розпачливо кликала допомогти, а човен знаходив там тільки воду й нічого на ній. Рятування тривало до того часу, поки на поверхню моря опустилася ніч. І врятувати пощастило біля трьох десятків людей.

Це були люди. Безпомічні – вони лежали на палубі, і від їхньої лихоманки дрижали дошки. Виплеснуті хвилию з рідної землі, вони повернулися понівечені на голе дерево палуби, їхню одягу покидано за борт, розпутні сини повернулися голими. І прапор їхній

– дівоча хустка – лежить мокрий поруч. У кожного є батьки й матері, що плачуть і тужать за синами, стоячи біля похилих хат. Та цілий корабель їм тепер за батька. Вони відчують, що немає їм прощення й не буде, доки не зароблять його честю. І невже, переживши сто смертей, не очистили вони своїх очей, що не можуть ними глянути в братні очі нових юнаків нової землі? Та господарі лагідні. Вони ходять біля врятованих, як біля людей, людей вони приводять до пам'яті, людей викачують до життя, людей захищають від холодного подуву морського вітру. Що за люди – ясно буде потім, а тепер – швидше, хлопці, поносьте всіх під палубу, кладіть у теплі койки і годуйте гарячою їжею.

Ніч приходить сувора, як смерть, і тривожна. Світять електричні лампи під стелею. На палубі порипують снасті. Дме рівний, спокійний бриз, і небо все в зорях, у проміннях, у радості. Ніч велична покрила море солодкою тайною. За таку ніч може пройти все життя, кораблем заснуть постаті без числа, тисячі доль різних людей спустяться на корабель. І тоді зійде сонце. Воно розкрає рівну лінію обрію й ляже на хвилі, і встануть на тім місці рожеві тумани морського ранку.

Ми мовчали, дослухуючи звучання останніх слів. Вони довго завмирили. Стелла витерла сльозу. Хазяїн трамбака крякнув, а рибалка засопів ще дужче. Богдан випив води й приготувався говорити. Перші ноти його голосу ми ледве розчули: він почав шепотом, ніби продовжуючи повість Сева.

– Моя мати вродила мене сиротою. А вродивши – вмерла. Мене покладали у ночви – обмити гріхи. Сліпі мої очі витерли мокрою солоною пелюшкою та повивачем. Кілька крапель солі посолили купіль: у перше купання я обзнайомився з солоною водою. Далі я спробував утонутися, бо сусідка відвернулася до моєї доброї матері. Потім ціле своє життя я невпинно топився. Після ночов я спробував загинути в калюжі, коли вже вивчився плавати навсидячки по землі й заглядав до калюжі, як до дзеркала. Школярем – я тонував у криниці, куди я заліз був видирати горобині яйця й горобенят. Далі – я

побудував собі на степовому ставку пліт з очерету й заходився пекти посеред ставка картоплю на тій крихтій землі, яку я взяв на пліт. Мій корабель ізгорів, а я знову тону.

Утік я з солдатами, що були в нас на маневрах, і опинився з ними в місті на великій річці. Це вже я був підлітком. Швидко казку кажеться, та не швидко діло робиться – проплавав я на річці, підмітаючи пароплави й чистячи картоплю, з рік. І добився нарешті до моря. Воно війнуло перед моїми очима, ніби синім шлейфом сукні. Паруси налипли до нього, як метелики до капусти, і я пішов за ним, мов за своєю молодістю.

Зробився я моряком. Плавав я на піввантажному пароплаві юнгою і хлопцем на все. Сьогодні чистив скла в ліхтарях, на завтра мене призначали до бункера перегортати вугілля, ще через день – я слідкував за плитою в куховара, мив посуд і одержував такі ляпаси, що в мене й тепер дзвенять вуха. Війна нас застала в японських водах. Ми йшли на південь, повертаючися з Владивостока. Стояла страшна спека. Ми ходили, висолопивши язика. Потім почався тайфун. Ви, певно, читали, що тайфун може змити капітана з його містка, капітана багатоповерхового океанського пароплава. У такий тайфун потрапили й ми.

Кілька днів носило нас, поливаючи водою, підкидаючи вгору, шпурляючи в безодні, і навкруги вставали грізні водяні стіни, що погрожували поховати в собі корабель і людей. Пароплав не слухався керма, тільки машини скажено працювали, виносячи нас на нові й нові хвилі. Нарешті зупинилися й машини, і поки ми почали готуватися до смерті, тайфун помітно улігся. І перша земля, яку ми побачили, була земля Філіппінських островів.

Нас прийняли, не скажу, щоб добре, але байдуже. Пароплав розвантажили, почали в ньому щось лагодити, а ми розвіялись по благодатній філіппінській землі. А розвіялись було де – островів Філіппіни мають кілька тисяч. Я блукав по широких дорогах – чужий, німий і виснажений. Іноді мені давали хліба, інколи я крав його з розчинених дверей, мандрував далі, і нарешті мені сказали, що за

день ходи я дістанусь до Маніли. Це місто я знав на мапі. Я його побачив на другий день увечері. Не можу не згадати, як заходить у тих краях сонце. Наче зібрано всі фарби в світі й вилито в синє-пресинє море. На небі неймовірні пейзажі, зелені острови, червоні пожежі, пурпурові прапори. Це біснування кольорів було б штучним на наших бідних берегах, та там, серед загального багатства декорацій, воно навіть не приголомшує уяви.

В Манілі я знову спробував утопитися. Філіппінські острови – колонія американців, значить – нейтральні води. В Манілі скупчилось багато пароплавів із різними прапорами. Вони одстоювались невідомо до яких тихих часів. Я блукав у гавані, давши волю ногам іти, куди їм хотілось. Цілі ліси мачт коливались поблизу берега. Далі на рейді стояли великі пароплави. Смагляві, бронзові, чорні люди вешталися на парусниках. Човни сновигали між ними. Я запитав у одного малайця, чи єсть у гавані наші судна. Він мене зрозумів і запропонував послуги. У мене не було чим заплатити. Я віддав йому свою куртку. Ми пливли, ледве пробиваючись крізь купи великих і малих парусників. Тим часом швидко спускався вечір. В останніх проміннях дня я побачив пароплав, до якого ми пливли. Я попросив зачекати й підїхати обережніше, коли темнота дозволить мені забратися на судно непомітно. Таким чином, поставивши капітана перед фактом, я думав уникнути того, що він не захотів би мене взяти. Стало темно. Підїхавши майже до самого пароплава – він був таки поганий – ми зупинилися. З палуби хтось нас почув, і ми мовчки слухали неймовірні прокльони й добрий руський мат. Ми щільно обїхали корму. Я намацав каната, який для чогось звисав через борт. Ставши на ніс човна, я взявся за каната й опинився в повітрі, дриґаючи ногами. Човен поплив у темінь. Я відчув, що канат рухається і мене тягнуть нагору. Я вирішив краще віддати себе на милість капітана, ніж випустити з рук каната – з усіма можливими наслідками. Мене підтягай до самого борту. Я вже почав був ворушити губами, збираючись якось відрекомендувати себе рятівникам, та побачив над собою занесену руку й почув такий

гарний удар в тім'я, що випустив з рук каната й одразу ж загубив пам'ять. Я навіть не відчув холодної води.

Як і завше до цього часу – я прокинувся не на тому світі. Та й не на суші. Бо врятував мене малаєць і продав пів-мертвого на корабель, що йшов далі на південь.

Знову били склянки в гавані. Була перша година ночі. Надворі завивав вітер. Він, як плаксивий кіт, лягав на дахи, плигав по них і голосив. Ці звуки знадвору відокремили нашу компанію від цілого Міста, як гарна, рівна, безперервна, тропічна злива. Рибалка куняв. Сев задумано палив. Дівчата позлягали на стіл, і в очах їхніх світилася майже собача туга.

– Корабель, – продовжував Богдан, – на якому я очунав, належав старому малайцеві з острова Пао – десь на північ від Яви. Цього острова і чорт із свічкою не знайшов би серед безлічі тих островів, що, як велетенські зелені кущі, лежали на воді. Та за якимись невидимими ознаками ми посувалися просто до Пао. За час цього подорожування я встиг призвичаїтися до нового хазяїна і його команди, що складалася з людей усіх можливих відтінків шкіур і душ. Три дні я удавав із себе хворого, міркуючи над долею. Першого дня мене добре попобили, пропонуючи встати і взятись до роботи. Найбільше я запам'ятав безвухого китаїця, який вишукував на мені найболючіші місця, – і я поклявся собі першою хлопчачою клятвою ненавиді, поклявся, не розплющуючи очей і удаючи з себе непритомного, відплатити цій безвухій собаці. Потім я й справді знепритомнів. Наступних двоє днів я лежав, і ніхто мене не займав. Моє хлоп'яче горе швидко перейшло, яскраві хмарки пливли над моєю головою, бундючно пофарбовані птахи перелітали через мене, бо ми йшли часами зовсім під берегом, поклавши щогли й ніби ховаючись під пишними зеленими вітами.

– Замітьте собі, що й нам, обговорюючи корабель, слід би подумати про те, щоб мачти лягали вздовж палуби, коли зірветься шторм. Або зовсім під берегами, щоб іти в абсолютній тиші, дружно занурюючи весла в воду.

– У нас немає таких штормів, – сказав хазяїн трамбака, – щоб треба було робити складні мачти. А замість весел – можна поставити невеликий мотор.

– Не перебивайте, не перебивайте, – закричали дівчата, махаючи руками на моряка. – Саме зупинили на цікавому місці.

– Так от – ми багато днів поминали островки.

Я вже почав тинятися по палубі. Мене штовхали всі, хто хотів, а найбільше безвухий китаєць. Раз йому за це добре влетіло від капітана, що взяв мене під свою руку. Він ударив китайця в ніс важким кулаком. Я став між капітаном і китайцем.

«Капітане, – сказав я, – цей чоловік мій. Я поклявся вибити з нього колись душу». Я переконував свого хазяїна таким рішучим тоном, що він врешті засміявся, не розуміючи мене, але бійки не продовжував.

Перед Пао ми йшли цілий день у такій гущавині, що часто не видно було й сонця. Раз до нас на палубу впало, обірвавшись з дерева, мале мавпеня. Цілі хмари мавп повисли на гіллі. Вони шпурляли в нас горіхами, листям, суччям, доки я не викинув мавпеняти на дерево. Нарешті ми досягай берегів Пао. Прекрасна бухта, похилий берег, червоний, як найкраща фарба, і дві живих бронзових фігури на березі: жінка й дівчина. Велетенські дерева стояли над водою, їхнє коріння до половини виходило з землі, стовбури дерев були наче на плетеній башті з коріння. Зелені до неможливого дерева й зовсім червона земля...

– Ну, це вже ви того... – прокинувся рибалка. – Це брехня.

– А хіба тобі не однаково, – гаряче обізвався хазяїн трамбака, – ти ж грошей за правду не платив? А може, й я під цим усім підпишусь – що ти тоді скажеш?

– Коли ви не вірите в такі дрібниці, то чи повірили б ви в те, що я плив Магеллановою протокою? Чи повірили б? Це на самому півдні Південної Америки, між Америкою й Вогненною Землею, де зустрічаються два океани, найбільші в світі.

– Розкажи, я там був, і я тебе завше переб'ю, коли ти брехатимеш, – застеріг хазяїн трамбака. – Хоч я й не проти брехні

взагалі. Щоб вона була до ладу і до вподоби.

Незважаючи на протести дівчат, які хотіли швидше знати, що трапилося далі з Богданом на острові Пао, Богдан розповів про Магелланову протоку.

– Ішли ми з Веллінгтона на Новій Зеландії – до Ріо, цебто – з Великого до Атлантичного океану. Біля протоки нас страшенно тіпала буря.

– Там завше бувають бурі, – пояснив хазяїн трамбака.

– Що ближче до протоки – то дужче й дужче ми потерпали за свої кістки. Діло було в березні. Ішов сніг, град і дощ. Крізь густий туман ми помітили неясні ознаки берега: це були Євангелісти – окремо розкидане високе каміння. Скоро ми побачили й скелю, яка стояла на сторожі протоки. Ми пустилися з попутним штормом у вузьку протоку, залишаючи за собою оскраженілий океан. Часами темнішало від швидко літаючих хмар, але як швидко налітали вони, так швидко й проносились. І тоді світило сонце на зелені вали води, на буруни, на піну між каміннями й на обривчасту високу скелю, об яку розбивався мільйонносильний океан.

– Правильно, – сказав моряк.

– У протоці, як у підземному коридорі, ніби вогкі й плісняві стіни, по стінах жахливі малюнки й розколини, все це коливається в півмряці, міняючи контури. Мореплавці, які вперше проходили тут, не один раз молили Бога про щасливе повернення, і через те там є такі назви, як скелі: Євангелісти й Апостоли, затока Милосердя, бухта Св. Таїн. У затоці Милосердя ми кинули якір. Вона надзвичайно гарна, як декорація до пекла. Тяжко собі уявити щось страшніше й жахливіше, куди ні звір, ні птах, ані жодна тварина не заходила. І ім'я цій затоці – Милосердя.

Богдан зупинився, оглядаючи всіх похмурими очима. Хазяїн кав'ярні встав і нечутно підійшов до дверей, прислухаючись. Потім він, як тигр, опинився на середині кімнати.

– Дівчата, замітайсь! – крикнув хазяїн.

Доки ми розчумали, що таке трапилось, дівчата вибігли з кімнати, а до дверей хтось постукав владно і тверезо. Ми всі не вставали з місць. Богдан кинувся бігти за дівчатами, та хазяїн кав'ярні зупинив його: «То хід тільки для дівчат».

Зайшла міліція. Ми показали свої документи. Рибалка не мав нічого при собі, але його знав один із міліціонерів. Богдан один був без документа, і його забрали несподівані гості з собою. Ми попрощалися з ним, потиснувши йому руку. Коли Богдан відчиняв двері, рукав його куртки трохи одкотився, і якір побачили ми на його руці.

Надвір вийшли всі разом. Вилискувало біля випадкових ліхтарів море. У гавані було порожньо й тихо. Ми побачили канонерку. «Нащо вона сюди прийшла?» – подумали ми всі.

XI

Листа написано на шістнадцяти сторінках жовтого шершавого паперу. Він точить легенький запах, що, як нитка диму, коливається, коли листа читати.

«Milano, 22/V

Милий мій, уявляю, що ти думаєш про мене. Не треба думати недобре. Не писала довго. Але нічого не змінилося – ми такі ж друзі. Я одержала твого останнього листа давно. У мене чудний настрій. Такий спокійний. Нічого не хочеться робити. Я дуже багато їздила за цей час. В Генуї об'їздила всі околишні малі міста, багато бачила цікавого, такого, про що я читала раніше тільки в книжках. Уже тиждень, як я виїхала з Генуї й живу в Мілані. Чи одержав ти мою листівку з Комо? Я їздила туди на цілий день. Озеро Комо, коли перерізає пароплав, наче кришталевий холодний спирт стоїть, а не озеро. Мілан і всі околиці його я теж оглянула. Завтра я їду до Берліна за нашою візою. Пробуду в Берліні з тиждень.

Багато я могла б розповісти цікавого. Я ніколи не переживала стільки гострих і цікавих пригод, як тепер, стільки нежданих зустрічей із людьми, у мене якось затупилося тепер почуття прив'язаності до людей, до місця, превалює тільки одне чуття, чуття нового, зміни вражень. Іноді так хочеться поговорити по-нашому. Сісти на канапу, підгорнути ноги, покласти тобі руки на плечі й говорити довго-довго.

Чудно, всі гострі хвилини в моїй уяві зв'язано з ніччю й дощем. Ніч і теплий, липкий дощ. Сумно, що нема з ким поговорити. Розмовляю весь час французькою, італійською мовою. Я досить пристойно вже розмовляю і розумію все. Іноді, правда, трапляються казуси. Я щодня ходжу до собору Дуомо.

Я не знаю чому, але мені хочеться тобі розповісти одну пригоду. Я ніколи в житті не забуду її. У мене немає жодного плану, як це розповісти. У мене немає жодної мети розповіді, але я не знаю, чому вона мене жакливо гнітить, і я мушу її розповісти.

Ця пригода зовсім здається тобі дрібною, але вона мені багато дала і до чогось розбудила. Іноді через надтріснутий малий закаблук можна виломити собі ногу. Ти мене завше розумієш. Правда? Я повторюю, що мені обов'язково треба розповісти. Я не можу її знати сама – цю маленьку пригоду. Я починаю.

Я мушу тобі сказати, що мені тяжко говорити про любов. Чоловіка я якось забула, я тобі вже писала, ніхто мені не подобається. В Італії багато мужчин хотіло б мене «обкрутити», висловлюючись вульгарно, але мене ніхто не хвилює. Два місяці вже майже, як я вислухую на всіх мовах зізнання і серйозні, і смішні, і зворушливі, простосерді й нахабні. Нарешті мені це набридло і тепер навіть не розважає. В Генуї я залишила багато «страждаючих» друзів. Звичайно, це мене підносить трохи як жінку. Я часто думаю, чому мені ніхто не подобається, чому мене не хвилює дотик мужчини? Всі спроби я завше суворо обриваю. Я згадую себе колишню. Я дуже сласна. Я не могла б жити раніш двох місяців, як живу тепер, без найменшого бажання. Мені спадало на думку, що в мене атрофувалась почутливість. І я жила так чудно, що мені починало здаватися, що я – дівчина, не знаю мужчини, це почуття я не можу тобі з'ясувати точно. Треба бути жінкою, щоб зрозуміти це. Так минали ці два місяці. Час летів, зупинявся, знову летів, я залишила всіх своїх друзів у Генуї.

Цей тиждень я багато їздила по околицях Мілана. Їздили з одним італійцем, красивим і дурним до останньої крапки. Кілька днів на природі дуже зближують людей. Іноді, за ці дні, мені здавалось, що ми безконечно довго їздимо, що ніколи не прийдуть до кінця наші малі мандрівки. Виїздили ми зранку на

машині, оглядали всі цікаві місця, звичайно, здебільшого – церкви, обідали в маленькому сільському ресторанчику і надвечір поверталися до Мілана, втомлені й порохняві.

Учора також, як усіма цими днями, ми вирудилися в мандрівку. Два рази на тиждень на піаццо Дуомо чекає великий автомобіль. Це авто спеціально для чужинців, що оглядають околиці. Путь його – невеличке місто Павія, де є старовинна церква Італії – монастир, побудований в 14-му віці. Я зустріла на площі Дуомо мого «адоратера», і ми рушили йти до машини. Ось тут починається друга частина моєї розповіді. Викури папіросу і слухай далі.

Я сіла в машину й почала розглядати подорожніх.

Позад мене сиділо троє сухаристих англійок, двоє французів, ще дехто. Поперед себе я бачила тільки потилицю чоловіка. Цю потилицю можна назвати маленьким надтріснутим закаблуком. Мені було дуже весело, я сміялась, і ми непомітно доїхали до Павія. *Interprète*^[124] повів усіх оглядати славетний кафедрал. Я не буду тобі змальовувати, як мене захопила вся краса. Я розумію французьку й італійську мову, але коли наш гід почав розповідати по-англійському, я повела очима по всіх присутніх. Нарешті ж я побачила цю потилицю, котра була поперед мене в дорозі й ні разу не оглядалась. Коли б я була письменниця, я могла б написати, що в нього був – ясний костюм, ясне волосся, ясно-сині очі й красивий горбуватий трохи ніс. Але тому, що я не письменниця, – мені незручно писати про це.

Я подивилася на нього й байдуже одвернулася. Але щось мене штовхнуло знову подивитись. Він помітив мій погляд, але не відповів на нього. Ми переходили всі з одної кімнати до другої. Мені захотілося поближче на нього роздивитися. Я підійшла зовсім щільно до нього й почала розглядати – спочатку надзвичайну мозаїку, а потім – його. Він уважно розглядав стіну і стояв до мене профілем. На верхній губі у нього був ніжний пух, напевно, йому не більш 22 років,

подумала я. Я зловила себе на тому, що зовсім не слухаю interprets. Мені раптом так захотілося покласти свою руку на його руку. Я побачила, що в руці у нього була книжка... «L'histoire de l'art d'Italie»,^[125] що він такий – мене дужче й дужче тягло дивитися на нього. Він відчув мій погляд, хутко повернувся, подивився на мене і швидко відійшов. У мене впало серце, з цієї хвилини я перестала володіти собою. Мій супутник мені щось говорив, я нічого не чула, мені стало все байдуже й нікого не соромно, тільки б він подивився знову на мене. Сказавши: «Ви заважаєте мені дивитися», я пішла знову в той куток, де був Він. Я стала поруч і дивилася довго просто на нього. Він так щиро розглядав стіну, що в мене повстало підозріння – чи бачить він там хоч що-небудь. Раптом я помітила, що в нього сильно тремтить рука. Він знову повернувся й швидко відійшов. У мене вселився якийсь диявол. Я ходила за ним, стерегла його погляд, сподівалася, впадала в розпач і раптом помітила, що всі рушили виходити. «Зараз усьому кінець», – із жахом подумала я. До відправи автомобіля залишилося ще хвилин 20. Мій супутник запросив мене пройтися. Але я не могла відійти. Нарешті я побачила, що Він – пішов. Я впала в такий розпач, якого я давно не пам'ятаю. Прийшовши з прогулянки, ми зібралися до авто. Я побачила, що Він сидить уже там і сидить поруч із моїм місцем. Мій супутник запропонував мені сісти на інше місце, але, байдуже відповівши «чому», я сіла поруч із Ним. У мене так сильно стукотіло серце, що я боялася подивитися на нього. Ми поїхали. Був сильний вітер. Скориставшись з цієї причини, я сіла так, що бачила його, а мій супутник сидів до нього спиною. І тут почалося щось жахливе. Я розмовляла з моїм супутником, а дивилася на Нього. Він уже не одводив своїх очей, мені раптом здалося, що я кудись провалююся. Мій італієць здивовано поглядав на мене, не розуміючи, що зі мною робиться, та мені було все однакове

–

Berlin, 24/V

Дружочок! Почала писати в Мілані, сьогодні приїхала до Берліна. Мені дуже хочеться закінчити писати. Я буду продовжувати.

.....

– тільки б він не зводив з мене очей. Всю дорогу ми дивились в вічі одне одному майже безперестану. Мене почало трусити, як у лихоманці. Мій італієць кілька разів оглядався: «Куди ви так чудно дивитесь?» Все було байдуже, хотілося тільки одного – дивитися без кінця в його очі. Раптом я помітила, що в нього почав помалу з'являтися осміх, і мені мимоволі теж закортіло осміхнутися. Я засміялась, хитнула головою і сказала голосно, звертаючись до свого постійного супутника: «На площі Дуомо ви мене залиште, я мушу йти додому сама». Більше я не дивилася на Нього, щоб не притягти уваги мого бідного італійця. Бідолаха був дуже розгублений, але мені вдалося, проте, його спровадити.

Я бачила, як Він попростував до собору, не оглядаючись, зайшов досередини. Я вирішила, що Він мусить іти за мною слідом, і швидше пішла через площу до найближчої вулиці. Я дивилася в скло магазинів, і мені здавалося, що я бачу його силует. Хтось пробурмотів над моїм вухом: «Яка блондинка!» Мене наче хлистом ударив хто, – невже він міг так сказати? Але на моє здивовання – його ніде не було. Марно я дивилася на боки. У мене в горлянці застиг якийсь клубок. Невже я його загубила? Я кинулась бігти назад, в напрямку до площі й до собору. У мене не було сили дивитися просто, і все тіло нило й кололо наче голками. Ноги підкошувались.

І я побачила Його ноги! Ноги робили нерівні кроки – то маленькі й швидкі, то великі й неквапливі. Раптом вони стали

несподівано, – я зрозуміла, що він побачив мене. Я почувала, що вся горю, коли помалу сходила на східці собору. В соборі було темно й порожньо. Мені чомусь запам'ятався сонячний промінь. Він прорвався крізь скло і став сяяти на хресті. Мені здавалося, що ось-ось я впаду. Мені стало одразу так лячно, так холодно, мені захотілося втекти далеко-далеко!

Я йшла швидше й швидше до самого темного кутка церкви й відчувала ввесь час кроки, що наближалися. Я почула нарешті його дихання над моєю шиєю. Більш я не могла володіти собою. Я простягла руки до холодної колони, і йому довелося підтримати мене, щоб я не впала. Він заговорив так швидко по-італійському, що я нічого не зрозуміла. Голос у нього був приглушений і нерівний, я відчувала, як він тремтить увесь. Я не знала, що сказати. Ми стояли поруч, торкаючись руками, я тільки чула, як важко він дихає. Повз нас пройшов соборний служка й здивовано оглянув. Це нас одразу протверезило. Я промовила швидко: «Ви не мусите думати погано про мене». Я сама не впізнала свого голосу. Більше нічого я не могла сказати. Говорив увесь час він. У мене крутилася голова. Кожне слово ніби відгукувалось луною в соборі. Розмовляти так було непотрібно й чудно. Він відчув це, схватив мою руку й притиснув до щоки. Потім до губів. Мені здавалося, що він цілує не руку, а всю мене, і я зовсім загубила голову. «Ходімо краще звідси», – проговорила я. Ми швидко пішли. На нас оглядалися ченці й віруючі. Ми сіли в машину й поїхали. Я відчувала, що мене тягло до нього. Це було щось, яке я давно позабула й давно не відчувала. Ми обоє знали, що це не звичайна пригода на вулиці, й боялися доторкнутися одне до одного.

«Ми ж іще побачимось, – сказала я перша, – післязавтра я відїжджаю до Берліна». Він мовчки схватився за голову. «Поїдемо сьогодні ввечері до Monza», – сказала я знову. Він мовчки кивнув головою. Потім він відповів: «Я не можу зараз говорити, я не знаю вашого імені, я вас ні разу не мав близько,

але ви мені ближчі за всіх жінок зараз. Може ж бути надзвичайне щастя? Ви можете не поїхати з Мілана». Він говорив помалу тепер, і я все добре розуміла. Мені здалося, що щось змінюється в моїм житті. Ми доїхали до мого будинку. «Чекайте мене біля дому о 6 $\frac{1}{2}$ годині», – сказала я, виходячи з машини. «Мені чомусь здається, що я вас тепер гублю назавжди», – промовив він. Я засміялась і, заперечуючи, хитнула головою. Вийшла на східці до своєї квартири. Я почула, що автомобіль поїхав, і я довго не мала сили подзвонити біля дверей.

Час ішов помалу. Здалося мені, що я не діждусь цієї 6 $\frac{1}{2}$ години. Я вдягла свою найкращу одягу. Довго причісувалася перед люстерком. Хотіла бути кращою, ніж завжди, й виглядала гірше. Хотіла бути цікавою. Я, маючи міцні ноги балерини, боялася, що вони мене не донесуть. Мені здавалося, що східці ніколи не закінчаться, коли я йшла вниз. Заглянувши до порт'єрші, я з жахом побачила, що мій годинник на двадцять хвилин запізнюється. Тут було 7 за 10 хвилин. Мені зробилось неприємно, що я змушую чекати його двадцять хвилин. Я вийшла на ганок з готовою фразою – *scusi me* (вибачте). Я вже роззявила рота, щоб сказати цю фразу, подивилась праворуч, ліворуч і... його не було!

Одразу я нічого не зрозуміла. Я оглядалась розгублено. Що могло трапитися? Не приїхати – він не міг. Не міг. Я почала згадувати, як ми вмовлялися. Я стояла хвилин двадцять, не рухаючись, думаючи й чекаючи. Ніхто не приходив. Площа перед будинком була цілком порожня. І раптом я додумалася! У мене навіть затремтіли руки. Треба тобі сказати, що собор, де ми бачилися з ним, називається Дуомо. Коли ми з ним умовлялися про місце зустрічі, я сказала по-італійському фразу й помилково вимовила одне наше слово. Загалом вийшло таке: «*aspetti me à дома*». А сказати я мусила так: «*aspetti me à casa*».

Ти розумієш? Слово – дома я вимовила помилково по-нашому. Він же зрозумів, що треба чекати біля Дуомо.

Я побігла, як божевільна, до таксі і поїхала до Дуомо. Вже сутеніло; годинник показував 7.20. Там нікого не було. Я поїхала додому. Коли я сиділа на м'яких подушках таксі, я подумала, що це не випадковість, що так треба, щоб ми не зустрічалися вже ніколи. Засвітилися ліхтарі. У тебе не було такого стану, ніби на тебе обвалюється будинок?

Було темно і зовсім вечір, коли я повернулася до свого дому. Я була страшенно квола. Не могла йти, і підтримувало мене лише те, що навкруги сірили стіни, до яких можна притулитися.

Я не встигла закінчити думки – «То чому ж він не їде до мого будинку?» – як побачила таксі, що їхало помалу повз будинків на площі. Я швидко одійшла в тінь дому. Таксі зупинилось майже передо мною, і якийсь голос вимовив: «Ні, це не той будинок». Я хотіла вибігти вперед і впасти до коліс, але мене щось затримало. Таксі помалу повернуло й почало зупинятись біля кожного будинку. Це була тяжка боротьба. То мені хотілося побігти, то я не могла рушити з місця. Цих п'ять хвилин, що таксі кружляло по площі, здалися мені за вічність.

А тепер, Дружочок, найбільше й найголовніше я хочу сказати: я побачила Богдана. Уяви собі порожній берег, безконечний пісок. Море набігає на берег і шумить пустельно й задумливо. На піску, розпластавшись, лежить людина. Обличчя її я не бачу крізь туман. Тут змішуються риси Богдана й італійського красуня. Ліхтар на розі, – ні, це не ліхтар, а маяк, – крізь млу дивиться на мене. Я нахилиюсь до людини на піску, я цілую її в холодні чудно губи. Я цілую її, а на губах у мене вапно з холодної стіни. Людина встає, і по обличчю я бачу, що вона перемогла море. Вона йде понад водою, і хвилі покійно лягають до її ніг, заграючи з людиною, як заграє звір із своїм володарем. Людина йде, а цокіт її ніг по каменю, – ні, це не ноги, а підкови коней на площі, – вібрують і проривають пустельну тишу. Я відчуваю себе

степом, у який падає зерно і пісня жайворонка, я відчуваю себе полониною, в яку ллються води, я бачу себе лісами, які збирають світло сонця. І я падаю йому в обійми, відчуваю його холодну шию – ні, це ліхтар на площі біля мого дому, – і плачу, плачу.

Коли я піднесла голову – таксі вже не було на площі. І наче камінь упав мені з душі. Я йшла східцями нагору й повторювала собі ніби молитву: «Треба додому вертатися. Треба додому вертатися. Додому вертатися». Я написала тобі все до дрібниць. Приготуй мені прощення гріхів. На цей раз я грішила думкою. Можеш вірити мені, що я нічого не замовчала. А чому я все відчувала – не знаю сама. Дякую, що ти вислухав мене. Цілую тебе ніжно.

Твоя Т.

Р. С. Тепер ти віриш, що мій друг? Я ж бо нікому не розповім цієї пригоди».

XII

Я прочитав листа, де так чудно було помішано чуття й розум народженої жінки. Я впав на ліжко, заплющивши очі, і віддався на волю хвиль, що підкидали й несли моє тіло. Я не сказав жодного слова, що пустило б чуття розтікатися звуками в повітрі. Але, взявши люстерко в руку, я був із собою віч-на-віч. «Давай-но поміркуємо», – сказав я люстеркові. «Давайте», – відповіло воно. «Такого листа досить вам?» Люстерко промовчало, ховаючи глибокі посмутнілі очі. «То як же нам далі?» – не вгавав я. Та люстерко вмить спалахнуло: «Спокійніше. Тримайте нерви. Кличте сюди розум, із яким ви починали справу. Тремтять руки? Випийте води. Ага, – з вином краще. Пийте, пийте. Губами».

Голова моя прояснювалась. Творець Галатеї закохався. Яка стара історія! «Вона любить матроса», – сказав я. «Ви вартий матроса», – відповіло люстерко. «Вона хоче матроса!» – крикнув я. «Фізично, бо розум її належить вам», – відгукнулося люстерко. «Вона моя!» – закричав я. «Вона може бути й вашою, але втече однаково до матроса. Бо виповнилися її часи. Ви розбудили в ній волю перемогти своє вчорашнє, і вона тепер іде в обійми матроса, як хмарка пливе за обрій».

«А Сев? – сказав я по мовчанці. – Невже і він безсилий? Ця жінка належить нам цілком». – «Він такий, як і ви. Вам віддають розум і думки, ви обоє виявляєте процеси, показуєте волю до здійснення, можете й здійснювати, але не вам зупинити ті струмені, що їх ви викликали з надр».

Я стиха підвівся і підійшов до розчиненого вікна, у яке видно було море і маяк. Бути мудрішим за себе – от завдання! Невже тільки з болю народжується велич подій? І чи потрібно стати конче матросом? Загубити можливість шукати на землі вогні й ставити їх на берегах ріки в майбутнє?

Ранкове повітря несло з моря лагідність. Я почав роздивлятися гавань і вулицю, як перед походом. Учорашня канонерка стояла на рейді. Я вирішив подзвонити до Директора. «Він уже на фабриці», – відповіли мені. Я подзвонив на фабрику, і між нами відбулася така розмова.

Директор: Ти що – заспав сьогодні?

Я: Є щось негайне?

Д.: Я пришлю зараз машину. Наскочила важлива подія.

Я. Ти дзвонив у справі Богдана?

Д.: Розповім на словах. Не барись.

Я довго не клав трубки, дослухаючись, як на станції щось гуло й зумкало. «Покладіть трубку», – сказала телефоністка. Я поклав і оглянув себе – чи все на мені є і чи можна так стати перед важливими подіями.

Так я й простояв, знову замислившись, до приїзду машини з фабрики. Я сів біля шофера, і ми помчали вдвох по рівних вулицях. Біля знайомої пивної нас зупинив фабричний шофер. Ми погасили машину і зайшли пересидіти радість зустрічі. Трьох пляшок було цілком досить. Ми вийшли ще більш дружні й за якихось п'ять хвилин були на місці. Перший кінооператор фабрики стояв на ганкові з апаратом. Його помічник тримав штатив. У канцелярії ознаки метушні та безперервні дзвінки.

Директор бігав по кабінету, щось наказуючи людині, якої в кабінеті не було. «Викликати ще кінооператора хроніки, – кричав Директор, розмахуючи руками, – авто беріть «Русько-Балтик». Моментально. Ось він вами буде командувати, – Директор помітив мене, – сідай, командире».

Фігура за вікном зникла, і по дворі рознісся її дзвінкий голос. Я сів.

– Слухай – така справа: сьогодні приїздить комісар закордонних справ. Завтра вранці приїде на крейсері турецький міністр. Буде нарада. Треба все зняти на плівку і цю плівку долучити до тієї угоди,

що її буде складено під час побачення. Все. Кого тобі дати для цього?

– Сьогодні я обійдуся цими двома кінооператорами, що ти мені даєш. Ти вже послав людей зробити проводку току для прожекторів в особняку, де буде побачення?

– За це не турбуйся. Увесь можливий ампераж буде даний.

– А в лабораторії є наказ виявляти мої негативи й друкувати зараз же поза всякою чергою?

– Це ти сам піди й скажи. Поїзд прийде за півгодини.

– Про Богдана дзвонив?

– Нічого важливого, але його не випустять, доки не зберуть за нього матеріалів.

– Тоді треба взяти на поруки. Він потрібний Севу для картини, а мені – для сценарію. Потім треба перебудувати ще корабля.

– Я вже прогнав Сева з кораблем. Дурниці ви якісь повигадували. Візьмете дубка й на ньому і знімете. Витрачати народні гроші я не дозволю.

– Ти, може, взагалі проти цього фільму? Ти, може, думаєш завше одягати наших людей у драні свитки й вишивані сорочки? Страждання, злидні, соловейко й постійні мандри зі своєї землі – на землі інші, у каторгу, в ярмо, в перевертні? Ти думаєш, що ми не можемо підняти якір свого корабля й поставити паруси? Що ми не сильні духом і ділами для того, щоб заспівати веселої пісні про далекі краї, про блакитні високості неба, про бадьорі химери оновленого духу? Так ти думаєш?

– Тю на тебе – який ти гарячий! Але ж я сам моряком був. І моряки в нас були на перших революційних барикадах.

– А через те, що ти моряк, ти й радиш узяти дубка й зовсім його не перероблювати? Ти, мабуть, і не бачив зроду парусів?

– Парус я бачив, – Директор образився, – тільки що ми потім із тим кораблем робитимемо? Свій кінофлот заснуємо?

– Ми віддамо навігаційній школі. Хай і вони мають старого корабля.

– А чому б не взяти нам у школі тимчасово якесь судно і зняти його?

– Ми про це думали. Але школа тепер уся в плаванні, та й немає в них такого розміру, як нам потрібно.

Я покинув цю розмову, глянувши на годинника. Залишилось чверть години до поїзда. Хоч до вокзалу було й недалеко, проте я поспішив сісти до авто й поїхати. Дорогою я пояснив операторам, що ми робитимемо, і написав записку до лабораторії про негативи.

День був похмурий. От-от удариться хмара об хмару й піде краплистий дощ. Але хмари, як хвилі, перекочувались на небі, підпливали одна під одну, руйнували силуети верблюдів і вимальовували на верблюдах човни, цілі кораблі, залишаючи замість парусів сині клаптики неба. З човнів поставали башти над рікою, чиясь велетенська рука і тонкий спис. Я вже хотів зняти на плівку цю верховинну гру, та згадав в останній момент, що це бачу лише я, а об'єктив кіноапарата навряд чи побачить щось подібне. Прийшов поїзд.

Я забув за свого кінооператора, уп'явшись очима в вагон, з якого мав вийти той, чиї портрети щодня друкували газети. Мала вийти людина, яка привезла сюди на побачення з турком якісь колосальні плани, приховавши їх за спокійною для газет усмішкою і за загальниками офіційної мови. Я знав, що такі люди, як той, який мав приїхати, живуть на двадцять років уперед, і хотів пересвідчитися, як вони виглядають. З вагона вийшов комісар.

Мене шарпнув за плече кінооператор, бо я саме стояв перед об'єктивом, і зараз же почав цокотіти знімальний апарат. Досить мені було почути цю музику, як я забув за свої попередні прагнення й розцінював людину, що вийшла з вагона, лише як матеріал для кінознімання. Я забігав з оператором спереду, ставав збоку, вискакував на сідці і крутив згори, ставив оператора на площадку для вантажу і просив його знімати перон, сам везучи по асфальтові цю платформочку.

Комісар привітно посміхався, ідучи пероном, у гурті людей, що його зустрічали. Років йому було за п'ятдесят, ніс довгий, хитрі очі степового татарина, дуже дисципліновані губи: вони могли бути спокійними або приємно – завше однаково – посміхатись. Гнів, ненавидь, страх, хвилювання й інші властивості людських губ – цим губам не личили. Вони відчували на собі мільйони людських доль. Гримаса гніву, страху або хвилювання завше могла зрушити терези політичної рівноваги і мирних днів. Комісар осміхався. Перед вокзалом його чекав кінооператор хроніки, який зняв комісара, коли він вийшов до автомобіля. Ми тим часом помчали до особняка, в якому мав жити він, і встигли зняти будинок, напис на дверях і, нарешті, самого комісара, коли він приїхав з вокзалу. Я взнав у одного з дипломатів завтрашній порядок денний зустрічі комісара з міністром, і на цьому моя робота закінчилася. Я поїхав на фабрику, до кінолабораторії.

На фабриці я зустрів Сева.

– Сев, – захлинувся я, – завтра до гавані приїздить крейсер «Ісмет». Уранці приходить.

– Сьогодні увечері продовження наших балачок, – відповів Сев, – приходьте на старе місце.

– А Богдан?

– Його обіцяли випустити. А як не відпустять, то поговоримо самі поки що. Треба вислухати інших. Треба поєднати... – Сев пішов, понісши закінчення фрази з собою.

Я розчинив двері й переступив поріг.

Запах хімікалій та грушевої есенції виповнив усе повітря кімнат та коридорів. Скрізь, куди не глянеш, – вилискує плівка. Вона сушиться на барабанах – негативна й позитивна, переноситься з проявочної та фіксажної кімнати до промивочних баків на рамах, іде рулонами негативів до друкувальної машини, яка працює з червоним світлом. Плівка лежить по столах і шухлядах, на моталках монтажних столів, у металевих круглих коробках. Безупинне торохтіння моталок, великих барабанів до сушки плівки, безперервний плеск води в

промивочній – все це утворює спеціальну атмосферу в людській праці. Їдкий і приємний запах поєднується з великою кількістю різної сили звуків, мертві малюнки на плівці оживають, і їх фіксує око, як знайомі подихи життя.

Я став перебирати руками плівку у великій корзині, доки мені виявляли плівку, зняту на вокзалі. Я любив ці шматки людського існування помацати пальцями, вдихаючи їхній запах.

І вечір позапинав вікна синім полотном. Тільки молодість має таку повінь думок. Снуються вони скрізь, приходять від усіх дотиків, і ледве встигає за ними дзвінкий бігти час. Ніби на стовповій дорозі летять назад стовпи, клекоче вгорі степовий орел, розсуваються на боки колосальні лінії горизонтів, і вже видко, як у долині тінь від самотньої хмарки бродить по зеленому лугові, по блискучих візерунках ріки.

День минав. Я блукав над берегом і лежав на теплому камені. Цілком несподівано мені довелось почути казку. Її розповіла золотушному хлопцеві мала дівчинка, забавляючи його близько мене за каменем. «Було у мами троє синів, двоє пішло до школи, а третій сів над морем. Дивиться третій – летить мартин-птиця. Летить і плаче. Летить і квилить жалібно. «Чого ти, мартине, плачеш?» – «Як же мені не плакати, як не тужити, коли я загубив свою маму, і нікому мені риби вловити та на хвилі погойдати». – «То ходімо зо мною до нашої!» І рушили вони вдвох – син іде, а мартин летить. Мартин долітає, а син доходить. «Кого це ти привів? – питає мати. «Мартина з моря. Хай і я вже до школи ходитиму, а він за мене над морем літатиме. За це приймемо його до нас за сина». Заплакала мати з радощів. «Ходи, сину, до школи, а мартин хай літає над морем». Дівчина замовкла, побачивши мене, і повела свого вихованця геть. Хвилі невпинно накочувались на берег. «А третій сів над морем», – згадав я казку.

Хазяїн трамбака й шхуни – це звання давало, крім права власності на два парусники, ще й право висловитись першому з-поміж нашої компанії: отамана рибальської ватаги, Стелли, Мухи, Полі, Сева і

мене. Хазяїна кав'ярні можна не лічити, бо він увесь час бігав, і рахувати його за постійного члена нашої сімки важко. Проте його слово ще передбачалося далі.

Вечір почався з безмежної веселості. Кожне слово викликало регіт. Рибалка сміявся, заплющивши очі і квокчучи, як курка перед тим, як знести яйце. Хазяїн трамбака брався за живіт і, ніби колишучи його, видобував такі крикливі й задушливі звуки, що здавалося – він сам на собі грає, як на гармошці. Дівчата скрикували. Ай, – кричала Стелла, ой, – кричала Муха, іх, – кричала Поля. Після того вони повторювали безліч шиплячих звуків, пищали й витирали сльози сміху. Сев і я... – та про нас можна лише сказати, що ми сміялися, як інтелігенти, боячись безконтрольного прояву такого надзвичайного стану, як радість.

– Граждани, – сказав хазяїн трамбака, лоскочучи під столом мою руку замість Полиної, – той парняга, що був без документа, зупинився на тому, як він проходив Магелланову протоку. Я, старий моряк, приєднуюсь до слів попереднього оратора. Да, дійсно, – Страшний суд і пекло.

Ми засміялися з того, як він грався моєю рукою, лоскотав її, ніжно пророблював усі літери любовної абетки, не помічаючи того, що рука не Полина. А промовець від такої нашої, як йому здавалось, чулості до його майбутніх дотепів – зовсім розквітнув, ведучи мову далі.

– Нехай мені хто скаже, що я не був колись молодий! Що я не знав, звідки вшиляється нитка в дівочу голку. Нехай хто мені спробує сказати, що я тільки хазяїн трамбака й нічого більше! Я намну вуха тому, слово честі, намну вуха! Ви обійдіть усе узбережжя: і Козлов, і Кафу, і турецькі береги, ба навіть і Олешки – і запитайте в кожного: хто був на березі паном років так... із тридцять тому? Побожуся, що це буде моє ім'я. Я тоді не чув жодної під собою землі, ніби скрізь був пух або саме повітря. Молодий, веселий, я любив поїсти, поспати і пропонувати свої кучері кожній красивій дівчині узбережжя для розчісування, куйовдження й інших дурниць. Мене завше цілували в

очі, щоб я загубив дорогу до іншого серця, яке мене ще не цілувало зовсім. Та я потакав кожній, пануючи над усіма.

Ви самі розумієте, що таке становище не могло тривати довго. (Налий мені склянку «Крові», хазяїне.) Я підсковзнувся саме тоді, коли не то, щоб сковзалки, а й путнього шматка холоду не було – шелестіло скрізь листя, каторжні соловейки один перед одним пурхали й співали. Вона була статна краля, трохи косоока, в міру весела і в міру сумна. Ми з нею сідали на шаланду і, виїхавши в море, лягали поруч на пайоли, щоб лежати так до ранкової зорі або до застережливого сигналу пароплава. Це був такий час, який буває в кожного, хто вперше полюбить. Його ніколи потім не можна відновити, хоч би ви зцілували всі губи і пройшли б усі школи любовної науки.

Я бачу, що ви не розумієте, до чого ці мої зізнання? Дайте спокій, я пам'ятаю про корабель і про повернення на батьківщину. Тільки дозвольте вже мені самому розповідати далі, а ви слухайте, бо я можу збитися.

Стільки любові розхлюпали ми на хвилях моря, що вона й досі горить у тих місцях, як фосфор. Коротко кажучи, я був божевільний. Посварившись з усіма моїми родичами, я цілими днями блукав за містом. Було весняне зворушливе повітря, вітер здіймав хмари пилу і котив їх по дорогах і ярах. Пил набивався мені до рота й до носа, піт проступав і крізь сорочку, ноги наче були прив'язані до мішків із землею. Проблукавши день, я надвечір ще більш запалювався вогнем і силою. Море обмивало мій бруд і пил, коли я сторч головою летів із пристані. Разом із цим мене охоплювала така туга за нею, за її руками й голосом, що я не мав чим дихати і не мав у голові мозку, а якусь розтоплену іскристу масу.

Одного разу моя дівчина не вийшла. Я почекав з годину. Ще почекав і помітив, що місяць потьмарився. Тоді я бігом помчав до її будинку. Вікна не світилися, він був темний. Я завмер біля дверей. Двері відчинилися, ледве не збивши мене з ніг. «А, це ти? – сказала якась жінка, злякавшись. – Ну, то йди вже, заходь». Це була її мати. Я

не знайшов жодного слова для питання. «Іди, дурачок, – сказала її мати, втираючи сльози, – а я оце йду за фельдшером». Вона пішла. Я прихилився до одвірка, як п'яний. З дверей вийшов мужчина – її батько – з мокрим ганчір'ям у руках. Я почув важкий запах крові. «Що це ви?» – запитав я, холонучи. «Несу десь закопати оце шмаття», – відповів він глухо. Я зайшов до хати. Мево свічки на столі хитнулося мені назустріч. В хаті було напівтемно. Освоївшись з темнотою, я побачив, що вона лежала на лаві. «Підійди», – почув я її тихий голос. Нас було тільки двоє. «Ти мене любиш?» – запитала вона. Я став біля лави на коліна. «Обережно. Мені болить», – прошепотіла вона. «Що з тобою трапилось?» – «Дурниці. Я вмираю. Не будемо губити хвилини. Я тебе дуже, дуже... – спазма здушила їй горло, – люблю», – осміхнулася вона болісно. «Розкажуй мені, – сказала вона, – про море і про нашу шаланду. Ніколи в житті я не була щасливіша. Помолися, щоб я не вмирала. Я буду до тебе приходити завжди. Обніму тебе й не випущу. Молисьь». Я молився, припадаючи до долівки, лайку й прокльони повторював я в молитовних псалмах, молився, просив, клявся, богохульничав, і моя молитва не допомогла. Вона вмерла в ту ж ніч. Я взнав, що вона з батьком їздила по контрабанду й її підстрелив хтось уночі, очевидночки, сторожа.

Хазяїн трамбака промовчав, попиваючи вино і важко зітхаючи.

– Як ви добре розповідаєте, – вимовила Поля.

– У кожної людини є випадок у житті, який вона завше відчуває і може розповісти краще за все на світі.

Від кого прийшла така сентенція – ми так і не добрали. Можливо, що її кожний з нас подумав. Ми мовчали, даючи змогу хазяїнові трамбака продовжувати розповідь.

– Подався я до монастиря, – нарешті почули ми його голос, – нічого в світі я більше не хотів і ні про що не думав. Монастир стояв у горах, оточений лісами й скелями. Невеличке подвір'я, церковка, дзвіниця окремо, келії просто в скелях, де пороблено віконечка й прикрашено їх білою глиною. Через подвір'я біг струмінь із гірського

холодного джерела. Вода дзюркотіла літо й зиму, коли вітер дмухав на схилах і коли стояла жарка пора зеленого літа. Цей ручай гомінкий – в долині внизу ставав справжньою річкою, що бігла по камінцях, падала водоспадами і ніколи не вгавала, розростаючись іноді й грізно шумуючи. Ручай був єдиною живою душею в монастирі. Я кидав у нього трісочки, і вони пливли вниз до грішних земель.

Монастир був бідний, і жили в ньому самі діди. Раз на місяць сюди привозили продуктів знизу, з філій цієї святої обителі. Нижчі монастирі, кажуть, були багатші, мали багато землі й безплатних робітників і жили з тієї благодаті, що заробляв їм наш горішній монастир – бідний, але побожний і святий. Разом із продуктами до нас привозили цілі вози граматок, які ми мусили перечитати, молячись за гріхи рівнин. Прийшли люди зникали, і знову ми залишалися самі високо над землею, в прозорім повітрі, серед зелених лісів і скель. Зранку благовістили до церкви, ми всі задихалися в пахощах ладану, що ним виповнювалася низенька церква. Потім ми їли й відпочивали. Знову дзвонили наші невеликі дзвони до молитви, і звуки пливли в повітрі над лісами, як позолочені кораблі, і в долинах люди знімали шапки, кажучи: «Солодко дзвонить дзвонар у Горньому монастирі».

Перший час я почував себе так, ніби мені було проколото вуха. Дзвінка тиша гір здавалася мені вічною мовчанкою пекла. Мої співмешканці прийняли мене добре. Наймолодшому з них було за сімдесят. Навіть той, що куховарив, прив'язував довгу білу бороду до шиї, схилиючись над апетитними казанами. Мені запропонували самому собі вибити в скелі житло. Я довго працював, увіходячи в той же час потроху до спільного життя півсотні ченців. Вони часто приходили до мене по одному, по двоє і сідали осторонь, читаючи молитви. Їхні очі з заздрістю спинялися на моїх м'язах, на моєму рожевому від роботи обличчі, і дедалі частіш зітхання переривали тоді нитку їхніх молитов. Вони заздрили молодості, моїй силі або згадували свої гріхи, такі солодкі зараз.

Я вирубав собі келію, оселився там і, прокинувшись раз місячної ночі, помітив, що вона подібна до каюти. Навіть на стелі я несвідомо залишив щось, подібне до сволока в каютах. Стеля була півкругла. Вікно я зробив собі, як ілюмінатор. Ліжко нагадувало койку – таке воно було затишне й високе. Цієї ночі я не спав зовсім. Я так занудьгував за морем, що провів половину ночі, сидячи біля вікна й уявляючи собі море в молочнім тумані заснулих улоговин. Над ранок я заснув. І снилися мені надзвичайні сни.

Забув вам сказати, що мене, як молодого, навантажили всією тяжкою роботою. Ранками й вечорами я дзвонив на дзвіниці, слухаючи зітхання старого дзвонаря. Я ходив по лісі і збирав дрова для куховарні. Підмітав і прибирав келії разом з дурником-ченцем, що давно вже загубив був розум. Наносив воду до келій, замітав подвір'я, доглядав наш ручай і гробки. Неймовірно попливло моє життя. Всі ченці були хворі, донісши з земного минулого наслідки гріхів. Багато хворіло на геморої і готувалося до чергової акції свого людського організму, як до страшних мук пекла. Ревматизм ламав у негоду старі кості, у декотрих було залізо на голому тілі і жахливі язви корости під залізом, інші мучилися бісівськими видіннями голих юнаків, і я бачив тоді у вікні в себе розпалені їхні очі. Мені монастир нагадував лікарню, де всі себе змушували чекати з радістю виписки на «волю». І «волею» цією був той світ – смерть.

Я втрачав потроху любов і розпач, життя бриніло мені з долин, я наче відповідаючи йому, дзвонив з усієї сили, стоячи на дзвіниці. І я почав марити морем. Скрізь я вбачав його. Зануривши руки в ручай, я раптом підносив їх до рота, ніби чекаючи, що вода мусить зробитися солоною. Раз, блукаючи по лісі за дровами, я зайшов далеченько від монастиря. Просто передо мною здіймався голий шпиль гори. На вершечку росла сосна. Я й тепер бачу це чарівне поєднання. Мене якась сила потягла нагору, я майже плазував по каміннях, наближаючись до сосни. Біля неї я одпочив трохи, дивлячись на синє близьке небо. Потім я підвівся і закричав від радості: далеко внизу

був берег, а – скільки око моє сягало – вилискувало синє море. Це здавалося мені за щасливу ознаку. І тієї ж ночі я втік з монастиря.

За батьківщину ми звикли вважати землю, де нас народила мати, де ми виростили в гніві чи в радості, осягали великий світ. У мене ж батьківщина – море, і ви розумієте, як я летів з гір до морського берега – стежками й хащами! І я не знаю, куди записали мене в монастирі: до тих, що їх розірвали вовки, чи до тих, що їх поглинула суєта землі!

На березі я знайшов шаланду без жодного весла й парусів. Я біля неї прожив із тиждень, відчуваючи насолоду з новознайденого життя. Тепер – я вважаю, що кожний корабель може прийняти на себе радість людей, які стремлять до батьківщини.

Настала мовчанка. Ми з Севом чекали, щоб ще хтось додав своїх думок до наших планів. Ми помітили, що Поля хоче говорити. Вона почервоніла і безпомічно оглянула нас усіх, проте піднести свій голос не наважувалась. Сев її підбадьорив, і вона розповіла свою коротку історію, якою хотіла освітити не зачеплений ще бік нашого питання.

– Коли я була дівчина, – відмовила Поля і зашарілася, – у мене був ухажор з воєнноплінних. Він був красивий мальчик, і я тоді була дуже молода. Ми почали зустрічатися. Мені дівочки казали, щоб я одскочила, бо він, певно, жонатий у себе вдома. Я нікого не послухала, і вони всі з мене сміялися. Ми всі хотіли повиходити заміж і колисати дітей, щоб дитячі руки хватили нас за груди, вимагаючи молока. Любилася я з моїм так, що швидко вже почала сподіватися на вагітність, бо я вже не допускала інших мужчин. Він мене все називав своєю «лібхен». Удень він працював на якійсь роботі, бо він був інтелігент і аристократ. Коли я навчилася його трохи розуміти, я почула, що він у себе в вітчизні сидів у в'язниці, а до полону пішов добровільно. Я сиділа й шила цілий день, як цариця.

Поля виглядала дійсно принцесою з казки. Вона була хупава, тонка і бліда. Нагадувала вона рослину з ясною блакитною квіткою. Лише голос у неї був хрипкий від горілки й тютюну. Ми слухали всі уважно.

– Я помітила, що мій мужчина не спить по ночах. Він тяжко зітхає й цілу ніч не може вгомонитися на ліжкові. «Гаймат! – стогне він. – О Гаймат!» Спочатку я думала, що це його жінка, а потім він сказав, що то батьківщина. Він мучився, і я мучилась разом із ним. Щохвилини він уставав і пив воду, заглядав у темне вікно, ходив босий по кімнаті, потім підходив до мене й щось довго говорив. Я удавала, що сплю. Тоді він обережно лягав поруч, щоб не розбудити мене, клав мої руки собі на шию. Я починала плакати. Я знала, що це недобрим пахне. І одного дня він не повернувся до мене, утік на свою далеку гаймат.

Поля схилила голову на руки й не підносила її, закінчуючи говорити.

– Повертатися на батьківщину боляче, бо він загубив мене. Чи не можна зовсім відмінити всі батьківщини? Щоб випекти залізом той біль і поробити веселими людей по світі? Я думаю, що не треба пускати назад тих, що зрадили раз своїм братам.

– А коли вони тонуть у морі? – запитав хтось.

– Тоді їх рятувати, як утоплеників. Бо люди людей не можуть не жаліти. Хто і кому дав право на смерть такого ж, як і він сам?

Рибалка засміявся іронічно й зневажливо.

– Всяка тобі дівка буде закони встановлювати! Ти краще знай, як хлопців задовольняти. А може, в мене син десь там пропадає? То я йому хіба посуду пожалкую? Тебе, шлюху, поволочили всі, хто хотів, а тепер ти голос маєш? Я б тобі закотив спідницю та й вивчив би тебе, як треба розмовляти! Любов згадала, воєнноплінного, сльози пускаєш?

Та тут устав із свого місця Сев. Він крикнув так, що хазяїн кав'ярні впустив додолу склянку, а рибалка подавився своїм останнім словом.

Настала мовчанка. Тоді Сев спокійно й тихо наказав рибалці попросити вибачення за його останні слова.

– Нізащо! – спалахнув рибалка.

Тут устав з місця й хазяїн трамбака. Я зайшов ізбоку й узяв з-під рибалки стілець.

– Положив я на вас! – крикнув рибалка.

Сев підняв руку, закликаючи мовчати.

– Ми готуємо корабля зовсім не для твого сина, милий. Це корабель для картини і для навігаційної школи. Для молодих, вірних юнаків. Вони, правда, не побоятися кинути рятувальні пояси кільком людям таким, як твій син, бо юнаки пливуть на кораблі й вони можуть показати свою добрість і силу кільком уламкам старого, вони пливтимуть на новому кораблі! Та тебе це мало обходить. Ти образив людину зараз. Твій брудний рот плював на неї, як на щось огидне. Зараз же хай вона почує твоє вибачення!

– А оце ви бачили?

Хазяїн трамбака ударив перший. Потім підскочив Сев. Вони вдвох молотили до тих пір, доки рибалка мав силу відбиватися. Стола було поламано, стільці розкидано по кімнаті, дівчата верещали, стоячи біля дверей, а я стежив, чи не доведеться й мені встряти до бійки. Нарешті рибалка здався. Ми його взяли втрюх і викинули за двері.

– Він мені давно не подобався, – сказав хазяїн трамбака, – я радий, що я йому виказав це як слід. Корабля, звичайно, треба брати – не брига, а є такий шхуна-бриг. Він відрізняється тим, що у брига обидві щогли з реями, а у цього фок-мачта з реями, а грот-мачта з гафелем. Це дасть більшу красу кораблеві й навчить юнаків мати справу з реями і гафелем. На мою думку, найкраще виглядає в морі тримачтовий шхуна-барк або двомачтовий шхуна-бриг. Коли в мене був трамбак і двомачтова шхуна, то я обов'язково хотів переробити останню на шхуну-бриг, цебто на фок-мачту поставити реї.

– А хіба у вас тепер немає шхуни? – запитав я. – Нам сказали, що ви хазяїн шхуни й трамбака?

– Трамбак у мене ще є, але це стара вже калоша, хоч я його й люблю, а шхуну мені потопили й спалили у війні.

– Одначе дозвольте нам і надалі називати вас хазяїном шхуни.

Моряк мовчки переждав час, потрібний для відповіді на моє запитання, і розповідав далі.

– У мене є на приміті дубок «Тамара». Це було колись прекрасне судно. Та йому попався поганий хазяїн. Він сидить нині за історію з дітьми. «Тамару» робив першорядний майстер, її можна легко перебудувати, впорядкувати трюм, зробити кіль, поставити нові щогли – дві, як личить кожній порядній двомачтовій шхуні-бригові.

– Ви думаєте, що саме таке судно потрібне нам? – запитав задумливо Сев, оддыхуючись після бійки з рибалкою.

– Тільки шхуна-бриг. Ми його завтра й оглянемо – той дубок. Тільки дозвольте мені бути близько до ремонту й відбудови.

Ми підняли склянки з вином: хазяїн шхуни, Сев, Поля, Стелла, Муха і я. Кав'ярня нагадувала чомусь кузню, в якій мусив був ворожити казковий коваль. Хазяїн кав'ярні сказав слово, що його всі чекали:

– Я п'ю за кров і вогонь. За заморських дівчат. За шхуну-бриг і чорну пахучу турецьку каву.

Всі ми випили й поцілувалися. Потім повиходили з кав'ярні. Під дверима лежала людина й солодко спала. Ми переступили через неї і не здивувалися, думаючи, що то рибалка. Але, присвітивши, ми впізнали Богдана, п'яного до непритомності. Дівчата принесли двос відер води.

– Фух! Це ви? – сказав Богдан. – А мене випустили, і я з радощів ледве доліз сюди. Між іншим – приїхала вже ваша рижа видра, бо вона ввесь час ходила тут по вулиці, розшукуючи вас.

Богдан знову сп'янів і ліг безсило на землю.

XIII

Комісар закордонних справ стояв на березі й дивився в синю морську далечінь. Він був одягнутий у сіру армійську шинель, на якій вилискували ознаки командарма. Його оточувала купка людей – представники уряду, Міста, військові і журналісти. Мовчанки комісара ніхто не наслідював порушити. Над головами шаруділи прапори на арці, крізь яку мав ступити на берег очікуваний гість. За півсотні кроків мовчки снував натовп за шерегами варти. Збоку вилискували на скупому сонці литаври оркестру й випиналися барабани. За оркестром вишикувався почесний караул.

Комісар задумливо стоїть, заклавши руки в кишені шинелі. Він почуває легку втому після погано спаної ночі – старість його вже наздоганяє. Тільки розум – одвічний володар – виконує безперервну роботу. По-перше – треба одібрати потрібний комплекс слів, що їх можна говорити турецькому міністрові: «Шановний пане», «наші сусідські країни», «загальні кордони», «економічні інтереси», «радий вітати дорогого й шановного гостя». Комісар пригадав, як він уже зустрічався з турком у Швейцарії. Вони мали ніби випадкове побачення, влаштоване послужливим хазяїном готелю. Побачення тривало кілька хвилин, бо треба було боятися повсюди сущих репортерів та їхніх фотоапаратів. Проте міністр і комісар встигли заглянути один одному в вічі. Велике значення має зовнішність людини, навіть у дипломатів. Тепер, після кількох років роботи одного й другого, комісар і міністр мають зустрітися надовше.

Той час, що роз'єднував двоє побачень дипломатів, допоміг комісарові високо поставити ім'я своєї країни на політичних сторінках. Але міністр тим часом теж не гаяв часу: він виграв кілька справ у двох більших і сильніших держав. Та самий факт приїзду його до комісара показував перевагу останнього.

Очі комісара – гострі, як очі хижака, – побачили на морі дим. Комісар почав ходити вздовж естакади, струнко ступаючи ногами в чоботях і дзвонячи острогами. Почет мовчки захвилювався. Кіноапарат знімав далечінь і знімав комісара. Під берегом у воді плавали різні покидьки. Мартини літали й кигикали, сідаючи на воду. Комісар згадав, що в цій воді багато потоплено людей, і вони, здалося йому, стоять шерезами на дні. Комісар посміхнувся. З ним посміхнулися й ті, хто стояв біля нього, канонерка вийшла з гавані, поминула маяк, рушивши назустріч крейсерові, а сонце порозсувало хмари блакитними руками і впало на землю великою зливою світла.

Крейсер вплив уже на поверхню моря з-за горизонту, і чорний дим за ним линув, як хвіст. Канонерка пливла назустріч, піднімаючи на щоглу безліч різних прапорів. Дочекавшись відповіді з крейсера, канонерка вивісила стільки нових полотнищ, що одразу ніби зробилася екзотичним парусним кораблем. Вітер роздував ці різнокольорові паруси, коли канонерка круто повернулася і пішла назад до гавані, як чорна стріла. Вона стала в гавані біля хвилеріза й моментально кинула якір. Тим часом крейсер підійшов уже зовсім близько, і на кормі в нього червонів турецький стяг. В бінокль уже можна було прочитати слово «Ісмет». Комісар став біля арки, дивлячись на крейсер. Постаць комісара набула найбільшої виразності й сили, він знав, що на крейсері є морські біноклі. «Ісмет» викинув із прови білий димок, пролунав постріл швидкострільної гармати, ще кільканадцять пострілів відбилися у хвилях і полягали по берегах: пошана державному прапорові країни. Канонерка відповідає стількома ж пострілами своєї гармати: пошана турецькому прапорові. Крейсер зайшов після цього до гавані і став посередині. Знову мовчанка і знову постріли – по двадцяти одному з кожного боку. Це вітали членів уряду: крейсер – комісара, а канонерка – міністра. Кінооператор крутив не переставаючи.

Комісар спокійно дивився на «Ісмет». Він перечікував безконечний ланцюг процедур, що їх вимагали дипломатичні закони й дипломатична ввічливість. Спочатку до крейсера поїхав моточовен із

лікарем і начальником порту. Потім моточовен відвіз на «Ісмет» турецького посла з дружиною. На цьому ж човні поїхали й ті, що мали з собою кіноапарат. Далі – моточовен повернувся без посла і його дружини. Нарешті, з крейсера спустили шлюпку з дванадцятьма матросами, і трапом зійшло до шлюпки ще двоє. Весла опустилися на воду, шлюпка полетіла до естакади, на якій стояв комісар. Настала врочиста хвилина. Фотографи пролазили крізь натовп аж до комісара, перешкоджаючи кіноапаратові працювати. Помічник оператора прибирав їх з дороги, вириваючи з землі, як кущі трави. Комусь була відірвана пола пальта, але цього ніхто не помітив серед загальної урочистості. Шлюпка підлетіла до східців. Всі весла одразу стали вертикально, і з них потекла вода матросам на руки. На кормі стояли міністр, ад'ютант його з опереточними еполетами і керманіч шлюпки. Міністр був у циліндрі, у великих рогових окулярах і в довгому чорному пальті з хутряною шаллю коміра.

Комісар зійшов східцями аж до води і привітно чекав міністра – доки той ступить ногою на берег. Оркестр грав турецького гімна. Фанфари пронизливо співали. Міністр став на берег і зняв циліндра. За міністром вискочив ад'ютант. Простягнута рука міністра зустріла руку комісара, яка перед цим віддала особі міністра честь по-військовому. І ще дужче й голосніше заgrimіли труби оркестру.

– Від імені мого уряду, – сказав комісар французькою мовою, – вітаю вас, пане міністре, із щасливим прибуттям до нашої країни. У вашій особі я вітаю представника великого турецького народу, що виборів собі волю й незалежність. Милості просимо, пане міністре. Даруйте мені тільки, коли я не зможу через свої людські обмежені можливості виказати всю ту гостинність і всю ту щирість, яку я почуваю до вас, пане міністре, і до великого народу, представником якого ви є. Хай живе Туреччина!

Музика не вгавала, повторюючи мелодії гімнів обох країн, барабанщики надто голосно грали на барабанах. Міністр тримав лівою рукою циліндра біля голови, дивився кудись убік і вниз, відповідав тихо, трохи гаркавив, вимовляючи французькі слова.

– Я щасливий, пане комісар, ступити на вашу землю. Мій уряд – уряд високої Турецької Республіки – доручив передати вам, а в вашій особі й урядові братнього й суміжного з нами Союзу, що ми стоїмо на твердих засадах усіх попередніх угод і простягаємо вам братню руку через море. Ваш великий народ, ваша славна країна, ваша могутня армія – є дружні нам, нашій боротьбі й нашому процвітанню. Хай живе Союз!

Потиснувши ще раз руки, комісар і міністр стали поруч. До міністра почали підходити ті, що були з комісаром. Вони тисли міністрові руку, говорили привітальні слова й відходили, доки товмач переказував міністрові зміст їхніх промов. Так підійшов заступник комісара, підійшов голова міста, наблизився комендант гарнізону, нарешті біля міністра став робітник якоїсь портової майстерні. Він був допіру від роботи. Його мозолява долоня зустрілася з рукою міністра. Мозолі й машинове масло неприємно вразили міністра. Непомітно глянув на комісара, але останній урочисто тримав руку біля кашкета, ніби роблячи огляд цілій армії. Робітник сказав: «Вітаю турецький пролетаріат. Повиганяйте й своїх буржуїв, як ми вигнали своїх. Хай живе Турецька Республіка!»

Подано автомобілі. Міністр, тримаючи циліндра в руці, обійшов почесну варту, що стояла, як зелена стіна.

Я мав дві вільних години до зустрічі комісара з міністром. Я їх витратив на організацію знятого матеріалу, на підготовку до наступного знімання. О десятій годині вечора мав бути бенкет у Будинкові армії і флоту, і я хотів, закінчивши востаннє знімати о четвертій годині, дати готовий фільм на початок бенкету. Теоретично це було цілком можливе. Особливо після того, як комісар попросив мене «показати туркам нашу техніку». Практично ж – я ризикував, вийнявши з кишені годинника та блискавично розподіляючи свій час і час своїх помічників.

Вже було знято до трьохсот метрів плівки: на вокзалі, в порту, біля крейсера, по дорозі до готелів, у автомобілях, на палубі крейсера. Знімало троє найкращих операторів. Ще тільки десь забарився

оператор-хронікер, що йому я дав *carte blanche*.^[126] Він мусив знімати все, що знайде навкруги події. Цей оператор недавно приїхав з Америки, де кілька років жив і вчився, і його можна було послати знімати акул у морі, не турбуючись за добрі результати. Проте досі його ще немає в лабораторії.

Плівка вся пішла виявлятися. На це потрібний був час. Далі – фіксаж і промивка. На сушку негатива треба було дві години. Ми витирали плівку чистим спиртом, щоб вона скоріше сохла, але виграли ми лише п'ятнадцять хвилин. Суха негативна плівка йшла до друкувальної машини. Позитивна плівка з машини йшла у виявлення, фіксаж, промивку й сушку. Потім позитиви різалося по кадрах, і можна було робити монтаж фільму. Доки негативи виявлялися, я написав титри до фільму. Їх було до двох десятків. Написавши, я телефоном прочитав їх заступникові комісара, і ми вдвох їх проредагували. «Дружня зустріч представників сусідських держав» – назвав я фільм. Далі йшли написи з прізвищами комісара, міністра, їхніх супутників – написи інформаційні. Крейсер «Ісмет» – салютує прапоріві нашої країни. Дружина міністра з дочкою – і довжелезні імена обох дам. Титри я віддав до друкарні кінофабрики, мені їх набрали зараз же, відбили, і, перевіrivши, я віддав їх знімати на плівку.

Я дотримуюся тієї думки, що, коли в спішній роботі є серйозність – цю роботу ніколи не зробити так швидко, як треба. Тому до кінолабораторії я влетів, як вихор, і голосно почав співати щось веселе. Я запропонував кожному з монтажистів, монтажниць, барабанщиків, промивальщиків, друкарів і виявників – жовтобоких яблук з ближчої кооперативної яблуні. На яблуках ще були стружки, та ми обтирали їх руками й кусали так люто, що сік розлітався на боки. Ми встигли пригадати кілька пліток з фабричного життя й анекдотів, кілька солоних слів проковтнути і розсмішити дівчат-монтажниць, доки прийшов з виявочної кімнати майстер і сказав, що негативи вийшли потрібної густоти й належної різкості освітлення.

Я глянув на годинника й заявив, що мені треба вже в похід. На дверях я зустрів оператора хроніки з Богданом. Вони були брудні, мокрі, обідрані, але задоволені.

– Ви, мабуть, на небі були, – поцікавився я, – і звідти знімали?

– Ми знімали з маяка, з дубка, з води, з даху зерноперевантажувача, з естакади...

– Доволі, – перебив я, – ідіть виявляйте негативи. А ви, Богдане, розповідайте толком, доки ми їхатимемо зараз у гості до міністра.

– Слухай, – крикнув нам услід Директор, – це ж отой самий «Ісмет», що на нього я міни мусив ставити. А командир, якби ти бачив...

Ми від'їхали досить швидко, не дослухавши кінця, бо не було часу.

– Валяйте, – сказав я Богданові.

– Нічого вже валяти – все повалене. Тепер треба гарно все попіднімати. Я нічого не розумію на зніманні, але щаблів на драбинах ми перерахували досить. Мені Сев подав одразу ідею – для чого треба знімати.

– Як для чого? Для фільму хроніки.

– Це вже там видно буде, а знімали ми для майбутньої картини Сева. Ми знімали з маяка, як «Ісмет» наближається до місця катастрофи, як стріляє в бідного й нещасного парусника. З даху зерноперевантажувача ми знову знімали постріли «Ісмета», а в кадрі майорів наш прапор. Ви пам'ятаєте, як на парусникові стоїть босий капітан-румун біля прапора й дивиться на крейсер? Так я навіть грав спину цього небіжчика перед кіноапаратом.

– А Сев? Знає він те, що ви робили?

– Та Сев був увесь час із нами.

Я зітхнув з полегшенням.

– А для мене що ви зняли?

– Для вас ми зафрахтували дубок із сіном. Ми позалізали в сіно, а дубок маневрував по гавані, як дурний. Він так близько проходив біля крейсера, що одержав добру порцію лайки турецькою мовою.

Зате ми крутили в сіні апарата, як несамовиті, і встигли зняти навіть матросів, що підходили до бортів поглузувати з нашого дубка.

– Потім іще така справа, – сказав Богдан, помітивши, що автомобіль хоче зупинитися, – ви обережніше з Севом і з тою вашою відрою.

– А хіба що? – сказав я, вилазячи з машини.

– Він дуже знервований сьогодні. Я бачив, як вона його зустріла. Сев гаряча дуже людина. Це не попередження, а просто – зауваження моряка, що трохи забагато поповисів на ниточках над смертю.

– До побачення, – сказав я.

– Добре, я за вами подивлюся. Мені дуже не до вподоби, коли жінка починає нехтувати своїми друзями: це значить, що вона на комусь зупинила око.

«Les paroles sont faites pour cacher nos pensées».^[127]

(Фуше, «Мемуари»)

Розмова йшла французькою мовою.

– Як чудесно світять прожектори! У нас на «Ісметі» є на башті такі самі. Ми будемо зняті всі, як сидимо?

– Так, пане міністре. Ця невеличка незручність від світла зараз мине. Для історії треба зафіксувати на плівці наше побачення як документ для нашої угоди.

– Ви, пане комісарє, хочете глузувати з мене. Наше дружнє й товариське побачення навряд чи передбачає якісь серйозніші угоди за угоду звичайну – торговельно-рибальську.

– Рибка буває різна в нашому морі, як гадає пан міністр? Комісар сміявся.

– Ви приїхали на крейсері, я одяг військову форму. Чи не значить це, що я хотів підкреслити свою силу на сухопутті? Ні, не значить, бо й флот мій стоїть по військових схованках, й ви знаєте, на якому місці в світі його тоннаж.

– У вас спеціальні кінські заводи є чи коней до кавалерії постачають різні люди? Той кавалерійський загін, що супроводив мене, стоїть вище всіх похвал, пане комісарє.

– Це не найкращий загін. Коней розводять і виховують державні заводи, кінські заводи: в киргизьких степах, біля Уралу, в Сибіру. Ви розумієте, пане міністре, що треба провадити добір жеребців та маток, щоб виробити добру кавалерійську породу для нашої великої рівнини. Пам'ятаю, років десять тому я зацікавився цією справою й навіть оглядав один такий завод мого імені. Уявіть собі – глушина, дикий степ, сонце. Цілі косяки кобил з лошатами ходять на паші. Верхи на маленьких волохатих конях скачуть навкруги пастухи. Яка поезія, пане міністре, – такі собі малі хлопці на маленьких конях

керують страшним табуном кобил з лошатами. А на ніч їх приганяють до стаєнь, де кожна кобила має прекрасне ліжко.

– Мене теж цікавило кінське хазяйство. Та я, бачите, волю краще їздити на крейсері. Ви щось почали говорити?

– Кажете, на крейсері? Прийміть моє захоплення з вашого каламбура. Я ще з тої нашої зустрічі трохи недочуваю. Хворію на вухо. Проте, як гадаєте, коли ми нарешті виконаємо те, до чого прагнемо вже десять років, а до нас про це мріяли приблизно стільки ж? Я кажу про внутрішній морський басейн.

Юпітер світив просто в вічі міністрові, він закрив окуляри на секунду рукою. Незважаючи на це, паузи не трапилось.

– Я даю свого підписа, пане комісаре. Тепер нам ніщо не перешкоджає. Знову підходить мій секретар. Чого вам треба, Зекія? Я вас покличу, коли ви будете потрібні.

– Кінематографісти просять знятися всім у групі.

– Вони вже кінчають знімати? Тоді ходімо, пане міністре, сядемо. Хай біля мене буде ваш капітан «Ісмета». А вам я можу дати мого ад'ютанта – доброго кіннотника.

Група вийшла вдалою й цікавою. У центрі сиділи дружина й дочка міністрова. Біля дочки сидів сам міністр, а праворуч від нього примостився на краєчку стільця кіннотник. Він почував себе незручно: боявся, що під ним розвалиться стілець. Так зніматися кіннотник не звик, і тільки два ордени, прибиті до його грудей, врятували становище. Вони нагадали кіннотникові, що над ним полощеться в повітрі непереможний прострелений кулями стяг. Поруч дружини міністра сидів комісар, маючи ліворуч від себе капітана «Ісмета». Капітан сидів урочисто, бо він був уже літня людина і знав, де й як треба сидіти. Це малий худорлявий турок із голеним обличчям й безцвітними очима. Крейсер «Ісмет» був завеликий для такого вершника, проте капітан сидів поважно й міцно, а ордени його вилискували на світлі, як цяцьки золотом гаптованого мундира. За переднім рядом товпилися дипломати й військові.

У комісара й у міністра на губах легенький осміх, ніби вони головували на родинному святі. Тільки напружена постать кіннотника та спокійна суворість капітана крейсера показували, що родини в комісара й у міністра було багато.

Я розбудив у собі машину. Виразно я чув, як якісь коліщатка цокотіли в мені, впливаючи на руки, ноги, голос. Коли б я був на той час колесом і на дорозі в мене лежала б людина, я не звернув би з дороги, знаючи, що я загаю кілька хвилин часу, коли почну об'їздити людину. Такий стан мій нагадав мені катання з високої снігової гори – не можна зупинитися, не проїхавши всю путь. Або ще краще – першу науку плавання, коли людину кинуто в воду і вона брѳохається, рятуючи себе і вважаючи за сором кричати. Або ще – стан мій нагадував оскаженілу машину, в якій зіпсовано гальмо й яка мусить мчати, доки в ній є горюче. З машини не вискочиш. Треба лише правувати, доки машина загубить силу. Або... та багато ще можна навести порівнянь для характеристики мого перебування в кінолабораторії від 5-ї години дня до 10-ї вечора в день побачення комісара з міністром.

Плівки було знято щось із сімсот метрів. З цього треба було викинути брак і решту змонтувати, вставивши титри. Лабораторія працювала понад норму. По всіх кімнатах ніби виростили руки: так швидко передавалися потрібні речі. Не знаю, що змушувало лаборантів і монтажниць так працювати: їм же ніхто не плататиме за час, що вони прогають поверх своїх годин. Така влада творчої роботи над людиною, що забуває вона за втому і за їжу, і десь з'являються подвійні сили, почетверена енергія і повосьмерена жвавність і веселість. Весела робота – це втіха і мета життя. Коли кожне знає, куди прикласти своїх рук, як каменяр знає, куди ляже кожний камінець у стіні, – як радісно тоді жити й як жваво підносяться людські будівлі!

Добре виконана робота – це спортивний рекорд, після якого солодко ниють руки і трохи шумить здорова голова. Таким рекордом

стояли перед нами два рулони плівки, кожний по триста метрів. Як же ж ми працювали! Маючи під рукою невідосконалені інструменти, старі розчини хімікалій, що нерівномірно виявляли плівку, поганий приплив повітря до барабанів, де сушилася плівка, – ми працювали наче з натхнення. Кожний з нас у той же час зберігав хвилини. Це було чудове полювання за хвилинами! За ці години ми зробили безліч винаходів: що моталка з жовтою ручкою на дві хвилини скоріше змотує, не дряпаючи плівки; що малий барабан хутчіш крутиться, біля нього витяжна труба, і плівка, на ньому сохнучи, зберігає нам кілька хвилин; що ацетон для склеювання шматків плівки треба трохи-трохи нагріти в руці; і багато іншого, що тепер здається зовсім дрібницею, а тоді відіграло велику роль і впливало непомітно, але вперто на наше полювання за хвилинами. Крім усього, я мусив виграти собі півгодини для того, щоб проглянути сумнівні шматки на екрані до монтажу, а перед десятима годинами вечора – ще півгодини на перегляд остаточно змонтованого фільму: шістсот метрів по 5–6 хвилин на кожну сотню. В очах же в мене стояла Тайах. Я витирив губи, ніби стираючи її поцілунки, і передо мною пливло тоді рожеве марево. Я випускав із рук плівку, вона падала до мішка, як блискуча гадюка, і там ворушила хвостом. У такі моменти я нічого не бачив перед собою, а лампа, що світила за матовим склом, здавалася мені місяцем, що розплився в нічному тумані, або – соняшником, який іноді виринає подорожньому з туману, що восени обволікає і степи, і дороги, і розквітлі жовті соняшники.

Я встиг побачити Тайах удень, повертаючи з особняка, де знімав комісара та міністра. Я їхав машиною. Було людно на вулицях, шофер не міг ніяк розігнатися. Я її побачив на розі, коли вона піднесла руку догори, зупиняючи мою машину. Поруч неї стояли Богдан і Сев. Її обличчя було без міри радісне та схвильоване. Сев похмуро жував папіросу. Богдан стояв осторонь і робив вигляд, ніби його зовсім не стосується вся гра. Він був увесь новий і аж шелестів. «Дружочок, любий!» – скрикнула Тайах, підбігаючи до авто. Я відчинив дверцята

й одразу ж потрапив до неї в обійми. Вона мене тричі поцілувала, незважаючи на публіку, що йшла повз нас. Та я відчув, що це були якісь винуваті поцілунки. «Ти вільний, Дружочок?» – запитала вона, мнучи рукою мою краватку. «Ні. Я звільнюся лише після 10-ї», – промовив я тихо. «Мені вони вже казали, та я хотіла, щоб ти раніше», – сказала вона капризним тоном. Я повторив свою фразу. Щось їй здалося дивним у тоні мого голосу. Вона подивилася мені в вічі безконечно щасливим і несміливим поглядом. Її очі благали. Я переборював себе й обняв її легенько за плечі. «Не треба, радість моя, боятися», – сказав я голосом, який дзвенів так, ніби він ніколи не міг перерватися. Шофер махнув рукою, тороплячи їхати. Я нахилився до Тайах і заплющив на секунду очі, відчувши її губи. Наче я відїздив кудись без повороття. Я сів до шофера, залишивши тінь на Богдановім обличчі й зовсім похмурого Сева.

Я раптом приходив до пам'яті, діставав упалу плівку і входив до темпу справ, наче очунюючи після довгої млості. Плівка, як жива істота, розважала мене. А товариші по роботі приймали мою коротку задуму як хвилини натхнення, ходили тоді на пальцях і притишували голоси.

Нарешті я добрався до плівки, що її знімав Богдан з Севом та американцем. Я трохи пожвавішав і почав наспівувати якусь мелодію. О, це так нагадувало їхні різноманітні душі! Я пізнавав оператора в ракурсах і в карколомних точках знімання. В одному місці я відчув, як плавко колишеться в повітрі кіноапарат, разом із оператором і, очевидячки, разом з тією спорудою, на яку витягла їх невгамовна професія. Іншим разом апарат знімав так близько від води, що чергова маленька хвиля ніби заливала об'єктив, а з ним – і екран. Крейсер тоді здавався дитячою забавкою й, у всякому разі – набагато меншим за хвилю. Я пізнавав Сева, його людську думку в кадрі, де на першому плані стоїть спиною Богдан, біля нього рухається прапор, а вдалині стріляє білими димками швидкострільна гармата крейсера. Сев дав перевагу прапорові і змусив глядача стати поруч нього і, завмираючи від страху перед гарматою, проклясти

зброю боягузів. Я пізнавав Богдана в кадрах, знятих із сіна на дубкові. Якесь соломинка нависла над об'єктивом, потім друга й третя, ось і цілий кущ виткнувся з нижчого краю. Складалося чудне враження подорожі біля крейсера на острові з трави, і крейсер ставав ніби сам непорушним острівком, коли біля нього пливла земля і пливли трави. Я пізнавав усіх трьох в чудних і чудесних шматках плівки, що я проглянув. Проте її я відклав, мені вона не годилась, їй Сев сам колись дасть місце в своєму фільмові, посеред плавань корабля, якого творили ми гуртом.

Годинник невблаганно цокотів на стіні. Вже довге проміння вечора простяглося по кімнаті з сушильними барабанами. Лабораторія безлюдна. По одному, по двоє кінчали свої частки роботи лаборанти і бажали нам щасливо залишатися. Нарешті вся плівка лежить ліворуч від мене на столі, а крім мене, в кімнаті залишилось тільки троє: монтажниця, механік, що міг мені показати на малому екрані кожний шматок фільму, і шофер, який, поставивши машину у дворі перед вікнами лабораторії, зайшов пересидіти нудний час чекання. Його домівка була близько фабрики, але люди завше люблять бути щирими й запопадними там, де їм цього самим хочеться. Шофер мав відвезти мене з картиною до Будинку армії і флоту. Монтажниця хутко клеїла шматки плівки, клацала машиною, намотувала плівку на рулон і була люта, як тигр, якому дають їжу маленькими шматками. Я не встигав їй вибирати кадри. Годинник пробив дев'яту. Роботу майже закінчено. Маючи ще годину, я був цілковито забезпечений від помилок. Ми пішли до кімнати для переглядів, і механік швидко пустив апарата. Дивилося картину нас троє. Шофер сів біля монтажниці. «Пускати?» – запитав механік крізь віконечко. «Пускайте». Ми проглянули обидві частини – усі шістьсот метрів. Коли засвітилося світло, я довго не вставав із місця. Я втомився. Мені самому стало дивно, що кілька годин тому була ще порожня плівка. Тепер на ній рухались тіні людей, і шматки подій були захищені від забуття.

За стіною годинник пробив пів на десяту. «Ви помалу крутили, здається?» – запитав я механіка. «Нормально, як завше». Я був стомлений до краю, в мені пов'яли всі м'язи. «Як вам сподобалося?» – промовив я до шофера й монтажниці. По тому, як вони разом обоє щось відповіли, я зрозумів, що вони нічого не бачили. У них були, очевидячки, інші справи, цікавіші за мою працю. І я на них зовсім не гнівався. Ми поїхали вдвох із шофером і повезли фільм.

Їхали ми дуже помалу. Чи то мені так лише здавалося, бо скрізь на вулицях нас хотіли зупинити сюрчки. Було зовсім темно, над Містом була прозора ніч. Південь почувався в бадьорому й п'янкуму подихові вулиць і в яскравому блищанні зір. Платани й липи стояли нерухомо, і тротуари біля них тяглися рівними сірими смугами.

Будинок армії і флоту був декорований і освітлений. Ми приїхали за 15 хвилин до десятої. Я попросив шофера почекати і зайшов сам досередини. Мене зустрів адміністратор кінофабрики: «Вже?» – запитав він боязко. «Нате ось, тримайте, бо в мене болять руки». Я пройшов з адміністратором нагору до зали й заглянув за куліси, шукаючи кіномеханіка. Я зустрів комісара й міністра, що саме оглядали Будинок і його музеї. «Товаришу комісарє, – підійшов я, – доводжу до вашого відома, що той фільм, якого ми знімали, уже готовий і ви зараз побачите його, а в ньому – себе, пана міністра, його шановну дружину й доньку, крейсер «Ісмет» і все інше. Нашу техніку туркам показано», – додав я зовсім тихо. Комісар сліпучо осміхнувся. «Дякую», – сказав він, простягнувши мені руку. Я простягнув комісарові свою, і ми поручкались. Потім я, як людина, що все зробила від неї бажане, повернувся і полетів східцями вниз, прямуючи до автомобіля. «Підвезіть мене до Професора», – попросив я. Ми поїхали. Та швидко мусили зупинитися, бо на дорозі в нас раптом з'явився Директор. «Зроблено?» – прокричав він, наближаючись до машини. Я помітив, що він випивши. Моя відповідь заспокоїла. Він сів до авто.

– Бачив капітана? – запитав він, коли ми знову рушили.

– Бачив.

– От сукин син. От анциболот болотяний. Триста шестов і паличка.

– Ти, може, знову пригадав, як ти на нього міни ставив? І денатурат глушив?

– То єрунда. Ти на командира подивись! Бачив капітана? Крейсер як крейсер, а отакий гнусний капітан. Та я його одним пальцем утоплю. Дуже образливо мені за покійних братішок – чорт зна, через кого загинули.

– Отакі саме й уміють командувати.

– А миршавий який, старий, нещасний! От у нас був командир!

– І ти не можеш заспокоїтись?

– Віриш, убив він мене, цілий тиждень не спатиму.

Авто зупинилося біля будинку, де жив Професор, і я зійшов на землю, помахавши Директорові рукою. Я побачив, як останній переліз на сидіння до шофера, вже коли машина рушила.

Професор був удома. Він сидів біля столу і розглядав книжку. Подивився на мене поверх окулярів.

– Ви де це так довго барилися? Вже давно пора кінчати ваших турків.

– Та я оце тільки зараз віддав картину. Цілий день з нею морився.

– Знаю. Я знаю, що ви думаєте, а не тільки, що робите.

– Чекаю послухати.

– Про це потім. Я зараз нагрію вам на машинці чаю. В одного шахряя в лавці знайшов справжній чай. Китайський чай. Ви понюхайте, як пахне. Знаючи, що ви прийдете, я дістав варення з помаранчів. Можете і його понюхати.

– Ви мені скажіть краще, про що я думаю. Я не був уже у вас довгий час, та й ви, здається, крім фабрики, нікуди не ходили?

– Я вам покажу одну річ, яку я придбав для вас.

То був східний божок пожовклої слонової кості. Голий живіт його такий великий, що лягав йому на коліна. У руці він тримав лотос і посміхався радісно, лукаво, задоволено. Він називався богом хатнього достатку.

– Подаруйте його їй, – сказав Професор, – коли вона з Італії не привезла собі іншого.

Я остовпів, Професор читав у моєму мозкові, ніби в книзі.

– Звідки ви знаєте? – вирвалося в мене.

– Дуже легко. Треба мати очі й вуха. Мене тільки цікавить, яку роль відіграє в вас та людина, яку ви колись врятували з моря. Пам'ятаєте – я йому відводив досить-таки місця в її житті.

Я мовчав, зломлений освіченістю Професора.

– Щоб остаточно вас приголомшити, – продовжував останній, – я покажу вам зараз книжку, якої ви скрізь шукаєте і про яку завше думаєте.

– Книжку? Я найменше думаю тепер про книжки. От якби ви дістали мені...

– Дивіться, – перебив Професор, – чи добра? Вік її вимірюється тисячоліттями.

Він подав мені розгорнуту книжку, яку перед моїм приходом розглядав на столі. Це був старий китайський рукопис. На сторінці, що мені її запропонував Професор, були намальовані тушшю деталі й розміри великого морського паруса. Я переглянув кілька сторінок – передо мною лежав рукопис китайського корабельного майстра. Тексту, звичайно, я не добрав, але малюнки й креслення, добре й умілою рукою пороблені, – показували мені повну картину будівництва. Я забув за Професора, захопившись дорогоцінною річчю.

– Чай готовий, – зауважив Професор, – книжка є моя свята власність. Ми будемо нею лише користуватися під час будівлі, а я подарую її вам тільки в день вашого весілля, і то – весілля саме з цією сьогоднішньою, з єгипетською царицею. Сідайте пити чай.

Справді, приємні пахощі чулися вже в кімнаті. Чай був на диво запашний і розкішний. Зовсім розгублений сів я пити чай з помаранчевим варенням. У мене перемішалось все: корабель, книжка, божок, Тайах, чудні плетені паруси з книжки й ті тисячі років, які незримо перебували в кімнаті Професора.

– Про вас часто думаю, – казав Професор далі. – Чи маєте ви самі всю ту енергію й завзяття, упертість і хоробрість, що ви їх збуджуєте в інших? Коли самі не маєте – тоді яке право дано вам хвилювати так мене? Ви подивіться – он у мене лежать книжки і плани. Скільки хитрощів і вміння треба було мені прикласти, щоб зібрати їх усіх докупи! Кайтеся, нещасний, – закінчив Професор, спокійно сьорбаючи з блюдечка чай.

Я нічого не розумів. Але мені не дозволено було встати доти, доки я не віддав цілком уваги запашному китайському напоєві.

– Тепер дивіться, – сказав Професор.

Перша книжка була «Навігація», друга – «Космографія і морські шляхи», третя – «Плавання в доісторичні часи», четверта – «Шукання Індії», п'ята – «Христофор Колумб і Фернандо Кортец», шоста – «Паруси всіх народів», сьома – «Будова дерев'яних кораблів», восьма – «Метеорологія і вітри», дев'ята – «Вітрильне господарство», десята – «Морська торгівля», одинадцята – «Гавані світу», – книжок було стільки, що Професор міг спокійно тримати іспита на капітана далекого плавання.

Дивуватися мені було більше нікуди. Я розгублено, ошарашений такою кількістю книжок, подивився на Професора, а останній розчиняв тим часом шафу і пропонував мені ще цілу гору книжок – старих і нових.

– Нащо ви їх стільки зібрали? – простогнав я.

– Відбудовуючи вам парусника, я не можу бути профаном у цій справі. Чи, може, ви гадаєте, що відбудувати так легко?

– У мене і в думці не було, що це така глибока справа. А тепер...

– А тепер відійдіть набік і перечекайте. Ви думаєте, що це вам жарти? Через те, що у вас цього «і в думці не було», я й питаю вдруге: чи маєте ви самі ту енергію й завзяття, котрі видобуваєте ви з людей, ніби торкнувши їх біблейським посохом Мойсея? Але не турбуйтеся, все буде зроблено. У мене теслярі всі наввипередки просяться на цю роботу.

– Чому?

– На кінофабриці вони роблять речі, що через день самі ж вони й розламують. А людина – натура творча. Людині треба, щоб її робота залишалася після неї самої жити. Тоді людина працюватиме так, як співає.

Я кинувся Професорові в обійми. В кімнаті пахло справжнім запашним китайським чаєм. Гора книжок лежала на столі. Я відчув у собі прискорену діяльність сльозових залоз. Треба було чекати сліз.

– Я вже пішов, – повернувся я до дверей, – я ще хочу пройти портом, бо почуваю, що довго не засну цієї ночі.

– Не раджу йти туди, – затурбувався Професор, – не раджу ніяк – ніч.

– Дурниці, – я пішов і в коридорі тільки витер очі.

До самого порту я йшов не то тротуарами, не то вулицею просто. Була ніч. Пора, коли зовсім порожніють вулиці. Думок з'являлася безліч, і про таку безліч речей, що можна вважати їх за недійсні. Сходячи крутою вуличкою, я відчув страшну самотність і тривогу. Мене хвилювало те, що вітру не було і я не чув морського запаху. Мовчазність і самотність. Я почав оговтуватися.

Перше, що я свідомо помітив, була темна постать людини, котра, ховаючись під будинками, ішла за мною назирці. «Дурниці», – прошепотів я. Людина затаїлася за стовпом, я вже почав думати, що помилився. Ні, людина існувала, вона обережно пересувалася по під стіною будинку.

Я вирішив вжити хитрощів. Поперед мене йшла вуличка праворуч. Я думав хутко заховатися за ріг і, своєю чергою, прослідкувати за тим, хто буде йти позад мене. Я прискорив кроки, змушуючи, таким чином, мого переслідувача майже бігти. На розі вулички я непомітно оглянувся і круто повернув праворуч. На моє здивування, від стіни відокремилася ще одна людська фігура і пильно придивилася до мого обличчя. Позад мене чути було лопотіння ніг першого, що вирішив уже не таїтися.

Я сунув руку в кишеню: вона була порожня. Безпомічно оглянувся: жодного каменя поблизу. В цей час фігура, не кажучи жодного слова,

піднесла руку, і я побачив у руці ніж. Холод пройшов по мені аж до ніг. Я уявив собі холод клинка. І моментально, в пароксизмі розпачу, я кинувся на злодія, схватив його за руку і, скільки було в мене сили, укусив його нижче ліктя. Та це не допомогло. Я відчув скажений удар його правої руки в мою ліву щелепу, удар, від якого я почав хитатися. Разом із цим щось холодне й неприємне залоскотало мені під ребрами, зараз же на тому місці почало пекти, як вогнем, стало мені парко й одразу пройняв піт. Я упав на брук.

Перед тим як зовсім знепритомніти, я почув, що на вбивцю набіг мій перший переслідувач. Він щось крикнув, махнувши рукою. Я упізнав голос Богдана. Відбулася блискавична бійка. Мій оборонець упав і собі, боляче придушивши мені ноги.

XIV

Професор писав рипучим пером на зшиткові англійського паперу 17-го сторіччя. Папір був жовтий, як віск. Ніби на ньому осів пил довгих літ лежання. На першій сторінці Професор намалював контури двомачтового брига, вималювавши детально такелаж. Біля прови було поставлено ім'я. Під бригом чітко червоніла назва зшитку: «Корабельний журнал "Он-тон"». Трохи нижче стояло: «У плавання ще не виходив».

Професор іноді посміхався, а рука його без упину писала.

«Сосну треба рубати пізно восени, – писав Професор, – коли вистояне тіло її готується до зимових холодних вітрів. Або – рубати взимку, коли сосна дзвенить від удару, як орган. Ні в якому разі не брати дерева весняної рубки. Весною соки йдуть із землі вгору по клітинах стовбура і доходять до хвої. Дерево повне соку. Весною сосна найбуйніше росте – відкладаються нові клітини, вона росте в товщину й угору. Завше треба віддавати перевагу дереву, що зрубано його ясної, сухої осені, коли листя падає огненними метеликами і чути звук кожної шпильки з сосни, шпильки, що падає на землю. Коли сік шумує в дереві, будь то сосна, бук, горіх чи важкий дуб, тоді в дереві родяться тисячі химерних планів, мрій, тоді дерево стає людиною, а що ж із людини збудуєш, із цієї чудернацької істоти, що боїться кожного дотику гострої сокири і бризкає зараз же соком, що з людини збудуєш, крім житла для хробаків? Дерево лише на зиму стає матеріалом, розкішним, багатим, пахучим брусом, з якого ріжуться гнучкі, як дівчата, дошки, міцні, як хлопці, бруски, мудрі, як старість, колодки, в яких гострим блискучим різцем розкриває людина прекрасні форми життя.

Давайте сюди сосну зимової рубки, давайте сюди дуба, давайте бука й горіха. Хай принесуть тиса, що негній-деревом називається в народі, червоного дерева, і хай ще покажуться сюди три сосни американських лісів: смоляна сосна, жовта сосна та біла сосна. Ми не

будемо одноманітні. Дешеві кораблі робляться з американської сосни – від кіля до вершка брам-стеняги. Торговельні кораблі, які хочуть жити довгий вік, роблять кіль з бука. В південних морях – роблять кіль, форштевень, ахтерштевень, шпанти – ребра корабля, палубні планки – з тисового дерева, що не гниє у воді; палубні сволоки – з червоного дерева, твердого, гідного, розпираючи, тримати борти; палубні дошки й мачти – з американської сосни. Наші моря визнають дуб і сосну. Ми додамо сюди ще дорогого тису та букового дерева.

Бук піде в нас на кіль. На шпанти – корабельні ребра – їх треба тесати й з'єднувати з кількох шматків – дамо ми міцного дуба. Ми спокійно пливтимемо морем, коли знатимемо, що дуб захищає нас від важких хвиль. Там, де шпанти з'єднуються з кілем, ми покладемо ще поверх врубок, покладемо вздовж кіля важку дубову «кіль-свинку». Вона в'яже так шпанти, як людський хребет в'яже ребра. На стояки й палубні сволоки ми візьмемо червоного, густого тису. Це дерево дає легкий лісовий запах, з яким легше обживати каюти. Обпланкуємо зовні й усередині – також тисом, бо він не боїться води й негній-деревом називається. Палуб зробимо дві – нижчу й вищу. Під першою буде їжа й товари, солодка вода й затишна темрява. Над першою будуть каюти. Над вищою – щогли з парусами і небо.

Вищу палубу ми вкриємо сосновими дошками. Вони легкі й смолисті, по них хвиля сковзнетися і назад у море летітиме. З горіхового дерева вирізати треба майстра корабля – сильного вовка, хитрого лиса чи дужого ведмедя. Вирізвавши, під бугшпритом місце йому дати, щоб бачив він, куди кораблю плисти, щоб поминав рифи, коси піщані та гострі береги.

Ми дійшли вже до мачт. Але перше накажемо закупити побільше смоли – ми потім смолитимемо нашу будівлю. Глибоких дві дірки чорніють на палубі. Загляньмо в них: та такі дірки і в другій палубі, ми бачимо «кіль-свинку» навіть. У цю дірку стане спідня мачта. Половина її під палубами й упирається в кіль, а половина підноситься над

вищою палубою. На цю спідню мачту ставиться друга мачта – марс-стеньга, а на другу – брам-стеньга. Ви бачите, яка важка річ припасувати шматки. Спідня мачта... – та ми краще виберемо раніш сосни для мачт, а потім уже подивимося, як їх припасовувати.

Сосна росте на пісках, на гірських схилах. Коли місце обмивають льодові дощі, обдувають снігові вітри, жодне дерево не знаходить у собі мужності рости там, тоді звичайно кажуть: «Посадимо сюди сосну». І сосна довго і самотньо росте, дзвонячи хвоєю. Вона завше дзвонить. Її коріння заривається в піщаний ґрунт і росте вглиб і вглиб. Ось уже перейдено пісок і глину, обплазовано камінь, і корінь занурюється, як жадібний хробак, у жовту землю. Дивись, через кілька років і не впізнати дерева: воно перечіпає вже своїм вершком заблукані хмари і змушує їх від ляку мочитися. Треба постукати по ній і дослухатись до звуку: вона дзвенить на морозі, і в ній не чути жодного дупла. Оцю сосну ми й закарбуємо собі. Йдемо далі. Ось вітер поламав одну – поминемо її. Нещастя можна жаліти, але довіряти йому свої паруси – смішно.

Ще одну сосну ми здибали. На камені гірському стоїть вона, і вітри її хилитають на всі боки. Взяти б хіба? Але, ближче підійшовши, поминули й її. Хто довго і вперто бореться з вітром, не сходячи з місця, – того не можна брати на мачту: в ньому вузли і викривлений стан, товсте суччя і зламаний вершок. Таке дерево гнуте можна на кермове колесо згинати або на луки брати – летітиме стріла як треба.

Нашукавши сосен на мачти, повалимо їх без жалю сокирами. Сентиментальні люди хай відійдуть: буде текти смола, і сосна стогнатиме. Та саме стоїть зимова пора, дерево кожне робиться матеріалом: розкішними, багатими, пахучими мачтами, гнучкими дошками і податливими, як мармур, колодками.

Спідня мачта – найтовща. Але її ще потовщують, набиваючи навкруги шальовок для зміцнення й захисту. Поставимо її... та ми вже її поставили на призначене місце. Біля вершка поміст на салінгах – це марс. На марсі, притиснувшись до спідньої мачти і надягши штуку,

яка зветься «головою віслюка», стоятиме марс-стеняга. До вершка останньої знову причеплено «голову віслюка», яка тримає брам-стенягу. Отакий мають вигляд і фок-мачта, і грот-мачта на шхуні-бригові. Мачти стоять трохи похило до корми: перша – менше, а друга – більш похило. Рей – поперечних перекладин для парусів – на щоглі чотири: спідня рея, марс-рея, брамрея і бом-брам-рея. Зміцнюють мачти тросами: вантами, пардунами. Парусне господарство – як скрізь по гарних кораблях – фрегатах, бригах: спідній парус, марсовий парус, брам-парус, бом-брам-парус, гафель-парус, клівер, топселя, стакселя і ще кілька додаткових біля вищих парусів.

Полотно – не такий цікавий матеріал, як дерево. Поле льону вражає тільки в час цвітіння! Тоді страшно дивитися – ніби на землі запалася синя небесна безодня. Пов'язати льон з полотном тяжко. Ніби не міг вирости на землі цей м'який, білий, міцний матеріал. Паруси хай собі шиються, а ми подивимось, що поробляє в казанах смола.

Вона вже кипить. Треба кинути пучку солі і шматок вощини з медом у кожний казан. Колись ще кидали живого півня, щоб люди на кораблі спали чуло і не проспали парусів. Ще раніш – для великих кораблів – варили з смолою й дитину, яку треба було обов'язково вкрасти на базарі. Тоді корабель ставав живою істотою і набував на небі свого янгола, відібравши його в дитини. «Так пророблювали морські розбійники», – розповідають старі моряки, і обов'язково після стількох пляшок, щоб оповідач міг поплутати прову з кормою.

Смола кипить. З дна стремлять чорні бунтівливі потоки. Старі корабельні майстри, що вже доживають свого віку, могли іноді побачити майбутнє корабля в тих смоляних бульках і хвилях. Та нам не до лиця забобони! Смола кипить, і її перемішують, щоб не підгоріла. Даремно комусь здається, що майстри ворожать, плямкаючи губами. Їм жарко від вогню.

Смола кипить, як турецька кава. Вогні під нею палахкотять і шпурляють іскри на боки. Смолисті дрова попались! Майстер пробує

смолу. Ей, не лови ґав, роззява! Бережись, бо звариш ногу. Хіба не бачиш, що йдуть уже смолити новий посуд?»

XV

Рана нагадувала своєю формою серце. Крайки її були сині, трохи бузкові. З одного кінця йшла смуга порізу, крізь яку випливала й випливала кров. Очевидячки, ніж, ударивши тіло, розірвав його далі. Очі мої застилає туман, але я бачу її – мою рану – і чую уразливий біль. Крім рани, нічого не існує на світі. Я навіть бачу дві рани, ні – три... О, та всі груди пошпортано ножем! Усі груди й живіт. Симетрично. І всі рани цілком однакової форми, ніби вимальовано їх фарбами. Фарби печуться. Я стогну. Мені здається, що... так, справді, це намальовано пекучою фарбою. Білі хустки наближаються до всіх малюнків. Торкаються тіла. Біль посилюється, і зникають з очей рани. Залишається біль – гострий, пронизливий: на лівому боці черева. Біль топить у собі моє зорове сприймання ран. Разом із цим повітря таке густе йде з легень, що в горлянці воно клекоче, і я сам чую свій стогін. Десь із безвісті простягається рука, від якої тхне лікарським запахом. Я бачу тонкі пальці надзвичайної краси. Мені починає яснішати в очах, я чую серцем, що після дотику руки я зможу встати і роздивитися, де я є.

Рука наближається – вона лягла на рану. Холодна річ посунулася вздовж. Знову скажений біль захопив мозок. Я чую, як я по-звірячому кричу. Холодна річ перестає турбувати. Замість неї я відчуваю, що мені проколюють шкіру голкою і впускають рідину. Стає тихо, і в моїх вухах тиша одна, абсолютна тиша. Живіт холоне, я гублю місце, де міститься біль. Чую тихі голоси – розплющую очі й – бачу ту ж саму руку. Вона знову наближається до черева і занурюється в нього. Я почуваю лоскіт. Рука ворухиться, мацаючи і шукаючи пальцями. Вона ніжно торкається всього. Вона не поспішає. У мене виникає думка, що руку хочуть мені в череві й залишити. Я лякаюся до того, що відчуваю вже біль. Я стогну. Нарешті рука вийшла на світло, я бачу її, як по ній збігає кров, як вона радісно, задоволено

рухає пальцями. Пальці надзвичайні і радіють з того, що вони намацали у мене в череві.

У мене прояснюється голова. Я бачу ще кілька рук, що звисають над раною. Вони тримають голку з ниткою, хусточки, блискучі речі. Руки швидко-швидко починають працювати. Я чую біль, але цей біль уже не турбує. «Цей нічого, а в того гірше», – говорить голос. Усі слова входять до свідомості, я починаю згадувати, але раптом з'являється така безліч слів, що я лякаюся в них заблудитися. Вони завалюють, не давши часу зрозуміти їхнього значення, вони падають і падають. Я почуваю, я відокремлююсь від столу, мене хтось несе.

Ми лежали з Богданом удвох в кімнаті. У мене один слід від ножа, у Богдана – два. Ми стежимо вдвох за мухою, що літає під стелею. Кімната біла, чиста, і мусі нудно самій літати.

– Маладчина Поля, – шепотить Богдан, йому не можна ще голосно говорити і сміятись.

– Полі ми купимо золоту каблучку, – відповідаю я, захопившись враз любов'ю до Полі. Вона врятувала нас, знайшовши вночі на вулиці в калюжі крові. Її голосні зойки збудили цілий квартал, і хтось подзвонив до «швидкої допомоги».

– Я думаю, що Сев, – хрипить Богдан, – його поведінка в останній час мені не подобалася.

– Ви, мабуть, здуріли або втратили багато крові. За Сева я даю голову. Коли тільки можливе в світі існування пари друзів – то це я і Сев – ці люди.

– Кажіть! Недаром же я за вами слідкував увесь час. Це тільки він і ніхто більше.

– А які причини?

– Він злий на вас за вашу рижу. Він думає, що ви її вже обкрутили. Пригадайте, як давно ви з ним не балакали.

– Оце й усе?

– Цих причин вистачить. І мені навіть подобається, як він ловко нас обкрутив. Він, видно, звичний мати справу з ножем.

– До цих пір він дотримувався пензля.

– Давайте я вам цю справу розкрию. От, значить, ви йдете...

До нашої кімнати зайшло двоє людей з лікарем.

– На кого маєте підозріння? – запитав один, розкладаючи папери.

Я глянув на Богдана суворим і застережливим поглядом. Він зрозумів мене і заплющив очі.

– Нас, очевидячки, хотіли пограбувати, та щось перешкодило. Ні на кого підозрінь не маємо і вважаємо це за напад портових грабіжників.

– Може, хтось нахвалявся, хтось погрожував? Згадайте своїх ворогів.

«Своїх друзів», – подумав я, але допитувачеві не відповів. Він зібрав папери і вийшов разом із лікарем і супутником. Богдан розплющив одне око.

– Ми й самі добрі шукачі, – посміхнувся він.

Ми провадимо перервану розмову.

– Коли ви йшли, – каже Богдан, – і він вам перегородив дорогу, я одразу став бігти на поміч. Заблищав ніж. Ви схватили його за руку і припали до неї ротом.

– Я укусив його.

– Потім ви одсахнулися, і він вас ударив ножем. Ви помітили, в якій руці він тримав ножа? У лівій руці. Він, значить, лівша. От звідси нам і треба виходити: він лівша, на лівій руці від зубів мусить бути знак. Ну, що – ловко?

– А який на ньому був одяг?

– Я не помітив, а ви?

– Мені здалося, що щось смугасте або рябе. Хоч поручитися не можу – можливо, то мені в очах зарябіло.

– Значить, я починаю?

– Можете починати, тільки щоб Сев не помітив ні крихти. Навіть коли це зробив він, то й тоді я любитиму його і не зраджу дружби. Така дурниця, як ніж, не може відгородити від мене Сева.

– Нащо ж тоді дошукуватись?

– А цікаво буде колись йому згодом нагадати і посміятись разом. Мені здається, що він уже кається.

Богдан промовчав, не знаючи, як мене зрозуміти.

– Адже ви любите ту дівчину?

– Це не стосується до нашої балачки.

– І ви можете віддати її Севові?

– Сев має в неї таке ж місце, як і я. До того ж – у неї є своя голова.

– Жіноча голова, – сказав Богдан, – завше любить, щоб її хтось затуркав. Вона не може сама чогось вирішувати. Жінка любить руку і повід.

Настала довга мовчанка. Ми заглибилися в думки. Тоді трохи згодом до нашої кімнати зайшла схвильована Тайах.

– Дружочок, хто це тебе? – вона сіла на стілець, щоб бачити нас обох. Я удав, що мені боляче, і затулив очі рукою. Цим я давав їй можливість подивитися на Богдана довше, ніж це дозволяла моя присутність.

– Болить?

– Коли б вас ножем кольнути, – відповів за мене Богдан, – то й вам би, мабуть, боліло.

Жінка не зрозуміла такої до неї нечемності і подивилась на мене.

– Отак ви собі ходите, ходите, – продовжував мій товариш, – хвостом метете сюди, хвостом метете туди, а хтось, може, через вас ножі одержує...

– Богдане! – перебив я.

– Та я для прикладу кажу. Бо жінці завше приємно дивитися на двох розкуйовджених і закривавлених півнів. Коли жінка бачить, що через неї люди виймають ножі і починають різатися, – це для неї, як вода для квітів, вона росте, повніє, хорошіє.

– Богдане, не майте мене за одну з тих жінок, яких ви взагалі бачили. І не стосуйте до мене вашої філософії. Коли через мене хтось битиметься – я покину їх обох. Вони не мають права почувати мене власністю. А взагалі – що матрос може розуміти на делікатних справах?

Богдан з обурення закашлявся. Його живіт, що мусив не ворухитися жодним м'язом, почав труситися. Тайах підбігла до нього і, піднявши йому голову, напоїла водою з чайника. Вона трохи злякалася такого впливу своїх слів.

– Дівчино, – сказав я, – у нього дві рани на тілі, і кожна може розкритися. Не сердь його хоч ради площі біля собору Дуомо. Ради таксі, що кружляло по площі.

– Ти одержав?

– Одержав і прочитав. Прочитав до половини. Потім випив півпляшки горілки і прочитав до кінця. Не перебивай. Гріхів у тебе я не бачу. Ти не могла інакше себе тримати. Тільки я на твоєму місці, проте, поїхав би до... як його звати те містечко біля Мілана, куди ви мали поїхати?

– Монца. Там чудесна природа, кабаре і ресторан.

– Я поїхав би до Монца. Я розхлюпав би там озера, в які дивляться високі ліси, і я вибив би всю траву на галявинах. Я допустив би до себе всі іскри й зорі, і коли б від цього з'явилася на світі нова людина, – це було б осущненням ідеї.

– Ти з мене не глузуєш?

– Ти зробила, як і кожна жінка зробила б на твоєму місці. Ви не любите гіркості, що приходить на ранок, того полину, який відкриває людині тайну її життя. Слово честі, на тобі немає й пилінки гріха.

– А коли б я... поїхала?

– Я виправдав би це тільки тоді, коли б ти вивершила пригоду... дитиною. Неймовірний потяг чоловіка до жінки майже завше свідчить за те, що дитина від такого союзу піде далі за батьків.

Я дуже втомився, ведучи довгу розмову. Тому я заплющив очі і став тихенько дрімати. Тайах сиділа непорушно, не зводячи очей з вікна. Богдан потроху стогнав, очевидячки, стримуючи голосніший стогін. Дівчина мовчала, передумуючи свою пригоду і відновлюючи почуття. Мене охопила страшна сонливість. Я почав провалюватись у міцний сон. Скільки я спав – не знаю. Можливо, якусь малу долю хвилини, можливо, кілька хвилин. У снах губиться розуміння часу в тих його

межах, які ми досі вміємо фіксувати. Прокинувся я від слів Сева, що увійшов до нашої кімнати так бурхливо, як часом проривається протяг, розчиняючи вікна й двері.

– Привіт лазаретникам, – закричав він, увійшовши.

Ми з Богданом порозплющували очі.

– Які ви кислі й сонні! Біля вас жінка, як перець, а ви хоч би раз чхнули. Мені лікар сказав, що ви швидко наплюєте на оці ліжка й використовуватимете свої ноги. Чи не нудно вам?

Сев потиснув руку Богданові і поляскав по моїй руці, що лежала поверх ковдри. Я не помітив жодної тіні на його обличчі.

– Подайте мені води, – попросив Богдан.

Сев посадовив фамільярно Тайах, що була встала виконати прохання. Він сам узяв чайника і допоміг Богданові напитися. Мимо своєї волі, я стежив за кожним його рухом. Я навіть не помічав цього і не вважав за ненормальне. Я побачив, як переможно заблищали очі Богдана, коли він пив воду. Я став дошукуватися причин. Сев саме ставив чайника на тумбу. Мене осяяла раптом думка: Сев тримав чайника лівою рукою. У мене забилося серце, я злякався. Сев – лівша.

– Я вам хочу розповісти, – сказав Сев, – історію з тими чотирма зайцями у вугільному трюмі, яких помічник капітана пароплава, що прийшов із Коломбо до одного з портів Балканського півострова, звелів викинути за борт темної ночі. Пам'ятаєте, це тоді, коли з чотирьох один ожив?

Ми пам'ятали.

– Мені потрібний цей епізод у трюмі, і я його хочу розповісти вам так, як я його роблю. Богдан про нього не розповідав, але я беру не так, як було, а так, як могло бути. Ви слухаєте?

– Може б, це відкласти до іншого побачення? – втрутилася Тайах.

– Ні, треба сьогодні. Ви будете слухати?

– Добре, – відповів Богдан зовсім тихо і наче не своїм голосом. Сев сів до мене на ліжко і дістав папіросу. Але Тайах відібрала її в Сева і не дозволила палити.

– Вугільний трюм я уявляю собі в пароплаві десь насподі, аж під машинами. Вугілля лежить не товстим шаром, бо воно може зогрітися й зайнятися. Доступ повітря – гарний, жити в трюмі можна цілком з комфортом. Чому ж вони мали там задихнутися? Очевидячки, вони не задихнулися.

Від Богдана почувся заперечливий стогін.

– Не задихнулися, – повторив Сев, – бо повітря там було досить. Треба шукати іншої причини для того, щоб усі четверо знепритомніли. Якої причини? А причина була проста – їжа й вода.

– Їжа й вода, – підніс голос Сев, заглушаючи протест Богдана, – через брак однієї води можна збожеволіти! Не треба мати багато уяви, щоб намалювати собі картину того, що трапилось у вугляному трюмі. Перші дні, коли була їжа й вода, троє людей (їх було спершу троє) почували себе прекрасно. Вони ще сподівалися, що та людина, яка пустила їх до трюму, виконає обіцянку і носитиме воду за те золото, що вона одержала. Вони розповідають один одному казки батьківщини, свою любов, свої переконання. У тім порту, де вони сідали, вони вперше познайомилися, і жодної різниці між ними не було. В трюмі один признається, що він не з простих, і цим зізнанням ставить між собою і товаришами стіну. Запаси їжі й води виходять, люди відчують злість і стають уразливі, їх дратує кожна дрібниця. Їжі й води ще меншає. Тоді трапляється те, що й одразу можна було передбачити: двоє відбирають життя в третього і закопують його у вугілля. Вони продовжують, таким чином, своє життя на кілька день.

Проте – до їхнього товариства ввіходить новий член. Це відбувається вночі, на невеликій стоянці, коли пароплав приймає пошту на борт. Новий метушиться в темряві трюму, інстинктом відчувши, що він не сам. Пароплав виходить із гавані. Ранок застає його у вільному морі. При бідному світлі новий бачить старих мешканців. Але у нового немає харчів – він їх встиг до ранку закопати в купу вугілля: воду і сухарі. Цей новий – китаєць без одного вуха.

– Цього китаїця я залишив на островах, – заперечив Богдан ніби з останніх сил.

– Я ж не кажу, що це той самий китаєць був. Я кажу тільки, що ви визнали його за того китаїця, який дошкуляв вам на палубі в старого малайця. Ви могли ж подумати, що то він?

Відповіді не було.

– Китаєць, побачивши суворих хазяїв трюму, приємно посміхається і хоче розпочати дружні стосунки, але один із двох хазяїв пригадує біль від його руки і люто лається. Бійку починає матрос. Він кидається на китаїця із ножем, але китаєць...

– Кусає його руку, – вставляє Богдан, гостро слідкуючи за Севом.

Сев дивиться на руку. В ньому не можна помітити й натяку на хвилювання.

– Китаїці не кусаються, – поправляє Сев Богдана, – китаєць дістає й свого ножа. Вони б'ються. Матрос усі спогади хоче намалювати ножем на китаїській шкурі. Вони скачуть так. Вони падають на купу вугілля так, котяться з неї, відкриваючи китаїцеву схованку. О, вже є мета бійки! Ця вода і ця їжа допоможуть врятуватися. Допоможуть доїхати. За воду й хліб уже йде бійка.

В кімнаті з'являється сестра-жалібниця. Вона без церемоній випроваджує гостей, не даючи Севові навіть договорити фрази. Тайах із Севом виходять, усміхаючись нам і посилаючи поцілунки. За ними виходить і сестра. Богдан починає ворушитися на ліжкові. Власне, починає підносити голову, оглядаючи кімнату помутнілими очима.

– Вже пішли?

– Пішли.

– Покличте швидше сестру, – аж свистить його голос, – у мене всі бинди перемокли від крові. Я тоді... як... закашлявся...

Тайах і Сев сидять у першому ряді. На арену виходить красунь-кінь. Смагливий хазяїн його зовсім зникає поруч із пишністю й блиском коня. Кінь вичищений і натертий суконкою. Батьківщина його – Андалузія. Коня звати Метеор. Він увесь золотий – від гриви до

хвоста. Темні, наче засмажені на сонці, сухорляві, стрункі ноги. Копита малі, рівно обрізані і обточені. У гриву заплетено блакитні стрічні. Хвіст пишний і довгий, як найкраща дівоча коса. Очі Метеора лукаво блищать. Видко, що це жартівлива, балувана істота. Його кокетування може звести з розуму цілу стайню.

– Цього коня, – каже Сев, – я хотів би подарувати вам. Ви б його поставили в себе біля ліжка, лежали б і годували його цукром. Він лизав би вашу руку і тихо іржав би з радості. Дивіться, які він штуки виробляє! Ви з ним могли б навіть танцювати. Метеор!

Кінь повів ухом, почувши своє ім'я.

– Бачите, який він чулий! Коли б ви загубилися в степу і поранили б собі ноги, і сонце заходило б за обрій, вам треба було б тільки свиснути, він був би вже біля вас. Метеор!

– Мені не треба коня.

– Він стояв би біля вас та гріб ногою. Ви лягли б на траву, а навкруги вас велетенська сяяла б ніч. Ви лежите, над вами зорі миготять і перекочуються по небі. Ви бачите, як з неба летить роса на землю блискучими мільйонами крапель. Не долітаючи до землі, краплі стають над нею пахучою легкою парою і зникають. Ви лежите, біля вас кінь, і ви виростаєте в колосальний символ. Ви боїтеся подивитися праворуч себе і ліворуч, боїтеся побачити похилості круглої землі. Ви підводите голову – ні, земля рівна та простора. Десь у невідомій далечі гримлять моря і великі міста. Ви знаєте, що кінь вас домчить до всіх обріїв і зникне за ними. Ви це знаєте і лежите, зрошуючи степ сльозами невисловленої туги. Ви наче вдова, що хоче мужа. Сідайте ж на коня. Метеор!

– Ні!

Метеор дякував за оплески, котрі викликала його краса. Він став передніми на бар'єр і вклонився до публіки. Просто перед ним була Тайах. Ніздрі коня наблизилися аж до її колін, насмішкуваті очі дивляться розумно, і кінь з приємністю відчуває п'яний запах жінки. Він трясє головою, просячи себе погладити. Сев простягає руку, але Метеор його не хоче, він тягнеться до Тайах.

– Ні, Метеор, – каже Тайах, і кінь одразу опиняється на арені. Він гнівно нагинає голову і біжить за куліси.

– Нащо ви його образили? – сердиться Сев.

На арену вилітають голуби. Кружляючи над публікою, вони по знаку сідають туди, куди їм наказує їхня хазяйка. Вони безпомічні, маючи тверду стелю над собою. Б'ючи крилами, вони нервуються з того, що дах не синій.

– Хочете, я подарую вам голуба? Він літатиме над вами і сповістить про небезпеку. Коли вас оточить вода і зникнуть береги, він перший принесе віту маслини від твердої землі і дасть вам бадьорість, що вода спадає. Він через усі перепони подасть вашу звістку додому. Голуб служитиме вам вірно, бо в нього мала голівка, в якій не вміщуються злі думки.

– Не люблю голубів.

– Він завше дасть вам спокій і мир на вашім шляху. Його вуркіт розчулить ваших ворогів, і символ спокою в його дзьобику продовжить ваше життя.

– Сев, ви розповідаєте дитячу казку.

– Чи, може, вам більше до вподоби орел, що розгорнув би крила над головою і вів би вас до перемог? Щоб глянули ви на кордони – і кордони розходились би перед вашими очима, глянули ви на двері – і двері вилітали б в ту секунду, подивились би ви на людину – і людина вийняла б своє серце і віддала б його вам обома руками? Хочете орла – самотнього, хороброго, хижого, на недосяжній скелі, з могутніми крилами?

– Вони дуже смердючі. Тих, що я бачила по зоологічних садках, не можна назвати птахами. Це облізлі, обскубані гуси із скляними очима. Хай вони вже літають без мене. Ви ще далі будете розповідати казок?

Голуби збиралися всі потроху до клітки. Лише один довго не слухав свисту хазяйки. Він літав над глядачами, над оркестром, кружляв біля ясних електричних ламп, випорожняв свій шлунок, про

щось вуркотів, розпустивши хвіст. Потім він літав низько і несподівано сів не до хазяйки на руку, а на коліна до Тайах.

– Ні, – сказала остання, зганяючи голуба.

Сев сердиться знову.

– Чого ж вам нарешті треба? Хочете, я подарую вам лева, – продовжує Сев, коли за блискавично поставленими ґратами на арені починають плигати леви, – це вам уже цар звірів. Бачите, як він вільно походжає, дарма що за ґратами. З ним вас ніхто не займе – навпаки, ви всіх витрушуватимете з їхніх шкір. Як він походжає! Як він б'є себе хвостом по ребрах! Хочете лева?

– Ні. Не треба вже казок. Посидимо так.

Леви перекидаються, гарчать, але слухняно роблять все, що від них вимагає німець-приборкувач. «Чого ж ти хочеш, чоловіче?» – звертався останній до лева, оперізуючи його батоном. «Чи ти не сказився, чоловіче?» – німець штурляв левові в рот палицю. «Сиди тихо, чоловіче!» Звір не хоче йти на місце, гарчить і заміряється на німця лапою. Тоді приборкувач виймає з кобури зброю.

Лев відвертає голову і, як побитий пес, відходить під загальні оплески. Зайнявши місце в спортивній фігурі, лев не витримує образи. Він голосно кричить, і трусяться коні в стайні, лякаються голуби, тривожаться глядачі. Лев кричить.

– Ні, – каже Тайах і виходить до фойє, тягнучи за собою Сева.

– Любий Сев, – хвилюється вона, – чому мені так негарно? Біля мене ось ви, і я відчуваю, що ви такі теплі. Правда ж, ви не думаєте про мене погано?

– Монкі, – відповідає врочисто Сев, – дайте мені вашу руку, і я зрушу світ.

– Ой, як страшно! – сміється дівчина. – Нате вам руку.

– Монкі, ви мене любите?

– Слово честі, не знаю, Сев. Коли ви мені кажете про ваші почуття, я хвилююся, але в мені немає страху. А коли любиш, то, кажуть, – боїшся. Страх і млость.

– Я мовчу, – каже Сев, спалахнувши всією своєю гордістю.

– Ви розсердились? Трохи зачекайте. Я вас ніколи не забуду. За все моє життя тільки ви та редактор володієте моїми думками. Ніколи ніхто так до мене не ставився. Всі в першу чергу пропонували мені ліжко. Я вже почала була забувати, що може бути на світі самотнє життя, міцна любов, яка не боїться жертви. Світ я уявляла сласним тянучим мужчиною, що трощить мої кості і зникає на ранок, випивши зі мною келих моєї сили і моєї крові. Я забула, як я була маленькою дівчинкою і потім стрункою юнкою. Я прокидалася вночі, запалювала світло і підходила до трюмо – роздягнута і гаряча від сну. Я роздивлялася на своє тіло, немов на щось чуже мені й далеке. Руки, шия, груди, живіт – все я вивчала і спостерігала. Так іноді підходить уночі хазяїн до бочки з вином. Він нюхає, куштує, стукотить ключем у днище, виміряючи, скільки вина є в бочці. Такими ночами я згадувала свої дитячі й дівочі мрії, мені ставало легше дихати, ніби я випивала солодкої цілющої води.

– Але цього вже немає? Ви це вже пережили?

– Я пережила це, – Тайах міцно притиснулася до руки Сева, якою він тримав її лікоть, – і ніколи в житті не повернуся до старого. Знову загубити своє тіло, відчувати лише, як вино виливається і розхлюпується по дорозі – краще вже тоді не жити.

– А коли б я попросив зараз вашої руки і повів би до себе назавжди? Коли б я поніс вас...

– Не треба, Сев. Відповіді в мене немає. Але я відчуваю, що живу тепер свої останні дні. Я не знаю, що буде потім, я боюся й жахаюся цього. Та воно однаково мусить прийти, я горітиму рівним, високим і ясним полуменем. Мені цього не обминути. І ось я відчуваю справжній панічний страх. І млюсть, і сласність. Ви мене любите тепер, вам здається тільки. Повірте мені. Тепер – ви підняли мене з того місця, де я лежала при дорозі, загубивши людське обличчя, ви посадовили мене на корабель – дайте ж мені попливти, наставивши вітрила.

Сев став сміятися, ображаючи Тайах і себе цим сміхом. У фойє погасили світло. На арені починався новий відділ програми. Тайах

поверталася з Севом на своє місце, як сновиди.

– Вам нічого не розповідали про мого листа?

– Нічого.

– Я забула, що ви мало зможете зрозуміти мою поведінку без цього листа.

– Я добре розумію вашу поведінку і, очевидячки, стикаюся щодня з причиною вашої поведінки.

На арену вийшли морські гімнасти. Вони проспівали матроську пісню, віддали пошану публіці і стали літати по арені. Карколомні сальто вивершував жартівливий сміх. Серед групи гімнастів була одна дівчина – молода, з чудесною будовою тіла. Мужчини й хлопці одягнуті в білі морські штани з лампасами, білі сорочки з чорненькими краватками. На дівчині рожеве трико. Поміж моряків дівчина здавалася зовсім без одяжі. Вона не стояла й кількох секунд на місці. На арені відбувалося надзвичайне змагання за дівчину. Кожний хватав її на руки, як рожеву податливу сирену, мчав по арені, роблячи кульбіти й сальто. Ніби вихор, за ним мчались інші. Хтось відбивав дівчину у попереднього і сам з нею тікав далі. А на поставленому капітанському місткові капітан дивився в бінокль і командував керманічами та машиністами. У дівчини було обличчя, як у ляльки: коли її ставили на землю – вона розплющувала очі, коли її брали на руки – вона довірливо засинала. Група все збільшувала темп гри. Ніби хвилі погрожували впасти на палубу. Капітан стояв спокійний та величний, командує кораблем.

Тайах важко дихала. Вона стежила за дівчиною, ніби за сестрою. Сміялася й плескала в долоні. Великий цирк безліч разів викликав гімнастів, коли вони, кінчаючи свій номер, підкинули дівчину вгору в обійми старого капітана. Музика ревла і вітала майстрів. Повітря, яким дихали тисячі людей, ніби пронизала хвиля морського повітря.

– Сев, я вже все бачила, – сказала Тайах і встала з місця. Сев пішов за нею слідом. Він почав дещо розуміти. Але від цього йому стало ще тяжче. Проте він сміявся і розповідав анекдоти. Тайах його не слухала.

– Сев, – попросила вона, – дозвольте мені піти самій далі. Мені треба багато подумати.

Вони розійшлися, поцілувавши одне одного в щоку. Сев дійшов додому лише на ранок. Не роздягаючись, він упав на ліжко і заснув.

XVI

Радісна праця – ознака творчості. Тесляр теше дуба й бука з захватом. Стовбури цих дерев підуть на зміцнення кіля й форштевня. Дубовий прикорень стоїть біля верстата. На нього покладено тютюн. Голенасті окоренки, стовбури соснові з корою, дошки, обаполи дубові, купи стружок, верстати. Над цим ранкове сонце, вилізши з-за моря, дивиться на початок робіт біля колишнього дубка «Тамара». Дубок, ні – це тільки кістяк його – стоїть на березі в примітивному доці. Закопано кілька стовпів, пороблено риштовання і поставлено дубок, розвантаживши його від усього: від щогл, палуби, вантажу і від того, що заводиться в місцях, де довго жили люди, – різної трухи та покидьків. Коли буде замінено все попсоване дерево і він буде обшитий новими дошками, зашпакльований і обсмолений, – тоді спустять на воду. На воді вивірять стійкість, будуть уставляти мачти і кінчатимуть усі внутрішні роботи на судні: каюти, палуби, кермо, бугшприт. Поверхня дерева нагрівається від сонця і пахне, як сіно з копиці. Плотники по одному сходяться, обліплюють кістяк дубка. Біля верстатів виростають люди. Там починає шаршати шершебок по дощці. Хтось бере до рук рубанка і, повозивши ним по дубовій планці, кидає його й лагодить фуганок. По дереві фуганок майже співає. Власне, підспіває. Бо співає щось собі під ніс той, хто працює. Чудесний ранок, і смішна робота. А ще смішніше те, що робота тече, як струмінь пахучої води. Матеріал не сучкуватий і не мокрий. Заглибляйся, коловороте, як у масло! Струг заходився вистругувати потрібну кривину в буковій глиці. Працюй, струже, на совість! Це не декорація, яка вмере завтра – хай тільки її використає кіноапарат. Ця робота виходить у море. І можуть сказати майстри десь, що «відбудовували цей бриг радісні й чесні робітники. Дерево зладнали, дошки припасували, щогли вивели і паруси напнули. Честь їм – умілим теслярам!» А нехай мине така лиха година, коли доведеться кораблю почути, що «руки б їм повсихали, і печінка б їм вилізла, і

діти б їм у вічі наплювали – тим ледарям, безчесним людям, циганським майстрам. Зробили вони покидькового брата, а не корабля. Гиг би на них швидше прийшов!» Не буде тоді брига, а буде дерев'яне опудало, сором і ганьба. Жорстоко ходять шершебки, хакають пилки і дзвентить сокира. Ні, корабель буде такий, ніби він виріс у лісі з чудернацького насіння і розцвів, і обріс великим білим листям парусів.

Сокиро, теши й теши. Ти найталановитіша з усього струменту. Ти дзвениш у твердій руці. Тріски летять набік.

Нахилившись, майстер обтісує стовбур. Сокира слухняна і проворна. Ш-шак-дзнь! Ш-шак-дзнь! Падає піт на дерево. Сонце – ніби пробив хтось дірку в небі – ллє безперестанку на землю жар. Ш-шак-дзнь! Ш-шак-дзнь! Тесати до цієї міри? А потім це ляже на кіль? Яка весела робота! Ляже на кіль! Куди це поспішає пилка? Пилко, рівніше ріж. Сонце, май совість, ми ж працюємо. Ш-шак-дзнь! Сокиро, ти ще гостра? Ш-шак-дзнь! Ш-шак-дзнь!

Коли судно стоїть на березі, його треба оточити любов'ю і увагою, веселістю, легкими піснями і достойними людьми. Корабель на березі, як і хвора людина, потребує нашої безмежної вибачливості й терпіння. Уявити треба його нудьгу і потяг до здоров'я, тоскне завивання вітру в оголених ребрах-шпантах, легенький рип дерева в риштованні, цілу гаму звуків: сосни, дуба, бука, негній-дерева. Бриг на березі – ще не бриг. Це – біль народження, захват і радість праці, мерехтіння думок і колискова пісня. «Бриг великий виростає, бриг у море впливає!»

В риштованні-колісці стоїть майбутній бриг. На кормі, де є вже шмат палуби і звідки можна охопити оком роботу, – стоїть Професор. Під ним працюють біля кожної шпанти теслярі. Тирсяний пил підноситься вгору, виповняє увесь бриг білявим мороком, ніби й не корабель це, а чудна та велика урна, в якій Професор хоче про щось ворожити. Хазяїн трам-бака – неофіційний помічник Професора. Він мацає кожну дрібницю, нюхає кожний шмат дерева,

як їжу, і ніби виростає разом із кораблем. Тепер він виринув десь знизу, ухопився руками за сволок і сів на нього верхи біля Професора.

– Професоре, як ви дивитесь на борти? Не треба їх випинати. А то не бриг буде, а таракуцка. Пам'ятаю, плавав я на такій посуді. У найкращий широкий вітер ми ніяк не могли їхати по-людському. Усе здавалося, що пливемо з самого святого потопу. Вірите – та шхуна мала стільки хазяїв, скільки є на нашому узбережжі людей: кожен хотів її швидше збутися. Доки хтось нарешті перебудував і вона стала ходити, як дурна.

– Ви, хазяїне, думали вже про те, як ми оцю річ ставитимемо на воду?

– Нащо мені думати, коли ви стоїте на кормі? Коли думає розум, тоді руки можуть не думати. Я продав свій трам-бак і зараз помолодшав на десять років. Мені здається, що я взяв би отак руками і сам поставив би на воду. А проте – треба робити похилу доріжку до води, покласти кругляків під киль, обладнати риштовання і тоді легенько попхнути посуд рукою. Так роблять завше.

Знизу чути голос Тайах, яка гукає до Професора:

– Чи не можна й мені до вас?

Хазяїн трамбака зникає, як чорт, у люк. Порохнявий, з тирсою на одежі, із стружками на шапці, він виринає біля дівчини, радо її вітаючи. Удвох вони починають лізти до Професора. Риштовання зроблено для чоловіків, і жінці доводиться згадати акробатику. Її шовкові рейтузи дуже подобаються нижчим плотникам. Та й дівчина сама нічого собі. Вона висне на руках і вибирається на вузьку дошку, що лежить уздовж брига, з'єднуючи сволоки. Дівчина сміливо стає на дошку, балансуючи руками, іде до корми. Білява голова її зовсім золотіє проти сонця. Плотникам до вподоби така брва дівка. Темп роботи підвищується.

– Добридень, Професоре, бачите, яка я ранішня. Я вам не буду перешкоджати, коли сяду біля вас і подивлюсь море, і послухаю гомін будови?

– Прошу, тільки посидьте хвилину тихо – я зараз розміркую свій план.

Тайах сіла, підперши щоки руками. За цілу ніч сон не прийшов і на хвилину. Всю ніч горіло світло в кімнаті. Ходила, підходила до люстерка, хотіла бути чарівною і красивою, бачила змучене обличчя, плями під очима, лихоманку в очах. Заходжувалася їсти, випила вина, спалахнувши від думки – за кого їй хотілося випити. Переглядала одягу, рахувала білизну, церувала шовкове трико і панчохи, дошивала свою сорочку – таку малу, що її можна покласти в сірникову коробку, обрубала хустки і помітила їх однією літерою, примірила капелюхи, оглянула пальто – все це зробивши, не погасила лампи, бо ще була ніч. Як мандрівник, що зібрався в дорогу, сіла до книжки. Та, листаючи сторінку за сторінкою, блукала серед змісту, як у лісі. Очі сумлінно читали кожне слово, кожний рядок, та розум був далекий від розуміння. Огляділася, коли прочитала половину книжки і коли шибки вікна стали ясніти, переборюючи темінь. Про що розповідала книжка? Про борню чи про дурниці, про розпач чи про радість? Коли б від цього навіть залежало спасіння душі – однаково недужа була сказати. Пішла до ванної кімнати, роздяглася і довго стояла під холодним душем. Холодні бризки били по плечах і текли на ноги, падали на шию, на груди. Разом із водою приходили холодні ранкові настрої. Стало радісно. Стоячи після ванни біля вікна, щось мугикала собі під ніс, щось ліричне, наче колискове. Зійшло сонце і застало в тій же позі біля вікна. Знову читала. Але це вже були старі листи. Деякі летіли на підлогу, інші – дерла на шматки. Коли було прочитано останнього, стала, весело усміхаючись, розкидати ногою рештки листів по підлозі. Швидко кімната нагадувала берег, на який викинуто тріски з розбитого корабля. Після цього вийшла на вулицю. Там уже був день, і з порту долітав ляскіт заліза, гудки, стукотіння і глухий гул голосів. Море спокійно вилискувало за маяком, і на обрії стояли ніби в ряд високі паруси. Вони не рухалися. Іноді один чи другий зникав, неначе йдучи за воду. Тепер, сидячи біля Професора, знову милувалася з рівної

лінії їхніх крил. Кожний парусник віддалявся від берега лише до тієї лінії. Там на лінії він зупинявся, і тоді тільки нижчим і нижчим ставав його парус.

До Професора підходили теслярі. Вони питали про дрібниці, всю свою увагу скеровуючи на Тайах.

Зауваження письменника

«Пише син. Хоч ти, тату, певне, впізнаєш мене по руці. Я звик до машинки і почуваю незручність, беручи до рук перо. Я вирішив стати тобі в пригоді. Саме в цьому місці мемуарів треба написати: минуло два тижні. Але в тебе є попередня практика, коли ти писав справжні романи, і ця практика тебе може зарадить, як поминути прокляту фразу. У тебе будується корабель. Двоє героїв лежать у лікарні: в одного навіть рани розкрилися через хвилювання – в третьому розділі третьої частини. Мінімум два тижні треба пільгових на те, щоб в'янути стан здоров'я героїв – помруть вони чи видужають. Тоді потрібний час на те, щоб будова брига закінчувалася, або, може, щоб цю роботу було знищено. Тяжко сказати, тату, до чого ти доведеш корабель, а разом із ним і героїв. Цей трикутник: Сев, Богдан і редактор – рівнобічний. Який бік трикутника бере Тайах – казати рано. Хоч і пишеш ти, досить ясно натякаючи на матроса. Та є правило: не йти туди, куди автор тягне, бо завше можна прийти до несподіваних висновків. Твоя китайська книжка, яку спалив Майк, каже за те, що ти в мемуарах мимоволі користуєшся з практики писання романів. Та мене на це не зловиш.

Тобі треба тепер два тижні часу. Я кажу, що, маючи попередню твою практику, ти якось скомбінуєш, щоб не написати фрази: «Минуло два тижні». Ти можеш дати розділ про походження води і про вплив моря на психіку, розділ про рибальство

доісторичних народів, про справи на кінофабриці, розділ про те, куди можна заподіти зайвих два тижні. Все це дасть змогу почати дальшу розповідь, маючи результати лікування і наслідки будови. Можливо, що я помилюсь, і, пишучи мемуари, ти не побоїшся написати так, як не пишуть майстри роману. Тоді хай тобі мої зауваження допоможуть загубити час.

Тепер скажу, що корабельний журнал Професора подобається мені найбільше за все. Він мене спокусив на вірш. Цей вірш про паруси, яких не торкається Професор, захопившись будовою і шуканням дерева. Вірш треба б записати до корабельного журналу, коли він у тебе є. Як він виглядав би на жовтім старім папері? Правда, корабельний журнал мусить бути й досі на бригові, бо ж тільки піввіку пройшло, і корабель ще не зайшов до гавані назавжди. Пишу.

Ми любимо з тобою – Повний Корабель,
Що зветь його фрегатом мореплавці.
На палубі п'ємо ми слів пахучий ель,
Настояний у антикварній лавці.

Хай чамра налетить, і вітер переляже,
Бунаца синя сонячно засвітить.
Ми слово маємо, як парус лажий:
Розпустимо його – в моря летіти!

Ми любимо з тобою корабельну снасть
І тиск вітрів у прову бригантини,
Морів далеких хвилі. Хижу сласть
Розбудженої, сильної людини.

Хай будуть завше справні такелажі,
А мачти – гомінкі й живі, мов віти.
Ми слово маємо, як парус лажий:
Розпустимо ж його – в моря летіти!

Вірш адресую до тебе. До речі – Майк написав пісню. У мене є йому відповідь. Але перше я хочу притримати цього жеребчика, який усе міряє, як дикун, і поводитьсь в кімнаті, як ракета в посудній крамниці.

Ти ліг спати, тату, вікно твоє розкрите, безліч усього залітає на крилах ночі до мене. Я бачу спокійне чоло, білу твою голову і покладені поверх коври руки. Мені хочеться поцілувати їх, але це нагадує мені смерть і прощання. Я уявляю собі сни там, під сивим волоссям. Коли б і мені мати таку, як у тебе, радісну старість після роботи, що її переробили руки. Ти не думаєш про смерть. І вона не може до тебе прийти. Коли ти відчуєш, що кров твоя стає, а голова холоне, і марення затоплять тебе – ти скажеш: «Живіть без мене!» А смерть, застилавшись, махне косою і піде пріч.

Відповідаю Майкові. Ти балакучий і цікавий, як сорока. Нехай ти футболіст і пілот, але нащо ж стільці трощити? Вдерся до кімнати, як тать, і почав кружляти, як петарда. За одне знищення книжки тебе варто ізолювати, а стілець, а потоплений Будда? Ти, Майку, як народився футболістом, так ним і вмреш. До гольфа тобі далеко, як до місяця. Та справа не в гольфові. Нащо спрощувати? Треба засвоїти раз назавжди, що, стоячи на місці, людина рухається назад. Завше відчувати на щоках вітер шляхів. Бачити попереду просторінь. Не думати, потрапивши в пісок, що за піском немає трави. В чагарникові знати, що шлях не перетято і попереду лисніє бита путь. Коли ти сидиш біля стерна, ти відчуваєш те ж саме, що батько твій на кораблі, що й

дід твій на коні. Жага за просторінню! «Вперед!» – кричить твоя істота! Людині не властиво стояти. Не властиво відчувати розпач. Ганебно – плекати страх. Майку, хоч ти й руйнуєш стільці і палиш книжки, я не можу не висловити тут свого захоплення з того, як ти можеш летіти. На твої руки можна здатися цілком. Коли я летів з тобою, я захлинався від гордості, що ти мій брат.

Тепер про море. Ти кажеш, що воно скрізь шумить. Мені личить подати приклад, що ілюстрував би ці слова. Я вибираю художника Ван-Гога. Візьму його картину «Кущі».^[128] Вінцент Ван-Гог – голландець. Він жив усього 37 років. Кінчив життя божевіллям. Поломінний його темперамент, геніальна сила творчої руки – його фарби наче буйною зливою падають на полотно, він не дотримується круглих чи квадратних мазків, фарби кружляють, стеляться з травною, вигинаються з доріжкою разом, тремтять, як листя, кружляють у квітах, що подібні до сонць, і стремлять угору, ніби передаючи виростання стебла. Картина «Кущі» висить у музеї на боковій стіні.

Її освітлено збоку. На все майже полотно розрісся зелений куш, під кущем – трохи трави, за ним – синє спокійне море. Коли стоїш за п'ять кроків – тебе охоплює надзвичайна сила, з якою художник передає тремтіння куща і мерехтіння моря. Це листя коливається, росте, купається в своїх же зелених відблисках. За кущем тільки вгадати можна море, що непомітно посинює зелені фарби. А праворуч куща – око бачить синій парус моря. Передано безліч відтінків синього й зеленого. В захопленні підходиш ближче, щоб переконатися і побачити матеріал фарб, і раму, і підпис художника. Ніби в казці, зникає зелений колір. Бачиш виразно море, і куш зникає, ніби встромила людина в нього голову, і близьке зелене листя куща забиває далека синь моря.

Тепер, Майку, не відкидаючи твоєї пісні, я пропоную іншу. Ти її зрозумієш. Називається вона «Пам'ятник» і трохи поширює

твою тему. Мелодії ще немає.

Живе хай – веселий орел-капітан,
Що в морі й повітрі веде караван!
Та іншого треба поставити на скелі,
Про іншого знають нехай менестрелі,
Для іншого – прапори зняти на ванти:
Людині – пишноти бронзових мантий!

Постаріє й згине дівоча любов.
До бога старого новий стане бог.
Відчую я розумом сильним востаннє –
Червоная кров моя бронзою стане.
А мій корабель, як життя невимовне,
Тоді пропливатиме, таїни повний.

На скелі над морем поставим творця,
І вітер нехай доторкнеться лиця.
Позаду гримітимуть гори і гори,
На скелю летітиме синєє море.
В один бік – провалля, і хащі, і змії,
З другого – степи за степами ясніють.

На скелі над морем стоятиме він,
Бринітиме вітер і днів передзвін.
А море й степи, встаючи із туману,
Нестимуть йому і привіт, і пошану.
І коршун, на руку йому прилетівши,
На ній відпочине, попивши й поївши.

Живе хай – веселий орел-капітан,
Що в морі й повітрі веде караван!
Та іншого треба поставити на скелі,
Про іншого знають нехай менестрелі,
Для іншого – прапори зняти на ванти:
Людині – пишноти бронзових мантий!

Ти, Майку, не дуже вір за Богдана. Хіба мало так кличуть людей? Коли на кожного витратити бронзу – від цього вона зовсім знеціниться. Я волію про Богдана думати інакше. Острів Яву ти справді перелітав. Раджу тобі тільки – не судити того, чого не розумієш. Ти маєш слово тільки для описування аеродрому, а піраміди залиш для інших, – вони теж потрібні. Твої очі – для аеродромів, і на цьому дозволю із тобою попрощатися. Намну я тобі шию, коли зустрінемося.

Нарешті я, тату, розквитався з твоїм синком. Він мене так роздратував, що я забув зовсім за те, ради чого я сів писати свої зауваження. Ти поворухнувся вві сні, ніби збираючись прокинутися. Я швидко поставив крапку біля Майка і тепер поспішаю виписати ще кілька думок, які стосуються твоєї роботи.

Мені подобається твій Богдан. Це неймовірний оптиміст. Він належить до тих людей, з якими всі одвічні питання спрощуються до розмірів однієї фрази. Народження чи смерть – вони сприймають так примітивно, що це зовсім не стає для людини на перше місце і не затуляє бадьорості й радості. За такими людьми мимоволі йдуть. З ними дуже легко жити. Вони сприймають життя в цілому, в нещасті знаходять радість, у болі – чують натхнення, в страхові – знають сміх. Їх натовп висуває

наперед. Вони – співаки, що знають силу пісень і співають їх у такт ході.

Дівчина – одна на мільйони. Це авантюристка з ніг до голови. Вона тонко все відчуває, знає життя, зазнала жорстоких днів, і це її піднесло й підносить далі. Скрізь шукає людей з прозорими, а не скляними очима. Падає, піднімається, але вперто й сильно йде. Може бути сентиментальною, як дівчина, може жорстоко карати й стріляти. Листа з Мілана вона написала так гаряче, як кинулася б в обійми і як загубила б свідомість. Листа цього вигадати не можна. Тяжко придумати так, як складає раптом безліч узорів життя. Таких листів не пише жінка двох за свій вік. Але, написавши одного, летить, як бджола, на далеку пахучу квітку.

Ти так їх обох – дівчину й матроса – потроху зводиш, що мимоволі хочеться якимось допомогти їм. Я прошу від імені твоїх читачів – не роз'єднуй їх у кінці. Завше в таких випадках розчаровуєшся потім. Цікаво було б побачити, як вони глянуть у вічі одне одному на останніх сторінках. Тільки – обов'язково хай глянуть. Можуть і поцілуватись. Це так бадьорить читача. Може, не дозволить історична точність мемуарів? Тоді ти зроби...

Ти ворушишся вві сні, повертаєшся на бік, я знаю, що ти прокидаєшся. Через це кінчаю писати. Бувай».

XVII

Бриг спущено на воду. На ньому я та Богдан. На палубі стоїть бочка, в ній хлюпається вода, коли хвиля гойдає корабель. Ми ходимо по новій палубі від корми до прови, заглядаємо до кожної щілини, стоїмо часом, опершися плечима об спідні частки фок– і грот-мачти. Бриг виглядає куцо: марс і брам-стенги на спідні мачти ще не ставили. Вхід під палубу видається ще як звичайна дірка, без східців, куди ставлять малу драбину, коли хочуть оглянути каюти і трюм. Ми сходимо наниз. На долівці безліч стружок. Скрізь видно свіже дерево: стоять верстати так, як від них пішли робітники; сокиру ввігнато в колоду і так забуто; нетесане дерево, дошки стругані й нестругані лежать скрізь. До трюму ми лише заглядаємо, бо тяжко лізти туди нам – хворим і виснаженим. Ми повертаємось на палубу, щоб сидіти на стружках біля верстата, котрий залишився на палубі. Сидіти, відчувати, як хвиля, доходячи до берега, підносить наше судно, як коливається палуба, як сонце звернуло на захід і стоїть над Містом, як блищить вода в гавані і як солодко ниють серця та сверблять загоєні рани.

Ми не встигли побачити процедури спускання брига на воду. На березі ми застали тільки риштовання, безліч покидьків дерева і чималу юрбу людей. Сам же корабель уже дивився з води на свою колиску і пелюшки. По ньому ходили майстри, підходили групами до бортів, ставали всі на корму, розгойдували прову. Але бриг нахилився настільки, наскільки йому належало, гойдався так, що не втрачав своєї поважності. Поступово він спорожнів – був кінець робочого дня. Довго ще виставляли з нього на берег сторонніх людей, які допомагали ставити на воду і через це вважали за обов'язок оглядати бриг до найдалших темних кутків трюму. Хазяїн трамбака вийшов на берег останнім. Ми привітали його з водою. «Ще кілька день – і ми на парусах. Можна буде виходити в море», – сказав він. Десь в близькій кав'ярні чекали друзі, виразно чути було,

як стогнав його порожній живіт, і ми відпустили хазяїна трамбака, зійшовши на бриг у той час.

Ми не встигли ще як слід звикнути до палуби і обім'яти стружки біля верстата, як на бриг перебіг із берега Сев. Не помітивши нас, він, як вихор, облітав усе судно. Побував у трюмі, у каютах, чимось постукав унизу, щось зачепив і повалив на долівку, посвистів, дослухаючись до резонансу, покричав і почав був якусь арію. Та швидко ми його побачили на палубі. Він пройшов повз нас двічі, доки ми наважилися втрутитися до його самотності.

– Алло, Сев! – крикнули ми.

Він здригнувся, ніби ми зловили його на непристойній поведінці, і повернув до нас.

– Мрієте на стружках?

– Гоїмо свої рани, – відповів Богдан, підморгуючи мені і гостро дивлячися на Сева.

– Хіба вони не загоєні?

– Вони вже зрослися, та болітимуть іще доти, доки ми не впізнаємо злодія.

Сев не сказав нічого.

– Ми тут говорили оце про колодку, що лежить унизу, – почав я, – чи не могли б ви нам викотити її на палубу?

– Нащо?

– Богдан хоче зайнятися ділом. Колодка – з горіха. Тут біля верстата, маючи під рукою кілька струментів, він хоче попрацювати над майстром корабля.

– Яким майстром?

– Так я називаю фігуру, що стоїть під бугшпритом. Вона веде корабель, оберігає його від рифів і заспокоює хвилі.

Сев пішов під палубу і прикотив нам колоду. Ми поставили її на дошку і трохи обтесали. Це робив, головним чином, Сев, бо наші руки не були ще дужі. Він обтесав за вказівками Богдана тільки передню частину колоди. Я знову здригнувся, побачивши, як сильно і

міцно лежить сокира в його лівій руці. Богдан показував мені очима на ліву руку Сева.

– Закотіть рукав, – вимовив Богдан, – вам зручніше буде тесати.

Сев удав, що не чує.

– Закотіть рукав, – сказав я.

Сев почав заковувати, але раптом поклав сокиру і зробив заклопотане обличчя.

– Мені треба вже йти. Мене чекають на фабриці.

Богданове підморгування мені набридло. Я одвернувся од нього і дивився вслід Севові, доки останній зник за іншими суднами, які стояли поруч нас, припнуті до естакади.

– Я ж вам казав, що в нього є шрам?

– Облиште вигадки, мені вже набридли ваші підозріння. Беріться краще за сокиру і тешіть.

– І вам не хочеться взнати ім'я ворога?

– Не хочеться, – відповідаю я, почуваючи справжній розпач із того, що цим ворогом може бути Сев. Бо ця думка поступово вміщується в моїй голові, і я з нею звикаюся. Богдан теше потроху колодку, щось обрубуює, щось залишає і, врешті, береться за струг. Але струг він кидає ще скорше: працюючи стругом, треба напружувати м'язи черева, а людині, що має два свіжих шрами на животі, цього не витерпіти. На зміну стругові приходять долото й дерев'яний молоток. Установивши як слід колоду, Богдан поцюкує молотком по долоті.

– Хіба ви знаєте, як різьбити дерево? – питаю я.

– Звичайно, знаю. На острові Пао я часто тільки цим і займався. Коли моя мала поїде було до сусіднього острова, я сиджу і вирізую з м'якого кореня її обличчя і тіло. Це була ясна, блискуча бронза. Навіть той бетель, що вона завше жувала, личив до її хижого сласного рота. Через бетель губи були червоні, як пурпур. І, зробивши з кореня фігуру моєї малої, я мазав губи червоним розжованим бетелем.

– А тепер що ви різьбите? Вовка, ведмедя чи, може, хитрого лиса?

– Я вирізьблюю те, що було на прові у мого хазяїна з острова Пао. Коли мені пощастить – ми матимемо найкращого майстра корабля, що вславився на південних морях. Кожний порядний грабіжник складав до ніг моєї жінки тканини й одержу, пахучі есенції, люстерка і консерви. За це вона мусила умовити мене, щоб я зійшов із своїх високостей і зволів зробити ще одного майстра корабля до бугшприта.

– І ви робили?

– Авжеж, робив. Мені краще було робити це діло, ніж підставляти смерті голову на палубі корабля мого хазяїна і тестя. Іще після того, як я встиг покарати безвухого китаєця, отого... як його звали, забув зовсім ім'я. Я вам хіба не розповідав про цей випадок? Ні? Ну, то слухайте.

До нас завітав ще один гість. То була Тайах, яку зустрів у Місті Сев і послав до нас. Вона впевнено пройшла по палубі, ніби й зроду мала палубу під ногами. Навіть пробігла трохи на пуантах і похвалила гладеньку палубу.

– Невже без Сева ти й дороги не знайшла б сюди?

Вона зробила біля мачти кілька фуєте й усміхнулася.

– Може, й знайшла б.

– А може, й ні?

– Може, й ні.

Вона підійшла до борту, подивилася на воду і потім глянула поверх наших голів, ніби спостерігала десь потрібні їй сигнали.

– До берега Пао приїхали ми того разу на вечір. Нас зустріли, як завше, дружина й дочка хазяїна. Ставши на червоній землі над водою, вони скидалися на блискучі статуї ясної бронзи в тихій, затишній затоці острова Пао. Наш хазяїн – малаєць – хижий і старий морський розбишака, сідав на човен – проа – і плив до берега перший. Потім судно відтягали туди, де берег був високий, – і ховали його в густій тіні дерев, що хилилися над водою. Корабель розвантажували. Далі, в глиб острова під кокосовими пальмами був наш склеп. Стіни в нього були плетені, а дах – листя кокосів. Над

землею його підлога підіймалася на десять метрів. Як добре я пригадую той склеп! Часто цілими місяцями я не брався ні за холодну воду. Збивши кокосового горіха, я випивав з нього молоко і поїдав ніжну зелену масу кокоса. Мене цілком задовольняло таке життя. Офіційно ж – я вважався за вартового біля краму.

Кажу, того разу все йшло, як завше. Позносили ми крам, пограбований з пароплава, повечеряли з міцною рижовою горілкою і полягали спати, де хто хотів: одні – на палубі під брезентом, другі – пішли на острів, де було приховано їхніх жінок. Щоб не забути і потім до цього не повертатись, я розповім вам про випадок у той наш рейс. Формально – ми зафрахтувалися перевезти вантаж, а фактично – шукали когось, щоб пограбувати. Малаєць – наш хазяїн – був приуроджений моряк. В тих краях морем здебільшого ходять малайці, а яванці не сперечаються з ними за цю честь. Яванці – красивий народ, декого з них наче зроблено з золота, тіло так і сяє розкішними золотими фарбами, стрункі вони, гнучкі і люблять співати. Поміж них малаєць видається чорнявим жуком. Він меткий, швидкий, очі вузькі, як щілини, говорить багато, рухається проворно, добрий купець і сміливий розбійник. Коли грається юрба дітей і одно з них верховодить, б'є інших, забирає ляльки – то це обов'язково буде малаєць. Такі яванці і малайці. Мій хазяїн був одружений з яванкою, і від їхнього шлюбу народилася дівчина, що мала характер батька і красу матері. Вона любила... та я бачу, що вже збився. Почну знову.

Значить, везучи наш вантаж, ми шукали пригод. Ми вже й здали вантаж, а цікавого нічого не зустріли. Роздратовані – вистоювали ми в затишку біля островів, пливли далі до інших місць, де мали звичку ходити пароплави. Пригадуєте, я вам розповідав, що тоді була війна, скрізь на простих шляхах блукали ворожі військові судна, і капітани пароплавів вибирали інші дороги – поміж островами, серед глушини, подалі від вільного моря. З цього користався мій хазяїн: підійшовши вночі до пароплава, брав його на абордаж і, забравши потрібні речі, пускав пароплав на дно. Тоді таким чином багато

зникало пароплавів, але годі було дошукатися причин їхньої загибелі.

Нарешті нам пощастило зустріти здобич. Це було маленьке судно. Ми причепилися до його борту. Машини глухо гуркотіли, везучи й нас. Команда була в паніці. Ми полізли на пароплав з усіх боків. Капітан пароплава розрядив свої обидва револьвери, забивши й поранивши трьох наших, а потім шпурнув зброю просто в юрбу і за цим разом набив добру ґулю на голові в нашого хазяїна. На хвилину цей знепритомнів, а капітан вихватив у безвухого китайця рушницю і, стріляючи, перебіг корму. Доки хазяїн очунав, доки розбишаки поралися з командою, капітан зник. Він утік на човні. Бачили б ви, що робилося з хазяїном! Як тигр, літав він по палубі. Капітан пароплава добереться до своїх! Після цього треба буде забиратися десь у глушину і чекати тихо, – хай пересердяться білі дияволи. Китаєць ховався від хазяїна, де тільки міг. Та, врешті, попався. Хазяїн бив його доти, доки в ньому була хоч маленька іскра життя. Потім наказав його викинути за борт.

Зробивши такий відступ, я розповім за той вечір, коли ми повернулися з грабунку. Я вже казав, що дехто спав на палубі, а дехто пішов до жінок на острів. Мені було тоді шістнадцять років. Як ви думаєте, куди я пішов? Не вгадаєте, бо пішов я на побачення.

– З дочкою малайця? – поцікавилася Тайах. Вона уважно слухала, стоячи біля борту.

– Відкіля ви знаєте? Так, справді з нею. Звали її Баджін – так називають яванці вивірку. Вона була й справді рухлива й поворотка, як вивірка. Тільки я її називав «матта-апі», що значить – «вогненні очі». Це не було перебільшення: очі розбишацькі, жовті, як у «мачана» (тигра), мала дівчина. Вона, сміючись, казала на мене «боая» (кайман, щось подібне до крокодила), «праху» (човен), бо я був тонкий і довгий, як ця легенька споруда для плавання.

Баджін трохи запізнилася, прибираючися для зустрічі зі мною. «Тудун» – капелюшок із пальмового листа лежав на її «конде» – вузлі волосся на голові. Легенький «сарон» покривав її стегна, на

яких була ще «кахін» – спідниця, що дуже подібна до шароварів. У руці вона тримала «рампе» – квіти магнолії і тримала їх так, ніби не квіти то були, а золотий «пайон» (парасоля) – найвища ознака благородства. «Мінтак ампон, – сказала вона, – але клаппа пошируділа своїм листям і не веліла мені поспішати. Вона ще з часу останнього західного монсуна, коли йшли дощі так довго, стала мені за порадицю. Вона сказала, що мій криластий кідан повернеться живий і здоровий, і вона завше проганяла від мого ліжка понтіанака – злого духа, що іноді злазить із своїх дерев і сниться жінкам, особливо вагітним». Ми пішли до мого житла, зайшли за кламба, що висіла на дверях, і сіли на балебале – бамбукову лежанку. Та нам не сиділося. Я страшенно чогось боявся. Ніби я сидів на вогні. Це горіла моя перша любов. Баджін була молодша за мене на два роки, проте почувала себе зовсім дорослою і кепкувала з мене, як уміла. «Ти не кідан, а риба, – казала вона, торкаючи мій «клеван» – шаблю, яку я носив із гордістю юнака, – ти повісь собі бамбукову палицю, а мені віддай твій клеван». Південні зорі цокотіли за кламба хатини. Тьмяна пристрасна ніч нависла над Пао, вчепилася до дерев, стелилася долі, як напоєне отрутою листя. Було зовсім темно. Торкаючись голих плечей дівчини, я здригався, як той, кого охопив амок – безум. «Ти мачан, – відсунулася вона від мене, – ти білий тигр». (Так лають на Яві європейців.) Але голос її не відштовхував. Я згадав свій перший сон про жінку. Це був він. Я взяв Баджін до себе на коліна й почав казати їй на вухо мільйон слів.

– Далі нам відомо, – глухо сказала Тайах, – далі в таких випадках іде все, як по писаному. Вона стала вашою, ця дика яваночка?

– Не поспішайте, – спокійно зауважив Богдан, цюкаючи молотком по долоті і працюючи біля колоди, – ми сиділи так досить довго. Можливо, що ми й цілувалися, але я цього не пам'ятаю: так горіло у мене все всередині. Ми сиділи, потім лежали, ходили пити воду, і, нарешті, я пішов на судно за подарунком, що його я привіз дівчині. Проходячи по палубі, я побачив на прові вогник. Я затаївся за мачтою. Вогник коливався, ніби хтось дмухав на нього. Така

поведінка невідомої людини мені не сподобалася: вона скидалася на злочин. Я витяг з піхов свій клеван і пішов тихо вздовж борту.

Я боявся вогню не через те, що він міг вчинити шкоду хазяїнові, а через те, що тоді я втрачав надію повернутися коли-небудь на батьківщину. Вогонь на кораблі – завше небезпека: він гірший за тайфун, за чуму і за голод. Коли на кораблі з'являється блискучий, високий, гойдливий полумінь – треба боятися за життя. Я міцно стискав клеван і потроху посувався до прови. Якась людина, заховавшись за купою старих канатів, робила ганебне діло. Купка трісочок уже розгорілася, почали обгорати й товщі шматки дерева. Людина була вдоволена з своєї роботи. Підвелася, шукаючи обабіч пальних речей. На момент світло дістало її обличчя: це був безвухий китаєць. Я знав добре, що його мали викинути в море, і здивувався, ніби побачивши небіжчика. Його хтось із матросів пожалів, заховавши до купи лахміття на прові, і він збирався віддячити тепер команді і в першу чергу хазяїнові. Чекати довше – було нікуди. Вогонь розгорався. Китаєць, його звали... (Ніяк не можу пригадати його імені. Вже ось кілька разів про це думав, та наче зовсім воно вивітрилося з пам'яті!) китаєць мовчки скалив зуби, і то був диявольський регіт. Я згадав увесь біль від його кулаків, згадав свою юнацьку клятву, і на спині в мене наче настовбурчилась шерсть. Я вийшов до вогню, грізно піднявши клеван. Китайця наче вітром відкинуло назад. Він вихватив з-за пояса крис і набіг на мене, але зустрів мій клеван. Китаєць після того як його попобив хазяїн, не мав іще своєї справжньої сили і не був дужчий за мене. А я, помщаючись за свою юнацьку честь, ніби виростав разом з моєю злістю. Вогонь тим часом розгорався.

Китаєць хитрував: удавав із себе кволого й знеможеного, тільки захищався, не нападаючи, і все хотів опинитися близько до мене, щоб пустити в діло ножа. Я підбіг до вогню і вже хотів ногою розкидати жар, щоб він не набирав сили. Але вчасно згадав, що без освітлення я загину від ножа китайця. Я став знову наступати і тут побачив зовсім несподівану річ: китаєць щосили зганяв мене до

вогню, щоб зайнялася на мені одежа. Вже вогонь лизнув одну мою штанину, я погасив її, потерши ногою об ногу. У мене стомилася рука від клевана. Очі застеляв якийсь морок. У цей час я побачив мою Баджін. Вона збігла на корабель, тримаючи бамбукову палицю. Китаєць завагався, у нього подвоїлося ворогів. Skorиставшись цим моментом, я ударив його клеваном. Він поточився до борту і, ловлячи повітря руками, полетів у воду. Баджін розкидала палицею жар. Ми загасили головешки і повикидали їх за борт. Палуба знову стала темною і порожньою. На ранок там могли знайти лише сажу від вогнища та крис китайця.

А ми, взявшись за руки, перерізали ліс аж до моєї хатини. Ми йшли, як муж і жона. Напоївши ненависть юнацтва, я виходив з нього на дорогу до мужності – зухвалої і суворої. Тропічна ніч мовчазна і задушлива. Вона тамує в людині цноту і спокій. Ніби у велетенський океан виносяться тоді кораблі людської снаги...

– Я почуваю запах диму, – сказала стурбовано Тайах.

Ми понюхали повітря.

– То вам здається. Ми говорили про пожежу, і завше в таких випадках люди гостро відчують і продовжують собі розповідь.

– Та я справді чую дим.

Ми знову замовкли. Над гаванню ширяв вечір. Сонця вже не було. Нитка диму літала над бригом. Можливо, її занесла течія повітря з сусідньої палуби, можливо, вона була лише уявною. З нас ніхто не палив на палубі. Ми мовчки тривожилися.

– Я піду подивлюся, – запропонувала дівчина.

– Куди?

– Наниз, до трюму й до кают.

Вона полізла по драбинці вниз. Ми посідали на палубі, звисивши ноги в люк.

– Шукайте там добре! – кричали ми і сміялись. – Понюхайте всі кутки!

– Ей, хто на палубі? – гукнув до нас з берега жіночий голос.

– Заходьте, – відповів я.

До нас підбігла жінка. Це була Поля. Ми простягай руки, здоровкаючись і висловлюючи їй нашу любов за врятування від смерті. Але вона не слухала і, освітливши драбину в трюм сірником, полізла по ній хутко і стурбовано. Ми не розуміли такої поведінки. Знизу ми почули її заклопотаний голос:

– Тут хтось є? Одійдіть трохи – дайте я присвічу сірником. Ви ще нічого не знайшли? Будемо шукати разом. Хазяїн трамбака біжить теж і швидко тут буде. У мене ноги проворніші. Бачите, я знала від однієї людини, що в трюмі покладено спеціальний ґніт, який, догорівши до сірників і клоччя, мусить запалити трюм. Ні, я не скажу, звідки я знала. Тут ніде нічого не видко. Підемо нижче.

Розмова Полі почала доходити ще глухіше – очевидячки, жінки перейшли до трюму через незабуту стіну.

– Тут дивіться уважніше – воно десь тут. Тепер я гасю сірника – треба заплющити очі, потім подивитися навкруги: вогник десь мусить себе показати. Ще очей не розплющуйте. Я скажу коли.

Раптом ми почули, як унизу щось пихнуло, по стіні коридора метнувся відблиск світла, і крізь щілину ми побачили глибоко під нами вогонь. У трюмі жінки закричали. На палубу вибіг, брязкаючи відром, хазяїн трамбака. Усі гуртом ми побігли до трюму. Дівчата били вогонь сосною дошкою. Хазяїн трамбака допоміг водою. У трюмі зробилося темно.

– Вийдемо звідси, – прошепотіла мені Тайах і обняла мене за шию. Помацки ми вийшли на палубу. Наше хвилювання ще зросло, коли ми знищили небезпеку. Поля голосно розповідала Богданові про те, як вона бігла. Її голос тремтів і був вогкий, як ніжність. Ми йшли з гавані мовчки. Нас ішло четверо.

Колоду з горіха Професор приховав до дня, коли шхуна-бриг був зовсім готовий. До того часу вона лежала в потайному місці: в трюмі на стружках, до неї приходив Богдан і в самотності різьбив її та довбав. У трюмі було тихо та радісно. Чути було сплески хвиль по боках і ті ледве помітні стогони, що звичаєм вчуваються в нових

будинках. З горіхової колоди вилуплювалася червона дівчина. Її обличчя нагадувало обличчя Баджін. Дівчина піднімала руки над головою, ніби пірнаючи під воду. Вона була навіть без сарон. Її гладеньке тіло оживало, груди набували пружності, дерев'яні стегна – принадності. Майстром корабля мала бути жінка. Каюти всередині споліровано, в кожній – дві койки і стіл, над столом – ілюмінатор. Коридори встелено товстим брезентом. Загальна їдальня затишна, як садок. Бібліотека містилася в крихітній каюті. На кораблі порожньо: люди, збудувавши його, пішли геть.

Гойдаються стиха реї. Паруси всі змотано. Грот-мачта зовсім гола: гафель не піднято. Палуба пахне смолою. Кормовий якір лежить під бортом. На прові – люк у чорний трюм. Борти похитуються. Все пахне живим деревом і лісовою нудьгою. Кожне дерево не втратило ще індивідуальності. Дуб кричить, що він дуб, сосна стогне, що вона сосна, не-гній-дерево крекче й собі своє ім'я. Ще немає однастайності. Кожну дошку, кожну планку защемлено між чужими: аж смола від цього виступає, мов піт. Дубовий брус придавлено тисом та буком. Усім від цього нелегко. Позвикавши в лісі на волі розхитувати черево, надимати груди, розмахувати руками, – дерева тут відчують, що перевернувся світ. Сосни-мачти стогнуть не менше за інших: де поділася зелена дзвінка хвоя, якою можна було ловити вітер або сипати її собі під ноги зеленавим дощем? Голови позрубано, ноги відтято, рип-рип, як тяжко, рип-рип, як тоскно, недо-обре!

Але перше ж горе – об'єднає всі дерева. У вільному морі заскиглить, засвистить у вантах вітер. Забілють на хвилях баранці. «Держись! – гукне бом-брам-рея до брам-стеньги. – Бачиш, як багато вітру налетіло в мій парус?!» – «І до мене теж!» – крикне брам-рея. «Держись! – гукне брам-стеньга до марс-стеньги. – Бачиш, як тяжко тримати бом-брам-парус та брам-парус?!» – «Держись і ти, – попросить марс-стеньга спідню мачту, – на мені брам-стеньга з парусами, і мій марс-парус – он як надувся!» Спідня мачта міцніше упреться в кіль-свинку і кіль: «Братики, виручайте! На вас надія,

ласкаві дубе й буче!» Не витримають і шпанги – корабельні ребра: хвиля на них тиснутиме з обох боків. Звернуться шпанги до сволоків із негній-дерева, що йдуть упоперек корабля, розпирають ребра і тримають на собі палуби: «Не гніться, хлопці! Бо загинемо всі разом, як погнетесь. Одне за всіх, і всі за одного». А сволоки з негній-дерева і собі мусять когось просити, вони озвуться до соснових дощок на палубі: «Дошки-сестрички, тісніше ляжте! Хай хвиля по вас слизне і в море полетить. Не пускайте води до нас!» Забудуть тоді дерева своє листя і свою хвою, вони зробляться однокровними частками великого корабля.

Під бугшпритом дівчина – бронзова Баджін. Вона вестиме корабель, підставляючи своє горіхове тіло всім вітрам.

XVIII

Дівчина роздягалася. Я сидів, тримаючи в руках бронзового Будду. Звідси, з театру, ми збиралися піти вдвох просто на бриг. Там чекав на нас Сев. На кораблі ми приготували вечерю і вина. Цього вечора бриг мав приймати гостей. Ніч – перша ніч, коли на бригові ночуватимуть люди. Викінчений корабель треба виповнити людським диханням, бадьорими словами, сласністю і чутливістю. До цього ми готувались з острахом та болем. Викінчений корабель набував у нашій уяві ознак живої істоти: як йому сподобається ми і наша подруга, яких снів наснить він нам першої ночі?

Театр потроху завмирав. Хвиля людей вже викотилася з нього. Тепер стукали двері скрізь за кулісами, випускаючи акторів. Спектакль закінчено. Всі поспішають вийти на вулицю і податися до домівок. Кімната, де передягалася Тайах, виходила дверима до коридора, по якому виходили актори. Я розглядав Будду, переглядав газету, чекаючи, доки Тайах закінчить усі свої передягання. Одеколон, пудра, грим, розігріте від танка жіноче тіло – всі запахи змішалися до купи, дурманили і викликали темне хвилювання. Почувся плескіт води: дівчина приймала душ. Бризки розліталися по кімнаті. Став дуже пахнути одеколон: Тайах посвіжила себе після води. Потім тиша. Жінка робила туалет.

– Мені якось особливо млосно сьогодні. Цілий день мене щось тривожить. Танцювала я наче крізь сон, люди всі стоять далеко від мене. Дим заволікає всіх. Роблю я все машинально. Думаю лише про те, що мило треба покласти на сухе, що одеколон треба заткнути пробкою, сукню одягти після сорочки, треба закрити кран. Ніби мене несе велика вода до водоспаду, мені годі думати за врятування, я фіксую очима всі деревця, що стоять на березі, хмарки, що йдуть над ними, коней, що схилилися із берега і п'ють воду. Сьогодні щось трапиться. Ти не боїшся нічого?

Вона пройшла босими ногами по підлозі і зупинилася біля мене. Я мовчав.

– Ти розумієш мій стан? – торкнула вона мене рукою.

– Розумію. Сьогодні піде дощ. Теплий, липкий, краплистий дощ.

Я перевів свої очі з Будди на Тайах, що стояла поруч мене. Я зібрав усю свою мужність і подивився на неї, в вічі. Я став тремтіти так, що Будда ледве не випав у мене з рук.

– Я знаю, що буде, – казав я, – збудеться мрія. Мачти засвистять, і гойднуться реї. Тільки прошу тебе – не забудь мене.

Я знову став дивитися на божка і закінчив зовсім тихо:

– Між іншим, на тобі немає й клаптика одежі, а нам швидко вже йти.

.....

Ми вийшли на вулицю – в темну ніч.

Палуба брига трохи виступала з темряви. На марсі стояв ліхтар, розливаючи тьмяне світло. Ми переїхали до брига човном і вилізли по плетеній драбині. На палубі було порожньо. Хазяїн трамбака, на якого покладено охорону корабля, десь знову пішов до друзів. Я присвітив електричним ліхтариком, оглядаючи кутки і темні місця: на палубі не було нікого. Ми зійшли вниз. Проходячи коридором до каюти, де чекав нас Сев, ми зупинилися біля дверей до кухні: там сидів Богдан, стиха підспівуючи і чистячи картоплю. Відро з лушпайками стояло в нього біля ніг, а миска з водою – поруч. Його задуманість була спокійна і розважлива. Ми пройшли тихо далі.

Каюту освітлювала одна свічка, що стояла в пляшці на столі. Я поставив біля пляшки й божка. Світло падало на нього згори, бронзове обличчя стало хитрим і лукавим. Усмішка в куточках губ ворушилася разом з тінню, коли рухався полемінь свічки.

Ми всі троє почували урочистість. Тихо роздягайся і сіли до столу. На столі, що вкритий був білим полотном, стояла їжа і вино. Ми розломали хліб на три частини й посипали його сіллю. Сев налив усім вина. Перед далекою дорогою сходяться отак друзі, щоб їсти з

одного шматка і пити з одного струменя. Відколи миготять на небі зорі – люди будуть брататися за спільною їжею й питвом. Ми їли посолений хліб і запивали кислим вином.

– Я буду сьогодні за хазяїна, – каже Тайах, – з моєї руки ви питимете й їстимете.

– Тост! – кричимо ми. – Кажи тост!

Тайах устає з місця і підносить склянку.

– Любі мої, – починає вона, – мені немає за що пити. Я п'ю за страх перед неминучим. За той страх, що є ознакою людського виростання. Як дитина падає вві сні й відчуває страх, так і ми плакаємо його, зростаючи. Я п'ю за дощ – липкий і краплистий, який збуджує в мені відчуження фарб і запахів. Я п'ю за життя.

– Не люблю нічого сентиментального, – каже Сев, коли приходить йому черга говорити, – а жінкам подобаються такі речі. Я п'ю за руки і за ноги, за рот і за шлунок. Щоб мій ніс не минав нічого достойного, язик – щоб одночасно встигав смакувати їжу і пропускати слова з горлянки, руки – щоб любили тіло й дерево, тіло й метал. П'ю за болото, через яке бредуть ноги, за всю землю, що чекає ще моїх ніг.

– Випити треба за надію, – кажу я, – бо її репрезентує якір. Чому якір? А тому, що він любить землю. На якір дивляться з надією тоді, коли море топить кораблі. Якір нагадує порт, де спокійна і неглибока вода, де можна перестояти бурю. Якір, упавши на дно бухти, заріється в землю і триматиме корабель.

– Знову сентименти, – бурчить Сев. Але ми й на цей тост перехилили склянки. Вино потроху розходилося по жилах. Ми поспішно їли доти, доки спорожнили весь стіл. Свічки згоріло більше від половини.

– Тепер дозвольте нам за вас поторгуватися, – сказав Сев так рішуче, що Тайах здригнулась.

– Як саме?

– Нас тут двоє, – вів він далі, і тяжко було зрозуміти – жартує він чи говорить серйозно, – двоє нас тут, і кого ви вибираєте?

– Я вибираю обох, – розгнівано відповіла дівчина.

– Це ненормально. Я думаю, що ви мусите обрати мене. Редактор ще молодий – він собі знайде другу. Мені вже нікуди шукати – у мене сиві скроні й спустошене серце, як оця пляшка. Треба налити в неї вина.

– Я не знала, що я можу бути бочкою.

– Редактор мені уважить – молодість нічого не жалкує, навіть вина! У друзів такі питання вирішуються легко. Так я кажу?

– Не так поспішно, – відповів я, – я не керую тим, що мені не належить. Ось вона сидить тут і не думає про нас. Не розводьте драм і сентиментів.

Сев зрозумів, що треба розрядити атмосферу. Він голосно засміявся, дістав з коробки два сірники, зломив у одного сірку і махнув рукою в повітрі.

– Тепер тягніть, – звернувся він до Тайах, показуючи їй із жмені кінчики двох сірників, – вгадайте того, що з сіркою.

Тайах дійсно витягла незломленого сірника.

– Це ви витягай мене, – урочисто сказав Сев, – можете попрощатися з іншими.

Тайах зблідла із злості.

– Добре, я прощаюся.

Вона поцілувала мене, а потім Сева. Потисла нам руки міцно та рішуче. Встала од столу. Вона важко дихала.

– Прощайте.

Двері каюти зачинилися за нею помалу і щільно. Ми zostалися біля столу з свічкою та божком, ніби на пероні станції, спізнившись до поїзда. Він пішов у далеч, грюкаючи колесами, пихкаючи паром, і тільки самотній вогник гойдався на останньому вагоні.

.....
.....
.....

– В Будді мусить бути щось найдорожче для людини, [\[129\]](#) – сказав я Севові, – а ми знаємо, що воно допіру від нас пішло. Давайте хоч

подивимось, що цінувати велить мудра давність.

Я відломив бога від його трону. На стіл випало кілька речей: папір із значками, троє трісочок і зернятка рижу. Жодного камінчика. Ми уважно розглянули все, що знайшли.

– Риж – праця, їжа і продовження життя. Трісочки – вогонь, якого можна здобути тертям дерева об дерево, це те, з чого треба починати, виходячи в путь. Папір – молитва.

Свічка в пляшці догоріла до краю.

Ми рушили йти з каюти, бо там одразу стало так задушливо й тісно, що можна було задихнутися. Закортіло вийти на палубу, стати проти вітру і притулитися плечем до мачти. Проходячи повз кухню, ми почули сміх дівчини і голосну мову Богдана, який щось розповідав.

Біля борту стояти було зручно. Він злегка похитувався, ніби сідло, коли дише кінь. Безліч зір віддзеркалювалося в темній воді. Ліхтар на марсі блимав, на нього подував вітер. Раптом я взяв Сева за руку й підвів його до світла. Він не заперечував, здивовано і запитливо поглядаючи на мене.

– У вас є шрам? – запитав я, заковуючи рукав на його лівій руці.

– Який шрам?

Але я вже бачив, що тіло було гладеньке, аж до ліктя. Я сам бачив, що шраму на цій руці не було ніякого. У мене завихрилися тисячі думок. «Значить, не він? – думав я. – Значить, інший?» Я відчув, що я безпомічний, як немовля. Дивна річ – мені і на думку не спало з'ясувати щось Севові. Ми відійшли знову в тінь.

Нашу увагу відтягли на себе нові люди. Їх було двоє. Обережно вони перелізли через борт і опинилися на палубі. Ми не сходили з місця, дослуховуючись до їхніх намірів. Вони зупинилися близько біля нас.

– Глуши і тікай, – сказав один.

Я впізнав голос отамана рибальської ватаги, якого ми побили за Полю.

- Скільки їх там? – запитав другий.
- Один Богдан. Старого моряка я бачив на березі.
- Треба було зброю взяти.
- І так подужаємо. Раз видужав від мого ножа, а вдруге – не встане.

Після цих слів я відчув, як болить мій шрам. Рука моя піднеслася в повітрі, і, не тямлячи себе від гніву, я ударив кулаком рибалку. Він похитнувся, але я з лівої руки вирівняв його. З несподіванки вони обоє не захищалися. Поки що перемога була за нами. Захопившись гонитвою, ми не помітили весла, що лежало на палубі, і попадали всі через нього. Мені пощастило одскочити набік, а Сева схватили і почали м'яти рибалки. Я з розпачу ухватив весло і замахнувся так, ніби хотів перебити рибалку надвоє. Весло зачепилося за ванту, ударилося об мачту, переломилося, шматок весла полетів угору вище всіх рей, а шматком – я таки вдарив того, на кого намірявся. Він заскавучав від болю і покотився по палубі. У цей момент перший шматок весла, падаючи згори, розбив і погасив ліхтар. Я покинув свою зброю, непотрібну в темноті, і помацки став шукати в клубкові людей Сева. Він боровся з другим рибалкою. Здавалося, що хтось молотить на палубі горох. Я простяг у напрямку до борців руки й одержав кілька добрих стусанів у щелепи. Я відскочив, кленучи свою безпомічність. Машиналино став шукати по кишенях сірників і намацав електричний ліхтар, з яким я прийшов на бриг. Я обережно направив його на поле бою, – туди, звідки чулося гупання кулаків. При світлі я побачив, що той, кого я ударив веслом, повзе до борту, а другий бореться з Севом. Я дав першому цілковиту змогу втекти, поспішивши сам на поміч до Сева. Ми вдвох хутко втихомирили рибалку. Він став проситися, лежачи долі і спльовуючи кров з рота. Ми з Севом одійшли від нього, і я погасив ліхтарика.

– Рахую до трьох, – сказав я, – забирайтесь моментально за борт.

Через півхвилини, повівши ліхтариком по палубі, я освітлив лише порожнє місце. Ми знову залишилися самі. Було зовсім темно стояти біля борту, тісно притулившись один до одного. Сев часом плював за

борт і витирав хусткою обличчя. Вітер став дмухати дужче. Але задуха почувалася, як перед зливою.

– Товариші, – пролунав над палубою голос Богдана, – ви знаєте, як звали китайця? Сін-Бао звали його. Аж тепер я це згадав.

Чути було, як Богдан ішов по палубі. Ми почули його лайку.

– Знову вітер ліхтаря погасив! Сказився він, чи що – на мою голову? Який уже раз доводиться запалювати!

Ми гукнули на Богдана. Він підійшов і став поруч нас.

– Яка тиха і спокійна ніч, – сказав він, – ніби зовсім немає ніде людей. Я думав, що ви давно вже поїхали на берег.

Ми не відповіли нічого, тільки Сев вітер щось з обличчя. Хазяїн трамбака підпливав до брига човном і простягав свій голос аж до парусів, запитуючи небо, куди міг подітися корабельний ліхтар. Я відгукнувся до нього, а Богдан поліз світити вогонь на марсі.

– Чорт! Ліхтар розбитий!

– Там у каюті є інший, – порадив йому хазяїн трамбака, – громадяни, хто з вас хоче на берег? За одним заходом я це й зроблю.

Сівши в човен і відштовхнувшись від брига, ми побачили, як на палубі з'явилося світло. Богдан ніс ліхтар, а за ним, як тінь, ішла дівчина. Коли вже ми були близько від берега, ліхтар почав підноситися по вантах вище й вище і зупинився на марсі. Рівний вогник його один пробивався крізь ніч. Все інше вкривала чорна шарудлива мантия ночі.

XIX

Сиве волосся до чогось зобов'язує. Я виконав це зобов'язання. Осінь і зиму я сидів біля моєї кани, пригадуючи минуле. Тепер уже літо. Кани немає потреби топити. Майк і Генрі одвідали мене на зламних точках мемуарів: коли осінь зустрічається вночі з зимою і коли весна переборює зиму. Мої сини як зима і весна. Старший – меткий і проворний, як задерикуватий зимовий день. Молодший – неврівноважений, як весняна повінь. Його я чекаю побачити швидко з подругою, бо я відчуваю в його рядках жіночі впливи.

Кана моя чорніє без вогню. Її паща, де звично підстрибували, гойдалися, перебігали і гомоніли вогники, виглядає, як беззубий рот. У ній перегоріло все значне та мізерне, смолисте і виснажене. Дерево горіло те, що не йде на будову. Сучкуваті віти, поламані бурею стовбури, покалічені негодою й звіром інваліди – обростали в моїй кані вогнем і розповідали безліч історій, помалу зотліваючи й розсипаючись на попіл. Я розумів ці історії і часто навіть записував їх, але іноді вони так настирливо турчали у вухо, що я просив їх замовчати і не перешкоджати моїй власній думці.

Тепер ранок. Крізь двері на балкон я бачу, як прокидається Місто. За бульварами видно порт, де снують щогли й димарі. Мені не хочеться вже почувати під собою хисткої палуби. Я зайшов до порту й кинув якір. Під моїми парусами виростили молоді кораблі – сини. Тепер хай вони роблять рейси по морях. Багате досвідом життя лежить переді мною, як мапа моєї Республіки. Я бачу, як повиростили заводи і фабрики. Розмножилися дороги. Вода ріки віддає свої мільйони сил. Коло плугів працює веселий народ. Сонце смажить радісні обличчя. Армії дітей пишуть по садках, голосять, співають, сьорбають носятами, плачуть, сміються, жують землю і поїдають трави.

Я ходжу по кімнаті, коли до мене стукає Генрі. Він заходить. Ми довго розмовляємо про все на світі. З Генрі – я люблю більше Майка,

а з Майком – віддаю перевагу Генрі. Вони обоє ніби з одного шматка. Чи ба! Та цей же шматок я сам! Я впізнаю себе і в Генрі, і в Майкові. Я бачу свою кров у обох. А мати? Вона теж поклала свою долю праці й матеріалу. Мені соромно. Не для мене ж одного повішено язика в моєму роті? Але нехай про це іншим разом. Стара, ти не образишся, що я тепер горнуса до молодості? Тебе я не зраджував – ти знаєш. А Генрі допитується, чи не була ти в Італії. Він думає мене зловити й ототожнити дівчину в купальному костюмі (на березі в Генуї) з тобою. Та в наші з тобою справи ми його не пустимо. Правда?

Генрі бере дочитувати мої мемуари, він хоче звідти про щось дізнатися, а я, хитрий старий лис, виходжу на балкон. Мені – сімдесят. Але й нині я гостро відчуваю запах саду, що я посадив. Велике Місто лежить переді мною. Я вгадую всю кількість людей, що мандрує тепер до місць праці. Жінки годують дітей. Безперервний, дедалі зростаючи й зростаючи, пливе над Містом сигнал до роботи. Я чую безліч ніг, що топчуть землю. Я бачу її всю – вогку і плідну, родющу планету Землю.

З кімнати лине до мене з радіотелефону голос Майка. «Тату, – кричить він, – лечу над південними морями і згадав тебе. Біля мене сидить гарненька пасажирка. Вона просить мене проспівати «Пісню капітанів». А тобі я обіцяв її мелодію. Слухай!»

Я чую його голос і сміх кокетної пасажирки. З останніми рядками пісні заходить Генрі. Таким чином, уся родина вкупі. Я ніби знову починаю жити.

Попід нами знайома земля,
Капітан!
Кораблі підняли якоря,
Капітан!

1927-1928

Чотири шаблі

Роман [\[130\]](#)

Пустимо стрілку, як грім по небу;
Пустимось кіньми, як дрібен дощик;
Блиснем шаблями, як сонце в хмарі!

*(Колядка. «Нар. Юж. – Рус. Піти»
Метлинського, стор. 338).*

Перша пісня

Голос:

Благословіть почати щирий труд,
Що відчинив би далину, як двері.
Довірте недостойному перу
Достойне слово ставить на папері.

Багато в світі радості й принад,
Країн багатих і зелених вічно,
На сонці спіє синій виноград,
І синє море майорить музично.

Чудесні дива ходять по морях
І манять нас, і закликають ніжно.
Та що нам їхній бунтівливий стяг,
Коли не стяг це нашої вітчизни!

Мине і молодість, як золотінь,
Лиш вічний труд ніколи не загине,
Коли кладе отак покірний син
Країні милій – серця тепле віно.

На вітрі рухаються руки рей,
На обрії – омана заозерій...

Хор:

Ми стаємо плечима до плечей.
І світ відчинено, як двері!

* * *

Вони завмерли, ніби ковтнули міцної отрути і вона їм забила дух. Галатів чуб один ворушився, звисаючи над оком. Подзьобане віспою обличчя Марченка стало страшним одразу – оббите морською водою обличчя кольору сухого полину. Остюк безтурботно тримав у руці соняшника і поклав руку на Шахаєве плече. Цей похмуро пригнувся на стільці, простягнувши наперед зціплені руки. Він наче сидів на сідлі. Новенький френч з плямами на плечах, де були погони, солдатські штани і нові шеврові чоботи з острогами, букет весільних воскових квітів на грудях – так виглядав Шахай.

Це сиділи на скелі орли, напустивши на себе всю поважність завмерлих хвилин. Це – ще не порушена нічим тиша, яка розірветься через голосне квиління стріл, брязкіт щитів, іржання коней, і затремтить степ, затрясуться шляхи під копитами сміливих вершників. Чи знають вони свою силу і волю, замах клинків своїх, мужність серць і світло очей? Не знають вони ні сили, ні волі, ні мужності серць, ні замаху клинків. Та що їм до таких дрібниць, коли вони почувають, що живуть! Їх четверо верховодить усім Новоспаським. Вони літають, як птахи, кружляючи над рідними хатами, вище й вище, на синю скелю неба, ледве помітними крапками стають там, і насилу впасти може згори завмираючий клекіт. Вони живуть!

– Ворушися, чортова клацалко! – сказав крізь зуби високий Галат. Проте сам він не ворушився, упершись рукою в бік і одставивши ліву

ногу. Наймолодший з чотирьох, він був і найнетерплячіший.

Марченко сердито скосив очі на Галата, і в цей момент фотограф клацнув затвором. Так вони й залишилися на платівці, ці Марченкові косі очі.

– Готово, – сказав фотограф, граційно вклонившись чотирьом друзям.

Вийшли на сільську вулицю. В повітрі літало довге біле павутиння. Ранок, чудний ранок Шахаєвого весілля, кінчився. Галат біг попереду – довгоногий, тонкий і чубатий. Остюк забирав усю землю під себе, ступаючи кривими ногами кіннотника. Він розмахнув правою рукою, а ліва ввесь час висіла, не рухаючись, наче нею вічно притримував Остюк шаблю. На Марченкові була матроська сорочка і капелюх, тільки славетний кльош було запхано в чоботи. Шахай ішов, нечутно ступаючи по порохнявій дорозі.

– Ми знялися на карточку, – сказав похмуро Марченко. Він трохи гаркавив.

– На карточку! – прокричав Остюк сильним голосом: він звик вахміструвати в ескадроні. – Тепер революція!

– Ми забули знятися з шаблями. І з револьверами в руках...

– Ми виходимо на дорогу, – раптом почав Шахай, перебивши Галата, – дайте мені тільки повінчатися. Як на карточці ми разом, так і скрізь чотири наших голови не виходять з карточки. Ось ми всі нежонаті йдемо, а сьогодні я повинчаюсь, і всі ми повинчаємось, і одружить нас із собою далека путь та грізне життя.

Вони дійшли до ярмарку. Осінь, найкраща пора, пахла з усіх підвід. Пшениця, ще не продана, стояла в лантухах, і мідяне зерно поллято сонячним блиском. Вози гарбузів, кавунів та яблук, гарби соняшників, фортеці з капусти, буряків, картоплі, вінки цибулі, ще яблука, огірки, баклажани – все, що вродила оброблена гірко земля.

– Революція здала нам козирі у руки. Ми їх тримаємо, доки прийде наша гра. Я не знаю, що буде в містах, бо я загубив нитку до тих, що там керують. Але тут у нас ми будемо готові до того, щоб не дати нігде, нікому, нічого за нас вирішувати. Наше слово – у нас у

пельці, а в руках шаблі, й кулемети, і тридюймовки, і сам Господь! На колосальнім безмірї віє зараз вітер, немає жодної влади, а кожен ярмарок – настояща революція.

Шахай показав рукою навкруги.

– Ось ті, що приїхали на наш клич. Я чекаю з дня на день від телеграфіста на станції повідомлення про офіцерський ешелон з фронту, який варто було б обеззброїти.

– Може, їм, помітаєш, теж треба зброї вдома? – сказав Остюк.

– Гасити революцію? Бач, вони поодинці не можуть, вони їздять ешелонами! Справедливий і правий лише той, хто перемагає. Годі тобі згадувати за дурну справедливість. Сила і воля до життя – ось найсправедливіший закон. Хватай за горлянку і відбери зброю, а потім хай кажуть, де справедливість. Мало тобі за твій вік бито зуби?

Так розмовляючи, вони дійшли до валки підвід, що розташувалася осторонь ярмарку. Добрі військові фургони, коні аж репаються, брезенти зверху, і під ними на двох возах кулемети. Хазяї коней поважно ходили навкруги, лускаючи насіння, і груди їхні розпирало чекання.

– Здорові були, – сказав Шахай привітно.

– Здоров, – відповів йому Шворень – рябий ґевал, що пишався з свого кулемета, котрого він з братом Санькою привіз з фронту.

– Мовчи, дурень! – крикнув на нього Санька, метко підбігши до Шахая. – Ми приїхали, – притишив Санька голос, – приїхали з усією бандою. Нас двоє та Виривайлів аж четверо, Бубонів Петро з кулеметом. Васишиних два брати з хутора, дядько Макар-чередник. Отакі ми всі.

– Сила велика, а головне – надійна, – промовив Шахай, ручкаючися з усіма названими людьми, – я вас запрошую до себе на весілля сьогодні.

– А кулемети?

– І кулемети. Галат заведе вас до мого двору, а я піду ще погомоніти з людьми.

– А ми? – запитали Остюк та Марченко.

– Ви ж дружки. Підіть постережіть, щоб ніхто церкви не вкрав.

Шахай пішов між возами, питаючись за ціни, за врожай, за кількість солдатів, що поприходили з фронту. Він ходив по ярмарку, переступаючи калюжі, ніби широкі ріки, баклажани нагадували йому кров, очеретяне віниччя біля яток перетворювалося йому на пишні бунчуки, плаhti на руках – на прапори, і вітер над ярмарком – на гомін і шум армій. Бджола сіла Шахаєві на руку – він не прогнав її, доки та сама не злетіла, відпочивши. Пахло свіжою соломою і осінню.

До церкви люди посходилися, як на Великдень. Церкву колись будували ще запорожці – вона була тісна і старовинна. За всім доглядало, певно, хазяйське око братчика низового, бо міцніше зробити церкву не стало б хисту й нині. Все окували залізом. Навіть панікадило було такої неймовірної ваги, що влітку, під час одправ, порипували сволоки, на котрих воно висіло, лускалися дошки, і здавалося, втягне хреста з бані до церкви ця щира запорозька пожертва. Суворі звички Січі Запорозької відбилися на церкві. Ікони було змальовано з братчиків-будівників, з кошового отамана, з курінних. В такій церкві ставало страшно серед вусатих чорних лицарів, уквітчаних оселедцями, в козацьких свитах – лицарів жорстоких та відважних. Вони позирали зі стін, переморгувалися один з одним – часто з презирством до молільників, іноді – вибачливо, рідко – з потуранням. Та парафіяни вже позивали до своїх ікон.

Ой скинемось та й по талюру
Та купім коня отаману!

Галат мугикав собі під ніс, обходячи церкву. Свічок наявно не хватало. Вусаті ікони гнівалися зі стін: їм треба більше світла. Але церкву не було вже давно й так освітлено. Хіба що запорожці,

повертаючися з морських походів, клали вози свічок перед святими кошовими в церкві і викурювали їм же цілі шапки росного ладану зі Смірни.

Ой скинемось та по другому
Та купім коня з попругою!

Галат незадоволено пересунув кованого ставника з сотнею свічок – від святої Варвари до ікони Покрови, де в натовпі стояло чимало чорновусих козаків з булавами й перначами. Його не заспокоїло це регулювання поваги до свого брата-мужчини. Остроги його дзвеніли вздовж і впоперек, по закапелках, по притворах. Він не спинявся доти, поки не знайшов десь у схованці ще оберемок свічок. Пономар тільки здалеку слідкував за Галатом. Жарти погані, коли справляє весілля сам Шахай!

Купім коня та вороного
Та й поїдемо в чисте поле!

Свічки всі порозтикувано. Церква ніби виповнилася жовтим жаром. Він лежав купами на ставниках, перед іконами, ворушився, коливався, наче жив багатобічним життям серед білого дня, під промінням, пасмами світла крізь вікна.

Поїдемо та в чисте поле,
Та в чисте поле, в дібровоньку!

Галат зупинився, задоволено оглядаючи свою роботу. Помітити когось в церкві – того, хто прийшов до Галата, – він не помітив. Люди стояли не похнюпившись, на вінчанні церква робиться веселим храмом поганського древнього бога. Це – Дажбог, бог-сонце, бог-година, бог зрозумілий, простий і гулящий. Дівчина заступила дорогу Галатові. Соромлива хупава дівчина подивилася в його чорні очі, як у криницю з холодною водою. «Вийдеш, Хомо, на вулицю? Як я за тобою скучила!» – «У церкву несе тебе, Васько», – пробурчав Галат. Узявши за рукав дівчину, він повів її на крилас. Там уже стояла півча.

Удалили в дзвони. Мідне овкання заходило до церкви крізь двері. Зайшов Шахай. Його наречена ще не приїхала, він послав по неї дружків – Марченка й Остюка. Надія охоплювала всього Шахая. Широкі степи лежали перед ним і його селом. Велетенський хаос, котрий опанував землю, був як море, що порозбивало човни. Треба йому триматися острова, доки витратить силу шторм і хаос стане пасивний. Тоді – шаблею захищати руїни. Поодрубувати руки всім, хто потягнеться підкоряти вільний народ, хто захоче різати його землю, як хліб, і їсти, захилинаючись від жадоби, від страху, що хтось дужчий одніме шматок. Шахаєві приходило на думку царське панування, уся історія народу – славна, гучна і завше великодушна. Козаки-сіромахи проходили довгою валкою: всі чеснотники, хоробрі гультаї, морські розбійники гордо ступали на великих землях, всі лицарі честі своєї сіромашної й мученики. Максим Залізник, Семен Неживий, Яків Швачка, Іван Бондаренко – всі славні колії,^[131] чисті серця 70-х років XVIII віку, месники за кривду, за бідних! Вони проходили перед Шахаєм, як жорстока пам'ятка, як пересторога, як нагадування про панську віроломність, царську розправу, про опоганення хліба-солі дружнього столу, вони проходили з вирваними ніздрями, з клеймами на лобі, несучи в руках свої голови, напхані гречаною половиною, вони пропливали, несучи свої ноги, поклавши на плечі поодрубвані руки. Петро Кальниш – останній кошовий Січі^[132] – цокотів чотками в самотньому затворі

Соловецького монастиря: двадцять сім років прях старий степові думи, дивився на свій край аж з Білого моря, плакав, крізь туман не добачаючи прийдешніх віків, радів сонечку, коли воно проглядало крізь млу Півночі. Шахай клянеться собі, обходячи церкву, зупиняючись перед святим козацтвом на стінах, клянеться не допустити жалості до серця. Клянеться, що не віритиме нікому, хто лежатиме під його шаблею або сидітиме за його столом. Він клянеться і цілує в плече сивоусого курінного. Надія обволікає його, як марево, як отруйний фіміам великих подій. «Революція – велике слово», – думає Шахай і почуває, як по хребту в нього лізуть комашки. «Всі щасливі, нема царя, правитиме народ, розіллються медові ріки, щастя й радість!»

До церкви підїхала тачанка з молодою. Одразу всі люди в церкві загомоніли. Шахай прокинувся від своїх думок і поспішив до виходу. Там він зустрів молоду і ввійшов з нею назад. Півча заспівала «Гряди!». Голос Галата далеко вилітав за крилас. По всіх кутках бриніли шибки від співу Галата. Вийшов з вівтаря піп і став вінчати. Марченко й Остюк переморгувались із своїми друзками.

Весілля справляли по-старосвітському.

Друзки летіли верхи на конях по вулиці, на рукавах біліли хустки. По дорозі хутко шикувалися заслони, щоб перепиняти молодих і вимагати викупу. По хатах у молодого й молодої востаннє оглядали столи й перевіряли, чи все є так, «як годиться». Баба-розпорядниця не злазила з печі і звідти керувала весільним чином. Вона захворіла, пішовши до молодої розплітати косу і співати сумних пісень: пісні були навдивовижу дзвінкі й жалібні, а бабина горлянка рипуча, роки бабині лежали на її сухих плечах, як гаряча повсть, а ніч осіння – холодна. Пострілів пролунало стільки, скільки годилося, віно було повезено до молодого, а тачанка з Шахаєм та його дружиною заїхала до тестевого двору.

Скільки пісень погублено тепер – старих і розрадних!.. Скільки мелодій увібрала в себе чужа гармошка – захрипла істеричка, де ноти тьмаві, а пісні метушливі й неповажні, де знижується мистецька

глибина мелодії, гармошка-демагог, багатоголоса перекупка! Ось співає скрипка чи розмовляє кобза: одна, ледве помітна нота простягається в повітрі, і її коливання таке ж, як і коливання повітря. Струна дає чистий – до божевілля – звук. Коливаються віки, вузьке коло часу поширюється на все життя всього народу. Рівна, прозора, проста до геніальності нота з'єднує віки. Завмирають люди, дрижать їхні плечі від розкритої таємниці, тремтять вії від набіглої щасливої сльози. Та скрипка грає далі. Нота міниться, пролітають дрібні сплески звуку, ніби в скрипці проривається сміх. Обличчя яснішають. Розчулена до краю душа жадібно сприймає веселі звуки. Ноги самі стукотять такт. Годі вже їх стримати, коли грає зворушлива скрипка. Старе й молоде рушає в танок. Ходором ходить подвір'я. Бубон клацає й гупає, як веселий парубійко. Переплуталися пари: на втіху, на сміх. Та скрипка вже стомилася. Десятки рук частують скрипака, кожний хоче з ним випити, поцілуватися, кожного скрипак хоче пославити на скрипці, і постає галас, гомін.

Поміж трьома дорогами, –

починають легко, поволі дівочі голоси.

Рано, ра-но! –

допомагають їм хлопці.

Поміж трьома дорогами, ра-не-сенько!

Дівчата стоять у гурті, обнявшись. Хлопці оточують дівчат. Пісня радісна охоплює подвір'я.

Там здивався князь з Дажбогом, рано, рано,
Там здивався князь з Дажбогом, ранесенько.

Сонце спускається на вечір. Воно дивується, як можна йому зустрітися з князем, з молодим. Сонце поломеніє.

Ой ти, боже, ти, Дажбоже, рано, ра-но,
Зверни ж мені з доріженьки, ранесенько.
Бо ти богом рік від року, рано, ра-но,
А я князем раз на віку, ранесенько!

Хлопці підморгують дівчатам. Скрипка відпочила й запрошує знов до танка. По землі розтікається вечір. Вечірня тиша опановує землю. Тільки на подвір'ї Шахаєвого тестя гримить бубон.

П'яна баба-розпорядниця співає на печі. За столом точаться розмови, сліпий музикант перекидає чарку для чистого голосу, мостить свою кобзу, наструює струни. Поважне товариство сидить за столом. Червонощока наречена соромливо поглядає на гостей. Галат тримає голову обома руками, щоб вона не впала на стіл.

Ой у саду голуби гудуть,
Ой у саду голуби гудуть,
Аж в світлоньку го-ло-си і-дуть...

Баба співає старечим верескливим голосом. Вона згадує молодість.
На неї сходять видіння далеких років, молодих бажань:

Порадь мені, моя матінко,
Порадь мені, моя рідная,
Кого брати та у бояри?

– Цікаво, кого треба брати в бояри? – промовив Шахай. – Мабуть,
багатих та дужих. Чи, може, козаченьків з Січі?
Усі засміялися.

Збери, сину, всю родину,
І близькую, і далекую,
І близькую, і далекую,
І вбогую, і багатую.

Ніхто не міг витримати, щоб не зареготати на всю хату. Бабу
почастували чаркою. Вона взяла чарку в руки і доспівувала пісні. Де в
неї й узявся голос?! Останні слова, як дорогоцінні яства й напої, баба
клала просто на стіл, і ще довго радувалася з них захоплена
кумпанія.

Багатую – подарочки нести,
Убогую – порядок вести.
Багатую – щоб напитися,
Убогую – пожуритися.

Співачка випила чарку так, ніби добра дівка була, і кинула посуд на долівку, зухвало вигукнувши: «Гірко!»

Серед загальної тиші, котра постала після поцілунку Шахая, зарипіли легенько струни на кобзі, зашуміли, загули, як весняні джмелі, як жовті працьовиті бджоли. Руки торкалися до струн ніжно, і кобза дзвеніла, немов у чеканні.

– Чого ж ти нам заспіваєш? – запитав молодий. – Про честь чи про хоробрість, про обов'язок людський чи про лицарську славу?

– Мало тепер честі між людей, – несподівано басовитим голосом одповів кобзар, підводячи до товариства свою голову з невидючими білими очима. Це була замкнена в собі людська істота: за плямами очей горів людський мозок і ніколи не мав надії вийти на світло.

– Мало честі, – сказав сліпий, – і немає хоробрості. Ходжу я по світі, до моря доходив – злодій народ тепер повівся. Скільки разів мене обкрадали, били й сміялися з моїх пісень. Од діда й прадіда пам'ятаю я пісні, а самому не довелося ще й однієї скласти. Чутки ходять скрізь по землі, я дослухаюся до всього, що віється по дорогах, до всіх пісень, до всіх розмов. І – ще нічого я не почув, люди. Сліпому тяжко, а зрячому – ще тяжче.

– Слухай, діду, – в голосі Шахая забриніла воля, – ось тобі моя голова, діду! Клянусь родом своїм чесним, клянусь дідом кріпаком, прадідом запорожцем – не загинула іще честь і хоробрість. Любов і ненависть, дружба й самопожертва вже підносяться з забуття. Революції ми не приспимо. Яка воля віє над землею!

Остюк, Галат і Марченко, ніби за командою, перешили чарки. Вони відчували вже вітер шляхів на щоках. Звичайні слова, може, й незрозумілі їм, збуджували в їхніх серцях гордість. Через це вірили в зорі і прекрасні ідеї, в чистоту і мужність людської душі. Такі люди ходять по сторінках історії, як по своїй хаті, і дивно стає, чому після них постають зруйновані міста, кров, пуста, смердючі трупи. Може, завше шукання, людського, справедливого і достойного дає такі наслідки?

Тим часом Шахай частував гостей: братів Шворнів – розумного Саньку й пришепелуватого Митьку; Макара – колишнього чередника, рудого велетня із страшними вусами, кудлатою червоною головою і з дитячими блакитними очима; Бубона Петра – найкращого в світі наводчика, котрий міг би набоями обкопати навкруги, мов межею, своє поле з трикілометрової дистанції; братів Васишиних – незрівнянних розвідників, телефоністів, і – у вільну годину – музикантів; Виривайлів – чотирьох соколів, що загинули згодом усі, – один по одному – рубаючи шляхту, стріляючи кадетів, домучуючи генералів; Вириваила Івана – геніального сурмача з неймовірними легенями, котрий міг перекричати всі стихії, збудити мертвих і виповнити поле бою тривожним, полохливим, зворушливим, переможним сигналом; Вириваила Петра – комбрига кінної, майбутнього героя Успенівської операції, котрому зробив поминки Марченко, наказавши зарубати над його тілом сотню полонених; Вириваила Семена – першого в армії злодія, що обкрадав усі кінні полки і щодня мав нового коня, а його ескадрон – навіть пташине молоко; Семена зарубав третій ескадрон, оточивши його своїми двадцятьма клинками в полі, вислухавши глузування і лайку, давши йому змогу попрощатися з білим світом; Вириваила Панька – гордість піших і кінних полків, кулеметників і гарматників, Панька, що складав пісні – гострі, як бритва, співав їх так, що вершники падали з коней від реготу, і вивчив солідно лаятись увесь свій полк – він командував потім полком.

Було вже по їжі. Стіл пашів усіма стравами. Під горілку стояли квашені баклажани – зелені й червоні, огірки й капуста, зелена олія з накришеною дрібно й посоленою цибулею. Од ізвареної риби йшла пара.

Найважливіша річ – вибрати людей. Це Шахай знав, допитливо оглядаючи гостей. Тут були потрібні люди. Вони цілком підкоряться волі ватажка і командира. Наполеон і Петро Перший завше стоять прикладами – як треба вибирати людей. Жорстокий Даву,^[133] стратег Удіно,^[134] Ней, блискучий Мюрат,^[135] інтриган Меншиков,^[136] ще

сотні невідомих – всі й померли б офіцерами, синами скульпторів, писарями в нотарів, корчмарями, пирожниками. Їх усіх знайшов державний розум, геніальне передбачення великих людей.

– Хай заспіває про Супруна-козака, – сказав Панько Виривайло, – ох і пісня ж грусна!

Загальна мовчанка підтвердила, що Панькове бажання припало до серця всім. Молода встала од столу і сіла поруч сліпця, мовчки торкнула дерев'яну опуклість кобзи. Очі молодої – вогкі й привабливі – були трохи сумні, як завше сумні є очі всіх степовиків, усіх птахів степового краю, у всіх дівчат великого степу. Акорд пролунав у хаті. З акордом зайшла знадвору дівчина й сіла до Галата. Подвір'я ж танцювало.

Ой не знав козак, –

голос кобзаря нерішучий, кволий, непевний – козак щиро не знав,

-

Ой не знав Супрун,
А як славоньки зажити,
Гей, зібрав військо славне Запорізьке
Та й пішов він орду бити.

Струни зайшлися цілими сплесками звуків. Згадки, спогади несла їхня хвиля. До берега наче докочувалися ці звуки і ховалися, як хвилі у піску. Серед тиші народжувалися шелести степів, тупіт копит кількатисячного загону Супруна. Кобзар торкає струни ніжніш і ніжніш. Тонші й тонші звуки тихо злітають з його пальців. Звуків меншає – і швидко – одна тенькає струна, і довго в кутках хати чує напружене вухо її відгомін і луну.

Ой у неділю рано-пораненьку
Супрун із ордою стявся,
А в понеділок в обідню годину
Сам в неволеньку попався.

Молода зітхає. Голос кобзаря став трагічний, наче він розповідає про рідного сина. «Сьогодні неділя, – думає Шахай, – а завтра понеділок. І обідня година». Галат щось говорить на вухо своїй дівчині, доки звучить мелодія після останніх слів кобзаря. Галатова дівчина червоніє, і її очі заволікає хвиля бажання. Панько Виривайло не має сили витерпіти. Він прикладає долоню до рота і пронизливо виводить божевільну ноту пісні.

Ох і ти, козаче, козаче Супруне!

До Панька долучається речитатив кобзаря. У нього тремтять губи від зворушення. Але слова його тверді й роздільні, як докір:

А де ж твої прегромкі рушниці?

По паузі обидва голоси – Паньків і кобзарів – дружно виводять гіркі слова відповіді. Тихо, похмуро, гірко говорять вони про свою біду. Покора людини, що потрапила в горе:

Гей, мої рушниці в хана у світлиці,
Сам я, молодий, у темниці.

Знову бреньчить сама кобза. Вона бреньчить, як гіркість Супрунового життя. Розчарування і туга за рідною стороною. Струни дзенькають, ніби падають у безвість дзвінкі краплі часу.

Ох і ти, козаче, козаче Супруне,
А де ж твої воронії коні?

Розпачливо допитуються два голоси – мелодія й речитатив. Відповідь вже їм відома, і вони питають Супруна, тільки щоб поплакати з ним в неволі і пожуритися разом з його пропащою головою.

Гей, мої коні в хана на припоні,
Сам я, молодий, у неволі.

Співають самі струни, покійно хилить голову людська доля. Але що це з ними сталося, з тими струнами? Вони починають грізно рокотати. Рве пальцями їх незрячий музика. Без жалю б'є їх рука, а вони покійні, вже розійшлися по хаті бадьорими, сильними звучаннями. Іван Виривайло зітхає на всі свої велетенські легені:

Ох, і виведіте мене, виведіте
На Савур-могилу,
Гей, нехай стану, гляну-подивлюся
Я на свою Вкраїну!

Молода співає вже дзвінким голосом. Та й усі присутні хочуть співати і починають із своїх місць. Лунає голосна пісня, тривожна

сила і збуджена радість суворості. Ніби над степами ширяє її пісенна величність, прославляючи давніх мешканців степу.

А з тої могили видно всі країни,
Сиз орел літає,
Гей, стоїть військо славне Запорізьке
Та як мак процвітає!

На цьому закінчується весілля в хаті молодої. Настає вечір, і лізе на небо червоний місяць.

Дружина Шахая не могла заснути. Вона чекала чогось більшого від цієї ночі. Уява малювала майже божевільну насолоду. Млость незайманості п'янила дівоче серце. Та прийшов такий Шахай, і вже немає дівочих мрій, зникла туманна далина, прозора міниться обрій. Біль, втома і незручність – холодили новонароджену жінку. Хотілось плакати від розчарування, хотілось забути цю розкриту таємницю і знову коливатися в повітрі, як марево, ходити росою по воду і щоразу чекати там чорновусого парубка, котрого вона так гарно вміла вишити на рушниках. У Шахая немає вусів, його холодні тонкі губи цілували соромно, як нігде не написано по книжках. Навіть досвідчені дівчата – подружки – не казали нічого подібного, що так можуть цілувати губи чоловіка.

Шахай поворухнувся, поклав руку на шию дружині, і на мить здалось, що він прокинеться. Та він засвистів носом ще дужче. Молода злякалася і почала його будити. Напівсонний Шахай притиснув її до себе і, вмить спалахнувши нестримним бажанням, удовольнив його. Потім він заснув знову, не випускаючи дружини з обіймів. Прохолода великої хати посвіжила чоло жінки. У неї зростала й зростала ніжність до Шахая. Пливли години першої ночі людського подружжя.

На подвір'ї вистрелив хтось із револьвера. Потім голос Марченка страшно вилаяв Шахая, пролунав ще один постріл, куля влучила у вікно хати. Молода злякалася і затремтіла на ліжку. Шахай не прокидався. Молодій здалося, що він мертвий. Вона припала до нього жадібно, всім тілом і охопила його голову голими теплими руками. «Чого тобі, любя? – запитав крізь сон Шахай. – То, певно, хтось напився з хлопців. Спи, голубко». Він бурмотів ще крізь сон. Ніч проходила тривожно й мертво, як людські останні ночі, як останні сни засуджених. Це була ніч спокійної радості. За півгодини молода побачила, що Шахай лежить з розплющеними очима. Не подаючи знаку, вона стала крізь вії слідкувати за чоловіком. Вона знала, що не доспить цієї ночі до ранку, і тому трохи згодом не дивувалася, коли прийшли до Шахая з телеграмою із станції.

Розплющені очі Шахая закрив, затяг туман. Так буває, коли очі людини повертаються до себе в мозок і розглядають те, що відновлюють їм мозкові клітини: картини вчорашнього, образи давнього, мрії прийдешнього. Шахай побачив смиренного ченця Залізняка, котрий в темну квітневу ніч 1768 року вийшов з ватагою з Мотрониного лісу. Підтикавши поли ряси, їхав Максим монастирським жеребцем. Позаду його йшла босими ногами по дорозі ватага. Вона простувала до Медведівки святити ножі, бо свяченими тільки й не гріх було колоти. Це – не Мазепа – на край життя свого політик, не Сковорода – європейський розум і філософська голова, це, нарешті, не загадковий Хмельницький, котрий думав, що вхопив голою рукою жарину щастя. Іде ця анархічна сила, що тільки руйнує, повстає катастрофічно і зникає за обрієм, як фантастичний вогненний птах. Він безпомічний, цей ватажок. Він хоче знайти біля себе людину, що бачила б ширше й далі; він хоче вірити всім, не загубити результатів відваги. Залишає ж по собі тільки згадку про пожежу, пісню про тортури та іскру негасиму, що десь тліє в нетрях мозку до нового, божевільного діла. «Треба співати й про таких людей, – думає Шахай, – хай не загине на землі боротьба проти гнобителів!» «Вони сміливі, ці анархічні

велетні, вияв сили і відсутність точки, до якої треба силу спрямувати. А зрячі прийдуть потім, витопчуть колосисті царини конем і застромлять списа глибоко на межі. Але треба берегтися анархічних сліпців: їхні діла відсувають перемогу в темряву прийдешніх віків!» Так снувалася думка в Шахая.

Надворі почала бреньчати кобза. П'яний кобзар здався на прохання Галата і вчив його співати пісню про козака Швачку. Музика знав, що над подвір'ям висіло нічне небо, людство спало по своїх хатах, а останній гуляка з Шахаєвого весілля давно вже вгомонився там, куди встигли донести його ноги. Проте серед ночі постала кобзарева пісня. Галат обнімав кобзаря, щоб той не хилився назад, допомагав тримати кобзу і підбадьорював прокльонами. У сліпого повні очі світла від міцної горілки, йому було видніше такої ночі грати, ніж по дню.

Гей, хвалився та козак Швачка,
Під Білу Церкву ідучи:
Гей, будем брати, та китайку драти,
Та в онучах топтати!

Галат совісно проспівав цього куплета й собі. Сліпий його виправив, показавши, як досягти бадьорості й безтурботності в мелодії. Пісня коливалася, як самотній вершник на обрії.

Гей, казав єси козак Бондаренко,
А що славонька буде:
Гей, будем брати, та поли драти,
Та плечі латати!

– Це ви, діду, про нас, – не витерпів Галат, і до Шахая долетіло тремтіння його голосу, – бісової душі віри!

– Ти, Марченко, з нами не поїдеш. Тобі я віддаю десятох оцих людей. Хлопці, слухайте Марченка. Обидва Шворні, усі Виривайли, Петро Бубон, Василичини й Макар – я залишаю вас Марченкові. Зі мною поїдуть Остюк, Галат та ота сотня охочих, що прийшли сюди на наш клич.

Шахай пройшовся по залу станції і трохи помовчав. Біля нього було тринадцятеро людей. Блимала на столі гасова лампа. На пероні гомоніли партизани – їх перехвилював цей туманний ранок, що потроху розганяв темінь ночі.

– Ми зустрінемо ешелон на Варварівці. Спробуємо його обеззброїти і пустити далі без зброї. Ми не встрянемо в жодний бій. Нам треба тільки зброї, і ми її заберемо в тих офіцерів, що їдуть з фронту додому. Зброя за всяку ціну! – ось наше сьогоднішнє гасло. У кого в руках зброя, той і буде диктувати події.

– Понімаєш, – сказав Остюк, – вони можуть ще перед Варварівкою повернути праворуч і поїхати іншою колією. А ми на Варварівці їх не побачимо.

– Ця дорога ближча, Остюче, телеграма каже, що вони можуть поїхати тільки через Варварівку. Вони хочуть швидше дістатись додому, щоб захищати свої маєтки від революції, і нащо їм їхати не по простій дорозі?

Остюк згодився, а за ним закивали головами Марченко й Галат. Все передбачив їхній друг!

– Та я подумав і про те, чого ти боїшся, Остюче: я не беру з собою цієї десятки на чолі з Марченком, хочу, щоб Марченко їх повів до станції Полтавки і там пересидів день, чекаючи ешелону. На той випадок, коли ешелон не піде на Варварівку, а піде на Полтавку, ми будемо певні, що він все рівно від нас не втече. Ти візьмеш його, Марченко?

Останній – ще не зовсім тверезий після весілля – закліпав очима і почухав волохаті груди. Молодший Виривайло осміхнувся до Шахая і вдарив долонею по плечах Марченка. Остюк клацнув острогами.

– Ти візьмеш його, Ничипоре Олександровичу? – повторив Шахай.

Дурний Митька Шворень поплював у руки і крикнув: «Заметем!» Нарешті Марченко пропитим голосом вимовив:

– Даси мені фугасів зривати рейки? Із ними я й чорта візьму.

Шахай погодився і наказав Остюкові віддати Марченкові те, що той просив.

– А ми з чим поїдемо? – промовив Остюк. – У нас їх штук п'ять усього є.

– У нас сила більша, ми без фугасів і кулеметів обійдемося, а Марченко мусить мати і підривні засоби, й обидва наші кулемети.

Цю фразу було сказано таким тоном, що ніхто не посмів піднести голосу, щоб заперечити. В голосі Шахая бриніли ноти непохитної волі і чувся металевий тембр.

– Тільки виїзди зараз же до Полтавки, – сказав Шахай, – туди рахують сорок верстов з гаком. Щоб ти не спізнився мені, Марченко!

З цими словами Шахай пішов на перон. Там стояв під парою паровоз з кількома вагонами і висів у повітрі пасмами туман. Люди заклопотано снували на пероні, чекаючи свого Колумба. Мета їм була темною й невиразною в такому скаженому тумані, що, ніби море, затопив степ і цю непомітну станцію. Чи є та загадкова земля, до якої простував їхній ватаг, чи нема її за безліччю хвиль таємного та грізного моря? Люди цього не знали, і стояв туман над ними і над станцією, туман ранковий, котрий втрое оманніший за нічну темряву. Застережливо стискалося серце, руки матерів ввижались в туманових хвилях. Проте всі пестили свою зброю: одрізана, карабіна чи гостру косу – і марили прийдешніми радостями невідомої землі.

– Брати! – виголосив Шахай, ставши на драбинку, що вела до товарового вагона. – Схилімо наші голови перед тими, що впали на фронтах! Перед пам'яттю тих, кого розтерзав царський устрій! Хай буде їм вічна пам'ять!

Партизани познімали шапки і тримали їх ніяково в руках. Кожний згадував брата чи товариша і розтоплювався, як лід.

– Вам уже казали, куди ми йдемо. Ми йдемо здобувати зброю, щоб не повернулося ніколи назад те, що було. Ні криваві фронти, ні вовкулаки-царі, ні прокляті пани. Ешелон їде з фронту і везе багато зброї, котру ми мусимо відібрати...

– А з чим? – несподівано озвався хтось в натовпі.

Шахай блискавично зрозумів, що програв ефект промови. Він занадто вже здався на вплив свого авторитету.

– На Варварівці нас чекає тридюймовка з Оситняга і оситнязькі партизани. Ми перекопаємо колію і переріжемо дорогу ешелонові. Він не знає, скільки нас усього є...

– А нащо то нам стільки зброї? – озвався той же голос.

– Товариство! – закричав Шахай. – Хай вийдуть наперед усі ті, хто боїться або плаче за маминою спідницею. Хай ми на них подивимось і поглузуємо з підлих боягузів! А потім ми проженемо їх від нас, бо ми всі прийшли сюди тільки своєю волею, по своїй охоті. Витріть сльози страху тим своїм сусідам, котрі рюмають уже, сідаючи тільки до вагонів! А ти, Грицьку, ти хіба знаєш, скільки нам треба зброї? Чи, може, ти не чув, скільки пудів пшениці коштує гвинтівка? Ти боїшся гранати і хочеш маминої циці?

Шахай відчув, що слухачі знову стали його вірними. Легкий регіт пройшов по натовпу, Грицькові насунули його чорну кудлату шапку аж на очі.

– Сідайте до вагонів! – скомандував Шахай, і все товариство, товплячись, регочучи й лаючись, полізло до теплушок. Стояв туман.

Проїхали дві станції, на котрих паротяг брав воду. Туман рідшав. Поїзд ніби виїздив з долини, де вічно снували тумани. Іноді проглядало сонце, зараз же ховаючись за хмару; часом розривалася сіра хвиля надвоє, і між стінами такої земляної пари простягався осінній степ, як лісовий просік. Нарешті й Варварівка – самітний полустанок, безлюдний острів серед моря-степу й моря-туману.

– Вигрузимось, а потяг свій пошлемо назад, щоб відрізати шлях до відступу, – сказав Шахай Остюкові, виходячи з своєї теплушки, де їх їхало лише троє – з Гагатом. Дорогою вони переговорили про все, і тепер кожний знав, що йому робити. Ніякої гармати з Оситнягів не чулося поблизу, це не здивувало Шахая, бо гармата була витвором його мітингового запалу. Із станції повиходило кілька службовців – переляканих, мовчазних.

– Вигружайсь! – закричав Остюк, і троє друзів швидко мали перед собою армію з восьми людей: дев'яносто два партизани повтікали дорогою. Галат почервонів, його вуха і навіть руки набрякли від крові. Остюк поворушив головою, ніби йому муляв комір френча. Шахай витягся увесь, стаючи струнко. Ніхто не рухався. В цю хвилину десь здалеку почувся гудок і чахкання паротяга.

– Усі по місцях! – подав команду Шахай і махнув машиністові забрати потяг.

Потяг пішов, усе збільшуючи швидкість, а десятеро людей на чолі з Остюком та Галатом побігли понад колією до насипу, заховалися за ним.

Їх усіх закрила хвиля туману, що її прикотив чи присунув вітер. З протилежного боку виразно чулося, як наближається до Варварівки ешелон.

Шахай зустрів його, стоячи на пероні, тримаючи руки за спиною: такий вигляд має вчитель, коли він стоїть в кімнаті й вибачливо чекає, доки розсядуться учні. Ледве спинився ешелон, як Шахай став походжати вздовж його, рахуючи вагони і записуючи щось до записної книжки, котру він вийняв з кишені. Його оточила юрба. Та вигляд у Шахая був такий, що ніхто не насмівся заступити йому дорогу. На гамір виглянув офіцер з пасажирського вагона, і всі йому стали гуртом кричати, зчинивши неймовірний гвалт.

– В чом дело? – закричав офіцер.

– Комендант? – почули всі серед тиші голос Шахая. Офіцер ствердив це махом голови.

– Хай комендант ешелону та командири окремих частин зайдуть для переговорів про капітуляцію, я чекатиму на вас десять хвилин.

Шахай пішов помалу до станції і, сівши в кімнаті біля каси, став чекати.

На пероні наче розпочався ураган. Кричали всі разом, обурено клацали затворами гвинтівок, і крізь вікно Шахай помітив, що в дверях деяких теплушок з'явилися кулемети. Після п'ятихвилинного чекання зайшло шестеро офіцерів. Вони розгублено і в той же час суворо оглянули Шахая. Останній не запросив їх сісти, і так пройшла вся розмова, сидів тільки Шахай.

– В чом дело? – повторила людина, котра перед цим виглядала з вагона. – Хто ви і чого вам треба? Ми вас розстріляємо, не виходячи з кімнати...

Шахай витримав паузу і лінькувато подивився на того, що говорив.

– Я вам даю п'ятнадцять хвилин на роздум. Замітьте собі – тільки п'ятнадцять хвилин. Всю вашу зброю ешелон мусить здати мені, а вас я пропущу тоді їхати далі. Я – командувач цього району. Через, – Шахай удав, що дивиться на годинника, – через дванадцять хвилин мої гармати рознесуть усю станцію разом з ешелоном. Дорогу далі перегороджено.

– Ми не можемо здати цієї зброї – ми веземо її, щоб здати там, де будуть розформовувати нашу частину. Це – казенне майно.

– Я не випускаю нікого від себе зі зброєю.

– Ми мусимо ще порадитись. Зараз прийде наш полковник.

– Ви маєте ще дев'ять хвилин. Але потім – буде пізно.

Офіцери не знали, що їм робити. Вони вже погодилися з неминучістю і тепер лише хотіли просити Шахая, щоб він їм залишив зброї для самоохорони.

– Ніяких уступок, – сказав Шахай і встав із стільця.

До кімнати забіг розхвильований Остюк. Він став струнко перед Шахаєм і похапцем вимовив кілька слів, дивлячись просто в вічі останнього.

– Пане генерале, гарматники хвилюються! Вони не можуть довше чекати. Вони думають, що вас тут тримають.

– Дурниці, – одповів Шахай, – вони ж мають мого наказу? Хай почнуть тоді, як я наказав.

– Слухаю. Але дозвольте просити вас вийти на хвилиночку – там стоїть делегат від батареї.

– Хай заїде сюди, – вирішив Шахай, але, побачивши в Остюкових очах щось йому незрозуміле, не закінчив фрази і вийшов з кімнати. Остюк побіг за ним. «Тікаймо звідси, – прошепотів Остюк, – на станції їм сказали, що нікого поблизу немає. Ще похлопають нас тут!» Вони зустріли по дорозі роздратованого полковника, що закричав до них:

– Де він тут, самозванець?!

– Там чекає, – відповів Остюк, – я біжу за хлопцями.

Друзі повернули до якихось сінець, перебігли помешкання начальника Варварівки і вибігли до двору. На їхнє щастя, знову впав на землю туман. Вони бігли доти, доки не опинилися за насипом, де мали бути партизани. Там лежав Галат і стиха лаявся, погрожуючи комусь ручною гранатою.

– Де ж люди?

– Повтікали, гади, боягузи, сволочі!

Шахай і Остюк посідали коло Галата і засміялися. Потім вони сміялися вже втрюх. Їм приходили на думку різні веселі дотепи. Нарешті вони полізли насипом вище і, лежачи, почали дивитися вниз на колію, де лежало впоперек кілька шпал. На станції стояв гамір. Пролунало чимало пострілів. Хтось говорив промову, за щось агітуючи. Потроху все там уляглося, і ешелон рушив в напрямку до Шахая, Галата й Остюка. З наказу першого Галат кинув униз гранату, котра там голосно дуже вибухла. Машиніст випустив зайву пару, і ешелон зупинився майже перед самими шпалами, що лежали на рейках.

– Бувають на світі пригоди, – почав Шахай і подивився на весільні воскові квіти, що їх було приколото до його френча, – пригоди, кажу

я вам, коли можна поплутати весілля з похороном. Я пригадую, як одружувався мій товариш на фронті. Наречена приїхала до нього, щоб повінчатися, а повезла його додому в цинковій домовині, і куль у нього був повний живіт.

– Важко їй було його везти, – вирішив Галат, – а як вони не помітили, що ти більше скидаєшся на молодого, ніж на генерала? Чого б це генерал став колоти собі на груди весільного букета?

– Не смійся так голосно, – сказав Остюк, – скажеш своїй матері, що в неї дурний син колись вродився.

– Коли приїдемо додому, – продовжував Шахай, – ми скажемо, що билися до останнього й встелили трупом рейки.

– Ну й возьяться вони там! Аж огидно стає за цей ешелон дурнів.

– Не хвилюйся, Остюче, це загальна людська хвороба. Диви, як вони заколотилися, ніби до вечора збираються мітингувати. Колись у нас в шахті жив цап. Їв він у стайні біля коней – стайня глибоко під землею була, спав по забоях і так наловчився звертати з дороги коногонам, що ми його прозвали «шахтарем». Ходив він тільки рейками, і часто в темряві цокотіли його копитця по залізних шпалах. Певно, він почував себе вагоном, бо переступити через дошку, коли вона лежала впоперек, не міг. Він завше терпляче чекав, доки коногони приймали перечеку.

– Цікаво, – закінчив Шахай, коли ешелон раптом пішов назад і за ним побігли ті, що не встигли сісти, – чи Марченко не проспить цього ешелону? Нас тут усього троє, а в нього ж там аж одинадцяттеро – всі надійні та вірні. Коли не проспить – йому буде багата пожива.

Галат скочив на ноги, став шпурляти грудками вслід ешелонові і протанцював халяндри. Потім всі троє пішли по шпалах додому.

– Поїхали! – закричав Галат. – А ми, як переможці, підемо пішки верстов із тридцять! Звоювати – зюювали, та до рук не попало. Заспіваймо, чи що?

І він почав:

Гей, хвалився та козак Швачка,
Під Білу Церкву ідучи:
Гей, будем брати, та китайку драти,
Та в онучах топтати!

Потім підморгнув Остюкові й Шахаєві і заспівав зовсім весело:

Гей, казав єси козак Бондаренко,
А що славонька буде:
Гей, будем брати, та поли драти,
Та плечі латати!

На пісках росте вощанка менша; на воді – конюшина біла, ситник ясноплодий, осока; на скелях – перстач альпійський, шеломниця хмелювата, нечуй-вітер, тонконіг і миколайчики; на степах – чистотіл, чебрець, деревій голий, ковила, хизується грудниця жовта, щирець, серпій променястий та любочки осінні, похитується зміячка – жовта, як кульбаба, тільки висока, головатень степовий; а слава людська росте з єдності та відваги!

Друга пісня

Голос:

Підібрано до рей і збито паруси,
Чекає вся команда абордажу.
На марсі варта дивиться у синь,
Зіперлась ліктями на снасті лажі.

Над парусами – мак небесних карт,
Гойдає реї рівний бриз-бродяга.
Серед навах, мушкетів і бомбард
Перед веде гнучка толедська шпага.

Три шаблі, як сторожа трьох сторін,
І шпага, що замкне крицеве коло, –
На всіх морях, на крилах бригантин
Розносять перемогу суходолу.

Три шаблі не погнуться й не впадуть,
У серце враже буде шпаги замір.
Коли повстане раптом, як редут,
Ворожий бриг із моря перед нами.

Готуй гаки: лягає бриг у дрейф!
На абордаж, брати! Гори, корабле!

Хор:

Ми стаємо плечима до плечей, —
І на чотири боки шаблі!

* * *

Ничипір Марченко, котрого судив трибунал за самовільні розстріли і відібрав партизанську армію, – його врятував від шлюпки тільки Шахай, – сидячи перед судом в концентраційному таборі, так оповідав камері про діло під Полтавкою, коли йому довелося зустріти й обеззброїти офіцерський ешелон, якого повернули на Полтавку з Варварівки Шахай, Остюк і Галат.

«Мій полтавський бій, – казав Марченко, – дав стільки зброї, що я сміливо через п'ять хвилин закомандував фронтом. Ближчі села збезлюділи, коли дізналися про зброю. Мені довелося формувати по одному полку з кожного села. Швидко ми переїхали на вузлову станцію, назбирали духової музики і стали готуватися до походу на французів, на греків і на увесь світовий капітал. Ви знаєте, чим це скінчилося, і я ось сиджу за свою славу і за це поруч із вами – барахольниками, бандитами, спекулянтами й буржуями. Слухайте ж уважно про мій полтавський бій.

Ми не дали коням старітися в Новоспаському і миттю промчали сорок верстов до Полтавки. На підводах у нас гуркотіло дві бочки – відер по сорок, одна бодня, зо два перерізи. Ті баби, що ми в них полюбовно забрали посуд, довго бігли за нами, кленучи нас і наших родичів. На станції ми відшукали інструмента і зіпсували аж чотири одрізани: ми майже по рамку одпиляли рурки. Таким чином у нас готові були гармати різного калібру. Ми заперли усіх станційних в одну хату, щоб вони цілий день не виходили, а самі поробили для

гармат позиції. З бочок повибивали днища, залишили по одному. В центрі прорізали дірки для одрізанів. Дурний Митька Шворень вистрелив, бочка затремтіла й загавкала, таку луну пустила по степу й по ярах, що покрила найкращу тридюймовку. Я призначив орудійних начальників, вибрав тих, що керуватимуть вибухами набоїв, своєю рукою порозгвинчував рейки і ліг у станції на лаву – виспатися після Шахаєвого весілля. Брати Виривайли заспівали на пероні якоїсь пісні, здається, «Незабудочку-цвіток». Я їх залишив собі ад'ютантами – усіх чотирьох, діда Макара посадив біля телеграфіста, а решту – п'ятьох – поклав на позиції.

Шанувавши слухи ваші, я не розповім вам усього, що приснилося мені тоді на лаві. Прийшов до мене піп і давай кропити свяченою водою. Я його проганяю – він не йде. Я йому зрубав голову, а він умочив її в воду і кропить мене нею знову. Я його схватив і почув, що то не піп, а дівчина – туга і пружнаста. Я притиснув до себе, затуляючи рота їй, щоб не кричала й не кусалась. Вже я відчув, що вона обм'якла в моїх обіймах, знепритомніла, чи що. Я несучу її до ліжка, а воно відходить далі, на його місці вимальовуються в стіні двері. Я відчиняю двері, бачу ліжко, іду до нього з дівчиною, воно знову одходить од мене й одходить, ще двері постають на моєму шляху, двері, двері... безконечна кількість дверей. Я іду, поспішаю, дівчина вже прокинулася і пручається. Вона душить мене за горлянку. Я її кидаю на підлогу і нахиляюся до неї – на підлозі хлюпається вода, дівчина тоне в воді. Я упірнаю під воду, пливу за дівчиною, хочу її догнати, кличу її. Вода набирається мені до рота, мені немає чим дихати, я раптом гублю свідомість і прокидаюся на березі серед чотирьох озброєних людей. Я знаю, що у мене є десь армія, а ці люди хочуть мене полонити. Удаю, що я непритомний, і слухаю їхні розмови, які мені можуть з'ясувати, до кого я потрапив. Вони мене несуть довго степом, лаються, що я важкий, і кречуть, кладучи мене на землю, щоб самим відпочити. Я чую їхні розмови: це мої вороги, вони несуть мене на страту. Я затримую дихання, моє серце ледве не вискакує з грудей, я жахаюся того, що може трапитися з моєю

армією, бо мене так несподівано та безглуздо полонили. Вони розмовляють про нагороду, характеризують мене – так, мене, Марченка, вони знають, що це я до них потрапив.

Мене довго несли до потяга й посадовили до вагона. Я побачив крізь вії вікно, за вікном світило яскраве сонце, що стояло над самим обрієм. У мене з'явилася думка, що проти сонця важко цілитися й стріляти. Я вибрав хвилину і вискочив у вікно. Сонце засліпило мені очі одразу. Я протер їх рукою і побачив, що лежу на лаві в темній кімнаті Полтавки і хтось світить мені ліхтарем просто в обличчя.

– Чернець-молодець, по коліна в золоті стоїть, – каже незнайомий голос, – що це таке буде, Марченко?

Я схватився за зброю і хотів прострелити ліхтаря. Світло метнулося вгору, я побачив обличчя старшого Виривайла – Івана.

– Надворі ніч чи день? – запитав я.

– Вечір і туман, хоч у око бий. Спарувать та й чортові подарувать.

– Ешелона не проспали?

– Коли ігумен за чарку, то братія за ковші. Ти спав, а ми що ж – гірші?

– Я упізнав тебе, Панько, – перебив я, – оце мені Виривайлове насіння! Добрі ви гості, та в середу трапились!

– З голови – дівка, а далі не знаю. В степу хрущ м'ясо і Виривайло – людина.

– Хай тобі чорт, – зупинив його я, – ти своїми приказками мені й сон прогнав. Твою загадку дитина вгадає – це горщик у печі й жар.

– А що таке: іде лісом – не шелестить, іде водою – не плюскотить?

Ми посідали всі на лаву і почали вгадувати. Та тут прибіг Макар і сповістив нас, що йде ешелон... Я послав Виривайлів у чотири боки за станцію, а сам з Макаром залишився на пероні. Коли кому набридло мене слухати – пропоную лягти на нари і не дихати. Зараз вам розповідає Марченко, командир революційної армії, і він не звик повторювати чогось двічі. Струнко, барахольщики! Шестая, бандити! Здохніть, спекулянти й буржуї! Ви думаєте – легко мені з вами сидіти? Я навіть стрічки свої поспорював з френча, бо я знаю,

яких гріхів я наробив. Людина любить життя, а я любив свою армію, у мене в голові лежали сідла, іржали коні і скреготали зубами боягузи-бійці. Да, я їх стріляв, гадів, і завше буду стріляти своєю рукою, бо я сам робив свою армію, сам їй суддя – її люблю і вмру за неї сто разів, і хай з мене здирають шкуру!..

Значить, я ходив по пероні, доки прийшов ешелон. Я запропонував їм здати зброю. На моє здивовання вони довго сміялися, показуючи на мене пальцями. Потім покликали командирів.

– Знову самозванці? – запитав грізно один, підійшовши до мене.

– Пропоную здати зброю, – сказав я.

– І холодну, і гарячу? – насмішкувато перепитав офіцер.

– Усю зброю.

– Може, ви дозволите нам так проїхати? – виступив наперед солдат з ластовинням на всьому тілі. – Ми ніколи в житті вже не будемо воювати. Це – зброя для полювання. Ми будемо з тридюймовок гатити качок на лиманах. Прошу вас, – упав на коліна солдат, – змилуйтеся над бідними, нещасними! Ми – сироти безрідні, скривджені!

Навкруги нас із Макаром зібрався натовп. Регіт поставав після кожного слова солдата, що поступово входив у роль і пускався в плач. Ми нічого не розуміли.

– Та братики ж ви мої ріднесенькі! – голосив солдат з ластовинням. – Та дайте ж хоч на світ божий надивитися-наглядітися! Прости, світе, простіть, добрі люди, що завинив, може, чим, простіть хоч перед смертю. Із'їдять мене хижі звірі без зброї, із кісточками пошамають!..

Я крикнув, щоб ця мавпа замовкла. Мій голос наче налякав юрбу.

– Доки ти нас будеш дурити? – суворо запитав мене старший офіцер ешелону, проштовхуючись наперед. – Просто дивно стає, скільки розплодилося шахраїв! На кожній тобі станції вони виходять до нас і пропонують здати зброю! Чи ви тут показалися, чи не вірите, що ми прекрасно можемо вас розстріляти! Відповідай, коли питаю!

Я попросив тиші і, догадавшись, що цей ешелон вже, певно, розстріляв моїх трьох друзів – Шахая, Галата й Остюка, – заклав пальці до рота й свиснув. Я свиснув так гостро, що наче порізав свистом губи. Свистіти я вмію, ось слухайте, слухачі, як я свисну. Фіу-у-віть!!! На хвилину я замовкну, бо зараз до камери загляне наглядач і подивиться, чи не обвалилася стіна від такого звуку. Я радий, що ви поглухли. Це зараз мине. Рідко хто так зуміє свиснути, братва. Наше воєнне життя без свисту не обходиться, а ваше, бандити, і зовсім стоїть. Бач, як буржуйчик тре вухо рукою! Він, певно, згадав, як його клали на землю отаким посвистом.

Да, свиснув я два рази. Четверо Виривайлів почуло мій знак і стало виконувати інструкцію. Застрочило два кулемети, дві гвинтовки. Кулі засвистіли над ешеленом, як навіжені, і всі люди попадали на землю. Виривайли перестали стріляти. Настала тиша. І потім заговорила моя артилерія. Ба-бах! – гавкнув одрізан з бочки, і ававакнула луна по степену. Б-бах! – вибухнув за півверстви від гармати фугас. Ба-бах! – друга. Б-бах! – фугас. Канонада, як часи.

Я вже вам сказав, що був вечір і туман. Ешелон ми забрали, як пташок. Вони спробували кинутися на мене, та я ручкою нагана вдарив полковника по лобі. Я свиснув тричі, аж заколиваввся туман. Четверо Виривайлів підхопили мій свист, і мені здалося, що засвистіло все навкруги. Ще раз вибухла гармата і розірвався фугас.

– Вилазь з вагонів! – закричав я.

В тумані соталася велика сила людей. Ми поставили їх усіх у купу. Виривайли направили на них кулемети. Небавом, причепивши кілька порожніх вагонів до паротяга, ми напхали туди наших полонених і відправили далі з місця Полтавського бою. Я оголосив себе командиром партизанської армії, оглядаючи вагони зброї й набоїв, гармати на площадках й інші військові свої трофеї.

– Хлопці, здається, наших трьох на Варварівці розшифровано? Проте вони, мабуть, встигли зіпсувати так рейки, що ешелон не міг полагодити і повернув на нас. Правду я кажу?

Панько Виривайло розбив ящик з ручними гранатами, повісив їх чотири собі на пояс і відповів:

– Я їм не заздрю. Там було так багато людей, що легко могла зчинитися паніка. У Шахая хтось-таки пішов до бога вівці пасти.

Так ми всі турбувалися за Шахая, Остюка й Галата, котрі згодом в Успенівці прославили себе на увесь рід. Крізь туман вгорі прорвалося пасмо місячного сяйва.

– Ось, – сказав я, – прийшла нарешті й одгадка: це місячне сяйво – іде лісом – не шелестить, іде водою – не плюскотить!

На станції стояло одинадцять панцерних потягів Галата. На цій вузловій станції, куди потрапив Шахай через місяць після Марченкового діла на Полтавці, стояв неймовірний, розхристаний, різномастий хаос. Всі колії забито ешелонами, невідомо, де їх набрав Марченко, звідусіль лунає гармошка, переплітаються пісні. В обнімку ходять на рейках партизани і горляють. Велетенський бедлам повстав над станцією, в ньому дзвеніла кожна голова. Партизани говорили голосно, ніби співбесідники були глухі на обидва вуха. Жива людська хвиля перекочувалась під теплушками, по пероні; маневрували ешелони, маніпулюючи з вагонами; кукурікали стрілочники, гавкав паровоз, шипів, випускаючи пару. Це була нестримна анархія звуків, руху, настроїв.

Панцерні потяги Галата стояли осторонь, займаючи дві колії. Кожний потяг мав паровоза, одного вагона й дві площадки на вугілля, на яких стояло по одній гарматі. Панцер був непевний – дощатий: подвійні стінки, між якими насипано піску. Шахай пройшов повз ці потяги, шукаючи Марченка. Галата теж не було біля панцерників. Шахая непривітно оглядали партизани – на ньому не висіло зброї, і він, очевидно, не був своїм. Чорні прапорці виглядали з декотрих теплушок. Навіть на головному панцернику Галата, на паровозі, гордо чорнів прапор. Шахай злякався цього крила анархії. Він ішов коліями, пролазив під теплушками, оглядав усе й примічав.

Жодного знайомого обличчя! Де поділися його партизани, де його жменя командирів і земляків?

– Чиє це все військо? – запитав він біля однієї теплушки.

– Це військо отамана Шахая, – погордливо відповів партизан.

– А який він із себе – ваш отаман?

– Трохи вищий за вас, обличчя у віспі і гаркавий.

– Де його можна знайти?

– Поїхав конем у поле за станцію приймати новобранців.

– А Галат?

– Галат не вилазить із свого вагона з братами Виривайлами, п'ють без просипу і стріляють у вікна. А вам нащо його треба?

Шахай не відповів партизану. Він пішов далі. Це було номінально – його військо, і фактично – Марченкове. Траплялося багато п'яних людей, що блукали, неохайно тримаючи набиті рушниці, необережно розмахуючи гранатами, рубаючи дошки шаблями, замість сокир. Підперезавшись кулеметними стрічками, партизани виглядали дуже грізно. Шахай машинально підраховував кількість людей – судячи по ешелонах, їх мало бути тисяч п'ять. Зброї хватало на всіх, гармати зеленіли де-не-де на площадках, виглядали з теплушок коні – всього, як у доброго хазяїна, вдосталь. Тільки не видно жодного порядку – метушлива отара замість війська.

Вештаючися серед партизанських юрб, Шахай побачив Остюка, що галопом примчав до станції і поїхав до своєї кінноти, яка стояла в теплушках біля семафора. Остюк був похмурий і немилосердно бив острогами коня. Шапка-кубанка покривала йому голову – раніш Остюк носив тільки картуза. Шахай не зупинив його: треба було знайти Марченка. За станцією на полі чорніла юрба людей – Шахай попростував туди. Здалеку можна було упізнати Марченка, котрий крутився на коні перед новобранцями. Піші й кінні – вони часто кричали щось, відповідаючи Марченкові. Біля нього сиділи на конях якісь юнаки, що, можливо, чекали своєї черги говорити. Осторонь стояв оркестр. Шахай підійшов у юрбі партизан.

– Хлопці, – кричав Марченко, – нам не треба ніякої влади! Ми самі собі даватимемо раду. Я вітаю вас у лавах моєї чорної армії. Слава!

– Слава батькові Шахаю! – відповіли новобранці.

Оркестр заграв бравурного марша – він нагадав Шахаєві оперу. Осінній день стояв, як бадьорий запах. Затужавіла земля наче тремтіла, – це надходило осіннє дрижання. Звуки стелилися тонкою пеленою по землі, хвилювалися, пізніші поганяли попередніх. Під оркестр новобранці сунули строєм до станції, щоб там розсмоктатися по теплушках. Шахай наблизився до Марченка і взяв рукою за повід його коня. Запах горілки ударив у ніс Шахаєві.

– Тобі чого? – запитав Марченко, не дивлячись і не пізнаючи.

– Де твій штаб, Марченко? – тихо одповів Шахай і випустив повід.

Марченко шарпнув коня, трохи не наїхав на Шахая і не знав, що сказати. Потім він замахнувся нагаєм, ударив коня і пустив скаженим галопом. Так тікає звір, зачувши постріл.

Шахай не пішов до штабу Марченка. Поведінка останнього викликала небезпеку. Коли вовк перекусить горлянку теляті, він не одійде від теплої крові навіть з-під навислого над ним ножа. Марченко жадібно пив теплу кров влади. Шахай, вештаючись поміж партизанів, непомітно добрався до теплушок з Остюковою кіннотою. Першого він зустрів старого Макара, що стояв у теплушці і розмовляв з сірим конем. Інші коні теплушки простягали до Макара морди, маючи надію й собі поласувати тим вівсом, що його тримав Макар у шапці. «Сучий син, – казав Макар, – ти, мабуть, і здохнеш без хазяїна. Михайло Остюк тебе жалує, Галат з Виривайлами приходять тебе поляскати по шиї, Санька Шворень подарував сідло, Петька Бубон зробив обротьку тобі, як картинку, я тебе вичісую, собаку, і носю тобі вівса, тільки Марченко Ничипір Олександрович за тебе не знає і не бачив у вічі. Остюк тебе береже для хазяїна, розумієш, Сірий? Стерво ти гладке!»

– Добридень, дядьку, – привітався Шахай.

Макар здивувався тільки на мить. Потім відповів на привітання. Шахай виліз до теплушки і поздоровкався. Макар одв'язав повід Сірого, взяв його полою шинелі і передав у полу Шахаєві, котрий ізгадав одразу ярмаркові прикмети, відчув легке хвилювання від такого подарунка. Кінь обнюхав нового хазяїна і простяг губи, як до свого.

– Гарний кінь, – сказав Шахай, – а підіть покличте мені тихенько сюди Остюка. Тільки щоб тихо.

Макар зіскочив на землю, і Шахай чекав ще кілька хвилин, стоячи біля свого коня, котрого він до цього разу не бачив ще у вічі. Остюк прийшов із Санькою Шворнем. Цьому Шахай потиснув руку, а з Остюком поцілувався. Двоє друзів подивилися у вічі одне одному і, переконавшись чогось, – з полегшенням посміхнулися.

– Саня, – сказав Остюк, – піди поклич Галата з Виривайлами. Щоб тихо й непомітно. Скажи їм без свідків. Ідучи сюди, заведи їх під водокачку, хай посвіжать п'яні голови. Макаре, піди до мене, принеси горілки і чогось попоїсти. Ти не голодний, хазяїне?

– Я чогось із'їв би, – одповів Шахай, – а кого слухають твої кіннотники, Остюче?

– Мої кіннотники знають одного бога, і той бог – я, Остюк! Моїх п'ять полків на вісімсот шабель – тільки мої і нічиї більше. Хочеш, я тобі їх виставлю зараз, як ідолів, отут перед теплушкою, і ти поведеш нас на діло, на того ворога, котрого я ще не знаю? Я не побоюся гаркавого Ничипора, скаженого Марченка, що вивісив скрізь чорні прапори і не знає, куди нас вести!

– Це добре, що кіннотники твої, а Галатові панцерники? Як, на них можна покладатися?

– Там хазяїнують Виривайли, головним чином Петро. Та всі вони дихнуть не можуть без Галата, котрий перепиває їх щодня. Уся ця половина станції – цілком твоя.

– Я знаю, що Марченком заволоділа група анархістів: вони його розкладають тим, що величають, напувають до ригачки і тримають тут для темної мети. Я звик бути першим, а не другим, Остюче, і я не

прийшов би сюди, коли б бачив, що Марченко стоїть на правильному шляху. Я організував би собі іншу армію. Я б пестив собі свою дружину доти, доки ви, мої друзі, не покликали б мене до спільної борні. Тепер я прийшов повести вас туди, де з'явився вже ворог! Він погрожує нам і нашій країні, він хоче повернути панську сваволю і каторжне життя.

Шахай перечекав, доки заходили: Галат, четверо Виривайлів, Санька, Макар. У Галата були червоні очі з похмілля і мокра голова. Проте тримався він достойно, як і слід було командирові панцерників і другові Шахая.

– Я прийшов до вас, переломивши свою гордість, бо надходить славний момент, коли треба класти голови за революцію і розбивати груди об ворожий панцер. Я оголошую себе вашим командиром і наказую слухати тільки мене.

– Понімаєш, усі знають, що це військо Шахая, а ми знаємо, що ти є сам Шахай. Моя кіннота салютує тобі, командире, – Остюк витяг до половини свою шаблю і засунув її знов у піхви.

– Панцерники – твої теж, – сказав Галат, – правда, хлопці?

І усі Виривайли закивали головами.

– Ми зараз підемо і візьмемо Марченка...

– Я прийшов сам, – сказав Марченко і став перед дверима теплушки, – стріляйте мене, землячки!

– Заходь, Марченко, – простяг йому руку Шахай, – ти умієш вертатися до друзів. Нам довелося б тебе приборкати за анархію, та тепер ти сам виженеш од себе радників. Ти – хоробрий, Марченко, і за це я залишаю тебе командиром. Партизани знають, що ти Шахай, – будь же Шахаєм в тому жорстокому ділі, на котре ми підемо всі. Біля тебе стоятиму я, я буду твоїм комісаром, моє прізвище Марченко, і треба зараз вивісити червоні прапори.

Шахай придивився до Марченка й одвернувся. Галат розгублено оглядав коней. Остюк підтяг халяви на ногах вище і, розгинаючись, підрахував Марченкову зброю. Виривайли, Макар, Санька – повискакували з теплушки, за ними вийшли поважно четверо

старших – і всі пішли до Остюка. Дорогою згадали, що у Галата є кращий вагон, і повернули до нього.

– Ми зараз подивимось мапу, – сказав Шахай, увіходячи до вагона.

Попоїли і випили, полежали на канапах вагона, порахували чорні прапори, що їх поприносили з усіх ешелонів, і заспівали пісні, яка прийшла тоді на пам'ять комусь із партизанів.

Ой нас, братці, п'ять! Будем пить, гулять!

Коло мене товариші все вірні сидять.

Найгучніше виводив Панько Виривайло. Він проспівав останнє слово. Годилося другий рядок заспівати двічі. Шахай підніс чарку і повторив другого рядка сам – серед тиші і настороженості. Марченко голосно засміявся до Остюка, ніби тамуючи щось інше.

Коливаються шалені слова Марченка. Він удавано взяв під свою руку анархістів і дивував навіть їх своєю парадоксальністю, їдальня салон-вагона повна людей. Крім чотирьох анархістів, крім Шахая, Остюка, Марченка, Галата та чотирьох Виривайлів, сиділи ще і палили цигарки командири всіх полків.

Говорив Марченко.

– Треба нам зробити свою чорну республіку. Вибрати центр, а до нього увесь час будуть прилучатися нові країни. Щоб у кожного в хаті був кулемет і по гвинтовці на душу. Усі міста зруйнувати, спалити, і мешканців пороздавати селянам за наймитів. Ми матимемо свій хліб і їжу, цукор і полотно, а патронів ми виміняємо у тих, що матимуть патрони і не матимуть чого кусати.

– Прошу слова, – командир 1-го Новоспаського кінного полку, – прошу слова і двох загибів.

Марченко глянув на Шахая, що сидів проти нього – поруч із чотирма анархістами. Шахай дивився просто перед себе на підлогу, ніби розглядаючи Марченкові чоботи. Анархісти переможно

оглядали присутніх партизан і щохвилини зачісували пальцями назад довгі чуби. Шахай раптом устав і пересів на інше місце – з другого флангу анархічної групи, просто перед вікном. Його плечі й голова викреслювались на чорному склі, за вікном було темно і чорно.

Командир кінного полку зробив загиби з усім знанням і вправністю старого руського солдата, слова з його горлянки набули загрозливого тону.

– Хотів би я бачити тих дурнів, що, маючи патрони, мінятимуть їх нам на хліб, не спробують патронами поговорити з нами! Вони просто однімуть усе, що ми випрацюємо, і покладуть на нас ярма і на...уть на нашу дурну республіку.

Комполку подумав і повторив ще раз своїх два загиби.

– Хлопці, – ворухнувся Галат, – чи не пора вже кінчати? Нудьга мене бере, як обценьками за серце, хлопці.

– Не пора, – прошепотів Остюк так, що на нього глянули всі присутні, – хай тобі заціпить, Галате!

Устав Іван Виривайло і зітхнув на всі неймовірні легені.

– Мені больно, – сказав Іван, – що мене вважають за дурня. Я працював на шахтах, і Шахай працював на шахтах, і Остюк переходив різні міста і країни на північному фронті і потрапив до німецького брану^[137] і втік знову через фронт до нас. Треба, щоб уся земля була як велике місто і на чорноземлі гули тисячі машин, як панцерники на полі атаки. Чи можемо ми гудити єдність і організованість робітників шахт і заводів? Вони нас переможуть, хлопці, як пожежа, і шукатимемо ми тоді своїх порозгублених кісток – скрізь, по всьому полі, по всьому світі.

– Шiba мене охота, – захвилювався гостроязикий його брат – Панько, – подивитися, як вийде воно на ваше, Ничипоре Олександровичу. Кажуть, була колись правда, пожила та й гайда! На Юрія о цій порі, як рак свисне на оборі! Не буде в твоїй республіці ні ножа, ні образа, ні зарізатись, ні помолитись!

Нервово поворухнувся смаглявий анархіст.

– Мені слово, – сказав він, наче сам до себе, – слухайте мене, браття-повстанці! Хіба ми, – закричав анархіст, – не хочемо мати у своїх руках зброї, щоб захищатися від усіх тих, що підуть на нас? Ми скажемо всім, що наша республіка залізом і кров'ю не дасть себе зневолити. Ми будемо працювати, кожний сам собі закон і суддя...

– І командуватимуть розбійники й душогубці, бо їм не жалько голови і життя, мають вони зброю, матимуть і хліб!..

– Надійшов час, – підскочив молодший анархіст, – коли треба всього спробувати! Нехай гинуть міста і села, хай плавають в крові тисячі і сотні тисяч людей. Величких експериментів доба прийшла! Хай божеволіють нетривкі люди, хай божевілля розіллється над землею – таки прийшла пора, пора великої анархічної спроби!..

Галат чхнув. Очі партизан почали горіти недобрим вогнем. Анархізм вони розуміли тільки як руйнацію усього ненависного, як помсту гнобителям, як продовження тієї своєї професії, що вони набули в траншеях світової війни, серед боліт, вошей і смерті. Вони приймали анархізм як інерцію розбудженого атавізму.

– Де наш ворог і чого ми тут стоїмо на станції? – перебив промовця Іван Виривайло.

– Насточортіло вже нам воювати! – крикнув командир чільного панцерного потяга Галата.

– Говори... Марченко, – прогаркавив Ничипір Марченко до Шахая.

– Я – за анархію, – голос останнього не піднісся вище за шепіт, але його всі почули, бо десятеро з присутніх знали, що говорить Шахай, – я – за анархію, за руйнацію всього старого, щоб не могло воно воскресити, і відродитися, і зацвісти буйніше та смертельніше.

Холодок пройшов по ворогах і друзях. Остюк для чогось вийняв нагана з-під френча і почав задумливо перекручувати барабана. Галат слідкував за Остюком; здавалося, що він зараз зірветься з місця і піде з клинком в атаку. Марченко не рухався, очі його були холодні та безсторонні, губи щільно стулені, щоки зблідлі, на лобі блищала краплина поту.

– Але божевілля нам не треба, – ще тихше говорив Шахай, – експериментів нам не треба. Немає для чого плавати сотням тисяч людей у крові, міста і села хай живуть і відроджують землю. Не треба божевілля туди, де буяє велетенська надія. Надія охоплює нас, цілі мільйони людства здригаються, повертається на кін історії придушена, але жива нація, вже грізно й тривожно вітають її сурми. Хто сказав, що нам треба божевілля?

– Заткни йому горлянку, Шахай, – анархіст показав Марченкові на Шахая, – хто він такий і звідки взявся?

Марченко посміхнувся, на щоці у нього з'явилася червона пляма, – він хвилювався, потім подивився на анархіста так, ніби стріляв йому в вічі і зарані гидував дивитися на його вибитий мозок.

– Говори, Марченко, – сказав він, – говори до краю, бо назавжди нам треба мати карту, і диспозицію, і прапор, і мету, говори.

– Куди ви ведете Шахая? – анархісти знали, що «Марченко» говорить до них. – Невже ви думали, що Марченко не з'явиться вчасно і не розкриє йому очей на ваші махінації?

Ті, котрі знали, що говорить сам Шахай, засміялися одне до одного. Панько Виривайло – «Швець заслужив, а коваля повісили», – сказав неголосно.

– Заткни його, Шахай, – анархіст удав, що йому не страшно, – а то я сам його кінчу!

– Ми ще й не починали, – обізвався Остюк журливо і вистрелив у стелю вагона.

Електрика раптом погасла. Страшне око темряви полонило вагон. Панічний страх охопив усіх. Нечутно було навіть дихання. Все мовчало, бо ніхто не хотів притягати до себе мушки нагана. Секунди йшли і складалися в хвилини. Навкруги вагона був стукіт, брязкіт, співи полків і сотень. Чекати далі ставало неможливо. Секунди вилуплювалися з темряви, обростали нею, як волохаті, круглі опуки, гойдалися в повітрі, торкалися до облич людей у вагоні. Хвилини наростали, як чорні гори, волохаті, задушливі, що ховають кожний звук. Від того місця, де сидів поруч із анархістами Шахай, рипнув

стілець. Легенький вітрець пройшов по вагоні – його відчули всі. За цим виразно клацнув курок револьвера і, раз повз раз, револьвер став стріляти, щоразу освітлюючи мінливим вогнем вибухів силует Марченка. З останнім пострілом – останнім в барабані – засвітилася електрична лампа, і всі побачили, що лежать вони на підлозі, притисши голови до неї, Марченко стоїть і тримає револьвера, з револьвера ще йде смердючий дим, місце Шахая порожнє, побите кулями, кулями побито вікно, на котрому перед цим викреслювалася голова Шахая, а сам Шахай стоїть позаду Марченка і, посміхаючись, каже:

– Ти мене, Ничипоре Олександровичу, трохи не вбив. Анархісти – он, ліворуч!

Тривогу просурмив Іван Виривайло. Серед темної ночі розтеклися звуки в чорну безвість. Набравши повітря в легені, Іван видихнув його все крізь мідяні вуста покірливої сурми. «По-спі-шай, по-спі-шай! До бор-ні по-спі-шай!» – виводив Виривайло, що нікому з сурмачів не міг поступитися цією честю – скликати партизанську армію перед очі Шахая, розбудити армію гупої ночі і почати організацію дисциплінованих полків та бригад для близької Успенівської операції.

Ніч лежала і курилася. Навкруги блимали ліхтарі, стукотіли підковами коні, перегукувалися полки. Іван Виривайло ще раз проспівав у сурму. Піші й кінні сотні вилаштувалися в полі. Команди з Галатових панцерників стали на лівому фланзі. За ними завмерла дисциплінована кіннота Остюка. Далі стала невеличка група гарматників. Піші полки отаборилися зовсім на правому фланзі, вони ворушилися в темряві, як великі кущі трави або купи гомінкої чорної гробачні, вони дзижчали, як джмелі, клацали затворами і перебігали з одного полка до другого. Командири полків стояли попереду, біля них світилися ліхтарі. Почав мжичити дощ, подував холодний, осінній вітер, дрібні краплі сіялися й сіялися, утворюючи над ліхтарями рожеві й блакитні німби.

Шахай зупинився біля галатівців. Позад його йшли, як маршали, – Марченко, Галат, Остюк. По боках – Санька Шворень і двоє штабних. Галат вибіг наперед і став на чолі свого війська поруч із чотирма Виривайлами, віддав пошану і скомандував «струнко!». Шахай привітався з командирами панцерників. Марченко – номінальний командир армії, не ворушився, стоячи позаду Шахая – начальника штабу.

– Скільки в тебе людей? – запитав Шахай, і двоє штабних миттю видобули з кишень олівці.

– Одинадцять панцерників, – погордо одповів Галат, молодість засяла в його очах, як чистий вогонь, він оглянув Виривайлів та інших командирів.

– У мене півсотні бійців, – промовив командир чільного Галатового панцерника, – дві гармати польові, кулемети, і ми ніколи не підемо назад – до останнього набою, до останнього серця й пачки махорки. Запиши, штаб.

– Гармат усього десяток на всіх панцерниках, – Петро Виривайло дістав із торби всю свою військову канцелярію, – два десятки кулеметів та близько чотирьох сотень бійців.

– Набої, патрони, їжа – є?

– Все є, всього є досить в склепах ^[138] на цій станції – військового майна. Тільки одежі нам не хватає.

– Одежі вам не треба – піхота на першому місці, – сказав Шахай і крикнув голосно, щоб його почули командири панцерників, – хто ніколи не служив в армії, праворуч! Десять кроків – кроком руш!

Одійшло біля сотні партизанів.

– Запишіть їх усіх, – наказав Марченко, що до цього часу не випустив і пари з уст. Він почав розуміти наміри Шахая, йому стало досадно, чому це не прийшло йому раніш на думку.

– У тебе залишиться шість панцерників, Галате, – решту доведеться розформувати. На кожному в тебе буде по гарматі, по два кулемети і по півсотні людей. Решту зброї й людей я розподілю по інших частинах армії. Треба оглянути панцерники, підсилити й

відремонтувати одні, роззброїти і покинути другі. Я в тебе заберу ще Семена Виривайла до піхоти.

– Шахай, – поворухнувся Галат, бачачи, що Шахай рушив уже йти до Остюкової кінноти, – не вбивай мене до краю – дозволь піти за тобою.

– Добре, – почулося від Шахая з темряви, що була безпосередньо за світлом ліхтаря, – іди за мною і зрозумій все, що я робитиму.

– Трохи соб! – закричав збоку Остюк. – Бригада, струнко!

Його голос потонув у свисті його кінноти, у вигуках «слава!», у брязкоті шабель: так зустрічала кіннота Шахая й Марченка. Остюк сповістив Шахая, що кінноти в нього близько тисячі шабель, а точно – він не знає скільки; тих, що не служили ніколи в армії, у нього майже немає, – проте він може віддати сотню-другу в піхоту. Фураж є, патронів хватить. Остюк спокійно сидів на коні, за ним вчувалася велика маса людей, коней і ненаситних клинків.

– Понімаєш, – сказав Остюк задумано, – я з ними, варварами, і море перепливу.

Позаду його почувся сміх, сміх покотився й залунав далі лавами, і всі кіннотники засміялися з дотепу свого найстаршого бога. Шахай покликав Остюка до себе і поцілував його міцно в губи. По лавах пройшло шепотом – «поцілував... поцілував».

– Остюче, ти великий кіннотник. Твої шаблі купатимуться в крові ворога. Ти як залізна стіна, Остюк! Спасибі, бригада!

Ліхтар поплив далі по темряві, ще кілька ліхтарів снувало по боках, в темному полі за ліхтарями йшли командири партизанської армії далі, розмовляючи, радячись і не звертаючи уваги на осінню мжичку, на холодний вітер ночі.

Вже зовсім світало, коли було сформовано піші полки. На чолі їх став сам Шахай, що називався ще Марченком. Полки мали по тисячі багнетів: Шахай надіявся розгорнути ці полки в бригади. До піхоти долучили з тисячу бійців кінноти, панцерників, гарматників – вийшов цілий полк. Це був п'ятий залізний. Взагалі, всю армію Шахай

побудував так, щоб у кожну хвилину прийняти до лав нові й нові партизанські сотні. Залізні каркаси полків, сотень та батарей було розраховано, вони не ламалися й не гнулися, коли знаходились зайві завзяті бійці для сотень, батарей і полків. Чужі люди ставали частками армії, вони швидко ставали солдатами, дисциплінованою машиною ентузіазму. Під Успенівкою така організація блискуче витримала іспита – вона закликала до себе масу неорганізовану і невивчену, поставила поруч себе в бою, і маса билася на совість, не відступаючи й не зариваючись, вмирала, випустивши останнього патрона, кропила свою землю рудою селянською нудьгою, захищалася до нестями і гордо вмирала.

Успенівку вибрали не випадково. Мапа показувала чудесні візерунки ярів, прекрасні поля для кінних атак і навіть лісок для засідки. Річка петлювала на розлогих луках, текла на такому низькому місці, що всі луки було до трави виповнено водою. Шахай виміряв і вираховував, офіцер Соса з Саньчиної артилерії допомагав розставляти гармати. Галат похмуро сидів і розмірковував той наказ, що його він одержав од Шахая: божевільний, жорстокий мозок підказав Шахаєві такий план. Шість панцерників Галата мусило загинути, пробивши фронт і розбивши собі голови. На панцерники треба було взяти коней, щоб, загубивши дорогу рейками, піти з командами панцерників, з гарматами й кулеметами в рейд аж до Успенівки. Три сотні піших людей (підводи дадуть ближчі села), шість гармат, дванадцять кулеметів, троє Виривайлів – Іван, Петро і Панько, сам Галат – з такою жменькою треба було виконати божевільне завдання. Прорватися крізь фронт, котрий утворили вже французи і греки, наступаючи від моря, де висів на берег їхній десант, промчати зі своїми панцерниками в тил, скільки можна буде, влаштувати героїчний бій, зірвати рейки і свої панцерники, зруйнувати станцію, штаб, телефони і телеграф і потім летіти з тилу до Успенівки, тим часом відтягаючи на себе ворожу увагу і ворожі набой.

Шахай вивчав успенівські схили і рівнини, виміряв шляхи навкруги Успенівки і розповідав Марченкові грубу схему свого плану. Він говорив тільки про один план. Проте, про всякий випадок, інший план склався в його мозкові, розташувався до дрібниць в його уяві. На той випадок, коли перший план провалиться, – Шахай, не гаючи й хвилини, мусив був виконувати другий, сміливо й рішуче, тверезо й непохитно.

– Успенівку ми мусимо зміцнити, як фортецю, – казав Шахай Марченкові, – і за командира цієї фортеці ти призначиш самого себе. Успенівські мешканці наріють нам траншей, побудують бастіони і замаскують гармати. Ворог боїться степів і простороні – він не звик до кілометрів у своїй військовій практиці: міра його військової відваги – метр. Я пам'ятаю, як на ріці Іпр кілька тижнів билися фронти за будинок поронщика. Газети гордовито сповіщали: «Нашим хоробрим військом забрано їдальню будинку. Є надії відбити кухню». Вони й тут подумують, що ми захищатимемо кухню, а ми тим часом здамося на ноги наших коней, на широчінь безкраїх степів. Вони нас визволять, Марченко, – наші коні, наші степи, наші клинки і революційна честь.

Марченко, продовжуючи тему про фортецю, одповів похмуро:

– Ти хочеш сам перемогти ворога, а я щоб дивився тільки і ковтав слину?

Осміхнувшись, Шахай зробився подібний до вовка, що ось-ось клацне зубами.

– Ти ще ковтатимеш і свої зуби, – сказав він, – коли тобі француз заїде в рота. З яких це пір яйця почали вчити курку? Сором тобі, Ничипоре Олександровичу, командире Успенівської фортеці! Тільки б твої руки вправлялися тримати клинка, тримати партизанів і тримати переможний наш стяг! Ми стоїмо перед дверима історії, ми заходимо до будинку цієї курви, як рівні, ми заходимо, як Наполеон і його маршали, як косоокий, кривавий хан Тімур, що розмахував мечем на цілу Азію й Європу, як Леонід під Фермопілами, що загинув із своїми трьома сотнями, захищаючи стежку до Спарти.

«Перехожий, скажи, що тут Марченко, Шахай, Остюк і Галат лягли, честь краю боронячи!» – на кам'яній плиті напише нащадок на місці бою під Успенівкою. Коли ми переможемо – нас потім прославлять і додадуть нам ще чужої слави і піднесуть нас на щитах угору для всіх прийдешніх поколінь. Коли нас переможуть – нічого нам чекати ні тепер, ні потім – від нас і нашу славу відберуть, розтопчуть нашу чесноту й сміливість, заплюють нашу мету і наші очі. Можна або перемогти, або вмерти. Мертвих, може, не здійметься рука ганьбити. Горе переможеним! Переможця ж судить тільки він сам!

Шахай ще раз осміхнувся при кінці цього свого мотивування про зміцнення Успенівки і надання їй сили фортеці. Марченко загорівся з останніх слів Шахая. Вони невідомим і чудесним чином збуджували нелюдську гордість і силу клинка в руці Марченка.

– Шахай, – сказав він, і це були ніби найщиріші слова за все його життя, – коли ми переможемо цих тридцять тисяч, і Успенівський бій залунає по всьому світі, я віддаю тобі свою голову і свій клинок і ляжу під копито твого коня.

Шахай промовчав трохи, не дивлячись на Марченка, і потім нахилився над мапою, над Успенівкою та її околицями.

– Дивися, як ми добре зміцнимо фортецю. Об неї розіб'є голову кожна армія. Треба тільки заманити її на зручні для нас місця. Галат, прорвавшись крізь фронт, відтягне на себе сили, а на решту ми нападємо, вийшовши за Успенівку. Ми панічно втечемо з фронту до Успенівки, полки й дивізії тікатимуть, як опале листя, котитимуться перед французьким вітром. Ми заманимо їх на ріку, в болото і воду, ми віддамо на поталу сотню-другу наших партизанів – і тоді пустимо в діло гармати, кулемети, резерви піхоти і резерви нестримних Остюкових шабель. Ми розтрощимо розкидану, схвильовану, спантеличену ворожу силу, заберемо танки і гармати, підемо крізь фронт на допомогу Галатові – руйнувати і топити десантні кораблі.

– Я пішов, – раптом втрутився Галат, устаючи з місця, – сьогоднішній день переламав усе моє життя. У мене крутиться в

голові і не хватає чим дихати. Мені страшно, Шахай, що ти вибрав мене. Виконаю я твого наказу чи злякаюся і піду в паніку, загубивши даром панцерників, людей і славу?

– Іди, – одповів Шахай, – і знай, що моя думка буде завше з тобою. Те, що ти зараз боїшся і маєш сміливість зізнатися, – якнайкраще доводить твою хоробрість, котра з'явиться до тебе в холодний час. Іди і готуйся.

Марченко задумливо розглядав мапу, зовсім лігши на стіл, Соса працююито вираховував щось на шматковій паперу, Шахай помалу підійшов до вікна вагона, за вікном розпочався день – білий від туману, як молоко.

«Успенівка близько», – сказав сам собі Шахай і промовчав.

Успенівка ніколи не бачила такого розмаху і таких масштабів: всіх мужчин було вигнано на земляні роботи. Ішли без охоти, працювали ще неохотніше, лопати грузли в беручкій землі, в глині, що одволожилася після уночішнього туману.

– Так і гоноблять, де б сісти! – пожалівся Шахаєві Остюк.

Шахай встигав одночасно бувати скрізь. Він замислився, щось вирішив і подякував Остюкові. За годину верхівець оббіг усе містечко і всі траншеї, сповістив, що отаман Марченко дав наказу платити за роботу і що швидко будуть роздавати матерію: сукно і шерсть, перкаль і шовк. Начальники робіт зробили свої висновки, і роботи всі зробилися урочними: за бліндаж для гармати давалося штуку сукна, за кулеметне гніздо – ситець, за сажень траншеї – сажень шерсті. Швидко зачорніло все поле від успенівських мешканців – діди, жінки, діти – кожне хотіло заробити матерії на одягу, жінки підганяли чоловіків, діти поруч з батьками працювали, як дорослі, баби виносили землю на лантухах і не почували втоми, захопившись з ритму велетенської роботи. По обіді розвозили матерію і скидали біля кожної купи робітників – розплата мала бути ввечері. З-поміж партизан одразу відокремилися старі фронтовики. Вони, власне, й показували, як треба копати, як зміцняти, як

маскувати. Загальний план фортів накреслив сам Шахай, і Соса – гарматник, колишній офіцер, розміряв усе на землі.

– Наше життя дешеве, – сказав Шахай Остюкові, підїздячи конем до форту, де порядкував Остюк.

– Дешево, – погодився той.

– Тільки ми задорого його віддамо, – устряв до розмови Панько Виривайло.

– Одне те, що ми йдемо до бою з ворогами, котрі виграли світову війну, нас підносить на один рівень з ними. Нових людей народять нам степові плідні жінки, ми можемо гинути спокійно. Є один момент, коли птах щастя сідає на землю, – тоді його треба й ловити. Проґавиш хвилину – будеш чекати сотні років і носити на своїй шиї прокляття мільйонів.

– Хапай, дяче, поки гаряче, – почувлося від Панька, що стояв далеченько і ніби нічого не слухав, – або слави добути, або дома не бути. Утік – не втік, та побігти можна.

Остюк глянув на Панька, потім на Шахая, з полегшенням засміявся.

– Боже помагай! З ночвами на Дунай! – проспівав собі під ніс Панько, ніби виконуючи завдання – хвилювати Остюка і дратувати Шахая.

– Жаль батька на мари – та треба, – в тон Виривайлові сказав Шахай, – смішки з попової кішки, а як своя здохне, то й плакатимеш!

– Прости, Боже, цей раз та ще десять разів, а там побачимо, – серйозно і молитовно звернувся до когось Панько. Потім він весело застромив у землю лопату, котрою він копав, підійшов до Шахаєвого коня і фамільярно почав заплітати коневі гриву.

– Мучить мене Галат, – тихо почав Панько, і його голос перервався, ніби вітер, – ти подивися на нього, батьку, який він страшний. Дай нам когось іншого, бо в Галата тремтять губи.

– Ти думаєш, він боягуз?

– Ми думаємо, що він хоробріший за нас усіх. Та в нього тремтять губи. Ти не уявляєш собі, батьку, як хвилюються бійці з його губів! Дай нам Остюка на нашу смерть, холодно з Галатом умирати.

– Забудь усе, що ти мені сказав. Ти подивишся, як Галат скаже слово перед походом. Коли він хвилюватиметься, я поїду з вами сам. Панько мовчав, заплітаючи гриву Сірого.

– Іди вже до панцерників, скоро вечір, і вам треба вирушати, – сказав Шахай і нокнув на коня. Він поїхав по фортах і траншеях, додивляючись до всього хазяйським оком. Скрізь кипіла робота. Сонце лежало зовсім на обрії, ніби воно лагодилося котитися землею, як велике червоне колесо. Дмухав по землі осінній вітер, дмухав просто в сонце, і врешті зіпхнув сонце за обрій. Довго горіли хмари вгорі, доки сонце котилося десь за землею і падало нижче й нижче. Хмари поставали рожевими, як пальці. На небі відбувалося театральне видовище, день померкнув, крізь потемнілі хмари пролилася (і ллється!) осіння холодна блакить, зірки ледве помітним миготінням з'являлися на небі, ніби наближалися до землі їхні вічні вогники.

Шахай підїхав до панцерників, що готувалися до прориву. Один за одним вилаштувалися панцерники. Паровози шиплять і чахкають. Люди метушаться перед вагонами, забігають досередини і знов вибігають. Бійці з розформованих п'яти панцерників стоять осторонь. Вони заздрять і водночас радіють, що не їм випала на долю перша можливість умерти. Вони вітають Шахая, коли цей зупиняє коня біля Галатового вагона. Галат виходить на площадку разом з Марченком. З першого панцерника приходить командир його – Петро Виривайло із своїми бійцями, з другого – приходить брат його – Іван, з четвертого – брат їхній Панько, з п'ятого і шостого бійці приходять самі, їхні командири вийшли разом з Галатом із його панцерника.

– Чи всі понадягали чисті сорочки? – питає Шахай, і всі здригаються.

Дожовуючи останні слова своєї промови, Галат повів панцерники в нічний бій. Передовий, на котрому було написано крейдою: «Прощай, мама!» – ним командував Петро Виривайло, – передовий наскочив перший на ворога і славно загинув, полетівши в повітря

разом з гарматами, кіньми та більшою частиною людей на чолі з командиром. Решта людей прилучилася до другого панцерника. Ворог знайшовся несподівано близько біля Успенівки. Галат розпочав страшну канонаду з усіх своїх десятка гармат, виважив коней, аmunіцію, набої; по черзі поскочував на землю гармати, вилаштувався і пішов у наступ на полустанок, біля котрого щойно загинув бідолашний Петро. Там усе було розтровошено набоями, штабні папери розкидані скрізь по землі, і французи окопалися поблизу – розгублені і налякані Петром Виривайлом. Перші лави армії були позаду Галата, їх він проскочив біля самої Успенівки, на полустанкові починався близький тил. Поле бою зменшилось, коли навпроти повного місяця, збоку од Галата, устали на ноги, щоб іти в атаку, блакитні французи – їх Галат нізащо б не помітив раніш. Та переходити на інший бік залізничного насипу було запізно. Залишені позаду панцерники почали по черзі летіти в повітря. Задній панцерник раптом рушив назад і помчав шукати загибелі під откосом. Галат наскочив на полустанок, як коршун. Кожна хвилина була дорога, поки не зімкнулося ще навкруги нього кільце. Полустанок швидко запалав, як смолоскип, затьмаривши зорі, а партизани, страшно поклявшись помститися за товаришів, рушили на блакитну стіну ворога. В передніх лавах билося двоє Виривайлів – Іван та Панько. Позаду на двоколці з набоями лежала голова їхнього брата Петра – посмалена порохом і попечена вогнем вибуху. Її поклав туди Панько, після смерті коня знімаючи сідло, до котрого приторочено було й голову Петра. Брати билися, як божевільні. Та й уся купка виглядала й діяла так, ніби всі вони погубили розум і шукали лише солодкої раптової смерті серед нічних пахощів степу. Лізти в пельку до ворога цілою купою, йти, не дивлячись, скільки друзів падає поруч, летіти, як метелик на вогонь, – це могли лише партизани. Більш здивовані, ніж налякані, французи мусили дати дорогу таким безумцям. Галат вискочив із пастки, вивівши з собою вісім гармат, десятку кулеметів і сот зо дві людей. Він легко зітхнув, правуючи просто в степ. Партизани розсипались на всі боки і

відступали з жорстоким боєм. Скоро загін Галата зник за ближчим горбом. Надалі про нього доходили до Шахая лише чутки протягом усього першого шаленого дня Успенівської операції.

План Шахая, коли Галат одразу ж біля Успенівки напорівся на ворога, наполовину провалився: ворога не треба було заманювати – він ліз на форти сам. Нічна атака французької піхоти вийшла достойною та блискучою. Поінформовані про Успенівку, французи кинули туди свої переможні полки, найкращі десантні одиниці. Вісім танків ішло перед піхотними лавами. Долина виповнилася блакитними силуетами, що здавалися Шахаю й Марченкові нічними перелесниками, нічними туманами річки. Шахай послав 5-й залізний полк на чолі з Семеном Виривайлом – ударити ворога в лоб і заманити на болота і грузькі луки. Семен виконав завдання. Місяць освітлював рівними променями долину, повітря від такого світла зробилося густим і мінливим, набої розривалися в повітрі не так блідо, як удень, не так вогненно, як темної ночі, пороховий дим повіяв звідусіль, долинув до Шахая й Марченка, що стояли разом на горбі, маючи в себе під ногами все поле бою.

Шахай чекав, дивлячись на циферблат годинника, доки почне своє діло Санька Шворень. Танки сунулися по долині, стріляючи з кулеметів. Лава піхоти перебігала, падала, пригиналася, йшла вперед на Успенівку. Успенівка мовчала. Марченко став нервуватися. Та Санька знав своє діло – його гармати раптом почали скажену стрілянину. Набої одразу потрапили на пристріляні місця, на блакитні лави ворога. Урагановий вогонь гармат збудив до бою гвинтівки й кулемети. Після недовгої, але убійчої стрілянини, партизани вискочили з шанців в атаку. В останню хвилину до них примчав Марченко і повів полки сам. За годину французи одходили, Марченко зупинив свою піхоту, дав місце Остюкові, що вискочив з околиць Успенівки. Остюк захопив два танки, котрі не могли вилізти з болота, вирізав до ноги екіпаж танків і повернувся до Марченка й Шахая зі шматком французького прапора, запнувшись ним, як хусткою.

– Перший вареник у зубах не в'язне, – осміхнувся Остюк, – піти хіба та порозбивати їхні штаби?

Шахай, на котрого дивився Остюк, нічого не одповів. Він замислено оглядав долину, по якій відходили французи. Стрілянина потроху рідшала і швидко зовсім ущухла. Остюк зрозумів сам, що вириватися з фортів Успенівки і гнати ворога далі міг би тільки дурень. Лише спираючися на міць фортеці, можна було боротися з ворогом, що був дужчий силою уп'ятеро. Треба розбити дощенту, до білого прапора, не виходячи з Успенівки.

– Як далі? – запитав Марченко, закладаючи нові патрони до нагана і відкидаючи порожні гільзи.

– Ми цих переможців світу завтра рішимо, – процідив крізь зуби Шахай. Певне, увесь час, доки тривав бій, у Шахая були міцно стиснені щелепи. – Я ненавиджу нашу націю за те, що вона не вміє до краю думати й до краю діяти. Хмельницький під Зборовом злякався брати до полону польського круля.^[139] Хтось, може, злякався б і тут французів, послав би зараз до них парламентарів і просив би їх помиритися з нами, поїхати геть від наших берегів, заплатив би французьку данину. Я хочу тут поставити своє життя і життя усіх наших партизанів, ми будемо битися до забою, оздоровимо голови і знайдемо енергію – боротися до краю, до перемоги, за гідність, яку розбудила в нас велика революція.

– Хіба те, що хтось би послав парламентарів, означає переляк? Адже ми сьогодні погнали французів? Треба іноді мати розсудливість і не лити крові там, де можна домовитися словами, – сказав Марченко.

Шахай довго не одповідав. Вони втрюх зїхали з горба і попростували до Успенівки.

З французького боку запалилося два прожектори, засновигали по небу, схрещувалися, як клинки, забивали світлом місяць і вимітали зорі.

– Великодушність іноді межує з дурістю. Коли справа йде про одну людину, великодушність нікому не шкодить. Зараз, коли ворог

міцний і цілий, коли діло наше – це наше майбутнє, – хто посміє думати про дурість?

Марченко їхав попереду мовчки. Не видно було, як він сприймає останні слова Шахая. Тільки кінь його аж стогнав від немилосердного дотику острогів. Розмова увірвалася. Вершники мовчки доїхали до похідного шпиталю і, одвідавши його, домчали кар'єром до штабу дійової армії, що містився у вагоні на станції. Біля вагона Марченка зупинив поранений в руку кіннотник. Він тримав за повід коня. Кінь зовсім мокрий, боки були в милі.

– Нічого не вийшло, – сказав кіннотник Марченкові, – а Василя вбили. Ми їдемо з білим прапором, ми вимахуємо цим прапором і кричимо «мир!», а вони шкварять пачками. Потім – ще й кулеметом. Васька ліг, мене поранило, білий прапор я віддав у лазареті на бинди.

Остюк пильно подивився на Марченка. Той, не зупиняючись, пішов до себе у вагон. Остюк поляскав по шиї стомленого коня.

– Загнав коня, браток, – сказав Остюк, – ти поклади його, сукиного сина, десь на соломі і вкрий на ніч кожухом – хай упріє. Не легко було вам ганятися за миром. Гайда, завтра буде день!

Кіннотник, не розуміючи останніх слів Остюка, скочив у сідло і зник у темряві. Шахай задумано подивився на південь, де знову почали схрещуватися прожектори.

Удар Остюкової шаблі ледве не зніс французіві голови. Та лейтенант був неабиякий фехтувальник. Він жалкував тільки, що пішов в атаку з парадною шаблею – з блискучою нікельованою нікчемою, котрою тільки й можна було пишатися й брязкати в мирнім житті та на маневрах. Лейтенант злякався гарту кубанського клинка. В руці Остюка була невеличка шабелька з чорним ефесом, незavidна й скромна, але вона врубувалася навіть у залізо, не пощербившись. Лейтенант, зустрівшись з цим хижим варваром, мав надію засліпити його блиском парадного клинка, – Остюк же, не задумуючись, рубав своїм клиночком куди попало, бо знав, що вірна його подруга перерубає все на світі. Від смерті лейтенант врятувався

тільки тим, що умів фехтувати. Одбивши перший наскок Остюка, француз хитро оборонявся, вибираючи хвилину та зручну позицію для раптового випаду. Оточуючи двох командирів колом, билися солдати.

Вийшовши вдосвіта з Успенівки, кіннота Остюка виконувала тактичне завдання – маневрувала на правому фланзі, маскуючи обхідний рух Шахаєвої піхоти. В Успенівці Марченко залишився з гарматами та невеликими силами піхоти, котра, проте, збільшувалась без перерви новими десятками й сотнями людей – вони приносили свої голови з околиць сіл. Шахай виконував складний і ризикований план. Союзники – греки й французи – напосідали на Успенівку. Вони зранку ходили двічі в атаку, але Марченко одбив обидві атаки. Шахай маневрував з піхотою на обох флангах – він несподівано з'являвся в одному місці, йшов у бій з тою частиною, що там була, бився жорстоко і, коли ворог стягав більше сил, – зникав і з'являвся в іншому місці. Шахай, дезорганізуючи ворожі фланги, що хотіли охопити Успенівку, примусив ворога відчувати перед собою колосальні сили партизан. Скрізь, з усіх ярків та лісків, можна було сподіватися атаки і немилосердної різанини. Так усе йти мусило до вечора, коли малось на увазі одночасово ударити з кількох сторін (за допомогою Галата), а перед цим кільком десяткам хоробрих людей локалізувати ворожий штаб. На нещастя союзників і на щастя партизан – французькі аероплани запізнилися прибути разом з десантом і не могли побачити згори всі карти, що ними грали партнери. Ці аероплани прилетіли пізно, коли Успенівську операцію Шахай уже закінчив.

Навкруги Остюка й лейтенанта французької кінноти – билися їхні солдати. Ця зустріч трапилась несподівано. Остюк побачив ескадрон кінноти, що, очевидно, йшов на вивідки околиць Успенівки. Спортивна жадоба кінного бою охопила Остюка, як поломенем. Він вирвав із свого загону сотню і, підкравшись по лощині, вискочив на французів. Ці спочатку не хотіли приймати атаки і тікали кілометрів зо два, та, певно, і їхньому лейтенантові закортіло побитися на

шаблях, бо ескадрон одразу зупинився, розсипався, вийняв шаблі і прийняв бій. Остюк летів тільки на офіцера, і вони зустрілися. Остюк страшно вилаявся, підбадьорюючи себе цим, і послав свою кубаночку в повітря над ворожою головою. Француз спокійно одбивав напади, і горячка-Остюк почав обережніше вимахувати, розуміючи, що так можна й пропасти. Клинки зявкали, коні люто іржали й кусалися, француз одбивав скажені вимахи, Остюк неймовірно лаявся. Лейтенант не витерпів Остюкової лайки. «Прокляття бога!» – закричав лейтенант і ударив шаблею згори в той час, як Остюкова шабля не встигла ще підвестися для захисту. Дві причини затримали рух французького клинка: Остюкова шапка-кубанка на густих кучерях його та погана якість парадних шабель французької армії. Проте череп Остюків ніби репнув – так засвітилося йому все поле. «Душу, балабайку, бога!» – одповів Остюк, махнув шаблею і згарячу промахнувся. Француз, зрозумівши, що йому не розрубати Остюка парадною шаблею, став несподівано нею колоти. Остюк не любив таких прийомів, на його думку, шаблею можна було лише рубати, і через це не зміг захиститися. Лейтенантова шабля ударила гостряком у ліву руку Остюка, котрою він тримав повід, пробила долоню, пройшла товстий ремінний пояс, кожушок, френч, сорочку – і потрапила в кістку. Skorиставшись з цього, Остюк притиснув ворожу шаблю тісніш до свого ребра, щоб її не так легко було висмикнути, розмахнувся правою рукою і начисто зрубав офіцерові шапку з голови і зачепив плече. Лейтенант упав з коня і, падаючи, шарпнув свою шаблю. Остюк поточився в сідлі і помутнілими очима став оглядати поле бою. Він побачив себе серед чогось такого жахливого і фантастичного, що ледве не упустив з руки клинка. То була грецька кавалерія, що сиділа на віслюках. Сотня Остюка, захопившись боєм з французами, не огляділася, як її оточили греки. Грецької кінноти було до біса. Це побачив з-під Успенівки Марченко, що виїхав на горб подивитися в бінокль на свою кінноту. Він зблід, скочив з коня і вдарив шапкою об землю.

– Здохну, кулю собі дам! – закричав Марченко. – Щоб Остюка ісусова кавалерія полонила?!

Марченкові ординарці мовчки перечекали, доки казився Марченко. Потім він знову подивився в бінокль і радісно зареготав. Остюкова сотня, наче опечена, кар'єром налетіла на греків, зім'яла довговухих коней, вислизнула з пастки, помчала на з'єднання з рештою кінноти. Остюківцям було соромно, що греки могли наважитись воювати з ними на віслюках.

– їй-богу, застрелився б! – сказав Марченко, сідаючи на коня. Перед ним по долині без перерви котилися хвилі атак. На флангах і в центрі сунули танки. Газові бомби падали на землю і швидко обкутувалися пеленою газу. Низовий вітер стиха котив ці газові кущі і прибивав їх до землі, стелив над водою річки. «Газами душать», – подумав Марченко, і йому закортіло встромити клинка комусь у горлянку і повернути там його. П'ять танків сильно потіснили центр. Марченко послав туди підмогу і поїхав на цей участок сам. Він покинув коня, вихватив наган і побіг з ним по брустверу вздовж траншей, погрожуючи бійцям розстрілом. Пробігаючи ділянку свого улюбленого новоспаського полку, Марченко закричав:

– Цистерну спирту даю за танк! В атаку, хлопці!

Новоспаський полк вискочив з траншей, як корок з пляшки, і затюкав на все поле, закликаючи з собою інші полки. Моментально пролетіла по траншеях обіцянка Марченка, і він швидко побачив результати заклику. Такої нерозсудливої атаки французи доти не зустрічали. Як косою, клали партизанів їхні кулемети. Танки зупинилися і поставали фортами, але годі було встояти перед атакою новоспаського полку. Він чесно заробив своїх три цистерни спирту, деморалізувавши ручними гранатами екіпажі трьох танків. Проте на кінець атаки багатьом новоспасівцям довелось відмовитися від спирту: вони полягли на полі борні. Марченко посмутнів, коли побачив, скільки людей не повернулося з атаки, і звелів видати новоспаському полкові ще одного червоного прапора зі штабу. Глибока осінь, наче зійшовши до долини з околишніх горбів,

похолодила поле бою. Постріли стали вщухати, ніби вороги збиралися зализувати рани. Ні на чиєму боці ще не почувалося переваги. Сміливість, хитрість і одчайдушність не в силі були подолати такої сили французів. А французькі солдати вже почували втому, хотіли кави і пригадували, що вони, власне, б'ються проти революційного народу, за реакцію.

Гонець від Шахая передав наказа – бути напоготові. Перед вечором мав підійти Галат. Півсонний Марченко об'їздив позиції. Він куняв, сидячи на коні, та бачив важкі сни. На батареї Петра Бубона делегація від новоспаського полку обступила Марченка. Газові бомби посліпили багатьох бійців. Ті, що пропали від газів, не протестували, але ті, що посліпли, вимахували кулаками перед Марченком і погрожували застрелити його або зарубати.

– Хлопці, – одповів їм Марченко, – коли я переможу, я вам пороблю електричні очі. Коли нас розіб'ють – ідіть і співайте по дорогах про нашу честь і закликайте до помсти. Сліпого дорога годує.

Марченко останні слова промовив ніби до себе. Потім він вихватив шаблю і закричав пронизливо на всю батарею:

– Браточки, не дреф! У французів барахла повні вагони!

Рейками з боку французів з'явилася дрезина. Над нею віявся й здригався білий прапор парламентарів. Їх сиділо троє на дрезині – похмурі, бліді офіцери союзного десанту: капітан-грек, капітан та полковник – французи. Вони були без зброї. Залізничний насип переходив упоперек долину, з нього видко було всі позиції і траншеї, партизани перебігали з місця на місце, стріляючи вгору на честь гостей. Парламентери помітили прекрасне розташування опорних фортів, вірні лінії траншей, в котрих лише досвідчене око могло помітити замасковані кулеметні гнізда. Рішучого бою так і не відбулося досі. Маневри Шахая, заколоти в тилу, що їх чинив скажений Галат, наскоки Остюкової кінноти, уперта оборона Успенівки – діло Марченка, погані настрої солдатів десантної армії –

все це спричинилося до того, що французько-грецьке командування вирішило почати розмову з бандитами-повстанцями, відтягти час, зберегти за собою славу – фактично непереможеного війська і, відійшовши до моря, почати похід знову. Парламентери підїхали до Успенівки, тамуючи огиду й жах. Бандити здатні були, на їхню думку, зарубати або замучити вісників миру. Та нічого цього не трапилось. Колії були порожні – Шахай хотів показати дисциплінованість своєї армії. Тільки біля штабного вагона стояла почесна варта – людей близько сорока, попереду впадали в око мідяні труби оркестру. Почесна варта стояла перед вагоном, як валка розбійників – брудна, закурена пилом і порохом, з кривавими плямами на руках, обличчях, на одязі, повісивши на себе безліч гранат і кулеметних стрічок, револьверів і кинджалів. Оркестр з усієї сили бахнув бравурну мелодію, котра ніби зробилася вже національним партизанським маршем – так часто її грали.

– Марш із «Кармен»? – сказав здивовано полковник, сходячи з дрезини. На площадку вагона вийшов зустрічати сам Шахай. Гості зайшли до вагона, а варта стала голосно сміятися з французьких мундирів. Оркестр закінчив грати, і тоді почулися далекі кулеметні та гвинтівочні постріли. Вони линули десь іздалеку – ніби з-за ворожого табору. Парламентери затривожилися, і грек, котрий знав російську мову, запитав про причину стрілянини.

– Вас, гадів, десь б'ють! – одповів похмуро Марченко.

Шахай вибіг з вагона, за п'ять хвилин повернувся і покликав із собою Марченка. Останній посварився на парламентарів револьвером і суворо наказав не виходити з купе. Парламентери залишилися самі.

– Це прийшла наша смерть, – зауважив спокійно полковник.

Обидва капітани погодилися. Далеко десь заgrimіли гармати. Чітко було чути кулеметні речитативи. Бухали ручні гранати.

– Це в нашій тилу, – прислухався капітан-француз. Він вийняв з кишені мапу і розіклав її на столі, – сьогодні звідти були відомості, що велика банда селян з багатьма гарматами й кулеметами

наближається з степів до Успенівки. Веде її той божевільний, що пустив на вітер шість панцерників і спалив полустанок. Він мобілізував усі села, цей диявол.

Палець капітана показав на мапі участок, звідки чулася одчайдушна стрілянина, на котру вже відповідали французькі гармати і бомбомети і котра все розросталася й голоснішала.

– Вони не дурні, – сказав грек, – вони здорово зруйнують наш тил. До цих ми приїхали миритися, а ті, що прийшли зі степу, не знають про мир і лізуть битися. І звичайно, їх буде розтрощено.

– Тільки б ці в Успенівці не зрозуміли подовше, в чім справа, і дотримали б миру, доки там розіб'ють того мужика, – процідив зі злістю полковник.

– Надія мала, – почулося від капітана, котрий увесь час прислухався до стрілянини, – слухайте, вже тріщить лівий фланг. З правого – теж чути поодинокі постріли. Стійте, тут у них має бути кіннота – рівнина, бачте, гарна. І рубатися вони вміють.

– Дивіться, – майже закричав грек, заглядаючи у вікно, – он її видно, прокляту кінноту! Вона пересувається поза горбами, як великий полоз, вона чекає, щоб останньої хвилини добити й розігнати знеможену піхоту.

Капітан нахилився над столом. Професійна звичка до своєї справи примусила його забути, хто саме б'ється. Капітан бачив абстрактні військові одиниці, що в руках досвідчених майстрів війни рухалися по полю. Союзний табір здався йому островом серед штормових хвиль. Успенівка розпочала гарматну підготовку. У долині рокотали вже й кулемети. Олівець капітана обкреслив повне коло навкруги союзного табору. Парламентерів охопив жах. Партизани вміло підготувалися й ставали до останньої гри. Поки що гупали гармати. З флангу і з тилу ревли на союзників їхні сталеві горлянки. На лівому фланзі причаїлася піхота, розташувавшись до атаки. Правий фланг охороняв Остюк – перший кіннотник. На його долю випав останній удар, і Остюк мав надію виконати його в кінному ладу. День ішов до кінця. За годину сонце вже висіло над самим обрієм. Ущухли гармати,

настала шалена тиша перед атакою. Парламентери ніби бачили, як перебігають поодинокі стрільці і займають свої місця. З тилу давно вже напосідають божевільні селяни, що не розуміють жаху смерті і солодкості життя. Вони лягають купами перед цівками кулеметів. З фронту – вийшов у долину успенівський гарнізон. З лівого флангу починає атаку піхота. Є лише один вихід для союзного війська, але й там чекають на нього клинки Остюка. Сонце заходить серед тисяч смертей. Останні подихи тисяч людей холонуть, вийшовши на осіннє холодне небо. Парламентери бачать у вікно, як з останніми променями сонця йде до бою кіннота. Це безум, бо половина її загине, не дійшовши до ворога. Полковник і два капітани відчують страх з такої самопожертви, з такого щедрого офірування. Ніби й краю немає людським істотам, що так віддано мчать до бою. Надворі темнішає. Парламентери сидять іще зо три години, дослухаючись до кожного звуку. Потроху потухає бій. Десь іде мовчазна розправа. На кінець четвертої години чекання до парламентарів зайшов Шахай. Він так і зайшов з револьвером у руці, як тримав його увесь час, керуючи боєм. Із зусиллям розігнув він пальці і поклав на стіл порожнього револьвера.

– Вибачте, що довелося трохи почекати, – ми саме підписували деякі пункти попередньої угоди, – сказав Шахай так, ніби у нього зовсім пропав голос.

– Які результати бою? – запитав полковник, і грек повторив ці слова руською мовою Шахаєві.

– Полонених ми не брали, бо не вміємо їх стерегти, а так: хто ліг, хто побіг, хто потягом поїхав.

– Ви порушили закон білого прапора, – закричав капітан, і грек став, хвилюючись, перекладати, – ми ще повернемось і вогнем пройдемо по вашій країні. Ви ще пожалкуєте, що затримали парламентарів, а самі зробили ганебне діло.

– Ми готові вас вислухати, – одповів шепотом Шахай, – кажіть, що ви хочете нам запропонувати.

Голос Шахая був хрипкий і натовлений, але почувалося, що говорить переможець. Які вимоги можна ставити до переможця, коли кожен м'яз його кричить – «горе переможеним»? Все те, з чим парламентарі приїхали, далеко одкинув останній бій.

– Ми просимо, – вимовив полковник, – ми просимо відпустити нас до своїх. І коли ви виграли бій, – дати нам можливість відійти до моря, сісти на пароплави і відплисти додому. Двох тижнів нам досить.

– Я не дам вам і години, – усміхнувся Шахай, – завтра вранці ми будемо біля моря і заберемо все, що не буде на кораблях до того часу. Вас трьох я відпущу трохи згодом, коли можна буде взяти заходів до вашої охорони, доки ви доїдете до своїх. Ви матимете зараз можливість побачити моїх маршалів. Я дав наказа не переслідувати вашу армію, і командири мої швидко будуть тут.

До вагона зайшов Марченко в розідраній матроській сорочці. Очі його горіли, як у вовка, червоні повіки набрякли. Він ніс у руках прекрасну французьку офіцерську куртку. Не соромлячись присутніх, Марченко скинув сорочку і надяг куртку, що ледве зійшлася на широкіх його грудях.

– Це зайшов маршал Бернадот, [\[140\]](#) – сказав Шахай, – він поки що не князь Понтекорво і не кронпринц Швеції, але він має всі дані для цього. Він – син новоспаського корчмаря, як Мюрат. Рано пішов до флоту, переплив два океани й кілька морів. Надто любить жінок і славу. Для цього живе і хоче бути першим. Сьогодні він командував Успенівкою і сам водив в атаку полки. Ви могли відчутти, як він бився. Це його шабля била вас з фронту.

Марченко дрімав, знесилений боєм. Він не слухав Шахая, у грудях його клетотів сон.

– Це ось заходить маршал Остюк, – сказав Шахай, коли в дверях з'явилась постать Остюка з перев'язаною лівою рукою. Марченко розплющив очі і подивився на Остюка. Кіннотник дзенькнув острогами і привітався з офіцерами. Він ледве рухав ногами – його вимучило сідло.

– Хазяїне, – Остюк сів поруч Марченка, – попорубала моя шабля лівий фланг. Коли б не твій наказ, – ми б гнали їх аж до моря. Скільки коней наловили ми в темряві, а віслюків розігнали геть по степу!

– Остюк – син селянина і вже сім років не скидає військової одежі. Це його кіннота на лівому фланзі сіяла паніку. Шабля у нього – маленька кубаночка, чорнява співуха. Плачено за неї табунами коней і сотнями голів. І ще ніколи вона не пощербилася.

– Зараз знайде маршал Галат, – продовжував Шахай після паузи, – раджу вас поглянути на цього юнака. Він пробився з панцерниками крізь ваш фронт, і це він налетів з тилу – нестримний та безжальний. Пригадайте генерала вашої революції Лазаря Гоша, що помер 29 літ віку.^[141] Він дорівнювався лише Наполеону військовим генієм. Це – Галат – син робітника, сам робітник, що приїхав у Новоспаське до своєї тітки і залишився у нас жити і після революції.

Двері широко розчинилися, щоб пропустити Галата. Він сповістив Шахая, що Виривайли хочуть йому щось сказати і просять вийти надвір.

– Хай зайдуть сюди.

– Вони несуть голову свого брата Петра і рубають усіх полонених, котрі трапляються їм по дорозі.

Шахай зблід, як бліднуть під час гніву. Марченко устав з місця і вийшов з вагона.

– Хай зайдуть сюди, – повторив Шахай.

Галат нехотя пішов до дверей і гукнув на когось у темряву. Зайшло троє Виривайлів. Семен ніс чорну голову Петра. Похмура велич братньої жалоби затрусила увесь вагон. Французи зіщулилися, коли Семен поклав голову на стіл і почав плакати перед Шахаєм, б'ючи себе в груди. Мертва голова Петра ніби спала. Вічна усмішка лежала на устах її.

– Братику наш рідний, – стогнав Семен, – та чим тебе поминати, згадувати? Чи кров'ю, чи піснею, чи високою могилою? Дивися, брате-соколе, ось сидять твої воріженьки, – глянь на них, братику, упийся їхніми благаннями, бо я їх зараз різатиму...

Шахай підійшов до Семена і поклав йому руку на плече.

– Скільки ви людей уже втратили, хлопці?

Од дверей вийшов вперед Панько, несучи оберемок шабель.

– Не сиди, небоже, то й бог допоможе, – сказав Панько і поклав шаблі на стіл поруч мертвої голови. – Чуже горе – за ласощі, а своє – за хрін. Свічки поїли, а самі очима світимо.

– Це все французькі полки, – пояснив Іван, – кожна шабля – полковник. Погуляли ми сьогодні, батьку. Дозволь тепер братові честь ізробити і достойно поховати.

– Несіть його, хлопці, на гору. Там буде яма для всіх наших братів. І зверху покладемо голову Петра. І насиплемо високу могилу.

Виривайли вийшли. Після них залишився легкий трупний запах. Парламентери, приголомшені й налякані, відчували, що вони божеволіють. Півгодини в купе була мертва тиша. Галат і Остюк спали, хропучи вві сні. Шахай раптом устав на ноги і запропонував французам відправити їх до своїх. На рейках знайшли дрезину, сіли, і Шахай проїхав з парламентами усі небезпечні місця. Попрощавшись, Шахай на своєму Сірому повернувся до станції. Йому прийшло на думку, що треба сповістити столицю і людність Радянської республіки про свою перемогу. Телеграфіста він застав біля апарата. Поруч лежала чернетка телеграми, підписана Марченком. «Розбив французів під Успенівкою, – писав Марченко. – Шахая забито в бою. Марченко».

– Телеграму цю вже послано?

– Послано.

– На яку адресу?

– Новоспаське. Наталці Шахаєвій.

Шахай здивувався і дивувався досить довго, складаючи нову телеграму дружині, що спростовувала Марченкові відомості.

Велике портове місто бриніло від юрби. На рейді ще ворушилися перевантажені пароплави, крейсери й міноноски, деякі з них ще зрідка стріляли на місто, в котрому вже хазяйнувала партизанська

армія. Вона збільшилася неймовірно після перемоги під Успенівкою. Оркестри гриміли на вулицях – це був той же марш із «Кармен». На балкон готелю вийшла група командирів. Їх зустріли пронизливими криками й вітальним свистом. Мав говорити голова місцевого запілля.

– Не треба! Шахая! – кричала юрба.

Тоді вийшов наперед Шахай.

– Не треба! Шахая!

Ничипір Марченко проштовхався наперед і став, заклавши руку за лацкан французької куртки.

– Я був отаман Шахай! – хрипко й гаркаво кинув він. Кілька хвилин йому не давала говорити людська пристрасть. Він підніс руку догори, і все вщухло.

– Я переміг переможців світу! Європа першого сорту сіла на кораблі і пливе від наших берегів! Європа другого сорту переходить у цю хвилину кордон, і моя славна кавалерія на чолі з маршалом Остюком – топить їх у ріці!

Через річку понтонами відходили розбиті французькі й грецькі полки. Кіннота Остюка напосідала без перерви. Ар'єргард ворога відстрілювався з кулеметів, боронячи переправи. Дорогами валялося майно, розкидане в паніці. Осідлані коні бігали самі по степу. Прекрасний осінній день погасав, як дзвін. Остюк зі своїм штабом розташувався на горбі і пив з фляги вино. Рештки французів перейшли ріку. Ар'єргард іще охороняв понтони, і кіннотникам не хотілося злазити з коней, щоб урукопаш схватитися з ар'єргардом.

Несподівано збоку – за кілометр від Остюка – з'явилася група французів, котра запізнилася до переправи. Їх було близько шістдесяти. Вони йшли, рідко розсипавшись по полю, маючи на флангах по кулемету, йшли – гвинтівки на ремінь. Їхній швидкий марш та спокійна витриманість розсмішили Остюка. Він кивнув пальцем на них сотенному Василюшину.

– Візьми їх, Васько.

Василишин помчав до сотні, заспівав біля неї команду і повів сотню за собою на жменьку французів. Василишин знав, що треба опішити людей для такої атаки, але йому перешкодила самовпевненість переможця. Французи підпустили сотню близько, обернулися, лягли і так зустріли кіннотників, що Остюк аж почервонів, дивлячись, як розлетілася сотня на скалки від французької дружної відсічі.

– Візьми їх полком, – сказав сердитий Остюк другому братові Василишину.

Другий брат, ще більш самовпевнений, повів полк ніби на парад. Нікчемна купка французів знову лягла і достойно зустріла полк. Заторохтіли з флангів кулемети. Полк зупинився, розбився на дві половини і став тікати в степ. До Остюка підскочили розлютовані командири інших полків, але Остюк наказав грати одбій. Сурмач просурмив одбій.

– Хай ідуть, – були слова Остюка, – ну де ти візьмеш іще такого славного ворога!

Він осміхнувся, і його обличчя стало прекрасним, як поломінь.

Третя пісня

Голос:

Приходь іздалеку, одчай труби,
Великої військової тривоги!
Летіть, летіть весняної доби
Земля і кінь, списи і корогови!

О вітре мандрів, весну розвівай,
Підкинь до неба пил полків кінноти!
Земля лежить – щасливий, теплий край,
І коливаються її висоти.

Встає туманна путь і день оман,
Весна народжується під копитом.
У неймовірний синій Ханаан
Ідуть полки за Марченком забитим.

Червоний прапор батарей, бригад
На рани їхні ляже, як товариш,
І партизанський бойовий фрегат
Поставить марс, і брам, і бом-брам-парус!

Весна, як струмінь, з безвісті тече,
Як постріли, біжать пісень повтори...

Хор:

Ми стаємо плечима до плечей,
Як ост і норд, як вест і зюйд на морі!

* * *

Юнь затримався на кручі тільки мить. Потім він химерно затріпотів, летячи плавко вниз, і за ним водоспадом сипалась у воду земля, що її збило кінське копито.

Уже зникаючи з конем під водою, він бачив, як оглянулося все його військо, що їхало мостом. Механічно сповз із сідла й поплив біля морди Сірого, тримаючись за гриву й допомагаючи рукою плисти. Кінь лагідно косив оком на хазяїна, на кучеряву голову, що її він любив більше за себе. Сірий був розумний кінь і ввесь свій розум віддавав кучерявій голові. Так пливли вони через ріку.

Це був вірний хід. Шахаїв парубоцький хист затуманив серця партизан. Давня забута юність і нерозважність пролетіли раптом. Тільки почуття тремтіли у всіх і любов до плавця.

– Ех, і душа доброї конь!.. – співали тихо партизани, піднявшись на стременах.

Весна розкрила свої крила. Вона летіла вниз – на масні поля, затуляючи рукою лице. Золотими стрілами радості бовваніли далекі могили. Щось невловиме літало в повітрі, пахучіше за чебрець, терпке, як молоде вино.

Вже й ноги останнього коня процокали через місток, поважно пробігла остання гармата за восьмериком коней, і за нею стомлений гарматник поспішав, ламаючи вербових бруньок собі на шапку. Закурена пилом піхтура проїхала підводами, бовтаючи заанімілими ногами і мріючи. Вже й пил почав сідати урочисто.

Тоді зодягнув Шахай мокру одіж. Голі груди обвіяв вітер ще раз. Заіржав тихо Сірий, оглядаючися назад. Шахай сів на коня легко й весело, і копита дрібно били дорогу – розлогу й суху. Там, де за балкою оживав і зеленів падалишній хліб, він наздогнав своїх.

За кавалерією їхала тачанка, правив блискучий Макар, на тачанці сиділа жінка з дитиною. Це була єдина жінка загону. Сірий зменшив свій біг і пішов підтюпцем. Макар глянув назад через плече.

– Батьку, – сказав, – ще не обіди?

– Які в рейді можуть бути обіди?

Шахай подивився поперед себе на тінь. Сірий перемінив ногу. Дитина, що спала на руках матері, розплющила сонні очі й зараз же знову заснула: її вколисав прекрасний день і звичний степ із Сірим та батьком.

Далі їхали мовчки. Кіннотники далеко спереду доспівували десятку пісню, яку виводив маршал Остюк. Це була пісня про чумака, що з батіжком доганяє долю. Вітер розносить степом горе чумацької душі. Через те, що вітер малий, чи, може, через те, що обрії розходились далі й далі, пісня пливла за кіннотниками.

Гарматники трусились на ящиках. Комбат Соса крутив вуса й намагався вгадати свою кар'єру. Їздові на конях боком сиділи на сідлах, думаючи кожний. Кулеметники порозвалювались на тачанках, і здавалося, що їм і чорт не брат. Довгі чуби виглядали з-під кашкетів, і мимоволі згадувались руки, що пестили б таку красу.

А піхота пісень не співала. Сидячи на полудрабках підвід, вона говорила про землю.

– Тут би та пшениці вкинути.

– А може, баштан?

– Баштан балку любить, щоб холодок був увечері.

«Пшениця», «жито», «чи глибоко вода?», «дерева немає» – і мимоволі очі звертались на командира, що був їхньою волею. Чи не все рівно куди – щоб він тільки був на коні та його спокійні очі спереду. І землю, і Шахая вони любили однаково.

Власне кажучи, весни ще не було. Суха ковила ще стояла міцно. Але куди дінеться вона за тиждень? Куди піде її глузливий шелест, коли заговорить нове покоління трав? Зникла ж уже її золота краса й павутиння степової осені? – Зникла!

З вірію – чудесної сторони! – вертаються журавлі. Завжди весна й журавлі – це одна мелодія. І здалось, що тіні від журавлів упали на військо.

Саме зїздили в полонину. Кіннотники вигравали на губах неймовірно сороміцьку пісню, не червоніючи. Слова гинули у висвистах та зойках. Тільки мелодія гугоніла. Та танцювали коні.

На обрії, що був зовсім близько – по той бік полонини, – замаячили постаті. Вони бігли, як шалені, кіньми. За чим вони гнались? Це ж не кіннотники, що оббігти хочуть ворога, – вони махають руками, як вітряки. Невеличкі селянські коні мчать просто в полонину. Це – селяни.

Гін із двоє ще до війська їм бігти. А між ними та військом трава кублиться, хрущить, шумить молочай сухий і полинь. Біг якийсь чи, може, льот? Ось-ось цей слід повернув по траві, обминаючи військо. Ще швидше тріскотить трава. Обминає передніх кіннотників. Що це?

Шахай сміється, звертаючись до жінки:

– Хорти зайця погнали!

Хорти пробігли за кіннотниками, приминаючи траву, як вітрова хвиля. Потроху зупинилися несміливо селяни й не знали – злізти їм з коней чи не злізти.

Кіннотники замовкли. П'ятеро соколів відокремлюється від них, нахилиючись кожний до гриви. Починається погонь. Наче то риби дивні пливуть по землі, пливуть ковилою, стеляться, витягуючись удвоє, перелітають рівчаки. Наче то тумани вночі звиваються клубками, щоб долетіти до місяця. Гей, дзвенить вона, як вітер, людська відвага!

Але не такої думки Шахай.

Він підніс до очей бінокля, і Сірий став, як неживий, затримуючи дихання.

– Летять добре, чортові сини, та не знаю, де сядуть. Як ти гадаєш, Макаре?

– Сволочі!

Макар, не повертаючи голови, презирливо дивився на вершників. Усе військо стояло в полонині. Піхота проминала ноги, скачучи й борюкаючись. Кулеметники зняли чохла з кулеметів і ладили стрічки.

– Сюди веди! – крикнув Макар кіннотникові, що гнав поперед себе селян.

Селяни підійшли й потупились. Їхнім коням заглядали в зуби й шарпали за хвости десь за першими підводами. Селяни дивились мовчки на Шахая, чекаючи його слів. Вони знали партизанські закони – «мовчи, визнаючи» і «взнавши, мовчи» – і виконували їх завжди. Вони чекали запитання.

– Привести їхніх коней, – сказав Шахай, злізши з коня й поправивши на собі пояс.

Селяни ще більше похмурились, тільки в очах їхніх пройшов блиск радості і зараз же загинув.

Коней привели.

– Як звать? – запитав Шахай, підносячи руку до вуха кобили, що підвела голову.

– Рябою.

– Так от – забирай свою Рябу та доганяй хортів.

Селяни подивились один на одного. Їхні подерті свитки світили латками. Чорні й шкарубкі руки не знали, куди дітись у подяку. Нарешті одна з них торкнулась командирівого френча.

– І заприсягнись, що ви наші. Гарна в тебе бандочка, батьку!

Макар проковтнув посмішку. А степові очі Шахаєві відверто сміялись.

– А чого вона тобі подобається – оця моя банда?

– Коні добрі, люди правильні, та й ви, видать, нічого собі чоловік. За нас ходите.

Переднім кіннотникам набридло стояти на місці. Їхній Остюк примчав до тачанки. По-молодецькому злетівши з коня, він

козирнув, дзенькнувши острогами.

– Зачекай, – Шахай підійшов ближче до селян, – навкруги тут не зустрічали якого війська?

– За залізницею по селах стоять трохи – в погонах. Та в тебе більше.

Сила була справді добра: гармати вилискували на сонці в ряд і десятків зо два кулеметів на тачанках. Сотня доброї кінноти і решта – підводами.

– А тут, на горі за насипом, поїзд із гарматами ходить. Сюди й туди. Зустріч наявно ставала корисною. Оглянувшись кругом, Шахай дав наказ Остюкові вислати розвідку.

– Хорти, певно, і самі знайдуть дорогу додому. Паняйте! – сказав він неголосно до селян і взявся знову за бінокль.

Чорні крапки, що ними зробились п'ять кіннотників у далечині, збільшились і поближчали увосьмеро. Вони мчали далі, пригнувшись на сідлах.

Раптом біла квітка розкрилась високо над їхніми головами і потім друга й третя. Шахай, усміхнувшись, покликав ординарця. В полонину долетіло один за одним три вибухи шрапнелі.

І майже одночасно, як луна, стукнули відгомоном звуки від ворожих гармат. Полонина вся заклацала зброєю. Кулеметники обняли свої машини.

Вершники мчали назад. Ще три шрапнелі луснуло вгорі, обдавши їх жахом смерті. І потім стрілянина вщухла.

Степова балка мусила стати вихідним пунктом бою. Синьо-рожева хмарка вгорі пливла самотньо над неміряним степом. Вона наближалась до сонця.

Все затихло перед боєм. Над кіннотниками знявся прапор. Тремтяча рука якась тримала його, пригорнувши до себе.

Талановитий Галат бігав від тачанки до тачанки. Він проклинав себе самого і всіх на світі, шукаючи шапку, через яку й день йому немилий і воювати він не хоче – на сміх людям – без шапки.

Ординарець наче з-під землі вилетів на бистрому коні. Обсмикуючи на собі гімнастерку, він розповів Шахаєві про бронепοїзд, що ходить він по рейках, сюди й назад, маневруючи.

Повернулись і розвідники. Остюк сам підїхав із ними, похитуючись станом, як кокетлива дівчина.

– Це твої люди, Остюче, за зайцем бігли?

– Це мої.

– Покликати.

Полонина гула, як вулик. Особливий хвилястий тон – сторожкий і тривожний. Наче відразу думки вийшли на день, тріпочучи на сонці. Все стояло вкупі – так, як поставила дорога. Розвідники повертались на свої місця, згори поглядаючи на піхоту й заграваючи з гарматниками. П'ятеро кіннотників Остюкових нарешті підїхали – мокрі й потомлені. Вони зупинилися перед командиром, чекаючи нагороди за геройство. Коні їхні були сірі від мила, з обвислими гривами й хвостами, і важко дихали, закриваючи часом очі.

– Судити вас будемо потім, – сказав Шахай, – за вашу заячу відвагу під час рейду. А тепер спробуємо, – промовив він тихше, – яка вона у вас. За мною!

Він спокійно зрушив із місця свого коня й поїхав уздовж валки партизанів. Поруч із ним їхав Остюк, задуманий і суворий, а позаду – п'ятеро.

Коло кіннотників стали всі семеро. Остюк передав щось своєму помічникові. Привели двох запасних коней, і на них сіло двоє кіннотників. Які в них були думки? Такий страшний переліт – від нагороди до суду – зігнув їм спину. А проте, спитайте партизана, що таке є, зрештою, смерть. Особливо, коли рука вірного товариша пустить кулю в серце.

Шахай виїхав на гору. Дійсно, далеко десь між залізничними насипами вився кучерявий дим. Ось він і вийшов по цей бік. Сонце вдарило його з полудневого неба стрілами, наче зупиняючи. І він зупинився.

Шахай показав пальцем ліворуч по залізниці, де верстов за п'ять стояла купка дерев.

– Їдьте до тих дерев. Поспішайте. Бронепоїзд мусить бачити вас увесь час. Коли ми перейдемо залізницю, повертайте за нами.

Остюк незрозуміло дивився слідом за кіннотниками.

– Їх переб'ють з бронепоїзда. Вони й половини не проїдуть.

– Ти, Остюче, подумай, що буде. Знаєш гру в те, хто дурніший вийде?

Остюк звів плечима, махнув головою.

– Це коли певна дія викликає одну певну думку. Що ти подумаєш, коли дівчина винесе тобі гарбуза?

– Я їй вимажу ворота!

– Ти думатимеш, що вона за тебе не хоче. А коли ворог почне ставити проти тебе гармати – що тоді думати? Невже – що ворог хоче знятися на карточку?

– Я йому, сукиному синові, покажу, як виставляти гармати!

– Ти будеш певний, що він пустить шрапнель або картеч. Тепер же, що подумає інтелігентний капітан на бронепоїзді, коли побачить, як летять твої хлопці йому навперейми?

Але Остюк уже сміявся, вставши на стременах і взявшись руками за шию коня.

– Він подумає, що вони зірвуть йому рейки! Це є гра. Не гірш Успенівки.

З бронепоїзда побачили метких вершників трохи запізно. Пустили зо три шрапнелі високо в небо. Вершники їхали далі. Ще кілька шрапнелів приліпилося до безхмарного неба. Бронепоїзд став потроху одсуватись, звільняючи путь. В'їхав у насип і швидко вплив по другий бік насипу. А вершники все бігли йому навперейми.

За знаком Шахая Остюк засвистів умовно в полонину.

– Чим же вони там зриватимуть?

– Жаль, що немає чим. Динаміт вийшов увесь.

І Остюк сміється знову, розвалившись на сідлі.

Військо ледве показалося з полонини. Вітер розколихував прапор, нестерпимо ворожий до блакиті і здалеку видний. Він був дисонансом в оцій весні – з її невловимою блакиттю повітря та сіренькою зеленню землі. Наче птах якийсь, викупавшись у фарбах вечірнього заходу, коли сонце лягає в долину, виринув і несеться собі, колишучи крилами.

Червоного прапора красна зоря
Обійде із нами далекі моря.

Це пісня лунає від кулеметів. Галат диригує з своєї тачанки. Це тачанка стоїть, і навкруги неї кулеметники з чубами на цілу околицю. Завзято доспівують свою пісню, похитують у такт головами. Вони обнялися й стоять, поклавши руки на шию один одному. Шахаєва хитрість облетіла вже всіх, звеселивши.

Але й кулеметники ось рушають. В'ється степовий пил з-під коліс. Жайворонок висить на невидимій нитці, співаючи весну. Пісня його тремтить згори, не переставаючи, наче ллється десь в озерце чистий і холодний невеличкий струмінь.

Їхали далі.

Ген-ген позаду залишилась залізниця, на ній досі маневрує поїзд. Пішла бита дорога. Розтяглась валка вздовж, і край її заховався в долині. Недільне сонце падає нижче й нижче. Весно, весно, прийди на ці поля скоріш і полий їх травами хлібними і сіном, сіножатями й царинами!

Працівників у полі не чути. Одчайний безголосий сум обгорнув усе і кричить – просить робочих рук. Земле наша, матінко, кров'ю полита, лежиш ти напхваті у всіх! Кожний руки, що від бажання спітніли, кладе на тебе. Але хто покладе руки на чепіги? Хто потом закрапле борозну на дощ і на врожай? Так і хочеться застромити

зброю на межі й піти вздовж за скибою, витираючи піт. Ще не час, однак.

Так думає Шахай. Сірий аж замріявся, легко тюпаючи поруч тачанки. Їздець не підганяє його, віддавшись думкам. Проте нічого не вчитаєш у нього на обличчі. Похмуро зламані брови й над ними високе чисте чоло – на перший погляд. Далі й суворі уста запримітиш, і сильне підборіддя. Це – звичайний парубок. Роки царської війни поклали багато важких думок у мозок, і ці думки світять тепер з очей. Суворе обличчя! А гляньмо-но, коли усмішка покривить губи йому, коли розправляться брови – кращого не знайдеш у світі обличчя. Ось воно сміється й тремтить куточками губ – блищать степові очі. А в той же час і наче стримує цю усмішку, знову хмурить брови – і ще дорожчим від цього стає! За цю усмішку можна піти на скін, можна вирости в своїх очах, знайшовши сили для нелюдського діла. Тільки з нею можна розуміти всю велич і таємність слова – чоловік.

Уже потюпалися коні. Вже не співають пісень кіннотники. Навіть Галат похмурило лице своє, звісивши одну ногу з тачанки. Земляна пара коливається на обрії – то жене святий Петро отару овець. Парко в повітрі.

– Тату, сідай до нас із мамою.

Це дитина порушила тишу. Мати ніжніше пригорнула її до себе, а Шахай зліз з коня і поїхав тачанкою, тримаючи Сірого за повід. Дитинча горнулося тепер до батька.

Нерівний і мелодійний звук повис раптом. Шахай співав. Його думка, літаючи десь, а може, логічно мандруючи, розважала себе піснею. І дійсно, здавалась розмовою ця пісня.

Даремно шукати б умілого співака. Паузи розтягались тут неможливо. Певні звороти мелодії повторювались не раз любовно, забиваючи інші. Але ж чому такою близькою оця пісня стає Макарові, що зсуває він кашкета і лагодиться й собі підтягати голосно?

Верховино, ти світку наш!
Гей, як у тебе тут мило!.. –

співає Шахай.

Спереду оглядаються чомусь кіннотники. Комбат Соса аж обкрутився конем двічі. Піхота ставала на полудрабки. Потім і Галат заворушився. Остюк відстав потроху від своїх, байдуже наче оглядаючи партизанів. Він ізліз поправити підпругу й замість того перестелив пітника. Пил невеличкий від копит та коліс обгортав йому ноги. Сонце просвічувало крізь цей пил, і здавалося, що стоїть Остюк за чудесним кущем, що куц узявся весняними бруньками й пухом і через те – прозорий.

Нарешті сідло лежить як слід. Остюк оглядає його критично ще раз.
– Цабе з дороги! – кричить йому Макар.

Остюк ніби раптом помічає Шахая. Мить – і Остюк на сідлі.

– Як ся маєш? – під'їздить він ближче до тачанки. – Там усі хлопці бояться, чи не захворів ти часом, що сів у бричку. Насправді, як?

Справжня тривога є в його словах. Але він боїться показати цю тривогу. Він тримається свobodно, слідкуючи за Шахаєм, щоб учасно обернути все на жарт.

– Добре, – каже Шахай, – все гаразд.

Потім придивляється наперед.

– Твої розвідники поспішають.

Кілька хвилин мовчать. Остюк їде поруч, байдуже помахуючи ремінцем. Зброя в нього командирська – шабля, маузер, карабін, до сідла приторочений, та французький бінокль на грудях. Шапка-кубанка з чорним верхом ледве тримається на голові.

– Мчать просто сюди, – каже Остюк.

Шахай поправляє пояс. Торкає рукою револьвер у кишені (іншої зброї він не має) і сідає на коня. Під'їздить і розвідники, їх двоє.

Один говорить, а другий важко дихає й дивиться просто в рот першому, наче хоче заповнити його своїми словами.

– За горою в долині село. Перед селом вітряки. Там стоять кулемети. Стоїть багато піхоти. Кавалерії мало.

Наче вихор, полетів Сірий під гору; поминаючи своє військо, Шахай знав, що все воно здригнулося. Підсвідома певність небезпеки викликає поспіх. То дурниці – спокій перед боєм! Кожний поспішає так, наче всі сили його потрібні тільки на годину. Всі чуття неможливо загострюються. Кожне слово викликає думки й думки. Як метеори, проносяться вони, затуманюючи кришталевий день, а може, ще більше дзвінкої нерухомості надаючи повітрю. Наче сон сниться, нервовий, напружений. Дурниці, що дехто спокійний буває перед боєм!

Шахай такий, як і всі. Але він витриманий неймовірно. Він спокійний з виду, як гіпнотизер, що тримає в себе ключі від душі цілого війська. Він вилітає на гору і стає так, що ворог може бачити тільки його голову. Остюк, Соса, Галат і Марченко, начальники п'яти сотень піхоти, стають позаду.

Поволі збігає в долину рілля, клаптики сінокосів і озимина. Сонце просушило її за день, вигнавши пару. В долині село відгукується різними голосами, так що й не розбереш: чи воно корова реве, чи горобці там з весни радіють, що прийде вона всім на радість. Верстов зо дві до села – не розчуєш толком. Десь димарі димлять – хазяйки вечерю варити заходжуються, і дивно якимось збоку дивитись на мирне оце життя поруч з війною.

Великими групами стоїть перед селом військо – до тисячі набереться. Чекають. Але щось гармат не видно – не знати, чи поховано їх, може.

Шахай думає, що це зручний випадок для артилерії. «Вони не чекають на мене так швидко – легше нападати, ніж оборонятися. Де ж, однак, їхні гармати?»

– Соса, – каже Шахай, – давай сюди батарею. Став її отут на відкритому – попробуй розгромити оту купу.

Соса привів свою батарею на ристях. Одна за одною чотири гармати стали в ряд на бугрі. Вже поодлітали назад передки з кіньми, і наводчики взялись до панорам.

Р-раз! – вибухнула ворожа гармата.

Р-раз! р-раз! р-раз! – іще три приєднали до першої свої голоси.

Ворожа артилерія закопалась перед селом за млинами й садить тепер на пристріляне місце. Як же ж ісхопилися гарматники! Земля стовбурами стала навкруги, закривши очі кривавим туманом, а сонце раптом коливатися стало на небі. Де вже тут стріляти! Підлетіли коні з передками, причепились, шарпнули – і покотилась батарея назад, не сказавши свого слова.

На ворожій боці до чотирьох гармат долучилося ще чотири. Від ляку заговорило кілька кулеметів і відразу ж замовкли. Піхота розбилася на боки, розсипалася, як мак, уздовж, утворивши фронт. А гармати били правильно й точно, підкидаючи землю й орючи поле, наче хотіли перепону покласти між ворогом та своєю піхотою, що поволі розгорнулася в одну розстрільну,^[142] маючи й резервні розстрільні. Вона йшла в наступ, розправивши фланги, як крила, і відкинувши їх трохи назад для більшого розмаху. Всередині фронту чорніли тачанки з кулеметами.

Шахай не чекав, доки ворожа піхота насяде його партизанів. Людською кількістю ворог задушить і зітре з землі. Але ніхто навіть і гадки не мав, що командир вагається або хвилюється.

Балка нагадувала приблизно велетенську підкову, що охоплювала своїми боками ціле поле, яким тепер наступала ворожа піхота. Кінці підкови сходилися в селі, де була артилерія. На вершку підкови стояли партизани. План був ясний.

Через хвилину партизани зникли, залишивши ворогові порожнє місце. Ліворуч балкою пішла Остюкова кіннота, підсилена кулеметами. Праворуч балкою повів Шахай решту війська – піхоту, гармати й кулеметників. План був – ударити ворога зразу в обидва фланги з боків.

Стали. Троє вершників помчало далі балкою до села, а ввесь загін лаштувався до бою. Розтягайся півколом гармати, повернувши на ворога морди. Вся піхота залягла на горбі в ряд. Кулеметники розбіглися з тачанками на фланги, і Галат без шапки лаявся коло підводи з патронами, не сміючи піднести голос. Тільки ворожі гармати стукали далеко. Все робилося в такій страшній і нервовій тиші, що всім здавалося – нічого на землі немає: ні міст, ні сіл, ні людських звичаїв, тільки вони самі зійшлися тут на герць, самі на ввесь світ – вони та їхній ворог...

Шахай обережно під'їхав. Він побачив фланг ворога, що наближався до нього. Розстрільна йшла бадьоро й енергійно з правильними інтервалами між людьми й кулеметами. Такого ворога варто було подолати. Він подав знак гарматам і ліг на землю коло Марченка. Він почував, що всі люди дивляться на нього, і спокійна усмішка ледве пролинула на його губах. В собі він був певний, і це відчував також і Марченко, чию загибель у кінці рейду оспівувала армія. Марченко сам був криця, і ніщо не страшило його.

Ревнули гармати, і снаряди полетіли через партизанські голови вперед, розриваючи повітря і скажено виючи. Зразу наче всі стали трохи недочувати.

– Тепер пора, – сказав Марченко після третьої сальви. [\[143\]](#)

Він скочив на ноги і пронизливо закричав:

– Хло-опці!

Все підвелось.

– Гайда!

П'ять сотень піхоти рушило рішуче вперед. Розгорнулися в ширшу розстрільну. За ними тягли по землі кулемети. Галат із кулеметниками на тачанках залишився в резерві. А гармати били вже по ворожій артилерії, мацаючи набоями, як пальцями, вдалині.

Коли вибігли на бугор, чекали побачити Остюка з кіннотою на другім боці. Але його не було.

Ворожі лави розгубились трохи, діставши короткий і страшний удар на свій лівий фланг. Забігали люди, передаючи бойовий наказ. І

швидко ворожий фронт став повертатись, шикуючись, розгортаючи свої крила, щоб битися в лоб. А Остюк ще не з'являвся.

Ворог рушив уперед. Його артилерія намацувала партизанські гармати. Не раз і не два падали партизани. Але була вже невидержка.

Тоді махнув командир Галатові. Тачанки вилетіли з обох боків, помчали скажено вперед і, зробивши кожна красивий заворот, застрочили відразу всі шістнадцять кулеметами. Ворог відбивався своїми. Його люди, лежачи, брали галатівців на мушку, але багато візьмеш ти, коли в лоб тобі летять тисячі смертельних мух, свистять і риють землю! Це тяглося кілька хвилин. Партизанська піхота за цей час нарила землі й лежала вже в шанцях, готуючись до відсічі. Ворога трохи порідшало від кулеметів, він одсунувся назад. Всі тачанки вмить повернули коней і, підстрибуючи по озимині, бігли до балки. Піхота відразу ж прийняла на свої плечі весь бій. Остюка ж усе не було.

Хвилин двадцять уже йшов бій. Настрій складався поганий. Ворог навідав міцніш і міцніш. Його люди, чуючи свої гармати, мали бойовий дух. Партизани в шанцях нервувались, як малі діти, – багато з них стріляло, не цілячись, заспокоюючи цими пострілами панічність і страх смерті. Тільки сотня обстріляних вовків лежала спокійно і стріляла, вишукуючи ворога. Панічність була в самому повітрі. Отак скочить хтось на ноги та й біжить просто під кулями, виючи по-звірячому, загубивши пам'ять. Найхоробріший партизан може піддатися паніці – це пошесть, безум, що спалахне в одну мить, і не знати, з якими страшними наслідками! Через те й не люблять партизани боягузів: такий і сам пропаде, й за ним усі хоробрі, що завітчали себе перемогами. Боягузові одна доля – смерть!

Шахай відчув цю панічність. Зібравши волю, він сів на коня. Тільки непереможність і спокій командира рятують становище. Він поїхав під свистом куль легкою ристю до лав, знаючи, що спокійна й привітна усмішка повинна бути на його губах. Він підїхав до лав, скалячи зуби.

– Хлопці, – почули всі, – я з вами!

Паніка пройшла, очистивши повітря. Стало легше дихати. Часто почали стріляти бійці. Тільки один партизан, почувши рану на голові, зірвався з місця в смертельній тузі, хоч рана й була легка, і побіг назад, кричачи дико. Шахай, підбігши конем, ударив його кулею з револьвера. Боягузова кров бризнула на коня. Ще одного втікача забив Шахай. А кулі літали, як трутні, тонко співаючи погребні пісні. Душа тужила перед смертю.

Бій важчав.

В цей час замовкли ворожі гармати, і стало уривками чутно, як строчить там кулемет. То троє партизанів допалися до ворога! Вони мчать по селу, стріляючи в світ, та утворюють ілюзію раптового наскоку на ворожий тил. Артилерія замовкає.

Ворог губить свою бадьорість. Уже партизани беруть до своїх рук ініціативу. Завзято йде лава на сильнішого ворога. Аж ось і Остюк з'явився на рівнині. Кіннотники мчать, вилискуючи шаблями, і вигукують, кричать, ревуть – лише гупотить земля. Знову махнув Шахай Галатові. Вибігли на ворога тачанки. Наче повеселішав день.

Ну й хіба тактовно – розповідати, як іллється потім кров? Це не просто червона юшка, що на неї можна тверезо дивитися! Тепла й пахуча така та солодка, що нею не заллеш ніколи жаги, вона ллється у весняну землю – на ясні зорі, тихі дощі, на врожай...

Бій кінчався. Частина кіннотників побігла ловити ворожі гармати, що давно вже втекли. Тачанки, підбравши мертвих і поранених кулеметників, покуріли в село. Підводи розшукували поранену піхтуру.

Махнувши востаннє клинком, підїхав Остюк до Шахая. Голову йому вкрив пил, і з-під брудної кори над вухом проступила кров. Він скочив із коня, похитався трохи, як п'яний, не стоячи на ногах від втоми, і витер об озимину шаблю.

– Понімаєш, – сказав він хрипким голосом, – там у балці в їх кавалерія була. Прийшлося попобігати за ними, доки вирубали на капусту. Задержка вийшла.

В село в'їздили з піснями.

Коли бій замре й розпливеться порохований дим, вітер стомлено повіє землею тихою радістю життя, і мертві спочинуть на межах у братських могилах; коли вечір прилетить здалеку, розіллє весняні настрої, огорне туманом обрії, до яких прагнеш весною; коли дим блакитний стане на весь світ, інакший кожного вечора в короткім людськiм житті, тоді хто повірить, що існує смерть? Нікчемне людське серце витче собі найтонше марево рад остей. Воно тремтітиме сильно, наче поспішаючи перебігти свою путь бадьорими ранками весни!

Отже, партизани співали. Голоси хрипко лунали у вечірнім повітрі, і вони були страшні, як клекіт. Стогін поранених, гуркіт коліс, іржання морених коней, про яких не можна було сказати, які вони на масть, так вимучив їх бій. Загін вливався в село. Остюкова кіннота найбільш виграла від бою, захопивши коней і переманивши піхотинців на сідла. Галат нудився, сидячи на тачанці. Він відбив стільки «максимів», що задовольнив навіть своє завидюще око. Сосині хлопці за допомогою кіннотників наздогнали кілька зарядних ящиків і дві гармати. Тепер Соса й командир другої батареї Санька Шворень сварились, їдучи попереду, за таке добро. Тільки Марченко, сам легко поранений, збирав своїх нешвидких дітей. Нарешті й він уїздить до села на чолі цілої армії підвід, в'їздить останній – за кіннотою, кулеметниками, гарматами.

Шахай пропустив повз себе весь цей цуг, стоячи край села. Морені коні танцювали, проходячи мимо. Партизани підтягнулись, як регулярне військо. З незвичайною гордістю півлежали на тачанках галатівці, поклавши ногу на ногу. Це була мовчазна гордість цілого загону за командирову вдачу. Ще раз Шахай подолав.

Об'їхавши всі застави, що не випускали нікого з села, побалакавши з селянами, що прикидалися безпросвітними дурнями, і вирікши долю полонених солдатів (офіцерів порубано зразу), Шахай почув одинокий постріл недалеко. Сірий домчав за хвилину туди. Невеличкий гурток людей стояв там і меланхолійно дивився вниз на

землю, де бився підстрелений чоловік, щось белькочучи й захлинаючись і уткнувши обличчя в землю. Тут же поруч стояв квартир'єр Єсіков із револьвером. З сусіднього двору виглядало кілька партизанів.

– Хто це?

– Я його спіймав у клуні в полові. Це – стражник! – Єсіков чекав на Шахаєву подяку й говорив запобігливо щиро. Селяни мовчали.

– А хіба в нас суду немає? – Шахай, сказавши ці слова, покликав двох людей з ближчого двору. – Відберіть у нього зброю й ведіть до мене на квартиру.

Тільки пил покурив за Шахаєвим конем. Віддавши револьвера, ішов Єсіков під конвоєм.

Попова хата, що її призначено під штаб, виходила ґанком на площу, де розташувалися гармати. Коней було розведено по стайнях, і коло гармат де-не-де манячив стійковий.^[144] Соса сидів на гарматі і, поклавши книжку на затвор, читав. Безперечно, це були вірші Лермонтова. Ними завжди козиряв Соса, виказуючи свою належність до культури. Книжку було зашарпано незвичайно.

Шахай знав це також, як і те, що Соса гарний боягуз. Прекрасний гарматник, добрий начальник – колишній офіцер боявся смерті і не вмів це заховати, як інші. Тільки граючи на честолюбстві Соси, на його кавказьким темпераменті, Шахай переводив струни Сосиноного страху на бойовий лад. А в мирній обстановці хоробрішого за Сосу не було.

Хвіртку відчинив хтось ізсередини. Шахай зайшов помалу, як ходять люди сильної волі, що завжди є насторожі. Позаду, майже по п'ятах, зайшов Сірий. На подвір'ї стояла бричка. Макар мазав колеса в дальшу путь. З сінешніх дверей вибігали й знову заходили вістові. Сонце вже зайшло, залишивши після себе трошки дня й денної метушні. Але все це було як відгомін. Вечір стояв ясний, надходила прохолода, і денне світло згасало непомітно, щоб одразу перейти в темну весняну ніч.

У сінях привітався хазяїн хати, не знаючи, хто він є, оцей невеличкий і невидний чоловік, що йде з таким виглядом, наче всі двері світу мусять перед ним відчинитися навстіж. У великій хаті готували вечерю. Дочка підбігла до батька і обняла його ноги. Жінка усміхнулася стомленим обличчям – цей не перший бойовий день дався їй узнаки. Шахай почав жартувати з малою, згадуючи якісь пригоди, що були минулої ночі. Помирилися на тім, що дочка мусила зливати батькові на руки, доки він умивався.

Зайшов Остюк – вимитий і перев'язаний, від чого його кубанка майже не трималася на голові. Він сказав, що Єсікова привели до двору.

Зустріч Шахая з Єсіковим відбулася в маленькій кімнаті з невеличким віконцем. Єсіков переступив поріг і побачив тільки спину Шахая, що стояв, задумливо барабанячи пальцем по склі. Коли зачинились двері, Шахай помалу обернувся й зробив два кроки до Єсікова. Квартир'єр одразу так зблід, що й увечері це стало помітно.

– Ти що це мені в рейді розстріли влаштовуєш? Не попереджав я тебе вчора?

Тихо пролунали ці слова – їх чуло тільки вухо Єсікова. Остюк, що стояв за дверима, і піп у сусідній кімнаті нічого цього не чули. Тільки стогін пролунав потім та короткий удар у стіну. Упало щось важке на землю – і все.

Коли Єсікова витягай з кімнати з наказом дати йому ще десяток шомполів, Остюк зайшов до Шахая. Остюк, видно, нервувався. Остюк зіперся об косяк дверей.

– Іменем даного мені від партії контролю, прошу пояснень. Це ти хочеш стару дисципліну завести?

– Він без суду розстріляв. Важно, щоб населення знало, що в нас суд є, а не самосудчики.

– Тоді к ногтю його, гада, – нічуть же не бити!

– Є різні породи людей, – протягнув Шахай, – одного вдар – горлянку тобі перегризе, а другий ще більше старатиметься. Першого стріляй, коли виправити не можеш, а другого бий і вчи.

До вечері зайшли вдвох, розмовляючи про штабну нараду. Остюк грався оздобленими ремінцями свого пояса.

Трошки боязно й чудно було попові. Криваві синяки на Шахаєвих руках, гупання в стіну і цей товариський жартівливий тон розмови – здавалося, що не можна бачити це в одного чоловіка.

Вечеряли всі з апетитом, натискаючи на м'ясне. Остюк витирив руки об синє сукно штанів. Розмови точилися біля Сосиноного коня, якого він годує зі своєї ложки. Шахай похвалив прекрасного коня, що вартий більш за іншого чоловіка, а Остюк, віддаючи дань красі й бігові четвероногого друга, хотів щиро вилятися з цього, але вчасно прикусив язика.

До дверей зайшов селянин. Звичайний, непоказний, засушений життям, так що не впізнаєш його віку.

– Драстуйте, хліб-сіль! Добрий вечір, батюшко! З неділею будьте! Де отут у вас самий головний?

Остюк підійшов до селянина.

– Чого тобі?

– Та жалобу хочу на вашу вармію подати. Останню теличку зарубали.

Шахай подивився на нього пильно.

– Сідай вечеряти, дядьку, а там потім розберем.

Селянин сів за стіл, наче це робив уже не один раз і наче звично йому було їсти в такій кумпанії. Вечеряли далі, аж доки не посвітили ламп. Повставали.

Надворі селянин таємниче оглянувся навкруги й зашепотів на вухо. Він був у шуряка в сусіднім селі і приніс відомості про ворога. Синчаки, Павлівка й Довгий Кут повні війська. Навіть на Ковалів Хутір – ось тут за горбом – наїздять інколи. Тисяч кілька. Чув від шуряка – напевно, і щоб його хрест побив! – що завтра «в наших селі буде позиція». Що завтра о восьмій годині ранку з усіх трьох сіл – Синчаків, Павлівки й Довгого Кута – почнеться наступ цього війська. Павлівка – в центрі, Синчаки – зліва, а Довгий Кут – з правого боку.

Шахай подивився в вічі селянинові.

Можна було вірити, а можна й не вірити. Обережність – насамперед.

Відпустив селянина додому, наказавши наглядати за ним таємно. Потім рушив до хати.

Червоний місяць зійшов низько над степом. Наче якийсь чудний бутафор вирізав його з червоного паперу й випустив на небо, забувши позолотити. Низько, над самим обрієм, коливався він, як відбиток у воді, коли набігала на нього знизу прозора пряжа земного дихання.

Шахай нахилився над мапою й довго сидів нерухомо.

Простора попівська кімната відгонила ладаном і зворушливою материнкою. Багато поколінь попів плодилося й розмножалося під цією стелею, хворіло й умирало – головами до кіотів. Товстий сволок через усю хату бачив не одну подію. Тепер він побачив штабну нараду.

Спочатку в сінях бриньчали остроги й чулось бухикання. Двері несміливо відчинилися, пропустивши в хату начальника штабу. Це був немолодий чоловік, лисий і цілком не військовий. Але так тільки здавалось. Він скінчив академію й блискуче вів партизанські справи. Шахай його поважав за акуратність і слухняність. Сам він і води не замутив би. А маючи загальний план, міг розробити його до найбільших подробиць.

Чемно, з повагою до самого себе, зайшов Соса. Забіг, наче з дороги, Галат. Остюк увійшов і зразу ж почав пробувати пальцем, чи гостра його кубанська шабля. Марченко був останнім через піхотинські свої турботи.

– Товариші, – звернувся Шахай, – ви знаєте, що ми підійшли до великих ворожих сил. Вони стануть із нами до бою. Маю відомості, що наступ почнеться завтра о восьмій ранку.

Коли й не в цей час, то, напевно, в інший, але тільки завтра. Люди, що втекли сьогодні, вже дали повну інформацію про нас. Ось тут стоїмо ми, а в оцих трьох передніх селах – ворог.

Командири розглядали мапу. Першим почав Соса. Він пропонував виждати ворога й раптовим наскоком з усіх боків розбити. Галат, як і слід було чекати від кулеметника, виклав фантастичний план: послати вночі всі кулемети в середнє село, де стоїть штаб, захопити його, користуючись панікою, дезорганізувати ворога і пройти крізь нього, як нитка крізь вушко в голці. Марченко пропонував поробити бліндажі й почати позиційну війну. Остюк же спочатку мовчав, а потім почав громити всі пропозиції. Йому відповідали, обґрунтовували всіма можливими аргументами. Стримана лайка повисла в кімнаті. Хапалися за шаблі й за револьвери, але погляд Шахая зупиняв.

Шахай сидів мовчки, слухаючи уважно весь гармидер. Такий у нього був звичай: напустити командирів майже до бійки, а самому складати під цей галас план, що завжди протилежний тому, який радили командири. Начштабу теж усміхався собі в уса, знаючи, що буде далі.

– Товариші, всі ви говорите дурниці. Ну, ось слухай ти, Галате, що вийде з твого плану: злетяться з двох боків ворожі полки – і тільки мокро буде з твоїх кулеметів. Не забувай, що ворога вп'ятеро більше. В лоб тут ніяким чином не візьмеш. Хитрощі й науку треба прикласти. Ти ж, Соса, просто чудак. Коли військо вороже наступатиме, то наскакуй ти з десятиох боків – не візьмеш, друже. Їх же вп'ятеро більше! Одно ясно мені й усім – не чекати, а напасти самим. Завтра о шостій ранку починаємо. Розходьтєся – через годину дістанете наказу.

Командири звикли до таких речей. Хіба не доведено вже їм у всіх попередніх боях, що вони непереможні, доки мають такого Шахая? Вони вийшли бадьорі й веселі і передали цю бадьорість військові. Завжди славу командирові роблять його помічники й самі потім свято вірять цій славі-імені.

Шахай послав за Остюковим конем, а сам сів і написав чернетку наказу про наступ. Начштабу його переписав, і Шахай поставив унизу

своє ім'я. Потім він вийшов із кімнати з Остюком. Сіли вдвох на коней і поїхали вулицею.

Місяць вийшов вище на небо. Облив весняним тремтячим молоком повітря, всю землю. Позасинали в хатах. Погасли вогники – темно у вікнах. Нишком справляють недільну гулянку парубки. Тріщать ліси, й коливаються кущі. Часом чути гармошку.

Коні йдуть по дорозі. Задумались вершники. Про завтрашню січу думка, про вечір весняний, ніч зовучу, долю партизанську? Ідуть із села геть – у степ широкий, оглянути поле. Бо швидко минає ніч, а ранок треба зустріти в гарматнім диму.

Тюпають. Посеред дворів стоять підводи, де хропуть просто під зорями кулеметники. Іноді двері рипнуть – і хазяйська дочка засоромиться при місяці, поправляючи хустку на голові та млосно дишучи гарячими грудьми. Якийсь чуб молодецький не дає спати їй – молодій дочці хазяйській. Шукає вона причіпки на місяць подивитися та перемовитись трохи хоч із тою зальотною птицею. Щастя тобі, дівчино, на добре!

Де-не-де ще вечерю варять. Розклалися на подвір'ї, як хазяї, та й гріються коло вогню, розповідаючи бувальщину й брехню. Ніч довга – слухати є коли. По штабах окремих загонів вікна світяться ввесь час. Готуються до бою голови. І потім вкладуться спати, як хто сидів, захропуть дружно. А дехто до ранку не стулить очей, передумуючи щось, долю благаючи. Різні бувають люди на світі!

Шахай ізліз із коня й передав повід Остюкові.

– їдь за мною позаду, а я піду послухаю.

І йшов вулицею під парканами, іноді зупиняючись і слухаючи розмови, а більше – помахуючи задумливо паличкою, яку він зламав по дорозі. Раптом став.

– Який ад'ютант? – запитало за парканом кілька голосів разом.

– Та той, що били його сьогодні. Як чкурне через вікно та городами, рівчаком! Трохи ми боки з нього не порвали!

– А з чого це він?

– Та позавчора, як стояли ми в містечку, досвітки встроїв. Бабів наприглашав. П'яні всі в доску; тут убіг хтось до двору та як крикне: «Шахай іде!» Як горобці, всі розлетілись.

– Да, він такий у нас – постріляв би, як собак.

Між підводами горів невеличкий вогонь. Коло нього стояло двоє. Ще троє сиділо на возах, звисивши ноги. Тепле повітря йшло їм знизу по ногах і вище, гріючи лице. Вони їли щось.

Шахай зайшов до двору і привітався. Йому дали місце коло вогню.

– Вечеряєте, хлопці?

– Галушок забажалось – ось і наварили.

– Добрі галушки, – сказав Шахай, настромивши собі одну на шпичку. – Добрі, – сказав він далі, покуштувавши.

Коло воріт зупинився Остюк із кінями. Шахай настромив іще одну галушку й пішов сідати на коня. Поїхали ристю вперед.

До Ковалевого Хутора було не більше верстви. Вибілений місячною рукою, стояв він на белебні й на роздоріжжі. Нап'яв його хтось наче на середині землі. І небо тут здавалося найвище: надмірно синє вгорі над головою й чорне ген туди вниз, де його, як шатро, припнуто до землі. Яка воля на таким високім місці! Рівний степ, як долоня, лежить без міри в довжину, наче простягся до когось по весну.

Шахай із Остюком стали близько хутора за скиртою старого сіна. Чи почуває Остюк, що його провезуть отут завтра? Пустили коней до сіна, а самі вилізли нагору, поближче до світла. Чудовий краєвид! Тебе не змалюєш потертими п'ятаками звичайної мови. А незвичайність, як самоцвітний камінь, – його дістають водолази з глибокої води.

На захід далеко йшла стежка аж до того ліска, повертала там трохи й доходила до Павлівки. Праворуч бовваніло село Довгий Кут – далеко теж за степовим розбігом – майже коло обрію. Ліворуч од Павлівки на одній лінії з нею та Довгим Кутом лежали Синчаки поблизу річки бистрої – Синяви. Дощами та весняною водою

набрякла Синява й тече собі на захід – бистра, гомінка й глибока, трохи блищить на місяці ледве помітною смужкою.

Шахай не замислився над краєвидом. Тільки від повітря весняної ночі пом'якшав його голос. Та й ще дорожчий став Остюкові, що знав, однак, у яку вузьку петлю посилає його цей голос.

– Тут тобі ось увесь ворожий фронт. Можливо, що ззаду за цими трьома селами є й резерв. Ми повинні виходити з того, чого вони хочуть. Командирів ворожих я знаю, головних принаймні – це кадрові полковники, люди без видумки. Нічого незвичайного, психологічного видумати вони не можуть. Значить, завтра о восьмій ранку почнуть вони наступ із тим, щоб притиснути нас до ріки й розбити. Мета в них – не пустити за ріку, себто не дати нам Синчаківського мосту і по змозі або розбити нас тут, або погнати назад, де за нами по п'ятах ідуть інші.

Шахай промовчав хвилину, наче хотів збагнути всю серйозність свого становища. Він поклав палець на підборіддя й договорив ще тихіше свій план.

– Ми пустимось на військові хитрощі. Прямо нам ударити не вигідно, так ми спробуємо косо вдарити. Косим ударом. Я розбирав його недавно й гадаю, що тут він на місці – за таких сил і ситуації.

Остюкові це була новина.

– Відколи він є, цей косий удар? Генерал видумав?

– Король. Років півтора ста тому.

Остюк засміявся весело й недовірливо.

– І харашо ним можна вдарити?

– А слухай. Прутинку легше перерізати навскоси, чоловіка легше зрубати навскоси, армію легше розбити також так. Ми починаємо бій о шостій ранку – попередимо ворога на дві години. Посилаємо всю піхоту й половину кулеметів до Синчаків, де вони мусять зайняти позицію. Ти з сотнею кінноти стаєш перед Павлівкою. Артилерія з кулеметами рушає в оце ось село в долині праворуч – верства до нього. Я з рештою кінноти, з кулеметами й кількома гарматами стаю

тут ось, де ми стоїмо, під скиртою. Так мусимо чекати ми у вихідний момент бою.

Остюк зацікавився таким розташуванням війська. Він подумав, що, розділившись так, загинуть усі по одному у ворожих обіймах. Оце такий косий удар?

– Рівно о шостій починає артилерія. Всі наші гармати ураганим огнем местимуть Павлівку. Треба, щоб найбільш ефектно все вийшло. Через півгодини ти йдеш в атаку на Павлівку, вибиваєш звідти ворога і тримаєшся, доки тобі не допоможуть зліва.

У Остюка на мить погасли очі, передчуваючи смертельний бій.

– Нас роздушать, як варену картоплю в жмені! Павлівка ж – середина фронту. Вони стягнуть моментально сили.

– Цього мені й треба. Скажений гарматний вогонь на Павлівку, шалені наскоки й оборона твоєї сотні – о, я знаю, як ти битимешся, Остюче! – все це примусить думати, що ми наступаємо на Павлівку. Ясно, що ворожі головні сили всі стягнуться до Павлівки.

– А далі?

– Доки маршал Остюк за підтримкою артилерії буде битися з головними силами, вся моя піхота візьме раптом Синчаки й піде громити ворожий фланг. Це і є косий удар, проти якого рідко хто може встояти.

– Що буде з моєю сотнею до тої пори?

– Її може не бути. Вона може лягти костями. Але слава тих, що загинуть, рятуючи справу й товаришів, вставатиме попереду нас, як осяяний прапор перемоги! Слава ця піде між народ по країні, і заспівають нових дум про Остюків бій під Павлівкою.

Місяць стояв на небі, блискучий, як клинок. На сухій торішній траві молочаями й ковилою тремтіли його відблиски, наче дивився він у морську гладь.

Вони найщасливіші в світі люди! Вони не знають безсонних ночей, вічних хитань, коли думка облітає невідомі й неміряні простори, окутує себе фіміамом прекрасного майбутнього і зараз же кидає все

це в землю, в труну, і бачиш, як у люстерко, воскове лице своє й заплющені навіки очі. Вони не знають обсипаного листа надій; їхнє серце не б'ється в повсякчаснім чеканні смерті...

Гляньте на волю таку, коли вона починає титанічний біг. Падають і підіймаються з небуття міста й країни! Сказане випадково слово стає символом мільйонам живих і прийдешніх людей. Воно, маючи на собі печать волі, може затрусити землю.

Ніч пролітала помалу. Шахай, попередивши свою жінку про вранішній виступ із села, спав тихо, наче й не спав зовсім. Снів фантастичних і нереальних він не знав. Така була його вдача. Сонце сідало на ланах десь унизу. Стрімкі скелі вставали перед ним і його військом. Ось їде він кам'яною дорогою, тільки підкови вибивають іскри. Шлях лежить перед ним довгий і все нагору. Він чує, як військо гомонить позад його тривожно. Як зірветься іноді вершник який – з дороги в безодню. Б'ється з конем об каміння гостре й летить униз, у долину. Серце холодне в Шахая, не знає він жалю. Веде дорога вгору до мети. І, наближаючись до ясного верхів'я, він бачить нові й нові простори, оповиті туманами.

Серце поспішало, неясний дзвін розливався в повітрі, і довга стрілчаста хмара затопила все, тільки плив, погасаючи, неясний дзвін.

Нове видіння, живе й реальне, розкрилося, як велика квітка. Бій їде по всій полонині, не вгасаючи й не розпалюючись. Нові й нові сили виходять на поле й стають на місця, як шахи. Ворожа рука бере їх потроху, фігуру за фігурою, звільняючи місце своїм. Але вперто й помалу підкрадається піхота. Ось вона лагодить кулемети. Б'є сигнал! Як порох, летять фігури й пішаки. «О, я собі зумів вибрати командирів! Хіба не вмере кожний із них за мене десять разів? А чи повірить хто із моїх, що мене можна подолати? Загіпнотизувавши себе моїм ім'ям, вони робитимуть чудеса. Наче прапор, несуть вони мене в серці. Я не такий, як вони? Але воля моя не знає меж. Історія запише мене на свої білосніжні сторінки. Ім'я моє Шахай – перемога!»

Аж спітнів трохи Шахай від такого сну. Ще пролетіло щось, не залишаючи сліду. Шум пройшов у голові, і Шахай зручніше повернув на подушці голову. Перші дзвіночки свідомості майнули. Ще не прокинувшись, Шахай знає, що це будить його воля, якій він призначив час розбудити. Розплющує очі. І на цьому остаточно прокидається.

Крик про допомогу лунає й лунає з Павлівки! Остюк геройським наскоком захопив село, відступив з нього, знову вдарив на ворога. Ніхто не підтримує його зліва. Піхота вже запізнилася на півгодини з Синчаками. Кулеметами й ручними гранатами вигнали остюківців із половини села. Сам Остюк, тяжко поранений у хребет і контужений, залишився на ворожій половині. Остільки вже видна була його смерть, що ворог навіть кулі пошкодував для Остюка. Його шалені кіннотники, поховавши й розгубивши коней, вирішили вмерти, а відбити командира. Як розлютовані вовки, кидалися вони на ворога! Як закривавлений птах, що погубив і очі в борні і ледве махає перебитими й поламаними крилами, – так билися кіннотники.

Загальний бій почався рано й розгорався тепер, як пожежа. Командир Шахай стояв перед Ковалевим Хутором. Він послав уже до Синчаків на допомогу піхоті всю решту кінноти з двома гарматами. З ним залишився Соса з батареєю та кількома кулеметами без піхоти й кінноти. Шахай поставив останню ставку. Синчаки мусять упасти! Праворуч, за кілометр від нього, стояв Санька зі своїми гарматами і стріляв по ліску, що прозоро зеленів неясними бруньками недалеко Павлівки. Звичайно, там був ворог.

Марченко водив в атаку на Синчаки піхоту. З гвинтівкою в руці кидався він на ворога в перших лавах. Не раз і не два одкочувались назад, як хвиля, партизани. Не один боягуз упав од руки Марченка. Галат, перекосивши ворожу кінноту, що полізла була на його машини за лаврами, ловив тепер під кулями коней і поповняв ними недостачу в тачанках. Його весела парубоцька вдача розважала себе

неймовірно довгими прокльонами, наче молитвою. Він готовий був розтрити свою піхоту, що к чорту годиться!

Саме тут прийшла підмога. Дві гармати почали зразу з шрапнелів. Синчаки впали. Пораненого Марченка повезли на тачанці вперед – підбадьорити й підняти дух у піхоти, що наступала на Павлівку – на допомогу Остюкові.

Шахай цей наступ побачив. Ворожі гармати, що здалеку з-за Павлівки влучали в Саньку й Ковалів Хутір, замовкли. Там починався остаточний і вирішальний бій.

Саньчині гармати теж перестали стріляти вперед по ліску. Вони промовчали трохи, мабуть, перешиковуючи фронт, і стали кидати снаряди геть у правий бік частіш і частіш, а потім почали шрапнелями. Якась піхота знайшлася на правому фланзі і йшла тепер на Саньку.

Користуючись тишею, чи, може, час прийшов, – висунулась із далекого ліска лава піхоти. Вона пішла в атаку на центр партизанського фронту – Ковалів Хутір – на Шахая.

Тут і починається справжнє діло. На три частини розподілено партизанів. Кожна б'ється за своє життя окремо. Ні одній не можна впасти, бо тоді загине решта. Марченко штурмує Павлівку. Посліплі від бою та крові кіннотники знайшли Остюка. Вони його ніжно кинули на підводу й везли за собою, як бога. І Остюк знаходив силу іноді підняти з підводи руку, посилаючи в бій. Троє найкращих командирів стоїть тут. Хіба можна перемогти Марченка, Остюка й Галата, доки вони ще живі?

Саньці приходилось круто з гарматами. Він втратив немало людей і, стріляючи щохвилі з гвинтівки, допомагав пораненим «нумерам» шарпати за ремінець і розкривати ящики з набоями. Він кидався, як чорт, у порохівім диму, одночасно роблячи кілька діл. Його прокльони підняли б і мертвого з могили.

Голос його гримів, як труба. Він закричав суворим голосом, плутаючи лайку з дистанційними цифрами:

– Став на картеч!

Ковалів Хутір теж розпочав бій. Шахай завів свого коня за скирту сіна і став розмовляти позад гармат із Сосою спокійно й тихо. Це його правило: що важчі справи, то тихше й спокійніше він говорить.

– Товаришу Соса, – каже Шахай прихильно, – завжди у найнебезпечніше місце я посилаю Сосу. Чому? Тому, що я знаю – ніколи того місця не візьме ворог. Ви зрозуміли?

Соса від гордості розцвів. Увесь його страх придушила одчайна рішучість. Він став покрикувати на людей, що подавали набої. А Шахай усміхнувся собі непомітно і ходив позад гармат розміреним, нешвидким кроком.

Кулі почали літати частіш. Велетенський бич раз у раз хльоскає в повітрі. Дехто з людей упав коло гармат і хрипів, конаючи. Соса підняв комір шинелі, наче од вітру.

– Не поможе, товаришу Соса! – сміється Шахай.

– Пруть, – Соса вилаявся, почувуючи себе, як школяр, якого застукав учитель.

– Не лайся в такому місці.

За скиртою почувся свист і стогін. Упав на землю кінь і став битися головою. Ворог ішов в лобову атаку на гармати, негусто стріляючи, і від цієї хмари, що насувалась так низько, поволі охоплював смертельний жах. Ех ти, сонце з високого неба, погасни хоч ти в цю розпачливу мить!

Підбіг ординарець від Саньки.

– Що робити?... Передавав товариш Санька, що не втримається з гарматами. Насіла вже проклята піхота!

Шахай мовчки подивився на ординарця. Потім одказав тихо й роздільно:

– Скажи Саньці, хай умирає.

Ординарець ірвонув коня. Побіг.

– Вернись! – крикнув йому Шахай, бо побачив, як вилетіли з-за ліска Галатові тачанки і піхота партизанська мчала підводами в атаку на ворожий тил.

– Передай Саньці, через п'ять хвилин він буде гнати ворога.

Прекрасні хвилини! Ви ніколи не зітретесь і не припадете пилом!
Довго ще в тихих походах співатимуть вашу славу!

За скиртою Сірий мучився, як людина. Випадкова куля долетіла туди, розбила йому ногу й груди. Шахай вийняв із кишені револьвера й добив вірного коня. Далі Шахай повернувся до гармат, що перестали вже стріляти – така каша заварилася на полі бою. Соса не чув землі під собою від радості.

Далі прийшов з хутора Макар подивитись на бій. Довго придивлявся в далину, зважуючи сили й завзяття. Сказавши: «Тепер можна вже й мені випрягати», – пішов.

Стали вертатися поранені з Павлівки. Підїхала підвода з Остюком. Під ним було до біса ряден і сіна. Лежав він високо на підводі – півголий, обмотаний чистим селянським полотном – скіфський велетень вертався додому з перемогою. Коло голови сидів його вірний кіннотник, коли сама туга може прийняти цей грішний образ.

Остюка везли в село до лікаря й зупинилися коло Шахая. Шахай нахилився до Остюка, що від муки одкривав і закривав очі, і всміхнувся одному йому. Це була найбільша нагорода.

– Ти не помирай, гляди, маршале Остюче. Бо хто ж замість тебе комісаром у нас буде? А кавалерія?

– Не помру.

Остюк скривив губи від болю, і вся його любов засвітилась в очах. Його повезли.

Ранок весняний розносив бойові звуки. Сонце піднялося високо і йшло ще вище. Перемога! – відгукалося в повітрі. Перемога! – казав степ. – Перемога!

Шахаєві підвели Галатів подарунок – вороного коня. Справжня арабська кров бігла в його жилах. На шиї був доказ – невелика ямка, якою помітив його Мохаммед, придавивши палець до шиї. Сухі ноги його нетерпляче били об землю.

– Араб! – каже Шахай, сідаючи в сідло.

– Не араб! – кричить збоку Соса, б'ючи по гриві свого коханця. – Він гірший за мого. Не личить він Шахаєві!

– Спробуємо!

Соса став урівні з командиром.

– Почнемо звідси, – сказав Шахай, поводом попестивши нового коня свого. Погляд його зупинився на шпилі далекої могили, і він на неї показав Сосі.

– Яхчі! – прохрипів цей.

Шахай оглянувся на своїх партизанів, що були вкриті пилом перемоги. Кіннотники, закривавлені, як різники, похитувались на сідлах. Їх було мало цілих, і скажений вогонь бою ще не вицвів на обличчях. Тачанки з кулеметами нешвидко їхали мореними кіньми. Галат, поранений у щоку, напівлежав на тачанці, поклавши руку по звичці на кулемет, теплий ще від роботи. Він захрип, як биндюжник, щохвилі плювався кров'ю, тримаючи червону ганчірку коло щоки, і лаявся страшно й богохульно. З усіх боків бринів день. Підїздила на ристях перша Саньчина батарея. За ліском на пригорку дорубували останній ворожий загін, що боявся здатись. Страшний блиск клинків сотався над головами.

А через хвилину лопотіли по дорозі копита командирового араба, і хвіст у хвіст із ним ішов кінь гарматника.

– Ех, і душа доброї конь! – співали тихо кіннотники, піднявшись на стременах.

Степ наче позеленішав за ніч. Не по днях, а по годинах росла трава. Можна було взяти травинку в руку й почути, як в'ється вона й росте. До самого обрію лежав шлях, вибитий підковами. Коні мчали.

Раптом брязкіт шабель, льот шапок і кінське іржання сповістили Шахаєву перемогу. Вихором вилетів на шпиль могили вершник і став там, як пам'ятник. Простягнута рука застигла, показуючи вперед, ніби бронза раптом потекла в її жилах.

Тло південного неба поломеніло!

Четверта пісня

Голос:

Бригади кінної сувора честь
Не може падати або згасати!
Життя тече, рушниця тре плече,
Перетомилися в боях солдати.

Далекий край – його таємний док,
Пливе мінливо і росте туманом.
В патронах порох до кінця замок,
Давно вперед не кличуть барабани.

Надія падає, як в море день,
Звірячий до безчестя кличе голос.
І хто бригаду кінну поведе –
Заплямлену – боротися на поле?

Покинь свою красуню, командир:
Між рогачами в тебе шабля, брате!
У бій бригаду кінну поведи,
У бій веди її, комбриг Галате!

Невже відважні голови поснули?
Хилить своє життя до дна, як мед!

Хор:

Солдат на землю падає від кулі, —
Його життя іще летить вперед!

* * *

Зоря замигтить несподівано, тоненьке, ледве помітне проміння звисне від неї вниз і, як павутиння, нестиметься на землю. Зоря давно погасла, за квінтильйони кілометрів падає, вирвавшись із загальної системи, лише її блискучий труп. А світло, що вона послала в просторінь, ще летить і летить, вібруючи й переломлюючись в атмосфері.

В день, коли цілу дивізію Шахая ворог охопив кільцем і бригади билися кожна окремо, кінна бригада товариша Га-лата мала шістсот клинків. Настрій у бригади був барахольний, і в результаті вона погромила містечко N. Комбриг Галат, кулеметник, що прийняв бригаду після останнього бою, після мовчазної рубки в степу, і став на місце забитого Виривайла, – комбриг сидів безвихідно біля своєї дівчини на хуторі. Він чекав розплати за бешкет, хоч і не брав у ньому участі, бо лежав саме п'яний, заплутавшись у спідниці коханої. Комісар бригади зник після того, як його хтось підстрелив уночі. Галат пиячив, почувавши, що келех переливається через край, а комісар капає на нього Шахаю. Дівчина була вогонь, ніздрі у неї гарячі, як у коня, і коли вона обнімала за шию Галата, він почував, що ще трохи – і вона задушить його. Осінь пройшлася брудними чобітьми по полях. Подули холодні вітри з півночі. Швидко мали впасти сніги на остуджену землю і одягти її в біле полотно.

Бригада ще не відпочила, коли прийшов наказ виступити. Наказ застав Галата на хуторі. Йому підвели вороного огиря Флориду. Галат поцілував міцно свою дівчину, так міцно, що вона впала непритомною. Поточився огир, виносячись з воріт хутора, від гуку й свисту Галата. Та недовго він мчав. Тверезий вітер холодної осені обвіяв кіннотника. Він перевів галоп коня на ристь, а потім на широкий крок.

Голова була остуджена і своя. Тепле тіло дівчини не вабило вже його. Він, як справжній мужчина, заволодівши жінкою, запліднивши її, ставши їй ближчим за хреста на тілі, віддалявся, і думок про неї не було в його голові. Таких дівчат багато виросло на нашій пахучій і міцній землі. Чи не від них маємо чекати велетнів на втіху нашій пожадливі?

Галат возив дівчину в обозі. Горда і в'юнка, вона не підпускала до себе Галата і тоді, коли він клав перед нею револьвера та божився всіма кулеметами, що загине без її поцілунку. Увесь обоз полюбив дівчину, і Галатове товариство в захопленні випускало свої чуби аж на очі.

Часто в боях Галат раптом губив пам'ять, у нього в очах ставала дівчина, і лише сліпе військове щастя рятувало його голову. Шахай примітив це одразу.

– Галате, – сказав йому Шахай, – через твою сестру мені геть увесь обоз перестріляють.

Галат, що ніколи не рахував своїх перемог на жіночому фронті і забував їх, одержавши, – Галат почервонів.

– Галате, – продовжував Шахай, – бригада Виривайла просить кулеметників. Може б, ти поїхав, голубе?

Галат посмутнів і приклав руку до кашкета.

– Тільки придивися до людей, бо бригада тривожна. Я їх давно вже хочу послати в жорстокий перепльот і зробити з них відвагу.

Шахай говорив, мляво стукотів пальцем по планшетці, і Галат знав, що це неласка. Серце загорілося й заболіло, а кулі в загоєних ранах ворухнулися, наче під магнітом. Він зустрів у дворі Остюка і

пожалівся на комдива. Остюк пройшов з ним до воріт, припадаючи на поранену ногу.

– Їдь, Галате, тихо і нагостри свою руку. Там тобі буде почище, ніж мені було в рейді.

– Я там буду сам, Остюче.

– Понімаєш, – сказав Остюк, – він тебе з власної руки застрелить, коли ти загубишся серед сотень бригади.

– Ти гадаєш, що я загублюся?

– Я – комісар дивізії, і кіннотник, і командир, – закричав Остюк, – я зарубаю тебе до землі, коли ти забудеш за мене, за Шахая і за покійного Марченка.

Вони обнялися і зараз же застигалися з такого прояву своїх взаємин. А над ними вечір розкинув шати, такі високі, що їх ніяк не зогрієш диханням, вони темні та безсторонні. І людям під ними холодно.

Флоріда любив Галата. У нього була звичка миритися з людьми. Це був огир, але огир смирний. Він іноді міг іржати, стаючи цапа, випростовуючись на задніх ногах, геть заюшений слиною. Він не любив вістових, що воліли краще поспати, ніж вчасно його напоїти. Флоріда тихо іржав і лизав руки Галатові, коли той згадував за нього й приносив йому води. Особливо Флоріда любив хліб. Хто його вивчив і хто зіпсував таким чином його смак, невідомо, але Флоріда завше з насолодою ковтав пережовану масу хліба, і ці ласощі в ньому асоціювалися з якимись надзвичайними спогадами. Його подарував Галатові маршал Остюк.

Галат попускав повіддя і мчав уперед, в напрямку містечка N. Він був цілком свіжий, ніби й не було того вина і тих дівочих дарунків, коли кров пінилася, а він лежав знеможений і безсилий. Далеко десь були товариші – жорстокий Шахай, відважний Остюк і тінь розстріляного Марченка. Тут, серед степу, побачив він далекі руки, що сплітаються з його руками, думка жахнулася, згадавши всю безодню падіння. Насуплені очі ввижалися йому скрізь, бойові

товариші сварилися кулаками й шаблями. Геройський Остюк похмуро хитав головою. «Кулю гаду, – бурмотів Остюк білими губами, – шкура барахольна!» Галат не виправдувався. Він заплатить за те, що допустив любов до свого бойового серця! Нехай лютують усі небесні вітри! Нехай хмари плывуть на небі, як безлюдні кораблі, як невідомий, невблаганний гнів комдива!

Посіяв дрібний дощ, наче все повітря зробилося мокрим. Почала літати мерзла крупа. Сипалась крупа, а потім мокрий сніг завихрився і встеляв дорогу й степ. Ішов сніг і розтавав слідом.

В містечку було повно засідланих коней бригади. Обоз уже виїздив за околицю. Дві гармати стояло в центрі площі. Помічник комбрига вишикував бригаду біля гармат. Галат, підлетівши на Флоріді, геть заболочений, розпалений від галопу, зробив огляд. Потім він сказав промову.

– Хлопці, – крикнув Галат і обкрутився конем перед бригадою. Здалося, ніби він почне співати. – На нас кадети наганяють полки, стягають кільце. Бій буде жорстокий і кривавий. Ми побарахолили в тому проклятому містечку, і на нас тепер плює уся дивізія.

Галат поїхав попереду бригади. Аж до станції бригада мовчала. Коні відчували на собі жорстокість людської руки й гострі дотики острогів, що рвали ніжне м'ясо на ребрах. Вудила роздирали кінський рот, заюшений слиною, в слині вже червоніла кров подертих ясен.

Сонце викочувалося з-за хмар, плывло по синьому шматкові неба, обливаючи всіх несказанною тривоگوю. Потім воно заходило за хмари, його вкривав сірий туман, що наче підіймався з землі, починав моросити холодний дощ, вітер наганяв сніжні пелюстки просто на конячі ніздрі й на червоні обличчя людей.

Похмуру мовчанку переривав ляск підків та хлюпання копит по мокрій дорозі. Сонячні промені, що з'являлися несподівано і несподівано ж зникали, виповняли людей невпинним хвилюванням. Голови відважних погромників то хилилися аж до поводів, то підносилися вгору до бадьорої пісні сонця. Вони почували на собі

важучий гріх, який змиває лише кров. Людське життя, що завше надіється, часом виповняло їх безмежною нахабністю. А зрадливе серце стискається не знати чого. Воно передчуває смертельні дотики. Воно передчуває, бійці!

Потомилися кіннотники. Тиша і ляск підків, і несміливий голос здіймається над бригадою. То Галат розспівався, як весняний жайворонок. Цей новий комбриг не був до вподоби бригаді після покладистого Виривайла. І мовчазна сльота-мжичка, холодної осені струмливе молоко, стоїть між рядами коней, що під ними пливе назад дорога.

А спереду доноситься пісня Галата. Він наче відповідає комусь на болюче запитання.

Мені шляху не питать,
Просто степом мандрувать.
Гей! Ге-ей!
Долю доганяють.

Його голос такий бадьорий і такий переконливий, що всі вірять у долю, яку треба догнати і яку доженуть.

А сама мелодія пісні нагадала зелений сонячний промінь, проціджений крізь густий лист верховіть у темну, таємничу сутінь лісу.

Летять вгорі галки. Пливуть вечірні хмари високо й не посуваються вперед. Хилитається верх високої тополі на станції. Стоїть бригада колоною, попереду Галат.

І все це відбивається у величезній калюжі, цілому озері води, що не ворухнеться поміж бригадою і ґанком станції, де завмерла самотня людина. Відбиваються конячі морди у воді, відсвічується небесна глибина, і вершники зрослися кінськими копитами – в воді і над водою.

Обличчя в людей у декого – заляпані болотом. Ледве помітні риси провів олівцем страх. Розбризкуючи воду й розбиваючи копитами небо калюжі, від'їхав Галат від бригади до станції. Людина на ґанкові привітала його лівою рукою, і всі побачили тоді під шинеллю поранену праву руку. Це був комісар бригади.

– Вольно-о! – крикнув Галат і зайшов разом з комісаром до станції.

Вони пробули там стільки часу, що надворі погода встигла переменитись двічі: пішов дощ, потім тоненький лід почав шерхнути на калюжах. Вони виказали один одному багато гірких слів, багато гарячих слів. Галат шльопнув би комісара за деякі нахабні вирази, але останній ніс на собі волю і велич Шахая. Комбриг кінної, ступивши на єдиний шлях, на криваву стежку розплати за злочин, лівою рукою лише стискав срібний ефес шаблі, подарованої Остюком. Він мовчки вислухав наказ Шахая.

Незабаром бригада почула його співучий голос, коли він з ґанку викликав до себе чотирьох сотенних командирів. Ті прив'язали до дерева коней і зайшли до станції, ліниво клацаючи острогами, перевалюючись з одної зомлілої ноги на другу. Ці сотенні командири були, власне, диктаторами кінної. Скажено хоробрі та відважні, вони виробляли завше чудеса. Рубали голови, не скривившись, крали коней в сусідніх бригадах і любили відступати останніми, розшукуючи барахло. Слава цих сотенних ніколи не радувала Шахая. Комбриг Галат знав за цих його підлеглих багато більше, ніж може знати командир без того, щоб не поставити сотенних перед фактом їхньої смерті.

Бригада побачила, як заходило сонце, прорвавшись на ту хвилину з-за оболоків, і від'їхав паровоз по колії ліворуч від станції. Тоді вийшов у сутінь вечора Галат. Чомусь погода зробилася наче теплішою. Комбриг дав розпорядження, і всю станцію виповнив дзвін острогів.

Коні ніяк не хотіли заходити до теплушок, кусали людей і все намагалися вибити хоч одну дошку з ненависної теплушки.

Вантажилися просто з перону, асфальт одразу вкрився трісками з дощок, сіном і кінськими екскрементами. Ліхтарі гойдалися від нічного вітру. Обоз залишався до ранку на станції. Лише розібрано було по вагонах усі набої та гранати.

Галата викликав комдив до телефону. Комбриг поправив на собі шапку, кобуру револьвера і шаблю, потім він обережно взяв трубку телефону, ніби вона була скляна.

– Єсть! – відповів голосно Галат на перше запитання, переклав телефонну трубку в ліву руку, а правою розстебнув кобуру і взявся за наган.

– Я вам їх уже відправив з комісаром, – відповів він далі, випростовуючись перед телефоном.

Далі Галат мовчки слухав гнівні слова комдива, не реагуючи на них жодним м'язом обличчя. Він слухав довго, і слова пропалювали йому мозок, як розпечене оливо пропалює папір. Від таких слів дріт мусив би в степу між стовпами закручуватись, як стружка. Галат не відповідав нічого Шахаєві. Той, сказавши все, що вважав за потрібне сказати, передав трубку Остюкові.

– Галате, – почулося од Остюка, – передай там поклон Марченкові, і хай він тебе ще раз застрелить після твоєї смерті. Бийся, Галате, і ховай Флоріду від куль. Мою шаблю не віддавай ворогові. Ми мусимо розбити кільце.

Галат стояв іще, не чуючи вже слів і наливаючись гнівом, як кожух кулемета водою. Він повісив трубку, аж зігнувши важельок телефонного апарата, і повернувся до дверей. Його зупинила постать нахабного блідого кіннотника, що стояв, упершись в боки і сиплючи іскри з очей.

– Товариш комбриг, – прошипів кіннотник, – куди ти дів мого брата? Куди ти відправив іще трьох наших командирів?

Галат, ніби нудьгуючи, поглянув у вікно, щось подумав і раптом притиснув ногу до ноги, звертаючися до кіннотника. Той здригнувся і випростався.

– Я їх послав за бронепотягом, товаришу. Вони їхатимуть слідом за нами.

Але кіннотник не був такий простий і не в теплій воді купаний. Брат його встиг навчити, як треба поводитися із зброєю та з командирами. Він побілів іще більше, і голос його зривався на тонкий вереск:

– Де ти брата мого подів, комбриг? Братика мого милого куди ти закопуєш?

Кіннотник схопився за шаблю і вже до половини витяг її з піхов, але Галат підскочив до нього і рукою револьвера вибив з пам'яті. Потім загасив лампу й вийшов на перон.

Вітер, як беззвучна пісня, пролітав угорі. Наче після вибуху гармати, вухо не чуло гудка, і Галат бачив лише стрімкий фонтан пари біля димаря паровоза.

Кінна бригада, загнана з волі в ешелон, мчала назустріч боям. Ніч облягла бригаду і увесь світ. Тунель ночі нависав над ешелоном уже кілька годин. Багато людей понадягало чисті сорочки. Мовчазний ешелон віз бригаду, яка, мов живий таран, мала з'явитися несподівано перед ворогом.

У бійців уже апатія й сонливість. Було моторошно мчати так у нічну темінь на невідомий фронт. Найміцніші заснули. Кволі серцем і нервами метушилися по теплушках, як птахи. Коли б їхню передсмертну енергію можна було перетворити на крила, то, певно, все небо закрит би розпачливий шелест людських крил.

Осінь ніч, пізня осінь перед зимою і горішній вітер неслися назустріч. Нарешті ешелон зупинився. Це була глуха станція. Звідси кінна бригада шахаївської дивізії мала почати наступ, оглянувши коней, порадившись із мапами, почистивши кулемети і спробувавши, як виймаються клинки.

Галат не вийшов із теплушки. Він сидів на лаві за столом, розгорнувши перед собою мапу. Олівець він тримав так, ніби то була важка шабля. За теплушкою метушилася станція. Іржали приглушено

коні. Гуркали колеса гармат, коли їх скочували з площадки. Цокотіли відра біля водопою. Стриманий гомін шести сотень людей навис над станцією, не розлітаючись ні вгору, ні вбік. Ніч посіріла від лави туману і від далекого загорання дня, критичного дня в житті кінної бригади.

До Галата зайшло троє кіннотників. Це були делегати від бригади. Комбриг прийняв їх похмуро і непривітно.

– Куди ти нас ведеш? – сказали всі, перебиваючи один одного, делегати.

– Я веду вас, – сухо інформував Галат, не підводячи очей від мапи, – на проклятого ворога. Я веду вас на поля, за бідних людей і за правду.

Кіннотники засміялися.

– На смерть ти нас ведеш, Галате! Нас одірвано від усього на світі, і ми в кільці тут покладемо свої шкури.

– А вибитися треба з кільця?

Галат обвів олівцем велике коло. Кіннотники нахилилися до мапи, але дивилися вони, як у воду. Мапа перевернула їм душу і надзвичайно піднесла авторитет комбрига.

– Осюди треба нам проскочити, – показав делікатно пальцем один кіннотник. Його палець пройшовся по мапі, витираючи ліси й озера та руйнуючи гори. А до гір отих бригаді треба було б мчати в галопі не один тиждень!

Кіннотники вийшли задоволені з командира. Їхня природна хитрість не дозволила їм запитати про те, що буде бригаді за бешкет. Тепер усі думали за розплату, але ніхто не признавався голосно. Делегати поінформували бригаду, що Галат знає, куди веде, і кінна виб'ється з мішка.

У комбрига були інші думки. Жорстока неминучість хоч би кого могла увігнати в розпач, і Галат сидів, смакуючи темні лінії мапи. Його приголомшувала лише відповідальність. Краще було б, коли б хтось послав його в бій, давши правильний напрямок. Він був з тих

людей, що знають таємницю безрозсудної хоробрості і не вміють написати наказу про наступ.

– Я пускаю бригаду з обох боків залізниці, – бурмотів сам собі Галат задумливо, – гармати підуть посередині. Я дійду до станції, візьму її і буду триматися до обіду.

Галат ізгадав бій під Павлівкою. Тоді Остюкова кіннота майже загинула, відтягаючи на себе всі ворожі сили і даючи можливість решті своїх ударити ворога з флангу і з запілля. Тоді вони з Марченком визволяли напівмертвого Остюка і рятували його божевільних кіннотників. Перемога тоді зійшла з сонцем на полки, і ранені забували вмирати.

Тепер Галат мав те завдання, що колись і Остюк. Він притягав на себе, на станцію, яку мусив узяти, сусідні ворожі полки. А Шахай, Остюк і решта бригад дивізії пройдуть повз нього, проб'ються крізь послаблений фронт і з'єднаються з армією. Ніхто не згадає про Галата. Остюк пожалкує за Флорідою, а Шахай почне формувати нову бригаду.

Теплушка скидалася на домовину. В одчинені двері запливав туман – одвічний меланхолік. Тумани справжніми хвилями стояли над людьми. Туман не порідшав, коли Галат сів на коня.

Сотенні обступили його й мовчали.

– Не женіть коників, братця. Бережіть силу до атаки.

Галат раптом вихопив револьвер, почувши, як наближається до станції паровоз. Бригада розсипалася поза лаштунками, і дехто від'їхав далі. Четверо сотенних командирів і п'ятий – брат одного з них – зійшли з паровоза. Крім останнього – всі без зброї. У одного в кишені був револьвер пораненого комісара бригади. Вони повернулися до своїх і, ледве ступивши на перон, почали страшними словами клясти Галата. Вони хвалилися, що вимотають йому кишки на телефон, одрубують голову і кинуть її під кінське копито. Це були хоробрі безумці. Галата, що сидів недалеко від них, розвеселила така вигадка смертників. Він націлився з ручного кулемета.

– Стій!

– Галате, виходь на розправу! Ми твого комісара худого викинули й вернулися по зброю. На суд, Галате... – але останні слова їхні покрив рокотом кулемет «шоша», і вони попадали на зрошений туманом перон.

Десь підіймалося сонце. Почав підноситися туман. Галат підїхав до зібраної бригади. Ворог почув уже, певне, кулеметні постріли, і взяти станцію буде тяжко.

Бригада гомоніла й лютувала. Коли б не ворог близько, вона пошматувала б Галата й розвіялася б по селах. Загальна небезпека тримала ще всіх укупі.

– Шворень, виходь, – кричали з бригади.

– Шворень хай побалакає! Шворня сюди!

Нарешті виїхав і Митька Шворень. На обличчі в нього була мішанина з ластовиння, віспи й шабельних шрамів. Він посміхнувся до Галата і почав виконувати наказа бригади.

Галат видобув шаблю – подарунок Остюка. Після першого ж наскоку Шворень дізнався, яка тверда була сталь Галатового клинка. Вони збіглися ще раз. Флоріді Шворень зачепив вухо. Огир круто повернувся й високо вдарив задніми ногами, дістаючи ворога. Бригада вибухла сміхом. Шаблі ляскали й дзвеніли. Це було чудне видовисько, атавізм татарської доби. І головне, кожен ніби забув за ворога, за майбутній прорив фронту і за руку Шахая.

Шворень нападав уже не так упевнено. Галат навіть зробив спробу напасти самому. Остюкова наука аж тепер йому знадобилася.

Двобій тривав далі. Почав пролітати сніг. Погода була мінлива, як військове щастя.

Коли над джунглями ліниво пливе місяць, і далекими передгір'ями лунають бойові пісні полюючих звірів, і мускусною парою димлять рослини, і гниють пні, повні чудесних світляків, як жару незгоримого, зеленаво-блакитних повні огнів; коли бенгальська духмяна весна вилє всі свої безконечні теплі дощі, і заплідніє від води земля, і завагітніють ріки, широкі й священні води, і над

джунглями ліниво пливе місяць, – тоді на галявину лісову вийдуть двоє вовків, двоє сірих братів. Вони повиють одне одному смертельний виклик, піднявши морди до ясного місяця. Оббіжать галявину дружною інохідцю, бігтимуть поруч, клацаючи зубами і торкаючися боками. Зелені очі жеврітимуть, як жарини. І тоді вони почнуть битися.

Могутніми лапами роздиратимуть одне одному боки. Шерсть летітиме клоччями, і вони зіб'ються в один рухливий клубок. Кров і піт заллють галявину. Хряск і лють рознесуться навкруги, лякаючи дрібних і нехоробрих мешканців джунглів.

Тільки тигр тоді, ступаючи м'якими лапами, вийде до бійців. Він крикне, і ніби полетить на джунглі безліч срібного пилу від затремтілого місяця.

Чітко, розмірено ступаючи, вийшов на перон невисокий Шахай. Обійшов розстріляних кіннотників, що плавали на сухому. За ним не вийшов ніхто з вагона. Він був у сірій шинелі, на широкому ремінному поясі висіла кобура з револьвером, планшетка з мапою і через плече на ремінці бінокль.

– Ала-а-а! – пролетіло по бригаді і відразу вщухло. Шворень і Галат заклали в піхви клинки.

– Струнко! – закричав хрипким і задиханим голосом Галат. Він вихопив шаблю і відсалютував нею.

Кінна бригада не зводила очей з комдива. Той здавався надлюдською силою. Це був гіпноз. Усі чекали, що Шахай скаже магічне слово і від нього встануть на пероні мертві. Коли на пероні справді хтось із п'яти заворушився, усіх бійців пройняв дроз, і вони почали чекати ще неймовірніших подій.

Галат стояв перед Шахаєм, тримаючи в лівій руці повід. Комдив кинув йому кілька слів. Галат ізсадив бригаду на землю, і коноводи відвели коней. Бригада стала у велику розтягнуту колону.

– Товариші, – почав Шахай, – сьогодні ми мусимо пробитись до своїх. Або ми всі ляжемо славно, напившись ворожої крові.

Пауза. Гудуть дроти.

– Сюди за мною йдуть інші бригади нашої дивізії. Летять орли кінної бригади Остюка, славетної бригади. Їхні революційні прапори завітчано перемогами. На них немає жодної плями.

Пауза. Дроти гудуть на легкому вітрі.

– Славетні погромщики й барахольщики! Хоробрі бабники й шкурники! Де ви позичили совісті? Де ви зараз очей позичили, дивлячись на мене і не провалюючись крізь землю?!

Пауза. Гудуть дроти і гуде бригада. Незадоволене, зле гудіння багатьох людей.

– Я плюю на вашу совість, бригада! Мені соромно за мою дивізію!
Мовчанка.

– Хлопці, я хочу вірити, що ви ті ж самі, що ходили зі мною в рейд. Пам'ятаєте, яка сила ворожа гнулася перед нами? Я поведу вас сам у бій, і горе тому, хто оглянеться назад.

Бригада щось прокричала, брудні й неголені обличчя заворушилися, і невідомо було, яке почуття розчулило бійців.

Шахай дістав з кишені папір і розгорнув його. До білого шматка паперу прикувалися всі очі. Шахай тримав його перед собою мовчки, часом опускав, і тоді всі очі опускалися за ним. Комдив глянув на Галата.

– Струнко! – прокричав Галат.

Серед зловісної мовчанки почав читати Шахай прізвища. Найперше відгукнувся присадкуватий козарлюга з тої категорії, що зветься по селах «старими парубками». Він сміливо вийшов з лав бригади і підійшов до Шахая, поглядаючи через плече назад на товаришів. Це була безмежно нахабна постать. Він почував, що за ним стоїть всемогутня бригада. Коротке пальто не сходилося на його випнутих грудях, і руки вилазили з рукавів. Він стояв перед Шахаєм, ліниво чекаючи, що буде далі. Комдив його викликав недурно, і бригада може пишатися з нього. Погляд поминав Шахая, блукав десь у далечині, і весь вигляд кіннотника свідчив за велику вибачливість його до цілої людськості.

– Здай зброю, – почув він несподівано.

Кіннотник задирливо подивився в вічі комдива. Його серце тьохнуло. Суворий, твердий і важкий погляд сірих очей Шахая ліг на нього, як тягар. Він утратив свою нахабність, зробившись винуватим. Відчув вогники смерті в очах комдива. Бригада мовчала, затаївши дух.

Потроху кіннотник зблід. Він був переможений. Наче великий молот ударив його, і тепер дзвеніло все навкруги дрібними неприємними звуками. Зняв з себе пояс із шаблею і револьвером і кинув на руку Галатові. Потім відійшов на десять кроків і став самотньо.

Шахай викликав дальшого. З лав вийшов безвусий ніжний юнак і, ще не наблизившись до комдива, побілів, як стіна. Він ледве чи чув наказа здати зброю, але тремтячими руками зняв її з себе, поклав Галатові на руку і відійшов, ставши поруч із першим. Бригада мовчала.

Комдив викликав ще одного. Йому відповіла мовчанка. Тоді з перших рядів почувся несміливий голос:

– Уже, – сказав голос.

Такі вигуки подала бригада ще чотири рази, мимоволі дивлячись на перон. Шахай далі викликав кіннотників. Вони виходили з лав і йшли до комдива, наче на високу скелю, за якою западається в безвість земля.

Коли Шахай перестав викликати, стояло вже шестеро. Галатові тяжко було тримати зброю, і він її поклав на землю. Викликав передню півсотню і поставив її перед шістьома кіннотниками. Комдив прийняв команду.

– Галате, – сказав він комбригові кінної, – здай зброю й ти.

– Шльопнеш? – запитав Галат.

Бригада ніколи не бачила, щоб так ходили люди, як пішов їхній комбриг. Це була хода людини, що лише могутньою волею випростала своє тіло і несе його туди, від чого тіло тікало б, не оглядаючись.

– По ворогах революції, – скомандував Шахай.

Півсотня піднесла гвинтівки й націлилася. Смертники дивилися на комдива. Він востаннє стоїть перед очима. Вони не керують уже як слід язиками й потьмареним розумом. І все-таки вони кричать. Це якийсь хрип. Кричать дужче. Кричать, як пеньки кричать на зеленій лісовій галявині.

– Слава Шахаю! – чує комдив, і чує вся бригада.

Смертники кричать, і є небезпека, що до їхнього крику прилучиться бригада.

– Отставить, – каже Шахай, – підемо разом усі в бой.

Кіннотники бачать, що опускаються гвинтівки і Галат, як закоханий, припадає до землі. Бригада не може цього витерпіти. Вона руйнує лави, збігається до комдива і підносить його на руки.

Бригада пішла в наступ, як бригантина, надувши паруси і поскрипуючи снастями. Станцію взято, і сніг покрив загибель більшості кіннотників. Решта дивізії також прорвалася за вороже кільце поблизу. Остюк, зробивши прорив, примчав з полком до місця, де, на його думку, загинула бригада і загинув безумний Шахай.

Остюк побачив обоз, що віддалявся. Він упізнав здалеку Галата на захопленій тачанці. За ним завмирала пісня:

Червоного прапора красна зоря
Обійде із нами далекі моря!

– Добра була частина, – крикнув Шахай, ніби продовжуючи цю пісню. Остюк мовчки згодився. Вони переломили шматок черствого хліба і почали їсти його, давлячись слиною, в тиші могутнього ранку.

Біля них мовчав степ. Вороний Флоріда із сідлом примчав розгублений і ображений. Він сміливо підійшов до свого першого хазяїна, простяг губи до хліба і штовхнув головою Остюка. Над

землею сонце показувалося з хмар, як пофарбована тачанка, і починало обстрілювати з беззвучного кулемета земні позиції.

Довго ще після того, як бригантина пішла під воду, білили на поверхні моря одірвані паруси її. Регулярні армії повстали серед хаосу і руїни. Стихія, виступивши з берегів, знову ввійшла в них.

П'ята пісня

Голос:

Щаслива путь, у далеч ідучи!
Топчіть її, орить важку планету.
Життя – є рух, життя – є числа числ,
І люди в них – безодень силуети.

Таємний час, мов ніч і мов кажан,
У темряві ховає чорні крила.
Загоїлось чимало славних ран,
Кривавих ран, що землю напоїли.

Над трупами солдат росте трава –
Незмінна доля і трави, й солдата!
Погас вогонь і жар колишніх ватр.
На бівуаках інші ляжуть спати.

Засіяно поля жорстоких війн.
Розвіялись по світі ветерани.
Народи йдуть. Часи летять без змін.
Забуті тіні із могил не встануть.

Кружляй же, земле, у крицевім колі,
Як літо і зима, добро і зло!

Хор:

Горі з горою не зійтись ніколи.
А долі людські в'яжуться вузлом.

Остюк, радянський дипкур'єр, шкутильгаючи, підійшов до поручнів мосту С.-Луї і кинув листа в Сену. Це був уже третій протягом останнього тижня. Першого листа прочитала Остюкові сама Лоретта, водячи пальчиком по рядках чорних літер. «Такого листа вигадала зла людина, – сказала Лоретта, – дуже зла людина. Ця людина попереджає Остюка, щоб він покинув ходити до Лоретти. Вже нагострено ножа, і незнайомий буде різати Остюка». Лоретта покружляла по кімнаті, напудрила носа і потягла з собою Остюка на вулицю. Другого листа Остюк подер сам, побачивши знайому руку на конверті. Третього – Остюк носив кілька день у кишені, забуваючи викинути. Цілими днями тинявся він по місту і несподівано мостом Сюллі потрапив до острова С.-Луї. Його обтікала вода Сени; Париж рокотів навкруги, як далеке завмираюче божевілля, острів із своїми тихими вуличками став приємною оазою для Остюка. Великий шум зокола ледве долітав сюди. Кілька старовинних будинків з поверхами, що виступали, як балкони, старе кафе – ще з часів, коли не було в моді старовинне слово кабаре, і люди приходили до кафе не так надовго, – все це прийняло в свою тиху тісноту й Остюка, що випив тут поволеньки, смакуючи, рожевого напою з голосною назвою «Нектар Бургундії». Хазяїн кафе з добрим бургундським черевом і пухкими чернечими руками ніжно взяв з руки Остюка належну йому кількість сантимів і з побожністю провів Остюка до дверей. Тихою вуличкою Остюк дійшов до мосту С.-Луї, що з'єднував острів С.-Луї з островом Сіте, підійшов, шкутильгаючи, до поручнів мосту і кинув нерозірваного листа в Сену. Потім він витяг з кишені листа від Лоретти і кинув його услід за першим.

Вода була чорна і неприємна. По ній пливли масні плями, трісочки, відбитки хмарного неба, блищала синя глибінь поміж хмарами. Остюк пригадав чисті степові озера, і йому здалося, що він бачить у Сені морду свого Флоріди. Місто затискало в лапах Остюкову степову душу, обламувало його крила і обмежувало розмах очей. Вітри над Парижем дмухали чужі й нерівні, сонце сходило за хмарами і лягало в дим вечорів. Остюкові іноді хотілося промчати вулицями міста із своєю непереможною кінною бригадою, блиснути клинками серед веселих, темпераментних натовпів і свиснути – крикнути степовим покриком, щоб зникло заворожене місто і повсталася чудесна, мудра ковила. Земля далекої Батьківщини лежала перед ним, як теплий житній хліб, як ляскіт копит по м'якій степовій дорозі, як запах кінського сідла і як цвіт черешні. На тихому мості С.-Луї Остюк ніби скинув цивільну одягу, свій капелюх та краватку і надяг похідний старий френч, червоне галіфе, шапку-кубанку з синім верхом, ніби облутався знову в пахучий ремінь: від револьвера, шаблі, бінокля, фляги. Хтось підійшов до Остюка і торкнув його за плече. «Не топіться, глядіть, пане», – ввічливо сказав йому ажан. Полетіли в безвість шабля і френч, кубанка і галіфе, – Остюк, справжній європеєць, пішов далі мостом до Сіте.

Перед ним похмуро устав із землі Нотр-Дам.^[145] Маршал Остюк подивився на нього, як верхівець, що проїздив повз хреста на перехресті доріг. Темні башти собору захиталися перед ним, і він пригадав собі, що близько десь мусить бути знайоме йому місце. Кроки маршала зробилися повільними, він став оглядатися навкруги себе. Ліворуч на самому березі між мостами С.-Луї та л'Архевеш побачив морг. До нього й попростував хворий маршал. Перебита нога боляче хрущала, поранений під Павлівкою хребет колело, наче тисячами голок, розбитий під Успенівкою череп, як мідяний дзвін, лежав на мозкові. Остюк не вірив лікарям, котрі запевняли його, що він може знепритомніти десь на вулиці, любився з Лореттою до безпам'яті, не давав хворобі покласти на ліжко його тіло, тримався так, як воно й личить хворому маршалові. За скляною стіною моргу

виставлено було з десяток заморожених людей. За склом штучний мороз. Остюкові, котрий зайшов з теплих передосінніх вулиць, стало приємно від прохолоди. Тиждень тому Остюк побував уже тут. Він розглядав тоді покалічені трамваями, омнібусами трупи, перед ним пливли поля жорстоких атак, трупи його партизанів, братські могили в трагічних степах, де кружляли вгорі чорні круки й солодко пахло травами й мертвим тілом. Маршал тоді заплакав був трохи в руку, його серце так защеміло, як щемить воно тільки на чужині. Наглядач моргу за кілька франків допустив Остюка подивитися, як заморожують трупи перед тим, коли їх виставляти біля скляної стіни. Повіки в одного утопленого ченця затремтіли саме в той момент, як Остюк нахилився до нього. Маршал оживив ченця, півгодини попрацювавши над ним. Ніколи не можна вигадати такого дрібного випадку, який міг би не врятувати людину за хвилину до її смерті. Чернець поблагословив Остюка і запитав його ім'я. Остюк одповів, і чернець, зрікшись свого імені, назвав себе Михайлом. Тепер, трохи постоявши перед трупами, Остюк пригадав цей випадок, що був зовсім зник з його хворої голови.

Перед моргом починався сквер в огradі собору. В сквері прекрасний фонтан розбивав шматки води на краплі, краплі розкидав на бризки, бризки розвівав, як пил, в бризках поломеніла райдуга, зеленіла, блищала й коливалася. Маршал посидів на лавці, розглядаючи крізь водяні бризки диявольську архітектуру собору. Потім він пошкутильгав далі, обійшов собор, поминув Отель Дьє і зупинився, вражений безліччю квітів на вулиці. Це стояв ярмарок квітів посеред Парижа на острові Сіте.

Маршал Остюк пройшовся ярмарком. Гомін веселої юрби стояв навкруги, як висока трава, і Остюк простував нею. Заплющивши очі, тримаючи лівою рукою патики, маршал уявив себе в рідному Новоспаському. Стоять вози, фургони, гарби, мукають воли, і слина падає у них з рота, наче павутиння, хвоськає батіжком заїжджий баришник і лукаво підморгує господарям; зайшлася халяндрою вся численна циганська родина – од малого до великого витанцьовують

божевільний танок, продає сопілки похмурий дід, весело пищить в його устах степова дудка; Остюк ніби прийшов додому на побивку – він насвистує щось, поцокуючи новенькими острогами. Зараз він зустріне дівчину. Он вона підходить до нього в гурті веселих подружок своїх і осміхається здалеку. «Кахи, чорнява!» – не витримує Остюк і прокидається серед чужих людей на ярмаркові квітів. Просто перед ним жінка ховається за великим кущем. Маршал підходить до нього і одгортає квіти рукою. Там сидить, зіщулившись, налякана його Лоретта.

– Ти ж поїхала, – каже маршал, і сльози бризкають з очей Лоретта.

– Ти ж назавжди, – повторює маршал і бере задумливо синю волошку з букета милої.

Лоретта вже зовсім заплакала. Вона бачить крізь сльози, як нюхає Остюк синю квітку, що нічим не пахне. Лоретта хоче пояснити, чому вона перейшла сюди зі свого старого місця біля церкви С.-Мадлен. Чому перейшла таємно, сказавши Остюкові, що виїздить з Парижа. Лоретта любить хворого маршала, їй боляче, що він докірливо на неї дивиться, вона не знає звичаїв його предків з Великого Лугу, котрих не могла засмутити жіноча печаль.

– Я хотіла спровадити раніш твого ворога, а потім повернутися до тебе, – запевняє Лоретта, але Остюк уже її не слухає. Він зрозумів тільки, що його хотіли захистити, що жінка хотіла підставити за нього своє життя, і це його остаточно відштовхує. Погане діло, коли мужчину починає жінка жаліти й оберігати: так недовго докотитися й до ганьби! Остюк іде далі від Лоретта, не глянувши на неї, нюхаючи непахучу квітку і ледве стримуючи свій гнів.

– Вернись! – кричить йому Лоретта, ридаючи.

Маршал не чує. Йому саме пригадалася Павлівка. Він лежить на підводі обмотаний полотном, майже загубивши свідомість, і лише посилає й посилає своїх людей до бою. Мозок його вмер, живе тільки та крапка, котра керує правою рукою. «Вперед!» – кличе мовчки простягнута рука.

– Вернись! – біжить за ним Лоретта, і Остюкові здається, що вона хватає за стремено небіжчика коня його. – Вернись, мій маршале, до свого дому! Без тебе я не житиму ніколи!

Остюк іде, як сомнамбула. На його шляху трапляються східці. Тримаючись рукою за поручень, Остюк виходить на самий верх і сідає на даху омнібуса. Вулиці рухаються, вітер б'є в обличчя Остюкові, омнібус переїздить на правий берег Сени і швидко їде величезним Севастопольським бульваром.

Уставши на розі бульвару С.-Дені, Остюк пішов до Монмартра. Мети в нього не було жодної. Навкруги – ніби степ, а в самого Остюка застуджені вуха: в них шумів, верещав, ляскав, співав, сміявся паризький день. Безліч кафе розчинили двері на бульварі. На тротуарах стояли столики, біля них жили різномасні французи. Маршалові згадалося, як він бився з ними під Успенівкою. Він ішов серед натовпів, котрими багаті вулиці у післяобідню годину, він розправив свої плечі і підніс голову догори, гордо шкутильгаючи. Йому з пошаною давали пройти. Всі думали, що це йде колишній спагі^[146] – його шкіра була темна від лютих степових вітрів батьківщини. Кафе гостинно запрошували зайти, і стомлений маршал зайшов. На його честь зараз же загравав джаз. Остюк пив потроху вино, як пив його колись із французької фляги після Успенівки, і думав про музику. Слухаючи соло на банджо, він пригадав бандуру, котра водилася в його полках. Бандура була кращою за банджо. Бандура брала серце безліччю сухих, коротких та болючих звуків. Її породив степ, вона передає трохи одноманітний гомін його, вона співає, як мужній і скромний степ. Їй припадало завше співати про неволю і пригноблення цілого народу, вона примітивна, як і кожна печаль. Остюкові не подобається банджо – звуки стогнуть і ниють, це спека й задуха коливається на струнах банджо. Зате флекстон і цугсфлейта Остюка зачаровують. Підкреслюючи металічні тембри джазу, ці інструменти вивершують їх, закручуються спіралями і обплітають кафе. Так Остюкові здається. Він жалкує, що не запровадив джазу у своїх бригадах. Це справді музика енергії, руху, машин і

пристрасного безуму. З такою музикою кожний ескадрон бився б, як цілий полк, подумав Остюк і вийшов з кафе та пішов бульваром далі.

Жінки поминали його, сяяли оголеними руками. Жіночі голоси щebetали й кликали. Голоси чудово гаркавили, літера «р» переливалася в ніжних жіночих устах, як мелодійна пісня води. Коли жінка сміялася, вона, здавалось, тримає в своїх руках пів земної кулі. Маршал пожалкував, що його народ не мав таких жінок. Його країна – країна тільки матерів. Печальна матір вирощує дітей, годує молоком і колише безліччю добрих мелодій. Та на старість немає кому її годувати – пішли сини в найми і соромляться матерніх пісень. Остюк пригадав своє жіноцтво – його доля була – терпіння. З народження до смерті працювати в полі і вдома, молитися й плакати, класти життям за дітей, ледве розцвівши – бути вже безіменною річчю – таку жінку мав маршалів народ. Остюкові закортіло побачити в себе інших жінок, почути з їхніх уст прекрасну вимову багатозвучних слів, завмерти від їхнього мелодійного сміху – і потім піти на неймовірні тортури, у скажену роботу, до осяйних високостей. Так подумав Остюк. Він не міг би викласти цієї думки словами, як не зміг би ніколи пояснити своєї туги за батьківщиною.

Бульвар Пуасоньєр скінчився, і почався Монмартр. Остюк думав про врятованого ченця, не помічаючи дороги. Тротуар пішов під гору, поминаючи фунікулер. Назустріч Остюкові бігли юрби школярів. Продавці солодоців пропонували йому свій крам. Інвалід війни продавав цигарки – маршал купив у нього півсотні і забув їх узяти з собою. Оглядаючись через плече, Остюк бачив черепицю на дахах будинків, бачив вигнуту лінію бульвару, верховіття декількох каштанів. Він вийшов височенько під гору. До нього наблизився задерикуватий хлопець із шарфом на шиї і попросив франка. Остюк відхилив простягнуту руку, не зупиняючись біля хлопця. Йому ніколи було думати про милостиню – він побачив попереду себе сіру сутану ченця. В натовпі вона метнулась перед очима раз-другий і зникла. Хворий маршал надаремно шукав її, ходив, зазираючи до дверей крамниць і кафе. Вже втративши надію знайти ченця, Остюк сказав

собі: «Яка сила ченців є на світі!» – і зайшов до музею, де на дверях висіла блискуча дощечка, а у вікні було виставлено воскову голу жінку.

Пахощі воску. Важкі портъери на вікнах. М'який килим під ногами. Серед усього рухається залами пахуча оаза. Хворий маршал урочисто робить огляд генералам і королям. Еполети вилискують мертвим золотом. Коштовна одіж облягає постаті. Остюкові здається, що вони швидко почнуть дихати й командувати. «Фрідріх Великий»^[147] – читає про себе маршал і додає – «король». Він пригадав Павлівку і павлівський удар навскоси, котрого винайшов оцей восковий невгамовник. Король тримає в руці голу шпагу. Довгий зелений мундир спадає до колін. Маршалові подобається королівська постать. Оповідання Шахая про війни цього невидного чоловічка хвилюють Остюка, і він, оглянувшись, щоб цього ніхто не помітив, хоче помацати короля рукою. Знову спогади захопили його мозок. «Ти ж не помирай, гляди, маршале», – каже йому Шахай і усміхається десь здалеку. Флоріда ірже й маше головою.

Червоного прапора красна зоря
Обійде із нами далекі моря!

Цокотять підкови, і чхають коні. Виривайлова сотня свариться за барахло. М'який, теплий степовий день. Остюк зітхає і хоче голосно заспівати, та його погляд чіпляється за чергову воскову людину, і маршал знову відчуває себе серед нерухомих героїв. Малий пузань в сірому, подертому на ліктях мундирі дивиться просто на Остюка з-під чудного трикутного капелюха. «У таких капелюхах возять катафалки!» – думає Остюк і лагодиться засміятись. Пузань, проте, дивиться на нього суворо. Остюк підносить руку і хоче фамільярно поплескати пузаня по плечах, та скляний ковпак не пускає цього

зробити. «Як же тебе звати?» – питається Остюк і читає під ногами імператора – «Наполеон».

Маршал сідає на стільці, що стоїть поруч, і довго сидить нерухомо. «Нарешті я тебе зустрів! – осміхається Остюк. – Нарешті я зустрів тебе, пузата бабо!» Він оглядає імператора, як нещасливого вояку. Нещасливого хоч би вже тим, що він помер і не може зробити того, що ще виконає Остюк. «Боже війни, – промовляє Остюк, – хто тебе навчив доручати кінноту дурням у день рішучого бою Ватерлоо?» Імператор французів не одповів. За нього відповів чийсь голос з глибини залу. «Не суди мертвого, – сказав голос, – Ватерлоо трагічно невдалий день». – «Але ж можна було тому чортові, що кого було послано розшукувати союзників, можна ж йому було, принаймні, хоч умерти?» – запитав Остюк, не дивуючись і не розшукуючи розмовника. «Це ваш привілей, – іронічно пролунала відповідь, – не жити, а вмирати».

Остюк розгнівано пішов по залі до того кутка, звідки лунав голос. Там стояла воскова група, що показувала коронацію Карла V.^[148] З натовпу воскових ченців, котрі стояли навкруги воскового Карла, вийшов до Остюка один. Остюк придивився. Це був його теперішній тезко, чернець з моргу.

– Здоров, побратиме, – сказав чернець.

З вікна Остюкової мансарди видко було невеличкий брудний двір, похилений флігель, високий і міцний паркан сусіднього машиновою-ремонтного закладу та цілу серію червоних черепичних дахів його вулички, що підходила безпосередньо до бульвару С.-Мішель. Бруд і веселість – ось характерні ознаки цієї вулички. Вузька, як степовий глибокий яр, вона часто була ареною дивовижних процесій. То несли вночі п'яного студента із смолоскипами, співами, плачем і реготом; то студенти влаштовували весілля; то – простували юрбою до будинку їхньої аїма матер, щоб засвідчити чергову п'яну любов. Остюк часто виходив на вулицю, зачувши співи студентської ватаги, але веселість та була чужа йому. Постоявши хвилину, Остюк

повертався до кімнати, тамуючи огиду. Іноді за стіною хтось цигикав на скрипці. Маршал тоді сідав на ліжко й мріяв. Він думав про свою молодість в Новоспаському, про роботу в господарстві батька, про свою власну землю і власну хату, – які б вони були в його міцних, роботящих руках. Він думав про всесвітню війну, котра вирвала його з життя і штовхнула в смерть та руїну; про революцію і горожанську війну; про свої партизанські бригади; про те, що життя біжить дуже швидко, і ніколи людині зупинитися на хвилину; про бистрі роки і поважну ходу свідомості, котра сповнює важку голову; про чужину, що з неї видно батьківщину – бідну, порожню землю і червоні прапори на ній; про вмирання селянської психіки і про страх, як перед зрадою.

Мансарда, що в ній жив Остюк, належала художникові, котрий лежав саме в лікарні. Остюкові дали це житло лише до одужання її господаря. Так воно і стояло – це художникове ательє – з полотнами, з картинами в рамках, з мольбертами і розкиданими скрізь тубами фарб, прийнявши в себе хворого маршала з його скромною валізою. Остюк перечитував книжки по малярству, переглядав альбоми видатних художників, і йому здавалося, що він дійсно розуміє чужу мову і що книжки ті розкривають йому різні таємниці. На мольберті стояв недокінчений пейзаж з контурами ворони на початому дереві. Остюк виймав з валізи старого бойового револьвера і старанно цілився в ворону, відійшовши аж у куток мансарди: йому все здавалося, ніби рука його починає труситися від жахливого болю в хребті.

Та мушка револьвера не тремтіла, і Остюк клав його назад до валізи, заспокоївши себе.

Улюбленою картиною Остюка була одна, що її Остюк витяг з-під ліжка. На ній художник намалював двобій. Вершники з блискучими шаблями в руках божеволіли на тлі червоних хмар, серед котрих заходило велетенське сонце. Фантастичні постаті вершників та їхніх коней чарували Остюка, він часто й подовгу розглядав картину. Художник розумівся на конях, око Остюка навіть упізнало одного

коня – це була ніби морда Флоріди. Від такого починаючи, Остюк дійшов чудних висновків: художник намалював його, маршала, з кубанкою на голові, з червоною стрічкою на кубанці і з шаблею в руці. Придивляючись до картини довше, Остюк упізнав Успенівську рівнину і побачив крізь пил грецьку кінноту, що йшла допомагати французам. Тоді Остюк став розгортати всі полотна, що стояли в кутку, і роздивлявся їх уважно та недовірливо. Усі вони вразили Остюка якоюсь подібністю. Скрізь – будь то пейзаж чи людська постать, чи просто композиція фарб і ліній, – повсюди видко було замах руки та блиск шаблі в ній. На однім полотні так замахнулося дерево. Воно ніби хотіло вискочити з корінням на поверхню землі. На другому полотні – людська постать. Вітер нахилив над нею смугу дощу. І – наче висіла над перехожим рука з шаблею. Третє полотно мало на собі цілий вихор рук, що замахнулися шаблями. По клинках дзюрила ніби кров, та Остюк протер очі, і все це зникло з очей, як вигадане або як чарівне.

Лоретта зайшла до кімнати. Остюк мовчки подивився на неї і знову втопив очі у полотно.

– Мішель, – сказала Лоретта, – я прийшла до тебе.

– Понімаєш, – сказав маршал спокійно, як перед кінною атакою, – твоя доля мене турбує аж надто. Сідай.

І потім він замуликав під ніс:

Ой пряду, пряду, спатоньки хочу,
Ой склоню я головоньку на білу постілоньку,
Може, я засну.

– Ми з тобою побралися, – продовжував Остюк свою думку, – і жили вдвох увесь той час, коли я приїздив до цього міста. Двоє людей – мужчина й жінка – живуть у темряві від інших людей. Вони ходять вулицями серед загалу, але з ними ж і ходить їхня темнота.

Між двома людьми – чоловіком та жінкою – немає й не може бути нічого чужого.

Настала проречиста пауза, в котрій Лоретта боялася заговорити.

– Ти вбила свою дитину, – сказав Остюк і одвернувся од жінки на хвилину, – і мою дитину також. Я не піп, і мені немає діла до гріха. Але моя батьківщина – країна плідних матерів. Мій народ – немає в світі більш плідного народу. Ти не сказала мені й слова і загубила дитинча. Ти маєш право так діяти, і я заховав невимовний біль в собі. Дітей убивати не можна, Лоретто, – це загибель для народу.

– Воно загубило б моє життя, Мішель, – одповіла жінка.

Остюк пригадав своє захоплення з краси парижанок і жахнувся того, що краса та мертва і неплідна. То ходили вулицями трупи, нафарбувавши губи і прикрасивши обличчя. Осміх з'являвся на губах їхніх, але то був осміх, що загине разом з красунями. Та гаркава, граціозна й мила мова не покладеться в дитячі уста, бо діти тисячами котяться з брудних каналізаційних труб дном мутної Сени. «Ні, не треба нам таких жінок, – зітхнув Остюк, – хай живе одвічна страдниця Матір!» Підсвідомо хотіти загибелі може тільки нація, яка кінчає історичну путь, – подумав Остюк і йому стало соромно від такої ідеалістичної думки. Він виглянув у вікно і побачив, як вибігли робітники з майстерні на обід. Декому їсти принесла дружина, дехто розгорнув червону хустку з хлібом, каштанами й жменею винограду. Червона хустка зворушила Остюка – скрізь, по всьому світі робітники їдять з червоних хусток. Десь по великих фабриках робітники мали їдальні, але тут перед очима Остюка тільки невеличка майстерня, і вона нагадала йому робітництво його батьківщини. Шахта, де працював юнаком Остюк, завод, що був поруч шахти, запахи вугілля, сірки і горілого заліза, пил і дим, сліпучий блиск вилитого на землю шлаку, кров у грудях, що клекотить, відчуваючи навкруги себе рух і метал, – ось що уявив собі Остюк, виглядаючи у вікно. Потім він говорив далі, повернувшись до Лоретти.

– Ти не могла інакше зробити в цьому Парижі, і я перейду до головного.

Маршал замовк несподівано і зрадив звичай своїх предків з Великого Лугу: пожалів жінку. Надаремне він глушив у собі жалість – вона розквітла, як пахуче гроно, заволоділа ним до краю. І жінка зрозуміла це, але не скористалася з жалості Остюка. Ще більший вогонь охопив маршала, бо він відчув благородство жінки. Вони сиділи мовчазні, як двоє любовників, що не кінчали своєї любові, а лише розпочинали її.

– Я боялася тобі сказати, скоро ввійшла, що цю кімнату я добре знала, – пролунало нерішуче від Лоретти, котра вирішила інстинктивно, що треба допомогти Остюкові реалізувати його жалісливість.

– Як? – ухопився за випадок і Остюк.

– Тут жив колись мій наречений. Вже кілька років він зник з моїх очей. Він був тоді військовий, збирався в похід до Греції чи до Сибіру. За ці роки я ніяк не могла знайти оцю його кімнату і тепер ось бачу її такою, якою вона була тоді. Це його малюнки, – сказала Лоретта, розгортаючи полотна, – він був тоді блискучим художником, шикарним художником.

Остюк слухав Лоретту, як слухає подорожній ріку, що тече в нього біля ніг, слухає, знаючи – він одпочине й піде далі, а ріка тектиме собі в невідоме море. Його любов до Лоретти робилася малою, як жайворонок, і підносилася всередині серця вгору й вгору. Остюкові здалося, що його серце побільшало неймовірно, проте жайворонок і щебетання десь підступали Остюкові аж до горлянки. Жалість підказала йому, що треба бути жорстоким одразу, сказати всі причини, які змушують його розійтися з Лореттою. Ця потреба постала перед ним так яскраво, що він здивувався своїй слабкості. Так буває – жалість породжує жорстокість, і це почуття тоді діє, як благословення. Остюк мусив лягти в лікарню, надій вийти звідти у нього не було, він почував себе щодня гірше й гірше – хто б осудив цього героя Павлівки й Успенівки за те, що він хотів зробити?

– Перед від'їздом, – сказала Лоретта, – він співав мені старого романса. Хочеш послухати його?

Лоретта почувала, що в повітрі висять громи та блискавки, але як більшість жінок – вона ховала голову під крило.

– Хочу, – одповів Остюк і, виглянувши у вікно, побачив, що двором іде чернець, – я хочу послухати його.

Лоретта проспівала першу строфу:

На батьківщину, у Тулон,
Вертає шхуна «Трьох корон».
Веде її рубака Жан,
Малий чорнявий капітан.

Потім вона басом проказала приспів, як відповідь на цю строфу відважного Жана:

Го-го! Грот-парус став,
Щоб вітер гнав і гнав!

З коридора почулося, як хтось там зашаркотів ногами. «Можна», – сказав Остюк. До кімнати зайшов чернець. Він виглядав на малу обскубану мишу, проте сутана йому личила. Чернець поправив на носі залізні окуляри й сів. «Хвилину уваги, тезко, – вимовив Остюк, – Лоретто, далі». Лоретта, що, як кожна парижанка, не боялася й не соромилася мужчин, провадила пісню далі:

Відважний Жане, поспішай
До затишних тулонських шат.
Сумна дружина й немовля
Твого чекають корабля.
Го-го! І гафель став,

Щоб вітер гнав і гнав!
На чорний прапор «Трьох корон»
Чекає твій ясний король.
На злото в трюмі – жде казна.
Тебе, корсара, зла тюрма.
Го-го! Ще й клівер став,
Щоб вітер гнав і гнав!

– Правильно, – зауважив чернець, – став і клівер, бо стільки обставин на тебе чекає в Тулоні.

Та ось і вплив сам Тулон
Із хвиль солоних лона лон.
Його замріяний обман
Вилискує і крізь туман.
Го-го! Та й топсель став,
Щоб вітер гнав і гнав!
Відважний Жане, долю зваж, –
Це ж край твоїх тропічних вахт!
Чи варті жінка й немовля
Тюрми ясного короля?!
Го-го! Усе напни!
До берега жени!

– Так роблять справжні чоловіки, – сказав чернець і подивився на Остюка, – сьогодні ввечері ми з тим нашим другом здибаємось біля Сени. Всі папери він принесе з собою.

– Пісні ще не край, – зауважила Лоретта, і чоловіки замовкли. Вона стиха проказала останні слова романсу, ніби виголошувала нагороду відважному Жанові:

І Жан зійшов, мов паладин, –
На березі дружина й син.
А навкруги юрба ревля:
«На гільйотину короля!»

– Кінець пісні поганий, – не погодився чернець, – і слово «паладин» зовсім не показує відваги, а лише високомірство. Більш цікаво виглядало б, коли Жан, поцілувавши дружину, сів би до в'язниці.

– Життя людини – театр, – печально виголосив Остюк, котрий хотів справжню печаль видати за удавану.

– Ви думаете про режисера чи про декорацію, маршале?

– Я думаю про волю людини, котра йде проти всього.

– Проте ви не скажете, що могли б бути режисером в театрі?

– Я був помічником режисера в Успенівці і актором, котрий умирає в кінці п'єси, – в Павлівці.

– Знаю ці бої, – вклонився з пошаною чернець.

– Я ще ставив п'єсу «Комбриг без коня» на кону партизанського театру і поставив би кожна п'єсу зараз у себе на батьківщині.

– А чому ви зараз тут?

Остюк промовчав, не називаючи себе і не розкриваючи своїх намірів. Лоретта сиділа, щось своє думаючи, бо й Остюк, і чернець розмовляли мовою Остюка. Звідки чернець знає його мову і хто він такий – Остюк не розпитував. Мансарда трохи нагадувала невелику клуню. Дах був високо, ніби лежав на кроквах. За вікном у кутку – закапелок, де щось висіло на стіні. Остюк щодня, просинаючися на ліжкові, думав про те, що треба поглянути у той куток. Але, вставши, зараз же забував. Протягом дня він не сидів удома, а ввечері куток той був темний. Чернець розгорнув вузлика, котрого він приніс із собою, і пішов за ширму, де стояло Остюкове ліжко. За кілька хвилин

він вийшов звідти, несучи сутану в руках. Піджачок і штани бовталися на ньому, як на кістякові.

Остюк і Лоретта побачили дрібного чоловічка цілком студентського вигляду.

– Повісьте рясу он туди, у куток, там є вже якась одежа.

Чернець пішов до закапелка і підняв темну матерію, вкриту пилом. Усі побачили мундир французького офіцера – похідний, ношений, і шаблю під ним. Остюк підійшов та взявся рукою за шаблю.

– Ого, та це моя знайома! – вирвалося у нього, і він більш нічого не додав. Ніби щось ударило його у голову. Сліпучий успенівський день заколивався перед його очима. Голова Петра Виривайла лежала мертва на столі.

Дійшовши пам'яті, Остюк з годину не рухався на ліжку. Чернець розмовляв за ширмою з Лореттою. День ішов на вечір. У вікно линув гомін перехожих з вулички. З бульварів С.-Жермен та С.-Мішель лунали трамваї. Вибухали мотори автомобілів. Напроти вікна на даху флігеля скакало двоє котів. Плач дитини скидався на скавчання. Зблизька десь чувся пронизливий рип коліс чиеїсь тачки. Маршал повернувся на ліжкові і знову загубив свідомість. Промені й гуркіт заповнили його мозок, і кудись простяглася з голови одна нитка, за котру шарпав хтось без жалю, ніби Остюкова голова була дзвоном, а мозок – билком у цьому дзвонові. Маршал застогнав, його занудило. Чернець підійшов до ліжка і поклав мокру хустку на голову. «Лоретто», – покликав Остюк. Лоретта підійшла, Остюк узяв її за руку і відчув, як сила з її руки прояснює йому мозок. «Ти моя жіночко», – прошепотів Остюк, і його непам'ять перейшла в тихий сон. Йому приснилось, що він спить під зорями в степу, поклавши голову на сідло. Пасеться Флоріда, припнутий до списа. Потім підходить до хазяїна і лиже йому лоба. Остюк хоче прогнати коня, він замахується на Флоріду рукою, і Лоретта хватає його за руку.

– Чи ба! Та вже зовсім вечір, – каже Остюк, підвівшись на ліжкові.

– Вже вечір, – констатував чернець, – чи здатні ви піти тепер зі мною до Нового Мосту?

– Звичайно, здатний, – одповів Остюк і став складати свої речі до валізи, ніби від'їздячи назавжди. Замкнувши валізу, він виніс її з кімнати і за хвилину повернувся назад.

– Консьєржка дивується, – було його резюме, – і я сказав, що це речі ваші, теско.

Вони всі троє посідали знову, цілком різно виявляючи почуття. В той час як Лоретта, не стримуючись і не криючись, витирала сльози хусткою, а чернець заплющив очі під окулярами, і лише губи його лукаво кривилися, – Остюк сидів цілком спокійний, дивлячися в одну крапку на стіні над його ліжком. Потім він устав і зняв із стіни те, на що він дивився. Кладучи цю річ – то було фото – до кишені, Остюк на хвилину затримав її перед очима. Там сиділо четверо партизан: Шахай, Галат, Марченко і він сам. В руці у Галата був соняшник.

– Ну, прощавай, моя хата, – тихо проказав Остюк, і з цими його словами прочинилися двері, на порозі з'явився високий мужчина. Лоретта ахнула, упізнавши господаря мансарди – свого нареченого. Остюк пізнав офіцера французької кінноти і, коли той зняв капелюха, – побачив шрам на його голові від своєї кубанської шабельки. Чернець же хутко вислизнув у двері.

– Бувай здорова, дружино, – вимовив Остюк і поцілував міцно Лоретту, – ось тобі буде муж і хазяїн після мене.

З цими словами Остюк вийшов, і він це зробив достойно, як мужчина.

Таксі їхало напрочуд швидко. Вже звечоріло. На мосту С.-Мішель засвітилися ліхтарі. На Сіте, біля поліційної префектури, стояла валка ажанів. До вулиці Ріволі їхали кілька хвилин. «Ріволі», – сказав шофер і зупинив машину. Остюк, шкутильгаючи за ченцем до скверу С.-Жак, намагався розшукати, звідки він знає слово «Ріволі». Потім поруч цього слова повстало в пам'яті «Мантуа». За цим прийшло слово «Жубер».^[149] Нарешті, сідаючи в сквері на лаву перед баштою

С.-Жак, Остюк пригадав четверте й останнє, як ключ до всього – «Бонапарте». Так, Остюк знав від Шахая про бій під Ріволі з італійського походу генерала Бонапарте. Жорстоко билися перший день. Увечері генерал Бонапарте довідався, що йде на нього ще велика сила з боку Мантуа. Залишивши кінчати бій молодого Жубера, генерал помчав назустріч підмозі. Три дні не було Бонапарте, і три дні бився під Ріволі Жубер, не маючи сили подолати ворога, але й не піддаючись його шаленим наскокам. Бонапарте, зустрівши і розбивши підмогу, що йшла до Ріволі, повернувся туди лише на четвертий день. Цього ж таки дня, знову з'єднавшись з Жубером, Бонапарте переможно закінчив бій під Ріволі. «Вулицю треба було назвати ім'ям Жубера», – подумав Остюк, і йому приємно стало від однієї згадки про цього блискучого вояку, молодого, соромливого й романтичного хлопця, котрий загинув у Австрії так несподівано, провівши туди з Італії крізь гори, холод, сніги, крижані безодні – шістнадцятитисячну армію.

– Він ітиме отут, – вимовив чернець, – і шукатиме моєї сутани, в обличчя мене не знає. Коли нас тут не зустріне, він піде до Нового Мосту і там чекатиме. Ясно-сірий костюм, круглий значок Рот-Фронту, [\[150\]](#) оранжева краватка. Упізнали б?

– Упізнав би, – одповів Остюк і розвалився на лавці, мов сидячи на тачанці. В руках своїх Остюк відчув гвинтівку, на поясі – сотню патронів; він прийшов на засідку. Усе пливло невідомо куди, все минало й мовчки мінилося на інше, над головою Остюка надимався парус, не було жалю і ввижалася попереду незаймана просторінь. Люди мелькотіли перед очима, переходячи сквер. Чернець уважно слідкував за всіма мужчинами й філософствував про Остюкову батьківщину так, ніби там зроду жив.

– У вас буде прекрасна столиця, – сказав він, – і називатиметься вона Хортицею по імені острова. Посередині Дніпра стоїть острів з граніту, площа його – три на шість кілометрів. Гранітовий масив колосальної глибини. Поруч острова світова електрична станція, навкруги степ з рудами, вугіллям, нафтою й пшеницею. Острів, як

криця, – це не фінські болота, котрі треба було загачувати кістками ваших дідів, щоб збудувати Санкт-Петербург. Це не острів Манхеттен, на котрому стоїть Нью-Йорк, це славна гранітна Хортиця, що витримає будинки яких завгодно масштабів. Тепер далі: тече ріка, котрій і ціни не складеш, так вона доцільно протікає серединою країни, забираючи в себе воду з усіх менших річок: з Тетерева, Десни, Росі, Сули, з Тясьмина, Псла, Ворскли, з Орелі, Самари, Інгульця. Імена які, які звучання!

– Які? – запитав Остюк.

– Кожне ім'я записане мужніми руками ваших предків до історії. Тетерев, Сула, Тясьмин, Самара! Як Ігорева сурма, звучить Сула, кривавий Тясьмин, скромна Самара. До Царграда плив Дніпром Олег, велика дорога – «із варяг у греки». Славна у вас історія, тезко.

– Це ви про що?

– Про історію вашої землі за останніх дві тисячі років.

– А про столицю?

– Пробачте. Я хотів сказати, що майбутня столиця ваша мусить бути прекрасною, як казка. На самому острові – центр. Вісімнадцять квадратних кілометрів під центр. На всі сторони з острова перекинуться мости через Дніпро. Ажурні сталеві цяцьки ляжуть з острова на берег. І ще ростиме місто. Місто, що його обтікає велика ріка, воно мусить бути чисте й здорове. Дніпрові плавні осушать і віддадуть городньому трестові, по схилах балок, на пісках, ростиме чудесний виноград, річище поглиблять і закують в бетон, просто до міста підходитимуть пароплави з усіх морів, колосальний пролетаріат стукотітиме молотками по заводах, і це буде справжня столиця.

– Можна подумати, що ви тільки те й робите, що будете столиці, – осміхнувся Остюк недовірливо. Проте в його уяві зараз же виросла Хортиця і засяяла в сліпучому електричному світлі. Сквер С.-Жак перетворився в сквер на острові, а ліхтар на башті С.-Жак в зорю над будинком виконкому міста. Потім Остюк пригадав собі це місце Дніпра й Кічкаський міст, котрий переходила його кіннота, постріли

ворога, що тікав без оглядки, пустельний, випалений сонцем степ, пил, спеку і втому колишнього походу, – пригадав, і сумніви зароїлися в його голові. Але й ще одну річ відновив у пам'яті Остюк – могутню Дніпрову течію, безліч води, що, затиснута між велетенськими скелями Вовчого Гирла, мчала, як шалена, вируючи, шумуючи і подаючи знизу голос велетня. Загадково виблискувала ріка, несучи безліч тонн води в море, пекельно-гарячий вітер степу пролітав над хвилями, як жадібний птах, п'ючи й каламутячи крилами воду Дніпра. Хортиця тоді стала на очах у Остюка вкриватися баштами й будинками, лініями рівно прорізаних кварталів. – Хортиця, – сказав Остюк, – без мостів і вигляду жодного не матиме. Береги там високі, мости будуть дуже високо йти над водою. Запорозькі козаки там, кажуть, жили раніш. Шахай міг би вам багато дечого розповісти про них, як вони відважно й хитро скрізь билися.

– Вони добре вмiли умирати, – повторив чернець сентенцію, що її він мовив уже в музеї воскових фігур, – та й взагалі у вас добре вмiють тільки умирати. Англійські журнали сімнадцятого століття виповнено портретами ваших гетьманів та полковників,^[151] військові спеціалісти вивчають їхні походи та переможні бої з поляками й турками, все йде до того, що на сторінку історії впливе новий могутній життєздатний народ, та все раптом летить шкереберть: гетьмани зникають, пропивши всі славні діла, полковники розкішно умирають, четвертовані, колесовані, на кіл посаджені, у мідних биках підсмажені, або стають московськими боярами, кличуть до себе воєвод і – ганьба! – стають рабами, незвойовані, неподолані на полі бою, не примушені силою до покори.

– Кажете – добре вмирили? – Остюк аж нахилився до ченця.

– Умирили так, як ніхто в цілому світі не вмирав. У вас є якась гордість смерті. Скільки ваших прадідів умирало, сидячи на палі на майдані або при дорозі, мовчки усміхалися із своїх ешафотів, лаяли ворогів і кепкували з них. Жодного стогону не зривалося з уст. Очі були ясні, як небо над головами, мужні серця рівно стискалися,

тремтіли від напруження м'язи, з котрих злуплювали шкіру і, посипавши її сіллю, тулили до живого м'яса.

– Чому ж вони не билися до загину?

– Вони були довірливі, коли ворог хотів їх ошукати, вони були нетривкі там, де треба було перечекати, вони були жалісливі там, де ворог удавав, що просить милості.

Остюк силкувався зрозуміти, куди хилить розмову чернець. Серед усіх цих слів десь мусив висіти гачок на його думку. Може, цим гачком був сором, що його відчув Остюк, змушений визнати незнання свого минулого?

– Яка ж у вас професія, побратиме, поза монастирем? – запитав нарешті Остюк.

– Я інженер, – скромно одказав чернець, – гірничий інженер.

– Можна подумати, що ви інженер чужої історії, – сухо промовив Остюк, – але я подумав, що вам просто набридло чекати нашого друга. Скільки ви вже мені про це говорили?

Йому стало боляче від подібних розмов. Що саме боліло – він не знав, можливо, не факти, а сам тон розповіді. Чернець вибачливо усміхнувся і, поправляючи окуляри, заховав за цим рухом лукавий блиск очей.

– Ви божевільний, – лагідно зауважив Остюк і устав з лави, – коли я вас досі слухав, то тільки через те, що не знав цього. Щось іще маєте мені сказати перед тим, як я піду?

– На мою думку – ви не підете, – засміявся чернець, – бо вам потрібні ті папери, що їх принесе наш незнайомий друг. А потім, – глузливо сказав він, – з якої це пори Остюк боїться слів? Хіба ви не мужчина і не можете захищатися? Адже ви добре знаєте, що голова в мене не гаряча і мозок у мене не хворий?

Остюкове серце враз виповнилося гордістю. Безконечні бої за надбання революції промайнули перед його очима. Він відчував себе ніби в глибокому рейді, пройшовши лінію ворожого фронту.

– Нам по дорозі з кожною країною, котра вивісить червоного прапора, – сказав він тихо й переконано, – всі нації борються у нас за одне діло – і це діло є вищим за інтереси окремих націй. Ніхто ще не довів, що новий панівний клас – пролетаріат – може бути націоналістичним, може товпитися в рамки однієї нації з нібито більшим культурним минулим. Звідси – неможливість того, що ви називаєте ошуканством, – коли ви серйозно так думаєте, а не викликаєте мене на одвертість. Доведіть мені.

Чернець одкотив рукав на лівій руці й показав Остюкові великий шрам від розривної кулі. Світло ліхтаря лилося на руку, як молоко. Шрам такий, ніби м'ясо вирвала тигрова лапа.

– Я був у союзі «Спартак», ^[152] товаришу, – залунала його мова, – я бився за Ради і сидів у в'язниці. Ради – єдина система влади, що її приймає пролетаріат. Система ця потребує пролетаріату національно свідомого. Там, де свідомість ця стане зарозумілою – нічого доброго не вийде.

– Ви, значить, німець? – запитав Остюк.

Замість відповіді – чернець устав на ноги і повернувся обличчям до Остюка. Обличчя його було в тіні.

– Он він іде, – прошепотів він, – сірий костюм. Слідкуйте за значком та краваткою.

Незнайомий пройшов близько. Це був той, кого вони шукали. Остюк зблід, побачивши обличчя людини в сірому костюмі. Коли незнайомий (Остюкові він був знайомий!) пройшов далі, чернець пішов за ним, як мисливець, а Остюк загорівся помстою. Сталася цілковита несподіванка: Остюк захотів одвертості.

– Ця людина з нашого радянського представництва, – він поінформував ченця, одразу викриваючи себе з головою, – коли ви сказали мені про цікаві документи, за котрі наше радянське представництво заплатило б добрі гроші, я вирішив не йти ще до лікарні та спробувати одержати ті папери. Грошей у мене не було – ви мені їх дістали. Ви використали якісь таємні зв'язки, і ось тепер ця людина іде перед нами. Зрештою я бачу й причину, чому мені

захотілося дістати папери, я відволікав день операції в лікарні: свою смерть. Які там у нього можуть бути папери – у цього продажного гада?

Чернець стиха сміявся:

– Ви, побратиме, врятували мені життя. Я хотів вам цим трохи віддячити. Мені вже давно треба зникнути з Парижа, бо незабаром мене зловлять. Я кінчав свої справи перед тим, як ви мене побачили утоплеником, жертвою моїх конкурентів.

– Я хочу і його кінчити, – сказав Остюк, не слухаючи ченця, – і лягти до лікарні. Своїми розмовами про те, як ми вмираємо, ви розбудили мене до чогось.

Найблискучіша в Парижі вулиця – Ріволі – вступила в годину найбільшої метушні. Вікна крамниць сліпили очі. Автомобілі – ціла армія чорних жуків – сунули вулицею, як лава. Рух був конвульсивний: паличка ажана затримувала його і дозволяла знову поновитися. Складалося враження, що містом повзе плисквата чорна глиста – зупиняється, розтягуючись; здригається, рушаючи; вимащує мокрим черевом асфальт, котрий блищить і западається під ліхтарями, віддзеркалюючи їхнє світло. Мисливці, ідучи за звіром, наблизилися до вулиці Нового Мосту і повернули ліворуч. Іноді, коли трохи завмирав галас сирен та крики газетярів з вечірніми випусками, – докочувався до вуха поважний церковний дзвін. Він розходився над містом, як блюзнірство з машин і темпу вулиць.

– Це дзвонять близько – в С.-Жермен Оксеруа, дзвонять там, звідки близько чотирьохсот років тому відзначили початок Варфоломіївської різанини.^[153] Тоді цей дзвін кликав різати гугенотів ad majorem Dei gloriam...^[154]

– А тепер він кличе різати зрадників революції, – Остюк хутко перебив ченця, ніби збираючись довго говорити, але замовк, ледве вимовивши фразу. Йому закортіло опинитися в степу, де ніхто б не перешкодив.

– У вас виросте могутній пролетаріат, – сказав чернець Остюкові згодом: він мов увесь час тримав у голові цю тему, – численна армія

тих, що відродять країну. Вони побудують нові заводи на місцях, де є руда, вугілля, сировина, вони прив'яжуть до себе селянство машинізацією важкої степової роботи, організацією занедбаного селянського господарства, вони повернуть до себе селянина, маючи одну мову з ним і творячи цією мовою велику культуру пролетарського класу.

Незнайомий дійшов до Нового Мосту і оглянувся навкруги себе. Остюк і чернець ішли просто на нього, не відокремлюючись і не подаючи жодних знаків. Незнайомий помітив уже Остюкове шкутильгання і окуляри ченця. Він рушив на міст, зрідка недбайливо поглядаючи на боки. Остюкові прийшла на пам'ять Лоретта. Постать її він убачав у кожній жінці на вулиці. Її гаркавий сміх лунав йому з кожних уст. Він тримав своє серце, котре хотіло розколотися. Раптом йому здалося, що він бачить Лоретту. Вона йшла з худорлявим офіцером, похиливши голову, сумна усмішка ніби блукала на устах її. Остюк уявив собі розбите серце її, дитину, що плавала вже в Сені, – і наче жменю сухого піску кинув хтось в обличчя йому. Жінка з офіцером підійшла ближче – це була не Лоретта. Коли вони проходили повз Остюка, він помітив, що у жінки заплющені очі. Невеличкий пароплав на Сені внизу пронизливо закричав, причаюючи до Нового Мосту. Електрична реклама на сусідньому мосту Мистецтв показувала контур келеха, зроблений з блакитних ламп, і червоні краплі електричного сяйва падали в келех з чорного неба, на котрому горіла назва.

– Увесь Новий Міст побудовано з каменю зруйнованої в'язниці Бастілії, – сказав чернець, коли було пройдено половину мосту, біля монумента Генріху IV.^[155] Умовлене місце починалося від монумента. Незнайомий вибрав темну смугу біля поручнів мосту і став у тінь. До нього зараз же підійшли чернець і Остюк. Чернець підніс над головою кулак, щоб незнайомий їх упізнав: це була умовна познака.

– Контрреволюції служиш, браток?

Незнайомий здригнувся, зачувши голос Остюка. Навкруги наче навмисне стало малолюдно. Остюк підійшов до зрадника щільно і

заглянув йому в вічі. Жалюгідний хаос побачив там Остюк. Все заглушаючи, піднялася в ньому хвиля сліпої жорстокості. Він загубив владу над своїми вчинками. Десь, наче з нічної мли, на момент повстали перед ним вітряки його батьківщини. Крила їхні кружляли, як пропелери. Остюк схватив зрадника за груди і за пояс, підняв його над поручнями і кинув у Сену. Там саме проходив пароплав. Людина в сірому костюмі ударилась об залізні бильця борту, хряснули кістки, хлюпнула потім вода. Остюк зіперся на поручні мосту і загубив свідомість. Останнє, що побачив – були червоні краплі, котрі падали в келех на мосту Мистецтв.

І сниться чудний сон маршалові. За Кічкаським мостом стоїть його кінна дивізія. Неймовірно сяє місто на острові Хортиця. Мости з острова, як павучині лапи. Дніпрова вода внизу яскраво-зеленого кольору. Шахай: «Здобудь мені місто, Остюче». – «Понімаєш, – відповідає маршал, – треба сюди ще Галатових кулеметів». Шахай: «Там кулемети не допоможуть! Я битиму з важких гармат, а Марченко полетить аеропланом і скине сотню бомб». Остюк пригадує, що Марченка було розстріляно з ворожого кулемета, пригадує безголове, понівечене тіло свого бойового товариша, йому стає страшно. «Марченко мертвий!» – кричить Остюк, але Шахай маше прапорцем, і до нього летить Марченко. Він салютує, перегнувшись через борт машини, і летить усе вище й вище. Остюк говорить команду полкам. І в цей час над містом з'являються контури келеха і кривава рідина крапле з нього. Мостами з усіх боків залітає до Хортиці кіннота. З жахом Остюк помічає червоний прапор на виконкомі. «Хлопці!» – кличе командирів маршал, і йому здається, що всі глузують з нього. Він виймає револьвера і хоче застрелитися, його душить ганьба, але хтось одводить руку од голови. «Божевільний – це Париж!» – кричать йому на вухо. І справді – бригади стоять біля Аустерліцького мосту, а гарматники тягнуть важкі гармати до Ботанічного саду. Маршал одразу уявляє собі мапу Парижа. Ніби блакитна шабля, лежить посередині Сена. Командири

чекають наказу. Остюк розбиває кінноту натроє. «Перша бригада піде звідси набережною С.-Бернарда, поверне ліворуч на бульвар С.-Жермен», – каже маршал, і немає жодного сумніву в його голосі. Бригада помчала. Остюк інструктує командира другої. Мовчки салютує шаблями бригада, і Аустерліцький міст гуркотить і гнеться під такою кількістю коней. Залишається біля Остюка його улюблена третя бригада. «За мною! Рушай!» – командує маршал і, як диявол, веде полки. Не торкаючись землі, летять за ним кіннотники до площі Бастілії. Промайнула вулиця С.-Антуан. На колишній Гревській площі маршал заарештував управу міста. Вулиця Ріволі, Луврський палац, Тюльерійський сад, усе мчало назустріч і зникло за плечима. Порожні вулиці, замкнені вікна і двері – так стрівав Остюка переможений Париж. На площі Згоди біля Луксорськогоobelіска маршал побачив уперше крізь вулицю Єлісейських Полів – Тріумфальну арку. Раптом над нею з'явилися контури келеха і кривава рідина почала капати з нього. Жах охоплює Остюка. Велетенське місто ковтнуло його бригади. Вони розгубляться серед тисяч вулиць! Маршал плаче, і вірний Флоріда здригається під ним. Позаду схлипує вся бригада. Тоді з-поміж статуй міст, котрі оточують площу, оживає в павільйоні статуя міста Марселя і голосом ченця кричить на всю площу. Маршал відчуває, що у нього болить вухо від цього крику. «Ти ще видужаєш, побратиме, – кричить чернець, – у вас буде прекрасна столиця!» Над павільйоном міста Марселя з'являються контури келеха, й кривава рідина починає...

Шоста пісня

Голос:

У пісні шабля татарву січе,
У думі – за дружину вірну править.
Бредуть, співають люди без очей,
Перебираючи струну і славу.

Лише про честь – сліпий речитатив,
Про вірність і хоробрість побратимів.
Розчісувачі грив старих часів,
Важких боїв – бояни нелюдимі!

За тьмою – тьма, як доля кочова,
В обличчя – непрозорий вітер лине.
У темряві сідають спочивать,
У тьму ідуть, намацавши стежину.

Не повторити, як бринить струна!
Який у неї урочистий голос!
Басок тривожно й грізно застогнав.
Альти пішли у вимріяне соло.

Вперед! Завжди вперед летіть, відважні!
Плечима до плечей ставайте, дружні!

Хор:

Через моря, пустелі та міражі
Іде вона – достойна й мудра мужність.

* * *

Людина зупинилася проти вітру, що дмухав за течією вздовж долини, де текла ріка. У подихах вітру виразно чулось швидке посування зими. Дерев на крутих схилах берегів – сосни й листвениці – шаруділи так, ніби з них сипався ввесь час пісок. Сірі, як повсть, хмари закривали небо. Людина обшукала очима береги. Зовсім непомітні ознаки звернули на себе увагу. Підійшовши ближче, обидва компаньйони знайшли там сліди колишньої стоянки одного з багатьох синів великої тайги.

– Я тебе не дурив, – було резюме першого, – це той Золотий Ручай.

Він оглянувся навкруги, пригадуючи і відновлюючи в пам'яті знайомі місця.

– Он висять шматки шапки, – закінчив він, – я його вбив під отим деревом. Там же й покинув. Ми прийшли, Ничипоре.

Другий нічого на це не відповів. Він сів роззуватися. Знявши важкі чоботи, розмотав онучі і почав одривати од ніг шматки килимок, котрі зотліли на його пальцях. З тисячу кілометрів пройшли вони за місяць від табору «Веселий». Перерізали стежками гірський кряж, потрапили до невідомої річки, пішли нею до в'їстя і повернули в долину, звідки витікав ручай.

Перший бродяга назбирав сухого суччя і розпалив багаття. Другий став гріти поранені ноги. Речі лежали купою – так, як їх було скинуто

з плечей. Рушниці висіли на гілках. Ничипір простяг руку до фляги і сьорбнув з неї спирту.

– Не поспішай, – зауважив компаньйон його. Знову мовчали, ніби слухаючи, як лускало дерево у вогні.

– Бгатов, не дгеф, – почувалася запізнiла відповідь Ничипора, – од гогілочки люди веселішають.

Він таки гаркавив. Обличчя, подзьобане віспою, зайшлося усмішкою. Од спирту ожили стомлені м'язи. Не взуваючи чобіт, став ходити біля вогню, одчепив чайника, побіг по воду, повісив чайника над вогнем. Потроху смеркало, і ватра ставала жовтішою. Унизу блищав ручай, він одсвічував ніби золотом, що лежало невідоме в ньому і навкруги по долині. За сірою пеленою хмар мов западалася чорна безодня, посилаючи землю в глибiнь вечора. Вода закипіла. Як завше на нових місцях, людей охопила апатія. Було млосно від однієї думки, що поблизу під рукою є жовтий пісок, який наче крил начепить вимученій людській істоті. Він перекине ціле життя, як гору, відкриваючи прекрасну долину теплих земель. Не буде скаженіти навкруги біле снігове мовчання. Не буде висіти на ниточці над головою смерть.

Чайник закипів дужче. Пара біла з носка, і почала бряжчати покришка, зашкварчала вода, падаючи у вогонь. Компаньйони прокинулись. Нашвидку сьорбнувши чаю, побігли в долину і ходили там до повної темноти. Розіклали багаття над самою водою. Відбившись у воді, запалав високий вогонь, і скидався він на вогненний довгий меч із двома клинками. Тут, де на тисячі кілометрів не було й сліду людини, поставлено в ріку отакий меч. І він не гас.

– Незаймане місце, – сказав бродяга, – ми тільки встигли переконатися, що золото поверху розкидане, – і я убив його, щоб повернутися самому сюди. Ти знаєш, що я хворів і втратив літні місяці. Та й тепер ми навряд чи встигнемо щось ізробити. Днями випаде сніг. Ми тут перезимуємо і на весну візьмемось до роботи. Залишились консерви та борошно, що його я приніс той рік з

убитим. Додавши ще наших запасів, ми легко пересидимо зиму. Можна ще полювати.

Ничипір потрапив ногою в яму. Його товариш спотикнувся й собі. Далі видко розкидану землю.

– Тут хтось уже був, – пробурчав бродяга і наблизився до води. Там побачив корито для промивки золота. Він запалив сірника: спорудою вже давно не користувалися.

– Значить, ми спізналися? – Ничипорове запитання змусило бродягу насторожитись і погасити сірника. Далі він ізгадав, що зброя біля табору.

– Завтра побачимо, – була його відповідь, і він замуликав пісеньку, щоб заспокоїти Ничипора. Меч на березі погасав. Люди вповні відчували втому. Посідали біля вогню й поснули. Але невгамовний інстинкт розбудив їх майже одночасно через годину. Пішли на гору до речей, роздмухали вогонь, присунули моху, щоб тлів, повісили на дерево їжу і міцно поснули, обнявши рушниці. Закони тайги кажуть, що біля вогню не можна вбивати, отож сон їхній був цілком безпечний. Разів кілька прокидалися – то один, то другий – і годували вогонь. Ніч була холодна, наче скрізь лежав уже сніг і лише до цієї долини не долетіли його пелюстки. Ничипір когось вночі душив, хряскіт кісток розбудив його. То клацав зубами обдертий вовк, що боявся наблизитися до вогню. Він злякано втік, побачивши живу істоту. Це було продовження сну. Бродяга безперестанку мучився вві сні. Страховища якісь трусили його, він силкувався прокинутись, інстинкт підказав, що на нього дивиться компаньйон чудними очима. Та Ничипір уже знову спав.

Сни їхні схрещувалися один з одним, як шпаги. Свідомість блукала між рефлексивними видіннями, вона щохвилини могла виринути на поверхню. Поруч дихали дві сильні людини, інстинкт життя в них бився в кожній жилці. Обоє відчували, що небезпека є: вона причаїлася скрізь, в усіх кутках мозку. Картини сну овівалися цим холодним подихом небезпеки. Обоє міцно спали, але піднеси один з них руку або підведи голову – зараз же він побачив би розплющені

очі компаньйона, і воля до життя визирнула б з них. Люди великих міст не знають, коли ходить біля них смерть, коли вона торкається їхнього чола холодними пальцями, коли вона дмухає на них смердючим ротом. Вони бояться смерті, не знаючи, коли вона прийде. Люди в тайзі часто бачать смерть. Мозок їхній не сприймає інших думок, крім думок про життя, про борню за нього, про підміну своєї загибелі – загибеллю хоч усього світу. Через те, що вони борються тільки для того, щоб жити, – вони швидко розпізнають місце, де ходить небезпека.

Тим часом постав ранок. Морозний вітер посунувся вниз із гір. Бродяга подивився на долину і на ручай. Туман постелився низько, як газова завіса.

– Отак нас французи душили газом, – почулося від Ничипора: він прокинувся майже одночасно. Слідом же за словами пролунав дикий, одчайний свист Ничипора. Це було високе мистецтво свисту. Ліси ожили, заурчали розколини в скелях, пішла безконечна луна, розбилася на відтінки, все ніби стрепенулося, зачувши неймовірний свист. Бродяга захоплено подивився на свого компаньйона. І, разом скочивши на ноги, стали готуватися.

Під деревом, де мав лежати хоч кістяк людини, не було нічого. «Певно, розтаскали звірі», – зауважив бродяга і повів Ничипора до сховища з провізією. «На самому дні, – сказав він, – провізія, поверх неї інструменти, потім соснові віти, листя, камінь, земля».

Підійшли до сховища і побачили розкидану землю, витягнутий камінь і порожню зовсім яму: і сліду тих речей, що там мушили лежати.

Спочатку це був якийсь клубок. Потім обоє попадали в яму. Блискавична лють штовхнула їх одне до одного. Перший ударив Ничипір, що відчув себе зрадженим. Він бив, не пам'ятаючи нічого – то протестував інстинкт життя, поставлений перед фактом можливої безглуздої смерті від голоду. В ямі, де тісно було вимахувати кулаками, обоє стали повертатися до свідомості. Тайга має неписані

закони, і це вона заспокоїла компаньйонів. Коли двом істотам загрожує смерть, то обидві мусять разом боротися за життя. Найзапекліші вороги стають поруч проти єдиної небезпеки. Тоді світ робиться зовсім пустельним: крім двох істот – одного роду, двоногих, короткоруких, свідомих – нічого не існує.

– Пусти, – порушив мовчанку бродяга.

– Дурні ми, – засміявся Ничипір, вилазячи з ями.

Журитися або віддаватися горю – не в звичках громадян тайги. Так партизани можуть битися, загубивши надії на перемогу. Мужність – могутнє слово! Це – міць тіла й сила розуму; героїство терпіння й слабкість людяності; жорстокість і жалість; це ясний погляд певного себе представника роду.

– Немає з чим зимувати, – зауважив бродяга, байдуже розглядаючи все навкруги. Тільки чи бачив він що, крім жахливої пустелі в собі?

– Куди ж воно зникло?

Бродяга не чув Ничипора. На ручаї ще стелилася пара. В її клубках бродязі вималювалися різні силуети. Він побачив мерця, котрому доручив охороняти схованку, йому здалося, що мрець ходить по воді і ставить стовпи заявок на берегах.

– Я тебе вбив чесно, – сказав, наче крізь сон, бродяга, – ти був жахливий п'яниця. Ти на мене вистрелив з револьвера, а я ніколи не даю промаху.

Ще хвилину постоявши, рушив він у долину, і Ничипір пішов за ним. Вони йшли травою, що скидалася на мох, сухий і знефарблений сонцем. Біля промивочного жолоба валялася лопата, заросла травою. Мотика лежала на зотлілому мішку, котрим ношено було пісок до промивки. Ще висіло на жолобі цеберко – ним лито воду на жолоб. Примітив із примітивів! Ніби діти гралися на пустельному лузі, загачуючи піском ручай. Ради цієї споруди треба було стільки йти болотами й хащами, перелазити гори, кинувши весь світ, піти на край його?!

– Спробуємо, – пролунав голос бродяги, хрипкий від жадоби. Він почав кружляти по долині. Він не копав, хоч Ничипір і носив за ним

лопату. Сиве волосся бродяги вибивалося з-під вухатої шапки. В ньому прокинувся старий тайговий вовк, одвічний шукач золота. Не раз він бачив чуже щастя, як з'являлося воно несподівано з неплідного піску. Ба й своє власне траплялося не раз хватати за горлянку і пропивати й програвати його за день або за одну минучу ніч. І кожного разу, коли він потрапляв на нові місця, йому здавалося, що він молодшав.

– Чого ти шукаєш? – питав Ничипір.

– Золота, – була відповідь. Бродяга нахилився до землі, виривав травинку і пробував її жувати. Він ставав навколішки й придивлявся, як хиляться сухі стеблинки під легким вітром. Так пройшла година. Ничипір сидів уже на землі, чекаючи краю всіх маніпуляцій. Лопата нагадала йому інші місця й інші обставини, його очі заплющились, і він зовсім забув, де він є. Нарешті його розбудив таємничий голос бродяги.

– Ходім, – сказав цей. Не доходячи одного місця, з якого бродяга не зводив очей, зупинилися.

– Бачиш? – почув Ничипір. – Он кочка!

Ничипір справді побачив невеличкий горбочок, що ледве витикався з трави. Нічого прикметного горбок не мав.

– Золото буває кочкове, – пояснив бродяга, – коли воно виходить на поверхню. Знайди гарну кочку, і тобі не треба буде працювати через ціле життя.

– А як її знайти?

– Шукай. Переживи стільки невдач, як я – і ти знатимеш. Одну можу сказати ознаку – на кочці трава хилиться проти вітру. Не за вітром, а проти.

Вони підійшли до горбка. Ничипір намірився лопатою, але бродяга вирвав її у нього з рук і почав ставити хрести навкруги горбка. «Золото може втекти», – пояснив він і мовив закляття.

– Копай, – зовсім без голосу сказав.

І тоді почалась вакханалія на Золотому Ручаї. Двоє людей збожеволіло. Як, буває, мчать до фінішу на змаганнях – так

поспішали компаньйони. Горбок було розкопано й пісок з нього перенесено до жолоба. Бродяга взявся за цеберку і став лити воду. Для справжньої роботи було одведено струмок води з ручая, і дошка з прибитими планками правила за корито, але він вирішив скористатися спорудою, що на ній вивчалось пробу. Відро тремтіло в його руках. Це був азарт грача, що чекає щасливої карти. Ничипір стояв без руху і хвилювався, як ще ніколи. Вода лилася, потроху зносячи пісок. Біля планок заблищали крупинки золота. Ничипір насипав решту піску з кочки. Знову цеберком набирав бродяга воду і помалу виливав на жолоб. Нарешті він поставив відро і нахилився: золото позалишалось біля кожної планки. Воно скидалось на блискуче пшоно. Бродяга позбирав його в жменю.

– Мені траплялося, – зауважив він, – напивати із сотні пудів піску до трьох золотників. А зараз ми вже заробили по сотнязі на брата. Тепер ти віриш, що це Золотий Ручай?

Бродяга пересипав пісок з руки у невеличкий шкіряний капшук і міцно зав'язав його. Потім поклав за пазуху.

– Сідай, – закричав він до Ничипора, сам сідаючи на березі, – сідай і слухай, як годиться дякувати богові тайги.

Він заспівав: «Гаї-оге-лалай!» Фраза ця мала багато відтінків і змісту. Бродяга її повторював, як бойовий приспів, після кожної строфи, що її він співав чужою мовою.

Надвечір було намито чимало золотого піску. Компаньйони ледве стояли на ногах: вони не мали й ріски в роті з самого ранку. Холодний вітер дмухав на їхні спітнілі обличчя, та вони не почували цього. Коли сонце зайшло, одразу не зрозуміли, чому стало темно працювати. Жадоба не вгавала навіть тоді, коли їх валила з ніг утома. Який довгий мусив бути день, щоб задовольнити шукачів золота, що напали на багате місце! Нарешті темнота покрила долину й ручай і припинила промивку.

Ничипорові закортіло опинитися в приїскові «Веселий». Він помандрував би на приємний вогник у вікні барака, де жив брудний монгол Лі-Тін. На дверях він став би й свиснув переможно, як це він

уміє. Усі голови повернулись би до нього. «Ничипір прийшов, Ничипір прийшов!» – загуло б по хаті. А він підійшов би до великого столу і, розсунувши грачів у карти, брязнув би піском перед собою. Одразу б у нього знайшлися десятки приятелів, кожний підставляв би свого тютюну до люльки і одводив би руку з жалем назад, ізгадавши, що Ничипір не палить. «Гуляй без мене», – сказав би Ничипір усім, і сам Лі-Тін, який його не раз викидав за поріг, тепер усміхнувся б йому і власноручно налив би «павука». «Ясний пане, – сказав би Лі-Тін, бо слава про Ничипорове золото облетіла б усю округу, – чого ви бажаєте, ясний пане?» Але Ничипір нічого не бажав би – він купив би все гуртом у Лі-Тіна. Вина й горілку, англійські коньяки, борошно, сало, цукор, консерви – все купив би за готівку. Потім він вигнав би негайно Лі-Тіна й усіх його одвідувачів просто на мороз і сам став би споживати все добро. Лежав би на гарячій лежанці, а його Наталка варила б та пекла.

Згадка про Наталку неприємно струсила його і звела думку на бродягу, що йшов поруч.

– Хто це тут побував раніш нашого? – запитав цей. – Отак, гляди, що на весну тут кишма кишітиме народу!

Ничипір мовчки слухав і думав, як він убиватиме бродягу, щоб забрати все золото самому. Дорого заплатив він за компанію на це золото, і ще дорожче заплатить бродяга за ту ніч, що провів із Наталкою.

– Певно, випадково варнаки наскочили і робили тут розвідку, – продовжував бродяга, – і чогось утекли. Може, зима вигнала.

Компаньйони наблизилися долиною до високого берега, де в хащах низьких, покручених, прибитих дерев був їхній табір. З вітром, що линув низом, обоє почули сморід мертвечини. Наче легенький повітряний ручай, тік цей запах разом з вітром.

– Щось гниє, – зупинився Ничипір.

– Звірина, – зупинився й бродяга.

– Ні, – заперечив перший, – це людина. Я знаю, як пахнуть люди на полі – на третій день після атаки. Навіть із землі, коли їх потім

закопати, вони невимовно точать свій запах скрізь у повітря.

– Людина? – перепитав бродяга. – Звідки?

– Не знаю звідки, але шукати її зараз ми не будемо без світла. Та й взагалі – чи цікаво нюхати таке зблизька.

Вони дійшли до свого табору і розпалили вогнище, бо холод вже залазив у всі кістки. З теплом прийшла і втома. Вона плутала обом ноги, коли вони збирали паливо, вона заважала їм дивитися і сплющувала очі.

Темна й холодна ніч розляглась за вогнем. Чорним полум'ям своїм вона хотіла зализати вогонь, але полум'я те ставало димом, і з-під нього жевріло веселе багаття.

Вночі Ничипорові приснилося, що він гірко плаче, сльози течуть у нього по щоках, по носі, і від цього він прокинувся. Ішов сніг і розтавав на обличчі. Повна безпорадність злякала його. Він розбудив компаньйона. Той, підкинувши дров у вогонь, заліз у свій мішок із головою й затих. Ничипір лежав без руху, доки не втомився думати. І він заснув теж.

Сніг ішов цілу ніч. Наче білий сад постав над землею. Тендітне біле листя тремтіло в повітрі, і не помітно, що воно падає, – так багато його було. Снігом засипало й обох компаньйонів. Вони повилазили з мішків, коли сніг уже перестав, десь крізь хмари заблищав краєчок сонця, пройшов мороз, і сніг став шерхнути на очах. Компаньйони нарубали дров, розпалили вогонь, і між ними відбулася цікава розмова. Передати її тяжко, бо вона майже вся складалася з пауз. Паузи говорили більше, ніж можуть мати в собі слова.

– Зима, – вимовив бродяга.

Пауза говорила, що зимою не можна працювати на промивці, що на зиму треба багато їжі й одежі, що прийшло, нарешті, те, яке мусило прийти, хоч і чекалося його з жахом. Надія попрацювати ще якийсь час у долині – раптом розвіялася, залишивши біль розчарування. Ще одне літо пройшло безплідно. Щастя лише поманило багатими обіцянками і заховалося до літа нового.

Назустріч ішли морози, голосне рипіння снігу, цинга, голод, біле мовчання снігових пустель.

– Зима, – закінчив Ничипір.

Пауза мала в собі важке повертання до приїску «Веселий», одморожені ноги, порепані руки, безконечний шлях уздовж річки до безпам'яті, щоб зберігати в собі життя і його теплоту. Знову поневіряння упродовж зими, старцювання під бараком Лі-Тіна, голодна жінка, котра зароблятиме собою їжу, пекельна мука враженої гордості, бо Ничипір не міг бути дрібним і повсякчасним мерзотником, як інші шукачі.

– Я тут зимуватиму, – сказав він, здалося, що так буде легше. Він не бачитиме жінки, і не мучитиме гордість. Та одразу згадавши, що Наталка там швидко піде по руках, лише застогнав.

– Не витримаєш зими, – одповів йому бродяга, простягаючи, як апостол, руки до вогню, – у нас немає виходу іншого, як повернутися до приїску «Веселий», переждати зиму, прийти на весну з усім потрібним.

– А чи хватить цього золота, що ми намили сьогодні?

Бродяга засміявся, витяг капшука із золотим піском і підкинув на руці.

– Звичайно, не хватить, але це вексель, на котрий дадуть, скільки завгодно.

– Значить, підемо назад?

– Сьогодні ж підемо, бо ручай за день замерзне, та й нам нічого чекати, доки вдарять пекельні морози. Але ми забули за одну річ, – спохватився бродяга.

– Яку?

– Ми не пішли подивитися, що воно смерділо вчора.

Нашвидку попоївши, компаньйони рушили шукати. Під крутим берегом лежала людина, притрушена снігом. Мороз вночі заморозив її, і вона вже не смерділа. Ничипір одгорнув ногою з неї сніг. Те, що здавалося людиною, було купою пошматованої зимової одежі, кістки й обгризки лежали серед неї, там же була й обдерта голова.

Бродяга став приглядатися до одержі, він узав із землі шматок пояса. «Це мій пояс», – прошепотів здивовано. Ничипір подумав, чи не зручно було б розквитатися з бродягою на цім місці. Але розважність підказала йому, що сам він не знайде дороги.

– Я пізнаю свого товариша, – тремтячим голосом зізнався бродяга. Він володів собою прекрасно, але голос виказував хвилювання, – це мій товариш, котрий мусив би лежати там, на горі, і в літній одержі.

– Він перед смертю перевдягся, – цинічно розсміявся Ничипір.

– Я нічого не розумію...

– Нічого тут і розуміти: ти його поранив і втік зі страху. Він же видужав, поїв запаси, накопав і налив золота, але раптом взимку збожеволів. Бо як інакше можна сказати на людину, котра кидає теплий куток і йде на берег замерзати? Може, йому приснилась батьківщина, на самоті людина од цього божеволіє і здатна негайно ж бігти до неї. Цікаво тільки, де він свій пісок подів?

Бродяга під час цього пояснення цілком заспокоївся. На нього не вплинуло те, що він таким чином перестав бути вбивцею людини, але він вірив у забобони, вірив у те, що мерці можуть іноді чудно з'являтися до убійників, – і через це пояснення Ничипора лише розвіяло страх перед чудесним.

– Певно, біля нього, – відважився вимовити.

Ничипір одкотив череп ногою і почав перебирати лахміття. Воно було мерзле і неприємно хрущало, коли він одривав од землі. Останки мертвої людини одразу стали звичайним непотребом, і люди не відчували незручності та того позасвідомого, атавістичного жаху, що мусить бути у кожної живої істоти перед трупом того, хто належав до її ж роду, – люди цього не відчували, розкидаючи кістки, їх засліпило сяння жовтого металу.

Шукали довго. Коли потім згадували про те, що допомогло їм, – воно здавалося дитячим сном. Золотого піску ніколи б не знайти, не будь цього дрібного випадку. Небіжчик, очевидно, вимахував капшуком із золотом, щоб одбитися від кошмарів. Капшук вирвався в нього з руки і застряв у вітах чагарника. Тепер він висів на

чагарникові порожній, малий птах кружляв над ним і одчайоно кричав. Перший побачив Ничипір. Він здивувався, що птах не полетів іще у вирій. Але тут же помітив і капшука. Трупа одразу було покинуто, і компаньйони підійшли до чагарника.

– Не підходь – треба спочатку поміркувати, – зупинився бродяга, – бачиш, порожній. Подумаймо, де могло подітися золото. Воно могло висипатися, коли капшук летів, тоді зібрати його безнадійна річ, хіба що – дочекатися літа, зняти отут з поверхні усю землю й промити її. Міркуй, яку велику площу треба охопити. Та могло бути й інакше: капшук, не витрушуючи з себе золота, повис у вітах. Але зараз він порожній – де ж з нього пісок?

Бродяга обережно помацав капшук, не знімаючи. Йому на долоню випало кілька золотих піщинок.

– Капшук прогнів, – зауважив стурбовано. Він замислився. Потім витяг з піхов великого ножа, обережно підвів його під капшук лезом униз і тихо розтулив пальці. Ніж упав простісінько в сніг і застряв у землі. Компаньйони почули виразний звук, ніби лезо ножа потрапило у металеву тирсу. Золото було там. Одгорнути сніг і зібрати пісок – не тяжка справа. Піску вийшло кілька фунтів, і очі в обох стали горіти жадобою, цього почуття ніяк не щастило заховати або хоч замаскувати чимсь іншим. Так розпочався третій день їхнього перебування на Золотому Ручаї: вони стали на ступінь багатства.

– Вертаємось? – були перші слова бродяги, коли вони знову посідали до вогню. Запитання здалося зайвим, бо новонабуте золото тягло вже до таких місць, де воно могло б цінуватися.

Розподіливши його рівно надвоє, вони вирушили в путь. Вони йшли в супроводі Золотого Ручая. Попереду – бродяга, що вибирав стежку, за ним – Ничипір. Цей перший день дороги був величним видовищем. Навкруги лежала по снігу безмежна, довершена тиша. Щось праісторичне складалося з контурів гірських похилостей, з горбатого чагарника на горбах узвишшів. Ішлося легко. Капіталісти, котрим було день віку, вираховували золото, що його дасть іще

Золотий Ручай. Головне – заховати від усіх шлях до нього. Одразу було забуто минулі злидні: компаньйони вирости навіть самі перед собою. Багатство вони уявляли досить ефемерно – воно в першу чергу дасть їм володіти людьми. Для істот фізичного розвитку ця влада є основна мірка багатства. Навіть власний комфорт, безтурботне життя так не приваблюють їх. Люди їм підкоряються з любов'ю, підуть за ними скрізь, як за пророками, доки золото сипатиметься з рук. Це влада особлива, вона не схожа на владу, що примушує коритися загрозою смерті раптової або повільного жахливого животіння.

Ничипір пригадав, що він моряк. Усю долину, де тік ручай, він виповнив зеленою водою океану. Вона хвилювалася над ним і його супутником серед білих снігових берегів. Далеко на обрії, де блищав нестерпучо сніг і коливалася ніби пара над в'їстям долини, він угадував срібно-білий рухливий штиль. Над ними на воді похитувався красунь парусник. Ничипір яскраво побачив знизу киль і кермо його. Паруси повисли без вітру, на юті сидить хазяїн і розподіляє усім вино. Сонна вахта тиняється по кормі – усіх розморив сонячний задушливий штиль між двома берегами. Як приємно сидіти там, попиваючи вино! Раптом Ничипір бачить самого себе в ролі хазяїна. «Підтягни клівер-шкот! – кричить він лінькувато. – Ідоли чортові!» Ні, він не скаже «чортові», бо на паруснику не можна цього в морі говорити. Так категорично заборонено, як свистіти або непристойно лаятись, – одне й друге насилає на посуду вітри незрозумілого напрямку, негоду й шторм. «Хлопці, співаймо!» – каже Ничипір і підспівує за мастаками-хлопцями.

Червоного прапора красна зоря
Обійде із нами далекі моря!

Але інша картина постає з цієї пісні. Безконечна валка підвід на степовій дорозі. Друг-кіннотник, партизанський братчик виводить довгу конечну ноту. Вона пливе в прозорому повітрі слідом. День спечний, день пекучий. На обрії маячать вершники чи соняшники. Не сонце, а надія горить у небі над степом батьківщини.

– Не захворіти б нам, – сказав раптом бродяга, і його слова донеслися, ніби з темноти, розбиваючи видіння. Він зупинився на хвилину, дістав флягу і ковтнув з неї двічі. Ничипір зробив це й собі. Спирт обпік губи й посунувся по горлянці до шлунка. Очі в обох були червоні від безнастанного блиску снігу.

– Мені верзеться ввесь час якесь чортovinня, – пожалівся бродяга, – коли б окуляри на очі, бо нікуди не втечеш від цього каторжного проміння, від сонця й снігу.

Обох наче лихоманило. Але зупинятися в таких випадках не рекомендується. Тайга не прощає зупинки. Мертва сама, непорушна й безконечна, вона жене людину по своїх просторах, не даючи їй дозволу одпочити. Біль і втому, нудьгу й лихоманку треба душити в собі цим безупинним рухом. Припиняють його лише тоді, коли хочуть умерти. Тоді, коли воля до життя рветься на шматки, як перегнила нитка.

На ніч вибрали неглибокий затишок під берегом і розпалили перед ним багаття. Бродяга зняв із себе всю одягу, витерся спиртом і захропів у своєму мішку до снання. Ничипір проробив це ж і собі, але сон тікав од нього, як звір од вершника. Тіло все трусилося. В голові двигтіло так, що очі ніби вилазили з зіниць. У затишку було вогко. Ничипорові здалося, що він умирає. Серце калатало в грудях ніби з останніх сил. І непомітно оволодів ним сон. Обоє були до краю стомлені, жоден не думав про золото, котре лежало в їхніх сумках. Лихоманка трусила до світання. Ранком компаньйони встали з важкими головами й неслухняними ногами. Поїли, напилися чаю й знову рушили далі. Не можна було засиджуватися, доки не вийшла з тіла чудна хвороба. Все напруження волі йшло тільки на те, щоб

тримати себе просто й рухати ногами. Так почався другий день життя капіталістів.

Цього дня була сутінь, сонце не пробивалося крізь темні, кошлаті, снігові хмари, ішов дрібний сніг із вітром. Коли його трохи напало, вітер почав мести по підмерзлому верху первопаду. Спершу це були ніби жарти – сніг забігав наперед, мов сковзаючись по гладенькому склі, потім він почав вихритись, зриватися догори, метелятись у повітрі, знову падати і знову підноситися. Хуги ще не було, але почувалися вже всі ознаки її наближення. Бродяга поспішав до ріки, в котру тік ручай. На його думку, там були місця, де можна пересидіти негоду, і під берегами – ледве помітні вузькі стежки, що їх не заносило снігом. Отже компаньйони не барилися. Вони не ставали навіть на обід. На півночі купчилися цілі башти й фортеці з хмар, там завмерли, наче хвилі бавовняного моря, перед тим, як затопити землю. Вітер міцнішав і дмухав нападами. Бродяга за непомітними ознаками вираховував, коли почнетесь справжнє пекло. До того часу треба було дійти ріки. Компаньйони майже бігли. Забулася недавня лихоманка: життя поставлено під загрозу! Десь з глибини мозку впливло бажання жити. Це почуття спочатку тільки жевріло, але з кожним сильнішим подувом вітру воно спалахувало, як пожежа. Нарешті бродяга перебіг на лівий берег ручая і став дертися нагору по слизькому снігу. Моментами, коли вітер ніби затухав, чувся гомін ріки, що ще не замерзла. Бродяга шукав печери, страшно кленучи життя, – вітер і сніг сліпили йому очі.

– У нас є ще півгодини, – кричав він, – щоб ізнайти затишок і нарубати палива, бо хуга нас триматиме кілька днів. Це йде найстарша відьма тайги.

Нарешті він ізнайшов щось подібне до печери. Компаньйони поздіймали з себе всі речі та зброю і кинули туди. Самі ж стали готуватися до хуги. Знайти затишок – було лише половиною діла. Найважливіше починалося тільки тепер. Сніг закружляв з подвійною силою. Серед його пелюстків було темно, як у лісі. Найстарша відьма тайги наблизилась долиною, де тік ручай, аж до самої ріки. Тонкий

свист у вітах дерев голоснішав і ширився. Незабаром все свистіло навкруги, хугало, скавучало і ліпив сніг. Бродяга встиг ізрубати кілька молодих сосен. Разом із Ничипором він приволік їх до печери і заклав ними в'їстя її. Доки компаньйони приволокли ще дерев для багаття, печеру замело зовсім. Ничипір проліз досередини і став порядкувати там, а бродяга стояв на вході, обнесений снігом, і розмахував блискучою сокирою. Він ніби змагався з хугою, рубаючи ворога гострою крицею. За кожним ударом опадали віти з сосни, і Ничипір утягав їх до печери. Швидко всю печеру було закладено пахучими вітами. Надворі вже розходилося справжнє пекло. Але бродяга не кинув працювати, знаючи, що головні сили ще йдуть позаду. Тільки обрубавши останню деревину, заліз він до печери і повтягував стовбури за собою. Тих, що не влазили, він на порозі перерубував. Ничипір мовчки слідкував за цим божевільним вибухом енергії. Бродяга роздмухував вогонь. Їдкий дим поліз у вічі. Потім цей дим ізнайшов вихід, бо вогонь розкладено було на порозі. При світлі компаньйони роздивилися печеру: вона мала розміри подвійного ліжка, а стеля її підносилася на половину людського зросту. Сокира пішла знову в діло: бродяга дав її Ничипорові – поширити житло. Цей вирубав попід стінами закапелки для снання. Землею обіклали багаття, з вітів сосни поробили постелі, заплели сосною в'їстя печери, теплий дим пробував текти вгору крізь віти й сніг, та там його забивав вітер, дим виїдав очі, не даючи тепла. Потроху розгорілась ватра, можна було зігріти води з снігу. Надворі аж тепер розпочалося щось справжнє. Не вірилось, що ще позавчора була самотня осінь. Це прийшла володарка тайги, її одвічна господиня, люта зимова хуга.

– Зима, – сказав бродяга, зігріваючи руки на вогні. Він став цілком байдужий до всього на світі. Тепер, коли минула небезпека, він умів одпочити. Ніби й не сиділи вони самі на березі ріки, в заметеній снігом печері, а навкруги за тисячі кілометрів не було безлюдно і не вила й гриміла всевладно найстарша відьма тайги.

Компаньйони прокинулися від холоду. Ватра погасла. У печері було темно, і їдкий дим блукав нею. Надворі голосила хуга – вона за ніч набрала ще сили та завзяття. Бродяга став роздмухувати вогонь і гріти воду.

– Я тобі скажу, – почав він, – як баби нашого брата із світу зводять. Я тоді жив у «Непомітному». Була нас артіль – чоловіка десять. А в артілі – баба. Ще коли ми рушали з Хабаровського, вона пристала до нас за куховарку. За місяць її і впізнати не можна було – з дохлої кішки стала зовсім павою. Ми зранку йшли на нашу заявку – золото глибоко тоді залягало – і до обіду сиділи під землею, довбаючи породу. Звичайна баддя витягала пісок на поверхню, там же ми його й мили. У обіди ми йшли до нашої землянки, де чекав обід. Баба виходила з комірчини, що її ми для неї одгородили, і усміхалася нам усім. Тільки цим ми й трималися, бо з золотом нам зовсім не щастило. Ми не намивали його й на харчі. Баба ця поставила на нас ставку – нас було десятеро – сильних, здорових, як повнолітні дуби. І ставку вона виграла, бо ми доти напували старателів спиртом, доки знайшовся з-поміж них один, що знав кращі місця. Під п'яну руч він розповів за те місце, що зветься тепер «Веселий». Спочатку ми відправили туди наших розвідників, а потім і самі зникли гуртом з людських очей, щоб опинитися там, доки держава про те місце ще не пронюхала. Ми потрапили на дурне золото. Тоді баба стала жити з нами усіма. На кожну ніч вона вибирала собі дружка. Решта нас – корчилося на койках, і оселилася між нас тоді чорна нудьга. Ми платили за жіночі пестощі золотим піском. Вона його зібрала стільки, що могла б утопитися, повісивши собі на шию. Це був божевільний час. Золото ми брали просто руками і знахабніли без міри. Почали щодня пити спирт. Все це зробила баба. Пішли сварки, бо ніч у комірчині була вищим за все, що ми досі знали. Твоя Наталка нагадала мені її гарячими руками й іншим. Можеш тепер судити, чому я згодився вести тебе на Золотий Ручай. Навіть зараз я живу нею...

Раптом від Ничипора пролунав постріл. В останній момент стримавши себе, Ничипір встиг шарпнути револьвер догори. Бродяга зіщулився і схватився за свій.

– Необережно вистрелив, – пробурчав Ничипір і взявся за пояс, де було золото. Воно його запекло, мов вогнем.

Бродяга оповідав далі, хуга гриміла так, мов у неї були підземні труби. Та швидко він помітив, що Ничипір не слухає. Байдужий свист линув із кутка, де лежав Ничипір. Запах спирту повіяв на бродягу.

– Ти, продажна твоя шкура, – закричав раптом Ничипір, – кому це ти розповідаєш, кров проклята? Я своєю рукою стріляв бійців, стріляв гадів, я переміг сто тисяч ворогів! Вона душить мене – ваша вошива, обскубана тайга! Стій, я вийду на неї з револьвером, з бойовим револьвером командира армії. Ви мені заплювали душу, прокляті варнаки! Стій, собако, я тебе шльопну!

Ничипір з револьвером у руках вискочив з печери, пробивши собою замет снігу, і став стріляти в повітря. Сніг був йому по пояс. Вистрілявши патрони з револьвера, Ничипір спробував бігти, посковзнувся й упав. З печери виглянув бродяга. Над Ничипором лютував сніг. Він засипав його з головою, співаючи панахиду. Бродяга перечекав іще, пригадуючи – скільки разів вистрелив його компаньйон, він не хотів потрапити під кулю. Ничипір борсався в снігу, ніби в агонії. Тоді бродяга вийшов у завірюху і наблизився до Ничипора. Він узяв його попід руки й поволік до печери.

Ничипір очунав лише вночі. Товариш порався біля вогню, у печері було тепло й затишно. На ранок вони рушили в путь далі.

У каравані йшло четверо: Остюк, побратим його й двоє тунгусів, котрі вели пару малих та волохатих забайкальських коней з вантажем. Караван мав напрямок на південь.

– Дивись, – промовив тихо Остюк, – він після операції загубив зовсім голос, – дивись, он побігли вовчі сліди.

У тайзі це вважалось за цікаву новину. Особливо після недавньої хуги, коли звір позалазив у нори. Сліди були свіжі, і вовк увесь час

біг, не звертаючи вбік. Тунгус вів караван по цих слідах.

– Вовк не поспішає, наче це він вийшов на прогулянку, – прочитав на слідові побратим, – наче на прогулянку вийшов.

– Цікаво, – обізвався Остюк.

– Справді. Я на цьому дещо розуміюся. Я був бойскаутом, а ти ж знаєш, що бойскаути по більшості вивчають різні сліди. У хлопців розвивають тонку спостережливість, уміння помітити непомітне і зробити висновки з мізерного. В армії я через це був першим розвідником, я гуляв у ворога, як у себе вдома.

– Ти і в Парижі гуляв, як у себе вдома, – засміявся Остюк.

– Так от, – ніби не почув побратим, – отакий слід мені розповідає багато. Я бачу, що слід іде рівномірно, вовк ступає на повну лапу, часом він сідає на хвилинку, ніби дослухається до чогось, потім – знову тупає помалу, він наче не голодний, але я бачу, що він худий і не вгодований вовк. Лапи у нього великі, це дорослий звір, а грузне він на снігу, як вовчєня. Звідси я роблю висновок, що він худий. Біжить він рівно, це – не слід полювання, коли треба петлювати, обходячи здобич. Слід недавній – вовк пробіг не більше як шість годин тому. Завдання – може, він теж біжить до «Веселого»? Дивно, що він вибрав шлях, яким ходять люди.

– «Веселий», – ковтаючи склади, сказав тунгус, – сонце вниз, «Веселий».

Він хотів сказати, що ввечері доведе до «Веселого». Деякий час ішли мовчки. Остюк безмірно мучився, загубивши навіки голос. Прекрасні пісні поставали в його пам'яті, безліч мелодій звучало у вусі, тільки вже не співати йому їх до смерті. Ні за чим Остюк не тужив у житті, але зараз його охопила майже туга. Він заспівав про чумака, що з батіжком у руках доганяє долю. Потім він виводив про Морозенка. Далі почав:

Ой три шляхи широкії докупи зійшлися.

На чужину з України брати розійшлися!

Ще багато пісень проспівав Остюк, ідучи за побратимом. Цей звук уже до шепотіння Остюкового, а тунгуси подумали, що Остюк молиться. Так кінчилася слава першого партизанського співака.

Вовчий слід не переривався. До нього з правого боку долучився ще один. Люди йшли по слідах, як мисливці. Тунгуси сказали один одному щось із цього приводу, і знову посувалися в мовчанці.

– Проклятий край, – прошепотів Остюк, кинувши співати, – після нашого сонця й багатства сюди тільки вмирати їздити. Коли вже колонізувати його, то посилати таких, котрих не жалко, або – що звикли не роздягатися все життя.

– Хіба того, що ми добули, не досить для притягнення сюди робочих рук і відважних сердець?... Ми дослідили тільки одну долину, а вже маємо що показати колонізаційній управі. Одне золото дасть можливість жити тут людям, я не кажу про мисливство, скотарство. А скільки таких долин тут є!

– Ти інженер, – хотів закричати Остюк, ще не звикнувши до того, що у нього немає голосу, – але ти на хвилину будь людиною. Ти знайшов там своїми інструментами наявність золота й інших металів, але людині треба ще теплої години й сонця, до котрого вона звикла. Нащо тоді жити, коли діти твої не бачать сонця, жінка твоя не ходить босими ногами по теплій землі, сам ти здобуваєш золото або підеш на полювання, і ніколи не знаєш, як родить земля, ніколи не відчуваєш того, що ти живеш, що ти краплину радості знаходиш на землі?

Побратим засміявся. Після Остюка здавалося, що він кричить, – так його голос лунав над снігом.

– Тебе вже ніщо, певно, не одірве од землі, маршале. Лондонські робітники теж не бачать сонця, робітники на шахтах ніколи не відчувають, як цвіте земля, не знають, що таке – прозоре, чисте повітря: коли вони працюють удень, то сплять уночі, коли вони вночі

довбають землю – день їхній забирає сон. Проте вони знають, що живуть. Їм відомо, що є інша мета, крім особистої, є майбутнє, ради якого вони працюють.

– Це безглуздя, – перебив Остюк, – на планеті, що кружляє поміж усіх небезпек якоїсь чорної безодні, смішно будувати майбутнє. Що воно значить, коли я ввесь час почуваю, як тремтить підо мною земля, коли я знаю, що після мене нічого не існуватиме на світі?

– Нащо ж тобі тоді думати за дітей, котрим не буде сонця?

Остюк зупинився, шукаючи відповіді.

– Так завше поводяться люди, – говорив побратим, – котрі вперше покуштують книжок, і їм здається, що їхній мозок – уже цілком завершене приладдя. Є світовий закон про еволюцію роду, про щось вище за наше розуміння, що змушує людину жити і давати життя іншим подібним. Хай вимре зараз усе живе на землі, але через мільйони років усе знову буде таким, яким воно є. Людина й вигадусь собі все, щоб не збожеволіти. Раніш релігія хотіла заборонити знання. Віра хотіла керувати землею.

– Мені страшно, – сказав Остюк, уперше вживши цього слова. У голові в нього завихрилося безліч думок, що на них не знаходилось відповіді. Межу, за якою починається божевілля, стало яскраво видно. Панічний, божевільний ляк прийшов до Остюка. Він ізгадав своїх партизанів, котрих заставала смерть у повній силі, з яким розумом. Предки прийшли йому на пам'ять і, глузуючи, подивились на нього з ешафотів. «Діло роби на землі, – сказали вони хором, – для діла ти живеш, а не для божевілля». Остюк подумав, що божевілля є розум живої людини, став розбиратися в тому, як божевільний дивиться на життя, і прийшов до висновку, що він губить кінці свідомого. Знову спогади, знайомі постаті попливли перед очима. Це був позасвідомий порятунок від тих думок, які стали з'являтися в Остюка внаслідок операції.

Вовчі сліди, що до них уже встигли звикнути, – раптом повернули ліворуч.

– Стій, – наказав побратим, – запитаємо наших поводитирів, що це за сліди йшли. Я бачу тут підозріле. Ніби вовки ввесь час ішли поруч якоїсь здобичі і почули, що здобич та дається себе взяти.

Тунгуси довго плутали щось, показуючи руками. Остюк помітив, що вони ховаються од нього й побратима. Позасвідома тривога ніби прилетіла з чиїмсь диханням. Остюк видобув свого револьвера і посварив поводитирям. Його шепіт був страшний і грізний. Тунгуси відчували серйозність загрози й розповіли про те, що сказав їм вовчий слід. Вони підтвердили думку побратима. Справді – вовки йшли поруч здобичі, чекаючи можливості наблизитися. З усіх ознак – рівності шляху вовчого, нешвидкого їхнього руху – ясно було, що там десь ішла людина. Тепер вона впала, і вовки помчали до лежачого.

– Треба йти на поміч, – захвилювався Остюк, – може, ще можна врятувати!

– Навряд, – вирішив побратим, – вовки бігли тут шість годин тому.

Та Остюка наче щось тягло по слідові. Тунгуси безнадійно поцмокали язиками, але пішли за Остюком. Рівна, глибока тиша стояла кругом. Сніг рипів під ногами, наче люди наступали на звуки. Ішли з кілометр. Тунгус показав наперед на самотню темну пляму. Остюк машинально помацав револьвер. Наблизились. Темна пляма була вовчим тирлом. Згряя вовків, ніби протанцювавши танка, помчала геть. На снігу видко було кров, шматки одежі повтоптувано в сніг, розкидані речі, рушниця на снігу. Побратим обійшов місце вовчого пиру.

Коні ляжливо наставляли вуха, чуючи запах крові, стиха іржали, поривалися йти далі.

– Шукачі золота, – сказав побратим, – ішли досі вдвох, а звідси – один. Цей – або підбився, або його застрелив задній. Тут часто практикується постріл у спину. Ходімо по слідах за першим.

Остюк відчув огиду до звичаїв тайги.

– Може, тут був чесний бій? – прошепотів він, ідучи за побратимом, що придивлявся до слідів на снігу. Людина пройшла

сама. Поверх її слідів видно було вовчі лапи.

– Убивця волоче ногу, – прочитав побратим, – може, там був і чесний двобій? Про це ми дізнаємось, коли поспішимо. Я боюсь, що вовки таки насядуть, як побачать його слабість.

У відповідь на ці слова здалеку десь донеслася луна пострілу.

– Поспішаймо, – крикнув побратим до тунгусів, – він, певно, давно вже відстрілюється!

– Це все золото, – мовив Остюк, – скільки на ньому налипне крові, доки воно вийде з землі.

– Що дорожча річ, то тяжче її здобути, – висловив чиюсь сентенцію побратим, – і навпаки.

Швидко знайшли осторонь забитого вовка. Власне, це були рештки вовка, які не доїла згряя. За сто кроків – знову вовк. У цього було розвалено голову.

– Вовки бачать лакому здобич, їм хочеться вже відчутти її на зубах. Вони забувають, що у людини є зброя, – були слова побратима.

Поминули ще одного вовка – і цього забито в голову. Тунгуси щосили підганяли коней. Здалеку долинув постріл. Знову мовчанка.

– Ще б'ється, – прошепотів Остюк, – відступає з боєм і волоче поранену ногу.

Чомусь йому прийшла на думку Павлівка. Він пригадав, як билися його кіннотники, чекаючи приходу Марченкової піхоти. Сам Марченко постав у нього перед очима, поранений Марченко, якого везли на підводі в бій. Давнє щось затрусило Остюка, як лихоманка. Перед ним коливалося поле атаки. Флоріда заіржав десь через ліси й пустелі. Остюк відштовхнув тунгуса від коня, скинув з нього все на сніг і опинився на коні. Побратим йому подав вінчестера. Остюк помчав на виручку.

Через півгодини він побачив купу вовків, що розташувалися півколом біля самотньої сосни. Під деревом сиділа на снігу людина, тримаючи в руках рушницю. Здавалося, що кожної хвилини вовки зірвуться з місць і рознесуть людину. Остюк погнав коня і хотів крикнути так, як кричать кіннотники, ідучи в атаку. Він захлинувся від

напруження, забувши, що вже не має голосу. Тоді зірвав з плечей рушницю, націлився з коня й вистрелив у купу вовків. Людина під деревом заворушилася й свиснула так голосно, що в Остюка залящало у вусі. «Це хтось свій, – подумав Остюк, розстрілюючи вовків з вінчестера, – колись я вже чув отакий посвист».

– Стій, прокляті вовки! – закричала людина під деревом і стала клацати рушницею. Потім вона повалилася набік і завмерла.

– Марченко! – прохрипів Остюк, почувши голос. Він подумав, що божеволіє. Кінь довів його до сосни. Під нею лежала людина без пам'яті, зарившись обличчям у сніг, не випускаючи рушниці з рук. Остюк зіскочив з коня, шкутильгаючи підійшов до людини, підняв їй голову і заглянув у обличчя: перед ним лежав Ничипір Марченко – сивий, змучений, очі в нього були мокрі від сліз.

– Понімаєш, – сказав сам до себе Остюк, – яка тісна земля!

У бараці Лі-Тіна пили тільки спирт. Остюк прийшов сюди посидіти, залишивши біля Марченка побратима. Це була низька й задимлена землянка, довгий дощатий стіл стояв посередині й кілька лав. Лі-Тін подавав їжу й напої. Через сінці видко було кухню, де поралася жінка. Остюк, сівши край столу, звернув на себе загальну увагу.

– Могорича з вас, – сказав йому сусіда.

– За що? – здивувався Остюк.

– Ви, певно, з Ничипором багато золота намили.

– Я не цікавлюсь золотом.

– Ви, може, на прогулянку ходили з Ничипором у тайгу?

– Я ходив туди у своїх справах, – прошепотів Остюк, – і раджу вас мої справи залишити мені.

Він стукнув кулаком по столі з усієї сили.

– Хазяїне, – почув Лі-Тін шепіт Остюка, бо навкруги стало раптом тихо, – націди дві міри гарячого – у мого сусіди гуляща горлянка, хай вип'є.

Навкруги прихильно зареготали. Бородатим старателям одразу Остюк сподобався. Сам він нахилився над столом і згадав розповідь

Марченка про те, як той воскрес. Виходило, що так хотів Шахай. Він показав Ничипорові наказа про його арешт і попередив, що навряд чи зможе знову визволити. Марченко злякався. І ось що надумав Шахай: перевдяг у Марченкову одягу полоненого і наказав Марченкові прострелити йому голову. «Я виконав це», – зізнався Ничипір. «Дивися, Олександровичу, це ти розстріляв самого себе», – сказав на прощання Шахай, і Марченко пішов бродити по білому світі. Остюк пригадував деталі похорону Марченкового, як Шахай говорив промову на могилі, як жорстоко металися партизани за смерть Марченка. Минуле приходило з забуття, Остюк жахнувся проклятої долі товариша. Багато було чудного й незрозумілого тут, і жорстокий Шахай стояв десь далеко, як невблаганний гнів.

– Кралю Ничипорову бачили? – запитав Остюка сусіда. – Може, ви зробите її добрішою? Загляньте через сіни до кухні, коли ви розумієтеся на жінках.

Остюк не звернув уваги на пораду. Він надумав везти з собою Марченка на батьківщину. Треба рятувати людину від ганебної пристрасті до золота. Він розплатився й вийшов. На дверях йому зустрілася жінка. Остюк придивився до її обличчя.

– Здорові були, Наталко, – сказав він, вирішивши не дивуватися ні з чого в цій чужій країні, – а де ваша донька?

– У мене дочки немає, – одповіла жінка.

– Хіба ви мене не пізнаєте? Я ж Остюк – товариш вашого Шахая.

– Я вас уперше бачу, а Шахай – це людина, яку кляне Ничипір.

– Ви не пригадуєте, як ми весілля справляли? Як ми в рейд ходили?

– Цього зо мною не було, – одповіла жінка й зблідла.

– Ви, звичайно, змінилися за ці роки, – вирішив Остюк, – але я вас одразу впізнав. Не може бути на світі такої подібності!

– Не знаю, – сказала жінка, як загіпнотизована. Вона не піднімала на Остюка очей.

Зовсім розгублений прийшов він до землянки, де жив Марченко. Побратим саме вийшов. Маленька лампа світила на столі.

– Ничипоре Олександровичу, – ніби жартома вимовив Остюк, – чи знаєш ти сам, яка ти фатальна людина? Кожен твій крок угрузає на аршин у землю.

Марченко винувато осміхнувся і витяг з-під подушки шкіряний капшук.

– Золото, – озвався він, – дві порції золота.

І подав капшук Остюкові. Цьому згадалася одразу розтерзана людина й вовчий слід. Згадався колишній Марченко, що здобув зброї, скликав армію й передав її товаришам. Тепер він так само, як армію, віддає золото. Увійшовши до землянки, побратим зняв і протер окуляри.

– Золото, – подав йому Остюк, – що на нього можна зробити?

– Це не мільйон і не десять тисяч, – одповів побратим, подумавши, – можна скласти на весну партію і намити сто тисяч. Ви не забули туди дороги? – запитав він Марченка, одразу зрозумівши, звідки золото.

– Знайду, тільки б із ногою моєю нічого не трапилося – пече як вогнем.

– Рана легка, та крові витекло чимало. Набереться крові до весни.

Остюк поклав капшука на стіл і став ходити з кутка у куток. Марченко слідкував за ним очима. «Це другий Остюк, – подумав Марченко, – скільки зморщок поклато на нього життя!»

– Ничипоре, – вимовив Остюк, – чи хочеш ти знову стояти разом з нами? Тяжко тобі йти самому по землі! Сім років віддали ми війні, сім найкращих юнацьких років. Ми стали зрештою все бачити в чудному освітленні. Ми спустошені, Марченко, до краю спустошені для того, щоб жити поодинці. Життя людське для нас тільки велике поле атаки, де падають поруч і попереду, де знищити людину – звичайна фізіологічна потреба, як напиться горілки. Де для нас добро і де зло? Зеленими юнаками ми вже знали, що все скоро минує, все розсиплеться на порошок, коли торкнути його пальцем. Те, чого людина в звичайних обставинах доходить лише на кінець життя, той біль розчарування і марність життя – ми взнали

юнаками, і тепер на порозі справжнього, увійшовши в мужність, увесь час почуваємо на собі жах юності, свідомість непотрібності існування. Треба нам зібратися всім до купи, щоб розсудити гуртом, як ізнайти спокій.

До землянки ввійшла Наталка і сіла в темний куток біля залізної пічки.

– Може, смерть собі заподіяти, – провадив Остюк далі, і Наталка від несподіванки здригнулася, – щоб одразу з усім покінчити? Може, до пустелі податися, де серед пісків і спеки відчути гордість справжньої людини, знайти крихітки віри в собі, бо розум наш розтоптала чоботом війна?

– Шукати спокій соромно мужчині, – зауважив побратим, – краще тоді шукати смерті, хоч і це є не менша ганьба. Ви мусите знайти мету.

– Мету? – перепитав Остюк. – Невже ми не мали мети, коли билися за неї?

– У царя ви воювали з примусу, а потім – за прекрасне майбутнє, що його й не викладеш у словах. Тепер воно прийшло, те майбутнє, треба десятки років зміцнити його працею, упертістю й терпінням. Це не ваша професія, – закінчив побратим, – бо ви звикли до перемог рапових та безперечних. Хіба ви можете себе згинати, коли вас загартовано на сталь? Ви ламаєтесь надвоє!

Марченко подивився на Остюка і на чудну людину в окулярах. «Хто він такий?» – питали його очі.

– Це мій побратим, – Остюк помітив запитання, – я знайшов у ньому життя, коли іншим здалося, що він мертвий. Я врятував його, за що він уже встиг мені віддячити не раз! Звуть його Михайлом, як і мене.

– Чому ж нам треба повертатись додому?

– Тому, Ничипоре, – одповів Остюк, – що є у нас ще Галат, є Шахай, якого не перемогла армія ворогів, з яким ми завше перемагали. Ми сядемо всі до столу і вип'ємо четверть доброго вина. Ізгадаємо ту силу прекрасних та відважних бійців, що ми їх поклали на фронтах.

Успенівка й Павлівка, Покрутівські яри, ріка Синява пригадаються нам. Брати Виривайли – Іван, Петро, Семен і Панько воскреснуть між нами, в наших розмовах. Ми поділимося радістю й сумом, набутим досвідом мирного життя. Може, ми й заплачемо з великої радості.

Наталка заворушилася у своєму кутку, знайшла щось і вийшла з землянки.

– Куди вона? – запитав Остюк похмуро.

– По дрова, певно. Тут лісок поруч.

– Де ж вона вночі їх знайде? – розгнівано сказав Остюк. Він побачив біля пічки купу дров. – Дрова є, а в неї у очах гіркі сльози, коли виходила. Нащо ти її пускаєш у те китайське кипіло?!

Марченко одвернувся від світла.

– Піди, – сказав побратим Остюкові, – вона не до китайця.

Остюк раптом глянув на двері, нетерпляче відчинив їх і вибіг. Хвилин через кілька він повернувся, несучи на руках Наталку. Наталка була без пам'яті. Остюк поклав її на ліжко і став робити штучне дихання.

– Понімаєш, старушка, – шепотів він, – тобі ще не пора вішатися. Нам треба, щоб ти нам повечеряти дала.

Марченко подивився на Наталку байдуже і попросив води, щоб напиться. Його мучила жага.

Сьома пісня

Голос:

Ми путь свою пройшли, як ґалаґан,
Що з неба, од зорі схилив орбіту.
У ніч, у млу, у біль, у дикий лан
Летіло непідковане копито!

Дихання моря пестило фрегат.
Широкий вітер з півдня шторм заводив.
Незнаних напрямків ішов пасат,
Прапорами вимахував без коду.

Незнаних напрямків ішов пасат!
Нечуваної сили і завзяття –
Стелився гул вогненних канонад,
Тремтіло сонце в небі, як латаття.

Достойна і смілива наша путь.
Бадьорі й переконані бійці ми.
Наш край в цвіту! Цвіте наш край в степу!
Живуть його простори несходимі!

На вітрі рухаються руки рей,
На обрії – омана заозерій...

Хор:

Ми стоїмо плечима до плечей.
І світ відчинено, як двері!

* * *

Залізний бовдур упав на рухливі циліндри. Він був розпечений дочервона і важив з тонну. Циліндри крутилися, трохи виступаючи з землі, стали рухати на собі розпеченого бовдура. Одразу – спека. Повітря хутко розтікалося од заліза. Гуркіт прокатного стана рвав вуха. Повітря тремтіло над залізом. Тремтіло над циліндрами. Залізо дмухало на боки розпеченим ротом. Циліндри потягли на собі бовдура до валів. Із заліза злущувалася тоненька шкірка, залізна луска холонула одразу і ставала блакитно-сірою. Бовдура схватили вальці, видушили з нього тьму іскор і викинули по другий бік себе на рухливі циліндри. Гуркіт – як грім. Тонна розпеченого заліза посунулася назад і знову протислася крізь важенні вальці. Брязкіт. Вона трохи потоншала й розтяглася. Гаки перевернули її, безперестанку стали шпурляти крізь вальці. Гупала. На вальці лилася вода. Довгий ряд вальців чекав залізної тонни. Крутилося. Ворочалися в землі вали, трясли землю. Прорізи між вальцями меншали й меншали. Червоне залізо витягалось. Сморід, рев, пара і спека вихрилися вгору, до пробитого скляного даху. Новий бовдур упав на місце першого перед найважчими вальцями. Вибухнула навкруги нього спека. Червона довга стрічка почала в'юнитися по обидва боки прокатного стана – з першого шматка. Крізь дах припікало сонце. Промені його стояли купою стовпів із смороду й диму. Біля входу біліла газета на стіні. Червона залізна стрічка витяглася й потемніла. Вона стала довжелезною рейкою. Дзеленчала.

Циліндри потягли до круглої пилки, що різала її на шматки. Горобець залетів крізь дірку під дахом. Сморід і грукіт підкинули його вгору і вдарили об скло. Гуркіт прокатного стана злякав. Пилка перерізала рейку, наче кістку. Дзеленькнула пилка. Спека й сморід. Крізь двері вдерся протяг, пройшов над станом угору в дах. Горобець нарешті вилетів. Третій бовдур упав на циліндри. Другий – сотався між вальцями. Сонячні стовпи зникли – зайшло за хмару. На стіні гасла: «Обережно!», «Увага!» Над вальцями по рейках їздить машина для підймання ваги – підвага, журавель, кран. Вона несе над землею четвертого бовдура і кидає його на циліндри – в землі. Пилка перерізала рейку. Іскри як з-під наждачного точила. Крррр-ах! – одрізала ще. Крррр-ах! – знову. Спека, гуркотнеча, сморід, жага, піт. На циліндри упала п'ята розпечена тонна. У сусідньому корпусі гули мартени – вентилятори, полумінь, хімічна реакція. Підлога – безперервна піч. Бовдури стояли в ямах, з яких билосся полум'я. Поступово порожніли ці гнізда. У повітрі – сірка, палений пісок, залізо, дим. Відчинилися двері, побіг протяг. Жага. Добре б – голому обмитися снігом. Крізь вікно – за парканом терикон і шахтенний поміст. На терикон бігає одинока вагонетка, викидає нагорі породу, повертається. З естакади сиплеться вугілля. Яка прохолода десь в лісі! Шостий бовдур розпеченого заліза упав на землю. Крррр-ах! – пилка. Дзеленькнув дзвоник на крані – «бережись!». Ударило з-за хмари крізь дах сонце. Промені – стовпи смороду, диму. Болять вуха. Напруженість.

Він не мав часу замислитись. Мозок поглинули червоні бовдури. Вальці крутилися під ним, вимагаючи заліза. Він їздив із краном над вальцювальним станом і далі, де з землі вибивалося полум'я. Хобот його машини нахилився, витягав із землі розпеченого бовдура і ніс до вальців. Кидав на рухливі циліндри. Повертався за новою пайкою. Безліч дрібниць вимагали найпильнішої уваги. Невідхильна послідовність рухів! Кинув бовдура, підняв хобота, рушив, дзвони в дзвоник! Приїхав, зупини крана, нахили хобота, візьми! Дзелень-

дзе-лень, назад, залізо пече очі, скло окулярів нагрілося, нічого не зачепи по дорозі, стань! Подернув хобота, опусти його поміж людей, що розлетяться набоки, як шматки болота з калюжі, туди засичить розпечений бовдур, кидай залізо!

Мозок пильнує послідовності. На це йде вся енергія. Голова не мислить. Діє рефлекс. Очі й руки. Швидко людина звикає ототожнювати себе з краном. Це – рука людини бере розпечене залізо. Це її колеса котяться. Вона сама так повертається всім корпусом. Електричні мотори на крані воркотять, рухаючи колеса, підносячи вагу.

Унизу вештаються люди. Одні – з довгими кочергами, другі – в рукавицях, з кліщами. Поміж них – червоні залізні стрічки. Люди – верткі. Залізо пролазить крізь щілину у вальцях, сотається по залізній підлозі між людьми, звивається, лізе під ноги, помахує головою. Робітник ухватив кліщами за голову. Тіло розпеченої, рухливої, довжелезної рейки здригається. Вона хоче притулитись до людських ніг. Тоді зашкварчить м'ясо і хлине чорна кров. Робітник уткнув голову гадюки в інші вальці. Вони стали ковтати її, як червону макарону. Ще одна – на її місце. Треба хватати за голову. Галат замахнувся кліщами. Він став навшпиньки, щоб у кожний момент одскочити вбік, коли залізо посунеться проткнути живіт йому. Кліщами схватив за край рейки. Вальці потягли її до себе. На другому боці Санька Шворень наготувався.

Це були вони – відважні партизани. Кров Саньки горіла в цьому пеклі, гублячи селянську нудьгу. Галат лише відновив у собі те, що було в нього до партизанки. Робітничий рід. Обох ізнайшов Шахай на шосе. Славетні командири – кулеметник і гарматник – сиділи й розбивали каміння. Сонце пекло, на молоти лягав пил дороги. Іноді співали. Шахай упізнав їх через пісню. Вони були задумані й безпомічні. Від молота колело під серцем, рани свербіли, ніби не загоївшись. Поруйнувавши мирні дороги, вони самі їх мушили й лагодити. Слава їхня швидко минула. Таки краще було б умерти в атаці, – не раз думали вони. Неймовірні герої, легендарні бійці

Успенівки й Павлівки – Санька з Галатом поставали звичайними людьми. Їх забули, як забувають усе, що пережило свою славу. Вони били каміння на шосе і давилися пилом з коліс.

Санька, ніби набій у гармату, сунув залізо у вальці. Наготував кліщі. Кран привіз, задкуючи, розпеченого бовдура. Замість їхати по нове залізо, кран зупинився, його людина стала мастити. Незабаром мала бути перерва. Ледве було поставлено мазничку, як прогув гудок. Стоп! Рух машин завмер. Дим коливався. Робітники наче одв'язалися од машин – одійшли від них далі, посідали під стіною. З крана людина злізла по драбинці. Мозок приємно звільнився од напруження. Він міг уже мислити. Людина набрала індивідуальних рис. Робітники залишили для неї місце коло столу, біля Галата. Галат устав і знову сів. Стали їсти, дістаючи їжу з баульців. Людина з крана була центром трапези. Це почувалося, хоч наявних знаків уваги до неї не помітити. Сама вона задумливо жувала хліб, кусала баклажани, вмочивши в сіль, заїдала яблуком. Її рухи були поважні, як молитва, людина їла, як їдять селяни: побожно тримаючи хліб, правлячи древній чин. Мозок не фіксував нічого глибоко, він відчував насолоду й заспокоєння від музики, що стала раптом линутися з репродуктора радіо. Зміст пісні не доходив. Вона була така знайома, що спомини одразу заклекотили в голові, і завдяки їм загубилися перші строфи пісні. Грав і співав кобзар. Галат поворухнувся, пригадавши слова про козака Швачку. Йому постала в уяві п'яна ніч Шахаєвого весілля, надійна ніч і скороминуща. Щось знайоме почув він у голосі кобзаря. Зухвалий, гостроязикий Панько Виривайло прийшов на думку: це була його улюблена.

Ох і ти, козаче, козаче Супруне,
А де ж твої прегромкі рушніці? –

нарешті дійшло до мозку людини, що працювала на крані. Кобзар співав думу про Супруна. Репродуктор стояв над столом. Робітники слухали, стиха жуючи сніданок.

Гей, мої рушниці в хана у світлиці,
Сам я, молодий, у темниці, —

відповів сам собі кобзар, перебираючи струни.

Ох і ти, козаче, козаче Супруне,
А де ж твої воронії коні?
Гей, мої коні в хана на припоні,
Сам я, молодий, у неволі.

У пісні не було тайни. Не діяв кобзарський гіпноз. Кобза загубила таємничий свій вплив. З репродуктора щось шквар-чало замість пауз. Не було просторої хати, котра по вінця виповнилася б сплесками пісні. Не було широкого степу, що сам по собі діє, як гіпноз, не було синього неба над головою, страшної волі високого місця. Слухачі не бачили кобзи, дивної опуклості її черева, блиску й дзенькоту півсотні струн. З репродуктора линули слова, бриніла мелодія, і вона була ніби сліпа, без очей. Несміливо ввіходила до свідомості, тихо сідала у кутку. Пісня була темна.

Гей летить ворон з далекого краю, —

почав нової кобзар, доспівавши про Супруна. Голос його розлігся урочисто.

На Синяву-річку лине, –

голос завмирав потроху, ворон летів і летів, його крила заплескалися над річкою і завмерли в ширянні.

Там партизанства много погибає,
А офіцерів утричі гине, –

пісня перейшла на швидкий речитатив і розтала без сліду.
Репродуктор зашипів, закректав, ніби подавившись паузою.

Ой ти, вороне, ти, чорний брате,
Почекай же оченьки виймати, –

жалісливо попросив голос. Мелодія нагадувала тужіння.
Хоче Остюк-батько на коня сідати, На коня сідати, кадетів рубати,
– закінчив кобзар бадьоро. Галат нахилився над столом і заплющив очі. Його охопила пекельна тута за Остюком. Розважливий Санька забув і їсти, зачувши пісню про Павлівку.

Ой ран у самого та й немного,
Тільки тридцять та й три усього,
А найбільша рана – в серці й у нього,
Що не дають друзі підмоги.

Галат ніяково осміхнувся, пригадавши скажену атаку Синчаків, коли він із Марченком ішов виручати Остюка. Побачив атаку кінноти на його тачанки.

– Батьку, – сказав він схвильовано, – хіба ми не дали підмоги Остюкові?

Шахай йому нічого не одповів. За ці хвилини, доки звучала пісня, він зробився на деякий час колишнім Шахаєм. Те, що тамували роки праці на заводі, знову виринуло на поверхню. Він устав од столу, пішов до свого крана і поліз нагору. Пісні він не слухав – вона здалася йому непотрібною й фальшивою. Уперше – пісня не зворушила його. Перший ступінь розвитку було перейдено. Він подумав про селянство – двадцятип'ятимільйонну співочу силу. Про темне, невідоме й небезпечне море її. Про готовність без краю лити кров. Болючими йому здалися минулі бої, криваві перемоги. Він відчув, що пече його наче жага, хтось викручує йому руки і ламає кості, трощить об колоду. Швидко буде гудок – знову працювати, забувши все, крім розпеченого заліза і пекельного вогню.

– А де тут Шахай? – закричав хтось гаркаво од дверей. До цеху увійшло двоє шахтарів у спецодягові, з лампками. Вони закінчили роботу в заводській шахті і йшли міняти лампки на нумерки-марки.

Шахай озвався згори. Шахтарі підійшли до крана.

– Здоров, Іване, – прошепотів нижчий шахтар. Це був Остюк. Перший – Марченко – привітався й собі.

– Ех, і весело ж під землею метелицю робити, – озвався Остюк далі, – якраз оце під тобою довбаємось. Сажнів двісті.

Шахай зліз униз і потиснув обом руки. Марченко дивився собі під ноги. Шахай сказав:

– Сьогодні після роботи приходьте до мене. Ми до пуття ще й поговорити не встигли.

Гудок припинив розмову. Кран почав їздити по рейках. Шахтарі привіталися з Галатом і Санькою й вийшли. Поволі збільшуючи швидкість і гул, поновилася робота. Розпечений бовдур упав на землю. Спека – ніби в обличчя хтось дмухав з гарячого міхура.

Робітники спрямовували залізо у вальці. Воно рівномірно витягалось. Важкі станки втискали його у потрібні форми, кругла пилка різала потім на шматки: рейки, кругле, куткове і різне «фасонне» залізо. Сонце. Простовісні стовпи-проміння. Спека, дим, гуркіт.

Стоїть надзвичайна осінь. Голе поле простягається у всі сторони, воно остудилося на зиму, на ньому не коливається марево, оманні краї. Таке поле – не для мрій. На ньому немає непевних контурів, теплих хвилястих ліній весни. Пора суворого споглядання. Дні холодної нудьги за невідомим. Час, коли людина, ніби готуючись до смерті, може подумати об тім, чого вона боялась ціле життя. Сонце жовте котиться по небу без тепла. Пролітають гуси в ірій і журавлі. Безшумні ескадрильї їхні кидають зрідка на землю зовучі голоси. Люди змінюють професії, переселяються в інші місця, зважуються на вбивства тільки тому, що осінь незвичайна пора року. Те, що здавалося світлом навесні, пожежею – влітку, – тепер воно блимає – каганець, поставлений на обрій. Пристрасні слова – облітає з них листя, видно порожні літери, як голі віти дерева, крізь них – шершавий сірий папір, шершаве сіре небо. Поле поросло бур'яном, він, висхлий і неживий, ще не падає гнити. Сухо, куряться шляхи.

Четверо друзів сидять на пагорбку. Наче виходивши багато доріг, вони сіли спочивати. Шахти обступили їх, як козацькі давні могили. За два кілометри долиною потопає в куряві, у диму робітниче селище і знайомий завод. Кілька димарів, як нерухомі пензлі, малюють димом височінь. Але ґрунт не тримає фарби, дим збирається цілим оболочком, повисає під хмарами – над містом – і не рухається. До нього вгору стремить із селища пил. Це поєднання пилу й диму виповнено скреготом металу, гуркотом вогню, зигзицями гудків заводських паровозів. Неначе кузня велетнів. Полумінь з домни – це вогник у горні, гакання гідравлічних молотів – це цокіт молоточків великих ковалів. Чекалося – вийде з кузні, із сірого смерку на чисте повітря велет-коваль. Плечі його з'являться з-

над хмар, він переступить купу димарів і витре за хвилину піт з чорного чола. Луна розносить степом важке дихання великого.

– Те, що ми досі робили, друзі, – каже Шахай, – тільки мізерний початок. Тисячі людей, що ми їх поклали в штурмах – тільки перший камінь нового будинку. Зараз під усім оцим полем розбігаються до стволів шахт численні штольні, армія робітників довбає й вивозить на поверхню вугілля. На заводі друга армія б'ється за метал. Серед наших степів, серед селянської стихії спинається на ноги молодий, витривалий, терплячий, упертий і революційний клас – наш пролетаріат. Вже – надвечір. Терикони біля шахт сірі, поле – сіре, і здається, що друзі сидять в Арабії.^[156] Навкруги їх товпляться засмалені шукачі правди і спасіння, слухаючи Нагорну проповідь.^[157] «Будуйте будинок на камені, а не піску», – каже навчитель, і народ слухає його. «Ви – світло світу, – продовжує навчитель, – не може місто сховатися, стоячи на горі. І, засвітивши свічку, не ставлять під посудину, а на свічнику: то й світить вона всім, хто в хаті».

– Доля пророків, – каже Шахай, – одна: хрест або вогонь. Останнього пророка було спалено, здається, року 1865. Звали його Ель-Баба.^[158] Вони з'являються в пустелях, у джунглях, навчаючи такого, що знищує страх на землі. У них самих страху ніколи немає, вони ж, починаючи життя, вже знають, що доля їхня – хрест або вогонь. Біль і страх – ось чого зрікаються пророки.

Остюк устає на ноги, наче хоче заглянути за обрій, куди падає сонце. Як покручене бурею дерево, стоїть він перед друзями. Вже відоме їм паризьке життя Остюкове та операція. Багато годин сиділи вони за столом, п'ючи вино, що об'єднувало їх, говорячи слова, що зміцняли відчуття дружби.

– У книзі Майбутнього, – каже Остюк, – я не помітив шахт і заводів. Там росте мореля, слива, яблуко. Цвітуть на грядках полуниці. На стінах заводів – повійка, виноград. Усе приховане, затулене зеленим листям. Мало димарів. Диму не видно – паливо згорає до останку, газу одведено під землю туди, де не працюють. Але в шахтах і заводах виснажуються до безпам'яті. Ось вам наше: дим чорний – у

повітря летить паливо і потім осідає шаром вугілля на всьому. Голий безводний степ оточує заводи і шахти. Ні води, ні дерева. Хліборобів ковтула вигідніша, нехліборобська робота. Де-не-де коливається на сонці нива. Вона убога, як і все зелене в тутешніх краях. На степовій задушливій дорозі – по кісточки пилу. Високою стіною здіймається він за кожною підводою, стоїть у повітрі, падає вниз сірою мжичкою, щоб знову підвестися за наступним возом. Я щось не бачу й однієї асфальтової дороги, обсадженої липами, грушами й іншими дурницями. Працю ми можемо зробити легшою, можемо працювати вісім і дійти до семи годин, але де та рука, що насадить тут зелений і запашний сад? Багаті і врожайні поля? Пустить струмені живучої, холодної води? Щоб, одпрацювавши зміну, бути людиною, дихати на повні легені, набиратися сили на роботу й боротьбу? Я знаю, що за сотню-другу років стоятимуть отут покинуті шахти, зруйновані будівлі, пустка: люди виберуть з-під землі її поклади і підуть до інших місць. Нащо ж залишати після себе порожнє згарище, замість освятити його трудовим потом, опрацювати руками, що перебудовують тепер ціле життя, великий увесь світ?

Марченко осміхається спустошеним обличчям. Після тайги він загубив уміння жити. В його очах світиться покора й пасивність. Він поводить, як людина, що збирається вмирати. Слова, ніби заповіт, народжуються в його свідомості і потроху набувають звукової форми.

– Наше золото, – каже Марченко з натхненням, – воно відродило Новоспаське, тепер – Партизанку. Колектив колишніх бійців 1-го Новоспаського полку обробляє землю нашими тракторами. Бійці верховодять усім селом. Ледарям б'ють зуби до останнього. Злодіїв вивели. Узялися будувати школу. Готують село до колективного господарювання. Я був у них. Я зліз із поїзда на Варварівці і пішов пішки до села. Ниви стогнали од пшениці. Я зайшов у соняшники і побачив бабу, що сапала їх. Вона мене упізнала й напалася за ту бочку, яку я забрав у неї колись для свого полтавського бою. Цього вона повік не забуде. Я заплатив їй за бочку. На вулиці села гуляли в

поросі діти у війну. «Я буду Остюком, – сказало одно, – а Миколка – Марченком». Миколка заплакав і одмовився. Я пройшов повз них і дав їм по копійці. Нічого не забувається на селі. Я зайшов до старого Панька – він у колективі теж. Дітей попід хатами було, як черви. Всі оті хлопці, що не вернулися з боїв, бовталися передо мною в пилюзі, і я не міг їх злічити. У Панька тепер одинадцяттеро. «І не мруть же тобі! – пожалівся він. – Хоч би з половину тхір видушив». Я взяв на руки одного – «солдатом будеш?» Батько одповів за нього: «Погоничем буде сучий син на тракторі!» Я сидів увесь вечір, і всі приходили до тієї хати. Мене взяв сум. Куди людям діватися з села? Кращим, здібним, здоровим бійцям? Колектив звільнить од землі багато робочих рук. Куди їх виселяти, коли їх розплодиться до того, що самі себе оті діти їстимуть?

– Ви візьмете, – говорить Марченко по паузі, – достойних до заводу. Хай побратається цей завод із Партизанкою. Ви будете керувати селом, організовувати його для спільної праці і приймати до своїх лав нащадків славного партизанства, переможців Павлівки й Успенівки.

Галат слухав уважно Марченкового заповіта. Сонце заходить за обрій. Над заводом горить заграва. Галат стоїть на горбі високий, мов тополя. Він пригадує, як важко було бити каміння на дорозі.

– Ви забули, – каже він, – ще один бік справи. Наш цех – як побудований двадцять років тому – так він і стоїть. Треба докласти рук і грошей, щоб не витягав він кишок із тіла і крові з голови – димом, смородом, брудом, холодом. Щоб не проклинали ми його й машин. Я розумію атаку, і смерть, і боротьбу, але я хочу жити і відчувати, що я є господар усього в країні.

Друзі мовчать, дивлячися в далечінь. Остюк щось шепоче до себе. У полі кричить птах. Скрізь над шахтами запалюються електричні лампи. Нарешті Шахай починає говорити.

– Ви сказали! – озивається він. – Ми тепер лише входимо до справжньої боротьби. Обличчя країни – завод, шахта і колектив. Ми виймаємо шаблі, бо вони залежалися в піхвах. Боротьба довга – на

ціле життя. Відступати не будемо. Ми партизани – і така наша кров. Ми почнемо, до нас прилучаться другі загони, ми зрештою утворимо знизу організовану могутню силу для перебудови старого світу. Вперед, партизани!

Вони сходять із горба і простують степом до селища.

Червоного прапора красна зоря
Обійде із нами далекі моря! –

чується їхня пісня.

Несподівано захворів і став умирати Марченко. Бджола, коли почує близькість смерті, виходить з вулика і летить далеко, скільки хватить сили. Облізлі крильця донесуть її в незнані краї густих трав. Там вона простягне натруджені ноги і вмере на холодному листку, а вітер її скине потім геть на землю. Запорожець, коли почує близькість смерті, вицідить крізь білі вуса кварту оковитої, обніметься з кошовим і піде світ за очі. З високого берега Дніпра оглянеться він на рідну матір Січ, де було немало саламати поїдено, а горілки попито. Махне шапкою востаннє дід і піде умирати в степ, на Божу волю. Селянин, коли почує близькість смерті, урочисто наготується до неї, бо чекав цього усе життя – достойно перейти в непам'ять. У білій сорочці ляже він під грушею і покладе на груди велетенські, чорні, покручені руки, що не мали спочивку ціле життя. Груша падатиме з дерева, бо осінь навкруги, як мед. Це – мов великі й останні краплі з порожнього вже посуду. Урочисто відлетить подих з грудей, і впадуть на землю руки, ніби прощаючися з нею. Робітник, коли почує близькість смерті, не покине своєї роботи і вмере непомітно, на хвилину заснувши після зміни.

Марченко умирав важко. Дві ночі підкидала його хвороба на нарах. У касарні було завше повно людей: коли йшла одна група на зміну, то друга – приходила вже додому. Дим махорки ніколи не

виводився настільки, щоб крізь нього можна було щось побачити. Хтось бринькав на інструменті. Інший – спав і заливчасто хропів і висвистував носом. Троє грало в карти. Двоє борюкалося, перекидаючи лави. П'яний, замовкнувши на хвилину, знову починав довго й нудно лаятись. В такім оточенні довелося умирати Марченкові. Поруч нього було порожнє місце Остюка, що пішов у шахту на роботу. Кухоль з водою, яким підживляв себе Марченко, стояв наполовину порожній. Вода в кухлі коливалася, Марченко довго думав про те, чому хлюпається вода. Його думку переривали припадки непам'яті, темні оази серед зелених, покручених і рухливих ліній. З неймовірної глибини з'являлося тоді йому маленьке люстерко води. Воно виблискувало, ніби калюжа на сірому хмарному небі. Береги його крутилися навкруги води, з берегами крутилося все тло неба. Тільки вода стояла непорушно, гладенька поверхня її лише іноді тремтіла. Після шаленого крутіння всього навкруги води Марченко помічав, що рух завмирав, і в його очах поставав кухоль із водою. Він двигтів від тих дощок, на яких лежав хворий. Багато мільйонів разів траплялося таке перетворення хаосу на кухоль води.

В забої сидів Остюк, махаючи кайлом. Лампа висіла на виступі породи. Шар вугілля йшов круто вниз. Забій попався поганий. Антрацит був дуже твердий, шар – тонкий, доводилось довбати навсидячки або й зовсім лежачи на боці. До норми ще було далеко. З Остюком працював Галат – за саночника. До ночов на полозках припасовано шлею, в неї запрягся Галат і рачки вивозив нагору вугілля з Остюкового забою. Він тяг на собі санки з вугіллям, упираючися в породу руками, ліктями й коліними. Навкруги вічна чорна ніч шахти. Вугляний пил стояв у повітрі. Десь глухо бахкали двері, що ними регулювали вентиляцію. Хлюпала вода під ногами. А взагалі – була мертва тиша, бо звуки кайла гасли в забої, і кожен інший звук падав, як вода, на землю, звільняючи місце тиші. З Галата

лився піт. По грудях бігли патьоки, з обличчя краплі котилися до носа і падали з нього, ніби чорні кульки крові.

– Звикнеш, – прошепотів йому Остюк, – свіжу людину тут завше кидає в піт. Повітря мало для грудей.

Остюк напружував м'язи, щоб рівномірно бити кайлом. Ноги йому затерпли, він поглядав на породу, що була над головою і могла обломитися на нього. Кріпильники запізнювалися. До норми його видобутку було ще далеко. Вугляна метелиця стояла в цій підземній чорній тиші. Щось потойбічне ввижалось у зламах породу. Чотириста метрів землі над забоєм ніби назавжди відрізали людину од сонця й повітря. Галат мріяв про ті щасливі години, коли він мчав на тачанці в атаку. Він бачив себе на поверхні землі, чув свою голосну команду і розбишацьку пісню. Повітря – густе, свіже, запашне – било йому в обличчя. Та швидко Галат забув і мріяти. Треба було встигати вивозити до вагонеток вугілля.

Остюк іноді поглядав на красуня Галата. Під чорним шаром пилу на його обличчі Остюк помітив розпач і втому.

– Братику, – сказав Остюк, – мокрий дощу не боїться. Удар лихом об землю.

Кайло його било вугілля вже автоматично, мов працював пневматичний молоток. Щопівгодини Остюк із Галатом спочивали кілька хвилин. Після восьмого спочинку Остюк заповзявся ще енергійніш, щоб виробити норму. Коли б йому випав гарний забій – вже давно б було більше шести вагонеток. Та Остюк ніколи не одмовлявся од того, що випадало на його долю.

Нагорі в темряві з'явився вогник десятника. Сковзаючися по породі, десятник зійшов до Остюка. Хазяйським оком він оглянув роботу. Запитав:

– Як вам тут живеться?

У нього був погляд людини, що звикла до темноти. Остюк перестав довбати.

– Нічого. Сьогодні ледве норму виб'ю.

Десятник підніс лампу просто до вугілля. Вогник лампи виріс удвоє: в забої було багато газу.

– Посилав же я сюди кріпильників, а в тебе ось порода на голову обвалиться, – сказав десятник, приймаючи лампу із забою, – куди вони пошвендіали оце?

– Швидко вже зміна? – озвався Галат, нагортаючи вугілля на санки.

– Через годину.

Десятник прикрутив свою лампу і знову підніс її до вугілля. Вогник підскочив у ній від газу й на цей раз.

– Я вам дам інший забій, – промовив десятник, – він тут недалеко. Не вийшов один на роботу. А вугільок там, як масло, швидко наженете своє. Тут треба провітрити і кріпильного лісу.

Останні слова десятник говорив, уже ведучи Галата й Остюка до нового забою. Галат, ідучи, все спотикався об рейки.

– Так це ви Галат і Остюк? – несподівано запитав десятник.

– Ми.

– То про вас по радіо пісню співали?

– Може, й про нас, – гордо сказав Галат. – Це Остюк – комісар дивізії і кіннотник.

Вони йшли по штрекові, розмовляючи. Під ногами хлюпотіла вода.

Все відбувалося ніби вві сні. Назустріч із-за повороту з'явилося кілька вогників.

– Інженер обходить, – пошепки сказав десятник. Лампи наблизились. Старший штейгер познайомив десятника з інженером: низенького росту, в окулярах.

– На вашій ділянці з'явилась вода, – зауважив інженер, – треба пошукати, звідки вона. Скажете мені по телефону, коли визнаєте. Щоб не трапилось халепи. Тільки не передавайте другій зміні, а самі зробіть.

– А то собі лиха набіжимо, – прошепотів ніби ненароком Остюк, стоячи осторонь.

На диво всіх, інженер підійшов до нього і привітався за руку.

– Це наш Галат, – показав Остюк, – шануй і його, побратиме.

Надвечір Марченко зовсім зібрався умерти. Біля нього сиділи всі його друзі. Гамір у касарні не вгавав. Марченко лежав при пам'яті, але вже одірваний од землі. Його воля до життя погасла, як свічка, – на кінець третьої доби. Руки в нього були холодні й жовті. Він став байдужий до всього. Під очима лягли чорні плями, грим смерті. Моментами він здригався, ніби від страшного болю, але волі для того, щоб панувати над своїм тілом, було в нього ще досить.

– Де твоя дружина, Шахай? – запитав він білими, безкровними губами. Щось невловиме й притаманне проглянуло з його голосу, пройшло по губах і заховалося у сивих кострубатих вусах. Стара, сива людина умирала на нарах. Вона хотіла заховати усмішку.

– Умерла, Марченко, як і ти оце вмреш, – одповів Шахай, кров йому виповнила очі.

– Таки дійсно вмрела, – почувся шепіт Остюка.

– А ти звідки знаєш? – запитав Шахай машинально.

– Я сам її ховав.

Остюк сказав ці слова страшним шепотом. Та Марченко вже втік далеко від його гніву. Він розквитався з землею, як грач у карти, викинувши всі козири і заплативши програш. Тепер лежав він, простягшись на нарах, – переможець життя. Його оточували друзі, неблаганно чекаючи останнього подиху. Гудок – різкий, пронизливий, тривожний – захвилював касарню.

– Що це? – промовив Марченко, на мить прокинувшись. В касарні зчинилася метушня, бо гудок кричав на сполох. Марченко подякував долі за те, що вона подарувала йому востаннє самотність. Він заплющив очі і став затримувати дихання, щоб швидше зупинити своє серце.

На шахтенному дворі стояла велика юрба. Всі знали, що в шахті з'явилася вода і є небезпека затоплення її. Викликали охотників рятувати людей і ставити перемички. З нарядної вийшли з лампами, в

брзентах кілька людей. Між ними – Шахай, Галат і Остюк. Група рятівників полізла східцями до ствола шахти.

Кліть стояла наготові. Машина працювала.

– Комунисти, наперед! – прошепотів Остюк.

Зайшли до кліті. Кліть рушила. Вони повисли в чорній мряці. Вітер свистів знизу. На поясах у них блимали лампи. Друзі падали в глибину, наче вирушивши із своєї планети: в путь поміж вічних зір.

1926–1929

Післяслово

От і скінчено річ. Проспівано кілька пісень. Читач мав нагоду переконатися, що пісні серед прози не зайві, за піснями марширують землею інші герої, марширує час – осінь, зима, літо, б'ють копитами бойові коні, марширує за плугом робітничий клас, за великим плугом, який заорує межі; уся земля тремтить від напруженості життя і летить-пролітає в наше майбутнє, ради якого всі ми живемо.

В громах і дзвонах, у брязкоті шабель народжувалися герої роману. Клинки, кулі, набої убивали порожнечу біля їхніх тіл. Герої вийшли і жили. Та минули бої, дехто став серед втомної, пустельної, самотньої тиші. Вона важка, може. Ба, не треба її класти на карб авторові, що знає ціну справжній бадьорості. І герої з'єднуються знову для боротьби.

Що трапиться далі з партизанами? Куди дійде впевнений крок їхньої мужності? Чи спроможний буде автор, узявши пензля в руку, домалювати колись їхні портрети? Показати, як пролетаризувалося двадцятип'ятимільйонне селянство тридцятимільйонної нації? Він свідомий колосальності такого завдання. Його не лякає багаторічна робота над словом. Але, доки пролетаріат виростатиме, автор візьметься за складання маршів, за писання бадьорих слів, щоб його класу було красно на барикадах. Може, за цей час і виринуть десь на поверхню життя невтомні бійці і читачеві знайомі.

Зараз же – вони зникли з очей автора. Останні слова, які він чув од них, були: «Вперед, партизани!»

Жовтень, р. 1929

Вершники Роман [\[159\]](#)

Подвійне коло

Лютували шаблі, і коні бігали без вершників,^[160] і Половці не пізнавали один одного, а з неба палило сонце, а гелганья бійців нагадувало ярмарок, а пил уставав, як за чередою; ось і розбіглися всі по степу, і Оверко переміг. Його чорний шлик віявся по плечах. «Рубай, брати, білу кість!» Пил спадав. Дехто з Андрійового загону втік. Дехто простягав руки, і йому рубали руки, підіймав до неба вкрите пилом і потом обличчя, і йому рубали шаблею обличчя, падав до землі і їв землю, захиляючись передсмертною тугою, і його рубали по чім попало і топтали конем.

Загони зітнулися на рівному степу під Компаніївкою. Небо округ здійсалося вгору блакитними вежами. Був серпень 1919 року. Загоном добровольчої армії генерала Антона Денікіна командував Половець Андрій. Купу кінного козацтва головного отамана Симона Петлюри^[161] вів Половець Оверко. Степові пірати зчепилися бортами, і їх кружляв задушливий шторм степу. Був серпень нечуваного тембру.

«Сюди веди!» І підводили високих степовиків, і летіли їхні голови, як кавуни (а під ногами баштан із кавунами, і коні зупинялися коло них), дехто кричав скажено і, мов у сні, нечутно, а цей собі падав, як підрубаний бересток, обдираючи геть кору й гублячи листя. «Шукай, куме, броду!»

Висвистували шаблі, хряскотіли кістки, і до Оверка підвели Андрія. «Ахвицер? Тю-тю, та це ти, брате?!» Андрій не похнюпився, поранену руку заклав за френч і зіпсував одержу кров'ю. «Та я, мазепо проклятий!» – «Ну, що? Допомогли тобі твої генерали?»

Високий Андрій став іще вищий, Оверко бавився шликом, мов дівчина чорною косою, вони були високі й широкоплечі, з хижими дзьобами й сірими очима. «А жити тобі хочеться? – питав Оверко. – Коло нашої Дофінівки море собі грає, старий батько Мусій Половець

у бінокль видивляється, чи не йде скумбрія, пам'ятаєш, ти й бінокль з турецького фронту привіз?»

Андрій розстебнув на грудях френч і підніс високо вгору поранену руку, ніби гукаючи своїм болем на поміч, а це він тамував кров з пораненої руки. «Ну й цирк!» – гукнули Оверкові хлопці, неподалік заіржав від болю кінь, кружляючи на місці, спека й задуха упала на степ, і на обрії стояли блакитні вежі південного неба.

«Петлюрівське стерво, – сказав Андрій, – мать-Росію продаєш галичанам! Ми їх у Карпатах били до смерті, ми не хочемо австрійського ярма». Оверко засміявся, підморгнув козакам, зупинив хлопчача, що вихопив на Андрія шаблю. Хлопчак став колупати з досади шаблею кавуна, спека дужчала й дужчала, Андрій не опускав руки, кров текла в рукав, він стояв перед братом Оверком, готовий до всього. «Що тобі оце згадується? – допитувався переможець. – Одеса чи Очаків?» – «А згадується мені, згадується батько Половець і його старі слова...» Оверко перебив, подивився на південний захід. «Майстре віятиме, – сказав він, – коли б дощу не навіяв...» – «І його старі слова: тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду».

«Ну й цирк! – гукнуло Оверкове козацтво. – Крові з нього, як з бугая, це я так рубонув, ну вже й ти, от тобі хрест, що я, а що наш йому одповість, звісно що, гуляй душа без тіла, а тіло без душі!» – «Цирк? – перепитав Оверко. – Рід наш великий, голови не щитані, крім нас двох, іще троє рід носять. Рід – це основа, а найперше – держава, а коли ти на державу важиш, тоді рід хай плаче, тоді брат брата зарубає, он як!»

«Ну й цирк!» – гукнули чорні шлики, а Андрій став одбілюватись на сонці, мов полотно, гаряче було в степу коням і людям, з південного заходу намірився віяти майстро. «Роде, мій роде, прости мені, роде, що я не милую згоди. Рід переведеться, держава стоятиме. Навіки амінь».

«Проклинаю тебе моїм руським серцем, ім'ям великої Росії-матінки, од Варшави до Японії, од Білого моря до Чорного,

проклинаю ім'ям брата і згодою роду, проклинаю й ненавиджу в мою останню хвилину...» – «Та рубайте його, козацтво!» – скрикнув Оверко, і поточився Андрій, і заревли переможці і дмухнув з південного заходу майстро, і стояли нерухомо вежі степового неба.

А над берегом моря походжає старий Половець, дивиться в бінокль на море, виглядає вітру чи хвилі, шукає на воді буйки над сітками, і йому згадується син Андрій. «Доброго бінокля привіз, Андрію». Над морем устав силует підпрапорщика російської армії, поверхстрокового вояки за веру, царя і отечество, героя Саракамиша й Ерзерума. Та з моря наближалася шаланда, видно було дружні вимахи весел, на хвилю і з хвилі, на хвилю і з хвилі. Хмарка одна кублилася на заході над близькою Одесою, і ніхто не сказав би, що в ній гримлять громи та заховано блискавки, хіба що старий Половець, хіба, може, той досвідчений рибалка, який поспішає до берега. Шаланда добре помітна. Половець лягає на землю й дивиться з землі. В шаланді п'ятеро. Видко, що «Ластівка». На кормі людина без кашкета. Троє ознак збігається. Далі буде: «Чи є у вас скумбрія зелена?» – «А вам ночі мало?» Половець зійшов до води, підкотив штани, повернув носа шаланди в море, притримав за корму, потяг її до себе, люди позіскакували, відбувся діалог, з човна вивантажили важкі пакунки, старому Половцю згадалися контрабандистські справи сина Панаса. «Може, динаміт?» – «Ще дужче за динаміт!» – засміялися гості, шаланду виволокли на берег, Іванів товариш пізнав, осміхнувся до старого: «Рибалиш, гвардія, а твій Іван з біляками б'ється?» – «Яка я гвардія, я рибалка». – «Чубенко, поясни йому, що тепер він червона гвардія, хоч хоче, хоч не хоче». Іванів товариш узяв Мусійову руку: «Денікінців обдурили, французів обпливли, друкарня тут, шрифт є, пролетарія всіх стран, соєдиняйсь», – та ляснув старого по руці, аж берег загув. Хмарка над Одесою ворушила крайками крил, зривався вітрець, море почорніло. Половець прислухався до плескоту хвиль об камінці, «рокотить, невеличка заворушка буде на вісім балів, майстро зірвався десь із не наших

гір».

«Майстро десь зірвався», – сказав Оверко Половець і оглянув степ, обставлений блакитними вежами неба.

Чорношличники взялися до кишень порубаного ворога, серед бойовища стримів на списі жовто-блакитний прапор, над степом здіймався південно-західний вітер.

Здалеку закружляв вихор, веретеном устав догори, розквітнув під небом, вигнутий стовп пилу пройшов шляхом, затьмаривши сонце, перебіг баштан, прогув бойовищем, і полетіло вгору лахміття, шапки, падали люди, кидалися коні. І смерч розбився об купу коней і трупів, упав на землю зливою задушливого пилу, вітер одніс його далі, і, наче з хмари дощ, хилився він під подувом майстра.

Козацтво чхало і обтрушувалось, коні іржали, і з-за ліска вискочили вершники з чорним прапором, розгорнулися, пропустивши наперед тачанки, «до зброї! по конях! кулемети! махновці!», а тачанки обходили з флангів, четверики коней гризли під собою землю, тачанки підскакували над землею, мов хури демонів, і строчили кулемети.

У пилюці, як у тумані, блискали постріли, груди розривала спека, майстро дмухав нерівно й гаряче, пробігли верхівці раз, другий, «наша бере і морда в крові», «тримайся», «слава», одчайдушний свист, далекий грім прогуркотів, «роби грязь!» – почувлася команда Панаса Половця, раптом зупинились кулемети, раптом завмерли постріли. Майстро рівно односив пил. Оверкові чорні шлики падали під кінське копито, шаблі блищали в руках, бій закінчився раптом, як і почався.

Оверко Половець сидів під колесом тачанки просто на землі, голова в нього була розкраяна, він дивився собі на ноги, затуляв долонею рану, він ще не вмирав, крізь рану не пролазило його могутнє життя, і Панас Половець підійшов із револьвером у руці, придивляючись до Оверка.

«Зустрілися, браток! – трусонув волоссям, що спадало аж на плечі. – Там і Андрій лежить, чиста шуточка, а я собі сиджу в лісочку й чекаю, доки вони кінчать битися, а вони й кінчили – один мертвий, а другий кволий, ну що – України тобі хочеться?»

Оверко не підвів очей. На коні, чорний від пороху, підїхав чотирнадцятирічний Сашко Половець. «Дай я його домучу!» – «Дурню, це Оверко». Сашко зблід, зіскочив з коня, підійшов до брата, взяв його рукою за підборіддя й підвів йому голову. «Оверку, горе моє», – сказав він голосом старої Половчихи. Оверко виплюнув йому в обличчя кров з рота й застогнав.

«Махновський душогубе, – тихо сказав Оверко, дивлячись собі на ноги, – ненька Україна кривавими сльозами плаче, а ти гайдамачиш по степах із ножем за халявою». Панас стояв кремезний, мов дуб, і реготав. Сашко витирав з обличчя братову кров і хапався за зброю.

«Іменем батька Нестора Махна, – реготав Панас, – призначаю тобі суд і слідство. За вбивство рідного брата Андрія – утопити в морі, за підтримку української держави на території матері порядку анархії – одрубати голову». Оверко ще виплюнув жменю крові, хмара на південному заході катастрофічно росла, майстро поволі переліг на грего – протилежний вітер, грего підганяв хмару з усіх боків, він тирлував її, збивав до купи, мов отару, і чувся приглушений гуркіт, сонце палило, «дайте пити», – сказав Оверко.

Обвів очима ноги, що стояли густо перед ним, в ньому закипіло зло уключ, він спинив його і мовив: «Пам'ятаєш батькову науку? Тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду». Прогуркотів грім близького дощу. Панас Половець замислився, «рід наш рибальський, на морі бувальський, рід у державу вростає, в закон та обмеження, а ми анархію несемо на плечах, нащо нам рід, коли не треба держави, не треба родини, а вільне співжиття?»

«Проклинаю тебе...» – «Почекай проклинати, я вільний моряк батька Махна, даю тобі хвилину, а ти подумай собі і поміркуй, здохнути завше встигнеш, чи правду я кажу, хлопці, здохнути він устигне, та, може, він нашим буде, ловецького Половецького роду,

завзятий і проклятий, дарма що по «просвітах» в Одесі на театрі грав та вчительську семінарію пройшов, правду я кажу, брате?»

«Проклинаю тебе великою ненавистю брата і проклинаю тебе долею нашою щербатою, душогубе махновський, злодюго каторжний, у бога, в світ, у ясний день...» Оверко не зводив очей і не бачив своєї смерті, вона вилетіла з Панасового маузера, вибила Оверкові мозок на колесо, блискавка розколола хмару, слідом ударив грім, «дощем запахло, хлопці, по конях!» За кілометр постала сіра висока пелена, там ішов дощ, до сонця підсувалися хмари, степ потемнів, земля ніби здригалася, чекаючи дощу, грего рівно дмухав у височині.

А над берегом моря походжає старий Половець, він думає думу, дивиться в бінокль, щоб не проґавити когось чужого, а в береговій печері йде робота. Чубенко там за старшого, здоровий за трьох, так тими руками машину гне, що не встигаєш і папір підкладати. А паперу ціла купа, на весь берег вистачило б курити, і є собі по-нашому, а є такою й он такою мовою, для французьких матросів та грецької піхоти. Хто зна, по-якому вони там говорять, на всіх треба настачити, бо знову ж – ревком. Гострі рибальські очі побачили далеко над берегом у напрямку з Одеси – людину. У біноклі вона стала солдатом. Із степу показалася друга постать. У біноклі вона стала солдатом.

Рибалка обдивився, чи добре замасковано небезпечну печеру, відійшов далі по берегу, заходився коло сіток на приколах, солдати наближалися. Над Одесою йшов дощ, Пересип був у мряці, на рейді диміли крейсери й міноносці, солдати наближалися. Грего посівав море дощем, тільки чомусь не видно патруля, може, він потім прийде машиною або моторкою. Стара Половчиха десь в Одесі на базарі, хіба з тої риби проживеш; солдати наближалися. Вони йшли рівним військовим кроком, вони сунулись, як на магніт, Половець для чогось помацав свої кощаві руки. Він був середній на зріст і завжди дивувався, коли велетні-сини оступали його, мов бір; солдати наближалися. Це були іноземці, і один з них підійшов

перший. Половець удав, що нічого не бачить, – «по-якому ти з ним говоритимеш?» Солдат підійшов щільно – чорнявий і тендітний, – «по-якому ти з ним говоритимеш?» – «Скумбрії зеленої», – почув Половець. – «А вам ночі мало?» – не думаючи, одповів паролем рибалка, серце в нього з радощів закалатало, як замолоду, він обняв солдата, над Одесою спускалася завеса прикрого дощу, море було аж чорне.

«Закопати треба, – сказав Панас Половець, спиняючи коня коло мертвого Оверка, – клятий був босяцюра». Дощ дрібно сік, дві тачанки поставлено нещільно поруч, між тачанками напнули ковдру, сам Половець, узявши шанцеву лопату, копав там притулок двом братам. Піт котився, як дріб, він був важкий і дебелий – цей четвертий Половець, колишній моряк торговельного флоту й контрабандист.

Сашко скулився на тачанці коло кулемета, він забув за дощ, йому мріялося, що рука старої Пловчихи смиче його за чуба, навкруги берег, та навкруги море, і можна скупатися й не чекати кулі, і сітки сохнуть на приколах. Та таке недосяжне рибальське життя, та так пахне море, та й чого він взагалі пішов, а Панас його не жалує, ну, та назад хай чорт лисий ходить, а не він, Сашко, – таке кляте Половецьке насіння!

Панас сопів, викидаючи з ями землю, він грався лопатою, як інший виделкою, «ну, здається, хватить! Хай не кажуть, що я рід зневажив!»

І похорон відбувся. Дощ напинав свої вітрила, над степом зрідка пробігав вітер, добрячий дощ пронизував землю. По обличчю Панаса Пловця бігли дощові краплі, збоку здавалося, що він слізно плаче коло готової могили, у всього загону текли дощові сльози, це була страшна річ, щоб отак плакав гірко цілий військовий загін, а дощ не вгавав.

І тоді за дощем з'явилося марево: розгорнувся здалеку червоний прапор кінного загону інтернаціонального полку на чолі з Іваном Пловцем. Лягнули перші постріли, а Панас уже сидів на тачанці, крутив на всі боки кулемета. Сашко подавав йому стрічки, тачанки

пішли врозтіч, кіннотники розбіглися вмить, «здавайся! кидай зброю! червоні! червоні!» Та тікати було нікуди, Іван Половець заганяв їх на спішену кінноту, заганяв їх на кулі, і треба було вмерти або здатися, і Панас заплакав од безсилої люті. Він скочив на чийогось коня, кінь під ним упав, він сів на коня з тачанки, «хлопці, за мною! махновці не здаються!», спробував пробитися крізь Іванів фланг, загубив половину людей, дощ лив безперестанку, коні сковзалися, Іван Половець посилив натиск, і махновці здалися.

І дощ, витрусивши безліч краплин, посунув свої хмари далі, збирав до себе всі випари, і перешиковував хмаровище, відганяв хмарки тендітні, оболочки прозорі, залишаючи темних, плідних, дощовитих, надійну підпору й силу.

Панас Половець стояв перед братом Іваном та його комісаром Гертом, усі кулі поминули Панаса, він стояв геть увесь заболочений, розхристаний, без шапки, довге волосся спадало на шию, високий і дебелий, стояв він перед сухорлявим Іваном.

«От де зустрілися, Панасе», – сказав Іван і перемовився кількома словами з Гертом. Полонених зігнали в купу, стали збиратися звідусіль переможці з інтернаціонального полку, сонце проглянуло з-за хмар, заблищав навкруги рівний степ, і потроху підносилися слідом за хмарами блакитні вежі степового неба.

Панас мовчки стояв, дивлячись кудись у небесний простір. Сашко підійшов, сів коло нього на землю, обличчя в нього було біле й увесь час смикалось, «та тут і Сашко», – посмутнів Іван, а Панас раптом закричав з усієї сили: «Проклятий байстрюче, підземна гнидо, вугляна душе! Наймит Леніна^[162] й комуни, кому ти служиш, комісарська твоя морда?!»

«З тобою мова буде потім, – сказав Іван, – а я служу революції, Інтернаціоналу», – і, ще перемовившись з Гертом, мовчки підійшов до купи полонених, оглянув їх уважно, розглядаючи кожне обличчя, мов машинну деталь на браковці, пройшовся раз і двічі й почав говорити:

«Хлопці, – сказав Іван, – от і скінчилася ваша служба в зрадника й бандита батька Махна. І з вами говорить брат вашого Половця, а обоє ми з ним рибалки, батьки наші рибалки й увесь рід. Слова мої прості й некрасиві, та ви зрозумієте мене й так, бо скрізь по степах судяться зараз дві правди: правда багатих і правда бідних. Відступаємо ми перед кривавим царським генералом Денікіним, пробиваємось на Київ, і, відступаючи, б'ємо ворогів, не даємо пощади. От і ви, серед вас є, певно, і обдурені бідняки, ми закликаємо вас, бо ви з нами одного горя, – ставайте поруч битися за правду бідних. Бідняки й трудящі будуть з нами, і всі, як один, до перемоги, хай живе радянська влада, Червона армія!»

Герт подав команду, трохи людей одійшло ліворуч і стало, а решта пішла купою геть, нешвидким кроком пішла геть, всі очі дивилися на них, і панувала мовчанка. Купа одходила далі й далі, вони прискорювали кроки, дехто став підбігати, один вирвався з купи й побіг, за ним другий, третій, уся купа побігла, як отара овець, побігла щосили, не оглядаючись, тікаючи від смерті. Тоді Іван Половець наказав приготувати кулемети. За його знаком кілька кулеметів почало стріляти, і кулемети спинилися, коли завдання було виконано.

Панас не чекав собі милості, він бачив, як загинули його вояки, що їх він збирав зерно до зерна, а інші з них стали не його. У нього промайнуло в голові дитинство й дитячі роки на шаланді, і нічні влови, і запах матеріної одежі, неосяжний простір моря. «Це – близько смерть», – подумав і звернувся до Івана з тим словом, що чув його від Оверка: «Чи чуєш, Іване, тут вже двоє загинуло, а тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду».

«Рід наш роботящий, та не всі в роді путящі. Є горем горьовані, свідомістю підкуті, пролетарської науки люди, а є злодюги й несвідомі, вороги й наймити ворогів. От і бачиш сам, що рід розпадається, а клас стоїть, і весь світ за нас, і Карл Маркс^[163]».

«Проклинаю тебе, – закричав Панас в агонії, – проклинаю мою останньою хвилиною!» Він вихопив з-під френча маленький браунінг і пустив собі в рот кулю, трохи постояв нерухомо, став

гойдатися й розхитуватись, скрутився, як сухий лист, гримнув об землю, і розлетілася з-під нього мокра земля.

«Стріляй і мене, – сказав Іванові клятий Сашко, – стріляй, байстрюче». – «Бісової душі вилупок», – промимрив Іван та взяв Сашка за чуба, що виглядав з-під шапки по махновському звичаю, став скубти, як траву, а Герт осміхнувся.

На степу під Компаніївкою одного дня серпня року 1919 стояла спека, потім віяв рибальський майстро, ходили високі, гнучкі стовпи пилу, грего навіяв тривалого дощу, навіть зливи, а поміж цим точилися криваві бої, і Іван Половець загубив трьох своїх братів, – «одного роду, – сказав Герт, – та не одного з тобою класу».

ДИТИНСТВО

Перекопська рівнина починається за Дніпром, на південь від Каховки, смуга пісків тягнеться вздовж ріки з південного заходу, незайманий степ аж до Мелітопольщини, на півдні – Чорне море, і Джарилгачська затока, і саме місто Перекоп на вузькому суходолі, що завжди правив за ворота до Криму. Рівна, безмежна просторинь (як на масштаби двох людських ніг), гола рівнина без ріки, без дерева, окремі села й хутори стоять рідко, сонце велике й пекуче котиться на небі і поринає за землю, мов за морську поверхню, небо не синє, як за Дніпром, а кольору ніжних блакитних перських шовків, небо Криму над степовим безмежжям.

Той дикий степ був полем бою на гранях багатьох епох, і це не заважало перекопській рівнині пишно зацвітати щовесни і вигоряти на літо, мокнути восени і замерзати на зиму, тоді по ній ходили люті й прокляті хуговії, а по селах плодилися степовики, і один із них народився в цьому степу, до Перекопа – п'ять годин ходи; і ріс серед степу, а його смалило сонце та обпікав вітер, і завше йому хотілося їсти, бо народився в бідній хаті, і першим спогадом дитинства був степ.

Комусь, не степовикові, не зрозуміло, як живуть люди на голій, порожній рівнині, а малий Данилко виходив крадькома з хати, покинувши сестру, коло якої був за няньку, степ простелявся перед ним, як чарівна долина, на якій пахне трава, пахнуть квіти, навіть сонце пахне, як жовтий віск (ось візьміть лишень потримайте на сонці руку й понюхайте її!). І скільки всіляких ласощів росте на степу, яких можна попоїсти, і потім приблукати до батька, що пасе ватагу панських овець, мов військо, а батько дасть шкоринку з хліба й маленьку цибулинку та солі до неї.

На степу росте багато їстівного зела, треба лише знати, яке з нього можна їсти, щоб, бува, блекоти не вхопити чи жаб'ячого маку, а різні там брандушки, або козельці, або молочайчик (не той, що по толоці

росте), або пасльон та дикий мак, – це все неабиякі ласощі, степові гостинці. І степом можна йти безвісти і лягти на землю, прикласти вухо до землі – то тільки вмій прислухатися – шумить і гомонить, а коли лягти горілиць і вдивитися у глибоке небо, де пливуть хмарки на синьому повітрі, тоді здасться, що сам летиш у небі, одірвавшись від землі, розсуваєш руками хмари, ростеш під синім повітрям і, вернувшись на землю, бачиш – скільки живих друзів у тебе в степу.

І жайворонок, що загубився в небі, співаючи жайворонисі, і орел, що повис на вітрі, ледве ворущачи кінчиками крил, виглядає здобич, чорногуз бродить по траві, як землемір, ящірка перебігла обніжок – зелена, мов цибулиння, дикі бджоли гудуть за медом, ховрашок свистить, цвіркунці – одне пиляють у свої скрипки, наче сільський швець на весіллі.

І хочеться знати, куди падає сонце, кортить дійти рівним степом до краю землі й заглянути у прірву, де вже чимало назбиралося погаслих сонць, і як вони лежать на дні провалля-як решета, як сковороди, чи як жовті п'ятаки?

Малий чабанець (що може вивчитись на чабанчука й вийти на чабаненка і, нарешті, заступити батька-чабана) повертається смерком додому. Його перестриває друг, повідає, як дратувалися мати і як заходилося плачем немовля, котрого покинув Данилко, і мати, мабуть, битимуть, та не треба цього боятися, ось підемо вдвох до вечері й повечеряємо, а при мені вона не битиме, і потім воно й не болітиме, коли гаразд наїсися, то, виходить, треба добре наїстися і нічого не боятися. Вони йдуть удвох до хати і заходять на подвір'я, правнук Данилко і прадід Данило, старе, як мале, казали люди, бачивши їх, і під хатою стоїть сирно, а на ньому розкішна вечеря: кислий-прекислий сирівець та ячні коржі.

І до прадіда прийшовши, котрий спав у повітці, Данилко витирав сльози, бо мимоволі набігали на очі, добре б'ється ота клята мати, друга б уже пересердилась за цілий день, «боліло? – питав прадід Данило, – а ти не зважай, бо вона господиня і гірко працює, вона нас годує, то хай і б'є, а батько твій ледащо й п'яниця, його знову

проженуть од ватаги, то не вилазитиме з корчми, хлопець гордий і нікому не поклониться, а людям треба кланятись і решпекту давати, інакше не проживеш, житимеш, як оце я, серед степу голий, серед людей голодний». Та Данилко спав, притулившись до прадіда, спав без усіх отих мислей, що приходять з роками, спав, як трава, що нахиталася за день.

І всі весни його дитинства склалися в одну, прадід стояв, мов знатник, що знає всі весняні тайни, він здавався Данилкові господарем степових звичаїв. І щороку весна приходила краща й дужча, починав її бабак, що прокидався на Явдоху до сходу сонця й свистів.

Прадід примічав, звідки в цей день вітер, коли з Дніпра – риба ловитиметься, коли із степу – добре на бджоли, коли з низу – буде врожай; а побачивши першу ластівку, треба було кинути на неї жменю землі – «на тобі, ластівко, на гніздо!», ластівки не летять у вирій, а, зчепившись ніжками, зимують на дні моря, ріки чи криниці.

Далі з'являвся голубий ряст, а прадід наказував зірвати його швиденько і топтати, приказуючи: «топчу, топчу ряст, дай, Боже, потоптати й того року діждати!», а хто не встигне – тому на той рік рясту не топтати, на лаві лежати, і ряст у Данилка був дивним тройзіллям, і казав Данилко за всіма, коли хтось трудний одужав: – «о, вже виліз на ряст!»

А перший грім, цей весняний будило, після нього земля розмерзається до краю, а дівчата біжать стрімголов умитися з криниці і втертися червоним поясом – на красу, а хлопці беруться за риг хати й силкуються підняти – на силу, і тільки після першого грому вечеряють надворі, а не в хаті, о, перший грім весни!

На Сорок святих, коли день порівняється з ніччю, у школу вчительці треба нести сорок бубликів, по хатах печуть пшеничні жайворонки із дзьобиком і крильцями, всі діти в школі ласують цими жайворонками, а в Данилка жайворонок із ячного тіста, і мати плакала, не маючи й жмені пшеничного борошна. Данилко не розумів такого смутку і з гордістю показував усім у школі свого

бравенького жайворонка, він тюрлюнчав за нього і робив йому гніздечко, а крильця були ловкенькі, о, та мати вміє зробити жайворонка, між усіма жайворонками – він справжній жайворон! А всередині у ньому запечено травинку, і вона солодка, як мед, багатші школярі давали вже за нього й бублика городського, та ба, хіба в городі бачили коли-небудь такого жайворонка?

Данилко поклав його перед себе на парті і, пишучи у зошит, одно милувався із свого укоханця, що сидів біля каламарця, мов живий, і скося поглядав на Данилків важкий труд, і справа кінчилася тим, що Данилко віддав свого жайворонка аж за п'ять пшеничних і поніс додому за пазухою: і мама скуштує пшеничного жайворонка, і дід Данило, і п'яничка-батько, і він, Данилко, та й сестра Вустя посмокче одного, бо зубів у неї ще ж немає!

А на Теплому Олексі^[164] сусіда виставляє з льоху бджіл на сонце, і вони як не подуріють з радості, вилізе тобі таке кволеньке з колоди, обігріється на сонці й літає-літає, аж очі заболять на нього дивитися, і швидко цілі рої літають над пасікою, а сусіда кадить ладаном, і десь незабаром приходиться середохресний тиждень, коли піст перед Великоднем ламається надвоє, і кажуть старі люди, що чути буває хруст.

У хаті холодно і немає хліба, тільки перепічки та кислі буряки, мама поставили Данилка у куток і молять Богу: проказують молитви, щоб Данилко їх повторював, а Данилко все прислухається, чи не хрусне ота середохресний тиждень, коли піст ламається надвоє, і хрусту щось не чути, і молитву вже скінчено, і Данилко тоді молиться сам із справжнім натхненням – тієї улюбленої молитви, що його навчив прадід Данило: «Дай мені, Боже, картоплі, киселю й розум добрий».

У Вербну неділю прадід приходив рано з церкви й свяченою вербою зганяв Данилка з печі: «Верба хльос, бий до сльоз! Верба б'є, не я б'ю. За тиждень Великдень: будь великий, як верба, а здоровий, як вода, а багатий, як земля!» І свячену вербу ховають за ікону. Це найдужчі ліки, коли дитина сохне і жовтіє та висихає. Тоді мати вербу тую варять, а воду зливають у ночви і при повному місяці купують

малу Вустю й приказують: «Місяцю Адаме, ім'я тобі Овраме! Дай тіла на ці кості, а як не даси, то прийми мощі!»

Прадід Данило сміється, ставши на місяці посеред двору – «корови тобі треба, дівко, га!»

Вечорами дівчата співають веснянок, сівши черенем чи лавою, а хлопці не сміють підспівувати, бо це дівоче діло – весну славити, і співають – «а вже весна, а вже красна із стріх вода капле, із стріх вода капле, із стріх вода капле. Молодому козаченьку мандрівочка пахне, мандрівочка пахне, мандрівочка пахне». І в роботу, і в дозвілля, на панських ланах і на своїх горьованих, натщесерце і попоївши, після голодної зими – дівчата співають і славлять весну, а парубоччя табориться округ них, така вже степова вдача – в усіх світах співати, і навряд чи хто в світі так співає, як степовики.

Так у співах та в каторжній роботі кінчається березень і починається місяць квітень, коли все зацвітає – біла береза і проліски, золотий горицвіт та пухнастий срібно-бузковий сон. І вишневі сади стоять мрійні, білим плесом у нагрітому степу, іде дощ краплистий, збиваючи легенький пил і паруючи, діти, замурзані й голодні, бігають під дощем: «Дощику, дощику! зварю тобі борщику в новенькому горщику, поставлю на дубочку, дубочок схитнувся, а дощик линувся».

Данилко колише малу Вустю й не може вибігти на дощ, і коли вже вона вмере, а її покладуть на лаву, як дорослу, дід Данило прочитає псалтиря, наче вона й справді щось зрозуміє з тої шкуратяної книги, а потім мама мусить спекти добрих пирогів з картоплею чи з квасолею, щоб пом'янути Вустину душу, хоч маленьку й уредну, проте людську душу, яка без поминання і з хати не вилетить.

А як добре пахнуть мертві, коли їх покладуть на лаву, у віконце простягаються сонячні руки, прадід Данило читає з книги – псалтиря, вогник над свічкою ворухиться, як бджола коло квітки, пахне мертвяком і стружками з сосни, можна сидіти в куточку і довго-предовго дивитися, що на лаві лежить чужий чоловік – жовтий, мов Бог на іконі, а над ним літає його душа, і треба поглядати на склянку

меду, що стоїть на покуті, з неї душа п'є мед, і меду меншає, а душі так і не видко, – яка вона в того дядька була – як жайворон чи як ластівка, а мо', метеликом чи й великим кусючим джмелем.

Пиріг з квасолею дуже смачний і м'який, Данилко його їсть натхненно, пам'ятаючи, що це за упокій, а тітка того мертвого дядька така дурна, що зовсім забуває, скільки пирогів дала вона Данилкові, хоч бери й десятий – нічого тобі не скаже і лише голосить укупі з сусідками. Дуже наїдно, коли хтось умирає – без Данилка та справа не обходиться: прадіда кличуть читати, а правнук іде за поминальника, отак удвох і годуються, а надворі весна, і теплий дощик збиває куряву, і піт перед Великоднем котиться вже, як горіх.

А білий тиждень, коли білять хати, чепурять подвір'я, Данилкова мати, хоч і бідна господиня, що й кози в дворі не має, а й вона той двір обмете й обмиє, і хату обмережить цяточками й рожами, коло печі цілісінький день товчеться, і нема ні в кого на селі такого хисту прикрасити піч.

І все село те знає та кличе її, Ригориху, і вона малює піч синім і червоним, чорним і рудим, жовтим і зеленим, як учила її покійна мати, згадуючи далеку свою батьківщину побіля міста Золотоноші, звідки було її взято. От за такою роботою білий тиждень і кінчається, настає Великдень, він пов'язується у Данилка з материними сльозами, бо батько не вилазить із чужих хат і випиває з усіма, хто його частує.

І цього чабана Ригора частували всі, і Ригор лаяв багатирів, у яких пив, розповідав байки про попівські діла і кричав, і проклинав пропаще життя, а його слухали й не перебивали, бо знали всі, що Ригор зараз заспіває, а після того співу нічого вже людині не треба.

Данилко знаходив батька й вів додому, дорогою він лаяв його всіма словами, які чув од мами, а Ригор ішов, намагаючись іти рівно, і плакав усю дорогу. Дечії хлопці й дражнили Данилка таким батьком, та Данилко, притуливши батька до чиїхось воріт, хутенько наздоганяв хлопців і розпочинав жорстоку баталію, бився сам проти кількох і повертав до батька заюшений кров'ю, з подертою

сорочиною, проте переможний, примусивши поважати нетверезість свого батька й віднявши для повноти перемоги великодні гостинці у розгромленого ворога.

У хаті сиділа коло стола мати й сидів прадід, на столі бідне розговіння, суворо й урочисто подавала мати батькові свячений хліб, і п'яничка нарізав його хрестом і скибочками, як господар дому, і роздавав родині. У матері по кам'яному обличчю котились сльози й падали на хліб. Данилко сидів затятий і клятий після битви за честь роду, прадід Данило блискав очима з-під кошлатих брів, і Великдень був Данил-кові за напасть, бо стільки баталій, скільки одбував він цього великого весняного свята, вистачило б іншому хлопцеві на цілий рік. Данилко віднімав у багатих сопліїв паску й крашанки, за нейтралітет гойдався на чужих гойдалках, годував мишей свяченими крихтами і придивлявся, як саме миші перетворюються через цей гріх на летючих кажанів.

І Великдень був у ясній оді весняних днів несправжнім святом, і краще було на проводах, коли все село збиралося на гробки поминати родичів, і з кожною могилою христосувалось та сідало над своїми й поминало. Чарка кружляла од старого до малого, «нехай спочивають, та нас дожидають», «щоб їм легко лежати і землю держати», і коли батько Ригор заводив про Страшний суд – люди сходилися звідусіль, і шкандибали старці – «та подайте ж ви, матінко моя, подайте», і мама сиділа зажурено над бабиною могилою, «а до нас Страшний суд наближається», – співав батько Ригор.

Прадід Данило випивав добру чарку й заїдав цибулею, «як прийде Страшний суд до нас – треба помирати, і яке було багатство – треба покидати», і всі весни Данилкового дитинства склалися в одну, на рівному таврійському степу проходило його життя, обсяжність і простір землі запали в свідомість, як дитинство, і місяць травень, коли наростає трава на сіно й на ліки, розквітав після Юрієвого дня.

Тоді святити царини, і золоті попи вимахували кадилами, а Данилко був у півчій, «як випадуть у травні три дощі добрих, то дадуть хліба на три роки», і святити криниці й колодязі, зело й воду,

примічали, коли зозуля закує – щоб не на голе дерево, бо буде неврожай, цілющу для очей збирали в пляшечку Юрійову росу, чередники й чабани посталися цього дня, щоб умовити самого Юра, бо вовк уважається за його святу собаку й не зачепить тоді товару, і місяць травень надходив, і зацвітав щедро густий терен.

І ось Данилко з прадідом Данилом вийшли з села, попростували в степ, просто на південь, перед ними розступилася голуба далина, вирости на південному обрії над далеким морем прекучеряві хмарки, мов крайсвітній вишневий розквітлий сад.

Прадід ішов і співав гайдамацької пісні про школяра – «аж ось іде школярець польської натури, на нім штани-шаровари з свинячої шкури», а Данилко брів, спостерігаючи, як неймовірно росли на небі білі вишневі дерева, аж перешилися по цей бік, вітер і павітер дме там у височині, обриваючи біле галуззя розквітлих вишень.

Данилко заплющував очі перед таким височезним світом, коло такого старезного прадіда, що йде собі й підспівує старих пісень і повідає Данилкові казки й приказки, як зветься кожна трава і яка квітка на яку користь.

І треба багато ходити в житті – тоді побачиш, яке воно є, що й умирати не хочеться, і рід наш увесь ходючий, батьки й прабабки, то й Данилко, мабуть, ходитиме, доки й ноги не відпадуть. Рід завзятий і непосидючий, козакували й землю робили, на Пслі осілися, село було Турбаї, тої турбації, турботи й турбанини повне жило, от і були ті люди турбаї справжні, а пан собі думав з них кріпаків мати, а в Катерини-цариці полюбовник був із запорозького коша – Грицько Нечоса, і сказав турбаям про таку рахубу, стали турбаї козачих своїх прав допоминатися, а пан їхні метрики з церкви покрав та попалив, і суд не міг козачих прав ізнайти, то турбаї й повбивали панів і побили суд, і одбивалися п'ять років. Та військо оступило голодранців, і смерть прийшла. А той Грицько Нечоса характерник був, як і всі запорожці, пройшов крізь військо і турбаїв вивів,^[165] і повів на дві сторони: до Дністра й до Перекопу, і ми з роду турбаїв, не були кріпаками зродувіку, і Данилко хай не буде.

«Заставили школяра «Отче наш» читати, самі стали вегерями боки витинати», сьогодні Миколай Весняний саме святить воду, підглянемо потихеньку, як він ходитиме по морю й кропилом святитиме воду, щоб людям можна було купатися. Отак ходить по морю з кропилом та й бризкає, а кому лучиться втопитися на той час, то зараз витягне, обсушить і в шинок заведе, «отче наш, іже єсть, та ще й буде воля, не веди нас в огірки та поведи нас у диньки», і гайдамацька пісня була довга-предовга.

Отак ішли великий день і все панською землею, «землі в пана, як сказу», побачили море, у рибалок підгодувалися, «немає хліба над наш рибальський, а ви, гречкосії, гречку сієте, цей дід, мабуть, і той світ пішки пройшов, ба який сухий та чорний, вип'ємо, діду, по чарці, чи що, сам Миколай сьогодні по морю ходить, а ми, бач, берег obleжуємо».

Прадід Данило пив чарку, сонце заходило, не поспішаючи, морем пливла навантажена шхуна і тримала курс на захід – повз Джарилгачську косу, острів Тендру, Кінбурнську косу й Очаків, пливучи на Збур'ївку, Голу Пристань, Кардашин чи Олешки, а може, й у самий Херсон, Британи, Каховку.

Прадід Данило розповідав рибалкам різну бувальщину та співав старовинних оковитих пісень, рибалки слухали, роззявивши роти, «такого діда й чорт довбнею не доб'є», і Данилко сам дивувався – отаким він прадіда ніколи не бачив, скільки сили ще було в його кощавому тілі, сутеніло над морем і на березі, хлюпіт хвиль і запах неосяжного вечірнього степу.

Рибалки купалися й запливали далеко в море, а прадід купався при березі. Данилко брьохався коло нього, поринаючи в солону воду, змерз украй та довго бігав і танцював, щоб нагрітися. Прадід вигріб у землі затишну ямку і вмостив там Данилка, а сам стояв поруч і дивився на безкрайність зір і вдивлявся в темряву і наче ріс у синьому просторі – не міг надивитися і не міг надуматись, а Данилко солодко заснув, попискуючи вві сні, як щеня.

І ранок був пізній, коли Данилко прокинувся, а прадід стояв, як і звечора, берег порожній – рибалки поїхали на лови, «ходімо, синку, – сказав прадід, – сьогодні Симона Зілота і копають цілющі трави, ходімо натщесерце пракорінь шукати, щоб тобі довго ще топтати грішну землю, а мені стати на одвіт».

Голос прадідів був урочистий і потойбічний, вони пішли од моря й заглибилися в степ, лощинками ще легка пара підносилася з трав, степовий великий птах ширяв попід небом, ні вітерцю, ні мови, і ось ніби на найвище вийшли місце. Сонце пекло й розморювало, Данилко ніс повні руки трав і корінців, і квітів; дажкорінь пах солодким хлібом, «ось тобі, Данилку, і степовий турецький сльоз», – сказав прадід і нахилився до квітки, і раптом підломився в ногах і розкинув руки, мов обіймаючи землю, упав, мов тайну почувши, задерлася в траві біла борода, мутні очі блимнули на Данилка, «топчи землю, синок», і прадід став неживий.

Тоді Данилко озирнувся навколо і вперше відчув себе самотнім і, мов вітер дмухнув його з місця, побіг безвісти під пекучим сонцем степу, і відстань між прадідом та правнуком усе збільшувалась і збільшувалась, наче природа аж тепер схотіла відновити оту рівновагу поколінь.

Шаланда в морі

Трамонтан дмухав з берега, був місяць січень чи лютий, море замерзло на сотню метрів, на морі розходилися хвилі, на обрії вони були чорні з білими гривами, добігали до берега напроти вітру, вітер збивав з них білі шапки. Коло берега кригу розбив штормок, а все показувало, що незабаром ревтиме й справжній штормило, на березі стояла стара Половчиха, одяга на ній віялась, мов на кам'яній, вона була висока та сувора, як у пісні.

Одесу видко по другий бік морської затоки, це місто обдував трамонтан, воно височіло на березі, мов кістяк старої шхуни, з якої знято паруси, лагодять на неї мотор чи парову машину. Одеса переживала чергову морську зиму, вітри всіх напрямків не минали її, тумани з моря заходили часом – мокрі, густі, сірі тумани. От і тепер туман насунувся раптом з моря й закрив Одесу. Половчиха стояла нерухомо, обіч поралися коло шаланд на березі рибалки з артілі, море виштовхувало на землю шматки криги, холод проймав до кісток, трамонтан дмухав широкою, рівною зливою. Була надморська зима, зимовий туман, за його запоною гримів уже серед моря шторм, докочуючи хвилі дужчі й вищі, засвітився одеський маяк, смуги червоні й зелені, промені червоні й зелені.

Половчиха, вирядивши в море чоловіка, виглядала його шаланду, її серце обдував трамонтан, її серце ладне було вискочити з грудей, а з моря йшли холод та гуркіт, море зажерливо ревло, схопивши її Мусія. Вона не показувала перед морем страху, вона мовчки стояла на березі – висока й сувора, їй здавалося, що вона – маяк негасимої сили.

«Ой, пішов ти в море, Мусієчку, – голосила вона мовчки, – та й слід твій солоня вода змила. Та коли б я знала та бачила, я б той слідок долонями пригортала та до берега тебе покликала. Ой, подми, вітре-трамонтане, оджени в море негоду та оджени й тумани, а я стоятиму

тут самотня до краю, і хоч би з мене дерево стало, то я б усіма вітами над морем махала й листям би шуміла».

І після довгих віків показалаь шаланда в морі, ледве мріла вона серед хвиль, надовго ховалася за водяними горбами, з'являлася на хвильку і впірнала, мов у безодню. Вона билася з штормом груди в груди, а на березі лише шерхіт хвиль, і страшно глянути на шаланду, як людина – самотня вона серед водяних гір. Розгойдує її море, кидає через хвилі, прошиває нею хвилі, холодні бризки печуть вогнем, примерзає до тіла мокра одежа, тільки ж – не піддається рибалка, Мусій з чужим чоловіком б'ються до берега!

Стара Половчиха не зводила з них очей, її серце було з шаландою, на березі гомоніли рибалки з Мусійової артїлі, з селища бігли діти до моря. На березі виріс натовп, осторонь стояла стара степовичка Половчиха, вона мужньо дивилася на боротьбу її чоловіка; туман кублився над морем, був лютий холод.

«Гребуть, – сказав хтось, – та хіба допоможеш їм у такий шторм?» Молодші рибалки кинулися до шаланд, їм заступили дорогу старші, «не дурій, хлопці, шаланди загинуть, і вас краби поїдять, а артіль наша бідна, голова артїлі Мусій Половець, він нам за шаланди голови поодриває, коли живий впливе».

Стара Половчиха побачила, як зламалося весло, бо шаланда стала кружляти, на очах у всього берега двічі обкрутилася на місці, її вдарила одна хвиля, її штовхнула друга, підкинула, повернула, посуда пішла під воду. Рибалки тоді кинулися до шаланд, посунули до моря «Ластівку» – гордість цілої артїлі, сіло четверо велетнів, піднялися в повітря весла, щоб одразу вискочити на хвилю, на лахмату, височенну хвилю. «Ластівку» звалило набік, купа криги вдарила її по обшивці, вода ринула через борт, рибалки опинилися у воді, вони стали рятувати «Ластівку». Хвиля збивала їх до купи, крига ранила їм голови, вони вчепилися в «Ластівку», з берега кинули їм кінець із зашморгом, вони прив'язали його до човна й витягли «Ластівку» на берег.

На хвилях видко було Мусійову шаланду, вона блукала догори кілем, натовп рибалок поздіймав шапки, і в цей час побачили у морі помах людської руки. Хтось плів серед крижаного моря, плів до берега, плів наввимашки, рівна вигрібав руками, його хвиля відносила назад у море, назад у морський туман. Він простував до берега.

Наперед вийшов велетень-рибалка, він ніс жмут мотуззя і вихилив склянку спирту, поліз у воду, одразу став синій, а на березі розмотували кінець, і велетень плів назустріч людині в морі. Його була крига, та він вплив на чисте, за ним волочилася мотузка, а людина вже зовсім конала серед хвиль, вона лежала на спині, її кидало на всі боки, велетень-рибалка плів і плів.

Та вийшло, що людина не гинула, вона од холоду втратила була свідомість і почала, очунявши, щосили вигрібатися до берега. Зустріч відбулася серед хвиль, і плавці довго не могли схопитися за руки, їх усе розбивала хвиля, та нарешті їм пощастило, мотузка тоді напнула до берега, як жила, десятки рук ухопилися за неї, десятки рук потягли гуртом. Плавці мчали до берега, захиляючись водою, пробиваючись крізь кригу. Чужа людина вилізла на берег і не могла звестися на босі ноги. Половчиха впізнала Чубенка. Він весь задубів, у ньому лише калатало гаряче живе серце, його підхопили під руки, – «товариші, – сказав Чубенко через силу, – я плачу за героєм революції, що визволив мене з французької плавучої тюрми». І всі пішли від моря, а стара Половчиха залишилася стояти на березі, висока та сувора, як у пісні.

У морі видко перекинуту шаланду, там загинув її чоловік, Мусій Половець, він чимало пожив на світі, од нього зла не бачила, був справний рибалка на Чорному морі під Одесою, і чи завжди так буває, що молоде впливає, а старе гине. Із Дофінівки прибіг хлопчина – «бабо, а діда Мусія не буде, бо той дядько казали, що упірнув дід Мусій двічі й потім щез, а дядько упірнули за ним і вдарилися головою об човна, і не буде вже діда Мусія».

Берег спорожнів, рибалки пішли геть, і нікому не було дивно, що стара Половчиха не рухнулася з місця. Вона справляла жалобу, трамонтан обдував її, мов кам'яну, шторм не вгавав, крига трощилася одна об одну, туман сунувся до берега. Одеський маяк миготів червоно та зелено.

Половчиха подумала за своє дівоцтво, дівування в Очакові, хазяї трамбаків сваталися до неї, а що вже шаланд, баркасів, моторок, яхт! Вона була доброго рибальського роду, доброї степової крові, її взяв за себе Мусій Половець – дофінівський рибалка, непоказний хлопець, нижчий од неї на цілу голову. Та така вже любов і так вона парує. Половчиха стала до бою за життя, за рибу, стала поруч Мусія, і наплодили вони хлопців повну хату.

Хлопці виростали коло моря, тісно стало в хаті од їхніх дужих плечей, а Половчиха тримала хату в залізному кулаці, мати стояла на чолі родини, стояла, мов скеля в штормі.

Сини повиростали й розійшлися, Андрій вдався у дядька Сидора, таке ж ледащо й не знати що, а Панас привозив матері контрабандні хустки й серги, шовк і коньяк, Половчиха складала все до скрині та боялася за Панаса. Вона його важко народжувала, і він їй став дорожчий, виходила вночі до моря, їй все здавалося, що чує плескіт його весел і треба рятувати від погоні. А Оверко – той артист і грав з греками у «Просвіті» та читав книжки, написані по-нашому. На дядькові гроші в семінарії вчився, рибалка з нього був ніякий, а й його жалко, не чути за нього давно, і Панаса не чути, та й Андрія, мабуть, убито, бо снівся під вінцем.

Тільки Іван працює на заводі і робить революцію, і Мусій ховає гвинтівки (хоч в Одесі й стоять французи). Серед них є й наші, вони приходили по прокламації і раз налякали Мусія до смерті.

Перекинута шаланда гойдалася на хвилях, шторм лютував без угаву. Половчисі здалося, що шаланда поближчала. її море прибіє до берега, тоді треба виволокти і врятувати, і артіль подякує – без шаланди риби не наловиш. Посуда наближалася до берега неухильно, невідступно, ступінь за ступенем, хвилина за хвилиною.

Половчиха стала чекати шаланди, щоб зберегти артільне добро, вона підійшла до самої води, хвиля обхлюпала її до колін. Шаланда сунулась ближче і ближче, вже чути, як стукається об неї крига, вже видно її засмолене дно, і кильова дошка витикається з води. Хвиля перекочувалась через чорне плисквате днище, серце Половчихи захолонуло, за шаландою щось волочилося по воді, видувалося на воді лахміття.

Жінка дивилася й боялася роздивитися, море їй приносило покору, море їй прибивало до берега, певно, і тіло Мусія Половця. Буде над чим поплакати й потужити, і поховати на рибальському цвинтарі, де лежать самі жінки та діти, а чоловіки лише мріють там лягти, і лягають у морі на глибині, під зеленим парусом хвилі.

Половчиха дивилася та боялася роздивитися, їй хотілося крикнути й покликати свого Мусієчка, хвиля била її по ногах, крига черкала по литках, шаланда вже зовсім була близько. Вона сунулась носом на берег, хвиля гуркотіла камінням на мілкому. Половчиха хотіла витягти посуду, а потім тужити коло чоловіка, вона вже бачила його тіло у мутній воді, серце їй щеміло, і руки не почували ваги шаланди, і тоді до неї озвався голос. Вона скрикнула, бо то був голос її чоловіка, голос стомлений і рідний.

«Наша артіль бідна, – сказав старий, – і кидати шаланду в морі не годиться. Я – голова артілі, то мусив і рятувати, а Чубенко, мабуть, доплив добре, здоровий і завзятий, ніяк не хотів плисти без мене, аж поки я не пірнув під перекинуту шаланду, а він усе гукає, та все пірнає, шукаючи мене».

Старий Половець став на мілкому з чоботом у руці й викинув чобіт на берег та почав поратися коло шаланди. Половчиха заходилась йому допомагати, лютий трамонтан заморожував душу, берег був пустельний, його штурмувало море. Одеса крізь туман здалеку височіла на березі, мов кістяк старої шхуни.

І подружжя Половців пішло до домівки. Вони йшли, преніжно обнявшись, їм у вічі дмухав трамонтан, позаду калатало море, вони йшли впевнено й дружно, як ходили ціле життя.

Батальйон Шведа

Херсон – місто греків-вигнанців, чиновництва, рибалок; цвіте липа могутньо й задушливо над розпеченим каменем вулиць, сонце гріє по-південному, по-липневому, по-новому-в цей палючий дев'ятсот дев'ятнадцятий рік. Цвіте липа й пахне неймовірно, тече вулицями повною водою, марширує олешківський партизанський загін у складі двох босих сотень – батальйон Шведа.

Веде його молодий комісар, товариш Данило Чабан, цвіте липа так буйно й розкішно, що все місто плаває в задушливому мареві. Позад олешківців рівно одбиває ногу ще й матроський загін – у чорних бушлатах, формених штанах, черевиках, на потилицях в'ються стрічки з моряцьких шапок. Перед олешківцями брязкає з усієї сили тарелями гарнізонний оркестр, капельдудка вимахує паличкою і поправляє на носі пенсне: славетний на все місто корнетист, що поєднав свою долю з батальйоном Шведа, тримає в трепеті місцевих Чайковських та Римських-Корсакових^[166] і стане згодом героєм.

Цвіте липа, мов кипить уключ кожне дерево зокрема, вирує дух липи над Херсоном, п'янкий і гострий, перед оркестром іде сам командир босого батальйону – товариш Швед, олешківський морячок. На ногах у нього бряжчать шпори, довга нікельована кавалерійська шабля гримить по брукові, товариш Швед, як і кожний моряк, мріє про кінноту й потроху вростає в цей красивий жанр військової професії.

О, дев'ятнадцятий рік поразок і перемог, кривавий рік історичних баталій і нелюдських битв, критичний по силі, незламний по волі, затятий і ніжний, наріжний і вузловий, безсонний дев'ятнадцятий рік! Рік оборони Луганська і мужніх маршів під Царицин, рік боїв із французами, греками, німцями – під Миколаєвом та Одесою, рік героїчного, славетного відходу Таманської армії товариша Ковтюха, рік зрад Григор'єва й Махна. Рік Сталіна, Фрунзе, Ворошилова, Будьонного, Чапаєва, Щорса, і Херсон стоїть під липневою спекою

дев'ятнадцятого року, його затопила липа, за Дніпром – білі, Харків, Катеринослав, Царицин захопили білі армії, Херсон стоїть, як півострів, у ворожому морі, і військо Денікіна котиться невпинними маршами на Москву. Та ще не робили свого прориву під Касторною товариші Ворошилов та Будьонний, ще юний Віталій Приймак не водив дивізії Червоного козацтва у легендарні рейди, ще місяць липень і херсонська спека!^[167] Встає далина великих боїв, шаліє пахуча, невідступна урочистість херсонських лип, о, затятий і ніжний дев'ятнадцятий рік!

І капельдудка вимахує паличкою натхненно й велично, немов диригуючи всіма оркестрами революції, немов диригуючи запахами лип, і музиканти покійно дмухають у мідні свої страховища. Товариш Данило веде батальйон босих оleshківських морячків, з яких потроху та помалу виростає військова одиниця, їм усім видано на цей день зелененькі штанці й військові сорочки старої армії, на жовтих поясах – патрони, ідуть влад і твердо ставлять ногу.

Товариш Швед довго вибирав напередодні шлях параду і наказав прочистити путь батальйонові через плац, щоб не було під ногами реп'яхів, баранчиків, будяків, кураю й іншої кольки, щоб не було під ногами битого скла і щоб по-геройському можна було пройти церемоніальним маршем перед старим більшовиком-політкаторжанином, пройти, не дивлячись під ноги, одбиваючи крок босими п'ятами. Оleshківський батальйон Червоної гвардії хотів показати, що він уміє не лише по-простому битися з білими, а й устроїти комусь ґнота гвардійським плацпарадом.

От і йде херсонський гарнізон на чолі з товаришем Шведом, прямує до плацу, де на трибуні вже стоїть весь ревком і приїжджий гість, що півжиття свого ходив у залізі від тюряги до тюряги. І тікав удадо, а також і невдало, легені йому одби-то самодержавницькими чобітьми, нирки потрощено прикладами, а вуха поглушені приставськими кулаками, очі короткозорі від темряви казематів, кістки ревматичні від прекрасного каторжного життя.

Він стоїть на трибуні, сонце пече, запах липи повіває на плац, за Дніпром мріють плавні і Олешки, над єриками і Конкою зеленяться очерети й верби. На плац виходить товариш Швед, гарнізонний оркестр, червоний оксамитний стяг, виходить товариш Данило на чолі олешківського босого загону, славного в боях і не зовсім битого на плацпарадній муштрі.

Мешканці оточують плац, придивляючись до захисників революції, оркестр сяє й гримить, блискає й гупає, синє гаряче небо підноситься вище й вище, стає голубішим та прозорішим.

Політкаторжанин говорить промову, посилаючи у бій за революцію херсонський гарнізон, з Олешок білі починають бомбардувати Херсон шестидюймовими гарматами, глядачі тоді біжать по домівках ховати від снарядів скотину. Парад іде своїм порядком, Швед непомітним рухом відкидає з дороги гострий шматок пляшки, олешківські партизани марширують, як святі, а приїжджі з Миколаєва матроси чомусь раптом біжать, хоч ніхто їм цього не командував, снаряд виє і вибухає коло плацу, матроси падають де хто біг.

Капельдудка, не розгубившись, шкварить польку-кокетку, і оркестр за працею забуває про страх, «струнко, орли і гвардія!» – кричить товариш Швед і салютує, як уміє, шаблею. Гарячий день пахне нагрітою липою. «Ура гвардії!» – гукає політкаторжанин. Він мружить очі й вдихає прекрасне дніпровське повітря, вибухи снарядів здаються йому салютами волі й життю.

Олешківці йдуть, терплячи кольку й гарматний обстріл, думають про солодкий дим кухні, про шеврові чоботи білого офіцерства, про шаблю товариша Шведа й про інші бойові речі.

Бомбардування триває, снаряди падають по вулицях, по садках, по будинках, матроський загін смалить Говардівською до вокзалу, змотавши вудки. На вокзалі названі матроси крутять мітинжок і вимагають паровоза, щоб майнути додому. І вони зовсім не матроси, а миколаївські люмпени, які не звикли воювати гарматами, їх наwerbовано за матроське вбрання.

Їх не били й не роззброювали, як то велить фронтова дисципліна, їм не гнали під вартою в тил, бо їм тилу власне не було. Їх вистроїти у дворі казарми їм стали з ними морочити голову, і потроху відшукали контру, що хотіла більшовиків і не хотіла комуністів та комісарів, допиталися організаторів цього маскарадного загону. Це були офіцери з білим духом і найняті ватажки нальотчиків, спеціалісти мокрої й сухої справи, матроський цей загін мав зрадити при слушній нагоді. Пахла липа округ, був день нечуваних резонансів, білі батареї з Олешок то переставали, то знов били по Херсону, а єдина гарнізонна шестидюймівка їм відповідала.

Товариш Данило стояв коло гармати, дивився в бінокль на Олешки, там горіли від снарядів будинки, матері бігали по вулицях з дітьми на руках, матері поранені, діти закривавлені, він бачив рученята, підняті до неба, звідки летять невловимі вибухи, бачив багато такого, чого ні в який бінокль не видно.

«По своїх квартирах б'ємо, товаришу комісар, – осміхнувся до Данила блідий гарматник, – триста снарядів».

Товариш Данило поїхав до Дніпра, де готувалося нічну експедицію. Усі каюки й шаланди, які привозили овочі з Олешок, Кардашина, ба й з Голої Пристані, оглядав сам Швед, вибирав найкращі й наймав, додержуючи потрібної конспірації.

Надвечір бомбардування припинилося, з плавнів повернулися пароплавчики крейсерської служби – «Гром победы» й «Аврора» – колишні буксири «Дедушка Крылов» і «Катя». На них уздовж бортів мішки з піском, кулемети й хоробра команда, а капітани – справжні морські вовки, хоч і звав їм несвідомий обиватель жабниками й жабодавами.

Вечір був прекрасної прозорості й липневої щедрості, у червні лили плідні дощі, і хоч хлібові це мало допомогло, проте трави та бур'яни розрослися без міри, гримів підземними водами дев'ятнадцятий рік. Вечори падали на Дніпро з усієї сили, вечори фіалкові, вечори смоляні, і запахи води, а по воді – боязких нічних трав, і верб, і диму.

Вони нагадували товаришеві Данилові дитинство й юність, народжувався біль, зростав страх до свого людського життя, фіксувалися слова ненаписаних книг.

Капітани-жабники доповідали Шведові про денні подвиги їхніх корсарів, на катер посадовили кількох кльошників з миколаївського псевдоматроського загону й повезли їх у «штаб Духоніна». А простіше кажучи – повезли на «коц», і їх мали пошльопати десь на голому березі Дніпра за Херсоном, як було написано у вирoku трибуналу. Згори, з міста, текли до води запахи вечірніх лип, солодкі, моторошні, – запахи безумних екзальтацій.

Між Олешками і Голою Пристанню – Кардашинський лиман і Кардашин, в якому, за відомостями задніпровських баклажанників, білі не стояли, лише невеличкий пост. Можна вночі взяти Кардашин і піти фланговою атакою на Олешки, і наблизитись удосвіта, а там – допомагай, Миколо рибальський. Відчалили у найтемнішу пору, шаланд із тридцять, на передній – сам командир Швед, а на задній – товариш комісар Данило.

Переїхали Дніпро й попливли єриками, у плавнях комарі насіли цілою хмарою, низали, як хотіли. Партизани мовчки душили їх на своїх шкарубких рибальських і моряцьких шиях, душили на обличчі, на босих ногах. Товариш Швед сидів на прові і тримав гусарську шаблю між коліньми. Час наближався до півночі, бо комарів поменшало, лоцман вів шаланди через єрики, прогної, Кінськими Водами. Крехтали жаби, було парко, шарудів очерет, хлюпала риба.

О, дев'ятнадцятий рік двадцятого століття, і місяць липень херсонського півдня, ночі темні, землі невідкриті, колумби босі! Скільки про вас книжок не написано, які драми гримлять на землі революцій, які симфонії й хори бринять у грозяному повітрі, яких полотен ще не виставлено по залах академій, о, неповторний рік високих людей гнобленого і повсталого класу, о, земле боротьби!

Товариш Данило пливе в ар'єргарді десантного флоту, виконуючи наказ штабарма – «зробити глибоку розвідку», флот розплився в

темряві, тримаючи курс на Кардашин, батальйон товариша Шведа змалку був метикований на нічній плавбі без компасів і лоцій.

Скільки разів у майбутньому, сидючи ночами коло паперу й марно намагаючись схопити образ, що, мов тінь риби, зникав за лататтям, Данило простягав руки й думку до цієї липневої ночі, до прекрасних ночей молодості! А тим часом шаланда пройшла поза купою очерету й впливла на Кардашинський лиман.

І провалилася перед нею безодня. Купи зір на чорно-синьому небі, і Чумацький Шлях, зорі, як срібний пил, зорі, як рясні вогники, зеленаві й червоні, миготіли на безмірній височині, й коливалися в безмірній глибині Волосожар і Віз, і «Дівка з відрами», шаланда пливла сама в глибокій височині лиману, стиха хлюпали весла. Огляділися, що батальйон Шведа зник без сліду в нічній темряві плавнів. Шаланда була сама.

«Одбилися від ватаги, – гугнявить шаландьор із проваленим носом, – а тобі печінки відіб'ємо, чортів баклажан, щоб знав морську дисципліну, де їх у чорта знайдеш, до кадетів у ручки запливем». Із очерету озвався спокійний голос: «ти, малий, тримай праворуч, на оту вербу, там буде єричок, і потрапиш на шлях», – «а наших тут, діду, не було?»

«Проїхав Швед тим боком, – відповіла темрява, – тільки не кидайте бомб, а то рибу розженете, чорта смаленого вловиш, у Кардашині кадетів мало, стережуть вони вас під Олешками». – «Рушай!» – скомандував Данило.

Тихий голос рибалки розтав у темряві, трохи поблукали, знайшли єричок, шаландьора хтось штурхнув під ребра, аж той зубами клацнув, бійці натискали на весла, минуло кілька хвилин, серед повної тиші й темряви шаланда м'яко пристала до землі.

Вийшли на кардашинський берег, знайшли зарубаного кадета і зрозуміли, що бенкет тут скінчився, гості пішли, мабуть, мити руки, і все без жодного пострілу й крику. І нарешті зустріли живу людину, яка трохи не постріляла їх з нагана. Це був начальник червоної застави.

Товариш Швед розгорнув батальйон точно за уставом і повів на Олешки, годин за дві, мабуть, доведе, а застава мусить пильнувати й дати відсіч контрі, коли вона рушить із Голої Пристані через Кардашин.

«Кажеш, Шведа не доженемо?» Начальник застави був зляканий і розгублений, «не встигли ми з Шведом зійти на берег і подушити контру, як усі наші шаланди повтікали в очерети, і що я робитиму?» Розповівши, що він робитиме, Данило знову сів до шаланди з своїми бійцями, вони попливли до Олешок серед прикрої темряви, що мала переломитися на несміливий світанок.

Знову дзвеніли, бриніли, сурмили комарі, допікали, дошкуляли, діймали, мерли, гризли ар'єргард десантного флоту, і це значило, що не забариться й ранок. Небо зблякло, зорі зникли, вітрець пошарудів, загойдалася над водою пара, ніч посіріла вся раптом, все стало безбарвне й страшне.

Лунко ляснув постріл з берега, навіть вогонь видно було з гвинтівки, далеко розкотилася по воді, по очеретах луна. Ще блискали постріли, одного поранено, товариш Данило наказав не відповідати й натиснути на весла. Гребли веслами й прикладами гвинтівок, кулі свистіли, на повному гоні завернули в єричок і віддихалися. Витерли піт, що одразу покотився по обличчях, напилися води з долонь і з корця і не встигли оглянутися, як уже був світанок.

Він майнув від обрію до обрію, рожеворукий, голубоокий, торкаючи вершки верб. Починався липневий ранок у плавнях і над Херсоном, беззвучно, без теми, без заспіву, світло лилося згори, наче з високого джерела.

Вранішній туман кущами блукав по чистій воді, і, мов за командою, здалеку заторохтіли гвинтівки й кулемет, гупнула важка гармата. «Швед повів на штурм», – сказав Данило, виждавши ритмічну паузу.

Гребців не треба було підганяти, попереду з води спалахнула ураганна стрілянина, її повторювала й підсилювала луна з усіх усюд,

«миколаївський матроський загін пішов на десант», – сказав Данило, почувачи справжній страх і, як хоробра людина, не показуючи страху.

Вибухали ручні гранати, крики, зойки лунали звідусіль, шаланда товариша Данила виїхала на Кінські Води, щоб стати до бою, дала бортовий залп з усіх десяти гвинтівок.

Біля стерна сидів командир, маневруючи шаландою. Ескадра миколаївських псевдоматросів нараховувала всього кілька шаланд та каюків, а решта не дійшли до Олешок і висадили десант десь на мирному березі, щоб виспатися в житах та рушити пішки до Миколаєва. Кілька ж шаланд миколаївського загону таки виконали бойовий наказ і дійшли до місця баталії. Їм треба було висісти на глухий берег і встряти в сухопутну битву, коли піде на штурм Олешок товариш Швед.

А їм заманулося скуштувати морського бою, вони не послухали нового командира й почали бахкати. От і вийшов морський бій, дещо відмінний від Абукірського, Трафальгарського, Цусімського та Ютландського боїв, ^[168] бо тут лише один ворог був на воді, а другий володів сушею.

Бій, як усі добрі морські бої, мав раптовий початок, і, на жаль, такий же раптовий кінець. Миколаївці зовсім не маневрували під кулями й скидалися на маскарадних дачників у своїх матроських шапках.

З берега золотопогонна офіцерня гатила по ескадрі з гвинтівок. За термінологією старих морських боїв, відбувалося таке: корвет нападного флоту втратив фок і грот, на палубі паніка, борт пробито ворожою бомбою, капітан кинувся вплав; фрегат на повних парусах заїхав у свій же бриг, п'ять мачт з вітрилами упали, мов зрізані; прудкобіжний кліпер вийшов з бою, заскочивши в густий очерет; невеличка бригантина з адміралом та штабом одна мужньо відбивалася.

Шаланда товариша Данила, залишивши марні спроби уговкати ескадру, пішла напролом на берег, стріляючи з усіх гвинтівок. По

місту лунала стрілянина, і невідомо було, чи не добиває біла наволоч партизанів товариша Шведа. Шаланда мчала на берег, і в найкритичнішу хвилину офіцерна стала тікати з берега в місто, ранок закублвся червоним клубком на сході, стало так легко, як уві сні.

І, обходячи берегом Олешки, щоб не потрапити до білих на муку, щоб вивідати, де свої, а де ворог і хто кого добиває, обходячи Олешки – містечко вільних моряків, рибалок, баклажанників, абрикосників та старих відставних генералів, що цілими купами доживали тут на дешевині, – побачили двох партизанів товариша Шведа.

Вони сиділи й взували на босі ноги делікатні чобітки, а трохи осторонь лежало двійко офіцерів та забитий гладкий пес невідомої закордонної породи. Вони розповіли, ведучи товариша комісара до Шведа, що наступ був, як під Варшавою, ішли пісками й степом, ішли цепом, і ніколи було під ноги дивитися, а до того й темно, і це не секрет, що натомилися і ноги покололи. Та з кольками й на штурм ішли.

«Підійшли до самої їхньої батареї, товариш Швед махає шаблею, та як крикнемо, та як вдаримо, гармата вистрілила, а до кулемета й стрічки не встигли закласти. Капітан зараз застрелився, черевики на ньому англійські, кадети постріляли-постріляли, і ходу. Відбили ми двох собі, це не секрет, і заганяємо до води. Стріляємо одні на одних, не піддаються гади, і собака з ними. Постріляли-постріляли, підходимо чоботи з мертвих скинути, а собака не дає і хапає за горлянку. Живуча була, собача контра, ти її добиваєш, це не секрет, а вона за багнет зубами рве, ранок який пахучий у наших Олешках, товаришу комісар...»

З-за рогу вплигло щось, сяючи золотим шитвом, здалося, що ведуть попа в празниковій ризі, аж ладаном запахло від несподіванки. То був у супроводі двох статечних моряків старий ракалія, генерал від жандармерії, в Олешках життя своє криваве доживав на благодатній природі.

На генералові – камергерський мундир, увесь перед шитий густим золотом, і золотий зад, і презолотий комір, і штани з червоними лампасами, і шапка з іншого генерала – уся в золоті з кущем білого чудернацького пір'я. Груди, і живіт, і спина в орденах, стрічках і зорях, ордени з усіх оleshківських генералів почепили моряки на цього одного.

Старий ракалія зупинився, важко дихаючи від астми, череватий та банькатий, «іди, превосходительство», – сказав статечний моряк, моряк із майбутнього романа Данила. «Та куди це ви його?» – «На вічний якір», – відповів моряк, підштовхуючи генерала коліном.

О, дев'ятнадцятий рік месників і платіїв, достойний рік розрахунків і записів у бухгалтерську книгу Революції, далекий рік живих жандармських генералів, напханих астмою, калом і страхом. Рік незнайдених образів і трагедійних метафор, рік любові й смерті, трепету повсталих сердець, простоти жертв, солодкості ран і висоти класових почувань, о, милий, піднесений рік!

«О, вічне людське серце!» – сказав комісар Данило, ідучи до свого дому. Він побачив Шведа, який стояв посеред двору, обіймаючи дебелу свою й рожевощоку морячку. Двір був повний квітів – пишних, буйних, пахучих троянд, жовтих оксамитових купчаків, нагідок, солодковійних гвоздик, різнобарвних собачих рож і соняхів.

Товариш Швед перервав на мить сцену зустрічі й сказав через плече дружини: «Іди, Данило, шукай свої квартири та й будемо збиратися, кадети швидко отямляться, і нам вийде непереливки, кажуть, клюнули по твоїй хаті, не розібрав снаряд, де свій, а де кадет».

Данило пішов, не чуючи ніг, в очах зосталася довга біла Шведова шабля і двір, повний квітів, і до самої години відступу його ніхто не чіпав, хоч до цієї вечірньої години багато дечого перейшло по Оleshках.

Загін Шведа перетрусив буржуазію й поквитався з декотрими «добрими» цими людьми, відправив до Херсона амуніцію, дві гармати, кілька коней, пару обскубаних верблюдів.

На олешківський берег повипливали з плавнів рештки команд розбитої ескадри. Ці жертви вранішнього морського бою були обдерті, без шапок, погублених у верболозах, очеретах, ковбанях, ноги – порізані осокою, подерті корчами. Голоногі жертви помчали в Олешки, шукаючи ворогів, щоб одягнутися, та полохливих обивателів, щоб підгодуватися.

Цих псевдоморяків Швед виловив і відправив до Херсона на баржі разом з верблюдами, день був вітряний і сухий, тривожний день відступу з рідного міста, щоб повернутися переможцями або загинути на шляхах боїв.

День минув у невідступному чеканні нападу білої сили, хмари були високі, прозорі, розметані вітром по всьому піднебессі. Загін товариша Шведа проводжали тепло й привітно, у жінок очі заплакані, а губи припухлі. Говорили тихо, бо виряджали в далеку дорогу, і відчалювала шаланда за шаландою. Швед стояв на одній, недбало опершися на свою розкішну шаблю.

Підійшов товариш Данило, на руках несучи немовля, єдине, що в нього залишилося, і немовля прийняв від нього статечний моряк із епізоду з генералом. Суворе його обличчя просвітліло від дитячої усмішки, він полоскотав немовля чорним своїм пальцем. «Сиріточка», – сказав моряк.

Та ось і остання відпливла посуда через Чайку на Кінські Води.

Посеред течії на самому дні стояв роззолочений жандармський генерал при всіх орденах, до ніг йому коротко прив'язано важкого якоря, він коливався в прозорій воді, ворущачи руками.

Лист у вічність

Тоді мало бути більшовицьке повстання проти гетьмана^[169] і німців, хтось виказав, що воно почнеться й покотиться Пслем, а центр у Сорочинцях, до Гадяча спалахне ціла округа. Бездонний день клечальної суботи горів і голубів над селом, з лісу везли на возах клен-дерево, ліщину, дубове галуззя, терен, зелену траву, хати чепурили до клечальної неділі, подвір'я пахли в'ялою травою, прекрасне село стало ще милішим, воно прибралося в зело, завітчалось клечанням, хати білі й суворі, двори увігнуті, чисті й затишні, і синюще небо лилося й лилося.

Долиною під деревами ніжився прекрасноводий Псьол, загін германського кайзера блукав по долині, обшукуючи кожен кущ, а загін гетьманців обшукував піски. Гер каштан Вюртемберзького полку керував пошуками, коло нього гасав його доберман, гавкаючи на кожне дерево, пан сотник гетьманського війська лежав на жупані під вербою, одпочиваючи після перших годин ретельності й завзятості. Перед ним на Пслі троє хлопців шукали чорного дуба, який лежав на дні ріки; хлопці шукали його, сидячи під водою, і потім виринали на поверхню.

Було нудно й заколисливо на березі Псла, солдати обох загонів планомірно обшукували всі закутки, підвода з двома чоловічками зупинилася коло сотника. «Пане отаман, – сказали чоловічки, – ви люди не місцеві і вам його зроду не знайти. А оці хлопці тут шукають чорного дуба, і чорного дуба шукають під осінь, а не клечальної суботи. Ці хлопці слідкують за вашими пошуками, отакого вони шукають чорного дуба, пане отаман, а ми люди місцеві і стоїмо за його світлість ясновельможного пана гетьмана і хочемо вам допомогти. Ми краще знаємо, де шукати того шибеника-листоношу, пане отамане, тільки хай це буде секретом, бо нам тоді не жити від сільської злидоти, і сплять нас другої ж ночі».

Обидва чоловічки розповіли панові сотникові, що в лузі є озера, округ них куга й очерет, ті озера-саги вони можуть по пальцях перерахувати. Там вони рибу волоками тягали, від революції ховалися свого часу, і листоноша в озерах причаївся, очікуючи ночі, щоб тікати далі степом аж до Сорочинець. «В озерах лежиш під водою, в роті тримаєш очеретину й дихаєш крізь очеретину, аж доки пройде поблизу облава й постріляє у воду, кине ручну гранату в озеро, щоб ти вплив. Вуха в тебе полопаються, та, проте, не завше ти впливеш на поверхню, як глушена риба. Хто просто вмре на дні й не впливає, а хто, може, й урятується, коли вибух далеко, та це найкращий спосіб шукати втікачів по наших місцевих сагах», – сказали чоловічки панові сотникові.

Одразу ж розшуки було поставлено як слід, озерця стали пильно обдивлятися, в озерця почали шпурляти ручні гранати, хлопці негайно ж покинули шукати чорного дуба у Пслі й подалися геть розшукувати хати двох чоловічків, щоб їх підпалити. Чоловічки нагодилися додому саме тоді, коли їхні дворища красувалися в червоному клечанні і згоріли за якусь годину. Чоловічки пообсмалювали голови й шукали наглої смерті в полум'ї свого господарства, німці й гетьманці методично кидали в озерця гранати й стріляли в усі підозрілі кущі очерету, листоноша не знаходився, і от на галявині натрапили на ковбаню.

Вона була мілка, навкруги ріс молодий очерет, капітанів доberman забрів у воду, і капітан не звелів кидати гранати, озерце було порожнє, всі рушили йти далі. Раптом доberman оскаженіло загавкав на якусь колоду, що лежала в воді недалеко від берега, лежала в лататті, в рясці.

Гер капітан послав обдивитися колоду, і то був непритомний листоноша, босі ноги, руки й обличчя – все чорним-чорне від безлічі п'явок, і коли листоношу роздягай – на ньому не було живого місця, і п'явки купами поприсмоктувалися до тіла.

Гер капітан гукнув солдатів, вони порозстібали сумки і зсипали всю сіль, яка у них знайшлася. Від ропи п'явки стали відпадати,

листоношу змусили ковтнути капітанового рому, він потроху очуняв, його єдине око запалилося життям і колючою ненавистю. «Таки знайшли», – сказав він байдужим голосом.

Пообідав листоноша з капітанського стола, в склянці добрий ром, хата посилана зеленою пахучою травою, кутки обставлені клечанням, стіни прибрані квітами, було тихо в хаті, доки листоноша наївся. Він відчув, як прибуває сили по жилах, його хилило на сон, прекрасні сни спали на думку: мов носить він безліч листів і ніяк не може їх усіх роздати. А день тим часом схиляється до вечора, надходить умовлена година, відбувається жадане, і знову він носить безліч листів, не може їх роздати, час іде, листів не меншає, ніяка сила не торкнеться листоноші, доки він не віддав останнього листа.

Капітан порушив думки про сни, заговоривши лагідно й доброзичливо (він говорив про чудесне літо і про тихі зорі одної в світі батьківщини, про його, листоношине, життя серед цих прекрасних пустинь, на березі річки милої Псла, капітан узявся до красномовства, щоб до краю розчулити людську душу, перекладач повторював), а листоноша сидів байдужий і, напруживши волю, забував потроху ті відомості, яких хотів від нього капітан.

Він забув, що він член підпільного більшовицького комітету, що він був на нараді, яка призначила на сьогоднішню ніч повстання. Він забув місце, де закопав рушниці й кулемет, і це було найтяжче – забути та відсунути в такий далекий куток пам'яті, щоб ніякий фізичний біль не долинув туди. Ця згадка про зброю лежала б там, як спогад далекого дитинства, вона освітлила б і зогріла смерть на самоті та передсмертний останній біль.

І далі говорив капітан до листоноші, який силоміць забував уже й своє ім'я, залишав собі тільки загартовану первісну волю – дожити до ночі й передати зброю повстанцям. Капітан говорив про далекі розкішні країни, куди зможе поїхати листоноша жити й мандрувати на гроші гетьманського уряду, треба тільки сказати, де закопано зброю, коли призначено повстання, адресу керівників його.

Листоноша сидів коло стола, в ньому спалахнуло непереможне бажання одразу вмерти й ні про що не думати, кортіло загородити собі ножа в груди, хотілося лежати в домовині під землею з почуттям виконаного обов'язку. Мова капітанова потроху губила лагідність, гетьманський сотник підійшов до листоноші й люто подивився в його єдине око, побачив там темну безодню ненависті й рішучості. Мов електричний струм пронизав сотника – кулак його з усієї сили ударив листоношу в скроню.

Капітан вийшов у другу хату обідати, а сотник залишився з листоношею, і коли капітан повернувся, листоноша лежав на долівці, напихав собі трави до рота, щоб не стогнати й не проситися, сотник осатанілими очима дивився у вікно.

Він не мав права на смерть, він мусив нести своє закривавлене тіло крізь потік часу до ночі, прийняти всі муки, крім смертної, важко було боротися на самоті і не сміти вмерти. В гурті товаришів він глузував би з тортур і плював би катам в обличчя, наближав би до себе славу смерть незламного бійця, а тут він мусив вести своє життя, мов скляного човника серед чорних хвиль, справа революції лежала в його крихітному житті. Він подумав – чи така велика ненависть у нього до контри, що для неї життя не жалко, і кров гнобленого класу закипіла в його жилах, о, це велика честь – стояти над своїм життям!

І листоноша повів показувати закопану зброю. Він ішов затишним селом і відчував на собі сонячне тепло, він босими ногами торкався лагідної землі, йому здалося, що він іде сам через фантастичні степи, іде, як тінь од свого життя, міцніше в рішучості й запеклості. Він бачить людей і знає, які йому співчують, а які ненавидять, він іде по цій розколинні між двох світів, і світи не з'єднаються після його смертної ходи.

Ось він дійшов до купи піску за селом і зупинився, сонце вже звернуло з пізнього обіду, земля дрижала від тиші й спеки, німці почали копати пісок, і вони згаяли з годину. Листоноша стояв,

обдивляючись далекі обрії, Псьол і заріччя, кілька разів крикнув одуд, пахли жита.

Листоношу було кинуте на пісок, на плечі й на ноги йому сіли німці, розлютовані з того, що їх обдурено, листоноша знепритомнів після двадцятого шомпола і, опритомнівши, побачив, що сонце висить низько над обрієм, сотник розстібає кобуру, а німці немов поодверталися. Тоді листоноша крикнув і признався, що зброю закопано в іншому місці, він покаже, де саме, «розстріляти ви ще встигнете, тікати мені нікуди з ваших рук».

Вони знову проходили затишними вулицями села, було над людські сили дивитися на клятого листоношу, який не хотів віддати своє життя, як лист, ворогові до рук, чоловіки виглядали з-за клечання, по закутках, перекидалися чудними словами, чекали вечора й підмоги. Листоношу водили селом, як злидарське горе, його толочили по дорозі й нівечили чобітьми, його підвішували в клуні до бантини, його пекли свічкою й змушували говорити, а він водив, сльози пропікали пісок, і показував різні місця, і там нічого не знаходили. Ще лютіше довбали його тіло, горе ставало над селом, виростало в розпач і гнів, серця загоралися помстою, заходила ніч на село, на заріччя за Псьол погнали череду на ніч, скликанчик на дзвіниці задзвонив до одправи.

Листоноша не міг уже ходити й не міг рухатися, йому здавалося, що він смолоскип і весь горить, серце вискакує з грудей, кров дзюрчить із ран по краплі, біль витягся в одну високу ноту. Це був вереск усіх нервів та всіх клітин, глухо гули понівечені суглоби, тільки затята воля умирала, мов боєць, не відступаючи ні на крок, збираючи резерви, заощаджуючи завзяття.

Листоноші повірили востаннє й везли його через Псьол до пісків, округ ішов загін вюртембержців, їхали верхи гетьманці, шкандибала зігнута Василюха, її привели ввечері вмовляти затятого сина, капітан сказав останнє слово, що розстріляє матір і сина. Листоноша поговорив з матір'ю, мати його поцілувала в чоло, як померлого, і зажурилася, витираючи сухі очі. «Роби як знаєш, – сказала, – що мені

переказали, те й я тобі повторила». Мати йшла за листоношею на заріччя й на піски, син її жартував, знаючи, що скоро все скінчиться, ніч була зоряна й темна, тиша нечуваної порожнечі.

Приїхали на піски, стали копати, німці залягли навкруги, листоноша спочивав на возі і вслухався в темряву, крикнув самотній голос, під лопатами брязнув метал. «Стійте, – сказав листоноша, – хіба ви не бачите посланців, що йдуть по мою душу?» І в далекій темряві народилося безліч вогнів. Вони скидалися на полум'я свічок, наче то хвилі, багато вищі за чоловічий зріст, несли на собі сотні свічок. Вогні коливалися, ритмічно підносилися й опускалися, вони йшли з трьох сторін, і не чути було ніякого гомону й мови. Німці почали стріляти, вогні наближалися, високо пливучи над землею.

«Ось хто візьме зброю, – крикнув листоноша, – тепер стріляйте мене, щоб я не мучився, устануть села, й вийдуть комнезами, прощай, світе, в цю темну ніч!» І сотник підійшов до листоноші й вистрілив у лежачого, і це лист у вічність пішов од рядового бійця революції. Села над Пслем задзвонили в усі дзвони, і їх чути стало на багато верст, села над Пслем запалили вогнища височенні, і їх видно стало на багато верст, з темряви вибігли на німців повстанці і добиралися до зброї, над ними пливли в повітрі свічки, в тихому повітрі лютували звуки, далекі пожежі, повстання, штурм і завзяття, повстання!

До самотньої підводи з мертвим листоношею підійшов Чубенко. Лагідні волячі морди ремигали поблизу. Запалені свічки, поприв'язувані до їхніх рогів, горіли ясним полум'ям серед величної тиші нічного повітря. Коло листоноші сиділа зігнута Василюха, не зводячи очей з мертвого. Чубенко зняв шапку й поцілував Василюху в руку.

.....
.....

Лист у вічність пішов разом із життям, як світло від давно згаслої самотньої зорі.

Чубенко, командир полку

На коні їхав Чубенко, кінь під ним був морений, кінь спотикався, чубенківський загін брів напوماцки, поліські сосни обступали з усіх боків, і шуміли, і сипали рівним сном шепіт, і рипіли, мов снасть, і воркотіли, мов паруси. Лісовий вітрильний флот плыв у широкий світ, на небі плескалися сині озера між снігових пустель, крижина на крижину, гора на гору – під вітром хаос і битва.

Чубенко хилив голову й пускав з руки повід, кінь спотикався на корчах лісової дороги, урочиста лісова осінь нахилилась над загоном, багато було поранених, які несли перед собою обмотані руки, мов білі келехи. А дехто тримався за груди чи за живіт, і трудних несли на ношах, двоколки з патронами виглядали, як ґрона, до них тулилися поранені й потомлені. Попереду йшли похмурі й неголені велетні, міцно ставили ногу обвішані патронами й гранатами бійці.

Загін Чубенка помалу посувався крізь ліс, Донбас, далекий і жаданий, стояв їм у очах, доменщики й слюсарі, мартенщики й складуви, шахтарі й вальцювальники, рудокопи й чорнороби, – усі йшли за їхнім Чубенком, за мовчазним сталеваром Чубенком, командиром червоного полку, завзятим, невідступним і непосидючим.

Він був тільки легко поранений, а комісара полку вбили поляки під час бою на Віслі, і шматки комісара було зібрано на бойовищі. Полк поховав їх із славою і все добивався до Варшави, бився з поляками по-простому, по-донбасівському, слюсарі слюсарили з гармат, шахтарі довбали шабельками, молотобійці кували гранатами, газівники давали жару з гвинтівок, хто чим умів і хто що полюбив. Ділянка цього полку витримувала всі атаки, полк відступив чи не останнім. Чубенко вів загін, зв'язку в нього з Червоною армією не було, Донбас попереду ввижався курний і рідний, була рання осінь дев'ятсот двадцятого року.

«Зачекай, – сказав рудий фельдшер і наздогнав Чубенка. Він їхав без сідла, коло пояса на бинді висіла пляшка з йодом, мов стародавній писарський каламар. – Я тобі скажу одверто, товаришу командир, гості ми недовгі на цьому світі, підбилися всі й похворіли, поранені гниють на ношах, увесь ліс гноєм запах, давай пристанемо кудись до села і звільнимо свої руки, підемо далі з легкими руками, світ тепер настав чорний, Чубенко, поляки женуться й шукають, а в нас поранені на руках і, скажу тобі секретно, захворіло кілька на тиф».

Та Чубенко махнув рукою на фельдшера й облизав пересохлі губи, «пити мені хочеться весь час, що воно за знак, що хочеться пити, в голові цілий мартен гуде, ти до мене, фершале, не підлазь, бійці Донбас хочуть побачити, бійці на траву донбасівську хочуть лягти, і я їх веду на з'єднання з дивізією, за півтисячі кілометрів куриться наш Донбас, він чекає нас додому, і ми прийдемо додому, ми гукнемо по шахтах і заводах, ми встанемо ще дужчим полком, фершале, губити людей нам не випадає, а тифозних ізолюй від загону».

Чубенко взявся за голову й зняв кудлату шапку, голова горіла, серце під шкірянкою прискорено билосся, фельдшер узяв Чубенка за руку, проїхав кілька кроків мовчки, «та й у тебе, Чубенко, тиф, передавай комусь команду і лягай, от і добігався на свою голову».

Чубенко глянув на фельдшера, і цей замовк, сосни рипіли, мов снасть, «я тобі наказую мовчати, з коня я не зйду, і моя стукалка знайде тебе крізь яку завгодно сосну».

Рудий фельдшер став вогненным від люті, він шарпнув каламар з йодом, розбив його об дорогу й захлинувся лайкою. Чубенко на нього не оглянувся, він їхав далі й дивився на карту, лісова дорога зникла за соснами, осінь і лісова гниль.

І ліс стояв рівно округ, підпираючи небо, похитувався й рипів, як корабельна снасть. Загін посувався крізь цю врочистість та похмурість, на небі відбувалося трагедійне видовище, на небі сунулися з гір льодовики і вкривали цілі континенти, айсберги

плавали серед морів, на небі материки роз'єднувались і відпливали в океан.

Відбувалися мільйоннолітні катастрофи, а загін усе йшов і йшов, ішов і йшов, і не було краю лісові, і кволо стогнали поранені, просили не мучити й добити, важка була людська мука, ноги опухали, руки німіли, хотілося спати – безконечно, без просипу, ледве маячила мета, легко було загубити донбасівську славу й зробитися отарою, заблукати в лісах, не вийти ніколи на з'єднання з Червоною армією. Тільки обвішаний патронами авангард був наче з заліза.

Чубенко дивився на карту і вів далі.

Наче дном моря посувався загін донбасівських партизанів, і здавалося, що над соснами й над хмарами стелеться синя морська вода, і човники гойдаються під сонцем. А загонові вийти треба на берег і оглянутись назад на перейдене море. На березі курітиме Донбас, і заводи на ньому, домни, шахти й гути, і вся краса рівного шматка зеленої поверхні. Легко там дихати, мов на передгір'ї стоїть Донбас, і двигтять ціле пасмо гір від його трудового трепету.

Чубенко дивився на карту, швидко має бути лісникова хата, без неї не можна орієнтуватися. І таке напружене бажання, що Чубенко побачив хату й підігнав коня.

Крізь жовті стовбури біліла стіна, блищало вікно на стіні, дим коливався й закручувався і плив угору, хата зникла й знову виринала, і незабаром відко стало, що то не хата, а купка білих беріз. За березами озерце лісове, глухе й чорне, соснова глиця падала в нього тисячу років, і вода стала чорна, мов у казці чи на хімічному заводі.

Цілий загін зупинився коло цього озера, дехто промивав рани, дехто хотів напитися, коні стиха іржали коло води, верховіття старезних сосен похитувалось, «рушай, – гукнув Чубенко, – рушай, донбасівська республіко!», і погойднувся в сідлі, мов жартома. Він відчув, що тиф ламав його на всі боки, дихати важко, в голові стукотять молотки, «за мною, пролетарія!» – гукнув Чубенко,

борючись із хворобою. Не рухнувся ніхто, і він зрозумів, що почався бунт.

«Мітинг, мітинг, – закричали партизани, – куди ти нас завів, Чубенко?»

Виходили старі ковалі, показували виразки і рани, виходили доменщики, кидали об землю зброю. «Годі нам блукати, польському панові продався, отак лісом до Пільсудського^[170] заведе, заблудив сталевар, у нього тиф, щоб ви знали, його треба зв'язати, фершала за командира». Обвішаний патронами авангард стояв мовчки.

На небі відбувалися мільйоннолітні катастрофи, над чорним озером ліс порипував, як снасть, Чубенко мовчав, сидячи на коні, серце його закипало кров'ю, перед очима стояла біла пелена, він розсунув її долонею, і за цим настала тиша, бо всі зрозуміли, що Чубенко хоче говорити. А Чубенко даром рота не розтулить, клятий і горлатий, він зараз кричатиме про Донбас, про мету, про революцію, він загляне кожному в вічі, і ніби кожний тоді загляне сам собі в вічі. Чубенко тобі сталь ізварить, та Чубенко за свого й голови не пошкодує, але ж і допече, бо в'їдливий і завзятий, такого мати в окропі купала, а батько кропивою пестив.

Чубенко мовчав, дивлячись кожному в вічі, і раптом покинув повід, зіскочив на землю, – «нада вперед», – сказав діловито і пішов пішки дорогою. За ним пішов його кінь, сосни рипіли, і мовчки рушив за Чубенком загін, хто на коні, хто двоколкою, хто пішки.

І коли рух остаточно оформився, коли ясно стало, що руху не зупинити, коли поранені обмотали каліцтво й почвалали слідом за авангардом, тоді з валки пролунав постріл. Чубенко поточився у всіх на очах і повернувся обличчям до загону. Він стояв спокійний і рішучий, хоч здавалося, що він прощається очима з загonom та з білим світом, що він зараз упаде перед своїми донбасівцями, упаде, як прапор, беззвучно, і не можна буде його підняти, і нічим не полагодити отакого сталевара.

Та Чубенко стояв і стояв, не кажучи й слова, не роблячи й руху, сосни в його очах поверталися догори окоренками, крізь туманні

кола він бачив мартенівський свій цех, і обрубники з усієї сили оббивали деталі пневматичними зубилами. Чубенко стояв і стояв, а загонові здалося, що він весь залізний і яку завгодно негоду вистоїть, і тоді того, що стріляв, схопило кілька рук. Одразу ж йому було вибито око й покалічено рота, його штовхали крізь весь загін до Чубенка, всі пізнавали рудого фельдшера, підступного прибудька, кожне не жалувало рук.

Фельдшер викотився з лав перед Чубенкові очі, впав, потім став рачки, мов хотів завити на сонце, і нарешті підвівся на рівні, тримаючись за вибите око, закривавлений, ревучи від болю. Чубенко помалу розстебнув кобуру, витяг зброю і, не цілячись, поклав фельдшера наповал, виліз на коня й продовжував путь, ведучи загін, конаючи від тифу, б'ючи себе по голові, щоб прогнати біль.

На заході сонце зрівнялося з лісом і котилося нижче, по всьому лісу переплуталося косе проміння, воно злегка вібривало й гойдалося разом з вітами, воно облутало дерева й потяглося через дорогу, мов казкова заслона, мов ріка з чарівною водою. До неї потрапив Чубенко й поїхав у німбі, сяйво від Чубенка засліпило загін. За командиром пройшли тим місцем донбасівці, не пізнаючи один одного, обгортаючись красою й міццю, молодшаючи й забуваючи рани. Двоколка з тифозними затрималась під сонцем, і хворі почали марити: один – мартеном, а другий – гутою.

Чубенко зник у темряві лісу й прихилився на секунду до шиї коня, відсахнувся назад, став з одчаєм виборюватись з-під тієї зливи марення, що нахлинула на його мозок. Він кричав на канавників і лаяв формувальників, він кликав до печі майстра, сварився з шихтовим двором, перекурював з інженером. Інженер ставав слідчим з французької контррозвідки, теплий одеський вітер завівав у вухо, голова гула від реву морських хвиль, на березі стояла лісницька хата. Чубенко йшов до неї і не міг дійти, дерево по дереву виростало перед його очима, сповнюючи Чубенка відчаєм. Без лісницької хати не можна випустити з мартена топлення, і на секунду

Чубенко прокинувся й зрозумів, що тиф бере не жартома, треба відігнати його й вести на Донбас загін.

Чубенко бив себе по голові, намагався не стогнати, до нього підїхав ад'ютант і запропонував стати на ночівлю. Сонце тим часом зайшло, малинові й рожеві тремтіли на заході хмари, захід сонця віщував негоду. Високо над лісом законився щерблений місяць, він був кволий і ледве виблискував, а потроху вижовтів, набрався жару й став світити скільки міг, бо вже зайшла ніч, і Чубенків загін став на ночівлю.

Серед високого лісу отаборились рештки Донбасівського полку. Полк робив свої немудрі й нескладні справи під щербленим місяцем: на потрібній відстані було поставлено округ сторожу, кулеметники перечистили кулемети, а стрільці – гвинтівки, лікар помастив йодом рани, померлого тифозного поклали на землю осторонь, він чекав на двох поранених, що саме доходили. З ними прощалися товариші, обіцяли донести їхні слова до Донбасу, сказати на їхньому заводі і їхнім родинам.

Добре вмирили поранені, і завше по тому, як умирає людина, можна сказати, як вона жила. Поранені достойно залишили цей світ, збудивши ще дужче бажання перемогти. В очах померлих назавжди відбилосся видіння нічного лісу й щербленого потойбічного місяця. Живі поховали мертвих і стали в задумі над могилою.

Сосни порипували, мов снасть, заступник покійного комісара виголосив промову, і її слухали мовчки – без салютів та музики. Раптом заспівали тихими голосами старе шахтарське «Страданіє», морені бійці співали з нелюдською силою над мертвими товаришами. Чубенко не злазив з коня, він боровся з тифом та боявся втратити на землі рівновагу, підспівував наче крізь сон, наче мимоволі, і, коли пісня скінчилася, комісарів заступник вів далі промову.

«Науковий соціалізм, – казав заступник комісара, – а також мир халупам і війна палацам вимагають такої доктрини, щоб бити ворога без пощади, і наші товариші перевернуться в землі, коли ми

забудемо ці слова. Петлюрівське військо вступило в контакт з польськими панами й маршалом Пілсудським, воно хоче відвоювати собі Україну й наш непереможний Донбас, це військо буржуазії та багатого селянства вимахує жовто-блакитними прапорами й робить контрреволюцію, наші товариші упали в могилу, і ми знаємо, хто їх поранив: одного – петлюрівська шабля, а другого – польська куля, і соціалізм вимагає...»

Та Чубенко вже їхав лісом геть, поминувши заставу, наказавши їй пильнувати. Він їхав на розвідку і мав надію знайти лісникову хату чи взагалі якесь відмітне місце, щоб орієнтуватися на карті. Кінь обережно ступав лісовою дорогою, наставляючи вперед вуха, він почував відповідальність поїздки, і чорні стовбури, чорні тіні викликали в його конячій уяві якісь атавістичні образи. Кінь стиха робив спроби заїржати до своїх спогадів, кілометрів зо три ліс тягся густий і незайманий, а там вирізьбилася під місяцем широка просіка, і далі видко було, що ліс кінчався.

Праворуч пішла низина, мов до ріки, лісовий молодняк розбігся від просіки. Спочатку були купи й ватаги, і це було так зване передлісся, а далі пішли купки й кущі, і, нарешті, окремі дерева розбрелися по рівнині, в'ялою соломою й вогкою землею пахло з полів.

Чубенків кінь раптом зупинився. Чубенко машинально притис його шпорами. Тривожність передалася йому від коня, за просікою дорога знову йшла лісом, і кінь нізащо не хотів туди йти, та хазяїн підігнав, і ось заїхали під дерева.

Чубенко тримав у руці наган, пахло лісом і чимось людським. Чубенко хотів повернути назад, і в цей час щось волохате впало на нього згори, мов кошмар. Втрачаючи свідомість, Чубенко проклинав усі тифи на світі і схопився руками за гриву, сподіваючись, що кінь доведе до загону.

«Дорогий товаришу Чубенко». На столі стояла гасова лампа, коло неї лежала купа документів і Чубенкова планшетка з картою, товстий дубовий сволок перерізав стелю, на сволоку сажею з свічки

зроблений хрест, чисточетверговий, чи з Водохреща, і на печі щось важко й довго бухикало всіма легенями. Чубенко підвівся з лави й сів, у голові все пливло обертом, голова розривалася від болю, та Чубенко вже опанував себе. Він мовчки оглянув присутніх, сперся руками на коліна й стиснув їх щосили, заспокоюючи себе, остуджуючи кров і готуючись до смерті у ворожих руках. Наган його лежав на столі, людей було троє, і коло печі поралася жінка.

Хата була стародавньої краси, уставлена лавами й скринєю, на полицях повно цяцькованих тарілок, і знову з печі прикро хтось кашляв, ніби конаючи, великі й спустошені видко було в сутінку очі.

«Дорогий товаришу Чубенко, – знову сказав дебелий, широкоплечий крем'язень і осміхнувся сліпучо-білими зубами, – від імені червоного партизанства вітаю тебе в наших краях. Ми собі думали, що то за риба потрапила нам до сітки, аж це командир Донбасівського полку, та ще й сам, і інтересуємось знати, де ж цілий твій полк донбасівських партизанів?»

Чубенко мовчав, сидячи на лаві, хворе тіло його здригалось від холоду й від жару, а треба було напружити всю увагу, скупчити всі сили, слухати, прислухатися й вирішувати. Тоді заговорив другий – з дитячим обличчям, учитель чи семінарист, – «ти нам повір, товаришу Чубенко, що ми б тебе так не налякали, коли б знали, що це їде наш чоловік, а не проклятий поляк чи петлюрівська розвідка. Ми з ними б'ємося, не на життя, а на смерть, товаришу Чубенко». Третій, мовчазний, раптом осміхнувся до Чубенка, осміхнувся лагідно й доброзичливо, і усмішка, мов нежива, повисла на його устах.

«Скажи нам, чого тобі бракує і яка нестача в твоєму полку, а ми тобі допоможемо, чи хворих твоїх переховаємо, чи одежею, чи худобою і найперше їжею вас підтримаємо. А потім підете на свій далекий Донбас, і може, й наші партизани з вами підуть, щоб гуртом битися за революцію».

Чубенко помалу взяв із стола свої папери й планшетку, засунув до кобури револьвер і немовби не помітив, що його наган без патронів.

«От ти й при формі, Чубенко, – білозубий дістав з-під стола пляшку, – може, чарчину вип'єш на дорогу, чи так поїдеш, як хочеш – так і зроби. Наш загін на хатньому становищі, ми вчора повернулися з походу й робимо перепочинок, а поляків порубали чимало. На ранок ми тебе запрошуємо в гості до нашого села, ми зустрінемо вас на вигоні й привітаємо, а далі там видко буде, з чого почати – з їжі і підвід, чи там ще з чогось потрібного».

На печі так хтось закашлявся, що здалося, ніби він поодриває легені.

Чубенко глянув через голови розмовників, «це наш каліка, був у солдатах і на війні, а прийшов оце недавно хто знає й звідки – чи з Кавказу, чи з Сибіру, хоч умре собі вдома, і вже йому життя один сміх».

Колишній солдат зліз із печі й почовгав до дверей, тримаючись за груди. Це був кволий недобиток імперіалістичної війни, живий докір і жертва минулого, і в Чубенка защеміло чомусь серце, він згадав мільйони таких калік, і тисячі таких сіл, ще довго треба боротися, трудно йти, багато треба зусиль.

А колишній солдат, виплюнувши за двері кров, простував назад до печі, і він подивився на Чубенка, глянув просто в вічі, ніби з далечі літ залунав цей погляд, глибокий і сумний, у Чубенка зосталось враження, що це погляд з-за ґрат.

Солдат виліз на піч і затих, припавши грудьми до цегли.

«Так як ти скажеш, товаришу Чубенко, на нашу мову, чи у вас на Донбасі мови нашої не розуміють? От ми до тебе з відкритим серцем і партизанською червоною допомогою, і скажи хоч слово нам на відповідь».

Чубенко встав і пройшовся по хаті, з радістю впевнившись, що може ходити, за вікном помітив гурт людей і коней, у двері влетів партизан з обмотаною головою, «підмогу давайте, невидержка!» До нього підскочив білозубий, схопив і кинувся з ним надвір, «голову поляк пошкодив, – сказав той, що з дитячим обличчям, – кидається й марить, сердешний».

Білозубий повернувся до хати, «голову поляк пошкодив», – повторило дитяче обличчя, і Чубенко не запитав, чому хворий скидається на посланця. «Яке це село?» – нарешті заговорив Чубенко. – «Кам'яний Брід, товаришу Чубенко, а ми – кам'янобрідські партизани».

Чубенко знову заглибився в мовчанку, у хаті спокійно й заколисливо тюрлюкав цвіркунець, третій, мовчазний, партизан осміхався, і усмішка, мов нежива, висіла на його устах. «Добре, земляки, – сказав далі Чубенко, – завтра ми зайдемо до вас у гості і завтра по дню поговоримо й порадимось, а сили в мене хватить, і роблю я обхідний марш на ворога, люди – в бойовій напрузі, і патронів у нас багато. Донбасівський полк знає, за що він б'ється, це – надія революції, опора пролетарів. Чудна ваша природа, земляки, лісу без міри, народ простий та довірливий, і чекайте нас завтра коло села – шахтарів і металістів, красу донбасівського краю».

На печі колишній солдат не міг спинити кашлю, і Чубенко ще раз побачив його без міри схвильовані очі. На цьому Чубенко рушив з хати, і за ним партизани, у дворі стояв Чубенків кінь і ще один. Було зовсім порожньо. Чубенко сів на коня, мовчазний партизан – на другого, вони поїхали з села і мовчки доїхали до просіки. «Отой солдат на печі скоро помре», – сказав Чубенко. «Щасливо», – відповів партизан і одразу пустив коня в галоп.

Лісова тиша розступилася перед Чубенком, і він в'їхав у тишу. Округ нього ліс порипував, як снасть, місяць уже зайшов, була передранкова пора, і раптом морений Чубенків кінь заіржав щосили, мов у темній печері пішло блукати його іржання, ледве чутною луною стало повертатися назад. Чубенко їхав тишею, як містом, будинки тиші стриміли у високу неозорість, Чубенко їхав рік і десять років, а то були хвилини, і знову заіржав його кінь. «Стій!» – одразу ж гукнули грубі голоси донбасівців. Чубенко проказав пароль і поїхав далі.

«Чубенко, Чубенко!» – лунало його полком, з'явилися ад'ютант і заступник комісара, в обох револьвери, застромлені просто за

пояси, підійшов Чубенків помічник. «Ну, не думали вже бачити тебе живого, он він їхав за тобою та бачив, як тебе схопили, і не міг дати поміч, а прибіг назад, і ми зразу ж організували ударну сотню і послали твоїм слідом, і тут на нас напали з усіх боків, є забиті, є й поранені, та не так легко було нас узяти. Ми їх приймали на багнети, бо патронів обмаль, а до того ліс і ніч, при місяці багато не вцілиш, і не знаємо, хто вони, бо одяга солдатська, а більше ознак ніяких».

Чубенка оточили бійці з гвинтівками в руках, і тут ледве помітний світанок став ширяти над лісом. Це був час страшної безбарвності, час моторошної сірості, коли закониться день після нічної тиші. Сірі тіні набрали блакитних та рожевих відтінків, лісом заходилися цвірінчати, джерготіти, путь-кати різні птахи, і весь цей таємничий час народження світла Чубенко розмовляв із бійцями, і над лісом здіймався потроху вітер.

Чубенко розповів зміст наступної операції, щоб кожний боєць знав своє місце в ділі, щоб свідомо й віддано бився. Один шлях у Донбасівського полку – через Кам'яний Брід і далі на схід. Обминути село не було змоги, на карті текла ріка, оточували болота, непрохідні ліси. Треба йти на Кам'яний Брід і зустрітися з партизанами, а зустріч буде така, як годиться.

До сходу сонця полк готувався до зустрічі з кам'янобрід-ськими партизанами. Нарешті рушив лісом, ішли всі мовчазні і зосереджені, проходили під дубами й топтали дубовий лист, проходили під кленом і топтали кленовий, сосни заливав чорноліс, Чубенко їхав попереду, почував млюсть і слабкість, він куняв, і це було показником його непошкоджених нервів.

Нарешті знайома просіка, полк розгорнувся в наступ і так дійшов до потрібного місця, не зустрівши нікого, і зупинився в густих кущах переліска, за яким було рівне поле та перші хати села.

І Чубенко вийшов з красою полку – його першою авангардною сотнею – наперед, вийшов піший з гвинтівкою в руці, вітер розвівав червоний прапор, деякі бійці порозстібали сорочки, і на грудях видно татуйовані п'ятикутні зорі.

Це вийшла сотня смертників, які в полон не здавалися, тиша була в селі, ні душі на вулиці, сотня стояла струнко, як і належить регулярній частині.

Так минуло півгодини, і ніхто не з'являвся, з переліска під'їхав верхи Чубенків помічник – «все зроблено, команда пішла до ріки, зв'язок встановлюємо», і помічник поїхав назад до переліска.

Чубенко стояв із сотнею, розставивши бійців фронтом до села. Здалеку їх здавалося більше сотні, ранок був беззвучний, сільська вулиця порожня, і нарешті вона ожила й виповнилася масою народу, мов вода, ринув він з усіх дворів.

Червоні прапори колихалися, наче хоругви, ішли самі жінки й дівчата, чоловіків було обмаль, попереду несли на двох щоголках величезний червоний прапор. Похід вийшов з села й розтікся на боки, став іти широкою, густою смугою жіноцтва. Чубенко подивився в бінокль і перейшов на фланг. За походом з села вийшла група партизанів – чоловіка з півсотні, партизани намагалися йти в ногу і похизуватися перед регулярним військом.

Чубенко ще раз уважно подивився в бінокль, похід наближався, сяючи червоними стягами, обличчя в Чубенкових бійців були зосереджені й уважні, їм наче не до серця ота врочистість зустрічі, вони діловито мацали й розстібали ладівниці.

Похід підійшов ближче, Чубенко проказав команду, донбасівці розступилися й лягли, «вогонь!» – гукнув звичайним голосом Чубенко. Кулемети стали методично строчити, розбиваючи похід кулями, стрільці безперестанку клацали затворами, викидали порожні гільзи, прапори попадали на землю, жіноцтво вихопило шаблі й пішло поодинці в лобову атаку, переступаючи через трупи й поранених.

«На цей фокус самі брали», – сказав собі Чубенко, стріляючи з гвинтівки, як рядовий боєць. «Слава! слава! Здавайсь, комуністи!» – похід раптом став військовою одиницею й ринувся в атаку так люто й завзято, що міг би деморалізувати кого завгодно, та донбасівці не рухнулися й на крок, а кулемети не зупинилися й на секунду.

Замаскований ворог став втрачати єдність, даремно вимахувала попереду шаблею жінка, в ній Чубенко пізнав учорашнього мовчазного, «бий комуну! бий комуну!» Донбасівцям була це не первина, вони витримали той психологічний момент, коли звичаєм оборонці губляться перед невідступною навалою, і вони розстрілювали маскарад так спокійно, мов сиділи за стальною заслоною. Хвиля зупинилася, вкриваючи землю трупами, і стала панічно розбігатися.

Чубенко зупинив стрілянину, заощаджуючи патрони, даючи кулеметам охолонути, бо в цей час з'явилася нова небезпека, із-за крайніх хат вискочив загін кінноти й розгорнувся для атаки. Він стояв там на той випадок, щоб до ноги вирубати чубенківців, коли ті побіжать під натиском замаскованої піхоти, і кіннота вилетіла здуру, щоб зірвати на донбасівцях свою лють. Сотня лежала рідкою лавою, виставивши багнети, не злякалася кінського галопу й свисту шабель. Під жовто-блакитним петлюрівським прапором Чубенко впізнав свого співрозмовника з дитячим обличчям.

Кіннота промчала просто через донбасівців і не могла їх зігнати з землі під шабельний вимах, донбасівці стали навздогін стріляти, зсаджуючи з коней вершників. В цей час піхота петлюрівська лаштувалася до нападу й гуртувалася біля командирів. Чубенкові піднесли з переліска патронів.

З-за сільських тинів посипалися на петлюрівців раптові постріли – рідкі, але дошкульні, за кожним пострілом хтось падав, петлюрівці метнулися назад, стали вибивати стрільців із засідки. Постріли все рідшали, з-за тинів вибігло тринадцятеро і рідким цепом рушили до чубенківців. Вони бігли, як старі фронтовики, пригнувшись, петляючи, відстрілюючись, повзучи, це були професіонали військової справи, і вони не втратили жодного чоловіка за час свого відступу. Чубенко, подивившись у бінокль, наказав підтримати втікачів стріляниною.

Нарешті вони добігли до донбасівців. Чубенко пізнав серед них сухотного солдата, очі його горіли фанатичним вогнем, він біг до

Чубенка, затуляючи рота, і впав на землю. З рота йому ринула ціла злива крові, він став жовтий, як віск, і прозорий, він важко дихав, дихання клекотіло в його горлянці.

«Треба триматися, – через силу заговорив він, – я послав ще вночі по підмогу, та до неї верст із двадцять, і, крім наших партизанів, може бути регулярна червона частина, там головний шлях. Треба триматися, товаришу Чубенко», – а Чубенка душила жалість і злість, – «по смерть ти сюди прийшов, чи що, без тебе тут посвятимось, ти своє одвоював, чоловіче».

Солдат повернув смертельно біле обличчя до Чубенка, – «не смій, Чубенко, ганьбити, я тут працюю в підпіллі, така смерть мені щоночі снилася». – «Мовчи й ковтай повітря, – сказав йому Чубенко, – я саме переправляю через ріку поранених і полкове майно, а ввечері і я рушатиму слідом, і підмога мені без діла».

Та солдат його не чув. В агонії звівся він на ноги, випростався в цю останню хвилину свого життя, мов приймаючи парад нащадків, «така смерть мені щоночі снилася», – сказав беззвучно і впав, скошений кулею. Чубенко наказав його накрити прапором і сам відчув непереможну втому. Над ним знову загув мартенівський цех, і сонце стало кількома сліпучими засипними вікнами мартена, і земля почала розгойдуватись, як гойдалка, почеплена до неба.

«Вогонь! – скомандував Чубенко, перекочуючись по землі. – В атаку, донбасівська республіко!» Вулицями села мчала підмога, сіючи паніку в ворожих лавах. Чубенківці пішли в атаку і з'єдналися з підмогою. Чубенко робив марні спроби підвестися на ноги і щоразу падав, через кілька хвилин до нього підїхав Іван Половець.

Чубенко стояв на ногах, хитаючись, як стебло на вітрі, «спасибі, брате, і клади мене, куди хоч», і це був кінець героїчного змагання Чубенка, командира полку.

Шлях армій

«Щойно провели Політбюро поділ фронтів, щоб ви виключно зайнялися Врангелем».

(Ленін – Сталіну)

Десь біля Апостолова, після знаменитого бою з кіннотою генерала Бабієва, Чубенко їхав на червоній, як захід сонця, тачанці нового свого й найкращого кулеметника, коваля Максима. Донбасівський полк, витримавши в складі цілої армії кількогадинний переможний бій з білою гвардією, переслідував рухливого ворога, що ринувся до Дніпра. Чубенко, схудлий і тендітний після тифу, і вусатий Максим сиділи на тачанці в позах гордовитих і незалежних, позад їх заходило сонце, Чубенко тримав у руці ковану з заліза троянду, оцінював її оком середньовічного цехового майстра.

Це було чудо досконалості, натхнення і терпіння, ніжний витвір надзвичайного молотка, радість металу, що процвів, і вицвів, і збагнув крихке проростання живих клітин.

«І тобі скажу, командире, кожну пелюстку молотком кував, а вся троянда з одного шматка, і нічого тут не приварено чи злютовано, мов росла вона в мене з залізного зерна, з металевої прищепи. А родом я коваль і зброяр, на всю армію кулемети справляв, і світ пройшов наскрізь, як журавель».

Чубенко оглянувся на полк, що гримів одною валкою, бій був під Шолоховим, полк, поповнений після польського походу, знову розквітнув донбасівською славою, на тачанці стояв кулемет, удосконалений і пристріляний, слухняний і повороткий, вивірений, надійний «максим».

«Ти не повіриш, командире, яка це тонка штука – кувати троянду, щоб була вона ніжна й шершава, щоб на неї роса вночі падала – на чорну мою й вічну троянду. Люблю я красиву й ажурну роботу, мені хочеться бути майстром на весь світ, і щоб життя навкруги було красиве та сонячне. І от на червоній тачанці їздимо, а раніше тачанка в мене була друга, по ній – червоні яблука, зелені квіти, соняшники – де прийдетьсяся.

Ковалеві весь світ відкрито, а як він до того ще бив урядника у п'ятому році та підранив жандарма, як він співав: «Марш, марш вперед, робочий народ!» і носив червоного прапора, то його мандрівну судьбу можна знати наперед. І я рушив у широкий світ.

Викувати троянду не кожний зуміє, і я щоразу повертався до цієї справи, як тільки траплялась хвилина. Коли я сидів у в'язниці перед довічним засланням, я все допитувався, чи хватить віку на моє заслання. І день ішов, і ніч ішла, і днів було без ліку, я збагнув, що вік мій не довгий за день, усе життя своє я передумав за день, і ще багато залишалось дня на тюремну нудьгу.

Та от трапився мені молодий смертник, убив він пристава, його мали повісити, – «ковалю, ковалю, – каже він, здригаючись усім своїм життям під навалою останніх мислей, – не скувати нам, ковалю, троянди. Вона росте ніжними ранками, п'ючи росу, а ми лягаємо скривавлені їй під ноги, ковалю, ковалю, якби ти вмів кувати троянду, бо вона помалу росте, наша троянда революції».

І його повісили сірим світанком під жахливі крики цілої тюрми, ми кричали, ми били стільцем двері, ми рвали одержу й розбивали вікна. Молодий мрійник розлучився з життям під гуркіт і шал нашого протесту, хотів би я знати – яку музику сприйму я на тій останній межі?

І от запам'ятав я ту троянду й став кувати. Коли брав молотка, мені здавалося, що всі ковалі світу беруть молотки, б'ють молотками, б'ють молотками, допомагаючи мені. Це була якась голка, що проткнула мій мозок, я вдень і вночі почував її – оцю мою троянду. Коли людиною керує одна лише думка – ніщо ту людину не візьме –

ні голод, ні холод, ні смерть, ні спека. І мабуть, тільки через це я лишився живий, пройшовши стільки світів, куючи залізну троянду.

Кінчив її кувати в пустелі. Прокинувся серед ночі на холодному піску, прокинувся в захваті й нетерплячці, кінчивши у сні кувати троянду. Ще бачив я її густу рожевість, ще відчував у руці її вагу, і на обличчі – її тепло. Ще тремтів я, і реальність заповняла мій мозок, а вже все пішло геть, і тільки зоряне небо миготіло наді мною, чуже південне небо. От перед нами, командире, ледве проступає на тьмяно-блакитній високості червона зоря Альдебаран на сході, вона підноситиметься вище й вище, скоро все сузір'я, вісім видимих зір, проступить на потемнілому небі – гострим кутом, журавлиним ключем вічності.

А тоді надо мною горів Південний Хрест, я лежав у пустелі Атакама,^[171] на шляху до кордону республіки Перу. І в місті Аріка на березі океану я закінчив мою троянду. Це трапилось у кузні місцевого коваля, під плюскіт океанських хвиль, цвів чагарник якимись дивно пахучими рожевими квітами. Був 1917 рік.

І тоді з трояндою я пройшов ще чималий шлях, доки опинився отам, під Шолоховим, на ділянці твого Донбасівського полку. Я пройшов республіку Перу, Еквадор, Колумбію, потрапив до Європи, скуштував французького концентраційного табору, італійської тюрми, грецької й турецької гостинності, що не була приємнішою за табір та тюрму, і потрапив нарешті до Севастополя, а звідти й до себе в Гуляйполе. І я прийшов вчасно, і ще допоміг виганяти генерала Денікіна».

Обабіч шляху вставали височезні пожежі, на сході за Дніпром чути було далеку канонаду, Донбасівський полк рухався безупинно на схід до Каховки. На троянду, що її Чубенко тримав у руці, падали виблиски заграви. Рожевий туман оповивав осінній степ. Ніч була холодна.

«Тоді, командире, я зустрівся з моїм другом Артемом.^[172] Позаторік він був головою Криворізько-Донецької республіки, шахтарської держави робочого класу. Знаю я його ще з Брісбена в

Австралії, куди він майже одночасно зо мною приїхав із Шанхая. Ми з ним працювали на прокладці залізниці коло Брісбена. У суботу праця була лише до першої години, а після ми прали білизну, і Артем наспівував його улюбленої: «На високих отрогах Алтая стоить холм и на нем – єсть могила совсем забитая». Потім ми сиділи перед наметами коло вогнищ, їжа лежала на ящику з прибитими до нього ніжками, а ніжки стояли в банках з-під консервів, повних води: комашні в Австралії безліч.

І скільки переговорено тоді біля вогню! Часом після цілотижневої роботи ми ходили купатися й ловити рибу, річка була невеличка, на гачок чіплялися черепахи й зрідка в'юни, вода чомусь світилася вночі, Південний Хрест сяяв над нами, Артем розповідав, я – слухав.

Я полюбив Артема – мого вчителя. І як соняшник завжди повертається до сонця, так я повертався до нього. Ми зустрілися в Донбасі торік, один одного впізнали, «пам'ятаєш, як ірландців перемогли на канаті?» – а перед нами – свіже поле бою, діло було на снігу, ще трупи сходили парою на морозі, «прийшов час, – сказав мені Артем, – до останнього подиху будемо битися за нашу революцію».

Чубенко подивився на годинника і дав наказ зупинитись. Промчала дорогою якась кінна частина. Донбасівці стали годувати коней. Вогню не розпалювали. Холод проймав до кісток, земля – замерзла, без снігу. Бійці танцювали коло підвід, грілися. Пожежі навколо беззвучно займались одна по одній. В їхньому світлі – живому й мінливому – то виринала валка підвід Донбасівського полку, то зникала в морозній темряві.

Чубенко взявся обходити полк, минали години глупої ночі, далеко праворуч щось дуже горіло, освітлюючи рівну безконечну просторінь голого степу. Коваль з своїми двома помічниками напоїли коней із степової криниці, дали вівса, чорнобородий Сербін та другий ковалів помічник – веснянкуватий безвусий Ляшок – спорили. «Рушай, – гукнув невгамовний Чубенко, – рушай, донбасівська республіко!»

«І от я, – почав далі оповідати коваль, коли тачанка рушила, – з наказу Артема я повернувся до Гуляйполя. Я мав попрацювати біля Махна й зібрати людей. Махно привітався до мене, коли я сидів на ґанку. «Дивись, Максиме, я знаю, чим ти дихаєш», – сказав він мені, проходячи й помахуючи нагайкою. У Гуляйполі з ним була його «батькова чорна сотня» з Кирюшею.

Махно зібрав на майдані великий сход, казав промову. І несподівано ми встряли з ним у дискусію, відчувши, що натовп нас підтримує. Це був прекрасний мітинговий двобій, і всі бачили, що «батько» програє. Тоді Махно став мовчки слухати про грабунки, контрибуції, бочонки золота, тортури, розстріли, вбивства.

Коли наш товариш закінчив обвинувальну промову, Махно осміхнувся якось лиховісно. Потім він зійшов з помосту, що його було спеціально вибудовано, пройшов крізь натовп, усі враз розступилися перед ним, він схопив мого товариша за руку і поволік за собою на трибуну. Малий на зріст, з баб'ячим обличчям, з довгим попівським волоссям, Махно виглядав смішно, ведучи дебелого хлопця, що з ним дискутував. Натовп принішк. Ми чекали – про що буде дискутувати Махно далі.

«Батько» виліз на трибуну, тягнучи свого опонента. Вони стояли перед натовпом. Тоді Махно мовчки вихопив револьвер і вистрілив у нашого товариша. Натовп одхитнувся од трибуни. Ми почали стріляти, але Махна на трибуні вже не було. І ми поспішили вискочити з натовпу, що раптом став до нас ворожий.

Ми бігли Гуляйполем, відстрілюючись. І, гнані звідусіль, засіли в хатині у товариша Ляшка, хутко позакладали вікна, спровадили стару матір Ляшкову до сусідів, замкнули двері, підперли їх, чим могли, розіклали під руками зброю й патрони, «підходь, – крикнув хтось із наших, – контора пише!», і нас було одинадцяттеро.

Я не охочий вихвалитись, але наша контора писала справно. Бій тривав до ночі, стріляти ми вміли, а відступати не було куди. Ми кидали гранати, і на нас кидали гранати, ми стріляли з кулемета, який у нас був, і на нас стріляли з кулеметів, робили все, щоб запалити

нашу хату, а запалили хату сусіда, був вітер весняний, рвучкий, він доносив часом запахи озимини, іржання коней, кування зозулі.

Сусідова хата горіла, високе полум'я зносилося під небо, хату гасили, іскри полетіли на повітку й на клуню, зайнялося ще одне подвір'я, нам не давали спочити й на хвилину, все боялися, що ми скористаємося з метушні і втечемо. Нас уже мало було живих. З одинадцяти стріляло п'ятеро, та й ті закривавлені від ран своїх і чужих, виснажені й посліплі, глухі від вибухів.

Ми знали, що життя наше от-от скінчиться, та ми бачили ті тисячі, які прийдуть нам на зміну і докінчать наше діло, завершать нашу боротьбу, вшанують нашу пам'ять. І нам було легко вмирати, смертельний страх не рвав нам серця, мозок не гнітило порожньо прожите життя, ми жили гідно і вмирили мужньо – нам увижалися всі, хто загинув за нашу революцію, ми не знали, чи достойні ми стати хоч близько до тих славних імен.

Вітер повернув на нашу хату, і вона зайнялася. Махновці припинили стрілянину й чекали, що ми будемо вибігати на подвір'я, ми – теж не стріляли, диму була повна хата, допікав вогонь, упав сволок. І тоді ми заспівали, стоячи в хаті, і співали, доки не повтрачали свідомості. Ми не змовлялися співати, хтось один почав, і ми зрозуміли, що ця пісня – то останній подарунок, який дає нам життя».

Ляшок і Сербін, які вислухали все оповідання, оглянулися на коваля.

«Ми співали "Вставай, проклятьем заклейменнім"», – сказав Сербін.

Чубенко сидів, тримаючи в руці залізну троянду, високо над ним миготів Альдебаран і все сузір'я – журавлиний ключ вічності. Потім дістав з кишені маленьку книжечку, розгорнув її під світлом навколишніх пожеж, трохи погортав і, складаючи слово до слова, прочитав записане його рукою: «Революция есть война. Это единственная законная, правомерная, справедливая, действительно великая война из всех войн, какие знает история».

«Ось великі слова, – сказав Чубенко, – слова товариша Леніна».

«Старі металурги кажуть, – продовжував Чубенко, – що сталь зварити, як життя прожити – і важко, і страшно, і кінець трудний. Ми ж варимо не сталь, а революцію, і як безкрайньо треба нагріти піч та якими треба бути майстрами, щоб мати топлення і вилити його в прекрасну форму, і стане тоді стальна держава, пролетарська фортеця. А нам, рядовим бійцям, треба любити майбутнє й віддавати йому життя».

«Нас трьох урятували з полум'я, – сказав коваль, – мене, Ляшка і Сербіна. Ми тоді пофарбували тачанку на червоний колір. Щоб пізнавали махновці».

«Вони нас упізнають і на тім світі, – похмуро озвався Сербін, – так ми їм, собакам, уїлися».

Червона тачанка просувалася в складі Донбасівського полку до Дніпра. Полк виконував наказ армії. Здалеку повіяло вогкістю, недалеко була мета. На четверту годину ранку зупинилися на високому березі. Дмухав холодний вітер. На задніпровській рівнині лежала Каховка. Внизу коло води рухались частини шостої армії, сапери лагодили міст.

«Спасибі за компанію, та будьте здорові». Чубенко сів на коня, передав наказ – усім зупинитися, відїхав геть і став дивитися в бінокль. Перед ним за Дніпром була Каховка. Досвіток жовтневого дня розпочинався похмурий, в тумані. Безконечна молочна рівнина простягалася до обрію, що ледве яснів на сході.

Це був славетний Каховський плацдарм Червоної армії, місце завятих серпневих боїв з корпусом генерала Слацова та кіннотою генерала Барабовича. Це був нездвигнений острівець в таврійському степу, опертий на широкі води Дніпра, кілька ліній дротяних загороджень, окопи, опорні пункти, легендарна сибірська дивізія займала плацдарм. Кінні атаки генерала Барабовича розбилися об дроти та мужність захисників плацдарму, атаки корпусів генералів Слацова та Вітковського не могли роздушити цей каховський горішок.

На очах у Чубенка плацдарм ожив. У сірому туманному світанку загорівся бій. У сірому світанку по далекій рівнині зарухалося кілька черепах, і кожна стріляла з гармат та кулеметів, «танки», – подумав Чубенко. За черепахами сунули хвилі піхоти, панцерники, земля відгукувалася на вибух важких гармат, тисячі кулеметів наче шили кулями велетенські сталеві аркуші.

Поодинокі постріли і навіть залпи бійців губилися в цьому землетрусі, Чубенко подумав про тих, що сиділи в окопах, під зливою смерті, перед лютістю білої гвардії, проти танків постачальника Врангеля^[173] – світового капіталізму.

В окопах сиділи кизелевські гірники, уральські робітники, сибірські партизани – переможці Колчака.^[174]

«Вони ще не зустрічалися з танками, вони не витримують такого штурму, – сказав уголос Чубенко, – хотів би я бути з ними, вмирати поруч».

Тим часом потроху світало, білі розпочали нову атаку на плацдарм, Чубенко бачив, як підтягалися резерви під захистом танків та панцерників, і маленькі чоловічки вибігли їм назустріч з окопів, вони бігли просто на танки, падали і знову бігли; «таких не злякаєш», – прошепотів Чубенко, і його серце сповнилося великою радістю та ніжністю до бійців.

Світало дужче й дужче, і тоді на небі з'явилися літаки. Чубенко нарахував їх сімнадцять. Вони летіли з півдня, розгорнулися для атаки і стали бомбити плацдарм. Було страшно дивитися, як уставали вгору вибухи їхніх бомб, злість затрусила всього Чубенка, було над його сили дивитися, як загибають друзі, він висмикнув револьвера й вистрелив, не розуміючи сам, що робить. «За мною! – крикнув він, – за мною!» – так, наче його загін одразу міг замахати крилами й перелетіти відстань до ворога.

Донбасівський полк затримався коло переправи. Бійці принесли Чубенкові кожушка – «ти після тифу кволий». Дніпро котив важкі сірі хвилі, понтонний міст піднімався й опускався під ногами. Військові частини переправлялися на плацдарм, і нарешті дійшла черга й до

Чубенка. Пізнім осіннім ранком, виконуючи наказ, зійшов він з полком на другий берег, бій на плацдармі то затухав, то спалахував з вулканічною пристрастю, але був десь далеко.

І взяти участь у битві Чубенкові не довелося: плацдарм відбив усі атаки, захопив дванадцять танків та панцерників, розгромив ущент білий корпус. Це була блискуча перемога. На полі бою залишились танки. Вони стояли мертві коло тіл своїх господарів. Офіцерські трупи – в чорних гімнастерках, на рукавах нашито білі черепи з білими кістками, вишито літери: «не боюся нікого, крім Бога одного», – прочитав Чубенко.

Танки стояли один коло одного, і навкруги них лежало багато трупів червоних бійців, що мужньо йшли на нерівний бій і перемогли.

На свіжій озимині, далеко від окопів, сидів білий офіцер. У нього по коліна одірвано обидві ноги. Йому ще встигли їх перев'язати, але в панічному відступі скинули з повозки. Бинти на колінах набрякли кров'ю, офіцер сидів, заплющивши очі, похитуючись, він був без пам'яті чи п'яний. «Наш отец – широкий Дон, наша мати – Россія, всюду нам веди путь волен, все места родные», – було чути.

І ще Чубенко зустрів невеликий кінний загін, який віз ховати свого командира.

Це зовсім інша смерть, коли отак умерти, – сувора урочистість і сум бійців загону розхвилювали Чубенка, що не раз бачив смерть у вічі. І він приєднався до загону, який з голими шаблями супроводив свого командира.

А командир лежав на тачанці й дивився в небо, його голова похитувалась в такт ресорам, він похитував головою, наче одно повторював – «як же це я так дався смерті, товариші, як же це я так дався?» – і кучерявий чуб його колихав вітер.

Над перекопською рівниною летять гирилицями^[175] осінні хмари, журавлі – нескінченними ключами, холодна земля, степовий жовтень. Півсоттисячна біла армія барона Врангеля кидає в бій офіцерські бригади дроздовців, корніловців, марковців, підтягає

резерви кубанців, донців, концентрує танки й бомбовози, а на неї націлилося п'ять армій червоного Південного фронту. Осінь тисяча дев'ятсот двадцятого року гримить по степах горлянками важких гармат, тупоче сотнями тисяч кінських копит, гуркотить моторами танків та штурмової авіації, рухається арміями двох історичних епох.

«Коли говорити про Ватерлоо, – сказав молодий генерал, – я не бачу тут Наполеона Бонапарта». Він засміявся, цей учорашній кубанський осавул, рудий і рябий, брутальний і дражливий. «От він, наш новий генералітет», – подумав його співрозмовник, сивий генерал з йоржиком на голові.

«Але діло йде до Ватерлоо, – продовжував молодий, – червоних буде розбито й знищено».

Розмовники сиділи в штабі, – молодий сьорбав коньяк, старий – молоко.

«До речі, – сказав старий, поставивши склянку, – під Ватерлоо ніякого бою й не було».

«Як не було? А історія?»

«Перший бій був під Ліньї, де Наполеон ущент розгромив пруське військо Блюхера,^[176] а сам Блюхер – старий рубака, чесний і мужній, хоч без усякої освіти генерал – упав у рейваху з коня, і його довго не могли знайти. Та в нього був за начальника штабу славетний Гнейзенау,^[177] товариш Шарнгорста, коли вам щось говорять ці імена...»

Молодий промовчав, злісно сьорбнувши коньяку.

«І Гнейзенау, блискуча голова, подав правильний наказ про напрям відступу розбитого пруського війська. А Наполеон тим часом ув'язався до битви з англійським військом Веллінгтона коло гори Святого Жана, переламав Веллінгтона і готувався розметати як слід. Та тут наспіли Гнейзенау з Блюхером, вже раз биті, і допомогли богині Перемоги перейти від Наполеона на інший бік. А Ватерлоо – це назва села, де стояв штаб англійського Веллінгтонового^[178] війська року 1815, червня 18».

В штабі запанувала пауза, в якій чути було далеку канонаду, іржання коней, квиління вітру.

«Військова операція, в якій ворожу силу знищують, – це Канни, – сказав старий генерал, – вам не доводилось цього вчити, ваше превосходительство?»

Хвацький рябий осавул в генеральських погонах почервонів від злості. Він подивився на старого й подумав, що міг би перерубати його, як лозину, «ми говоримо про задніпровську операцію», – пробурчав він.

«Отож вам не пошкодить знати про Канни, – поволі продовжував старий, – ті Канни, що про них писав і відомий граф Шліффен. У двісті шістнадцятому році до нашої ери геніальний карфагенський полководець Ганнібал, маючи п'ятдесят тисяч війська, знищив під Каннами сімдесятитисячну римську армію консула Теренція Варрона. Переможна карфагенська кіннота на чолі с Гасдрубалом перемогла кінноту на правому крилі римського війська, промчала позад усього римського війська і розбила кінноту на лівому крилі римлян. Тоді, завдяки блискучому маневру Ганнібала, римляни одразу змушені були відбиватися на чотири сторони, і карфагенське військо поклато на місці трупом майже всіх римлян. Так, Канни».

«Так буде з Каховкою, – сказав молодий, – у римлян – Канни, у червоних – Каховка».

Генерал з сивим йоржиком похитав головою; «це смілива операція за Дніпром, вона може мати успіх, але генералові Бабієву треба добре стерегтися різних несподіванок», – мовив він крізь зуби.

Рябий осавул знизав плечима, генеральські погони його настовбурчились, він знав, що на відстані голосу стоїть його бригада головорізів, яку він у рішучий момент поведе з резерву переслідувати розбитих червоних. «Чи не думаєте ви, ваше превосходительство, – сказав він, – що наш третій корпус та кіннота генерала Бабієва пішли за Дніпро лише для того, щоб повернутися назад?»

Старий генерал допив молоко, пройшовся, шкутильгаючи, до дверей, повернув назад, його дратувала задерикуватість цього мужлана. «Добре, коли – повернуться», – буркнув генерал.

«Командувати червоним фронтом призначено Фрунзе,^[179] – жорстко проказав далі старий, – і я б не хотів, – зупинився він, дивлячись у вікно, – я б не хотів, щоб це були погані звістки...»

Але до кімнати вбіг офіцер, і в нього не був вигляд доброго вісника, «кінець! – крикнув він, – задніпровська операція провалилась! під Каховкою пропали всі танки! Сволочі!» Він упав просто на стіл, і на губах у нього показала пина. Рябий осавул генеральського звання миттю вискочив на двір, і звідти чути було його страшну лайку та безладну команду бригаді.

Перекопська рівнина починається за Дніпром, голе, чорне безмежжя – без ріки, без дерева, окремі села й хутори стоять рідко, неосяжні володіння Фальцфейна оточують з усіх боків, мов море – утлі острови. Сонце осіннє недовговічне, рідко показується з хмар, розкиданих, як віниччя, по небу. Кінець жовтня морозний, хрустить суха й замерзла трава. Весни дитинства – далеко, в солоній млі, на рожевих берегах.

І чабанець Данило їде на коні землю свого дитинства. Він став уже чабаном, повним чабаном, правнуком Данила, сином Ригора. Над ним – осінь і гіркувате осіннє повітря степу. Ні жайворонка в небі, ні чорногозу в траві, ящірки поснули в землі, цвіркунці позамерзали на смерть, і трави всі сухі, сонце не гріє, тільки високо під хмарами летять останні птахи в ірій, – осінь.

Перед Данилом встає прадід, загублений на цій рівнині, встають спогади дитинства, «топчу, топчу ряст», – шепотить він. Прадід згадувався лагідний і старий, древній голос лунав Данилові в усі тяжкі хвилини його юнацького життя. І тоді де знаходилась сила й відвага, де народжувалась пісня – відзвуки волі трудящого роду!

Данило оглядався навкруги – на бідний степ, наче вперше помітивши дитинство його. Він подумав, як він писатиме про це. У

нього безліч мислей, про які треба розповісти людям. В його особі рід турбаїв дістане слово на землі!

Він напише історію свого роду, як він ішов довгим столітнім шляхом і прийшов у революцію. Вже хай прадід не рушиться в землі – правнук запам'ятав його слова та батькові злидні, запам'ятав і напише. Це буде довга книга, і ніхто в ній не плакатиме, як не плакав Данило, батько його, дід та прадід, ївши гіркий хліб, обробляючи землю на пана та на дуків, б'ючися голіруч і не знавши способу об'єднатися з іншими злидарями.

Книга буде про чотири життя, і його буде четверте, кожне життя починатиметься в книзі з однакового дитинства. Однакові жайворонки співатимуть над чотирма, однакові трави шумітимуть під ногою.

Молодий комісар їхав степом свого дитинства, повертався до полку товариша Шведа, що стояв десь серед голого степу, на самому крайньому фланзі армії.

Молодий комісар добився в штабі одежі й чобіт, і по них треба було послати з загону, розповів, як мерзнуть бійці, день і ніч стоячи на замерзлому степу. Ні палива, ні захисту, ноги в ганчірках, холодний вітер. Швед обрав собі невеличкий, розвалений хуторець, куди посилав на спочинок резерви. Коней у Шведа було мало, але він вважав себе кінною частиною, полком кавалерії, він кричав – «переведу в піхоту!», і це була найдужча погроза.

У штабі Данило не вперше пересвідчився, що полк вважають малорегулярним і не ставлять на відповідальні ділянки фронту, а Шведа преніжно люблять. В штабі читалися його рапорти, де він гордо сповіщав, що його полк в складі ста двадцяти двох шабель готовий піти куди завгодно. Старий путіловець – начштабу – лише усміхався, «партизанщина», – казав він вибачливо й водночас лагідно.

Шведові посилались запити про те, куди він після бою подів полонених врангелівців, але він відповів, що «полонених у нього не було, немає й не буде – в битві за ідеал». Єдиного комісара він

терпів біля себе – Данила. І цьому доводилось день по дню переламувати Шведів характер, щодня наражатися на опір командира.

Яких тільки фантастичних проектів не придумав Швед! Одного разу – це був ні більш ні менш, як морський десант. Він хотів, нікого, звичайно, не попереджаючи, посадити свій полк на рибальські шхуни й трамбаки, перепливати море й висісти вночі біля Севастополя. Підійти непомітно, заскочити й вирізати штаби, захопити самого Врангеля, коли вдасться, і потім зникнути в кримських горах і там битися, доки підійдуть свої. «Сам Ленін про це знатиме», – говорив Швед задумливо.

Другим разом його проект знищення Врангеля мало не закінчився трагічно для нього самого. Вибравши час відсутності комісара («я тобі передав фальшивий виклик до штабу, – пояснював потім Швед, – мені тебе жалко було брати з собою»), Швед переодяг свій загін у форму врангелівського офіцерського полку й рушив на фронт. Він вдало вибрав місце. Він уже лагодився розпочати рейдову операцію, як на нього налетіла червона кінна група. Червоні кіннотники зіткнулися тут з таким фактом, коли врангелівські офіцери зовсім не прийняли бою, жахливо лаялися і здалися всі до одного.

Данило їхав степом і не міг позбутися думки, почутої в штабі, про невідомий загін, який з'явився в цих місцях. Він пробував співати, пустивши коня кроком, але співав недовго й без почуття. Вітер котив курай та перекотиполе. Коло дороги лежала коняка, вона зрідка підводила голову й немічно оглядала степ. За півкілометра валялась патронна двоколка без коліс, Данило раптом побачив, що земля зовсім збита копитами.

Він поїхав по слідах, спостерігаючи ознаки швидкого й втомного маршу. Співати вже не починав. Сліди йшли в напрямку до хутірця – бази Шведа. Та ось показався здалеку й сам хуторець. Над ним кружляло гайвороння.

Перше, що побачив молодий комісар, наблизившись до хутірця, був сам Швед у червоних галіфе й босий. Він висів на зламаному снарядом дереві. Жодної живої душі навкруги. На подвір'ї розкидано папери. Труп двох вартових лежали коло ґанку з розрубаними головами. Вітерець крутив по подвір'ю сміття й папірці. Сонце прорвалося крізь хмару, щоб освітити невеселу картину. І серед тиші й смерті раптом заспівав десь на горищі півень.

«Гей, хто є?» – крикнув Данило, не чуючи свого голосу. Він зліз з коня, кинув повід, кінь пішов за ним. «Хто є?» – гукнув Данило, обходячи подвір'я, заглядаючи у вікна. Ніхто не озивався. Коло перекинутої кухні скоцюрбився зарубаний куховар – він саме чистив картоплю, коли його застукала смерть, і чиститиме вічно. Коло повітки лежало на купі кілька червоноармійців.

Повернувши за повітку, Данило мало не збив з ніг живу людину. Це був хлопчик-червоноармієць. Він сидів, притулившись до стіни, побитої кулями, голова його трусилася, губи щось говорили й говорили, беззвучно й безупинно. Угорі кружляло гайвороння.

Молодий комісар перев'язав хлопчика, напоїв. Дізнався, що білі їхали з червоним прапором. Швед повірив, що вони переодягнені свої, ніякого бою не було.

Так загинув Швед і партизани.

Данило обняв якусь порубану шаблями вишню й відчув неймовірну гіркість, що не давала йому дихати. У голові промайнули всі болі дитинства, образи сирітського приюту й штовхання в наймах. З очей полилися сльози. Вперше в житті Данило заплакав. На цій землі свого дитинства.

Перекопська рівнина, таврійський степ були полем великого бою перед Кримом. Дві епохи, зіткнувшись на рівному безмежжі, зводили рахунки. Революційне військо, кероване великим полководцем, взяло до своїх рук ініціативу. Добірна гвардія білих, одягнена й озброєна, з панцерниками, танками, авіацією мусила вишукувати всіх засобів, щоб витримати концентрований удар.

План передбачав оточення й знищення армії Врангеля в Таврії, не допускаючи її відходу в Крим. Шоста армія, відкинувши ворога, підійшла до Перекопу, закрила шлях відступу врангелівцям. Легендарна Перша кінна армія вийшла всією масою в глибокий тил основних сил Врангеля і закрила й другий шлях до Криму – Чонгар. Друга кінна армія, четверта й тринадцята – продовжували виконувати деталі залізного удару. Врангель ринувся до Криму, рятуючись від Канн.

«Перший етап ліквідації Врангеля закінчено. Комбінованими діями всіх армій фронту завдання оточити й знищити головні сили ворога на північ і на північний схід від кримських горловин виконано блискуче. Ворог зазнав величезних утрат, нами захоплено до двадцяти тисяч полонених, понад сто гармат, безліч кулеметів, близько ста паровозів і дві тисячі вагонів та майже всі обози й величезні запаси постачання з десятками тисяч снарядів і мільйонами патронів».

Командувач переглядав свій наказ військові фронту. Командувач був у шкіряній куртці й білих валянках. Він сидів у штабі четвертої армії. В нього – довгі вуса, велике чоло, ясні, спокійні очі.

Це був справжній маршал революції. Керуючи п'ятьма арміями, він за місяць удалими маневрами й сміливими операціями розбив Врангеля й тепер сам примчав на передові позиції для останнього штурму.

Це був командувач, створений революцією, і він стояв на височині вимог військового мистецтва. Він ходив, ледве помітно шкутильгаючи, по невеличкій кімнаті штабу й слухав. Його приємне просте обличчя, обличчя робітника, було весь час спокійно задумливе. Він наче заглибився в свої думки, закований у панцер відповідальності. Відповідальність за життя кожного червоноармійця, цілого фронту, відповідальність за фронт перед партією, відповідальність перед новим людством землі, про яке він мріяв і на каторзі.

І життя армії вставало перед ним в усіх дрібницях, які часто важливіші за недостачу патронів чи людей. Дуже мало фуражу, цілковита відсутність палива, звичайної води для пиття, морози десять градусів, брак теплої одежі і голе холодне небо замість покрівлі над головами.

Командувач оглянув, як зміцнювалися берегові батареї, як готувалися позиції, як все жило наступним штурмом. Ніяких технічних засобів у війська не було, вони не встигли прибути за бойовими частинами в темпі навального наступу. Бойові частини самі провадили потрібні роботи – в умовах пронизливого холоду, напівроздягнені й босі, позбавлені можливості хоч де-небудь перегрітися, поїсти гарячого. І жодних скарг на неймовірні умови роботи. Командувач не дивувався, йому був зрозумілий героїзм і відданість його бійців. Він вимагав від них неможливого, і вони виконували неможливе.

Валянок намуляв йому ногу. Він перезувся, сівши на цинковий ящик з патронами. Холодний солоний вітер дмухав із заходу.

Підступи до перекопських та чонгарських позицій лежали на рівній місцевості, і самі позиції зміцнені всіма можливими способами. Врангелівські й французькі військові інженери накреслили й побудували цілу систему бетонних і земляних споруд. Позиції такі, що для успішної атаки відкритою силою, здавалося, не було ніяких шансів. На перекопських позиціях височів ще Турецький вал старих часів і рів під ним, і коли скласти висоту валу та глибину рову, то виходила перепона на тридцять-сорок метрів, обплутана колючим дротом, захищена бетонними окопами, гарматами, бомбометами й кулеметами, підтримувана гарматним вогнем ворожого флоту.

Із штадиву 51 командувач рушив до Перекопу. Було вже надвечір'я. Сутінки й густий туман, за кілька кроків нічого не видно. Безперервний гуркіт гармат. Прожектори з ворожого боку не вгавали й на хвилину. Блискав вогонь гарматних залпів. Резервні полки 51 дивізії готувалися до останнього штурму. Цілий день стояв густий

туман, артилерія не могла стріляти, бійці штурмували позиції ворога майже без артилерійської підготовки.

Командувач їхав північним берегом Сиваша. У район дороги потрапляли ворожі снаряди. Загорілася коло дороги скирта соломи. Під гарматним обстрілом командувач був цілком спокійний. Його командарми й комдиви знали випадки, коли він ходив в атаку разом із стрілецькими лавами.

Начдива 52 в штабі не було. Він ще минулої ночі разом з полками переправився через Сиваш, і з минулої ночі на Литовському півострові безперервно точиться бій. За цей час бійці нічого не їли, не було води. З півострова – вихід у тил перекопським позиціям, що їх ніяк не могла взяти 51 дивізія. Треба триматися на півострові і треба за всяку ціну штурмувати перекопський вал.

В дорозі пили чай. Коло прожекторів ніч була особливо темна. Сміялися, жартували.

На дванадцятю годину ночі командувач прибув до штадиву 51. Начдив із своїми полками – також на Литовському півострові з минулої ночі. Неймовірної завзятості атака не вгавала там. Білі посилювали натиск, кинувши в контратаку найкращу свою дроздовську дивізію з бронемашинами. За півгодини по прибутті командувача до штадиву стало відомо з лінії зв'язку, яка проходила через Сиваш, про підвищення рівня води, про затоплення бродів. Полки обох дивізій могли опинитися відрізані по той бік Сиваша.

Командувач виявив у даних обставинах всю силу характеру й рішучість полководця. Царська каторга й заслання підточили його здоров'я, але загартували волю до перемоги. Військовий талант його дорівнювався більшовицькій наполегливості. Він пам'ятав розмову із Сталіним, організатором і натхненником Південного фронту. Перемога сама не прийде, її треба здобути.

І командувач видає наказ до негайного виконання: атакувати в лоб Турецький вал негайно й невідкладно, якою завгодно ціною. Мобілізувати мешканців ближчих сіл для запобіжних робіт на

бродах, кавдивізії й повстанській групі негайно сісти на коней і переходити Сиваш.

Близько третьої години ночі прибула кавдивізія. Командувач оглянув її і зараз-таки вирядив до місця бою. Вода в Сиваші поступово прибувала, броди псувалися, але переправа ще була можлива.

Ще за годину з'явилися й повстанці. Їхній командир і начальник штабу прийшли до командувача. Вони зайшли обережно, мов чекаючи пастки.

Хто знає, які в них були думки, коли вони запропонували свої послуги на врангелівському фронті. Може, їм потрібні патрони або якась передишка? Може, чорні якісь плани спонукали Махна віддати на допомогу Червоній армії свої полки на чолі з Каретниковим? Командувач фронту ще з Харкова зважив на все.

Каретников вислухав терплячі пояснення командувача про причини негайної переправи через Сиваш. Він задумався, поглядаючи на легендарного командувача фронту. Це була не та людина, яку він чекав побачити. Тутне придуришся й не візьмеш криком. Каретников мовчав. Його начштабу роздивлявся карту, «кіннота не пройде», – сказав він.

«Ми, революційні повстанці України, – заговорив Каретников, – разом з вами битимемо Врангеля. Але кіннота моря не перейде».

«Годину тому, – спокійно відповів командувач, – перейшла кавдивізія. Я чув, що революційні повстанці не захочуть відстати у виконанні свого обов'язку».

Командувач був зовні спокійний і неквапливий. Він не показував махновцям своєї нетерплячки. Він ставив питання так, що тільки з свого доброго бажання може доручити їм честь перейти Сиваш і стати до бою. Він знав партизанські нориви й не натискав, хоч і мусив зважати й враховувати кожну хвилину. Каретников відкозиряв і вийшов.

Командувачеві доповіли, що махновці мають міцно зв'язані снопи соломи й очерету, приторочені до сідел. Вони добре знали умови

переходу через Сиваш і тільки відтягали час, боячись якоїсь пастки.

Каретников і начштабу кілька разів то приходили до командувача, то ніби йшли виконувати наказ. Справа затягалася. Сиваш міг виповнитись водою, і потрібна підмога не дійшла б до Литовського півострова. «Я розцінюю вашу затримку, – сказав нарешті командувач, – як боягузтво. Може, вам краще було б розійтись по домівках?»

Такий прямий удар приголомшив Каретникова. Він криво посміхнувся й тихо вийшов. Сів на коня, оперезав його нагаєм. Загін помчав до Сиваша.

Тоді прийшло повідомлення із штадиву 51. Полки дивізії, підтримані з Литовського півострова, вночі взяли штурмом Турецький вал і переслідують ворога. Це не було закінчення завдання, бо попереду перетинали шлях до Криму міцні юшунські позиції, але падіння Перекопу дозволяло дивізіям на Литовському півострові прилучитися до загального наступу армії.

Командувач підписав наказ про дальший розвиток операції й тоді лише дозволив собі відпочити. Стомлена вкрай людина лягла на лежанку й почала розтирати хворе коліно. Була шоста година ранку дев'ятого листопада.

Зв'язківці почали передавати наказ. Підпис стояв – «Фрунзе».

Дводенні бої під Юшунню – завзяті й криваві. Але Юшунь було взято, і одночасно геройським штурмом, багнетною атакою 30 дивізія перемогла під Чонгаром. Навально й нестримно армії вдерлися до Криму.

Івана Половця, командира інтернаціонального загону, наздогнав його комісар Герт. «Яка чудна тачанка, подивись, – сказав Герт, – мені нагадує того повітряного аса, що вифарбував свій літак на червоний колір. Коли він з'являвся на небі – це виглядало красиво, хоч і непрактично. Проте певний елемент психологічного впливу був».

«Щось на манер тієї психічної атаки, котру ми мали на Сиваші», – зауважив Половець, розглядаючи червону тачанку, яка проїздила

поблизу. «Тісно тут, як на ярмарку», – сказав малий Сашко Половець, дивлячись праворуч і ліворуч.

На чудній тачанці сиділо четверо. Попереду – бородань та безвусий, біля кулемета – довговусий дядько й молодий тендітний червоноармієць. «Картина, – засміявся Герт, – в'їзд переможців до останньої твердині барона Врангеля».

Ззаду долинули якісь вигуки. Скаженим галопом мчали верхівці, торохтіли тачанки, маяли строкаті килими на них. Коні заквітчані стрічками, звисають аж на колеса, рух, пишнота, опера.

«Як поспішають махновці, – сказав Половець, – на Сиваші вони смирні були».

«Поставити б кулемети, – відповів Герт, – поспішають на грабунок».

Махновці помітили червону тачанку, пізнали. Група верхівців відокремилася від загону і, не зменшуючи галопу, ринулась до тачанки. Блиснули в повітрі шаблі. На мить тачанка зникла в потоці верхівців. Потім вони розбіглися, як вовки, і помчали доганяти своїх.

Все трапилось так блискавично, що Половець з Гертом опам'яталися лише тоді, коли з тачанки випало двоє людей, і коні в тачанці почали кружляти, ніким не керовані.

Пролунали безладні постріли, але махновці були вже далеко. Тачанку зупинили. Звідкілясь узявся Чубенко.

На тачанці поник розрубаною головою на кулемет коваль Максим. По другий бік сидів непошкоджений Данило, розгублено тримаючи в руці залізну троянду. Коваль ще тіпався, як конаючий птах. Наблизились Половець з Гертом. «Твій?» – запитав Половець, побачивши Чубенкові очі. Чубенко одвернувся. «Війна кінчається», – сказав Герт. «Сталь варитимеш, Чубенко», – осміхнувся Половець. «Зоря Альдебаран, – для чогось сказав Чубенко, – журавлиний ключ вічності».

І взяв у Данила троянду.

В мозку Данила відбивалась картина: сонце, осінь, запах смерті, кінський піт, безконечна даль, радість перемоги, сталевар Чубенко з трояндою в руці на воротах Криму.

Адаменко

Та, по-друге, – я не майстер мартена, а такий собі сталевар, майстром у нас Федір Іванович і, по-перше, це майстер на вагу золота, майстер-голова, такого майстра я рік шукав, такі майстри не часто родяться. Це майстер старої виучки, він, може, ще Сіменса^[180] до розуму брав, а за Сіменсовими кресленнями сам Мартен^[181] першу піч робив.

Мій Федір Іванович – майстер ніжний, і людина він така ж ніжна, ви бачите, як він коло печі ходить, збоку вам здається, що він лікар собі, маленький біленький лікар в залізних окулярах, до печі йому й діла ніби нема, він іде з лікарні до лікарні, з однієї делікатної операції на другу ніжну операцію. Зупинився коло мартенівської печі, спека його вдарила із засипних вікон, півтори тисячі градусів спека, зупинився старенький лікар коло вікон, в яких жевріє саме пекло. І наче й дивно йому, нащо люди так жарко живуть, наче й лячно йому, нащо круг нього такий гуркіт, підвозять вагонетки з мульдами, завальна машина повертається, гуде під ногами залізний поміст, робітник, насунувши спеціальні окуляри на очі, заглядає до печі.

Наче й не хоче дивитися Федір Іванович на всю оту мелодію, проте такого майстра сталі ви, певне, не бачили, я сам ще до нього не звик, я, сталевар Чубенко, ще іноді боюся – таких майстрів треба на руках носити, а я – сталевар не з учора, я бачив майстрів і сам яку завгодно сталь зварю, сталь усіх марок, усіх сортів. Варив і хромовольфраміву, цю швидкорізну й капризну сталь, та коло такого Федора Івановича я стою й заздрю, хоч і не личить членові партії така програма.

Це я хочу сказати, товариші, на нашому мітингу отут, у мартенівському цеху, коли ви побачили перший витоп сталі чи не в цілій нашій республіці, а що перший на Донбасі, то я ручуся. Ви

побачили, як ми розлили цю сталь по виливницях, вона була в міру гаряча й легко лилася, якість її така, якої вимагає замовець, а замовець у нас один – Революція.

Сталь для залізних конструкцій і мостів, десять сотих процента вуглецю й не більше п'ятнадцяти сотих, від трьох до шести десятих процента мангану, ну, там сірки й фосфору поменше, значить усе, як годиться. Замовець мостів набудує, по всій республіці зараз мостів обмаль, а треба з'єднати село й місто, завод і землю, усі нації й усі народи, царський режим мостів боявся, інтервенти мости наші нищили, а ми збудуємо, от і розлили перший витоп сталі.

Федір Іванович готує піч для другого топлення, піч оглядають, може, де яма на черені, то її треба наварити, може, поріг підгорів, чи жужель затримався, треба піч підігріти, мульди з вапняком, чавуном та стальним скрапом підкотити, одне слово – треба нічого не затримати, щоб за кілька годин знову можна було вилити у виливниці сорок тонн прекрасної, гарячої революційної сталі.

І так помаленьку, зміна по зміні, топлення по топленню, кампанія печі по кампанії, пустимо всі мартени в республіці, вари, республіко, сталь, вари всіх сортів, і на рало, і на зброю, і на машину, і на рейки, пустимо всі мартени, набудуємо нових мартенів, наш Ленін – хворий, товариші, треба мартенів, треба електрики, треба індустрію на повний хід.

А дам я вам почути при цій нагоді – першого топлення сталі після фронтових боїв – дам я почути трохи моїх спогадів про те, як в числі авангарду робітничого класу здобував це право – лити сталь не в капіталістичний ківш, а в свій – робочий, труджений і завойований. І часу вашого я заберу небагато, вечорів спогадів я не люблю, отут у цеху скажемо на початку одне одному кілька теплих слів, нескладних і неладних, проте добрих і дебелих, а потім зціпимо зуби й підемо працювати, аж земля густиме, і рік, і два, і може, десять, аж доки вийдемо нагору з темряви й других виведемо, а життя наше одне, і хай воно сказиться, яке воно солодке та болюче!

Варю я сталь змалечку, товариші, варю та й варю, був чорноробом та обжежником, був канавником і газівником, дослужився в хазяїв-капіталістів до сталевара, обіцяли мене й майстром настановити. Природа кругом безлісна й степова, без краю степ і шахти, а в ставку більше мазуту, ніж води, та ви самі знаєте нашу донбасівську природу південного українського степу.

Стукнув мені тоді тридцятий рік, часу це було передвоєнного, за рік до світової війни, десять років уже пробігло над нашими головами, і полковник Чубенко повернувся знову до печі – варити сталь. Стукнуло мені, значить, тридцять літ і пішов тридцять перший, сталеварю собі коло печі, аж боляче мені зараз, яку я тоді капіталістові чудову сталь варив, природа, кажу, кругом, безлісна, Донбас наш курний та розложистий, сонце пече без видержу, із засипних вікон спекою мене проймає.

Хлопець я був кріпкий і загвоздистий, думаю – чому це одне життя так собі котиться, а інше на м'яких перинах блохи трусить? Революцією я тоді не займався, проте зовсім темний не був, читав різні книжки – і Чернишевського, і Комуністичний маніфест, і Толстого, грішним ділом, Бакуніна, про Народну волю й декабристів, любив я Шевченка, Грицька Основ'яненка – «Добре роби, добре й буде», або «Козир-дівка», або ще «Перекотиполе», кажу вам – зовсім темний не був. Ходив на майовки, тікав від козаків, куштував нагайки, любив читати підпільні прокламації й іншим давати, а до тюрюги не дійшов, то й не був справжнім революціонером, бо який ти революціонер, коли ти в тюрмі не сидів?

Таке було моє молоде життя, батька і матері я не знав змалку, батька чавун обварив, помер за два дні, у матері сухоти ще з хімічного заводу, сиротою я сталеварив, неділями голубів ганяв, яких у мене тільки не було – тих голубів. Та одного разу коло ставка – цей ставок не дарма я згадую вдруге – зустрів я товариша й відчув, як закипіла в мені на повний голос революційна свідомість, закипів я червоним пухирем, як кажуть мартенщики, коли з чавуну виходить вуглець. Така в мені запалилась свідомість, що я пішов би на яку

завгодно експропріацію, або стріляв би на міністра, а то й на самого царя Миколку Кривавого.

Ви скажете, що революціонери не так робляться, але дозвольте мені на цей раз сказати, що зустрів я коло ставка мою дорогу дружину й товариша – в образі чорнявої дівчини стрункої постави, доньки конторника заводу, висланої до батька в глушину Донбасу після річної відсидки в тюрязі за підозру про належність до якоїсь організації.

Варити сталь – делікатна справа, важка й закрутиста, щоб сталь вийшла потрібної марки, на язик її не скуштуєш, пальцем не помацаєш, а вона може бути кисла й крихка, може розсипатись від удару, а може луснути від подовження.

Щоб вуглецю була норма, а кислу сталь треба розкислити – чи фероманганом, чи крем'янкою, а то й самим алюмінієм, кажу – справа із сталлю дуже тендітна справа, та з дівчатами, признаюсь я вам, треба бути ще кращим сталеваром і металургом.

Треба на око знати, скільки в дівчині сірки, яка дає краснолом, скільки оксиду заліза, і дівчину треба розкислити або яких спеціальних домішок треба додати, щоб вона не іржавіла в життєвій воді та не вкривалася циндрою, коли її розжарити до тисячі градусів. Щоб сама була магнітом, а до інших магнітів не тяглася. І потім вилити зварений метал у виливницю і щоб вийшла така краса, така ніжність, така міць і розкіш, яку годиться мати за дружину кожному сталеварові пролетарського класу.

Люблю я таких людей завзятих, щоб душа в них була не з лопуцька, щоб оглядали життя з високої конструкції, до душі мені такі люди, вони мене на світі держать, я їх шукав та милувався, вони горіли довгим та прозорим полум'ям, нагріваючи всіх округ себе до сказу, добрий газівник доглядає їхнє полум'я, там газ горить і згоряє без сажі.

Таким людям я завжди заздрих, і мало їх у нас є, а треба більше, була в мене дружина та й немає її, був у нас Адаменко та й немає його. Стискаються наші кулаки і хочеться нам співати й кричати на

весь світ: народжуйтесь, люди прекрасні й завзяті, ставайте до лав битися й перемагати, битися й будувати невимовні красоти соціалізму!

Оце недавно, будши завідувачем комунального господарства (а партія послала мене звідти сюди директором, спеціальність у мене сталеварна, розшукав я собі Федора Івановича, і от варимо помаленьку), недавно, кажу, звелів я вибити з скелі пам'ятника. Був у мене італієць-спеціаліст на ажурній роботі, він мені таке шляхетство з каменю витесав, ви й самі можете побачити на міському кладовищі героїв революції.

Пам'ятник Адаменкові стоїть над водою на його славній могилі, кам'яний орел довбає кам'яні кайдани, золотими літерами вибито біографію, донбасівський степ навкруги, спека і гуркіт, ставок, плямистий від нафти, коло якого зустрів я мою дівчину, стала вона мені дружиною, і прожили ми кілька років без галасу.

Придбали собі доньку, пережили імперіалістичну війну, зустріли революцію, та прийшли німці до нас у Донбас, оголосили ми тоді страйк, зупинили завод, і почав я збивати шахтарський революційний загін. Згодом став він полком, а потім навіть бригадою, та давайте затримаємось на цьому факті, оглянемо трохи в минуле, недалеке й славне минуле, і послухайте мою просту мову сталевара Чубенка.

Партій було багато, що вулиця – то й буржуазна партія, життя – наше донбасівське життя тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року. Стали ми тоді підданцями нової держави, ясновельможного пана гетьмана українцями.

Донбасівська природа невесела, гетьманська держава дибки ставала, вже мріяли ми про свою вугляну республіку донбаського краю. Гетьман гроші на машинці друкував, а нам було платити, і ось на цей час зв'язався я з одним луганським слюсарем, випили, закурили, і взявся я формувати партизанський загін – вся влада Радам. Вигляд у мене був тоді страшніший, оцих золотих зубів ще не

було, на голові чорна кудлата шапка, як у черкеса старого режиму, погляд суворий і голос сильний.

Приймав я більшовиків і безпартійних, щоб були шахтарської крепкої крові чи заслужені доменщики, щоб були в'їдливі, завзяті, щоб кипіли й не переливалися через край, щоб вуглецю було не більше одного проценту, словом, щоб проба показувала завзяту сталь. Брав до загону й таких, як алюміній, – в'язати в металі газу, щоб не кипіла сталь у ковші. Брав з усіх цехів заводу, ваньку до ваньки складав – одчайдушних, занозистих, кострубатих, невідступних пролетарів всевеликого Донбасу, збивав партизанський проти німців загін. Чоловіка з двадцять набрав, і потім усі були більшовиками, усі були партійцями найвищої марки, знали Леніна й Маркса і хотіли соціалізму, а інші теорії були їм без діла.

Коли треба було робити чистку наших партійних лав згідно постанови, то ми визначили свої норми, свої мінімуми, коли ти на кулемета сам підеш, або на п'ять справних гвинтівок підеш сам напролом, або гранатою штаб розженеш – значить ти повний більшовик і тобі честь та пролетарська дяка і партійний квиток з усіма печатками.

Сильно доводилося битись, а потім розбігатися на всі чотири боки, коли до німців підмога стане, вибігали ми цілий вам Донбас, забігали на північ, переходили радянський кордон, діставали трохи зброї, трохи порад, свідомої ненависті, та й повертали назад до своїх країв партизанською ходою, чортячими стежками.

Вилежувались по схованках до нового діла, отут і дістав я директиву підпільної трійки обстріляти військовий поїзд і зробити їм невелику заворушку, а також набрати зброї. Допомагатиме тобі, товаришу Чубенко, отаман Адаменко з найбільшим селянством, така й така диспозиція, полонених не стріляти, а офіцерів пускай у розход, і душа з них геть, про виконання сповістити.

Став я чекати того дня й думати собі, який там є Адаменко, чи красно буде з ним поруч битися, і чи не піде його селянство по

барахольній стежці. Зваживши все й розміркувавши, вирішив я директиву трійки виконати, але годинника свого перевів верст на п'ять уперед, виконав діло сам з моєю донбасівською ротою й ліг, гарячий, після бою на траві спочити та почекати Адаменка. Самі знаєте – п'ять хвилин б'єшся, а цілий день бігаєш, стомився, душа не тримається, на небі хмари одна за одною ганяються, аромат природи, коні траву скубуть, і лише згодом я дізнався, що дістав запалення легенів.

Адаменко не запізнився й на крихту, він з'явився з братчиками в повній бойовій ході, коні його були ситі, а люди муштровані, кобила під ним аж горіла золотою мастю, де він її ховав, отаку красуню, від людського ока? Я його запитав про це, а він одповів, що фарбує на захисний колір, і ми всі сміялись, сміху був повен луг, я устав з трави, щоб посміятися, і відчув, що мене коле колька, легені ніби риплять під ребрами, і сміху в мене не вийшло.

Адаменко зліз з кобили, він був високий, як вагранка, і як вистачило одежі на таку дитинку, підійшов до мене, став прислухатися до мого кашлю, поклав мене на землю і взявся робити масаж. Не знаю, що то був за масаж, але ребра в мене лускались, як сірники, від Адаменкових рук, він мене трохи не задушив масажем і потім признався, що його спеціальність – медицина, а в армії був за ветеринарного фельдшера.

Він мені одразу полюбився, цей Адаменко, був з нього партизанський герой, я йому передав командування над моїми шахтарями, а сам почав мучитись із запаленням легенів. Давали мені різні порошки й пілюлі, мене нічого не брало, хвороба міцно причепилася до грудей, а треба було до того й ховатися та з такими легенями їздити верхи. Адаменко казав, що не кожний таке витримає, і вирішили ми з ним взятися за радикальні ліки, а для цього знайшли глухе село, куди ніякий німець не добігав, поклали мене, раба божого, на купу сіна на гарячу піч і цілий тиждень піч гріли, і сіно поливали водою.

Така там була температура, так мене парою проймало, стільки крові з мене вийшло, що я відчув себе здоровшим і вирішив не вмирати, а Адаменкові подарував мою стукалку. Ми почали міркувати про з'єднання обох наших загонів, тільки не знали, як розв'язати партійні справи, бо мій загін партійний, а Адаменків не зовсім.

Не знали вони, чим зовні різниться партієць, і признався мені Адаменко, що вони хотіли собі на лобах повиколювати зорі, щоб не жарти були, а справжня боротьба за свободу, і щоб кожне могло їх здалеку впізнати. Та потім адаменківці понаколювали собі груди, і в кожного на грудях зоря, і це був їхній партійний квиток власного взірця. Ми постановили хлопців усіх перечистити і вважати за повноправних партійців.

Ви тільки уявіть таку панораму, що Чубенко лежить на печі, крутиться на всі боки й плюється шматками чорної крові, під ним мокре сіно аж шкварчить на гарячій цеглі, пара густа по всій хаті, й не передихнеш, Адаменко зажурився коло стола, хатою проходять його бійці, у всіх зорі на грудях, усі вони фанатики соціалізму, серед них перекинчиків не буде, бо їхнього партійного квитка не сховаєш і в землю з ним ляжеш.

В голові макітриться, стогну я на печі, як бугай, борюся за життя із сліпою природою, у віконечко крихітне бачу вулицю, дерева й далекі степи, куриться в моїх очах безконечна дорога. Хочеться побачити той соціалізм, хочеться дожити хоч до початку його, і я стогну ще дужче й роздираю груди.

Адаменко кладе мене горілиць і тримає, мене трусить марення, у віконце видно день і людей, потім віконце темніє й надворі ніч, планета везе мене на собі крізь дні й ночі, ціла хата труситься від цього.

Ось мене несуть на марах, у віконце я бачу, як палахкотить дерев'яна сільська церковка, як з обгорілої дзвіниці падають потроху дзвони, падає великий дзвін, бевкає й гуде, падає менший за ним, дзеленькотить, осипаються малі дзвони.

Я прокидаюся й слухаю, в хаті регоче Адаменко, і я дізнаюсь, що це його антирелігійна робота. Він переконав парафіян на зборах, що треба розібрати по домівках усе церковне добро, бо, чого доброго, і німці можуть його реквізувати, а то й різні банди на церкву налетять, усе святе золото витрусять, молись потім на попові ворота! Ну й розібрали по домівках усе, що попало, не церква стала, а цирк релігії, забрали парафіяни навіть хоругви, та потім і почалися на селі розмови, кожному хотілося мати золоту чашу чи там інший золотий посуд, словом, справа кінчилася тим, що церкву спалили, щоб покрити загальний гріх, щоб покрити ціле село.

Адаменко реготав собі на всю хату, і тільки я очуняв, як ми вже мали роботу адаменківської вигадки, у нього наче біс сидів у голові, одчайний і гостроязикий біс.

Я варю ось сталь, а в мене на думці Адаменко, і ви мені скажете, що це дрібні випадки партизанського життя, але ж навкруги були німці, гетьманці, були вороги нашого класу, і ми стояли проти них, ми партизанили до останнього патрона. Наше життя ми несли, піднявши високо на руках, і це дуже важко – ходити такою стежкою, мало нас вернулося живих.

Ми билися всякими способами, і про один я вам розповім, про бабський наліт адаменківської вигадки.

Так от, у степовому селі був ярмарок, на чотири боки куріло, куріли степові розложисті шляхи тощо, торохкотіли тачанки, торохкотіли німецькі колоністські фургони, дзеленчали стальними тарілками вози степового краю. Різні тони, різні звуки, кожен хазяїн свого воза по голосу серед тисяч пізнає, отак ми з вами пізнаємо гудки наших заводів, отак паровозні машиністи пізнають свої гудки серед усіх гудків; була степова тиша на рівному, як дошка, таврійському безмежжі.

На всі голоси дзвонили стальні тарілки на осях, перегукувався скот з усіх кінців ярмарку, людський гомін тощо. Німці ото ходять поміж возів з перекладачами, купують скот на гетьманські гривні, що їх гетьман на машинці друкував. Грає німецький оркестр їхніх

військових маршів і пісень, на вигоні німецький батальйон проходить муштру в залізних шапках, у повній викладці, майор їхній на коні пузо трусить, небо, як Чорне море, над головою.

На обрії з'являються запізнілі фургони, вони котяться з чотирьох шляхів, на фургонах дебели баби й дівчата, червоні молдавські хустки горять на сонці, фургони таборяться на ярмарку, зіскакують баби й кутаються в хустки. Адаменко такий високий, а на ньому спідниці зовсім по нормі і вишита сорочка вільно налізла на широчезні плечі, з паристої дівчини була одежа!

Бабська команда вештається між народом, селяни регочуть з таких бабів, а ми, встановивши кулемети на належних точках, поставили найкращих стрільців по садках і так ударили з усіх боків, що за якийсь час німці здалися на нашу милість.

Битись доводилося кріпко, це вам не гетьманці, які од пострілу могли побігти. Німці билися по повній програмі, їм на початку й ніяково було тікати від бабських спідниць, а ми косили кулеметами, і це була партизанська тактика, замаскувавшись бабами, підійти на близьку відстань, діяти раптово й не дати розгорнутися для бою. Дехто й спідниці погубив, а Адаменко в дівочому вбранні увесь бій провів, намиста, коралів, дукатів було повно на його шиї, і він не скинув ні одного разка намиста, не загубив ні однісінького дуката. То було добро його дівчини, яка віддала усе святкове вбрання милому на перемогу, а може, й на смерть.

І про другий бій я вам розповім – адаменківської стратегії, коли ми вдвох з Адаменком оголосили на гетьманців червоний терор. Тоді ми залишились сиротами, за нас загинули наші близькі – Адаменкова дівчина і моя покійна дружина. Знайшовся був серед нас такий, що видав їх гетьманцям, і я летів до наших місць Донбасу із загоном, забувши про небезпеку, я поспішав рятувати, була жахлива ніч степової бурі, на небі місяць літав з хмари в хмару, сухі блискавки сіклися в повітрі.

Мені хотілося зіскочити з коня й побігти ще дужче, та примчав я пізно, коло ставка, плямистого від нафти, я знайшов розстріляну

дружину, а в хаті розгром і нищення. Дівчинка моя забігла десь у степ, і степ поглинув її. Сів я в хаті на підлогу й просидів до ранку, і зрозумів, що милості нікому не буде, прокляв я гетьманську Україну моїм горем, виліз на коня і не злазив із сідла, доки не знищили ми цю державу з її охоронцями-німцями.

А зрадник, що видав наших жінок, добре відчув, як помалу наближається до нього невідступна смерть. Потім і трапився той другий бій адаменківської вигадки, коли ми добре побилися й віддячили, повернули борги, і самими процентами з тої крові можна було втопити гетьмана з цілим його кодром старого російського генерала.

Може, кому з вас доводилося партизанити або хто в Червоній гвардії був, чи взагалі хто брав у свої руки владу на місцях, той, без сумніву, знає, які були того часу настрої. Ми думали, що саме в нашому місті крутиться центр революції, що на нас дивиться цілий світ і чекає від нас такого, що його й у казках не чувано, всесвітнього геройства, революційного завзяття. А за нашим прикладом піде вся пролетарія, і ми не шкодували нічого в світі, перед нами сходила червона планета соціалізму, на нас падали її прожектори, ми йшли, наступаючи нашій меті на п'яти.

Ні в кого з нас не було більше одних штанів та подертої шинелі. Де ми проходили – там ставала республіка Рад, і нас було зовсім мало, і патрони часом не стріляли, і донбасівська республіка стояла, як дитина незайманої краси. Важкі роки пройшли над нами, і приємно тепер варити чудову сталь і згадувати наших бійців, а то ніколи було й умитися, і ми вирішили з Адаменком вибити до ноги цілу сотню гетьманської варти у донбасівському низинному селі, поквитатися з паном гетьманом білогвардійської держави за наше невиплакане горе, на білий терор відповісти як слід, і так далі.

І ми їх застукали, сотню гайдамацького полку імені його світлості гетьмана Скоропадського. Ми довго йшли за ними, і не шелестіла трава під нашою ногою, мало було нас для бою чи для засідки, удень ми йшли, а вночі дивилися на зорі й захлиналися ненавиддю.

Адаменко чекав слушної нагоди, бо для бою не кожна година годяща.

Візьміть метал, і ви скажете, що його не кожної хвилини випустиш із мартена, і ківш мусить бути на місці, і виливниці готові, а найголовніше – мусить зваритися сталь. Пустити ж людей у бій – відповідальна дуже річ, і коли, було, подаси знак до бою, то аж гориш увесь, і думки тисячами пролетять у голові.

Ми свого дочекалися в одному молдавському селі, там була велика школа, гетьманці стали в ній на ночівлю, а нам того й треба було. Ми вночі влаштували їм розваги, і ні один не вийшов звідти живим, ми познімали караули, підперли двері й почали кидати у вікна запалені віхті соломи, і нам знадвору видко було, як зривалися з підлоги вояки, і ми їх хрестили з гвинтівок. На підлозі не влежиш, коли на голову летить запалений віхоть, і ми б не морочилися так довго, коли б мали були якісь гранати.

Такий був другий бій адаменківської вигадки, а звичайних боїв траплялося дуже багато, і третя адаменківська вигадка була й останньою, та до неї пройшов цілий рік. Німеччина за цей час розпочала революцію, і їй стало розвиднятися в темній голові. Вся Європа горіла в революційних бурях, я залишив Адаменка у загоні за командира, загін став до лав Червоної армії, а сам я поїхав до чудесного міста Одеси, куди кликали мене товариші-підпільники – боротися з іноземними окупантами та імперіалістичними акулами.

Ішов тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятий рік, повний порт стояв військових кораблів, всю Одесу поділено на зони, тут вам була іноземна, білогвардійська Гришина-Алмазова, а далі натискали петлюрівські частини, і польські легіони строїли з себе французів. Офіцерські білі частини билися з українськими, у кожній зоні була контррозвідка, всі контррозвідки не забували нас і сонні, життя було революційне й піднесене, ми ходили всі по ниточці над смертю. Ще забув я сказати, що була в місті й бандитська армія Мишки Япончика, кільканадцять тисяч озброєних нальотчиків, їм було вигідно строїти з себе революціонерів, і вони влаштовували скажені екси на вулицях

Одеси, а розраховувались за екси ми, більшовики, і все, що траплялося в місті, клалося нам на карб.

Контррозвідки розривалися, шукаючи нас, і в такому перепльоті точилося наше партійне життя тодішньої Одеси, та ми не кидали діла, у нас склалася іноземна колегія, працювала підпільна друкарня у одного рибалки, батька мого товариша Половця. Ми знайшли дорогу на військові французькі кораблі, ви чули з газет про бунт на крейсері, одно слово, було зроблено шматочок роботи, не мені цим хвалитися і не вам про це слухати. Загибло чимало підпільних товаришів, а мені пощастило викрутитися, хоч не ховався я й не заривався з хоробрістю, у підпіллі головне – дисципліна й витримка, там твоє життя всім належить, і ти мушиш ризикувати рівно настільки, наскільки дозволить комітет.

Залишився я живий і пішов знову до свого загону, бо обрії раптом потемніли і чорні хмари насунулись на наш радянський берег, а простіше кажучи – почався наступ денікінських армій на Москву. Наші загони Червоної армії відходили на північ, буржуазія в містах мало дзвонів не порозбивала з радості й молебнів, година була підходяща, і ми знали, що помилування не буде, всю Росію повернуть генерали на царську в'язницю.

Я знайшов мого Адаменка на фронті, він командував красивим полком, і в його полку не було двох однаково зодягнених бійців. Зустріч наша була невесела, і довго ми думали, що нам робити, а потім порадилися де слід було, забрали з полку потрібних донбасівських людей та й пішли з Адаменком до денікінців у тил, на наш курний і милий Донбас, на його балки й степи, і ми добре там походили!

Скільки вугілля ми не дали денікінським паровозам, заводам не дали лагодити машини й зброю, ми партизанили цілим Донбасом, і кожне селище нас годувало, кожен завод нас ховав, кожна шахта нас знала. Сонце донбасівське гріло, боїв було чимало, і нам ставили різні пастки, ловили по всіх кутках, і нарешті довелося їм зняти з

фронту дроздовський офіцерський полк і кинути на нас, і тут трапився третій бій адаменківської вигадки.

Коли знаходиться у деяких хлопців невстояна кров, і їм хочеться писати різні оповідання про нашу громадянську війну, і вони пишуть перами й олівцями, як навіжені, – вони бачать, як ми, голі й босі, женемо озброєні армії ворогів, як офіцерські полки кидають зброю і просять пардону тільки через те, що так хочеться молодому писунові. А нам, що куштували тієї водички, щемить серце, хочеться лаятись, нам досадно, бо таких ворогів не слава й побороти, нам же не з неба щастя летіло, ми його важко й трудно здобували, і офіцерські полки з одчаю билися криваво і як годиться. І тим більша честь нашим бійцям, що вони били такого завзятого ворога, що вони перемогли таку силу ворогів.

Офіцерський дроздовський полк був у повній формі, там полковники були за взводних, а капітани й поручики билися, як прості солдати, і командував ними донський хорунжий, що за рік зробився генералом. Коли прислали на нас той полк, значить, ми добре їм дошкулили, і, потерпаючи перед таким ворогом, ми тішилися, що здібності наші відзначено, на нас вийшла краща ворожа частина.

Ми з Адаменком дві ночі сиділи в соляній шахті, радилися, сперечалися й вираховували, в Адаменка був гострий розум, план того бою цілком постав у його голові, я лише коригував і переводив на практичні рейки. Дроздовський полк тим часом мацав місцевість, до них ходила різна тамошня наволоч, з усіх кутків збиралися відомості, і наші люди ходили до них виказувати й плутати карти.

У їхньому штабі кипіла робота, вони спробували навіть заgravати з робітництвом, це були не ті офіцери, що пиячили по тилах та спекулювали, та підривали їхній фронт, це був бойовий полк фанатиків монархізму, оскаженілі захисники капіталізму. Вони пиячили так, щоб цього не бачило населення, вони нищили наших товаришів таємно та без галасу, вони удавали з себе овець, та були вовками, і по-своєму вміли служити своєму чорному класові. Нам

довелося з ним стати віч-на-віч, з цим дроздовським офіцерським полком, і діло випало нам, признатись по правді, дуже відповідальне.

Ви знаєте донбасівські степи й степові яруги, часом річечка протікає в низьких берегах, в очеретах, в осоці, і стоять велетні металургії, курять домни й коксові печі, біля шахт терикони, як пам'ятники про кількість людської праці під землею. Треба було вишукати серед цієї тісноти потрібну долинку, по якій би протікала річка та були б очерети й інша висока трава, до такого місця треба було підводити різними хитрощами денікінців, і там зіткнути їх з тим, із чим ми їх зіткнули.

Це була вища партизанська вмілість, регулярна частина з цим, мабуть, не впорається, ми розбили наш загін на дві половини, роз'їхалися на призначені місця й почали робити галас. Дроздовці теж розбилися надвоє, і почався триденний бій партизанської тактики. Правильно каже наука, що легко накреслити план, та важко виконати його, і каже, що перейти льодовий потік по шию у воді і по гострих каміннях – трохи нагадує труднощі, які постають у командира під час виконання плану.

Ми з Адаменком були коло наших окремих загонів, ми умовилися зустрітись у певний час і на певному місці, ми три дні відступали з боєм і пильнували того, щоб відступати туди, куди нам треба, а не туди, куди ворог пожене. План у нас був дуже нахабний, і він провалився б за інших обставин.

Ми з Адаменком поволі зближались й зближались, дроздовці йшли за кожним з нас, наші загони весь час меншали, ми розпускали своїх бійців – ви потім побачите для чого. Швидко казка кажеться, та не швидко діло робиться, і одного прекрасного підвечір'я ми з Адаменком та лічені люди з наших загонів зустрілися в одному місці, і то було не те місце, про яке ми вмовлялися, проте і його можна було використати. Була долинка, річка й очерети, і ви розумієте, що з обох боків наступали дроздовці, а нас була жменька поміж ними. Ми залишили кількох охотників на правдиву смерть, самі ж подалися

очеретами вбік і вчасно вискочили з мішка, знайшли кілометрів за два наших хлопців і підмогу з найближчих шахт, стали чекати наслідків.

Дроздовські частини наступали одна на одну, і кожна думала, що натрапила на нашу більшу ватагу, а мої кулеметники піддавали жару на обидва боки. Сутеніло, з обох боків розпочалася серйозна стрілянина, стрільці вони були добрі, клали одні одних наповал, була вечірня пора, сонце зайшло за куряву, і доки вони добрали, що самі з собою б'ються, ми підійшли з флангу й допомогли їхньому горю. А там настала ніч, і третій бій адаменківської вигадки скінчився, сам Адаменко дістав кулю в рота, вона пробила язика й вийшла десь коло потилиці. Я одвів його до знайомого лікаря в лікарню, а сам, глибоко зворушений, став ходити округ лікарні й чекати ранку та оббивати нагайкою листя на деревах.

І на ранок я пробрався до Адаменка, він був сам у фельдшерській кімнаті, і в ліжку не лежав. Я побачив, що він ходить по кімнаті з кутка в куток, це був велетень майбутніх днів і не дрібної породи, голова вся в білому, видно лише ніс та очі, і я затрепетав – які вони були червоні й страшні. На ліжку лежала дівоча сорочка й спідниця, коралі й намисто його небіжчиці, він побачив мене і ніби хотів заговорити простреленим язиком та махнув рукою, щось, мов сльоза, закрутилося й заблищало в його оці. «Нічого, ще наговоришся, – сказав йому я, – ми тобі телячого язика пришиємо», а в самого аж крутить у серці, не дуже веселі виходять мої жарти.

Він підійшов до стіни й став писати на ній пальцем жажливі слова про неминучу суку-смерть, яка його хоче задушити в ліжку, та він на ліжку не ляже, хай вона прийде до нього до стоячого, і різні прокльони. Я відповідав йому теж пальцем по стіні і вголос проказував свої написані слова, і про що ми говорили – вам не цікаво. Потім ми потисли один одному руки, і я вийшов перебалакати з лікарем, а коли повертав назад, почув постріл з моєї стукалки, і Адаменко стояв посеред кімнати, з грудей, як із чопа, біла кров, в очах у нього було порожньо, і він упав на підлогу.

І далі продовжуйте мітинг без мене, Федір Іванович глянув сюди раз і другий, іду вже, Федоре Івановичу, іду до мартена, і хай це буде останній раз, що я на роботі промову сказав. П'ять років стоїть наша держава, варитимемо сталь всіх сортів, любитимемо нашого Леніна, хай живе завзятий невідступний шлях до соціалізму, слава нашому Донбасові й вічна пам'ять загиблим бійцям!

1932–1935. Харків

СЛОВНИК

абордаж – старовинний спосіб морського бою (зближення і зчеплення з ворожим кораблем для рукопашного бою)

ажан – французький поліцейський

амвон – підвищення в церкві перед Царськими вратами, з якого виголошують проповіді

ампераж – сила електричного струму, виражена в амперах

анексія – насильницьке приєднання державою чужої території

анциболот – болотяний чорт

ареометр – прилад для визначення густини й питомої ваги рідини

аркебуз – старовинна ґнотова рушниця, що заряджається з дула;
інша назва *гаркебуз*

архангел – у християнстві ангел вищого рангу

атрамент – чорнило

барк – вітрильне судно з кількома щоглами

берданка – однозарядна рушниця зразка 1870 року

биндюжний – від *биндюг* (бинднюх, бендюг): ридван, великий віз, на якому перевозять громіздкі вантажі зазвичай у порту; кінь-ломовик

бліндаж – укриття на бойових позиціях від артилерійського та іншого вогню

бонза – буддйський священник або чернець у Японії чи Китаї

бравнінг – невеличкий автоматичний пістолет

брам-стеняга – третє знизу коліно складеної щогли

бриг – вітрильне судно з двома щоглами

бригантина – легке вітрильне військове або корсарське судно

бриз – легкий береговий вітер, який дме вдень з моря, а вночі із суходолу

бруствер – земляний насип або кам'яне підвищення на зовнішній стороні окопа чи траншеї для прикриття бійців від ворожого вогню

бугшприт – те ж, що й *бушприт*, горизонтальний або похилий брус, що виступає перед форштевнем. Його використовують для підймання носових парусів

ванти – сталеві або прядивні канати для кріплення щогл і піднімання по них, згортання і напінання корабельних вітрил

вєгеря – вид танцю

волость – у дореволюційній Росії та в СРСР до 1930 року – адміністративно-територіальна одиниця, що входила до склацу повіту; населений пункт, у якому була волость; приміщення волосної управи

гафель – похилений брус, закріплений нижчим кінцем до щогли або стеньги, який служить для піднімання прапорів і сигналів на кораблі

гольф – гра, за правилами якої м'яч заганяють до ямки чи лунки, оминаючи перешкоди

городняк – самосад

грамофон – музичний апарат із рупором, який відтворює звуки, записані на спеціальних платівках

грот – нижній великий парус на другій від носа щоглі

грот-мачта – рос, грот-щогла, друга від носа щогла морського парусного судна

гузир – місце, де зав'язано мішок

гута – склоплавильний завод

ґреґ о – північно-східний вітер

дансинг – зал або майданчик для танців зазвичай при ресторанах та кафе

десятина – стара російська одиниця земельної площі, яка дорівнює 1,09 га

джонка – легке китайське плоскодонне парусне судно

дубок – коротка товста колода здебільшого з дубового стовбура

дюйм – міра довжини, що дорівнює 2,54 см (1/12 фута);
використовувалася в Росії до запровадження метричної системи

ель – густе міцне світле англійське пиво, виготовлене з ячменю

еполети – парадні офіцерські погони з гаптуванням

ескапада – ворожий випад

жупан – верхній теплий одяг із дорогих тканин, оздоблений хутром і тасьмою

зафрахтувати – наймати судно для перевезення вантажів

канавник – робітник, що працює біля жолобів, якими тече розплавлений метал

канонерка – невелике військове судно, що має броню й гармати середнього калібру

капельдинер – службовець у театрі, який має перевіряти квитки та вказувати глядачам їхні місця

карабін – гвинтівка полегшеної ваги з коротким дулом

карміновий – яскраво-червоний

касарня – казарма

кіль – поздовжня балка нижньої частини судна, що є його головним кріпленням

клейноди – знаки влади, регалії

клівер – косе трикутне вітрило в передній частині судна

кліпер – вітрильне швидкохідне трищоглове судно

ковбаня – глибоке місце в річці чи в озері

контрданс – народний англійський танець, що набув поширення в Європі як бальний танець

корвет – трищогловий військовий вітрильний морський корабель

корма – задня частина судна

крам – товар, тканина

крейсер – великий добре озброєний швидкохідний військовий корабель

крис – край корабля
кудель – кужіль, прядиво або вовна

лагуна – неглибока морська затока, що утворилася внаслідок відокремлення частини моря піщаною косою

ладівниця – скринька, в якій зберігають набої

лажий – налагоджений, підігнаний, вправний, зручний

легіон – особлива військова частина, яка комплектується виключно з іноземців і використовується в бойових діях за межами країни

мавзер – вид автоматичного пістолета

майстро – південно-західний вітер

мандат – документ, що свідчить про певні права або повноваження пред'явника

мануфактура – тканина

марс – майданчик на щоглі вітрильного корабля, з якого стежать за горизонтом та управляють вітрилами

мартин – водоплавна птиця

махорка – тютюн низької якості

мево – марево

менестрель – мандрівний поет-музикант в епоху Середньовіччя

мітральєза – скорострільна багатоствольна гармата, що стріляє картечю

мол – захисна споруда в порту у вигляді стіни або дамби, що виступає в море

монсун – потік повітряних мас у нижній частині тропосфери над окремими зонами Землі (Південно-Східна Азія, Індійський океан), найчастіше влітку і взимку

монтекристо – дрібнокаліберна гвинтівка з калібром не більше 6 мм, яку зазвичай використовують у тирах

мортира – артилерійська гармата з коротким дулом для ведення навісного вогню по закритих та горизонтальних цілях

мускус – речовина з надзвичайно сильним запахом, яку використовують у медицині та парфумерії

наган – револьвер особливої системи з обертовим барабаном

обаполок – невелика розпиляна вздовж колода

окоренок – частина дерева від кореня до гілок

орнач – командир гарматної обслуги (рос. абрєв.: начальник орудія)

острога – металева дужка з зазубреним або гладеньким коліщам, прикріплена до задника чобота верхівця, якою в разі потреби підганяють коня

парабелум – різновид автоматичного скорострільного пістолета

підпрапорщик – військове звання в царській армії рангом нижче за прапорщика, що є проміжним між сержантом і офіцерським званням

політрук – у збройних силах СРСР особа, яка керувала політичною роботою в підрозділах військових частин, та військове звання для різних категорій політичного складу

поручик – офіцерське звання в царській армії

прова – передня частина судна

револьвер – багатозарядна барабанна нарізна вогнепальна зброя

рейвах – безладна біганина, метушня; галас, крик; безладно розкидані речі

ритурнель – частина акомпанементу, що повторюється на початку та в кінці кожної строфи пісні, оперної арії тощо

роброн – старовинна жіноча сукня з криноліном

робфаківець – слухач факультету робітничої молоді

ротмістр – у дореволюційній російській кавалерії та жандармерії – офіцерський чин, що відповідає чинові капітана в піхоті чи інших

військах

сага – озеро в заплаві річки або в улоговині серед піщаних відкладів річки

салінг – рама з брусків, яку встановлюють на верхньому краї стеньги для міцнішого кріплення снастей

самшитовий – схожий на самшит, невелике південне вічнозелене дерево або чагарник із цуже твердою важкою деревиною; виготовлений із самшиту

сантим – дрібна монета, що дорівнює сотій частині франка, якою користуються у Франції, Бельгії, Швейцарії, Люксембурзі

смерч – атмосферний вихор з низьким тиском, що виникає в грозівій хмарі і поширюється вниз часто до самої поверхні Землі, утворюючи трубоподібний центр і рухаючись зі швидкістю від 50 до 500 (інколи 800) км/год

сотня – у часи громадянської війни 1918–1921 років військовий підрозділ

спагі – частини легкої кавалерії у французьких колоніальних військах 1811–1962 років, сформовані в Північній Африці

стаксель – косе трикутне вітрило

стробоскоп – демонстраційний і контрольнo-вимірювальний прилад для одержання безперервного руху зображень, а також для фіксування окремих фаз руху

струг – старовинне річкове гребне або вітрильне дерев'яне судно

тайфун – ураган надзвичайної руйнівної сили, що буває в Південно-Східній Азії та в тропічних широтах західної частини Тихого океану

такелаж – загальна назва суднових тросів, блоків, гаків тощо, призначених для кріплення корабельного оснащення

таракуцка – те ж, що й *таракутка*, сулія із гарбуза

тачанка – в Україні та на Кубані ресорний чотириколісний візок із відкритим кузовом для парної упряжі, на якому під час

громадянської війни встановлювали кулемет

тендер – причіпна частина паровоза, де містяться запаси води, палива, мастила

тимпан – стародавній ударний музичний інструмент, вид литавр

тирло – місце тимчасового поселення

трамбак – невеличке вітрильне каботажне судно на Азовському морі

трюм – внутрішнє приміщення корабля між палубою і днищем, це встановлюють машини, механізми, розміщують вантажі

увраж – багате видання великого формату з гравюрами

фальшборт – бортова огорожа палуби на суцні, а також легка обшивка борту вище верхньої палуби

фанфара – цуховий музичний інструмент, що має вигляд видовженої труби без вентилів, яку використовують для сигналів войовничого або урочистого змісту

фельдфебель – старший унтер-офіцер у царській армії

фок-мачта – рос, фок-щогла, фок, нижнє пряме вітрило

на передній щоглі корабля або косе вітрило на однощогловому судні

формувальник – фахівець із формування, виготовлення чого-небудь шляхом відливання виробів у формах

форт – замкнуте укріплення, що існує або самостійно, або як складова частина зовнішньої лінії оборонних споруд фортеці чи укріпленого району

форштевень – крайня носова частина судна, носовий брус, що є продовженням кіля

фрегат – військовий трищогловий корабель із прямими вітрилами

френч – військовий одяг у талію з чотирма накладними кишенями і хлястиком

фуганок – теслярський інструмент, призначений для точного стругання великих площин і довгих країв

хлороформ – речовина, яку на початку ХХ століття зазвичай використовували з метою анестезії

хупава – гарна, ошатна, тендітна, ніжна, чепурна, охайна

цуг – коні, запряжені поодиноці або парами, які ідуть один за одним

чамра – морок, сутінки; брижі на воді від вітру

шаланда – невелике судно типу баржі, призначене для навантаження чи розвантаження

суден на рейді, перевезення ґрунту тощо; плоскодонний парусний риболовецький човен часто чотирикутної форми

шкот – снасть, якою розтягують вітрила і керують рухом корабля

шлюпка – невеличке безпалубне судно, що використовується переважно на морі

штевень – особливо міцна частина, якою закінчується остов судна на носі та кормі

штурм – за шкалою Бофорта, вітер зі швидкістю 75–88 км/год

шхуна – парусне судно з двома та більше щоглами й косими вітрилами

щогла – високий стовп, вертикальна або похила конструкція на судні, призначена для встановлення вітрил, підняття прапора, влаштування спостережних пунктів тощо

юга – імла; снігова буря; сніг, що переноситься низовим вітром

ют – кормова частина верхньої палуби судна

Ямайка – напій

яшмовий – подібний до яшми, кременистої осадової гірської породи, яка складається з дрібних зерен кварцу червоного, сірого, зеленого, білого й чорного кольорів та халцедону, а відтак

вирізняється декоративністю

Галина Хоменко

Ш К І Л Ь Н А Б І Б Л І О Т Е К А

У К Р А Ї Н С Ь К А Л І Т Е Р А Т У Р А

Ю. ЯНОВСЬКИЙ

ЧОТИРИ ШАБЛІ

 FOLIO

Примечания

1

Канетти Э. Масса и власть / пер. с нем. Леонида Ионина. – М.: Ad Marginem, 1997. – С. 302. – (Серия «1/16»).

[Повернутися](#)

2

Яновський Ю. Кров землі. – Х.: Книгоспілка, 1930. – С. 144.

[Повернутися](#)

3

Хвильовий М. Україна чи Малоросія? // *Хвильовий М.* Твори: У 2-х т. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – С. 620.

[Повернутися](#)

4

Хвильовий М. Камо грядеши // *Хвильовий М.* Твори: У 2-х т. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – С. 414.

[Повернутися](#)

5

Хвильовий М. Думки проти течії // *Хвильовий М.* Твори: У 2-х т. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – С. 468.

[Повернутися](#)

6

Ваплітянський збірник. – 2-ге вид., допов. / під ред. Юрія Луцького. – Видання Канадського Інституту Українських Студій: Мозаїка, 1977. – С. 142.

[Повернутися](#)

7

Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади у двох книгах / Передмова Миколи Жулинського. – К: Смолоскип, 2008. – Кн. 1. – С. 376.

[Повернутися](#)

8

Якубовський Ф. Силуети сучасних українських письменників. – К, 1928. – С. 38–39. – (Бібліотека газети «Пролетарская правда»).

[Повернутися](#)

9

Якубовський Ф. Від новелі до роману: Етюди про розвиток української художньої прози ХХ століття. – Х.: ДВУ, 1929. – С. 217.

[Повернутися](#)

10

Яновський Ю. Майстер корабля: роман. – Х.: Книгоспілка, 1928. – С. 23.

[Повернутися](#)

11

Яновський Ю... Прекрасна Ут: Книга віршів із коментаріями до поезії та прози. – Х.; К.: Рух, 1932. – Т. 1. – С. 90.

[Повернутися](#)

12

Яновський Ю. Кров землі. – С. 66.

[Повернутися](#)

13

Яновський Ю. Чотири шаблі. – Х.: Книгоспілка, 1930. – С. 139

[Повернутися](#)

14

Див.: *Леви-Брюль Л.* Сверхъестественное в первобытном мышлении. – М.: Педагогика-Пресс, 1994. – С. 167.

[Повернутися](#)

15

Див.: Фрагменти ранних греческих философов. Часть 1. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. – М.: Наука, 1989. – С. 468.

[Повернутися](#)

16

Яновський Ю. Чотири шаблі. – С. 35.

[Повернутися](#)

17

Див.: *Юнг К. Г.* Психологія і алхімія / пер. с англ., лат. – М.: Рефлбук; К.: Ваклер, 1997. – С. 144.

[Повернутися](#)

18

Яновський Ю. Чотири шаблі. – С. 220.

[Повернутися](#)

19

Яновський Ю. Вершники. Роман. – К.: Держлітвидав, 1935. – С. 151.

[Повернутися](#)

20

Яновський Ю. Чотири шаблі. – С. 7.

[Повернутися](#)

21

Яновський Ю. Кров землі. – С. 141.

[Повернутися](#)

22

Хвильовий М. Камо грядеши.– С. 415.

[Повернутися](#)

23

Кэмпбелл Дж. Мифический образ / пер. с англ. К. Е. Семенова. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – С. 104. – (Philosophy).

[Повернутися](#)

24

Доленго М. Післяжовтнева українська література // Червоний шлях.– 1927. – № 11 (54).– С. 167.

[Повернутися](#)

25

Яновський Ю. Кров землі. – С. 174.

[Повернутися](#)

26

Яновський Ю. Майстер корабля.– С. 24.

[Повернутися](#)

27

Яновський Ю. Прекрасна Ут.– С. 22.

[Повернутися](#)

28

Там само.

[Повернуться](#)

29

Див.: *Кречмер Э.* Медицинская психология / пер. с нем. изд. под ред. и с предисл. В. Е. Смирновой. – М.: Жизнь и знание, 1927. – С. 82–83.

[Повернуться](#)

30

Яновський Ю. Вершники. – С. 106.

[Повернуться](#)

31

Там само. – С. 105.

[Повернуться](#)

32

Эко У. Эволюция средневековой эстетики / пер. с ит. Ю. Н. Ильина в обраб. и под ред. Е. Ю. Козиной и И. А. Доронченкова. Пер. с лат. А. С. Струковой. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – С. 38.

[Повернуться](#)

33

Яновський Ю. Вершники. – С. 106.

[Повернуться](#)

34

Там само.

[Повернутися](#)

35

Яновський Ю. Кров землі. – С. 171.

[Повернутися](#)

36

Яновський Ю. Вершники. – С. 7

[Повернутися](#)

37

Яновський Ю. Кров землі. – С. 143.

[Повернутися](#)

38

Гердер Й. Г. Із праці «Про два типи німецького мистецтва» // Мислителі німецького романтизму / упоряд. Леонід Рудницький та Олег Фешовець – Івано Франківськ: Лілея – НВ, 2003. – С. 50.

[Повернутися](#)

39

Толь И. Сверхдрама // Как всегда – об авангарде: Антология французского театрального авангарда. – М.: ТПФ «Союзтеатр»,

«Гитис», 1992. – С. 39.

[Повернутися](#)

40

Там само. – С. 40.

[Повернутися](#)

41

Яновський Ю. Кров землі. – С. 146.

[Повернутися](#)

42

Сведенборг Э. Апокалипсис открытый / пер. Е. Ю. Возовик. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – С. 474. – (Philosophy).

[Повернутися](#)

43

Яновський Ю. Кров землі. – С. 54.

[Повернутися](#)

44

Див.: Зуммер В. Малярський експресіонізм // Експресіонізм та експресіоністи: Література, малярство, музика сучасної Німеччини / за ред. С. Савченка. – К.: Сяйво, 1929. – С. 299.

[Повернутися](#)

45

Новалис. Фрагменти // Литературніє манифесты западно-европейских романтиков / собр. текстов, вступ, ст. и общая ред. проф. А. С. Дмитриева. – М.: Изд-во Московского университета, 1980. – С. 97.

[Повернутися](#)

46

Зуммер В. Малярський експресіонізм. – С. 305.

[Повернутися](#)

47

Див.: Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії / з фр. пер. Григорій Філіпчук та Зоя Борисюк. – К.: Юніверс. 2002. – С. 127.

[Повернутися](#)

48

Яновський Ю. Кров землі. – С. 110.

[Повернутися](#)

49

Там само. – С. 123.

[Повернутися](#)

50

Там само. – С. 9.

[Повернутися](#)

51

Яновський Ю. Кров землі. – С. 10.

[Повернутися](#)

52

Див.: *Голан А.* Миф и символ. – 2-е изд. – Иерусалим: Тарбут; М.: Рус. лит., 1994. – С. 180.

[Повернутися](#)

53

Див.: Там само. – С. 172.

[Повернутися](#)

54

Кэмпбелл Дж. Тисячеликий герой / пер. с англ. – М.: Рефлбук, АСТ; К.: Ваклер, 1997. – С. 148. – (Серия «Созвездие мудрости»).

[Повернутися](#)

55

Яновський Ю. Кров землі. – С. 24.

[Повернутися](#)

56

Див.: *Иванов В. В.* Солярные мифы // Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2-х т. / гл. ред. С. А. Токарев. – М.: Рос. Энциклопедия, 1997. – Т. 2. – С. 462.

[Повернуться](#)

57

Див.: *Фрезер Дж. Дж.* Золотая ветвь: Исследование матий и религии / пер. с англ. – М.: ООО «Издательство АСТ», 1998. – С. 623. – (Классическая философская мысль).

[Повернуться](#)

58

Яновський Ю. Прекрасна Ут. – С. 29.

[Повернуться](#)

59

Там само. – С. 17.

[Повернуться](#)

60

Там само. – С. 17.

[Повернуться](#)

61

Див.: *Голан А.* Миф и символ. – С. 14.

[Повернуться](#)

62

Див.: *Унуат Р. Р.* // Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2-х т. / гл. ред. С. А. Токарев. – М.: Рос. Энциклопедия, 1997. – Т. 2. – С. 549.

[Повернуться](#)

63

Хазрам Инайят Хан. Мистицизм звука: Сборник. – М.: Сфера, 1997. – С. 251. – (Серия «Суфийское послание»).

[Повернуться](#)

64

Там само. – С. 251.

[Повернуться](#)

65

Див.: Фрагменты ранних греческих философов. – С. 480.

[Повернуться](#)

66

Карлейль Т. Теперь и прежде / сост., подгог. текста и примеч. Р. К. Медведевой. – М.: Республика, 1994. – С. 40–41. – (Б-ка этической мысли).

[Повернуться](#)

67

Яновський Ю. Майстер корабля.– С. 36.

[Повернутися](#)

68

Перше місце публікації: Глобус.– 1925. – № 3. – С. 6–7. Подаємо за виданням: Яновський Ю. Твори. В 5-ти т.– К: Дніпро, 1982. -ТІ.– С 38–51.

[Повернутися](#)

69

Увраз – робота, твір (з фр.).

[Повернутися](#)

70

Ідеться про мнемонічне увічнення Комуністичного Інтернаціоналу, Третього Інтернаціоналу – Міжнародної асоціації комуністичних партій, яку заснував у 1919 році Володимир Ілліч Ульянов (Ленін). Формальною метою об'єднання була світова революція, реальною – контроль за міжнародним комуністичним рухом. Комінтерн розпустив Йосип Віссаріонович Сталін у 1943 році на вимогу союзників антигітлерівської коаліції, які остерігалися поширення комуністичних ідей.

[Повернутися](#)

71

Яновському важливо підкреслити виняткову таємничість героя: піфії – жриці-провісниці при храмі Аполлона в Дельфах. Зробивши ковток води зі священного струмка, пожувавши листок священного

лавра, вони займали місце на золотім триніжнику над ущелиною в скелі, звідки просочувалися випари; слова, які вони викрикували, тлумачились як воля й одкровення самого Аполлона.

[Повернутися](#)

72

Ідеться про особу, яка належала до ЧК – Всеросійської Надзвичайної (рос. Чрезвычайной) Комісії, створеної в грудні 1917 року за Декретом Ради народних комісарів. Вона взяла на себе функції таємної поліції й карального органу Радянської Росії. З її історією пов'язана безжалісна репресивна діяльність та створення концентраційних таборів. У 1922 році вона була перейменована в ГПУ (рос. Государственное политическое управление). Творцем і першим головою ЧК був Фелікс Едмундович Дзержинський. Яновський окреслює новизну цінностей ЧК в межах танатологічної сфери, експлікуючи в такий спосіб думку Освальда Шпенглера про те, що інновації культури обов'язково супроводжуються оновленням ідеї смерті та поховання померлих (див.: Шпенглер О. Закат Європы.– Новосибирск: Наука, 1993. – Т. 1. – С. 638).

[Повернутися](#)

73

Ідеться про увічнений у назві об'єкта Комуністичний Інтернаціонал Молоді, міжнародну масову організацію трудящої молоді, що існувала від 1919-го до 1943 року як секція Комінтерну. Місце її створення – Берлін. Мета – об'єднання молоді для боротьби за власні економічні, політичні, культурні права, за утвердження антивоєнних цінностей. Ідеологічну підвалину руху склали теорії Карла Маркса й Володимира Леніна.

[Повернутися](#)

74

Перше місце публікації: Глобус. – 1925. – № 9. – С. 3 – 14. Подаємо за виданням: Яновський Ю. Твори. В 5-ти т. – К.: Дніпро, 1982. – Т. 1. – С 51–65.

[Повернутися](#)

75

Тут Яновський актуалізує пам'ять про Наполеона I, Наполеона Бонапарта (15.08.1769, Аяччо, Корсика – 5.05.1821, о. Святої Єлени), одну з найбільш ушлюблених особистостей, чия діяльність мала винятковий вплив на долю Європи, відомого французького державного діяча й полководця, учасника французьких революційних війн, який, прийшовши до влади внаслідок державного перевороту в 1799 році, здійснив величезну кількість реформ адміністративного управління, ввів Кодекс Наполеона, перебудував систему освіти Франції. У 1800 році він розпочинає наполеонівські війни й оголошує себе імператором Франції. Одержує ряд серйозних перемог при Аустерліці, розгромивши австро-російську армію, при Йєні – Ауерштадті (1806) у битві із прусською армією, при Фрідланді (1807) у битві з російською армією. Незважаючи на ряд поразок (скажімо, в Трафаль-гарській битві), Наполеон установлює свою гегемонію майже на усій території Європи, яка однак елімінується антифранцузькою коаліцією. Поразка під Бородіно (1812), Лейпцигом (1819), здача Парижа примушують Наполеона зректися престолу і підкоритися рішення переможців про заслання на о. Ельба. Повернення до Франції у 1815 році і спроба реалізувати політику «Ста днів» завершується поразкою при Ватерлоо, повторним відреченням від влади і засланням на о. Святої Єлени, де великий імператор помирає.

[Повернутися](#)

Ідеться про Нестора Івановича Махна (справжнє прізвище Міхненко) (26.10.1888, село Гуляйполе, Александрівського повіту, Катеринославської губернії – 25.07.1934, Париж, Франція), анархо-комуніста (брав участь у ряді конференцій, організованих анархістами, де зустрічався з лідерами російського анархізму Аршиновим, Боровим, Гроссманом, Кропоткіним, Чорним (Турчаніновим), а також був знайомий із членами більшовицького уряду Леніним, Свердловим, Троцьким, Зинов'євим та ін.), керівника повстанських загонів селян Південної України під час громадянської війни 1918–1921 років, ініціатора організації Революційної повстанської армії України у 1920 році, автора програми створення самостійної селянської республіки, де елімінувалися ідеї диктатури пролетаріату, ВЧК, керівної ролі комуністичної партії й утверджувалося самоуправління «вільних Рад», а відтак висувалася ідея «третьої соціальної революції» з метою усунення завоювань революції більшовицької. При цьому Махно, послідовно протистоячи усім урядам України (Центральній Раді Грушевського й гетьмана Скоропадського, Директорії Петлюри) і білогвардійцям, час від часу співробітничав із більшовиками: існує думка про його нагородження орденом Червоного Прапора за номером 4 ще на початку 1919 року; історики свідчать, що він відзначився при спільному форсуванні Сиваша та в боях із кавкорпусом генерала Барбовича під Юшунню й Карпового Балкою. Військова операція «знищення партизанщини», до якої вдалися більшовики, змушує Махна емігрувати спочатку до Румунії, Польщі, Німеччини, а потім до Франції, де він помирає від туберкульозу кісток.

[Повернутися](#)

Ідеться про Карла Лібкнехта (13.08.1871, Лейпциг, Німеччина – 15.01.1919, Берлін), німецького політичного діяча. Як депутат рейхстагу він дотримувався пацифістських позицій під час Першої світової війни. Разом із Розою Люксембург у 1916 році організував «Союз Спартака», а в 1918 році відіграв виняткову роль у створенні комуністичної партії Німеччини. Був звинувачений в антиурядовій діяльності й запроторений до в'язниці. Розстріляний нібито через те, що намагався втекти з-під арешту.

[Повернутися](#)

78

Гілозоїзм – філософський погляд, за яким усі речі нібито здатні відчувати, як живі істоти.

[Повернутися](#)

79

Ідеться про погляд на матеріальну природу як на живий організм (від $\psi\lambda\eta$ – речовина, матерія й $\zeta\omega\eta$ – життя). Ще в античності його експлікують у справді наївній формі. Скажімо, в натурфілософів іонійської школи він співвідноситься із наділенням головних стихій матеріального світу (води, повітря, вогню) душею і розумом. Гілозоїчний характер шукань Емпедокла виявляється в рецепції природного світу як сфери дії двох протилежних сил – любові й ворожнечі. Незважаючи на поширення атомістичних учень Левкіппа й Демокріта, а разом і з ним механічного уявлення про речовину, гілозоїзм зберігається в метафізиці Платона й Арістотеля. Після втрати своїх позицій у схоластиці Середньовіччя він відновлюється в раціоналістичних моделях епохи Відродження, основу яких складають давні вчення на зразок ідеї тепла й холоду, що оживлюють речовину, в Бернардина Телезія (XVI ст.). Послідовними

прихильниками гілозоїзму стали кембриджські платоніки Ралф Кедворт (1617–1688) та Генрі Мур (1614–1687), які і ввели це поняття в 1678 році для окреслення власних ідей та ідей своїх попередників. Розглядаючи гілозоїзм як протилежність анімізму та панпсихізму, вони ведуть мову про «пластичну природу», своєрідну безтілесну субстанцію, що організовує все живе, виступаючи в ролі божественного інструмента. На рубежі XIX і XX ст. гілозоїзм часто сприймався не лише за традиційну антитезу філософії Декарта, але й філософії життя. В Україні ґрунтовну версію гілозоїзму висунув Микола Руденко у своїй філософській книзі «Економічні монолози: Нариси катастрофічної помилки» (1978, США) та в романі «Формула сонця» (написаний у 1970 році).

[Повернутися](#)

80

Перше місце публікації: Вапліте. – 1927. – № 3. – С 49–98.
Подаємо за книгою: Яновський Ю. Твори. В 5-ти т. – К.: Дніпро, 1982.
– Т. 1. – С 65-113.

[Повернутися](#)

81

Можливо, йдеться про найбільш відомі ілюстрації до книги М. де Сервантеса Сааведри, які написав Густав Доре (6.01.1832, Страсбург, Франція – 23.01.1883, Париж). Цей майстер володів ідеальною технікою гравюри на дереві, що виявилася також при оформленні видань «Пекла» Данте (1861) та Біблії (1866). У тексті Яновського його картина постає кодом «кіхотизму» як трагічного світовідчуття, що актуалізується в «переходову добу» (див: Унамуно М. де. О трагическом чувстве жизни / пер. с исп., вступ, ст. и коммент. Е. В. Гарраджа. – К.: Символ, 1996. – 416 с; Белая Г. Дон Кихоты 20-х годов:

«Перевал» и судьба его идей. – М.: Сов. писатель, 1989. – 400 с;
Хоменко Г. Танатологічний проект 1920-х в аспекті негативної алхімії
// Від бароко до постмодерну: Збірник праць кафедри української та
світової літератури [Харківського національного педагогічного
університету ім. Г. С Сковороди]. – Х.: Майдан, 2008. – Т. VI. – С 156–
182).

[Повернутися](#)

82

Тут: броньовик.

[Повернутися](#)

83

Ця та множина інших точок в оповіданні Яновського (*«...Сьогодні четвер перед Великоднем»; «Північ під Страсну п'ятницю тільки що надійшла»; «...несе зараз себе, як Великодню вербу»* тощо) виконують традиційну функцію сакрального коду, сенс якого можна зрозуміти за книгою: Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. Репринтне видання. – К.: Оберіг, 1991. – Т. 1; Т. 2.

[Повернутися](#)

84

Ідеться про Тамерлана (Темерленга) (1336, Кеш поблизу Самарканда – 19.11.1405, Отрар поблизу Чимкента), тюркського завойовника, чиї володіння простягалися від Індії і Росії до Середземного моря. Як відзначають історики, з допомогою підступності й інтриг Тимур захопив усю Середню Азію й проголосив себе відроджувачем імперії монголів. Він відзначився нечуваною жорстокістю під час завоювання Персії, Індії, Месопотамії та Грузії.

Зруйнував усі пам'ятники Багдада. Мав на меті перетворити у політичний, культурний та науковий центр Самарканд, куди вивіз найбільш талановитих людей з усього світу. Помер під час походу на Китай.

[Повернутися](#)

85

Ідеться про фламандського живописця Антоніса Ван Дейка (Сера Ентоні) (22.03.1559, Антверпен, Бельгія – 9.12.1641, Лондон). Він, як відомо, був учнем П. П. Рубенса, хоча уже його перші полотна, написані в барочному стилі свого вчителя, мали більш теплий і темний колорит, більш різку світлотінь. У 16 років Ван-Дейк відкрив власну майстерню. Після повернення з Італії (1621–1627) він писав алтарні образи й портрети. Вважався неперевершеним оформлювачем і портретистом при дворі Карла I. Його стиль і техніку наслідували голландські, фламандські, німецькі, англійські портретисти, з-поміж яких найбільш відомі майстри XVIII ст. Т. Гейнсборо та Дж. Рейнолдс.

[Повернутися](#)

86

Вальниці – підшипники.

[Повернутися](#)

87

Імовірно, йдеться про Фрідріхплатц у Берліні та пам'ятник Фрідріху Еберту (4.02.1871 – 28.02.1925), відомому німецькому політичному діячеві, що з 1913 року був головою соціал-

демократичної партії Німеччини, а в 1919 році став першим президентом Веймарської республіки.

[Повернутися](#)

88

Тут Яновський вдається до реактуалізації апокрифічної версії горобця як проклятої Господом пташки з тої причини, що вона – «чортове насіння», народжена з екскрементів кіз, власниками яких були «жадібні жиди», а також тому, що горобець, особливо сірий (*Passer domesticus*) своїм криком: «Жив, жив!» – спровокував удар списом римського вояка у бік Спасителя, коли той був розіп'ятий (див.: Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування. – К.: Довіра, 1992. – С 358–359.

[Повернутися](#)

89

Лексія окреслює війну як стихію, спрямовану на руйнування форм. Звідси в Яновського сусідство архітектурних споруд, які займають зовсім різні місця в мистецькій ієрархії.

Реймський собор – кафедральний собор Нотр-Дам у Реймсі – шедевр французької соборної готики, будівництво якого розпочалося 1211 року і тривало майже століття. Ця дивовижна споруда – 3-нефна базиліка з 3-прольотним поперечним нефом – зведена в дусі Шартру. Однак її вважають першою церквою, де були використані суцільні вікна з ажурним орнаментом. Окрім того, собор має привілей коронації французьких монархів. Це відбилося у його скульптурі: в стрілчатих нішах, прикритих декоративними готичними фронтонами, вишикувалися в ряд 56 статуй, кожна з яких має висоту 4,3 м і вагу майже 6 т. Найбільшою знаменитою скульптурою собору

є Ангел із Посмішкою (Архангел Гавриїл), який став символом Реймса. Під час Першої світової війни Реймський собор зазнав обстрілу німецької артилерії, і, хоча самій споруді значної шкоди не завдали, однак багато скульптур і вікон було зруйновано, так що пізніше їх довелося або реставрувати, або відтворити заново.

Балчанська церква – церква в передмісті Єлисаветграда, що мало назву Балка. Як про те свідчать історики, вона не визнається за архітектурну пам'ятку. В Херсонській губернії, до складу якої тривалий час належав Єлисаветград, пам'яткою старовини вважали на початку ХХ століття лише Єкатерининський собор (1787), хоча в губернії нараховувалося 597 православних церков, 52 церкви інших віросповідань, 188 єврейських молитовних будинків і синагог (див.: Мушашкинцевъ А Херсонъ // Энциклопедический словарь / Издатели Ф. А. Брокгаузъ (Лейпцигъ); И. А. Ефронъ (С.-Петербургъ). – СПб., 1903. – Т. XXXVII. – С. 176).

[Повернутися](#)

90

Ідеться про форми вияву ідей Михайла Олександровича Бакуніна (30.05.1814, Прямухіно, Тверська губернія – 1.07.1876, Берн, Швейцарія), знаного у світі російського революціонера й теоретика анархізму. Більшу частину життя він провів у Європі, був активним учасником революції 1848 року, помітною постаттю на слов'янському конгресі у Празі, автором «Звернення російського патріота до слов'янських народів». Його пропаганда анархізму особливо посилилася після втечі у 1861 році із сибірського заслання, що привело до суперечок із Карлом Марксом, внесення розладу в роботу Першого Інтернаціоналу та в міжнародний революційний рух.

[Повернутися](#)

91

Перше місце публікації: Глобус. – 1924. – № 27. – С. 1 – 11.
Подаємо за виданням: Яновський Ю. Твори. В 5-ти т. – К: Дніпро, 1982. – Т. 1. – С 113–123.

[Повернутися](#)

92

Ідеться про комітети незалежних селян, створені в березні 1920 року за рішенням IV конференції КПб(У).

[Повернутися](#)

93

Перше місце публікації: Глобус. – 1924. – № 25. – С. 5 – 13.
Подаємо за виданням: Яновський Ю. Твори. В 5-ти т. – К: Дніпро, 1982. – Т 1. – С.124–130.

[Повернутися](#)

94

Напевно, ідеться про Петра Степановича Милорадовича (1723–1799), одного із представників дворянського роду, який бере свій початок від братів Михайла й Гаврила, вихідців із Сербії, що прислужилися Петру I під час російсько-турецької війни. Петро Степанович, онук Михайла, був гоф-фур'єром при царському дворі, пізніше – чернігівським полковником. Одружившись із правнучкою Павла Полуботка, він дістав у володіння велику кількість земель і маєтків гетьмана. Правда, графський титул дістане його племінник Михайло згідно з указом імператора Олександра I від 1 травня 1813 року.

[Повернутися](#)

95

Ідеться про Антона Івановича Денікіна (4.12.1872, Варшавська губернія – 8.07.1947, Анн-Арбор, Мічиган, США), російського воєначальника, генерал-лейтенанта, точніше, про той період його життя, коли він як командувач Добровольчої армії та головнокомандувач збройних сил півдня Росії виступає проти більшовиків і веде наступ на Москву, який буде зупинений Червоною армією під Орлом.

[Повернутися](#)

96

Яновський відтворює факт ув'язнення російським імператором Петром I останнього українського наказного гетьмана Павла Полуботка та про смерть непокірного внаслідок тортур у Петропавловській фортеці 18 грудня 1724 року.

[Повернутися](#)

97

Перше місце публікації: Всесвіт. – 1926. – № 6. – С 15–16. Подаємо за виданням: Яновський Ю. Твори. В 5-ти т. – К.: Дніпро, 1982. – Т 1. – С. 131–137.

[Повернутися](#)

98

Сашкові – Олександрові Довженку. В листопаді 1930 року поява посвяти дістане таке пояснення: «Новела «В листопаді» виникла в

автора внаслідок його розмов із О. Довженком. Цей милий друзяка, у художниках тоді ходивши, пречудесних міг оповідати історій та вигадувати пригод: він був великий на пригоди ловець. Отож, одного разу прийшов Довженко додому (він жив разом із нашим автором), прийшов задуманий і стривожений. Увечері, вино «цимлянське» попиваючи, розповідав Довженко нашому авторові, М. Бажанові та С. Мельникові про те, що непогано було б висадити в повітря Мироносицьку церкву. Усі друзі, розібрало їх «цимлянське», завели кожен своєї. І всім сподобалась отака витівка. Наш автор написав тоді «В листопаді». А тепер, за чотири роки, ми, видавець, констатуємо вже порожнє місце там, де стояла та церква. У майбутньому на руїнах хизуватиметься Харківський театр масового дійства – тисяч на чотири глядачів. *Ми кладемо на карб авторові його чутливість до теми про подібне передбачення. Руйнування церков було неймовірністю року 1926 і стало реальністю року 1930* (курсив мій. – Г. Х.)» (Яновський Ю. Коментарії до книжок: «Прекрасна Ут», «Кров землі», «Майстер корабля» та «Чотири шаблі» // Яновський Ю. Прекрасна Ут. Книга віршів із коментаріями до поезії та прози. – Х.; К: Рух, 1932. – С. 14).

[Повернутися](#)

99

Твір написано в 1949 році й опубліковано в ряді книг та часописів мовою оригіналу та в перекладі російською мовою цього ж року.

Подаємо за виданням: Яновський Ю. Твори. В 5-ти т. – К: Дніпро, 1982. – Т. 1. – С 331–344.

[Повернутися](#)

100

Перша публікація: Яновський Ю. Голівуд на березі Чорного моря. – К.: Укртеакіновидав, 1930. – 71 с.

Порядок укладання текстів відповідає виданню: Яновський Ю. Кров землі. – Х.: Книгоспілка, 1930. – 214[2] с.

Книга містила 4 есе («Милий німий фільм!» (1930, січень), «Голівуд» (1926, березень), «Історія майстра» (1927, січень), «Звенигора» (1927, серпень), які автор окреслював як новели («Хай ці мої новели будуть фіксацією того, що пройшло чи проходить: милого німого фільму» [с. 4]), та сценарій власного кінофільму Яновського – «Бородаті мисливці знаходять молодість!» (1929) (досі текст з'являвся у виданнях: Життя й революція. – 1929. – № 6. – С. 5 – 27; Яновський Ю. Кров землі. – 2-ге вид., допов. – Х.: Книгоспілка, 1930. – С. 143–176; пізніше він виходить під назвою «Царський острів», яка збережена у виданнях: Яновський Ю. Твори: У 5-ти т. – К.: Держлітвидав України, 1959. – Т. 4. – С. 37–63; Яновський Ю. Твори. В 5-ти т. – К.: Дніпро, 1983. – Т. 4. – С. 34–57; правда, без вказівки на те, що цей текст був частиною «Голлівуда на березі Чорного моря»).

Подаємо за виданням: Яновський Ю. Твори. В 5-ти т. – К.: Дніпро, 1983. – Т. 5. – С. 194–212, при цьому вперше дотримуючись структури книги 1930 року.

[Повернутися](#)

101

Ідеться про потужне кінопідприємство, створене в Одесі в 1919 році на основі багатьох приватних кінофабрик, націоналізованих більшовицькою владою: М. Й. Гроссмана, що мала назву «Мірограф», К. П. Борисова, Д. Г. Харитонова, кіноательє «Мізрах» при Єврейському театрі тощо. В 1922 році разом із кінофабриками Ялти й Києва Одеська кінофабрика підпорядковується ВУФКУ (Всеукраїнському фото-кіноуправлінню). У 1927 році її визнають однією з найкращих у світі. 1929 року вона дістає назву кінофабрики «Українфільм». З 1938 року – це Одеська кіностудія художніх фільмів

(див.: Малиновский А. Кино в Одессе. – Одесса: Астро Принт, 2000. – 220 с; Милавский В. Кино в Украине (1896–1921): Факты. Фильмы. Имена. – Х.: Торсинг, 2005. – 576 с; ил.; Островский Г. Одесса, море, кино. – Одесса: Маяк, 1989. – 184 с).

1920-ті в Одесі, що стають об'єктом зображення в книзі «Голлівуд на березі Чорного моря», – час другого «літературного періоду» (С. Гйзенштейн) в історії кінематографа, коли до розвитку кіно долучаються талановиті письменники М. Семенко, М. Бажан, Ю. Яновський, М. Йогансен та інші, формалістські експерименти яких, задані теоріями В. Шкловського, Б. Гйхенбаума, Р. Якобсона, з одного боку, визначали логіку новаторських шукань молодого кіномистецтва, а з другого, – самі живилися іманентним досвідом кіно.

[Повернутися](#)

102

Голлівуд – передмістя Лос-Анжелеса в Каліфорнії (США), яке на початку 1920-х дістає всесвітню славу столиці та символу американського кіно. У 1922 році тут розміщувалася 91 кіностудія (див.: Садуль Ж. Всеобщая история кино. Т. 4. (Второй полутом): Голливуд и конец немого кино 1919–1929 / пер. с фр. – М.: Искусство, 1982. – 557 с, 24 л. ил.).

[Повернутися](#)

103

Ідеться про сера Чарлза Спенсера Чапліна (16.01.1889, Лондон, Великобританія – 25.12.1977, Корсьєр-сюр-Ве́ве, Швейцарія), відомого англо-американського актора й кінорежисера, відзначеного в США спеціальною премією «Оскар» (1972) за внесок у кіномистецтво. Його кіногерой «маленький бродяга» з'являється в

1913 році у фільмах М. Сеннета і продовжує жити в кінострічках, створених самим Чапліном: «Бродяга» (1915), «Золота лихоманка» (1925), «Вогні великого міста» (1931), «Нові часи» (1936), «Великий диктатор» (1940), «Мсьє Верду» (1947), «Вогні рампи» (1952).

[Повернутися](#)

104

Ідеться про Дугласа Фербенкса (справжнє ім'я та прізвище Дуглас Елтон Томас Ульман) (23.05.1883, Денвер, Колорадо – 12.12.1939, Санта-Моніка, Каліфорнія), американського актора, продюсера. Він дебютував у кіно в 1915 році у фільмі Д. У. Гріффіта «Ягнятко», маючи десятирічний досвід роботи в театрі. Режисер Дж. Емерсон сформував амплу Фербенкса: шукач пригод, який спроможний подолати будь-які перешкоди. Найбільш відомі фільми за участю Дугласа Фербенкса – «Подвійні клопоти» (1915), «Дикий і кошлатий», «Сучасний мушкетер», «Подорож на місяць» (1917), «Його величність американець» (1919), «Знак Зорро» (1920), «Три мушкетери» (1921), «Робін Гуд» (1922), «Багдадський злодій» (1924), «Чорний пірат» (1926), «Залізна маска» (1929). Окрім того, в 1919 році він разом із Ч. Чапліном, Д. У. Гріффітом та актрисою М. Пікфорд, яка була його дружиною, заснував компанію «Юнайтед артисте», що вважається етапною подією в історії Голлівуда. Робота Фербенкса відзначена спеціальною премією «Оскар» (1939).

[Повернутися](#)

105

Пан міністр (фр.).

[Повернутися](#)

106

Ідеться про Миколу Феофановича Козловського (1887 (можливо, 1866) – 1.05.1939), фотографа, кінооператора, кінопродюсера. З 1907 року він знімав у Києві кінохроніку й демонстрував у власному кінотеатрі. У 1908 році Козловський разом із Абрамом Дранковим зняв перший російський ігровий фільм «Понизова вольниця» та відкрив у Москві кінофірму «М. Козловський, С. Юр'єв і К». У 1920-ті він долучається до роботи кіностудій Ленінграда, Москви, Одеси. З-поміж десятків фільмів, над якими працював Козловський, – «Сумка дипкур'єра» (1927) Олександра Довженка.

[Повернутися](#)

107

«Звенигора» – фільм, створений Олександром Довженком у 1927 році, який став зразком інноваційних шукань українського та світового кінематографа. Винятково складний для розуміння, він сприймається як авангардистська рецепція шляхетного національного епосу, яка хоч і викликає асоціації з баладним стилем Д. У Гріффіта, лаконічним американським Гротеском, символізмом німецького й шведського кіно, монтажем Дзиги Вертова та Сергія Ейзенштейна, технічно складними трюками Мельєса, однак виливається в оригінальну за своєю сутністю модель українського поетичного кіномистецтва. Знані майстри кіно засвідчують тріумфальний успіх «Звенигори» в Європі 1920-х (див.: Довженко і світ: Статті. Есе. Рецензії. Спогади. Доповіді. Відгуки. Листи. Телеграми. – К: Радянський письменник, 1984. – 224 а). Юрій Яновський зафіксував високу оцінку фільму французьких філософів та представників мистецького авангарду в статті «Успіх «Звенигори» в Парижі» (Кіновісті. Бюлетень ВУФКУ – 1928. – № 5–6).

[Повернутися](#)

108

Ідеться про експансію в Україну впродовж 1917–1921 років кінофільмів, вироблених у Росії, у зв'язку із викликаним там війною згортанням кіновиробництва, а насамперед салонних драм, створених на кіностудії Д. І. Харитонова в Москві, що з 1916 року вважалася найбільшим російським кінопідприємством. Фільми на зразок «Позабудь про камин, в нем погасли огни...» (1917), «Любви свободной финал печальный» (1919) тощо тривалий час поцінувалися в Харкові, Києві, Одесі як виняткове явище в кінематографії. Концепція нового українського кіно в «переходову добу» передбачає утвердження поетичного світосприйняття, ошляхетнення сюжету, розвиток пізнавального та агітаційного сенсів, експеримент у сфері форми та заперечення психологізму (див.: Милавский В. Кино в Украине. – С 167–218).

[Повернутися](#)

109

Ідеться про Василя Григоровича Кричевського (12.01.1877, с Ворожба, поблизу Лебедина, Харківська губернія (зараз Сумська область) – 15.11.1952, Каракас, Венесуела), талановитого живописця, графіка, архітектора, знавця килимарства та кераміки, професора. В Україні він став відомим як автор проектів великого та малого гербів України, затверджених Центральною Радою 22 березня 1918 року, а також як автор графічних проектів печатей для дипломатичних паперів. Кричевський виконав ескізи ліпнини, що досі прикрашає будівлі Харкова (автотранспортний технікум і Будинок техніки (колись Земельний та Торговий банки) на площі Конституції, радіотехнічний технікум на вулиці Сумській, 18 (колишній Будинок Ради з'їзду гірничопромисловців півдня Росії), де 21 серпня 2008 року відкрито меморіальну дошку Кричевському), Полтави (Будинок земства (1903–1908), де зараз розміщений місцевий краєзнавчий музей) та інших міст. В. Г. Кричевського вважали оригінальним художником-оформлювачем книжкових видань, про що свідчать книги М. Грушевського, В. Винниченка тощо; він зробив художнє оформлення першого видання роману Ю. Яновського «Чотири шаблі». Під час створення О. Довженком фільму «Звенигора» (1927) Кричевський виступає як художник-декоратор та консультант з питань історії. Творчість В. Кричевського була такою масштабною й плідною, що коли в 1940 році організовується виставка його робіт, виконаних упродовж 1892–1940 років, то вміщує вона понад 100 тисяч експонатів. Еміграція не стала перешкодою для художника: в 2003 році в Україну передано з Венесуели майже 300 його робіт.

Добрими джерелами для вивчення Кричевського можуть бути книги: Кричевська-Росандіч К. Мої спогади. – К.: ТОВ «Вид-во «Родовід», 2006. – 208 с; Рубан-Кравченко В. Кричевські і українська культура ХХ століття: Василь Кричевський. – К.: Криниця. 2004. – 704 с.

Юрій Яновський присвятив Кричевському статтю «Василь Кричевський» (Універсальний журнал. – 1929. – № 6 (8). – С. 72–73). А в романі «Майстер корабля» змалював його в образі Професора.

[Повернутися](#)

110

Яновський зауважує той факт, що першими авторами сценарію «Звенигори» були Майк Йогансен та Юрій Тютюнник, робота яких дістала серйозні зауваження на засіданні художньої ради Одеської кінофабрики в червні 1927 року. Олександр Довженко погоджується інсценізувати текст, схарактеризований директором кінофабрики Павлом Нечесою як «нісенітниця», внісши кардинальні зміни до первісного варіанту. «В сценарії було багато чортovinня і явно націоналістичних тенденцій. Тому я й переробив його процентів на дев'яносто, внаслідок чого автори демонстративно «зняли свої імена», і це стало початком мого розходження з харківськими письменниками» (Довженко О. Автобіографія // Довженко О. Твори: У 5 т. – К.: Дніпро, 1983. – Т. 1. – С 28). Фільм було створено за сто днів.

[Повернутися](#)

111

Ідеться про Бориса Ісааковича Завелєва (1876–1938), талановитого кінооператора. З 1914 року він працював на кінофірмі Олександра Ханжонкова із режисером Петром Чардиніним і до 1917 року зняв понад 70 фільмів. У ВУФКУ зняв понад 20 фільмів, з-поміж яких «Звенигора» (1927) Олександра Довженка.

[Повернутися](#)

112

Перша публікація: Майстер корабля: Роман. – Х.: Книгоспілка. 1928. – 224 с.

Подаємо за виданням: Яновський Ю. Твори. В 5-ти т. – К: Дніпро, 1983. -Т.2.– С 5-162.

[Повернутися](#)

113

Мапа – карта.

[Повернутися](#)

114

Лінія краси (англ.).

[Повернутися](#)

115

Ідеться про відомого англійського живописця й гравера Вільяма Гоґарта (10.11.1697, Лондон – 26.10.1764, Лондон), роботи якого сприймалися у XVIII столітті як виклик художньому істеблішменту: «бесіди» (вільні групові портрети) майстра були адресовані широкій публіці. Гоґарт створив навчальну академію, яка в 1768 році стала Королівською академією. Його знали як борця за узаконену охорону авторських прав. Гоґарту належать сатиричні серії «Кар'єра блудниці» (1730–1731), «Кар'єра розбещеного» (1735), «Модний шлюб» (1743–1745) тощо.

[Повернутися](#)

116

Вихідна точка (фр.).

[Повернутися](#)

117

Затишок (нім.).

[Повернутися](#)

118

Тут Яновський вдається до помітного зміщення біблійного сюжету, де подана історія Іосифа та дружини Потіфара, що був начальником фараонових охоронців, шанованим царедворцем (див.: 1М39-1 – 18). Ім'я дружини фараона Книга Буття не подає. Натомість вона називає жінку, яку фараон подарував Іосифу за дружину: це була Осната, дочка ПотіФера, жерця Осну (див.: 1М41.45). Події, центром яких став Іосиф, на думку вчених, випадають на той період Давнього Єгипту, який називають періодом Середнього царства (2134–1785 рр. до Р. Х.) і пов'язують із правлінням або XII династії єгипетських фараонів, або XV династії Гіксосів, фараонів-пастухів, які прийшли до Фів із Сирії або Палестини. Дехто відзначає, що фараоном часів Іосифа був Саласис (див.: Библейская энциклопедия. Труд и издание Архимандрита Никифора. – Репринтное издание. – М.: Изд. Свято-Троице-Сергиевой Лавры, 1990. – С. 722) або Апелі 2 (див.: Геллей Г. Библейский справочник. – СПб.: Христианское общество «Библия для всех», 1996. – С. 118). Що ж до Ехнатона (Аменофіса), мати якого мала ім'я Тейє, то його правління випадає на період Нового царства – 1364–1347 рр. до Р. Х. Його батько Аменхотеп III царював за 35 років до сина. Таким чином, Іосифа й Тейє (Тайах) розділяє понад 400 років. У тетралогії Томаса Майна «Іосиф і його брати» (1933–1943) зваблення Іосифа дружиною царедворця й друга фараона Петепри Мут-ем-енетою відбувається під впливом нових релігійних шукань Ехнатона на заході, по той бік

Нілу біля Тель-Ель-Амарина, де споруджується місто Ахетатон й утверджується культ Атона, Она, Атума-Ра, схильного до акцептації чужого сакрального досвіду; Тейє тут – дружина фараона, що є прихильником давніх вітчизняних релігійних традицій із суворим Амоном у центрі. Натомість у сучасних тлумаченнях Книги Буття акцент зроблено на антисемітизмі звабниці – дружини Потіфара Зеліки, або Зулейки (див.: Щедровицкий Д. В. Введение в Ветхий Завет. Пятикнижие Моисеево: В 8 т. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Теревинф, 2001. – С. 260, 261).

[Повернутися](#)

119

Ідеться про Армана Еммануеля Софію-Септимані це Віньєро дю Плессі, герцога де Рішельє (Дюка Рішельє) (25.10.1766, Париж – 17.05.1822, Париж), відомого французького й російського державного діяча. Він як камергер короля Людовіка XVI емігрував до Австрії, а потім Росії під час Великої французької революції 1789 року. Вступивши на військову службу, брав участь у взятті Ізмаїла, за що був нагороджений Георгіївським хрестом 4-го кл. № 805 та іменною зброєю «За хоробрість». У 1803 році цар Олександр I призначив його градоначальником Одеси, а в 1805 році – генерал-губернатором Новоросійського краю. Заслуги Рішельє на цих посадах відзначені на пам'ятникові, спорудженому в Одесі на Приморському бульварі. Латунна табличка містить надпис: «Герцогу Еммануилу де Ришелье управляющему съ 1803 по 1814 годъ Новороссийским краемъ и положившему основаніе благосостоянію Одессы благодарные къ незабвенным его трудамъ жители всехъ сословій сего города и губерній Екатеринославской Херсонской и Таврической воздвигли памятникъ сей въ 1826 годъ при Новоросійском генераль-губернаторе– графі Воронцова».

[Повернутися](#)

120

Чи ти німець, чоловіче? *(Нім.)*

[Повернутися](#)

121

Тут ідеться про засновника однієї із паназіатських релігій і філософій Будду Гаутаму (Сиддхартху), який жив упродовж 563–483 рр. до н. є. (за версією вчених із Індії, Європи, США) або на 100 років пізніше – в 448–368 рр. до н. є. (за версією японських науковців).

[Повернутися](#)

122

Ідеться про арабського пророка, засновника ісламу, якого ще називають Мухаммедом (Магометом) (570, Мекка, Аравія – 8 червня 632, Медина). Його вчення викладене в Корані.

[Повернутися](#)

123

Яновський веде мову про місця пам'яті Леонардо да Вінчі (15.04.1452, Анкіано, Флорентійська республіка – 2.05.1519, Клу, Франція), відомого італійського художника, скульптора, архітектора, інженера і вченого, та Мурільйо Бартоломе Естебана (хрещ. 1.01.1618, Севілья, Іспанія – 3.04.1682, Севілья, Іспанія), відомого іспанського художника. Обидва майстри імпонують письменникові насамперед як творці шедеврів, що залишаються актуальними упродовж століть. Окрім того, в період інтегральних шукань, що випадають на 1920-і, ці два таланти приваблювали своїми

експериментами у сфері синтезу щирої релігійності й позитивної науки.

[Повернутися](#)

124

Перекладач *(іт.)*

[Повернутися](#)

125

Історія італійського мистецтва *(фр.)*.

[Повернутися](#)

126

Свобода дій *(фр.)*.

[Повернутися](#)

127

Слова існують, щоб приховати наші думки *(фр.)*.

[Повернутися](#)

128

Напевно, Яновський мав на увазі полотно «Кущ», написане відомим голландським та французьким імпресіоністом Вінсентом Віллемом ван Гоґом у 1889 році в лікарні для душевнохворих у Сен-Ремі-де-Прованс, яке передає повну сум'яття душу автора.

[Повернутися](#)

Ідеться про цінності, сформовані в межах релігії та філософії буддизму. Відомо, онтологічним сенсом учення була нірвана – антитеза сансари, сфери кармічної активності, безперервного коловороту народжень і вмирань, ілюзорності й неістинності існування.

Елімінація Яновським образу коштовного каменя в порожнечі є знаком його парадоксального відступу від канонів буддизму. Три речі, вміщені у скульптуру Будди, – рис, трісочки та папір, які символізують у тексті відповідно їжу, вогонь, молитву, співвідносні з логікою суб'єктивної інтерпретації буддійських приписів, що визнана органічною в межах самого буддизму: вона впливає з ідеї відносності усіх наступних утілень Учителя на фоні його першого життя, звідки відносним є тлумачення усіх його суджень на фоні тих, що їх зробив сам Гаутама. Абсолютизуючи стратегію оновлення канонічних істин, Яновський інтегрує ідею порожнечі й ілюзорності існування порівняно зі станом Будди та ідею 10 параметрів (великих досконалостей), яких дотримувався бодхісатва (той, хто прагне стати буддою): щедрість, моральність, самозречення, мудрість, наполегливість, терпіння, щирість, цілеспрямованість, невибіркова любов, незворушність (ці вартості будди як просвітленого й пробудженого були антитезою до принципів існування темного Мари: пристрасть, нелюбов до вищого життя, відчуття спраги й голоду, похитливість, байдужість і бездіяльність, страх і легкодухість, сумнів, лицемірність, черствість, піднесення себе й приниження інших). Можливо, така органічна суб'єктивність інтерпретації стосується учення Триратни (Трьох скарбів): цю модель складають будда (учитель), дхарма (вчення), сингха (община). А ще, як про те можна судити із тексту Яновського, письменник веде мову про буддизм, трансформований у межах китайської культурної традиції, де світ речей сприймається єдиною пантеїстичною реальністю,

всесвіт сакралізований і просякнутий духом онтологічного оптимізму. Цінності китайських буддистів пов'язані з ідеалом Махаяни, що називається бодхі (пробудження, просвітлення), а не ідеалом нірвани в Хінаяні.

Окрім того, в інтерпретації буддизму Яновським немалу роль відіграла недогматичність та інклюзивність (відкритість для вільної взаємодії) усіх релігійних шукань Китаю, у тім числі й буддизму (див.: Торчинов Е. Пути философии Востока и Запада: познание запредельного. – СПб.: Азбука-классика, Петербургское Востоковедение, 2005. – С. 305–340).

[Повернутися](#)

130

Роман написано в жовтні 1929 року.

Перша публікація: Чотири шаблі: Роман. – Х.: Книгоспілка. 1930. – 226 с.

Подаємо за виданням: Яновський Ю. Твори. В 5-ти т. – К.: Дніпро, 1983. – Т. 2. – С. 163–326.

[Повернутися](#)

131

Ідеться про лідерів Коліївщини – чи не наймасштабнішого повстання на Правобережній Україні, що входила до складу царства Польського, викликаного соціально-економічними та конфесійними утисками. Відбулося в 1768 році.

[Повернутися](#)

132

Яновський екстраполює до Петра Калниша (Калнишевського), який був атаманом Запорозької Січі на час її зруйнування у липні 1775 року військами генерала Петра Текелея та князя Прозоровського, котрі виконували волю російського уряду. Після арешту відбував покарання в Соловецькому монастирі у цілковитій ізоляції упродовж 12 років. Пізніше його переведено до каземату, де умови утримання були не менш жорсткими (в'язень мав право відвідувати церкву, але йому було заборонено будь-яке спілкування). Покарання було зняте в 1801 році царем Олександром I, однак у монастирі Калнишевський перебував до дня своєї смерті – 23 листопада 1803 року, яка прийшла на 112 році життя.

[Повернутися](#)

133

Жорстокий Даву. – Ідеться про Даву Луї-Ніколя (10.05.1770, Анну, Франція – 1.06.1823, Париж), відомого французького воєначальника періоду наполеонівських воєн. Незважаючи на дворянське походження, він підтримав революційні виступи солдатів свого полку в 1790 році. Як талановитий військовий виявив себе в Бельгійській кампанії 1792–1793 років, в експедиції Наполеона 1798–1799 років. Наполеон відзначав його вирішальний внесок у досягнення перемоги в боях при Аустерліці, Ауерштадті, Йені, Ейлау, Екмюле, Ваграні, а під час «Ста днів» призначив військовим міністром. Даву – маршал Франції (1804), герцог Ауерштадтський (1808), князь Екмюльський (1809).

[Повернутися](#)

134

Яновський веде мову про Ніколя Шарля Удіно (25.04.1767, Барле-Дюк, Лотарингія, Франція– 13.10.1847, Париж), якого знали як графа

Удіно, 1-го герцога Реджо, маршала Французької імперії. Герой наполеонівських війн, він здобув славу в битві при Ваграмі (1809), був розбитий при Лукау (1813) та Денневиці (1814). Рятівник Наполеона при переправі через Березину в 1812 році та під час його відступу з Парижа в 1814-му, він не підтримує імператора під час «Ста днів», а коли влада Бурбонів була відновлена, приєднується до Луї-Філіппа.

[Повернутися](#)

135

Ідеться про Йоахіма Мюрата (25.03.1767, Лобастід-Фортюньєр, Франція – 13.10.1815, Піццо, Калабрія), сина власника заїжджого двору, який за Наполеона дістав славу чи не найвідважнішого командира кавалерії. Він надав Наполеонові виняткову допомогу при здійсненні державного перевороту в 1799 році. Відзначився в битвах при Маренго, Вертінгені, Нересхаймі, Голабрунне, Аустерліці, Йєні, Голиміні, Прейсіш-Ейлау, Гутштадті та ін. Мюрат був губернатором Парижа. Одержавши в подарунок від Наполеона Неаполітанське королівство, він підтримав італійський національно-визвольний рух. У 1812 році командував кавалерією Великої армії, брав участь у Бородінській битві. Мюрат заарештований і розстріляний в Італії при черговій спробі підтримати Наполеона шляхом організації повстання.

[Повернутися](#)

136

Ідеться про Меншикова Олександра Даниловича (6.11.1673, Москва – 23.11.1729, Березів, Сибір), відомого російського державного діяча і воєначальника. Цей син придворного конюха пройшов шлях від денщика Петра I до найсвітлішого князя та

генералісимуса. Користувався винятковою довірою Петра I і Катерини I, а з 1725 до 1727 року був фактичним володарем Росії, хоча його й звинувачували в розкраданні державного майна, що, зрештою, й призвело до арешту й заслання разом із сім'єю до Сибіру.

[Повернутися](#)

137

Бран – полон.

[Повернутися](#)

138

Склеп – пакгауз.

[Повернутися](#)

139

Ідеться про історичний факт – битву під Зборовом 6 серпня 1650 року, яка увінчалася Зборівською згодою, а також про факт відмови Богдана Хмельницького взяти в полон Яна Собеського, в майбутньому польського короля. У Миколи Аркаса знаходимо такий пасаж: «Козаки вже розвіяли королівську варту і вже от-от були б схопили Короля... Коли тут рознісся по полі могутній вигук Гетьмана Козацького: «Згода!» [...]...Гетьмана узяв острах наложити руку на свого Короля, і він хотів зробити край бойовищу» (Аркас М. Історія України-Русі. – К: Вища школа. 1990. – С 192–193).

[Повернутися](#)

140

Ідеться про Жана-Батиста Бернадота, пізніше Жана-Батиста-Жуля Бернадота, а також Карла IV Юхана (26.01.1763, По, Гасконь, Франція – 8.03.1844, Стокгольм), одного із найбільш відомих генералів Французької республіки, маршала Франції (1804), князя Понте-Корво (із 1806), короля Швеції та Норвегії (із 1818), засновника королівської династії Бернадотів. У 1780 році він вступив до Беарнського піхотного полку Його Величності Людовіка XVI, намагаючись вийти зі складного матеріального становища. Мужній солдат і талановитий військовий командир, який відзначився в Греноблі (1788), у битві при Ульмі (1805), Ієні, Ауерштадті, Галле (1806), Ваграмі (1807), він сформував у собі виняткову дисциплінованість і суворість (завжди був противником мародерства) і в той же час високу дипломатичність і політичний такт (в армії його шанували за гідне ставлення до військовополонених), а також бажання залишатися незалежним у військовій і політичній сфері, що, з одного боку, привело до пропозиції, з якою звернувся до нього шведський король Карл XIII, стати королем Швеції, а з другого, – до загострення стосунків із Наполеоном (у 1812 році Карл XIV Юхан пориває із Францією, а в 1813–1814 роках на чолі шведських військ бере участь у битвах проти Наполеона на боці шостої антинаполеонівської коаліції).

[Повернутися](#)

141

Ідеться про Луї-Лазаря Гоша (24.06.1768, Монтрей – 19.09.1797, Вецлар), чи не найбільш популярного генерала Французької республіки (1793). Як і Бернадота, Гоша до війська привела крайня фінансова скрута (він – син відставного солдата, працював у королівських конюшнях у Монтреї). Однак йому судилася стрімка кар'єра офіцера королівської гвардії: в 1789 році йому присвоєно звання капрала, у травні 1793 року під час наступу французької армії в Бельгії він командував армією. В 1797 році Гош як командувач

Самбро-Мааської армії успішно форсував Рейн. Його несподівана смерть, імовірно, пов'язана із пневмонією.

[Повернутися](#)

142

Розстрільна – цеп.

[Повернутися](#)

143

Сальва – залп.

[Повернутися](#)

144

Стійковий – вартовий.

[Повернутися](#)

145

Тут знаменитий кафедральний собор Нотр-Дам на острові Сіте в Парижі, що є найдовершенішим зразком французької готики. Його споруджували від 1163-го до 1250 року.

[Повернутися](#)

146

Спагі – французькі кавалерійські частини з місцевого населення Північної та Західної Африки.

[Повернутися](#)

147

Ідеться про Фрідріха II Великого (24.01.1712, Берлін – 17.08.1786, Потсдам), короля Пруссії (1740–1786), який сформував свій світогляд під впливом французького Просвітництва. Його вважають яскравим зразком освіченого монарха, що зумів провести кардинальні реформи у всіх сферах життя, а внаслідок ряду воєн значно збільшив територію своєї країни, перетворивши її в одну з найсильніших держав Європи.

[Повернутися](#)

148

Ідеться про Карла V Мудрого (21.01.1338, Венсенн, Франція – 16.09.1380, Ножан-сюр-Марн), короля Франції в 1364–1380 роках. Його шанували за те, що ще на початку свого правління повністю повернув Франції землі, які вона втратила на першому етапі Столітньої війни, а також викупив із англійського полону свого батька Йоанна II Доброго.

[Повернутися](#)

149

Ідеться про Берталамі Жубера (1769–1799), французького полководця, який відзначився під час наполеонівських воєн: його маневри при Віллаху сприяли підписанню Кампоформійського миру. В 1799 році Директорія призначила Жубера головнокомандувачем французької армії в Італії, де він загинув, зіткнувшись із російсько-австрійською армією, очолювану генералісимусом Олександром Васильовичем Суворовим.

[Повернутися](#)

150

Яновський веде мову про Roter Frontkämpferbund, Союз Червоних фронтників, організацію робітничої самооборони в Німеччині 1924–1933 років. Вона була створена з ініціативи комуністів як відгук на активізацію в країні фашистських угруповань з метою захисту робітничих демонстрацій, редакцій газет тощо. З 1925 року керівником Союзу був Е. Тельман. Антифашистський дух Рот-Фронту дістав підтримку у всьому світі.

[Повернутися](#)

151

Ідеться про ґрунтовне висвітлення подій Української революції 1648–1678 років у світовій періодиці, а насамперед на шпальтах англійських часописів «Mercury Angle» та «Moderate Intelligencer».

[Повернутися](#)

152

Ідеться про організацію німецьких лівих соціалістів, створену 9 листопада 1918 року. Її мета – боротьба проти імперіалізму та утвердження інтернаціоналістських ідей. Засновники: К. Лібкнехт, Р. Люксембург, Ф. Мерінг, К. Цеткін, В. Пік, Я. Тишка. Спартаківці мали свої видання в більшовицькій країні: в Харкові виходила газета «Die Weltkommune»; в Києві – «Die Völkerfreiheit».

[Повернутися](#)

153

Ідеться про Варфоломіївську ніч (24–25 серпня 1572 року), коли у Парижі відбулося масове знищення гугенотів католиками в День

святого Варфоломія. її початком стала змова Катерини Медичі із сімейством Гізів з метою вбивства лідера гугенотів Гаспара II Коліньї. Різанина поширилася на Руан, Ліон, Бурже, Орлеан, Бордо. На жовтень у Парижі було вбито майже 3000 гугенотів. У всій країні кількість жертв дорівнювала десяткам тисяч.

[Повернутися](#)

154

Для більшої слави Бога (*лат.*)

[Повернутися](#)

155

Ідеться про Генріха IV (11.11.1050, Гослар? Саксонія – 7.08.1106, Льеж, Лотарингія), германського короля (1054–1106) й імператора Священної Римської імперії (1084–1105/1106), герцога Баварії (1055–1061). Його правління, що розпочалося ще в дитячому віці, супроводжувалося вибухами жорстокого протистояння із Папою Римським Григорієм VII, що значно ускладнило політичну ситуацію в країні. Історики часто підкреслюють спробу короля примиритися із опонентом, при цьому згадуючи подію зими 1077 року, коли Генріх IV, шукаючи прощення в Папи Римського, перейшов через Альпи і, згідно із традицією, стояв босим перед папською резиденцією в Каноссі.

[Повернутися](#)

156

Ідеться про пустелю на Аравійському півострові, головна частина якої припадає на території Йорданії, Іраку, Кувейта, Об'єднаних Аравських Еміратів, Оману та Смена. її рельєф має велику кількість

гір, окремі з яких сягають висоти 3700 м; із трьох боків вона обмежена високими обривами.

[Повернутися](#)

157

Яновський вдається до типової для українського модернізму 1920-х асоціацій постреволюційної дійсності й біблійних сюжетів. Як відомо, в Євангелії від Матвія Нагорна проповідь – зібрання релігійних та етичних настанов, виголошених Ісусом Христом перед учнями та сторонніми слухачами, яке пронизує ідея всеохоплюючої любові, адресованої навіть злим, що постає антитезою старозаповітному закону відплати. У Нагорній проповіді часто вбачають саму сутність християнського вчення.

[Повернутися](#)

158

Імовірно, йдеться про Баба (справжнє ім'я Мірза Алі Мухаммед із Ширази) (20.10.1819/18.10.1820, Шираз, Іран – 9.07.1850, Табриз), іранського релігійного діяча, який заснував секту бабідів. У 1844 році він написав коментарі до Корану, де оголошував себе Бабом (*араб*, «ворота») на шляху до прихованого імама. Пізніше називав себе втіленим Аллахом. Баб користувався прихильністю в народі й був зневажений представниками офіційного духовенства. Його заарештували в 1847 році і розстріляли в 1850-му. Послідовники Баба – азаліти – офіційно порвали з ісламом, обравши за лідера бабіста Собхе-Азаля.

[Повернутися](#)

159

Роман написано в Харкові впродовж 1932–1935 років.

Перша публікація: Всадники: Роман / пер. П. Зенкевича. – М.: Гослитиздат, 1935. – 43 с. – (Роман-газета, № 9).

Перша публікація українською мовою: Вершники: Роман. – К.: Держлітвидав України, 1935. – 164 с.

Подаємо за виданням: Яновський Ю. Твори. В 5-ти т. – К.: Дніпро, 1983. – Т. 2. – С. 327–410.

[Повернутися](#)

160

Вершники – у Яновського символ нових шляхетних людей, сформованих за умов воєнних та революційних катастроф початку ХХ ст., витoki якого сягають у глибини архаїчного мислення (див.: Гуменна Д. Хто такий Кий? // Український голос: Найстарший український тижневику Канаді. – 1983. – 12 грудня. – С. 2, 4; Хоменко Г. Юрій Яновський: танатологічна версія ранньої творчості. – Х.: Харківський державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди, 1998. – С 41).

[Повернутися](#)

161

Ідеться про Симона Васильовича Петлюру (10.05.1879, Полтава, Полтавська губернія – 25.05.1926, Париж), політичного й військового діяча України першої чверті ХХ ст., члена РУП, одного із засновників і лідерів УСДРП, другого Голову Директорії УНР (13.02.1919-10.11.1920). Петлюра брав участь у боях проти Червоної армії. У листопаді 1918 року він підняв повстання проти гетьмана П. Скоропадського. Сформував нову армію УНР. У 1920 році після поразки у радянсько-польській війні Петлюра, який був союзником Пілсудського, емігрує до Польщі, а потім до Угорщини, Австрії,

Швейцарії і, нарешті, до Франції, де був убитий анархістом, євреєм із України Самуелем Шварцбардом, який у такий спосіб помстився за загиблих під час учинених петлюрівцями єврейських погромів родичів. Існує гіпотеза про зв'язок загибелі С Петлюри з його участю в діяльності масонської ложі в Парижі. Є факти, які переконують у тому, що вбивця Петлюри – агент НКВС.

[Повернутися](#)

162

Тут вияв неприйняття ідеології Володимира Ілліча Леніна (Ульянова) (22.04.1870, Симбірськ, Росія – 21.01.1924, Горки, Московська обл.) – засновника комуністичної партії в Росії, вождя більшовицького перевороту 7 листопада 1917 року, засновника Радянської держави.

[Повернутися](#)

163

Ідеться про Карла Генріха Маркса (15.05.1808, Трір, Рейнланд-Пфальц, Пруссія – 14.03.1883, Лондон), відомого німецького філософа, економіста-теоретика, революційного діяча, співавтора «Маніфесту Комуністичної партії» (1848), автора «Капіталу» (1867–1894).

[Повернутися](#)

164

...прокидався на Явдоху [...] На Сорок святих... [...] А на Теплового Олексі... – Ці та багато інших лексій із новели «Дитинство» є кодами глибокого сакрального світовідчуття українського народу, езотеричним сенсом якого володіють особливі люди, що

асоціюються в Яновського із знатниками. Саме вони формують у текстах письменника героїчну особистість 1920-х. Сакральні традиції українців описані багатьма вченими. Одна із найбільш глибоких студій «Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис» (Мюнхен, 1958) належить Олексі Воропаю.

[Повернутися](#)

165

Тут маємо типову для народного світосприйняття контамінацію автономних подій, умотивовану законами енігматичності, спрямованість до якої зафіксована в рецепції героїв як чаклунів, чарівників.

Грицько Нечеса – ім'я, яке одержав за свою перуку, приставши в 1772 році до запорозьких козаків, фаворит Катерини II Григорій Олександрович Потьомкін (1739, с. Чижово, Смоленщина – 1791, дорога Яси – Миколаїв), князь Потьомкін Таврійський, Новоросійський генерал-губернатор.

Турбаї – повстанці за відновлення свободи проти кріпацької залежності в селі Турбях Градизького повіту Катеринославського намісництва (тепер Глобинського району Полтавської області), що розгорнулося в 1789–1793 роках. Власниками села були поміщики Базилевські. Ідеологи повстання – Назар Оліфер, Григорій Яструбець, Трохим Довженко. Повстання закінчилося судом і жорстоким покаранням непокірних.

[Повернутися](#)

166

Маємо алюзію на двох відомих російських композиторів: Петра Ілліча Чайковського (7.05.1840, Воткінськ – 6.11.1893, Санкт-Петербург), автора балетів «Лебедине озеро» (1877), «Спляча

красуня» (1889), «Лускунчик» (1892), опер «Євгеній Онєгін» (1878), «Пікова дама» (1890) й знаменитої «Патетичної симфонії» (1893), та на Миколу Андрійовича Римського-Корсакова (18.03.1844, Тихвин, поблизу Новгороду – 21.06.1908, Любенськ), учасника «Могутньої купки», автора яскравих, просякнутих духом народних цінностей опер «Садко» (1896), «Моцарт і Сальєрі» (1897), «Сказання про невидимий град Кітеж» (1905), «Золотий півник» (1908), сюїти «Шехерезада» (1888), пасхальної увертюри «Світле свято» тощо

[Повернутися](#)

167

Рік Сталіна, Фрунзе, Ворошилова, Будьонного, Чапаєва, Щорса... [...] ще юний Віталій Приймак... – Ідеться про організаторів та командирів Червоної армії.

[Повернутися](#)

168

Тут у сферу порівняння включені битви, які займають виняткове місце в історії воєн на морі.

Абукірський бій – бій в Абукірській затоці, Нільська битва 1798 року, в якій англійський флот під командуванням Гораціо Нельсона одержав перемогу над французьким флотом Наполеона.

Трафальгарський бій – бій 21 жовтня 1805 року на заході мису Трафальгар (Іспанія) між франко-іспанським флотом під командуванням П'єра де Вілньєв та англійським флотом під командуванням Г. Нельсона. Результатом бою було захоплення англійцями 20 суден супротивника і самого Вілньєва, що зумовило відмову Наполеона від наміру нападати на Англію.

Цусімська битва – битва 27–29 травня 1905 року під час Російсько-японської війни, в ході якої японці потопили 2/3

російського флоту, зруйнувавши надію Росії стати великою морською державою, а відтак спричинивши кінець війні.

Ютландська битва – морська битва між англійським та німецьким флотами 31 травня – 1 червня 1916 року в Північному морі на заході Ютландської протоки під час Першої світової війни. Переможцями оголосили себе обидві воюючі країни: хоча Англія втратила велику кількість кораблів, Німеччина до кінця війни не була здатною до великомасштабних морських операцій.

[Повернутися](#)

169

Ідеться про Павла Петровича Скоропадського (3.05.1873, Вісбаден – 26.04.1945, Мюнхен, Баварія), українського громадського й військового діяча, який був обраний гетьманом Української Держави 29 квітня 1918 року Всеукраїнським з'їздом хліборобів у Києві і займав цю посаду до 14 грудня 1918 року. Хоча період його правління відомий багатьма важливими позитивними зрушеннями в Україні, він був позначений і серйозними прорахунками, які спричинили хвилю антигетьманівського протистояння. Листопадові ж революції 1918 року в Німеччині та в Австро-Угорщині, окупаційні війська яких виступали гарантом стабільності влади гетьмана, дали поштовх до його зречення влади та еміграції. Яскравими ідеологами антигетьманівського супротиву стали М. Шаповал, В. Винниченко, С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко, П. Андрієвський та інші.

[Повернутися](#)

170

Ідеться про Йозефа-Клеменса Пілсудського (5.12.1867, Зулов, Польща, Російська імперія – 12.05.1935, Варшава), польського державного діяча, маршала, лідера Польської соціалістичної партії,

організатора таємних антиросійських об'єднань на території Галичини, в'язня царських таборів (1887–1892). Під час Першої світової війни він підтримував Австро-Угорщину, виборюючи незалежність Польщі. У 1918 році Пілсудський став першим главою польського уряду. З 1926 року він був прем'єр-міністром та міністром оборони Польщі.

[Повернутися](#)

171

Ідеться про посушливий район у північній і центральній Чилі. Це територія військових суперечок поміж Чилі, Перу та Болівією, оскільки тут містяться головні світові запаси селітри, яка тривалий час вважалася єдиною сировиною для виготовлення пороху.

[Повернутися](#)

172

Очевидно, Яновський має на увазі Федора Андрійовича Сергеева, «товариша Артема» (19.03.1883, Глебово, Курська губернія, Російська імперія – 24.07 1921, Тульська губернія, РСФСР), російського революціонера, радянського політичного діяча, члена РСДРП із 1901 року, засновника Донецько-Криворізької республіки, другого голову всеукраїнського ЦВРК.

[Повернутися](#)

173

Тут ідеться про Петра Миколайовича Врангеля (27.08.1878, Новолександрівськ, Литва – 25.04.1928, Брюссель), відомого російського воєначальника, нащадка старовинного німецького роду, барона, одного із лідерів антибільшовицького руху під час

громадянської війни. У період Першої світової війни він командував козакою дивізією; після більшовицького перевороту 1917 року приєднався до «білих» сил генерала А. І. Денікіна. Його війська в 1919 році захопили Царицин (нині Волгоград), а в 1920-му він як головнокомандувач Білої армії розпочинає наступ на Україну, який, однак, закінчується відступом до Криму, а згодом еміграцією до Константинополя.

[Повернутися](#)

174

Тут ідеться про Олександра Васильовича Колчака (16.11.1874, Петербург – 7.02.1920, поблизу Іркутська), російського морського офіцера, адмірала, політичного лідера, командувача Чорноморським флотом. Коли в 1918 році в Омську відбувся державний переворот, Колчака оголошують Верховним правителем російської держави та Верховним головнокомандувачем. Під його керівництвом починається антибільшовицький наступ у Сибіру, що закінчується зрадою чехословацького корпусу, передачею адмірала Іркутському військово-революційному комітету, який прийняв постанову про його розстріл.

[Повернутися](#)

175

Гирилиця – вервечка, низка.

[Повернутися](#)

176

Ідеться про Гебхарда-Леберехта Блюхера (16.12.1742, Росток – 12.09., Крибловиць, Сілезія), прусського воєначальника, князя фон

Вальштатта, який відзначився у війні із Францією 1793–1794 років і в наполеонівських війнах. У 1815 році його сумісні дії із герцогом Веллінгтоном забезпечили перемогу над Наполеоном при Ватерлоо.

[Повернутися](#)

177

Август Вільгельм Антон Нейдгардт фон *Гнейзенау* (22.10.1760, Шилцау, Саксонія – 23.08.1831, Позен, Пруссія (зараз Познань, Польща), відомий прусський воєначальник і воєнний реформатор, що став ініціатором міжнародного протистояння Наполеону. У 1806 році після поразки Пруссії у війні із Францією він разом із Г. фон Шарнхорстом провів кардинальні реформи у прусській армії. Гнейзенау як начальник штабу Г. фон Блюхера, пізніше – фактичний командувач прусської армії був одним із тих, хто привів союзників до перемоги при Ватерлоо.

[Повернутися](#)

178

Тут ідеться про Артура Уелслі Веллінгтона (1.05.1769, Дублін – 14.09.1852, замок Уолмер, Кент, Англія), англійського графа, воєначальника. Одержавши декілька блискучих перемог у 1796 році в Індії, він бере участь у наполеонівських війнах, блискуче командує британськими військами. Веллінгтон завдав французам поразки в Португалії та в Іспанії, увійшов до Франції, за що одержав звання фельдмаршала й титул герцога. Він виявив виняткову мужність у битві при Ватерлоо, за що став однією із найбільш шанованих у Європі особистостей. Після падіння Наполеона Веллінгтон командував окупаційною армією у Франції.

[Повернутися](#)

179

Ідеться про Михайла Васильовича Фрунзе (21.01.1885, Пішпек, Семиреченська обл. – 31.10.1925, Москва), радянського військового й політичного діяча, військового теоретика. Під час громадянської війни 1918–1921 років він очолював війська Східного, Туркестанського та Південного фронтів. Завдав поразки О. В. Колчаку та П. Н. Врангелю. У 1925 році Фрунзе змінив Л. Д. Троцького на посту голови Реввійськради СРСР і наркома з військових і морських справ. Його знали як автора «унітарної військової доктрини».

[Повернутися](#)

180

Ідеться про Чарлза Вільяма Сіменса (справжнє ім'я Карл Вільгельм) (4.04.1823, Лент, Пруссія – 19.11.1883, Лондон, Великобританія), сера, інженера-винахідника. В 1844 році він емігрував до Англії. 1861 року запатентував мартенівську піч, тим самим витіснивши з чорної металургії процес Бессемера. Сіменс відомий у сфері виробництва сталевих кабелів і телеграфа; він заснував компанію, яка в 1866 році проклала перший атлантичний кабель. Троє його братів, що залишилися в Німеччині, створили в 1845 році в Берліні першу компанію, яка виросла в могутнього постачальника електрообладнання, комп'ютерних систем, мікрохвильових установок, мобільних телефонів та медичного обладнання.

[Повернутися](#)

181

Тут П'єр-Еміль Мартен (1824–1915), французький промисловець, який у 1867 році почав виплавляти сталь за технологією Сіменса в рефлекторній печі із чавуну, сталевого лому та руди. З часом у більшості індустриальних країн цю технологію витіснили киснево-конверторні та електроплавильні процеси.

[Повернутися](#)